

ІНСТИТУТ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ
І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАН УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАВЧАЛЬНО-НАУКОВА УСТАНОВА
«АКАДЕМІЯ ФІНАНСОВОГО УПРАВЛІННЯ»

ФІНАНСИ БЮДЖЕТ ПОДАТКИ

НАЦІОНАЛЬНА
ТА МІЖНАРОДНА ТЕРМІНОЛОГІЯ

За редакцією
доктора економічних наук, професора
Т. І. ЄФИМЕНКО

У ТРЬОХ
ТОМАХ

КИЇВ
2010

Редакційна рада:

Ю. М. Пахомов (*голова*),
В. А. Копилов, С. О. Рибак, О. С. Шнипко, Т. І. Єфименко, Л. К. Воронова,
С. С. Гасанов, Ю. Б. Іванов, П. В. Мельник, В. Є. Новицький, Г. О. П'ятаченко,
В. М. Федосов, А. А. Чухно

Редакційна колегія:

Т. І. Єфименко (*голова*),
В. Є. Новицький (*заступник голови*), С. С. Гасанов (*заступник голови*),
М. А. Гапонюк, Ю. Б. Іванов, Є. В. Калюга, О. П. Кириленко, В. П. Кудряшов,
П. М. Леоненко, Л. Г. Ловінська, І. О. Лютій, В. І. Міщенко, Р. М. Моторин,
В. М. Опарін, А. М. Поддєрьогін, Л. Л. Тарангул, С. І. Юрій, П. І. Юхименко

Рецензенти:

- Савчук В. С.* — доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, проректор з наукової роботи Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана;
- Нікіфоров П. О.* — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, декан економічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;
- Румянцев А. П.* — доктор економічних наук, професор кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України
(Протокол № 11 від 14 грудня 2010 р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної навчально-наукової установи «Академія фінансового управління»
(Протокол № 6 від 13 грудня 2010 р.)*

Тритомне видання висвітлює національні особливості та міжнародні тенденції розвитку й функціонування фінансових, бюджетних і податкових систем у контексті систематизації, порівняльного аналізу та розкриття змісту як усталеної, так і новітньої наукової термінології, що відбиває еволюцію національної й світової фінансової думки, фінансових, бюджетних і податкових інститутів, модернізацію управління державними фінансами. Відображено стратегії та механізми бюджетних і податкових реформ в умовах політичних циклів, фінансових криз та глобалізації.

Для фахівців, науковців, працівників органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування, викладачів фінансово-економічних дисциплін і студентів вищих навчальних закладів, широкого кола читачів.

ІНСТИТУТ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ
І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАН УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАВЧАЛЬНО-НАУКОВА УСТАНОВА
«АКАДЕМІЯ ФІНАНСОВОГО УПРАВЛІННЯ»

ФІНАНСИ БЮДЖЕТ ПОДАТКИ

НАЦІОНАЛЬНА
ТА МІЖНАРОДНА ТЕРМІНОЛОГІЯ

- ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ ДУМКИ
- ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ
- БІОГРАФІЧНІ ДАНІ

1
ТОМ

КИЇВ
2010

ББК 65.9(4УКР)261-1
Ф75

Редакційна колегія:

Т. І. Єфименко (голова),
П. М. Леоненко (заступник голови),
С. С. Гасанов, Я. В. Котляревський, Г. О. П'ятаченко, А. А. Чухно, П. І. Юхименко

Автори: В. Д. Базилевич, С. В. Бойко, А. М. Ващишин, В. В. Вірченко, Л. В. Воробйова, С. С. Гасанов, Л. П. Горкіна, В. І. Гринчуцький, В. О. Длугопольський, М. В. Довбенко, Т. І. Єфименко, Т. В. Куриленко, Л. В. Кухарець, С. П. Кучин, Л. Л. Лазебник, П. М. Леоненко, І. О. Лютий, Н. Ю. Мариненко, А. О. Маслов, В. В. Небрат, О. П. Нестеренко, В. Є. Новицький, В. Л. Осецький, Г. О. П'ятаченко, С. О. Рибак, О. П. Сліпенчук, С. В. Слухай, Н. А. Супрун, Ю. В. Ущাপовський, В. М. Федосов, В. М. Фещенко, В. О. Цибок, Г. В. Ціх, П. І. Юхименко, Л. А. Яремко

Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія : у 3-х т. / за ред. Ф75 Т. І. Єфименко ; Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАНУ ; ДННУ «Акад. фін. управління». — К., 2010. —

ISBN 978-966-2380-09-5

Т. 1. — 2010. — 624 с. — ISBN 978-966-2380-10-1.

У першому томі висвітлюються основні етапи еволюції національної та світової фінансової думки в аспектах її персоніфікації, термінологізації і концептуалізації. Наведено здобутки української фінансової думки, історичні портрети й біографічні дані видатних вчених і державних діячів у галузі економіки та фінансів, фундаторів та яскравих представників національних і міжнародних наукових шкіл фінансів, бюджету, податків. Акцентовано увагу на результатах сучасних наукових досліджень, що впливали, впливають або можуть вплинути на прийняття політико-економічних й управлінських рішень у галузі державних фінансів окремих країн, міжнародних і глобальних фінансів.

Для фахівців, науковців, працівників органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, викладачів фінансово-економічних дисциплін і студентів вищих навчальних закладів, широкого кола читачів.

ББК 65.9(4УКР)261-1+
+65.261-1

ISBN 978-966-2380-09-5
ISBN 978-966-2380-10-1 (т. 1)

© Автори, 2010
© ІСЕМВ НАНУ, 2010
© ДННУ «Академія фінансового управління», 2010

ПЕРЕДМОВА

Два основні вектори визначають подальші перспективи розвитку сучасної економіки. Це вектор адаптації до глобалізаційних процесів і вектор формування економіки знань. Глобалізація світової економіки і глобалізація знань — характерні ознаки XXI ст. Лібералізація руху товарів, капіталів і робочої сили супроводжуються динамічною дифузією знань та технологій. Ринкові механізми координації доповнюються новими національними й міжнародними інституційними та фінансовими механізмами, що мають коригувати як «провали ринку», так і «провали держави». Економічна політика багатьох розвинутих країн, насамперед європейських, дедалі більше втрачає національну специфіку і набуває наднаціональних рис. Конкуренція як базовий принцип ринкової економіки доповнюється принципом інституційної уніфікації та гармонізації. Економічна конкурентоспроможність країн залежить не тільки і не стільки від їхніх внутрішніх природних ресурсів, скільки від ресурсів, залучених на світових ринках, зокрема фінансових, та їх ефективного використання з метою модернізації та реалізації інноваційно-інвестиційної моделі економічного зростання. Найбільш динамічно процеси глобалізації розгортаються у сфері фінансів.

Пропоноване увазі широкого кола читачів тритомне видання висвітлює національні особливості та міжнародні тенденції розвитку й функціонування фінансових, бюджетних і податкових систем у контексті систематизації, порівняльного аналізу та розкриття змісту як усталеної, так і новітньої наукової термінології, що відбиває еволюцію національної і світової фінансової думки, фінансових, бюджетних та податкових інститутів, модернізацію управління державними фінансами, стратегії та механізми бюджетних й податкових реформ в умовах політичних циклів, фінансових криз та глобалізації.

У першому томі висвітлюються основні етапи еволюції національної та світової фінансової думки в аспектах її персоніфікації, термінологізації і концептуалізації. Наведено здобутки українських науковців, історичні портрети й біографічні дані видатних вчених та державних діячів у галузі економіки й фінансів, фундаторів та яскравих представників національних і міжнародних наукових шкіл фінансів, бюджету, податків. Акцентовано увагу на результатах сучасних наукових досліджень, що впливали, впливають або можуть вплинути на прийняття політико-економічних та управлінських рішень у галузі державних фінансів окремих країн, міжнародних і глобальних фінансів.

У другому томі розкриваються зміст основних термінів і категорій, що використовуються у фінансовій науці та практиці, процеси формування, функціонування й розвитку національних і міжнародних фінансових інститутів, бюджетних систем, важелів й інструментів грошово-кредитної та бюджетної політики. Детально проаналізовані норми національного та міжнародного

фінансового й бюджетного законодавства, Бюджетний кодекс України, стратегія бюджетного реформування у контексті міжнародного досвіду.

У третьому томі висвітлюються національна та міжнародна податкова термінологія, понятійно-категоріальний апарат теорій та концепцій оподаткування, його національні особливості та міжнародні тенденції, податкові інститути та практика податкових реформ. Наголошується на змінах в системі загальнодержавних і місцевих податків та зборів у зв'язку з ухваленням Податкового кодексу України.

Підготовку цього видання було розпочато у 2007 р. групою вчених Науково-дослідного фінансового інституту при Міністерстві фінансів України із залученням широкого кола вчених наукових установ економічного профілю НАН України, провідних вищих навчальних закладів, фахівців Міністерства фінансів, Державної податкової служби, Державного казначейства, Національного банку тощо. Багато з них мали досвід спільної роботи у складі робочих груп науковців, утворених за ініціативи Миколи Яновича Азарова та Федора Олексійовича Ярошенка для наукового обґрунтування Основних напрямів бюджетної політики та наукового супроводження бюджетного процесу.

Науковим результатом стало видання за підтримки Міністерства фінансів шеститомного дослідження «Бюджетна політика у контексті стратегії соціально-економічного розвитку України», монографій «Податок на додану вартість та прогнозування його надходжень до бюджету», «Державна фінансова політика та прогнозування доходів бюджету», Науково-практичного коментаря до Бюджетного кодексу. Необхідно зазначити, що саме тоді вперше у діяльності Міністерства фінансів відбулося масштабне залучення до обґрунтування бюджетної політики вчених академічної, галузевої та вузівської економічної науки, які представляли різні напрями та школи. Було утворено Наукову фінансово-економічну раду Міністерства фінансів, яка стала інтелектуальним та організаційним центром з координації науково-дослідних робіт Міністерства фінансів, ареною наукових дискусій та пропозицій вчених з питань бюджетної та податкової політики, модернізації управління державними та місцевими фінансами, удосконалення методології бухгалтерського обліку, запровадження міжнародних стандартів фінансової звітності тощо. На засіданні Наукової фінансово-економічної ради Міністерства фінансів України й було прийнято рішення про підготовку цього науково-енциклопедичного видання. Його публікація стала можливою за підтримки Міністра фінансів України Ф. О. Ярошенка, якому авторський колектив висловлює щирі слова подяки.

*Директор Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України,
академік НАН України
Ю. М. ПАХОМОВ*

А

АБАЗА
ОЛЕКСАНДР ОГІЙОВИЧ
(1821–1895)

Абаза
Александр Агеевич

— відомий російський державний діяч, Почесний член Петербурзької академії наук (1876), державний контролер (1871–1874), міністр фінансів Російської імперії (1880–1881).

Народився 24 липня 1821 р. в с. Винокурений Завод Вишневолоцького повіту Тверської губернії в старовинній дворянській родині. Батько А. — великий поміщик і цукрозаводчик у Київській губернії.

А. здобув освіту на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, який закінчив у 1839 р. У 1839–1847 рр. перебував на військовій службі в гвардійських кінних частинах. Пройшов шлях від унтер-офіцера до майора. У 1843 р. брав участь у боях на Кавказі й отримав поранення. За мужність та хоробрість нагороджений орденом Св. Володимира IV ступеня з мечами. Після виходу у відставку з 1847 р. господарював у своєму маєтку та вивчав російську й зарубіжну економічну літературу.

З 1857 р. обіймав низку високих посад при імператорському дворі в Санкт-Петербурзі. У 1866 р. призначений членом Державної ради Росії, 1871 р. — державним контролером, 1874 р. — головою департаменту економії Державної ради. Нетривалий час (27 жовтня 1880 — 6 травня 1881) обіймав посаду міністра фінансів, вийшов у відставку після маніфесту 29 квітня 1881 р. Згодом його знову призначено головою департаменту економії Державної ради, і на цій посаді він працював до 1892 р. Як міністр фінансів відмінив соляний податок. Був одним з активних прихильників реформ 60-х рр. XIX ст. Відповідно до їх змісту проводив зміни в організації фінансового управління. Проте А. не вдалося досягти бездефіцитності державного бюджету. У рік, що передував призначенню його на пост міністра фінансів, доходів надійшло більше на 18 млн руб. порівняно зі звичайними витратами. Виконання розпису в 1880 р. завершилось дефіцитом у 42 млн руб., без урахування витрат на улаштування залізниць і портів та на потреби, викликані обставинами війни 1877–1878 рр. та експедицією в Закаспійський край. Проте дефіцит державного бюджету не був випадковим явищем, а зумовлювався неврожаюми в Саратовській, Самарській та Катеринославській губерніях, а також наслідками війни 1876–1881 рр., яка коштувала 1 млрд руб. Такі значні витрати розладнали російські фінанси, негативно позначились на державному бюджеті.

Порівняння звичайних державних доходів і витрат у 1850–1880-х рр. свідчить, що за цей період доходи зросли з 264 119 тис. руб. (1855) до 651 016 тис. руб. (1880), тобто збільшилися у 2,5 разу. Проте ці доходи, за винятком окремих випадків, були недостатніми для покриття державних витрат. Наприклад, у 1855 р. дефіцит становив 261 850 тис. руб., у 1856 р. — 265 777 тис. руб. Отже, хоча й у менших обсягах, але протягом 21 року з 26 дефіцити існували та стали звичним явищем.

Головною причиною цього неординарного явища були непосильні для бюджету витрати військового та морського міністерств. У окремі роки (1877, 1878) витрати військового міністерства значно перевищували загальну суму всіх доходів двох попередніх років.

А. добре усвідомлював необхідність значного скорочення витрат на армію та флот. У доповіді щодо розпису доходів і витрат на 1881 р. він підкреслював: «Природне зростання державних доходів має певні межі. Протягом останнього 20-річчя доходи державного казначейства зросли більш ніж удвічі, проте вони повністю поглинаються звичайними державними витратами. Не враховуючи відновлення мирного напрямку в нашій зовнішній торгівлі, біля третини витратного кошторису асигнується на потреби військового міністерства. За таких умов міністр фінансів вважає за свій обов'язок висловити переконання в необхідності застосування таких заходів, які могли б сприяти скороченню засобів, що витрачаються нині країною для утримання її військових сил».

Під час управління міністерством фінансів А. прагнув до збільшення державних доходів і зменшення витрат на військові потреби. Для забезпечення зростання доходів було збільшено питний акциз із виробленого на заводах вина і спирту, а також із інших напоїв. Змінено порядок стягнення акцизу із цукру. Ухвалений напередодні порядок виявився значною мірою помилковим, і дав можливість виробникам при переході на дифузійну систему платити акцизу значно менше, ніж раніше, відповідно державний доход зменшився, замість очікуваного збільшення. Отже, новий порядок передбачав стягнення акцизу з кількості цукру, виробленого на заводі та визначеного за допомогою зважування, у таких обсягах: 1 серпня 1881 р.— 1 серпня 1883 р.— по 50 коп., 1 серпня 1883 р.— 1 серпня 1886 р.— по 65 коп. з пуда.

Перебуваючи на посаді міністра фінансів, А. дотримувався політики протекціонізму. Були збільшені мита на імпортовані джут, вироби з нього, манільську пеньку та подібні матеріали, цемент будь-якого роду, а також змінений спосіб стягнення мита для збільшення доходів. Водночас А. спрямовував діяльність Міністерства фінансів Росії на ощадливість у витратах казни, намагаючись урівноважити їх з надходженням доходів.

Помер у м. Ніцці 24 січня 1895 р.

- Література:* 1. *Министерство финансов : 1802–1902 : Исторический обзор.*— СПб., 1902.— С. 399–402, 612–614.
2. *Современная украинская энциклопедия.*— Х. : Кн. клуб, 2005.— Т. 1.— С. 1.

Т. І. Єфименко, П. М. Леоненко

**АБАЛКІН
ЛЕОНІД ІВАНОВИЧ**
(н. 1930)

*Абалкин
Леонид Иванович*

— видатний російський учений-економіст, науковий керівник Інституту економіки Російської академії наук (РАН), доктор економічних наук, професор, академік РАН, державний діяч.

Народився 5 травня 1930 р. в м. Москві. Закінчив Московський інститут народного господарства ім. Г. В. Плеханова в 1952 р., а в 1958 р. став аспірантом Московського державного економічного інституту.

Упродовж 1986–2004 рр. очолював Інститут економіки АН СРСР, а після розпаду СРСР — Інститут економіки РАН. Ініціював дослідження «деформацій соціалізму» та переходу до «регульованого державою ринку». Відстоював еволюційний шлях ринкових трансформацій. Критично ставився до «шокової терапії», стандартних, не адаптованих до російських умов рекомендацій

Міжнародного валютного фонду, абсолютизації ролі монетарних заходів макроекономічної та фінансової стабілізації.

У 1989–1991 рр. працював заступником Голови Ради Міністрів СРСР, головою Державної комісії з економічної реформи. Сфера наукових інтересів: економічна теорія та економічна політика, теоретичні проблеми господарського механізму, концепція довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку країни, шляхи самовизначення Росії та проблеми формування російської школи економічної думки.

Під безпосереднім керівництвом А. розроблена довгострокова концепція соціально-економічного розвитку Росії й концепція економічної безпеки Росії.

А. є автором більш ніж 800 наукових праць, у тому числі 24 монографій. Основні наукові праці: «Політична економія та економічна політика» («Политическая экономия и экономическая политика», М., 1970).

«Господарський механізм розвинутого соціалістичного суспільства» («Хозяйственный механизм развитого социалистического общества», 1973).

«Нотатки про російське підприємництво» («Заметки о российском предпринимательстве», 1974).

«Кінцеві народногосподарські результати : Сутність, показники, шляхи підвищення» («Конечные народнохозяйственные результаты : Сущность, показатели, пути повышения», М., 1978, 2-ге вид. 1982).

«Новый тип экономического мышления» (М. 1987).

«Росія: пошук самовизначення» («Россия: поиск самоопределения», М., 2002, 2-ге вид., 2005) — за цю монографію Президією РАН присуджено премію ім. М. Д. Кондратьєва.

«Логіка економічного зростання» («Логика экономического роста», 2002).

«Мій родовід» («Моя родословная», 2003).

Головний редактор монографій «Росія — 2015: оптимістичний сценарій» («Россия — 2015: оптимистический сценарий», 1999) та «Стратегічна відповідь Росії на виклики нового сторіччя» («Стратегический ответ России на вызовы нового века», 2004).

Наукові праці А. з проблем економічної теорії та економічної політики видавалися англійською, французькою, німецькою, іспанською, чеською, словацькою, угорською, китайською, японською, в'єтнамською та іншими мовами.

А. — головний редактор журналу «Вопросы экономики». На шпальтах видання започаткував послідовне висвітлення альтернативних напрямів сучасної економічної теорії, макроекономічної та фінансової політики, у тому числі економіки знань, еволюційної економіки, сучасного інституціоналізму, теорії та політики економічного зростання, теорії держави, державного управління та державних фінансів. Очолює редакційну раду видавничих серій «Економічна спадщина» і «Пам'ятки економічної думки», є головою ради Інституту економіки РАН із захисту докторських дисертацій, завідує кафедрою соціально-економічних проблем Московського державного університету. Читає цикл лекцій у Російській економічній академії ім. Г. В. Плеханова. Нагороджений багатьма орденами та медалями Російської Федерації.

А. — академік Міжнародної економічної академії Євразії, Почесний професор Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова та університету Тсінхуа (Пекін, КНР), член Міжнародної академії управління, член Нью-йоркської академії наук, зарубіжний член Академії наук Білорусі та Академії наук Грузії, віце-президент Вільного економічного товариства Росії і Міжнародного союзу економістів.

С. С. Гасанов

**АБРАМОВСЬКІ
ЕДВАРД ЙОЗЕФ**
(1868–1918)

*Abramowski
Edward Jozef*

— польський учений-економіст, соціолог.

Народився 17 серпня 1868 р. у Васильківському повіті на Київщині. Професор психології Варшавського університету. Засновник польського різновиду кооперації. Автор концепцій «моральної революції» та «недержавного соціалізму», з позицій яких висвітлював економічні та фінансові питання. Для реалізації своїх ідей організовував так звані душевні комуни й братерські організації. Вважав, що кооперація впроваджує в ринкове господарство елементи плановості.

Основні наукові праці:

«Проблеми соціалізму» (*Zagadnienia socjalizmu*, 1899).

«Соціалізм і держава» (*Socjalizm a państwo*, 1904).

«Соціальні ідеї кооперації» (*Idee społeczne kooperatyizmu*, 1907).

Г. В. Ціх

**АГЛІЕТТА
МІШЕЛЬ**
(н. 1938)

*Aglietta
Michel*

— відомий сучасний французький учений-економіст, фінансист, представник теорії регуляції французької радикальної економічної думки, професор економіки Університету Париж-Х, науковий консультант Інституту прогнозування та міжнародної інформації, консультант Ради з економічного аналізу при Прем'єр-міністрові Франції.

Основна сфера наукових інтересів: монетарна економіка й фінанси. А. є одним з основоположників (разом із французьким ученим-економістом Р. Буайє) теорії регуляції, що відзначається радикальним підходом до аналізу капіталістичних економічних систем. Поняття «радикальна політична економія (економічна теорія)» та «радикальні економісти» з'явилися у США в 60-х рр. ХХ ст. для характеристики економістів, які перебували під впливом марксизму, а також різних груп представників економічної теорії, що виступали з критикою положень неокласичного мейнстріму, тобто основної течії сучасної західної економічної науки.

У праці «Теорія капіталістичної регуляції» (*A Theory of Capitalist Regulation*) А. розкрив сутність та основні положення регуляційного підходу до загальної теорії сучасного капіталізму. Вона містить певну монетарну концепцію з припущенням, що гроші — це одна з канонічних інституціональних або структурних форм, трактування яких розкриває особливі моделі зростання. Іншими складниками є відносини зайнятості, патерн (модель) конкуренції підприємства та ціноутворення, структура державного втручання та міжнародної влади, взаємовідносини між урядовими режимами та рахунковими стандартами, макроекономічні результати тощо.

Суть теорії регуляції полягає в постановці та розв'язанні питання про залежність суттєвих змін регуляції при капіталізмі від історичних фаз його розвитку. Регуляція економічного життя означає спосіб забезпечення координації всієї господарської діяльності, що виникає зі зв'язку між різними соціальними та економічними структурами (складниками), а також із їх спроможності до відтворення. Основоположні питання, які розв'язуються теорією регуляції: існування

відповідності між різними суспільними й технічними структурами, що управляють організацією виробництва за даних обставин (відносини працівників, техніка виробництва тощо); утворення макроекономічного механізму пристосування; склад інструментів, які у визначеній фазі історичного розвитку забезпечують регуляцію господарського життя, проте в подальшому можуть спричинити кризу.

Відповідно до теорії регуляції, світові економічні кризи капіталістичної економіки 30–70-х рр. ХХ ст. були кризами способів регуляції. Вихід з них полягав у впровадженні нового способу регуляції, що краще пристосований до панівних умов економічного зростання. Разом з іншими представниками теорії регуляції, А. розрізняє два способи регуляції — конкурентний і монополістичний (фордизм), що виникають у ході соціально-економічного розвитку. Кожний спосіб регуляції характеризується особливими структурами: відносинами оплати праці; характером втручання держави; характером відносин між національною економікою і світом; характерними особливостями грошової організації тощо.

Економічна криза 1929–1933 рр. була одночасно й кризою конкурентної регуляції, типовою для ХІХ — початку ХХ ст., коли конкуренція та ринковий механізм із гнучкими цінами (тобто цінами, що швидко реагують на зміни попиту й пропозиції), обмеження соціальних видатків, стали регуляторами господарського життя. Вихід із кризи відбувався шляхом переходу до нового — монополістичного — способу регуляції (фордизму) і, відповідно, переходу від конкурентного до монополістичного капіталізму.

Наприкінці Другої світової війни проблеми суспільного попиту в умовах капіталізму були вирішені за допомогою трьох важливих чинників. Перший — зміна розподілу результатів зростання продуктивності праці, що була корисною для підвищення попиту під впливом тиску профспілок. Другий — реалізація державою кейнсіанської політики, що зміцнила й урегулювала зростання попиту, підвищувала соціальні доходи (пенсії, послуги родинам, допомога по безробіттю), стабілізувала доходи та обмежувала потенційне банкрутство. Збільшення державних видатків на освіту та охорону здоров'я також сприяло зростанню попиту. Третій чинник — зміни в діяльності підприємств, адже їх цінова політика була менш вразливою до короткострокових змін попиту. Частково це пов'язано зі зростанням масштабів діяльності, а частково — зі структурою їх витрат, що значно зменшувалися в разі збільшення виробництва продукції. Подальший розвиток отримало використання техніки здійснення впливу на попит.

Характерна риса радикальної економічної думки — пошук її носіями способів покращення умов функціонування суспільства для захисту інтересів найуразливіших груп і верств населення. При цьому не заперечується необхідність певної регулювальної ролі ринку і участі працівників у розподілі прибутків підприємств та в управлінні підприємствами.

Серед новітніх робіт А. привертає увагу монографія (у співавторстві з А. Орлеаном) «Гроші між гнітом та довірою» (*La Monnaie entre violence et confiance*, 2002; рос. переклад 2006 р.). Французькі вчені дотримуються інституціональної грошової теорії про природу й сутність грошей, відповідно до якої гроші — інструмент взаємодії людей у суспільстві. Концепція французьких економістів протистоїть положенням сучасної неокласичної економічної теорії, що розглядає людей поза соціальним контекстом, діючими раціонально, з максимальною корисністю для виробників і споживачів, а існування грошей є необмеженим у часі. У цьому разі зі сфери аналізу усуваються важливі чинники, що впливають на реальні процеси на фінансових ринках. Гроші розглядаються як засадничий інститут, який надає форму відносинам обміну й виступає посе-

редником між індивідами. Така роль грошей обумовлена їх особливим становищем. Вони немов нависають над учасниками обміну й стають для них необхідними як предмет прагнення для всіх, оскільки дають змогу набувати бажаного.

Конкретизуючи це положення, А. і А. Орлеан трактують гроші як інструмент забезпечення довіри, оскільки вони представляють групу осіб, які здійснюють обмін. Таким чином, ця група виступає своєрідним платіжним співтовариством. Довіра знаходить своє вираження в безумовній готовності та обов'язку приймати гроші й виступає в трьох формах. Перша — методична довіра, що випливає з успішного завершення багатьох подібних актів. Друга — ієрархічна довіра, що полягає в підтримці та регулюванні державою грошового обігу. Третя — етична довіра, оскільки передбачається, що індивідуальний людський розум здійснює обмін на гроші добровільно, усвідомлюючи, що цей акт сприятиме зростанню добробуту. Держава підтримує довіру суспільства до блага (грошей), володіння яким гарантує захищеність життєвого рівня.

Нагромаджений символ багатства — гроші — у будь-який момент можна обміняти на будь-який товар на ринку. Підкреслюється, що нестача грошей в економіці, до якої може призвести монетарна політика скорочення грошових агрегатів для стримання зростання цін, є небезпечнішою, ніж інфляційні процеси. Адже дефіцит грошей сприяє пошукам альтернативних платіжних засобів суб'єктами економіки, у результаті чого порушується нормальне функціонування економіки. Для емпіричного підтвердження тверджень учені посилаються на досвід російської економіки 90-х рр. ХХ ст. В умовах нормованої пропозиції грошей для подолання нестачі ліквідності підприємства змушені були пристосовуватися й знаходити альтернативні рублю засоби оплати. Переважно вдавалися до використання іноземних валют. Згодом використовувалися приватні гроші, що їх випускали самі економічні агенти, зокрема векселі як боргові папери. Перевага цих платіжних документів полягає в забезпеченні підприємств розрахунковими коштами, що дають можливість сплачувати три значних види боргів: фіскальні до місцевої або федеральної адміністрації; між підприємствами; з виплати заробітної плати. Розповсюджувались також негрошові платежі, зокрема бартер, компенсаційні угоди. Вдавались навіть до затримки платежів. Отже, у цій ситуації простежуємо різноманітні способи, спрямовані на подолання грошової монополії та надання можливостей виживання приватній економіці. Власне, у цій формі й ставиться під сумнів влада центральних грошей.

А. критично досліджує тенденції розвитку сучасного капіталізму не лише в теорії регуляції. Насамперед, ідеться про аналіз поведінки фірм в умовах корпоративного управління. Ця тема розроблена в монографії (спільно з А. Ребері) «Корпоративне керівництво з волі хвиль. Критика акціонерної власності» (*Corporate Governance Adrift. A Critique of Shareholder Value*, Cheltenham, 2005). Французькі вчені дослідили походження та суть поняття «акціонерна власність» і показали протиріччя зовнішнього контролю, існування реальної таємної угоди між управлінням та фінансовим ринком, неминучі при цьому небезпеки, ризики кризи тощо.

На думку А., усупереч еластичності національних інститутів та практиці, помітні ознаки того, що національні системи корпоративного управління поступаються ідеалізованій американській моделі акціонерної діяльності та ліквідності справедливих ринків. Автори вважають помилковою розповсюджену тезу про порівняно швидку конвергенцію (сходження, зближення) національних моделей корпоративного управління (французької, німецької, японської тощо) до американських стандартів і наголошують на принципових відмінностях моделей, основою яких є розподіл акціонерної власності. Разом з тим вони досліджують інші відмінності моделей, обумовлені сучасни-

ми трансформаціями у фінансовій сфері, що змінюють їх складові. Значну увагу вчені приділили аналізу явищ та процесів, пов'язаних з економічною глобалізацією.

Література: 1. *Bremond, J.* Compendium wiedzy o ekonomii / J. Bremond, J-F. Couet, M-M. Salort ; przeklad K. Malaga.— Warszawa : PWN, 2006.— S. 20, 46–48.

П. М. Леоненко

**АДАМС
ГЕНРІ КАРТЕР**
(1851–1921)

*Adams
Henry Carter*

— американський економіст, один із засновників Американської економічної асоціації.

Народився 31 грудня 1851 р. (штат Айова, США).

Досліджував державні фінанси в Університеті Дж. Гопкінса (1880–1881). Викладав економіку в Корнельському (1882–1885) і Мічиганському університетах (1886–1921). Активно співпрацював з державною Комісією з питань торгівлі, яка здійснила важливий внесок у розвиток державного регулювання торгівлі. Був прихильником профспілок. Серед перших американських економістів розпочав вивчення ролі та взаємодії державного й приватного секторів американської економіки.

Основні наукові праці:

The State in Relation to Industrial Action (1887).

Taxation in the United States, 1787 to 1816 (1884).

Public Debts (1887).

The Science of Finance (1888).

С. С. Гасанов

**АДЕНАУЕР
КОНРАД ГЕРМАН ЙОЗЕФ**
(1876–1967)

*Adenauer
Konrad Hermann Joseph*

— видатний німецький державний та політичний діяч. Перший канцлер Федеративної Республіки Німеччина (1949–1963). Один із творців соціального ринкового господарства у ФРН. З ім'ям А. пов'язане не лише соціально-економічне відродження Німеччини після Другої світової війни, але й відновлення престижу та репутації країни у світовому співтоваристві.

Народився в м. Кельні 5 січня 1876 р. Здобув вищу юридичну освіту. З 1917 р. і до приходу Гітлера до влади обіймав посаду бургомістра м. Кельна. З 1933 р. А. відійшов від політичного життя. Нацизм він не прийняв, однак і не приєднався до жодної антинацистської організації, перебуваючи у своєрідному політичному засланні. У майбутньому це відіграло для нього важливу роль, оскільки світова громадськість сприймала його як найбільш прийняттого лідера ФРН, який не заплямував себе співпрацею з гітлерівським урядом. За часів Третього рейху А. кілька разів заарештовували, а під кінець війни навіть вислали до концтабору. По закінченні війни, за ініціативою американського коменданта Кельна, А. поновлюється на посаді бургомістра.

У 1949 р. 73-річний А. був обраний канцлером ФРН. Похилий вік не завадив йому очолити країну й розпочати розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки. Ініціював заснування нової політичної партії «Християнсько-демократичний союз», яка претендувала на політичне лідерство в країні.

Після поразки в Другій світовій війні народ Німеччини був деморалізований та зневірений у подальших перспективах розвитку. А., як політичний лідер, мав повернути цю віру, і з цим завданням він успішно впорався. За його правління ФРН досить швидко відновила свій економічний потенціал і переконала світ у тому, що в країні відбулася остаточна відмова від ролі агресора. Досягнення уряду А. дістали назву «економічного дива» Німеччини.

Важливим кроком уряду А. стало проведення грошової реформи в 1948 р. Було введено нову грошову одиницю — німецьку марку (Deutsche Mark). Обмін старої грошової одиниці — рейхсмарки — на нову здійснювався у співвідношенні 1 : 1. Проте за таким курсом можна було обміняти лише обмежену суму — 60 рейхсмарок, причому 40 німецьких марок виплачувалися відразу, а 20 — через місяць. Решта суми, яка перевищувала 60 рейхсмарок, обмінювалася за курсом 10 : 1. При цьому відразу сплачувалася лише половина обмінної суми. Інша частина блокувалася, а згодом дозволялося скористатися нею таким чином: 10 % з 50 % видавалося на руки, 5 % — можна було вкласти в цінні папери, а 35 % — вилучилися з обігу.

Того ж року відбулася реформа цін, зміст якої полягав у скасуванні державного контролю за ціноутворенням. Зусиллями уряду було суттєво знижено частку тіньової економіки. Поступово зникав «чорний ринок», а в магазинах почали з'являтися товари.

Уряд А. вдало поєднував державне регулювання з елементами економічного лібералізму. Грошово-кредитна політика використовувалась як важливий важіль державного регулювання економіки. При цьому особиста ініціатива та вільна конкуренція заохочувалися на державному рівні. Важливими факторами німецького «економічного дива» стали: фінансова допомога за планом Маршалла; протекціоністська політика держави; відносне збереження довоєнного промислового потенціалу західної частини країни; достатня кількість трудових ресурсів у країні та низька заробітна плата робітників у післявоєнний період, найдовший робочий тиждень у країнах Західної Європи.

У 1951–1955 рр. А. поряд з виконанням обов'язків канцлера ФРН обіймав посаду міністра закордонних справ. Він доклав чимало зусиль щодо забезпечення та підтримки позитивного іміджу ФРН на світовій арені. У 1951 р. ФРН ініціювала заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі, яке відіграло роль фундаменту для Європейського Союзу. У 1955 р. ФРН стала членом НАТО. При цьому А., використовуючи свій міжнародний авторитет, вдалося розпочати процес створення нових німецьких збройних сил.

Крім цього, А сприяв налагодженню доброзичливих стосунків з новоствореним Ізраїлем. Погодився сплатити 1,5 млрд дол. США репарацій за нацистські військові злочини.

Заклавши у своїй країні міцний економічний фундамент у формі соціально орієнтованого ринкового господарства, А. за 14-річне правління на посаді канцлера ФРН досягнув успішних результатів як у внутрішній так і зовнішній політиці. На вершині своєї кар'єри А., з огляду на похилий вік, у 1963 р. добровільно пішов у відставку.

Помер у квітні 1967 р. на 92-му році життя.

В. В. Вірченко

**АЗАРОВ
МИКОЛА ЯНОВИЧ**
(н. 1947)

*Азаров
Николай Янович*

— державний і політичний діяч, вчений, Прем'єр-міністр України. За фахом — геолог-геофізик, доктор геолого-мінералогічних наук (1986), професор (1991), член-кореспондент Наці-

ональної академії наук України (1997), Почесний професор Московського державного університету (2009).

Народився 17 грудня 1947 р. в м. Калузі (Росія). У 1971 р. закінчив Московський державний університет ім. М. Ломоносова.

У 1971–1984 рр. працював на підприємствах вугільної галузі в Підмосков'ї. У 1984–1995 рр.— заступник директора, директор Українського державного науково-дослідного і проектно-конструкторського інституту гірничої геології, геомеханіки та маркшейдерської справи Міністерства вугільної промисловості України. У 1994–1998 рр.— народний депутат України II скликання, Голова Комітету Верховної Ради України з питань бюджету, член Президії Верховної Ради України.

З 1996 р. до 2002 р.— голова Державної податкової адміністрації України, член Ради національної безпеки і оборони України.

Протягом 1995–1999 рр. був членом Валютно-кредитної ради Кабінету Міністрів України, Вищої економічної ради Президента України, Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України, Координаційної ради з питань політики фінансового сектору, Національної ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування, Міжвідомчої комісії з питань регулювання ринку продовольства, цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників тощо.

З листопада 2002 р. до лютого 2005 р.— Перший віце-прем'єр-міністр України, Міністр фінансів України, у 2004 р. виконував обов'язки Прем'єр-міністра України.

З травня 2006 р.— народний депутат України V скликання, Голова Комітету Верховної Ради України з питань бюджету.

З серпня 2006 р. до грудня 2007 р.— Перший віце-прем'єр-міністр України, Міністр фінансів України.

У 2007–2010 р.— народний депутат України, Голова Комітету Верховної Ради України з питань фінансів і банківської діяльності.

У березні 2010 р. призначений Прем'єр-міністром України.

Державний службовець I рангу, головний державний радник податкової служби, кавалер орденів «За заслуги» I, II і III ступенів, ордена «князя Ярослава Мудрого» V ступеня, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, почесний працівник податкової служби, заслужений економіст України.

За ініціативою А. для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців податкової служби у 1999 р. було створено Академію державної податкової служби України (нині — Національний університет державної податкової служби України), а у 2003 р.— Український державний університет економіки і фінансів Міністерства фінансів України.

Автор і співавтор понад 112 наукових праць.

Основні наукові праці:

«Бюджетна політика у контексті стратегії соціально-економічного розвитку України».

«Державна фінансова політика та прогнозування доходів бюджету».

«Податок на додану вартість та прогнозування його надходжень до бюджету».

«Бухгалтерський облік та контроль — складові інформаційного підґрунтя євроінтеграційних процесів в Україні».

«Науково-практичний коментар до Бюджетного кодексу України».

Під керівництвом А. здійснено наукове обґрунтування та підготовлено Податковий кодекс України.

**АКЕРЛОФ
ДЖОРДЖ**
(н. 1940)

*Akerlof
George*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (2001).

Народився у м. Нью-Хейвені (штат Коннектикут, США). Навчався в Єльському університеті, по закінченні якого отримав ступінь бакалавра. У 1966 р. в Массачусетському технологічному інституті захистив дисертацію й отримав докторський ступінь з економіки. Був професором Індійського статистичного інституту (м. Нью-Делі) і Лондонської школи економіки. У 1973–1974 рр. працював провідним співробітником Комітету економічних радників при президентові Р. Ніксоні.

Проте значну частину своєї трудової діяльності пов'язав з Каліфорнійським університетом у м. Берклі. Саме тут з 1966 р. працював асистентом професора, а з 1977 р. — професором.

А. є автором моделі так званого ринку лимонів, яку розглядає на прикладі ринку старих автомобілів (або «лимонів» на американському жаргоні). Нині це вже не жаргон, бо lemon law — закон, відповідно до якого продавець автомобіля зобов'язується безоплатно відремонтувати, замінити чи повернути гроші за автомобіль, якщо в ньому виявлять недоліки. Разом з тим цей термін міцно ввійшов у лексику економістів-теоретиків і нині стосується не тільки автомобілів, що були в користуванні.

Професор доводить, що недостатня інформація про якість товару, який продається, призводить до постійного зниження його ціни аж до зникнення з ринку. Теорія ринків з асиметричною інформацією є величезним кроком як для економістів-практиків, так і для економічної науки. Асиметричність у розподілі інформації — це така ситуація, коли частина учасників ринку володіє інформацією, якою не володіють інші зацікавлені особи. Саме асиметричність у розподілі інформації є серйозною причиною невизначеності щодо ефективного використання засобів і ресурсів.

Попередня неокласична модель економіки вибудовувалася на передбаченні стосовно повноти інформації економічних суб'єктів. Натомість у реальному житті цього немає й не може бути. Сформульована А. теорія наблизила економічну науку до реальності. Різні аспекти асиметричної інформації цікавили вченого давно. Перші праці, присвячені цій проблематиці, А. видрукував ще на початку 1970-х рр. Зокрема, його стаття «Ринок лимонів (невизначеність якості та ринковий механізм)» була опублікована в серпні 1970 р. в журналі «Економіка» (Economics) і справила величезний вплив на економічну думку. В ній А., пов'язавши поняття невизначеності та якості товарів, виявив несподівані причини можливого фіаско ринку. За асиметричного розподілу інформації (коли покупці змушені використовувати ринкову статистику для визначення правдивих характеристик товарів, що відомі лише продавцям) на ринку не укладаються угоди, а за симетричного — у виграші будуть обидві сторони.

Асиметрична інформація змушує учасників ринку покладатися на випадок та призводить до ринкового краху. Конструюючи модель розподілу інформації на ринку, А. за приклад узяв ринок автомобілів, що були в користуванні, оскільки саме цей приклад допомагає розкрити суть проблеми. Якщо обмежити характеристику машини лише двома ознаками: нова або стара та гарна чи погана, то з'ясується, що як нова, так і та, що була в експлуатації, може виявитися як гарною, так і поганою. Купуючи нову машину, користувач наперед не знає, що йому трапиться: добротний автомобіль чи «лимон», у нього є лише ймовірнісна оцінка того або іншого результату. Коли машина вже якийсь час перебувала в користуванні, оцінити її якість можна зі значно

вищою точністю. Тут виникає асиметрія доступної інформації: продавці (власники) знають про автомобіль більше, ніж покупці. При цьому гарні та погані машини продаватимуться на такому ринку за однією ціною, оскільки покупці не можуть відрізнити ці товари. За таких умов власникам автомобілів належної якості не вигідно продавати їх на вторинному ринку, отже, гарні автомобілі витісняються з ринку поганими. Оскільки попит на зазначеному ринку залежить не тільки від ціни, але й від якості, то цілком можливим є результат, коли вона буде дорівнювати нулю, і, таким чином, ринок припинить існування.

Аналогічні ситуації виникають у страховій справі, коли потенційний страхувальник має інформаційну перевагу перед страховою компанією, наприклад краще знає стан свого здоров'я. Тому серед людей, які бажають застрахуватися, переважають ті, для кого ризик страхової події є непропорційно великим. Цей феномен називають «відбором гірших», і страхові компанії борються з ним, відмовляючись продавати страхові поліси людям похилого віку. Проте проблеми страхових компаній на цьому не закінчуються. Придбавши поліс, застрахована особа починає вести себе небало, що збільшує ймовірність страхової події (наприклад, викрадення автомобіля). Згодом до негативного відбору додається «моральний», або суб'єктивний, ризик.

А. вперше показав, як асиметрична інформація між позичальниками та кредиторами призводить до зростання ставки відсотка на локальних кредитних ринках у країнах третього світу. Вчений також пояснив феномен різкого підвищення вартості кредитів у країнах з перехідною економікою. Як приклад так званої зворотної селекції він наводив кредитні ринки Індії 1960-х рр., де місцеві кредитори-лихварі встановлювали ставку відсотка удвічі вищою, ніж ставка, що була прийнята у великих містах. Однак посередник, який бере кредит у місті й кредитує в селі, не маючи відомостей про платоспроможність позичальників, ризикує залучити позичальників з низькими можливостями повернення кредиту та наражається на збитки.

На думку А., багато ринкових інституцій появляються в результаті спроб вирішити проблему асиметричності інформації. Остання може породжувати зворотну селекцію. Зокрема про багато компаній у нових галузях, наприклад інформаційних технологій, інформації бракує, водночас ті, хто проблему усвідомлюють (інсайдери), можуть володіти широкою інформацією про майбутню дохідність таких фірм. Відбувається завищення оцінки акцій компаній, у яких дохідність є нижчою за середню, та вони здійснюють розбавлення капіталу. Ці компанії випускають додаткові акції під нові проекти більш активно, ніж високодохідні фірми, акції яких недооцінені на ринкові. У підсумку фірми з низькою прибутковістю розвиваються швидше, і фондовий ринок заповнюють «лимони». Коли погано обізнані інвестори несподівано виявляють свою помилку, ціна акцій падає та викривається інформаційна вигадка.

Результати проведених досліджень дають підстави А. окреслити проблему збоїв у діяльності ринку. Економіка, як і медицина, відмітив він ще в 1990 р., вивчає ті випадки, коли система дає збої: чітко не визначено права власності, гарантувати які повинен уряд; права власності є недостатньо широкими і через це стримують розвиток ринкових відносин; покупець точно не знає, товар якої якості йому пропонують купити. Саме за аналіз ринків з асиметричною інформацією А. (разом з М. Спенсом і Дж. Стігліцем) нагороджено Нобелівською премією. Присудження премій збіглося в часі зі зростанням нового типу невизначеності на світових ринках, коли інвестори по всьому світу вимагають вищого рівня повернення капіталу через підвищення ризику, на який вони змушені приставати. Це підтверджується різким падінням світового ринку акцій при паралельному збільшенні дохідності облігацій, випущених країнами, які розвиваються, та більшістю

корпорацій, за винятком тих, чиє становище є найстабільнішим. Таким чином, почав працювати механізм зворотної селекції, описаний у працях нобелівських лауреатів. Більш правильно було б говорити навіть про те, що механізм зворотної селекції, який діяв у всіх країнах з перехідною економікою, починає розповзатися світом. Лауреати створили нову термінологію; описаний та доповнений ними ринковий механізм почав інтенсивно використовуватися в різних сферах господарювання.

Практика засвідчила, що праці А. мали досить активне застосування в таких галузях, як макро-економіка, фінансові ринки, угоди зайнятості, засвідчуючи екстраординарну широту його наукових інтересів. Передумовами нерівності інформації в наш час обумовлено зростання великого нового пласту економічної теорії. Слід зазначити, що науковий інтерес А. був зосереджений на одній особливості. Державі, вважав він, нема що робити там, де виникають проблеми асиметричності інформації. Існує лише два способи вирішення цих питань — гарантії та репутація. Змусити реалізувати гарантії можна виключно через суд. Заробити репутацію солідного виробника можна тільки у відкритому суспільстві, коли кожний громадянин держави матиме вільний доступ до інформації про всі добрі справи й негаразди будь-яких компаній-продавців.

Нині актуальною є потреба у створенні мережі недержавних рейтингових, експертних і рекламних інституцій. В умовах взаємної конкуренції вони повинні аналізувати рекламу, систематизувати та рейтингувати її. Ураховуючи велику вартість інформації оцінювання її має відбуватися постійно й професійно. Крім того, для розв'язання питань, пов'язаних з асиметричністю інформації на ринку, існують бренди, магазини, що включені в ланцюг єдиних поставок, франчайзинг (форма договірних економічних відносин великих компаній з дрібними фірмами, за якою останні можуть функціонувати під егідою великих організацій, користуючись їхніми товарними знаками й емблемами) та різні форми контрактів.

Окрім дослідження проблем асиметричної інформації А. розвинув економічну теорію на стику із соціологією та соціальною антропологією. Найбільш значущі його напрацювання в цьому напрямі стосуються ефективності на ринках праці. Він є одним із творців теорії імпліцитного контракту або самопідтримуючих угод, що була розроблена К. Азаріадісом у 1970-х рр. Досить детально тематику таких угод А. проаналізував у статті «Трудові контракти як частковий обмін подарунками» (1982). Імпліцитним є контракт, приведення якого в дію гарантується виключно правом другої сторони розірвати взаємини. Наприклад, спільна гра двох партнерів може бути перервана, якщо одному з них не сподобається поведінка іншого. Проте в такому контракті немає жодних правил гри, не передбачені зовнішні сили, до яких можна було б апелювати. Тому стійкість відносин між партнерами базується тільки на взаємній вигоді від дотримання такої домовленості. А. вважає, що будь-які стійкі відносини формуються на свідомій відмові сторін від досягнення оптимального розподілу своїх ресурсів у кожний даний момент часу й виробленні якогось прийняттого для партнера варіанта.

У своїх численних дослідженнях ринків праці А. довів, що емоції типу взаємності до підприємця чи справедливості до колег можуть мотивувати встановлення такої високої заробітної плати, яка призведе до стимулювання безробіття. Він також дослідив, як соціальні угоди типу системи привілеїв можуть спричинити несприятливий вплив на економічну ефективність.

А. є автором понад сотні наукових публікацій з економічного аналізу бідності, національної дискримінації, індійської кастової системи, злочинності, валютної політики тощо. Багато з них написані у співавторстві з дружиною, знаним професором економіки Каліфорнійського універ-

ситету Дж. Єллен, як от «Моделі ефективної заробітної плати для ринку праці» (1986) та ін. Їхні спільні дослідження присвячені в основному психологічним підходам у моделюванні економічної поведінки.

Нобелівський лауреат А. користується заслуженим авторитетом серед економічної громадськості та повагою своїх колег: обраний президентом Американської економічної асоціації (2006), він — член Міжнародного економетричного товариства, Американської академії мистецтв і наук, багатьох наукових і громадських організацій, є редактором та членом редколегій економічних журналів, Почесний доктор Цюріхського університету.

М. В. Довбенко

**АЛЕКСЄЄНКО
МИХАЙЛО МАРТИНОВИЧ**
(1848–1917)

*Алексеевко
Михаил Мартынович*

— видатний український учений-фінансист, педагог і громадський діяч. Один із провідних фахівців у галузі оподаткування й фінансового права другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Народився у м. Катеринославі (м. Дніпропетровськ) у купецькій родині середнього достатку. В 1864 р. із золотою медаллю закінчив гімназію, а в 1869 р. — юридичний факультет Харківського університету. Як кандидатську дисертацію подав працю «Погляд на розвиток учення про податок в економістів А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Д. Рікардо, Ж. Сісмонді, Дж.-С. Мілля» («Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сэя, Д. Рикардо, Ж. Сисмонди и Дж.-С. Милля»), що була видана в 1870 р. коштом університету і вважається першою в Україні роботою в жанрі наукового розгляду поглядів представників західної фінансової думки. Був залишений для підготовки до професорського звання на кафедрі фінансового права на посаді приват-доцента. У 1872 р. захистив у Харківському університеті дисертацію «Нарис зростання державного боргу Англії та Франції» («Очерк нарастания государственного долга Англии и Франции») на ступінь магістра фінансового права, а в 1873 р. отримав призначення штатним доцентом тієї ж кафедри. У 1874 р. відряджений за кордон — до Німеччини, Австрії та Франції — для вивчення фінансів і методів викладання відповідної дисципліни в західноєвропейських університетах.

Після повернення в Україну в 1879 р. захистив докторську дисертацію «Чинне законодавство про прямі податки» («Действующее законодательство о прямых налогах»). Ця робота отримала високу оцінку професора К. Гаттенбергера, який виступив офіційним опонентом на захисті.

Того ж року А. обраний професором кафедри фінансового права. Протягом 1886 — 1891 рр. працював деканом юридичного факультету, з 1890 до 1899 р. — ректором Харківського університету, з 1901 до 1905 р. — попечителем Харківського навчального округу. З 1907 р. — депутат і голова Бюджетного комітету Державної думи Російської імперії. У 1900 р. в Харківському університеті засновано премію імені професора Алексеевко.

Є автором низки праць із питань фінансів і кредиту, зокрема теорії оподаткування, державного боргу, організації фінансового господарства. У науковій діяльності вченого відобразився складний процес зміни фінансових інститутів під впливом ринкової трансформації суспільства в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Система державних фінансів, основою якої залишалися доходи держави у вигляді податей та урядових позик, вимагала докорінних перетворень, відтак у центрі уваги А. постали питання суспільних реформ і перебудови економічної науки. Мето-

дологічним кредо вченого було положення про доцільність реформ і доктрин, що забезпечують якнайповніше задоволення потреб на основі підвищення продуктивності й скорочення витрат виробництва. Конкретизацію такого підходу в своїй теоретичній системі А. здійснив на основі розвитку ідеї державності, яку вважав основою суспільного життя.

У поглядах ученого відчувається помітний вплив німецької історичної школи, насамперед А. Штейна. Водночас гуманістичні традиції, властиві українській економічній думці, визначили соціальні пріоритети у трактуванні природи і призначення держави в системі поглядів А. На думку вченого, кожна функція держави спирається, врешті-решт, на етичну основу і тільки з такої точки зору може бути зрозумілою. Загальне призначення держави український економіст убачав у створенні умов для нескінченного прогресу людства, сприянні щастю людини, наданні їй можливості й засобів досягати особистого, господарського та суспільного розвитку. Державний механізм як потужна сила може чинити й зворотну дію, якщо він скерований за хибним напрямом, якщо людина вважається не метою, а засобом. А. застерігав, що держава, навіть користуючись ідеєю загального блага, може знищити найцінніше — «самостійність підданих». Тому вчений поставив проблему «меж державної діяльності» і стверджував: серед різноманітних і хитких політичних тлумачень цієї проблеми лише економічна точка зору, що визначає необхідність держави та її заходів господарською доцільністю, дає твердий ґрунт для вирішення заплутаних питань.

Державу та її діяльність учений пропонував розглядати як окрему галузь виробництва, що виробляє специфічні продукти, і тому вона має підпорядковуватися загальному закону господарства — мінімізації витрат при максимізації користі. Для виконання цього закону необхідною умовою є якомога ширший простір дії особистого інтересу.

Наголошуючи на історичному характері всього суспільного життя, А. вказував на первинність розвитку одиничних господарств відносно зміни завдань держави, адже потреби одиничних господарств визначають функції держави, а не навпаки. У Російській імперії, обтяженій казенно-бюрократичним апаратом управління та феодалними пережитками, утвердження ринкових засад державної діяльності відбувалося повільно.

А. визначив місце науки, що займається державною діяльністю. Оскільки державна діяльність є лише однією з форм економіки країни, то ця наука повинна перебувати в тісному зв'язку із загальною наукою про економіку — суспільною економією, використовуючи її основні положення й принципи. Якщо розглядати науку про державну діяльність з точки зору пропозиції або попиту, то на цій підставі її можна розділити на управління й фінанси. До предмету першої належить виробництво державою різноманітних благ, до другої — оплата благ, які надає держава, тобто податки, мито, державний борг.

З'ясувавши особливий характер послуг, пропонованих державою, А. зауважив, що вони набувають товарної форми, оскільки в умовах ринку всі блага мають свою ціну, що встановлюється співвідношенням попиту й пропозиції. Проблема полягає в особливостях «ціноутворення» на державні послуги: замість попиту має місце визначення урядом певних завдань, що мають відобразити дійсні потреби населення, найбільш значимі цілі суспільства; межею витрат є податки.

У податках учений убачав тісний зв'язок між економічними й політичними явищами. З одного боку, податки є одним з елементів розподілу, складовою частиною ціни (з аналізу якої й почалась власне економічна наука). З іншого боку, встановлення, розподіл, стягнення й використання податків — одна з функцій держави. Незважаючи на таке важливе місце податків у житті суспільства, теорія оподаткування, фінансова наука, як констатував економіст, на той час залишалися

в зародковому стані. Про слабкість фінансової науки свідчила невіршеність цілої низки питань, що мали вагоме теоретичне й практичне значення.

А. відмовився від традиційного підходу до держави як непродуктивного явища в економіці, розгляду фіскальних завдань без урахування їх наслідків, протиставлення державної діяльності й господарської діяльності країни. Він обґрунтував необхідність перегляду політико-економічних основ фінансової науки, зокрема сформулював завдання розроблення теорії податку як основи фінансової політики. Його дослідження сутності та природи податку слугують основою для розроблення принципів і конкретних форм оподаткування.

А. дотримувався трактування податків як оплати за послуги держави, а обґрунтуванням величини цих примусових платежів уважав загальні витрати на державне управління, яке забезпечує умови для господарської та будь-якої іншої діяльності. А. був цілком солідарний з думкою П.-Ж. Прудона, що питання про податки є питанням про державу. Вчений запропонував принципи оподаткування, які відповідають соціальній спрямованості державної діяльності: якщо метою державної діяльності визнано благо людини й задоволення суспільних потреб, то оподаткування має бути, по-перше, загальним; по-друге, необтяжливим; по-третє, максимально наближеним до частки кожного в споживанні тих суспільних благ, що надаються державою і для створення яких, власне, призначені податки.

Учений довів, що на практиці система оподаткування далека від реалізації цих принципів: тягар податків падає на найменш захищені прошарки суспільства, а вигоди від державного господарства отримують найменш обтяжені верстви населення. Зростання державних витрат наприкінці ХІХ ст. штовхало до застосування нових прийомів стягнення коштів з населення, до посилення фіскального тиску держави. Принцип загального оподаткування тривалий час залишався предметом дискусій і викликав опір.

А. сформулював проблему справедливості в оподаткуванні, указав на те, що різні способи надання коштів державі, тобто різні податки й принципи обкладання, які визначають систему оподаткування, перебувають у зв'язку зі станом, структурою, типом суспільства. При формуванні системи оподаткування люди прагнуть справедливості, на її забезпечення скеровано діяльність державних органів і податкового законодавства. Проте, доводив А., справедливість, як усе моральне, є поняттям відносним і залежить від місця, часу й культури народу, її розуміння змінюється залежно від соціальної структури суспільства, пануючих поглядів та усвідомлення потреб господарства й держави. Ідея загальної податкової повинності не може мати підтримки в суспільстві, для якого властиве виокремлення соціальних груп, що підлягають оподаткуванню. Ця ідея, за висловом А., є образливою для привілейованих як спроба зрівняння вищих і нижчих, вона суперечить основам суспільного життя. Натомість у суспільстві, де фундаментальним принципом визнано рівність перед законом, судом, службою та оподаткуванням, загальний характер стягнення податків — звичайна й природна річ. Отже, перехід до загального оподаткування насправді означає утвердження громадянського суспільства, зміни суспільної свідомості та моралі, що закріплювались у економічних інституціях та праві.

За твердженням А., визнаючи на словах ідею рівності як загальногуманістичне гасло, люди не завжди готові слідувати йому, змиритись і прийняти влаштування суспільного життя, яке відповідає практичному втіленню цієї ідеї. Тому впровадження принципу загального оподаткування вимагало не тільки теоретичних аргументів, але й вивіреного законодавства та суспільного контролю за його дотриманням. Цим проблемам присвячена праця «Чинне законодавство про прямі податки» (1879), що отримала визнання в Західній Європі завдяки детальному опису проф. Г. Шанца в редактованому ним відомому журналі «Фінансовий архів» (Finanzarchiv, 1884).

Аналіз діючої в Російській імперії системи оподаткування А. продовжив у роботі «Прибутковий податок та умови його застосування» («Подходный налог и условия его применения», 1885). Критичний розгляд окремих прямих податків засвідчив їх розрізненість, відокремленість, безсистемність. Учений вважав, що при значному податковому тягарі, що лежав на селянстві, держава не повинна ще більше посилювати фіскальний тиск, а навпаки — заради покращення народного добробуту й зміцнення економіки зменшити цей тягар.

Основним питанням теорії податків А. визначив появу можливості сплачувати податки. Така можливість, як свідчить досвід і закріплює в законах право, виникає завдяки отриманню певного доходу, що й забезпечує платоспроможність. Під час розроблення вченим-фінансистом концепції оподаткування однозначності в трактуванні об'єктів та джерел податку не було. Розвиток ідеї платоспроможності, побудованої на врахуванні майнового становища платника, пов'язувався з питанням про джерела податків. Платоспроможність мала подвійне трактування: вона визначалась або власністю, або доходом. Щодо доходу теж не було єдності: має обкладатися валовий чи чистий дохід? Існувало дві системи прямих податків: перша — оподаткування джерел, тобто майна, підприємств і занять; друга — стягнення податків із прибутків осіб, до яких доходи надходять незалежно від джерел. Учений відстоював переваги прибуткового оподаткування й визначив загальну тенденцію податкових систем: у ході історичного розвитку податок поступово еволюціонує від подушного й рівного до прибуткового пропорційного, а згодом — до прогресивного.

Для обґрунтування положення про відповідність податків доходам осіб А. наголошував на ролі соціальної організації, суспільних умов, забезпечених і підтримуваних державою в розкритті та реалізації особою свого потенціалу. Здібності кожного, зауважував учений, формуються й розвиваються в суспільстві частково завдяки безпосередньому впливу освітніх та виховних закладів, частково — під впливом певної суспільної атмосфери. Крім того, саме суспільство сплачує за результати застосування цих здібностей через суспільний механізм розподілу доходу країни. Отже, людина з її здібностями, господарським становищем і соціальним статусом, з найяскравішим вираженням господарського становища — доходом, є продуктом суспільної організації, що підтримується й охороняється державою. Саме тому податки як засіб надання державі коштів для функціонування й зміцнення дійсної суспільної організації мають відповідати доходам.

А. відстоював необхідність звільнення від оподаткування найменших доходів, що становили мінімум засобів існування. Коли дохід обмежується мінімумом, наголошував учений, тоді немає змоги сплачувати податок, оскільки, якою потрібною не була б держава, для утримання якої ці податки необхідні, задоволення першочергових людських потреб все ж має бути пріоритетом. Подальший розвиток фінансової науки та реалії господарської практики підтвердили правильність принципу звільнення від оподаткування прожиткового мінімуму, що знайшло вираження в законодавстві. Особливо актуальним є дотримання недоторканості частини доходу, що йде на задоволення базових потреб платників податків, за низького рівня доходів.

Забезпечення рівності виявляється крім загального характеру в рівномірності обкладання. А. наголошував на значенні «суспільно-морального почуття» у разі вибору між пропорційним і прогресивним податком. Арифметична пропорційність попри всі її сильні сторони, як зазначав А., не задовольняла «громадським почуттям більшості», тобто соціальним вимогам. Звідси прийшло розуміння необхідності прогресивного оподаткування, за винятком мінімуму засобів існування. Що більшим є розмір доходу, то довільніше він використовується, отже, платоспроможність зростає швидше, ніж збільшується дохід. Використання прогресивного масштабу оподаткування є лише

послідовним утіленням принципу узгодження розміру податку зі спроможністю платника. Можливий розмір прогресії залежить від розуміння податкової справедливості, тобто, як указував учений, від компромісу між заможними й незаможними. Прогресивне оподаткування може застосовуватись як «громадські ліки» в умовах соціальної нерівності. Корисний ефект запровадження будь-якого податку залежить від напрямів та ефективності державних витрат. Український економіст стверджував, що несприятливі економічні наслідки справляння податків можуть пом'якшуватись, урівноважуватись й навіть переважуватись позитивними наслідками державних витрат.

А. звернувся до ще однієї проблеми, яка не мала вирішення: розподілу плати за державні послуги між членами суспільства. Він дослідив механізм перекадання податків, з'ясував, що платник і носій податку — це не завжди одна й та сама особа. Держава намагається обрахувати індивідуальний дохід, указував А., і відповідно обкласти його податком. При цьому сума податків, визначена розмірами державних потреб, розкладається на об'єкти оподаткування — це легальний розподіл податків. Але для кожного платника податок є тягарем, від якого бажано позбутися. Процес реалізації цього загального прагнення — звільнитися від сплати податку, перекавши його на інших учасників економічних відносин, є перекаданням податків. Його результат — розподіл податкового тягара між окремими членами суспільства — носіями податку. Таким чином, А. розмежував три поняття: стягнення, розподіл і перекадання податків.

Способом перенесення тягара податку на іншу особу є включення податку в ціну товару або послуги. Отже, зазначав А., питання зводиться до витрат виробництва та їх впливу на ціноутворення, а вчення про перекадання податків виявляється похідним від теорії цінності. Але на той час в економічній науці не було єдності щодо концепції цінності, тому й проблему перекадання неможливо було вирішити за браком теоретичної бази.

А. запропонував не обмежувати аналіз перекадання податку сферою обміну, а звернутись до виробництва, розглянути співвідношення сил, задіяних у його організації, адже саме у виробництві створюються блага, що є основою для формування доходів. Вихідною точкою дослідження перекадання податків має бути аналіз існуючої форми виробництва, яка визначає розподіл доходу країни між різними класами, твердив економіст, а звідси — їх спроможність до сплати податків. Розподіл доходів є похідним від того чи іншого способу виробництва. У міновому господарстві фактором розподілу є цінність, доходи виступають його елементами. Отже, у вирішенні питання про остаточну сплату податку головну роль відіграють умови встановлення величин заробітної плати, відсотка, прибутку, оскільки лише з них може бути вилучений податок. Перекадання податків насправді означає перерозподіл народного доходу.

Для вирішення питання про перекадання А. пропонував розглянути систему розподілу і вплив податку на економічні відносини. Починати дослідження, на його думку, слід з підприємця як центра господарської діяльності. Незалежно від того, обкладається підприємство (поземельний, промисловий податок) чи безпосередньо вироблені товари, саме підприємець першим зазнає податкового тиску. Для збереження свого прибутку він намагається перекинути податок на всіх своїх постачальників (матеріалів, засобів праці, робочої сили, землі), занижуючи оплату за надані елементи виробництва (перекадання від покупця продавцю). Далі підприємець намагається компенсувати свої втрати, пов'язані з оподаткуванням, шляхом підвищення ціни виробів, тобто перекасти частину податку на покупців. Таким чином, з'ясовуються два шляхи зменшення частки підприємців у сплаті податків шляхом їх перекадання. Але дія економічного механізму на цьому не закінчується: зміни цін, спричинені перекаданням податку, викликають

реакцію пропозиції й попиту товарів. Підвищення цін на виробі викликає зменшення попиту і, щоб втримати ціну від падіння, слід скоротити пропозицію. Тому підприємець має зважити, що йому вигідніше: перекладати податок і скорочувати обсяг виробництва й продажу чи нести тягар оподаткування, утримуючи достатній рівень пропозиції товару. А. фактично аналізував функціональну залежність між податком, ціною та обсягом виробництва. Такий підхід був новаторським і наближався до методології маржиналістського напрямку політичної економії.

Інший шлях збереження прибутку — «боротьба» за ціни з постачальниками елементів виробництва. Підприємці намагаються знизити свої витрати за рахунок постачальників робочої сили — робітників. Підвищення продуктивності праці шляхом технічних інновацій, раціональної організації виробництва тощо можуть забезпечити сталість заробітної плати без зменшення прибутку підприємця. Таким чином, посилення конкуренції, спричинене податком, діє на зниження заробітної плати до мінімуму. Це, у свою чергу, знижує продуктивність та якість праці, заінтересованість робітника, а головне — позбавляє виробництво перспективи, оскільки зменшує попит на предмети споживання, звужує ринок. Податок стає загальним тягарем і каталізатором соціального напруження.

Критичний аналіз перекидання податків, здійснений А., виявив їх недоліки й показав переваги пропорційного прибуткового податку як такого, що не порушує рівноваги елементів розподілу, регульованих законами ринку. Запровадження й використання непрямого оподаткування пояснювалось економістом складнощами організаційно-правового забезпечення справляння податків. У цьому податки на споживання мають перевагу: споживач ототожнює податок із ціною товару й не може ухилитися від його сплати, а також досить просто визначитись стосовно кількості й часу вилучення цього податку. Але фіскальні переваги не компенсуються недоліками непрямого оподаткування з точки зору і споживача, і економіки. Український учений вважав, що цей тип податків у всіх відношеннях суперечить так званому четвертому правилу А. Сміта, оскільки ці податки віднімають у населення значно більше грошей, ніж приносять їх до казни, підвищують ціну товарів, зменшуючи їх споживання, а отже, і виробництво. Врешті-решт перекидання податку обтяжує господарську діяльність і є чинником скорочення виробництва.

А. вказував на те, що поряд із господарськими мотивами держава керується різноманітними політичними, зокрема військовими, тобто антигосподарськими інтересами, а тому податкові жертви можуть залишатися без еквівалента, без винагороди. Учення про державне господарство констатувало протилежність, а нерідко й антагонізм державних і господарських інтересів. Визначаючи слідом за німецькою історичною школою (Л. Штейн, А. Шефле) економічні функції уряду, виконання яких потребує податків, дотримуючись господарських поглядів на державу та відкинувши трактування державних послуг як непродуктивних, а податків як однозначного збитку для суспільства, А. наголошував, що економічний аналіз державних послуг — справа нова, тому питання, наскільки вони нейтралізують дію податків, нез'ясоване.

Сутність і призначення фінансових реформ, покликаних до життя скасуванням кріпосного права, А. визначав як більш рівномірний розподіл податкового тягара й усунення штучних ускладнень для платників податків. Щоб мати достатні доходи для забезпечення державних потреб, доводив учений, слід створити умови для господарського розвитку, усунути перешкоди, що стримують виробництво. Адаже зростання продуктивності господарства країни веде до збільшення доходів держави, а ці доходи дають їй можливість здійснювати витрати, які сторицею повернуться економіці країни. Держава має встановлювати загальні умови, що сприяють процвітанню окремих господарств, стверджував А. Фінансування витрат держави вимагає від громадян певних обме-

жень, але ці витрати врешті-решт повинні бути підпорядковані меті підвищення продуктивності одиничних господарств, що забезпечують податкові надходження, зростання так званої податкової платоспроможності одиничних господарств.

А. запропонував трактування природи й сутності податку на основі ідеї держави як інституції для задоволення суспільних потреб та розвитку особистості. Український учений започаткував у теорії оподаткування перехід від визначення окремих форм податків до побудови цілісної, економічно ефективної та юридично виваженої податкової системи. Дотримуючись традицій української економічної культури, він підпорядковував принципи оподаткування засадам справедливості та господарської доцільності.

Концепція державних доходів та оподаткування, розроблена А., його ідеї щодо принципів побудови справедливої й ефективної податкової системи, трактування економічної природи податків та їх правового механізму, теорія перекладання податків становлять вагомий внесок у формування й розвиток теорії фінансів, фінансового права та інших галузей фінансової науки.

Основні наукові праці:

«Погляд на розвиток учення про податок в економістів А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Д. Рікардо, Ж. Сісмонді, Дж.-С. Мілля» («Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сэя, Д. Рикардо, Ж. Сисмонди и Дж.-С. Милля», Харків, 1879).

«Організація державного господарювання» («Организация государственного хозяйничанья», Харків, 1870).

«Загальна теорія перекладання податків» («Общая теория переложения налогов», Харків, 1870).

«Про подушне в Росії» («О подушной подати в России», Харків, 1870).

«Державний кредит. Нарис зростання державного боргу Англії та Франції» («Государственный кредит. Очерк нарастания государственного долга Англии и Франции», Харків, 1872).

«Чинне законодавство про прямі податки» («Действующее законодательство о прямых налогах», СПб., 1879).

«Теорія і практика промислового оподаткування» («Теория и практика промыслового обложения», СПб., 1879).

«Прибутковий податок та умови його застосування» («Подходный налог и условия его применения», Харків, 1885).

«Про прибутковий податок» («О подоходном налоге», СПб., 1885).

«Фінансове право» («Финансовое право», Харків, 1894).

Теоретичні положення, обґрунтовані А., становлять невід'ємну частину сучасної теорії оподаткування, фінансового права, теорії бюджету, про що свідчать численні посилання на його праці в навчальній та науковій літературі.

В. В. Небрат

**АЛЛАХВЕРДЯН
ДЕРЕНІК АКОПОВИЧ**
(1906–1987)

*Аллахвердян
Дереник Акопович*

— відомий російський радянський учений-економіст, фінансист.

Закінчив економічне відділення Московського педагогічного інституту (1932), аспірантуру. З 1935 р. на науково-педагогічній роботі. У 1946–1974 рр. працював у Московському фінансо-

вому інституті (МФІ) (нині — Фінансовий університет при Уряді Російської Федерації): першим заступником ректора з наукової роботи (1946), деканом (1947–1949), заступником ректора з наукової роботи (1951–1961). Доктор економічних наук (1959), професор (1959). Протягом 5 років завідував кафедрою фінансів. У 1975 р. перейшов на роботу до Інституту економіки Академії наук СРСР.

За період науково-педагогічної діяльності А. в МФІ та за його безпосередньої участі відбувалися становлення й розвиток наукової школи радянських фінансів на базі інституту. А. доклав значних зусиль для формування цієї школи й належав до її провідних представників серед відомих дослідників проблем теорії та практики фінансів (М. М. Ровінський, А. М. Бірман, В. М. Родіонова та ін.).

У працях А. в цей період висвітлювався широкий спектр питань: сутність та функції фінансів, межі фінансових відносин, місце фінансів у економічній структурі суспільства, специфічні ознаки фінансів як економічної категорії та ін. На відміну від панівного в радянській літературі 1950-х рр. трактування фінансів переважно як системи виробничих відносин, що виникають у процесі руху грошових коштів, А. визначав радянські фінанси ще й як грошові фонди, що перебувають у розпорядженні держави.

Сутність радянських фінансів А вбачав у грошових відносинах, що організуються державою в процесі розподілу та перерозподілу вартості сукупного суспільного продукту і його основної частини — національного доходу — з метою утворення централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів для задоволення особистих та суспільних потреб, здійснення контролю рублем за виробничою діяльністю підприємств. Поряд із цим він дав визначення фінансів державних підприємств і господарських організацій як грошових коштів, наданих їм державою в постійне чи тимчасове користування для забезпечення їх безперервної роботи, а також грошові нагромадження, отримувані ними в результаті своєї діяльності.

Подібно до інших представників розподільної концепції фінансів А. вважав, що на одній з фаз відтворювального процесу — фазі розподілу вартості сукупного суспільного продукту — виникає особливий тип грошових відносин, що мають специфічні властивості: вони обов'язково супроводжуються рухом грошових коштів (у готівковій чи безготівковій формі). Саме із цих позицій розглядались питання радянських фінансів у підручнику «Фінанси СРСР» (1963) авторського колективу МФІ під його керівництвом.

А. досліджував економічну природу державного бюджету, його місце в системі розподільних відносин. На його думку, державний бюджет відбиває економічні зв'язки та відносини, пов'язані з утворенням і розподілом централізованого загальнодержавного фонду грошових коштів. Водночас розглядав державний бюджет і як основний фінансовий план країни. Як експерт, що залучався до роботи в складі державних комісій, А. здійснив вагомий внесок у вирішення актуальних проблем того часу, зокрема в удосконалення фінансового планування.

Основні наукові праці:

«Економічний зміст витрат Радянської держави» (««Экономическое содержание расходов Советского государства», 1958).

«Фінанси соціалістичної держави» (««Финансы социалистического государства», 1961).

П. М. Леоненко

АЛЛЕ
МОРИС ФЕЛІКС ШАРЛЬ
(1911–2010)

Allais
Maurice Felix Charles

— відомий французький економіст, лауреат Нобелівської премії (1988).

Народився 31 травня 1911 р. у м. Парижі в родині комерсанта. У юнацтві його світогляд значною мірою формувався під впливом історичних обставин. Навчаючись у ліцеї, він захопився історією. Згодом у Політехнічній школі та Національному гірничому інституті полюбив фізику. Здобув освіту інженера й фізика. Подорож до США під час Великої депресії стала зламним моментом у його житті: побачивши закриті фабрики, натовпи безробітних за воротами підприємств, людське горе, він був вражений та усвідомив, що має присвятити себе іншій науці — економіці.

Здобувши відмінну для тих часів технічну освіту, у 1936 р. А. влаштовується на державну інженерну службу. Він керував у м. Нанті службою гірничої промисловості, яка охоплювала територію п'яти французьких департаментів. Під його контролем були шахти, кар'єри, трамвайне депо. Реалії практики переконали молодого інженера: якщо багато людей вірять в ефективність контролю, то, виходить, вони не знають, що це насправді. У кращому випадку, контроль — це малодієвий інструмент. Єдиним об'єктивним та ефективним контролером є ринок. Із середини 1940-х рр. починається його активна наукова діяльність. Завдяки великій працьовитості, відданості роботі та душевному пориву він досяг неабияких наукових успіхів. У важкі часи Другої світової війни та німецької окупації менш як за 3 роки опрацював дослідження великих економістів (передусім Л. Вальраса, В. Парето, І. Фішера) та написав фундаментальну працю «В пошуках економічної дисципліни». У 1943 р. він надіслав рукопис Національному центру наукових досліджень, але там працю відхилили. Тоді А. довелося знайти дефіцитний папір, друкарню й організувати приватну передплату на свою першу книгу. Така ж ситуація склалася з його працею «Економіка і відсоток». У 1943–1948 рр. А. працює директором Бюро документації та статистики гірничої справи.

У 1944 р. А. присвоїли звання професора, він до 1988 р. читав лекції в Національному гірничому інституті. Паралельно викладав курс економічної теорії в Інституті статистики Паризького університету. Водночас А. був директором Центру економічного аналізу. Впродовж 1947–1980 рр. він — член Національного комітету з наукових досліджень. Крім цього, А. з 1944 р. до 1970 р. очолював Групу соціально-економічних досліджень. Протягом усієї своєї наукової діяльності вчений намагався зрозуміти фундаментальну структуру економіки, виявити істотні фактори економічної системи та її функціонування. Він проводив дослідження в п'яти взаємопов'язаних галузях: максимальної ефективності економіки й основ економічного розрахунку; міжчасових процесів і максимальної ефективності інвестицій; невизначеності; грошей, кредиту та грошової динаміки; випадкових й екзогенних фізичних впливів.

У кожній із цих галузей А. запровадив нові поняття й сформулював теорії, які об'єктивніше відображають реальність. Його дослідження з максимальної ефективності економіки та основ економічного розрахунку пройшли дві послідовні стадії: 1941–1966 та 1967–2010 рр. У книзі «В пошуках економічної дисципліни» він сформулював фундаментальні положення: будь-яка рівноважна ситуація ринкової економіки є ситуацією максимальної ефективності, і, навпаки, будь-яка ситуація максимальної ефективності є рівноважною ситуацією ринкової економіки (теорема еквівалентності).

У фундаментальній двотомній праці «Економіка і відсоток» (1943), А. довів, що відсоток, по суті, є ціною капіталу, яка має встановлюватися на ринках. На грошовому ринку відсоток встановлюється як ціна використання грошей, що перебувають в обігу, а на ринку капіталів — як ціна використання капіталу. Обидва ринки часто значною мірою переплітаються один з одним. Він також обґрунтував можливі позитивні, негативні та нульові величини відсоткових ставок, вважаючи ідеалом забезпечення нульової відсоткової ставки. Адаже навіть у період інфляції власники грошових фондів погоджуються надавати позики, тому що зростає ризик знецінення капіталу. А. поєднав удосконалену ним модель загальної рівноваги з аналізом сукупного капіталу та теорією інвестицій, з теорією економічного зростання, а також запровадив модель теоретичної детермінації попиту на гроші. Тут знайшла відображення ще одна наскрізна тема його наукової роботи — дослідження досягнень максимальної ефективності економіки.

У «Трактаті про чисту економічну теорію» (1952), як і в попередніх роботах, учений виклав основи концепції, що визначила розвиток усієї його творчості протягом чотирьох десятиліть. Він запропонував оригінальну модель функціонування господарської системи. До нього капіталістична економіка уявлялася єдиним ринком, де в принципі вся економічна інформація доступна для будь-кого. Модель Алле — це система ринків для різних товарів, причому один і той самий товар може продаватися й купуватися на різних ринках. У нього немає єдиної системи цін, акти ринкового обміну відбуваються безперервно. Модель наблизилася до адекватного розуміння основ функціонування реальної ринкової економіки.

З 1966 р. А. відмовився від загальної моделі ринкової економіки Л. Вальраса, який вважав, що в кожний даний момент (незалежно від того, чи є рівновага, чи немає) ринок характеризується єдиною системою цін, однаковою для всіх економічних клієнтів. На думку А., ця гіпотеза була зовсім нереалістичною. Учений замінив поняття «економіка ринку», чи «ринкова економіка», поняттям «економіка ринків», допускаючи множинність ринків і велику кількість систем цін як відображення реальної зміни до економічного оптимуму.

Як представник ринково-інституціональної школи А. у праці «Єдина Європа. Шлях до процвітання» (1959) дослідив перспективи розвитку інтеграційних процесів у Західній Європі, коли ліквідація митниць, кількісних обмежень, зняття заборони на пересування капіталів і людських ресурсів забезпечать можливість вільного інвестування капіталів, отримання роботи кожним залежно від уподобань і здібностей. Отже, він проаналізував розвиток вільних ринкових відносин, що ґрунтуються на принципах необмеженої конкуренції між незалежними споживачами й виробниками.

Цікавою є еволюція поглядів А. на приватну власність. У книзі «В пошуках економічної дисципліни» (1943) він висловлювався за викуп землі державою для обернення постійного зростання цінності землі на користь усього суспільства. На той час А. перебував під впливом позицій Л. Вальраса, який у політико-економічному розумінні був лібералом. Проте А. все більше переконувався: приватна власність на землю, як і приватна власність узагалі, є ціною, яку слід сплатити для забезпечення вільного здійснення політичних свобод. Він розмірковував так: що засвідчує нам досвід, який вважають основним критерієм науки? Досвід переконує, що приватна власність є умовою здійснення політичних свобод. У історії спостерігається дуже тісний зв'язок між масштабами приватної власності та масштабами свобод. Якщо немає приватної власності, не може бути й політичних свобод. Зворотне твердження є неправильним. За сильного авторитарного режиму, як, наприклад, режим Франко, може існувати порівняно ліберальна економіка. Проте немає жодного прикладу політично демократичного суспільства без приватної власності.

У 1948 р. А. вдалося знайти засіб, що примирило його попередню позицію зі збереженням приватної власності на землю через податок на землю та майно: податок на капітал. Цей податок дає змогу уникнути колективізації землі й одночасно передати суспільству вигоди від збільшення її цінності внаслідок зростання чисельності населення.

Всупереч твердженням багатьох противників, А. не є фанатичним догматиком, який назавжди притримується висловлених думок. Коло наукових інтересів А. досить широке. Про це свідчать результати досліджень: способи контролю за рівнем цін; науково обґрунтовані тарифи на електроенергію, інші державні соціальні послуги; норми ефективного витрачання ресурсів з урахуванням попиту і пропозиції. Рекомендації А. із цих питань широко використовувалися у Франції в державному секторі економіки у 1950–60-х рр. Він очолював один з комітетів експортерів ЄЕС.

Учений привніс в економічну науку об'єктивність фізика, логічну точність математика, гнучкість мислення інженера та широту поглядів історика. Усе це разом визначає оригінальність та водночас ґрунтовність його наукової творчості. Так, вводячи у 1967 р. поняття «економіка ринків», що допускає множинність ринків і систем цін, він зробив важливий крок до зближення економічної теорії та дійсності.

А. вважав, що економісти помиляються, розглядаючи як критерій економічного прогресу лише зростання реального валового внутрішнього продукту. Адже необхідно брати до уваги чистий споживчий реальний дохід на особу. Будівництво нових заводів не може бути самоціллю. Він переконаний, що воно може бути виправданим лише тоді, коли дає змогу краще жити. Людям потрібно їсти, вдягатися, мати житло, розпоряджатися вільним часом, покращувати своє становище сьогодні або на майбутнє. Основна мета економіки — це задоволення людських потреб в кінцевому підсумку.

Творчість А. багатогранна, вона охоплює праці не тільки з теоретичної та практичної економіки, але й з фізики, соціології, історії цивілізації. Однак саме економіка понад 60 років була предметом його професійних інтересів, саме в цій галузі знання він досяг видатних результатів. Про його наукову діяльність вдало висловився всесвітньо відомий економіст, лауреат Нобелівської премії 1970 р. П. Семюельсон. Він, зокрема, відзначив, що більшість істин, відкритих ученими після Другої світової війни, вже були викладені до них у працях французького теоретика, як, наприклад, відоме золоте правило, за яким максимального рівня споживання на особу можна досягти, коли банківська відсоткова ставка дорівнює нулю.

А. завжди була властива об'єктивність суджень, незалежність мислення від різних груп тиску і від політичних партій. У 1988 р. вченому за фундаментальні дослідження в галузі теорії ринків та ефективного використання ресурсів присуджено Нобелівську премію. Він перший француз, який одержав цю престижну нагороду. Причому вперше її присудили за праці, опубліковані не англійською мовою.

До важливих досліджень А. пізнього періоду належать: «Податок на капітал і грошова реформа» (1976), «Загальна теорія надлишків» (1981), «Автопортрети: одне життя, одна праця» (1989), «Гранична корисність і загальна теорія випадкового вибору» (1989), «Боротьба за Європу» (1994). Книгу «Економіка як наука» (1995) видано російською мовою.

Економічні праці вченого присвячені дослідженню проблем, що сьогодні є актуальними для економіки України. Передусім це шляхи досягнення ефективнішої економіки та більшої соціальної справедливості. Використовуючи методи економіко-теоретичного й порівняльно-історичного аналізу, А. довів, що, по-перше, тільки ринкова, конкурентна організація господарства може бути

економічно ефективною, а по-друге, без ефективної роботи економічної системи не може бути реального соціального прогресу.

А. був Почесним членом Американської економічної асоціації, членом Національної академії наук США, Почесним доктором Гронінгенського університету. Нагороджений орденом Академічної пальмової гілки, Золотою медаллю Національного центру наукових досліджень та орденом Почесного легіону Франції.

Помер 9 жовтня 2010 р. у м. Сен-Клу.

М. В. Довбенко

**АНТОНОВИЧ
АФІНОГЕН ЯКОВИЧ**
(1848–1917)

*Антонович
Афиноген Яковлевич*

— видатний український економіст, фінансист, публіцист, громадський діяч.

Народився у Волинській губернії в родині священика. У 1869 р. закінчив курси Київської духовної семінарії й вступив на юридичний факультет Київського університету. В 1873 р., одержавши ступінь кандидата, був запрошений на посаду доцента кафедри політичної економії, статистики та законознавства Новоолександрійського інституту сільського господарства та лісництва, де працював до 1882 р. Магістерську дисертацію «Теорія цінності: Критико-економічне дослідження» («Теория ценности: Критико-экономическое исследование») захистив у 1877 р. Після публікації праці «Основи політичної економії» («Основания политической экономии») у 1879 р. був затверджений на посаді професора. У 1880 р. вченого призначили членом правління Новоолександрійського інституту та завідуючим інститутськими маєтками.

З 1882 р. А. почав працювати в Київському університеті, спочатку на посаді доцента поліційного права, а після захисту в 1883 р. докторської дисертації на тему: «Теорія паперово-грошового обігу та державні кредитні білети» («Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты») — професора кафедри політичної економії та статистики. Його лекції стали підґрунтям для видання в 1886 р. «Курсу політичної економії» («Курса политической экономии»).

Протягом 1883–1884 рр. редагував часопис «Киянин» («Киевлянин»), з 1887 р. видавав газету «Київське слово» («Киевское слово») помірковано-консервативного напрямку. Теоретичні дослідження А. поєднував з практичною діяльністю: у 1893–1895 рр. брав участь у підготовці грошової реформи на посаді товариша (заступника) міністра фінансів Російської імперії С. Ю. Вітте, пізніше був членом ради Міністерства народної освіти.

Як дослідник системи паперово-грошового обігу започаткував розроблення новітньої монетарної теорії, що відповідала умовам капіталістичної модернізації господарства й розвитку кредитно-грошових відносин. Обґрунтував економічну роль грошей як знаряддя активізації розвитку продуктивних сил суспільства, запропонував шляхи стабілізації та форми регулювання паперово-грошового обігу.

Рішуче виступав проти іноземного втручання в економіку, вважав, що Росія й Україна є колоніальним ринком для провідних західноєвропейських держав. У своєму підручнику політичної економії застерігав, що іноземні капітали надзвичайно шкідливі, бо ними не поживаються національна промисловість, а знищується. У питаннях розподілу поділяв погляди Г.-Ч. Кері та Ф. Бастіа,

зокрема вважав, що економічний розвиток веде до гармонії всіх продуктивних сил і, зрештою, всіх соціальних верств. Критично ставився до соціалізму — як з теоретичних, так і з практичних міркувань. Був виразним послідовником найкращих традицій ліберальної економічної думки, закладених І. Вернадським та М. Бунге в науковому середовищі Київського університету.

А. проявив себе глибоким і послідовним дослідником уже в першій роботі «Теорія цінності: Критико-економічне дослідження» (1877). Критично розглянув різні точки зору на цінність, не оминувши погляди своїх співвітчизників, зокрема Т. Степанова, І. Вернадського, М. Зібера. Пізніше в «Основах політичної економії» (1879) український економіст чітко сформулював свою позицію щодо товарного походження та природи грошей, окреслив витратно-ринковий підхід до цінності, здійснив комплексний (виробництво, розподіл, обмін, споживання) аналіз ролі та значення грошей у суспільному господарстві. Аналізуючи еволюцію грошового обігу, вчений прийшов до висновку, що гроші — інструмент осуспільнення виробництва, у певному сенсі — поступу людства.

У подальших роботах науковець поставив під сумнів придатність товарної концепції походження грошей для нових умов господарської практики. Він уважав, що товарна теорія підходила для пояснення суті та закономірностей обігу повноцінних грошей, але не відповідала новому етапу — появі паперових грошей і витісненню ними з обігу монет. Дослідженню природи, сутності, функцій грошей та закономірностей паперово-грошового обігу А. присвятив свою докторську дисертацію. Критичний підхід до загальноприйнятих постулатів, властивий ученому, сприяв розробці оригінальної концепції паперово-кредитного обігу, в якій критично переглянуті існуючі теорії та запропоновані нові підходи до розв'язання практичних проблем грошового господарства.

Новизна дослідження А. полягала насамперед у тому, що, на відміну від представників класичної школи та своїх сучасників, учений аналізував гроші не лише з точки зору споживання, але й виробництва. Він послідовно дотримувався концепції трисекторності економіки та власної теорії цінності, суспільство розглядав як асоціацію, у якій гроші не лише полегшують обмін, але й підвищують продуктивність. У цьому розумінні, як вважав український економіст, гроші мають бути віднесені до продуктивних сил суспільства. Його дослідження мало за мету з'ясування значення грошей у виробництві, розподілі та споживанні. Особливе місце в теорії А. посідає проблема цінності грошей. Взаємна зумовленість у монеті двох властивостей товару — придатності (мовою сучасної політичної економії — споживної вартості) й цінності, на думку вченого, має бути визнана наріжним каменем усієї наукової системи про «мінового посередника» взагалі, з якого б матеріалу він не виготовлявся. Таким чином, учений зробив висновок, що у грошах цінність має лише підпорядковане значення, набагато важливішим є придатність до служби як мінового посередника, адже гроші самі по собі не задовольняють жодної потреби людини; їх роль підпорядкована, форма — вторинна щодо виробництва та обміну, а кількість визначена об'єктивними закономірностями виробництва та обігу.

Простеживши історію використання так званих фіктивних грошей, що представляли цінність, відмінну від їх власної цінності (мідні монети, державні асигнації), А. з'ясував непридатність кількісної теорії Д. Рікардо для паперово-грошового обігу. Український економіст виступив проти основного постулату кількісної теорії, відповідно до якого вартість грошей має залежати виключно від їхньої кількості. Учений розглядав першооснову формування цінності товарних грошей — витрати виробництва. В «Основах політичної економії» використано поняття природної та ринкової цінності. А. уважав, що природна цінність грошей регулюється витратами виробництва, а ринкові

коливання залежать від фактичного співвідношення між пропозицією їх на ринку для придбання інших товарів та кількістю останніх, що являють собою попит на гроші. При цьому під пропозицією грошей він розумів не лише їх реальну кількість, але й швидкість обігу. Учений підкреслював, що швидкість обігу грошей має таке ж важливе значення, як їх реальна кількість.

А. вказував на залежність між збільшенням кількості грошей та наявною кількістю товарів. У «Курсі політичної економії» («Курсе политической экономии», 1886) він більш повно окреслив цю залежність як економічний закон, увівши поняття «економічна кількість грошей», «продуктивність країни», «попит на гроші». Цінність мінового посередника в кожній країні залежить від попиту на знаряддя обігу. Він передусім визначається продуктивністю країни, а отже, цінність грошей є результатом її продуктивної діяльності. Таким чином, українському економістові належить заслуга введення в науковий обіг нової категорії — «попит на гроші». Ця концептуальна новація, яку приписують кембриджській школі політичної економії, з'явилась у роботах А. значно раніше. Вчений додав важливе для того часу уточнення до кількісної теорії: ціни на товарну продукцію визначаються не лише кількістю грошей, але й взаємозалежністю між попитом на гроші та їх кількістю в обігу.

Цінність грошей, стверджував А., створюється самим населенням і є нічим іншим, як вираженням його праці: що більшою мірою кожна грошова одиниця є втіленням господарської активності населення, то вищою є її цінність. Якщо цінність виробів та грошей перебувають між собою в оберненій залежності, то суспільна практичність й цінність грошей — у прямій залежності. Таким чином, український учений вперше у світовій економічній науці зробив висновок, що цінність грошей може значною мірою змінюватись абсолютно незалежно від зміни кількості грошей в обігу. Він ґрунтовно досліджував питання про суспільне значення грошей і погоджувався з думкою А. Сміта, що самі по собі гроші не мають продуктивного значення, проте поглибив аналіз, розглядаючи різні сфери їх застосування. По-перше, гроші як купівельна сила збільшують попит. Це положення достатньо обґрунтоване класиками. По-друге, і на це вказав український економіст, гроші як продуктивна сила збільшують виробництво. Питання полягає у спрямуванні додаткових грошей. За більшої кількості грошей в обігу, вказував А., більше умов для розвитку мінової асоціації й більші розміри докладання праці до виробництва. Звичайно, таке позитивне значення грошей залежить не від них самих, а від їх застосування.

Особливу роль дослідник відводив трудовій енергії, економічній активності населення. Коли виробництво ґрунтується на використанні найманої праці, гроші слугують засобом цілеспрямованого поєднання факторів виробництва. Досить часто країна потребує не речових капіталів, що безпосередньо застосовуються у виробництві, указував А., а саме цієї сили для добровільного об'єднання людей. Виступаючи знаряддям вільного, не примусового згуртування людей, гроші сприяють поєднанню факторів виробництва і, відповідно, сприяють пожвавленню останнього та збільшенню продуктивності. Особливого значення набувають гроші як сила, що залучає ресурси у виробництво, у країнах, багатих природними ресурсами, користування якими ще не є досконалим. Тут стрімке зростання дохідності внаслідок витрат додаткової кількості грошей швидко збільшує й загальну кількість речових капіталів.

А. виділив три основні функції грошей: вони слугують мірою цінностей, міновим посередником та засобом заощадження. Згідно з концепцією українського вченого, гроші у виробництві мають роль знаряддя, що поєднує складники продуктивних сил і переводить капітал зі стану недієвого в стан живий і активний; у розподілі вони мають зміст мірила цінностей, знаряддя їх

обігу та збереження. Разом з тим функція грошей як засобу заощадження суперечить їх завданню у виробництві, а усунення суперечностей цих функцій обумовлює необхідність організації кредиту. Така суперечність існує між завданням грошей у виробництві та основною функцією в споживанні. Отже, аналіз повноцінних грошей, здійснений А., виявив такі суперечності, властиві грошовому обігу: між використанням коштовних металів як споживчих товарів та їх використанням як грошового матеріалу, між внутрішньою цінністю грошей та їх ринковою ціною, між використанням грошей для споживчих витрат та їх продуктивним застосуванням, між грішми як знаряддям мінової асоціації та засобом посилення суспільного поділу праці, між приватним інтересом до накопичення цінності та суспільним інтересом залучення грошей для обслуговування обміну й розвитку виробництва, між кількістю грошей в обігу та якістю їх роботи. Розвиток цих суперечностей, на думку А., призвів до необхідності використання кредиту й паперових грошей.

Особливу увагу А. приділив дослідженню паперових грошей. Аналіз грошових знаків із внутрішньою цінністю став теоретичною основою для з'ясування сутності та цінності грошових сурогатів — заміників повноцінних грошей в обігу. До таких економіст відносив паперові гроші, особливі платжні документи та кредитні білети. Паперові гроші А. вважав речами, що використовуються як міновий посередник, але не мають самі по собі жодної внутрішньої цінності. Цінність паперових грошей він виводив зі своєї теорії цінності товарних грошей, наголошуючи, що вона визначається їх суспільною придатністю бути міновим посередником, їх роботою, отже, «вартість грошових знаків у країні створюється народною промисловістю, як і вартість дзвінкої монети». Суперечливий характер паперових грошей, указував А., проявляється в дії на економіку їх випуску (особливо — додаткових випусків).

Учений дослідив вплив збільшення грошей в обігу й з'ясував, що емісія грошей, має компенсувати додаткові витрати уряду, як правило, непродуктивного характеру, не має речового, товарного забезпечення, перевищує попит на гроші, підкріплений виробленою продукцією. Якщо паперові гроші випускаються переважно для споживання й ці випуски супроводжуються умовами, несприятливими для нормального розвитку виробничої діяльності, то це паралізує економічний розвиток. Коли гроші як купівельна сила скеровуються виключно на придбання засобів задоволення потреб, то вони викликають підвищення цін унаслідок невідповідності попиту й пропозиції. Розширення виробництва, породжене незадоволеним попитом, супроводжується збільшенням витрат виробництва. Отже, ціни можуть підвищуватись у більшій мірі, ніж зростатиме кількість грошей. Загальне підвищення цін внутрішнього ринку, за твердженням А., є премією на ввіз іноземних продуктів та митом на вивіз. Воно, за висловом ученого, є могутньою зброєю в руках іноземців для повного поневолення внутрішнього виробництва. Таким чином, вітчизняний виробник не може конкурувати ні на внутрішньому, ні на зовнішньому ринках унаслідок підвищення вартості виробництва. Непроодуктивне використання грошей породжує спочатку хаос, а потім апатію та застій. Згодом ані стабілізація, ані поживавлення не відбуваються, національна грошова одиниця знецінюється. Ці висновки А. надзвичайно актуальні й зараз. Проте вчений виявив чинники, що можуть протидіяти навіть таким відверто негативним наслідкам грошових випусків, як підвищення товарності господарства, посилення економічної активності й підприємницької ініціативи, ширше застосування кредиту, насамперед державного.

Актуальним дотепер залишається питання про способи підвищення цінності паперових грошей (мовою сучасної науки — купівельної спроможності). А. переконливо довів, що хоча збільшення кількості грошей швидко призводить до їх знецінення, проте збільшити цінність грошей,

зменшивши їх кількість (наприклад, вилученням і знищенням частини грошових знаків), неможливо. Таку закономірність учений назвав законом самозбереження цін. Зменшення кількості грошей в обігу викликає мультипліковане зниження виробничої активності та продуктивної діяльності. Це й нейтралізує прагнення до підвищення цінності грошової одиниці. Дослідник відкрив ще одну закономірність: навіть поступове зменшення кількості паперових грошей не дасть бажаного підвищення їх цінності, якщо кількість продукції залишається сталою, а надто коли зменшується. Отже, єдиною умовою підвищення цінності грошей є зростання продуктивності економіки. А. довів, що кількісний закон грошового обігу не має оберненої дії так само, як і прямої: цінність паперових грошей цілком визначається обсягом їх роботи.

Таким чином, А. вдалося подолати металістичні підходи до трактування грошей задовго до остаточної демонетизації грошового обігу. Разом з тим він розглядав можливості регулювання паперово-грошового обігу при вільному обміні паперових грошей на монету і так зване штучне регулювання, що стосується нерозмінних на метал паперових грошей. А. не прийняв номіналізму, розробивши власну концепцію паперово-кредитного обігу. Головні вимоги до грошової системи вчений визначив такі: по-перше, стабільність цінності грошової одиниці, по-друге здатність грошової системи швидко стискатись і розширюватись, тобто її еластичність.

А. як послідовний прихильник економічного лібералізму відстоював насамперед господарські потреби розвитку, а не фінансові урядові потреби, що мали переважно непродуктивний характер. Учений гостро виступав проти економічного диктату й сваволі держави. Розв'язання суперечностей між продуктивним застосуванням грошей і споживчими витратами, фінансовими потребами й вимогами розвитку продуктивності, інтересами приватних осіб та національної економіки український економіст бачив у переході до паперово-кредитного обігу. Економічні способи платежів та кредитні білети, порівняно з іншими формами грошей, стверджував, мають перевагу еластичності, дешевизни й мобільності. Водночас їх використання не призводить до катаклізмів, а, навпаки, примножує продуктивну силу нації.

На думку А., ті ж причини, що привели до використання паперових грошей, пізніше спричинили розвиток кредитних платіжних документів. Такі міркування вчений виклав у «Основах політичної економії». Кредитний обмін він уважав третім ступенем в історії мінових явищ. Кредит — теж продуктивна сила, наголошував економіст, але продуктивна сила якісно нового рівня. Роль кредиту в розвитку виробництва й збільшенні багатства країни, на думку А., виявляється в тому, що він: а) забезпечує неперервний рівномірний розвиток промисловості, що не зазнає впливу випадковостей, оскільки наявність грошей не залежить від термінів збуту; б) дає змогу суспільству задіяти продуктивні сили, активізувати й найкращим чином застосувати можливості своїх членів; в) поєднує дрібні частки капіталів, що належать різним особам, завдяки чому здійснюється виробництво в більших обсягах, часом недосяжних окремим капіталістам; г) створює умови для заощаджень у готівкових коштах мінового обігу та їх застосування у промислових операціях, тобто сприяє раціональному використанню грошей: заощадження одних господарських суб'єктів стають інвестиціями інших; д) позитивно впливає на досягнення цінової стабільності; е) надає можливість сполучити елементи продуктивності й тим самим піднести суспільний та особистий добробут. За образним висловом А., кредит — це міст, перекинутий через прірву, що відділяє багатство від злиднів.

Досліджуючи розвиток грошового обігу й використання боргових зобов'язань (економічних засобів платежу та кредитних білетів), А. зробив висновок про еволюцію грошового обігу, функ-

ціональні зміни в ньому. Він зауважив, що дедалі більше поширюється використання чеків та ще в 1876 р. припускав, що це поширення може навіть витіснити гроші.

Найбільш повно концепція кредитно-грошового обігу А. викладена в його праці «Теорія паперово-грошового обігу та державні кредитні білети» (1883). З'ясувавши сутність і переваги обігу кредиту автор проаналізував значення банківських білетів для виробництва. На той час це питання розділило вчених-дослідників за двома напрямками. Перші не знаходили жодних відмінностей між монетою та банківським білетом. (Основоположником такого підходу був Дж.-С. Мілль). Інші повністю заперечували економічне значення банківських білетів, на підставі того, що банки неспроможні виконати свої зобов'язання щодо вільного обміну банкнот на монету. А. вказав на те, що банкові або кредитні білети ніколи не можуть бути повністю покриті металевими грошима: подібне покриття скасувало би значення цих білетів узагалі. Адже їх цінність залежить виключно від продуктивності застосування. Вчений наголошував на думці про посередницьку роль кредиту, який поєднує працю й капітал. Паперові гроші випускались для задоволення фінансових потреб, тобто покриття, по-перше, уже здійснених, по-друге, непродуктивних витрат. Банківські білети як форма кредиту випускаються для здійснення майбутніх витрат та витрат інвестиційного характеру. Отже, відмінність між банківськими білетами й паперовими грошима полягає насамперед у тому, що перші слугують посиленню виробництва, а другі — посиленню споживання. Хоча, як зауважував А., факти непродуктивного застосування паперових грошей ще не свідчать про неможливість їх продуктивного використання.

Банківські білети приводять у рух капітали, що виникають із господарського використання засобів, отриманих у позику. Для обґрунтування цієї думки А. навів приклад діяльності шотландських банків, що підвищили економічний добробут населення й покращили загальний стан економіки, надаючи позики безпосередньо сільськогосподарським підприємствам. Охарактеризувавши діяльність банків, яка до останнього часу головним чином полягала в обліку векселів, наданні позик під заставу золота й срібла, цінних паперів тощо, учений прогнозував майбутні зміни в діяльності банків, передбачив їхню більш активну участь безпосередньо в поживленні виробництва й навіть організації підприємств. Таким чином, А. доречно вказав на поєднання діяльності банків і промисловості, їх нову роль.

Учений проголосив грошово-білетний обіг єдиним раціональним. Пануюче вчення, що заперечувало корисну роботу паперових грошей, він уважав шкідливим у практичному відношенні, так само як безпідставним у теоретичному. А. стверджував, що навіть гроші, випущені не для виробничого застосування, можуть бути спрямовані на корисну роботу шляхом належної організації у відповідні моменти цільового кредиту. Продуктивне застосування нових випусків паперових грошей, збільшуючи загальну масу виробів та послуг, що обмінюються на паперові гроші, приводить до зростання попиту на знаряддя обігу, завдяки чому й підвищується курс цих знарядь.

Таким чином, дослідження А. питань грошового обігу мало ґрунтовний і новаторський характер. У своїх працях учений довів, що кількість грошей є лише одним із чинників їх цінності. Увівши категорії «економічна кількість», «народна продуктивність», «попит на гроші» та ін., учений сформулював власну концепцію цінності грошей, що відповідала не лише умовам обігу повноцінних грошей, але й паперово-грошовому обігу. У своїй фундаментальній праці «Теорія паперово-грошового обігу та державні кредитні білети» український економіст довів, що гроші мають значення і як міновий посередник, і як засіб здійснення й полегшення обігу товарів, і як інструмент розподілу доходів, і як знаряддя виробничої, продуктивної асоціації. У економіці,

що має частково незадіяні ресурси, гроші виступають силою, що перетворює пасивні фактори виробництва в активні, фіктивний капітал у дійсний, підвищуючи продуктивність господарської діяльності.

Розв'язання суперечностей між попитом і пропозицією грошей, їх продуктивним застосуванням і споживчими витратами, фінансовими потребами й вимогами розвитку суспільної продуктивності, інтересами приватних осіб і національної економіки український економіст убачав у переході до паперово-кредитного обігу. А. вказував на можливість регулювання грошового обігу для поєднання еластичності грошової маси зі стабільністю грошової одиниці.

На дослідження А. посилалися видатні вітчизняні економісти — М. Бунге, О. Миклашевський, М. Туган-Барановський та інші дослідники грошово-фінансових відносин. Його концепція паперово-грошового обігу заклала основи розвитку сучасної монетарної теорії.

Основні наукові праці:

«Теорія цінності : Критико-економічне дослідження» («Теория ценности : Критико-экономическое исследование», Варшава, 1877).

«Основи політичної економії» («Основания политической экономии», Варшава, 1879).

«Полицейське право і політична економія» («Полицейское право и политическая экономия», К., 1883).

«Теорія паперово-грошового обігу та державні кредитні білети» («Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты», К., 1883).

«Курс політичної економії» («Курс политической экономии», К., 1886).

В. В. Небрат

АНЦИФЕРОВ ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1867–1943)

*Анциферов
Алексей Николаевич*

— відомий російсько-український економіст, статистик, юрист, теоретик і практик кооперативного руху.

Народився 10 серпня 1867 р. у м. Воронежі в родині вчителів. Після здобуття освіти у Воронежській класичній гімназії навчався на юридичному факультеті Московського університету (1886–1890). Після закінчення університету за власним бажанням, щоб набути практику, десять років працював повітовим і губернським гласним Воронежської губернії. У званні заслуженого мирового судді в 1899 р. виїхав для продовження навчання до Німеччини, де відвідував лекції та семінар проф. І. Конрада, вивчає теорію та практику діяльності фінансових кооперативних союзів. Після повернення до Росії видав російською мовою книгу І. Конрада про стан аграрних мит у торгових угодах Німеччини.

У 1902 р. вийшла оригінальна праця А., присвячена дослідженню проблем оренди селянських душевих наділів у Росії. У грудні цього ж року він зробив доповідь на засіданні Харківського юридичного товариства на тему: «Дрібний кредит, його організація та значення в Росії». Одним з перших учених-економістів підняв це питання до наукового рівня.

На запрошення керівництва Харківського університету розпочав наукову й викладацьку роботу на посаді приват-доцента. Його пробна лекція на тему: «Система домашньої промисловості» відбулася 21 березня 1903 р. Цього ж року від'їхав до Німеччини та Франції, де під керівництвом

відомих економістів І. Конрада, А. Брентано, Ш. Жіда вивчав особливості сільськогосподарської кооперації в західноєвропейських країнах. Блискуче захистив магістерську дисертацію «Кооперація в сільському господарстві Німеччини та Франції» (1907). У 1908 р. опублікував підручник «Курс елементарної статистики» (пізніше здійснено чотири перевидання), а в 1910 р. книгу «Динаміка населення. Короткий огляд даних міжнародної статистики».

Наступне десятиліття присвятив кооперативній та педагогічній діяльності: читав лекції з питань кооперації в Київському комерційному інституті, Народному університеті ім. О. Шанявського й Харківському університеті.

Спільно з іншими діячами кооперації розробив статут Московського народного банку, який було відкрито 9 травня 1912 р., і на тривалий період став членом ради банку.

Активна громадська діяльність А. відзначалася сміливістю та різноманітністю ідей. На з'їзді кооператорів у м. Києві (1913) він виступив з пропозицією про створення кооперативного інституту й музею. Незважаючи на критику цієї ідеї вченого-практика, з'їзд підтримав його. Основні аргументи прихильників А. зводилися до того, що заснування та діяльність інституту позитивно вплинуть на розвиток кооперативного руху.

А. порушив питання щодо напрямку діяльності земських кас дрібного кредиту в одній зі своїх доповідей (1911). Він підкреслював, що не одиничний кредит, а організація кооперативного кредиту складає основне завдання земських кас. Основний принцип цих кас має впливати із сутності діяльності земства — «щоб кредитні відносини були організовані для всієї маси населення даного району, яке потребує кредиту».

У 1916 р. А. опублікував свою головну наукову працю, яка відображає основний напрям і специфіку його наукових досліджень, — «Центральні банки кооперативного кредиту». В душі інституціоналізму вчений відзначив оригінальну рису кооперативної організації кредиту, яка, на його думку, полягає в тому, що основні гарантії кредиту забезпечуються не майном, а особистістю позичальника, його продуктивною діяльністю, господарськими здібностями та чесністю у виконанні взятих на себе зобов'язань. Головна могутність кооперативного банку, відмічав А., це цінність його членів, а кооперативний кредит — не що інше, як капіталізована чесність.

Активну наукову й викладацьку діяльність А. поєднував із громадською: був головою фінансової комісії Харківської міської думи, головою Комітету сприяння сільськогосподарській кооперації та громадської бібліотеки в Харкові, членом Комітету сільських позичково-зберігальних і промислових товариств при Московському товаристві сільського господарства, членом ради Харківського товариства сільського господарства і Юридичного товариства при Харківському університеті.

Після Лютневої революції А. виступив одним з авторів «Положення про кооперативні товариства та їх союзи», законодавчо закріпленого в березні 1917 р. У травні цього ж року захистив докторську дисертацію на тему: «Центральні банки кооперативного кредиту».

У 1920 р. А. назавжди залишив Україну. Маючи хист і талант науковця, в еміграції він продовжував велику пошукову, викладацьку й громадську діяльність. У травні 1921 р. він заснував Російський інститут сільськогосподарської кооперації в м. Празі, був обраний головою ради інституту і редактором «Учених записок» цього унікального навчального закладу, очолював кафедру сільськогосподарської кооперації та статистики.

У 1929 р. А. за підтримки Фонду Карнегі видає своє дослідження «Кооперативний кредит і сільська кооперація в Росії» (Cooperative Credit and Rural Cooperation in Russia), в якому узагальнив вплив Першої світової та громадянської війн на розвиток кооперації в Росії. У 1930-х рр.

переїхав до Франції, де викладав економіку і статистику на російському відділенні юридичного факультету Паризького університету, став одним з ініціаторів створення Міжнародного інституту вивчення соціальних рухів.

Діяльність проф. А. високо оцінила Французька республіка. У 1942 р. він був удостоєний премії Паризької академії наук. А. відігравав значну роль у науковому осмисленні, пропаганді й практичному втіленні кредитної кооперації.

Помер 5 березня 1943 р. у м. Парижі.

Основні наукові праці:

«Курс елементарної статистики» («Курс элементарной статистики», 1908).

«Про бажаний напрям діяльності земських кас дрібного кредиту» («О желательном направлении деятельности земских касс мелкого кредита», 1911).

«Центральні банки кооперативного кредиту» («Центральные банки кооперативного кредита», 1916).

«Кооперативний кредит і сільська кооперація в Росії» (Cooperate Credit and Rural Cooperation in Russia, 1929).

П. І. Юхименко, С. В. Бойко

АРИСТОТЕЛЬ (384–322 до н. е.)

Aristotle

— видатний давньогрецький мислитель, наукова система якого охоплює практично всі галузі людського знання, що існували в стародавні часи. Розробляв питання філософії, логіки, психології, природознавства, історії, політики, етики, естетики. Один із засновників науки про людське суспільство — соціології, у межах якої розглядав і проблеми економіки. Його економічні погляди містять такі узагальнення практичного досвіду, що його вважають батьком політичної економії.

Народився в м. Стагіра (Стагіріта) у Фракії. Навчався в академії Платона в Афінах. Після смерті вчителя в 348 р. до н. е. вирушив до Малої Азії — у м. Атарней, звідки того ж року переїхав у м. Мітіліні. У 343 р. до н. е. був запрошений вихователем до наступника македонського престолу Александра (356–323 до н. е.). В Афінах заснував філософську школу-ліцей, де викладав і завершував створення своєї цілісної наукової системи.

Наукова спадщина А. складається з майже 1000 праць. Його економічні погляди знайшли своє відображення в трактатах «Нікомахова етика», «Політика» та «Риторика». Від трактату «Економіка» («Ойкономія»), у якому розглядаються розумні правила господарювання та землеробства, до нас дійшов лише невеликий фрагмент. Проте в трактатах про політику та етику постає досить цілісне економічне вчення А., що ґрунтується на засадах його наукової системи.

Поєднання індуктивного та дедуктивного методів дали змогу А. вперше проаналізувати важливі економічні явища й низку економічних категорій (багатство, обмін, цінність і ціна, гроші, капітал тощо). Його теорія поділу праці розцінюється сучасними дослідниками як перша форма економіки, що саморозвивається. Вихідна ідея А. — зрівняння різних благ та різних видів праці в обміні, досягнення еквівалентності, пропорції, без яких немає ні обміну, ні суспільства.

Пошуки ним основи для такого зрівняння якісно відмінних корисностей та різних видів праці дали життя двом протилежним напрямам політичної економії. Перший — класична школа та марксизм — ґрунтувався на трудовій теорії цінності; другий — психологічна школа — на теорії

корисності, а з початком маржиналістської революції — на теорії граничної корисності (перші уявлення про маржинальні, або граничні, величини пов'язані також з ім'ям А., який увів поняття «рідкості благ», «граничної потреби» тощо).

Різні дослідники знаходять у працях А. елементи особливого підходу до розв'язання проблеми цінності або ж просто ринкової ціни, проте висновок А.: полягає в тому, що усі товари принципово несумірні, натомість прирівнюються в обміні за допомогою грошей, які й роблять їх сумірними: «Потрібно, щоб усе вимірювалося чимось одним... Цим одним є дійсно потреба, яка для всього є поєднувальною основою... заміною ж потреби за домовленістю стала монета».

Щодо теорії грошей А., то вважається, що вона стала основою всієї аналітичної праці в галузі грошей і панувала ще наприкінці ХІХ ст. Гроші А. розглядав як умову, що постає з боку пропозиції. На його думку, вони існують не тільки природно, відображаючи історію цінності та держави, але й за законом, домовленістю.

З появою грошей, за А., з економіки як природної господарської діяльності — мистецтва здобування істинного багатства, тобто засобів, необхідних і достатніх для життя, включаючи й обмін у формі Т—Т або ж за необхідності у формі Т—Г—Т, виростає хрематистика (від гр. χρῆμα — майно, володіння) — мистецтво наживати статки. Метою хрематистики є абсолютне збагачення, оскільки воно ґрунтується на необхідному обміні, мета якого — одержання прибутку або відсотка на лихварський капітал, що А. різко засуджував, як і хрематистику загалом. Протиставлення А. «ойкономії» та хрематистики розглядається багатьма дослідниками як перша в історії науки спроба аналізу капіталу.

А. П. Горкіна

**АУССЕМ
ВОЛОДИМИР ХРИСТИЯНОВИЧ
(1879–1937)**

*Ауссем
Владимир Христианович*

— український радянський державний та військовий діяч; народний секретар фінансів (грудень 1917 — лютий 1918) у Народному секретаріаті — першому радянському уряді України.

Народився 14 липня 1879 р. в м. Орлі у дворянській родині. Виховувався в кадетському корпусі, потім навчався в Харківському технологічному інституті. У революційному русі з 1901 р. Цього ж року був заарештований і ухвалою адміністративних органів мав бути висланий до м. Орла під нагляд поліції, але цю міру покарання замінили на дозвіл виїхати за кордон.

А. виїхав до Німеччини в м. Брауншвейг, де згодом закінчив політехнікум. Після повернення працював у Подільській губернії, організовував на цукрових заводах соціал-демократичні осередки, керував страйками, входив до Української соціал-демократичної спілки.

На виборах до ІІ Державної думи був кандидатом від робітничої курії. Після 1906 р. через тяжкий стан здоров'я припинив активну революційну діяльність, хоча продовжував контактувати з київськими та конотопськими революційними організаціями. Після Лютневої революції 1917 р. мешкав у м. Києві, входив до складу Ради солдатських депутатів. Згодом переїхав до м. Полтави для ведення більшовицької агітації, спочатку як голова місцевої Ради депутатів, а після жовтня 1917 р. очолив революційний комітет.

У грудні 1917 р. був делегований на перший всеукраїнський з'їзд більшовиків (Крайовий з'їзд РСДРП), де обраний до Головного комітету соціал-демократії України, увійшов до Всеукраїнсько-

го Центрального Виконавчого Комітету і призначений на посаду народного секретаря фінансів у радянському уряді України. Фінансовими справами в Україні опікувався народний секретар фінансів, а на місцях — ради робітничих, селянських та солдатських депутатів або революційні комітети (ревкоми), які практично впроваджували в життя революційні розпорядження уряду. У цей період українським урядом було видано декрети про націоналізацію банків, ревізію сейфів та вилучення з них цінностей. Пізніше така політика отримує назву «червоногвардійська атака на капітал».

А. недовго був народним секретарем фінансів. У лютому 1918 р., під час наступу німців на Україну, він вийшов зі складу уряду й виїхав на фронт. У роки громадянської війни відзначився як військовий командир. Улітку й восени 1918 р. брав участь у керівництві повстанським рухом, групою військ Харківського напрямку, Другою Українською армією.

У 1921–1925 рр. А. був повноважним представником України в Берліні й СРСР у Відні. У 1925–1926 рр. він голова Вищої ради народного господарства України. Невдовзі приєднався до опозиції, за що в 1927 р. на XV партійному з'їзді його виключили з лав ВКП(б), декілька разів висилали на проживання до різних міст: Армавіра (1928–1929), Кзил-Орди (1929), Ташкента (1930–1932), Астрахані (1933–1936).

У 1937 р. А. був звинувачений у вигаданій приналежності до троцькістської опозиції та репресований. Лише в 1980 р. його реабілітовано посмертно.

Література: 1. *Гриневич, П.* Ауссем Володимир Християнович / П. Гриневич // *Історія українського війська (1917–1995) / упоряд. Я. Дашкевич.* — А. : Світ, 1996. — 840 с.

Г. О. П'ятченко, А. В. Кухарець

Б

БАБСТ
ІВАН КІНДРАТОВИЧ
(1823–1881)

Бабст
Иван Кондратьевич

— відомий російський учений-економіст, історик, статистик, банкір.

Народився у дворянській родині, в невеликому містечку Воронежської губернії. Закінчив гімназію у Ризі, філософський факультет Московського університету (1842–1846). Був залишений для викладання на кафедрі загальної історії. У 1851 р. успішно захистив магістерську дисертацію і прийняв запрошення працювати на кафедрі політичної економії та статистики в Казанському університеті.

У 1853 р. в Московському університеті захистив докторську дисертацію на тему «Джон Ло або фінансова криза Франції у перші роки регентства». Отримав ступінь доктора історичних наук, політичної економії та статистики. Того ж року одержав звання екстраординарного професора кафедри політичної економії та статистики юридичного факультету. Ординарний професор (1856).

Помітною подією стала промова Б. в Казанському університеті 6 червня 1856 р. «Про деякі умови, що сприяють примноженню народного капіталу», яка присвячена актуальним питанням економічного й політичного характеру, пов'язаним з аналізом перешкод розвитку народного господарства країни та заходам з їх усунення. Дослідження Б. щодо питань про співвідношення теорії та практики, нового й старого характеризувалися двозначністю суджень. З одного боку, вчений виступав як прихильник теорії ринкової економіки та нарікав на «більшу частину практиків, які мають і можливість, і владу для здійснення необхідних змін, проте завжди скоріше готові перебільшувати важливість ускладнень, що протиставляються стариною новим вимогам, ніж узятися за останні». З іншого боку, він висловлювався як ліберальний консерватор, закликаючи не зважати навіть на правильну за змістом теорію й нагальну потребу в ній, а також до обережних і поступових змін інститутів і економічних реформ, оскільки з останніми пов'язані приватні інтереси й статки. Запропонував здійснити ретельний аналіз розподілу та організації продуктивних сил країни, умов обігу цінностей, розподілу народного багатства.

Основні чинники недостатнього розвитку промисловості пов'язував з нестачею й повільним оборотом капіталів. Уважав, що для виходу із цього становища потрібне поліпшення шляхів сполучення, вдосконалення фінансових інструментів обміну, розширення кредитування. Такі заходи одночасно сприятимуть прискоренню руху капіталів та виробництва. Вивчав питання про необхідність розвитку акціонерної форми підприємств та широкого залучення іноземного капіталу, вважаючи «набагато вигіднішим використання чужих дешевих капіталів».

Досліджуючи соціально-економічні відносини, використовував елементи інституційного аналізу. Розкривав негативний вплив великої зарегульованості підприємницької діяльності, надмірного

чиновницького апарату, корупції в економіці. Монополію та монопольні права розглядав як зло, своєрідний «податок на промисловість на користь лінощів або злодійства». Пов'язував нестабільність політичного курсу, відсутність загальної довіри й гарантій прав власності з небажанням продуктивно використовувати капітали, слабкістю стимулів до активної господарської діяльності. Одночасно наполягав на суттєвому значенні освіти для зростання добробуту населення.

Публікація доповіді та рецензії на неї в різних журналах сприяли зростанню популярності Б. як ученого. Він отримав запрошення викладати в Московському університеті. Як наступник професора І. Вернадського, працював на кафедрі політичної економії університету в 1857–1874 рр.

Улітку 1858 р. вчений перебував у Німеччині, після чого виклав враження в праці «Від Москви до Лейпцига» (1859). Підхід до економічних та політичних питань в цій роботі також відзначається двоїстістю. За словами Б., він «проти кірасирського вирішення економічних питань». Однак відразу ж застерігав про нереальність застосування принципу *laissez faire* (тобто невтручання держави в економіку) «у всій відстороненій чистоті, як і іншої крайності, у яку впадають поборники адміністративного втручання в господарські інтереси народу та суспільства».

Наприкінці 1850-х рр. Б. опублікував низку статей з економіки, торгівлі, банківської справи тощо. Серед них «Географія і статистика Росії та суміжних країн Азії», «Про промислові кризи», «Про українські ярмарки», «Про вільну працю», «Свобода праці», «Матеріали для реформи промислового законодавства», «Щодо нового тарифу 28 травня 1857 р.», «Декілька слів про міські банки та ощадні каси» тощо. Стаття «Історичний метод у політичній економії» (1856) була присвячена аналізу методу наукового дослідження економіки.

На урочистостях в Московському університеті 12 січня 1860 р. вчений проголосив промову «Думки про сучасні потреби нашого народного господарства», у якій наголошував на необхідності гласності та суспільного контролю «у всіх внутрішніх справах», особливо в галузі фінансів, залучення «місцевих кадрів» до участі у розробленні та реалізації урядових реформ.

Така постановка питання була вкрай актуальною напередодні селянської реформи. Відкрито визнаючи безправність селянства та необхідність змінити селянський побут, Б. водночас поділяв погляди дворянського лібералізму й не зазіхав на поміщицьку земельну власність. Нагадував про шок російської промисловості після введення тарифу в 1857 р. Віддавав належне «ідеальній істині начал вільної торгівлі», проте наближатися до них пропонував поступово, зважено, з урахуванням наслідків кожного кроку. У своїй аргументації Б. аналізував досвід інших країн (насамперед Німеччини та США), які розвивали національну промисловість під прикриттям протекціонізму. У цілому ж праця Б. стала розгорнутим обґрунтуванням необхідності повернення до політики жорсткого протекціонізму в інтересах російського бізнесу. Для університетських лекцій Б. та його праць характерним було переплетення теоретичних положень з аналізом практики господарського життя, історичними прикладами й фактами тогочасного стану національної економіки.

Б. видав у російському перекладі перший том праці В. Рошера «Засади народного господарства» («Начала народного хозяйства», 1862). Результатом науково-педагогічної діяльності в Московському університеті стали «Курс політичної економії» (1859), «Публічні лекції з політичної економії» (1860), «Викладення засад народного господарства» (1872).

Учений викладав політичну економію та статистику братам-спадкоємцям російського престолу. З майбутнім імператором Олександром III здійснив дві подорожі Росією (1866, 1869). Одночасно продовжував працювати професором Московського університету. Брав участь у розробленні більш ліберального університетського статуту (затверджений у 1863 р.).

Як відомий фахівець у галузі грошового обігу й кредиту та знаний у країні ліберальний консерватор, у 1867 р. обійняв посаду голови правління Московського купецького банку — найбільшої кредитної установи в Москві. Полишив Московський університет і до 1878 р. залишався банкіром. Водночас продовжував публікувати статті в газетах і журналах. У 1873 р. у своїх «Листах про банки» висвітлив багато негативних явищ у кредитній системі Росії та передбачив кризу 1873–1876 рр. У теоретичних роботах поєднував ідеї класичної політичної економії та історичної школи.

П. М. Леоненко

БАГРІЙ
ПЕТРО ІЛАРІОНОВИЧ
(1925–1981)

Багрий
Петр Илларионович

— відомий український учений-економіст, статистик, академік Академії наук Української РСР (1973).

Народився 5 листопада 1925 р. в с. Тополівка Теплицького району Вінницької області в родині службовця. Після закінчення восьми класів середньої школи працював у колгоспі за місцем народження.

Б. належав до покоління відомих українських науковців (Л. І. Кухаренко, М. М. Кірієнко, М. П. Панченко, І. С. Ступницький, М. С. Черненко, А. А. Чухно, І. С. Ястремський та ін.), молоді роки яких припали на період Великої Вітчизняної війни і яким здобувати середню й вищу освіту довелося вже в повоєнні часи.

Під час війни був бійцем партизанського загону ім. Щорса. Нагороджений медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Упродовж 1944–1945 рр. Б. служив у лавах Радянської Армії. Водночас здобув середню освіту в Бобруйській вечірній школі робітничої молоді (золота медаль, 1950).

У 1954 р. закінчив Одеський кредитно-економічний інститут (нині Одеський національний економічний університет). У 1954–1957 рр. — аспірант Інституту економіки АН УРСР. Після закінчення аспірантури й до кінця життя майже весь час працював у цьому інституті, послідовно пройшовши шлях від молодшого наукового співробітника до керівника установи. Здобув наукові ступені кандидата (1958) і доктора (1970) економічних наук, отримав вчене звання професора (1971).

Уже в перші роки наукової діяльності проявилася схильність Б. до вивчення питань реальної економіки та економічної статистики. Про це свідчить і його перша монографія «Обчислення і аналіз продуктивності праці в радгоспах» (К., 1959), у якій порушені актуальні питання розвитку сільського господарства в країні, й наступні роботи талановитого вченого.

Працював співробітником статистичного відділу соціально-економічного департаменту Секретаріату ООН у м. Нью-Йорку (1961–1965). У цей період розробив методик включення соціалістичних країн в індекс світового промислового виробництва та низку інших економіко-статистичних методик.

Після повернення в Україну працював у Інституті економіки заступником директора з наукової роботи (1965–1970), директором (1971–1976) і завідувачем відділу (1976–1981). На всіх цих посадах проявив себе як умілий організатор, зосереджуючи зусилля очолюваного ним колективу науковців на дослідженні найважливіших питань розвитку економічної науки та практики. Водночас і сам учений брав активну участь у цих роботах.

Роки наукового керівництва інститутом збіглися в часі зі здійсненням у країні назрілих економічних реформ та, відповідно, з необхідністю посилення наукових досліджень у галузі політичної економії та економічної політики. Як першочергові завдання висувалися питання розроблення теорії господарського механізму та його реалізації, використання товарно-грошових відносин, економічних і фінансових інструментів (ціни, прибуток, податки, плата у фонди, господарський розрахунок) у практиці планового господарювання.

Б. порушив питання про те, що «теорія господарювання, теорія управління на базі політекономії у нас не розроблені». Тому вчений відповідно скеровував науковий колектив інституту й особисто присвятив значну увагу дослідженню методологічних питань політичної економії, зокрема методології аналізу причин, суті та ролі товарного виробництва за соціалізму, вимірюванню економічного зростання, продуктивності праці, господарському механізму, вдосконаленню пропорцій суспільного відтворення тощо. Фундаментальна праця Б. «Динаміка і структура суспільного виробництва за соціалізму: Питання методології та аналізу» («Динамика и структура общественного производства при социализме. Вопросы методологии и анализа», К., 1971) удостоєна премії ім. О. Г. Шліхтера АН УРСР. Під керівництвом Б. колектив інституту економіки розширив та поглибив теоретико-методологічні дослідження темпів і пропорцій економічного розвитку й проблем інтенсивного розвитку виробництва. Учений очолив розроблення довгострокової Комплексної програми науково-технічного прогресу в УРСР.

У другій половині 1970-х рр. Б. аналізував хід упровадження та наслідки економічних реформ, причини необхідності подальшого вдосконалення господарського фінансового механізму наприкінці 1970 — на початку 1980-х рр. Розроблення різноманітних питань прискорення науково-технічного прогресу та його стимулювання, інтенсифікації виробництва знайшли відображення в низці публікацій, зокрема в колективній праці «Проблеми інтенсивного розвитку виробництва» («Проблемы интенсивного развития производства», К., 1978).

Значною та різноманітною була редакторська діяльність Б. Він був у складі головної редколегії «Української Радянської Енциклопедії», редколегії «Енциклопедії народного господарства УРСР», відповідальним редактором журналу «Економіка Радянської України». За його редакцією вийшли численні монографії, збірники та низка інших видань.

Помер учений 21 березня 1981 р. в м. Києві.

Основні наукові праці:

«Про методологію аналізу причин товарного виробництва при соціалізмі» (1967).

«Методологічні питання вимірювання економічного зростання» (1968).

«Динаміка і структура суспільного виробництва за соціалізму: Питання методології та аналізу» («Динамика и структура общественного производства при социализме: Вопросы методологии и анализа», 1971).

«Проблеми інтенсивного розвитку виробництва» («Проблемы интенсивного развития производства», 1978).

«Господарський механізм і удосконалення пропорцій відтворення» (1981).

Література: 1. Багрій Петро Іларіонович // Історія Академії наук УРСР / голов. ред. Б. Є. Патон.— К. : Наук. думка, 1982.— С. 662.

2. Шаблиста, Л. М. Пам'яті Петра Іларіоновича Багрія (1925–1981) / Л. М. Шаблиста // Історія народного господарства та економічної думки України : міжвід. зб. наук. пр.— К., 2005.— Вип. 39/40.— С. 392–393.

П. М. Леоненко

**БАЛУДЯНСЬКИЙ
МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ**
(1769–1847)

*Балудянський
Михаил Андреевич*

— видатний український вчений-політеконом, фінансист, педагог, публіцист, громадський діяч.

Народився 26 вересня 1769 р. на Закарпатті, у с. Ольшава в родині греко-католицького священника. Після закінчення гімназії навчався на філософському факультеті Королівської академії правознавства в Кошице (Угорщина). Юридичну освіту завершив на юридичному факультеті Віденського університету. Виявив надзвичайні здібності й знання, завдяки чому одразу після закінчення університету (1789) був запрошений на посаду професора до академії в Гросс-Вардейні.

У 1797 р. отримав ступінь доктора права, захистивши дисертацію «Про зерносховища (засіки, склади, магазини)» латинською мовою. Протягом 1796–1803 рр. викладав політичну економію, державне право в Пештському університеті, очолював кафедру політичних наук. У 1803 р. запрошений царським урядом до Петербурга на посаду професора кафедри політичної економії в учительській гімназії, а після її реорганізації (1816) — до Педагогічного інституту, де викладав політичну економію й фінанси, очолював кафедру й був деканом філософсько-юридичного факультету.

Протягом 1806–1808 рр. опублікував у «Статистичному журналі» низку статей з політичної економії, підготував багатотомну працю політекономічного характеру, в якій багато уваги присвятив розгляду питань кредиту, грошового обігу, фінансів, аграрному питанню тощо. У 1809 р. очолив IV відділення Комісії з укладення законів Російської імперії, готував усі найважливіші документи з політичних, фінансових та аграрних питань, що впливали на законодавчі заходи Олександра I. Протягом 1813–1817 рр. викладав економічні й політичні науки синам імператора Павла. У 1817 р. отримав призначення на посаду директора Комісії з ліквідації державних боргів.

У 1819 р., із заснуванням Петербурзького університету, очолив кафедру енциклопедії юридичних і політичних наук, був обраний деканом філософсько-юридичного факультету і першим ректором Петербурзького університету. Одночасно працював референтом з політичної економії, фінансового й публічного права в Комісії з укладення законів, а також у Міністерстві фінансів Російської імперії. У 1826 р. був призначений начальником II відділення новоствореної імператорської канцелярії. За успішне здійснення кодифікації законів (під керівництвом Б. було укладено 15 томів) отримав титул дворянина, почесне звання статс-секретаря й імперську медаль із цифрою XV. У 1839 р. був призначений сенатором.

Науковий доробок Б. надзвичайно великий і містить теоретико-практичні розробки, спеціальні доповіді, службові записки, публіцистичні замітки (деякі з яких написані латинською, французькою, старослов'янською) та солідні багатотомні наукові праці, що подавалися до офіційних установ для консультацій. На жаль, праці видатного українця до цього часу не опубліковані й зберігаються в різних архівах. Теоретична спадщина Б. охоплює широкий спектр економічних проблем, у тому числі розробки господарсько-правових питань розвитку країни, зокрема в галузі кредиту, грошового обігу, фінансів, судового устрою, сільського господарства тощо.

Б. вперше у вітчизняній економічній літературі здійснив класифікацію теоретичних систем економічного знання й дав розгорнутий виклад історії економічних учень та теорій того часу; започаткував в Україні вивчення історико-фінансових питань. Конспекти лекцій та публікації вченого, що мають загальну назву «Зображення різноманітних господарських систем» («Изображение

различных хозяйственных систем»), містять характеристику економічного вчення меркантилістів, фізіократів та А. Сміта. Як критерій виокремлення різних теоретичних систем Б. використовував трактування їх авторами та прихильниками суті й джерел національного багатства. Ґрунтовні розвідки в галузі історії політичної економії та фінансів, що пізніше отримали назву «Економічна система М. Балудянського», були опубліковані в «Статистичному журналі» («Статистическом журнале», 1806–1808) й отримали високу оцінку сучасників. За словами професора Харківського університету А. Фатеева, Б. відкрив шлях теоретичного розроблення питань управління та законодавства. Праця «Зображення різноманітних господарських систем» започаткувала російську політекономічну термінологію.

Як лектор і педагог Б. здебільшого дотримувався методології класичної школи. Його навчальний курс, за відгуками сучасників, був побудований як учення про державне господарство й економічну політику, однак не обмежувався звуженим трактуванням економічної науки, а спирався на загальні теоретичні засади політичної економії. Зокрема, у трактуванні грошей Б. дотримувався поглядів А. Сміта і вважав, що гроші — засіб для зручності обміну. Як товар гроші мають власну цінність, проте коштовні метали є лише частиною багатства країни.

Учений детально розглянув закономірності грошового обігу, функцію грошей як засобу обміну, проаналізував ефективність різних грошових систем. Обстоював необхідність ширшого використання кредиту й паперових грошей, при тому розмежовував поняття паперових грошей і цінних паперів, «що становлять собою капітал», тобто векселів, акцій, державних облігацій. Аналізуючи економічну природу паперових грошей, Б. установив, що вони не мають «внутрішньої ціни». Ґрунтовно проаналізував сутність, роль і закономірності обігу кредитних грошей, які набували дедалі ширшого застосування.

На основі проведеного дослідження теоретичних систем і практики господарювання, Б. визначив правосуддя, сприяння та свободу промисловості разом з просвітою громадян і поширенням торгівлі «єдино дієвими засобами збагачення нації». Залишаючись послідовним прихильником економічного лібералізму, він наголошував, що держава не може бути ані добрим господарем, ані добрим фабрикантом, адже урядові належить «установити природний порядок в суспільстві». На думку вченого, головною галуззю господарства має залишатись землеробство, а розвиток мануфактури повинен відбуватися не за рахунок протекціонізму уряду, а на основі вільного нагромадження капіталів.

Б. вдало поєднував академічну та державну діяльність. Архівні матеріали й дослідження XIX–XX ст. свідчать про його вирішальну роль у розробленні плану реформування фінансів, що відомий як «План фінансів» М. Сперанського (1810), реорганізації фінансів (1812–1816), реформи державних селян П. Кисельова (1838–1841), грошової реформи Є. Канкріна (1839–1843).

На державних посадах український учений відстоював думку про те, що зростання податків та численні повинності селян перешкоджають розвитку землеробства. Виступав з критикою податкової системи як несправедливої, відстоював необхідність скасування натуральних повинностей як таких, що знесилюють селянське господарство. Наполягав на необхідності звільнення селян від непрямого оподаткування предметів споживання. Обґрунтував положення про негативний вплив кріпацької залежності селян на нагромадження капіталу. Послідовно виступав проти державного кредиту, за розвиток вільного підприємництва на основі приватного нагромадження капіталу. Працюючи в комісії з кодифікації законів, розробив «обширну меморію» про звільнення селян від кріпацької залежності та про запровадження системи оренди землі.

Б. — вчений-економіст європейського масштабу: його теоретичний курс політичної економії й фінансового права відіграв значну роль у розвитку економічної теорії та вихованні плеяди молодих учених. Як державний діяч і реформатор, Б. мав прогресивні погляди, керувався новаторськими ідеями західних економістів, з багатьма з яких особисто листувався. Творчо застосовував здобутки науки для модернізації господарства й законодавчого забезпечення економічного розвитку країни, особливо в галузі державних фінансів.

Помер учений 3 квітня 1847 р. у Санкт-Петербурзі. Наукова спадщина Б. знайшла відображення в сучасних дослідженнях та публікаціях, зокрема С. Голубки, С. Злупка, Л. Корнійчук.

Основні наукові праці:

«Національне багатство. Зображення різноманітних господарських систем» («Изображение различных хозяйственных систем», 1806-1808); ч. 1 «Система, заснована на торгівлі» («Система, основанная на торговле»), ч. 2. «Система фізіократів, або економістів» («Система физиократов, или экономистов»), ч. 3. «Теорія Адама Сміта» («Теория Адама Смита»).

«Про розподіл і обіг багатства» («О разделении и обороте богатства», 1806–1808).

Література: 1. Голубка, С. М. «Економічна система» М. А. Балудянського / С. М. Голубка. — Л. : Світ, 1998. — 288 с.
2. Злупко, С. М. «Економічна система» Михайла Балудянського / Злупко С. М. Українська економічна думка. Постаті і теорії. — Л. : Євросвіт, 2004. — С. 64–74.
3. Фатеев, А. Н. Академическая и государственная деятельность М. А. Балудянского в России / А. Н. Фатеев. — Ужгород, 1931. — 234 с.

В. Д. Базилевич

БАЛЬЦЕРОВИЧ ЛЄШЕК (н. 1947)

*Balcerowicz
Leszek*

— видатний польський економіст, фінансист, державний та політичний діяч, ідейний натхненник та організатор польських економічних реформ.

Народився 19 січня 1947 р. у Ліпно Вроцлавського воєводства. У 1970 р. з відзнакою закінчив факультет зовнішньої торгівлі Головної школи планування і статистики у Варшаві (нині Варшавська вища школа економіки). Науковий співробітник та викладач цього ж вищого навчального закладу (1970–1972). Член Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) з 1969 р. Упродовж 1972–1974 рр. навчався в Університеті св. Джонса (Нью-Йорк, США). Співробітник Інституту марксизму-ленінізму (Варшава, 1978–1980). Захистив докторську дисертацію та здобув науковий ступінь доктора філософії (1985) у Головній школі планування і статистики.

У 1978–1981 рр. очолював групу вчених, що розробляла альтернативну помірно радикальну програму економічних реформ у Польщі. Вона виключала приватизацію, містила концепцію самоврядування, згідно з якою підприємствам надавалась значна самостійність, і не ставила питання про впровадження політичного плюралізму. Введення 13 грудня 1981 р. воєнного стану в Польщі перешкодило втіленню програми в життя.

Свої погляди на шляхи реформування господарської системи Польщі Б. виклав у праці «Від діагнозу системи до проекту її реформи» (Od diagnozy systemu do projektu reformy: materiały na konferencję, 1981). Свій діагноз вчений звів до з'ясування причин недоліків тодішньої польської економіки та аналізу головних характеристик її функціонування. Він вважав, що фундаментальні

особливості польської економіки — командно-розподільний механізм і жорстка організаційна структура — породжують похідні негативні ознаки та обумовлюють її деформації. До таких ознак Б. відніс: нерозвиненість фінансової системи, брак справжнього господарського розрахунку, монополізацію економіки, деформацію прямих зв'язків між виробниками, вади неринкових методів ціноутворення, відсутність реального самоврядування. Звідси випливали негативні наслідки: макроекономічна нерівновага, нераціональний розподіл економічних ресурсів, слабка інноваційність підприємств, обмежені можливості для експорту.

Шляхи реформ Б. вбачав у зміні процедури планування через включення до неї суспільних інститутів; подоланні бар'єрів між реальним і фінансовим секторами; оновленні інструментів централізованого управління та структури народного господарства. Б. підкреслював необхідність інституційних змін, зокрема вдосконалення господарського права, ролі партії. У 1981 р. Б. вийшов зі складу ПОРП. З 1985 р. знову активно займався науковими дослідженнями у галузі структурних змін польської економіки. У лютому — квітні 1989 р. брав участь у засіданні круглого столу між ПОРП і опозицією. Був координатором діяльності Європейської економічної асоціації в Польщі. Про радикалізацію економічних та політичних поглядів Б. у цей період свідчить його програмна стаття в журналі «Економічні дослідження» (*Economic Studies*, 1989), присвячена аналізу польських економічних реформ у 1981–1988 рр. У ній подано принциповий висновок про неможливість упровадження ринкового механізму, конкуренції без розриву з централізованим директивним плануванням та політизованим управлінням економікою.

У серпні 1989 р. Б. прийняв пропозицію президента Польщі А. Валенси увійти до складу першого уряду «Солідарності» та очолити проведення радикальної економічної реформи в країні. Згодом, 12 вересня 1989 р. Б. став віце-прем'єром і міністром фінансів в уряді Т. Мазовецького. Він очолив Економічний комітет при Раді міністрів Польщі. В умовах браку часу (реформи мали розпочатися з 1 січня 1990 р.), необхідності скорішого подолання гіперінфляції та постійного коригування правил індексації заробітної плати колектив Б., в якому були й західні радники, без консультацій та дискусій у широких колах фахівців розробив радикальну програму економічних реформ, по суті — програму системної соціально-економічної трансформації.

Цю програму було прийнято в пакеті законів, ухвалених сеймом 27 грудня 1989 р. Вона була спрямована на вирішення двох основних завдань: досягнення макроекономічної стабілізації та створення основ ринкової економіки. Для цього передбачалось:

- значно скоротити дефіцит бюджету шляхом обмеження видатків на централізовані інвестиції, оборону, внутрішню безпеку, деякі соціальні виплати;
- запровадити заходи жорсткої грошово-кредитної політики, зокрема підвищити ставку процента і обмежити кредитні ліміти банків;
- девальвувати національну валюту (злотий);
- значно підвищити ціни на енергоносії та основні послуги;
- посилити контроль за динамікою заробітної плати шляхом упровадження перерозподільного податку залежно від зростання винагороди.

Зміни передбачали «звільнення» цін, внутрішню конвертованість злотого і лібералізацію зовнішньої торгівлі. Доповненням до програми були приватизаційні та антимонопольні закони. Таким чином, передбачалося протягом року привести до рівноваги державний бюджет, товарний і грошовий ринки, сформувані конкурентні основи ринкових відносини. Уряд Т. Мазовецького домогся міжнародної допомоги в обсязі приблизно 2 млрд дол. США. Програма радикальних ре-

форм отримала назву «План Бальцеровича» або «шокова терапія». Виконання цих стабілізаційних заходів дало можливість подолати гіперінфляцію (із щомісячних 30–40 % до 4–5 %).

Безсумнівним досягненням було відновлення внутрішньої рівноваги на валютному ринку, де курс золотого наблизився до вільноринкового, та значне зростання зовнішньої торгівлі. Успіхом у сфері державних фінансів було значне скорочення дефіциту бюджету. Товарний дефіцит був подоланий, проте знизилась реальна заробітна плата та споживання, а безробіття стрімко зросло з 50 тис. до 1,1 млн осіб. ВВП Польщі у 1990 р. був на 8 % меншим, ніж у попередньому році. Незважаючи на успіх реформи, її соціальні наслідки викликали невдоволення й суперечливі оцінки. Аналітики стверджували, що збереження Б. своєї посади в наступному уряді було вдалим рішенням. Проте в грудні 1991 р. уряд Я. Ольшевського було сформовано вже без участі Б. Польські уряди не акцентували увагу на «плані Бальцеровича», однак не відмовилися від його здійснення.

Вчений-реформатор повернувся до активної науково-дослідницької роботи. Працював запрошеним співробітником Університету Брауна і Центру аналізу європейської політики (Вашингтон, США). Як радник, брав участь в економічних реформах в Росії та інших постсоціалістичних країнах. Разом з відомими польськими державними і політичними діячами Т. Мазовецьким, М. Геремеком, Х. Сухоцькою та Я. Білецьким заснував центристську політичну партію «Союз свободи» і був обраний її головою. У 1997 р. партія посіла на виборах третє місце, отримавши 13 % голосів, і ввійшла до правлячої коаліції.

У жовтні 1997 р.— червні 2000 р. Б. обіймав посаду віце-прем'єр-міністра й міністра фінансів в уряді Є. Бузека. Передбачаючи розвал правлячої коаліції, пішов у відставку. Проте президент Польщі А. Квасневський призначив Б. головою Національного банку, а сейм затвердив його кандидатуру голосами «Солідарності» та «Союзу свободи». На цій посаді Б. перебував упродовж січня 2001 р.— січня 2007 р. Залишив посаду голови партії «Союз свободи».

У 1997 р. вийшла збірка статей вченого «Соціалізм, капіталізм, трансформація. Нариси з перелому епох» (*Socialism, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu epok*). Назва однієї із статей «Зрозуміти посткомуністичні зміни» (написана в 1994 р.) влучно виражає основну мету всієї збірки. Автор проаналізував і узагальнив здобутки й типові помилки дискусій навколо економічних реформ, позитивний і негативний досвід здійснення системної трансформації не лише в Польщі, але й у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи. Ці питання Б. розкрив на тлі розгляду історичних прецедентів — змін типу класичної капіталістичної демократизації (1860–1920), неокласичної (після Другої світової війни), проринкової реформ (Південна Корея, Чилі), азійської посткомуністичної трансформації (Китай, В'єтнам). Учений застерігав від хибності запозичення «китайської моделі» та «градуалізму» як альтернатив стратегії радикальних системних змін. Він прийшов до висновку, що в типових вихідних умовах соціалістичної економіки більше політичної й економічної користі у середньо- та довгостроковому періоді отримує та країна, яка обирає радикальну програму реформ і швидко реалізовує її.

Б. достатньо глибоко й широко розглядав суть ринкового (конкурентного, самоврядного) соціалізму, дискусії щодо цієї теорії у 1920–80-х рр. Польський вчений-реформатор остаточно відійшов від теорії ринкового соціалізму як стратегії та мети економічних реформ. Наприкінці 1990-х рр. Б. видав ще дві збірки своїх статей: «Свобода та розвиток. Економіка вільного ринку» (*Wolność i rozwój. Ekonomia wolnego rynku*, 1995) та «Держава у перебудові» (*Państwo w przebudowie*, 1999), у яких продовжив аналіз системної трансформації в Польщі та інших пост-

соціалістичних країнах. У полеміці з тими польськими економістами, які характеризували його як «монетариста» або «фіскаліста», він розкрив свою справжню теоретичну позицію, з'ясував сутність сучасного монетаризму та причини відходу від кейнсіанської політики. Розвиваючи теоретичні основи системної трансформації, спирався на досягнення нової інституціональної економіки та нової економічної історії Р. Коуза, Д. Норта, Р. Фогеля та інших провідних західних вчених-економістів.

Б.— почесний доктор більше як 15 університетів світу, серед яких його alma mater — Варшавська школа економіки. У 2003 р. в Цюріху обраний членом престижної Групи авторитетів Міжнародного інституту фінансів. У 2007 р. Європейський інститут підприємництва (European Enterprise Institute, Брюссель) присвоїв ученому титул «найбільшого реформатора в країнах Євросоюзу». За заслуги перед Польщею нагороджений вищою нагородою країни — орденом Білого орла (2005).

Література: 1. Stankiewicz, W. Historia myśli ekonomicznej. Wyd. II rozszerzone / W. Stankiewicz.— Warszawa: PWN, 2000.— S. 600–602, 614–615, 630–632.

П. М. Леоненко

**БАРАНОВСЬКИЙ
АНАТОЛІЙ МАКСИМОВИЧ
(1906–1988)**

*Барановский
Анатолий Максимович*

— український державний діяч, міністр фінансів УРСР (1961–1979).

Народився 25 січня 1906 р. у Києві в сім'ї службовця. У 1933 р. закінчив Харківський фінансово-економічний інститут. Розпочав трудову діяльність співробітником Київської міської міліції, а з 1921 р. працював у радянських органах. У 1941 р. його було призначено заступником голови Ради народних комісарів УРСР. З 1942 р. до закінчення Великої Вітчизняної війни був експертом з економічних питань Наркомату закордонних справ СРСР. Згодом обійняв посаду міністра закордонних справ УРСР. Більше 25 років очолював делегацію УРСР на сесіях Генеральної Асамблеї ООН, Економічної та соціальної ради ООН.

Призначення Б. на посаду міністра фінансів у 1961 р. стало значною подією для фінансової системи республіки. Молодий заступник голови Раднаркому, міністр закордонних справ, заступник, а згодом голова Держплану УРСР — він устиг за цей час зробити багато корисних справ. За його керівництва були внесені радикальні зміни в процес складання й виконання бюджету. Пріоритетними завданнями були визначені перспективне планування та підвищення рівня аналітичної роботи в управліннях і відділах міністерства.

У 1962 р. Б. вперше запровадив складання зведеного фінансового плану, в якому враховувалися всі фінансові ресурси, що утворювалися в народному господарстві, і який являв собою базу для визначення видаткової частини бюджету республіки.

За ініціативою Б. вперше в СРСР саме в Україні з 1962 р. місцевим бюджетам була передана частина відрахувань від платежів підприємств республіканського підпорядкування, що значно підвищило відповідальність місцевих рад за кінцеві результати роботи підприємств відповідних регіонів.

В умовах економічної реформи, розпочатої з вересня 1965 р., Б. наголошував, що підприємства і господарські організації при складанні й виконанні своїх фінансових планів повинні активно

використовувати такі економічні важелі, як прибуток, ціна, кредит, преміювання та ін. Це має бути в центрі уваги контрольної роботи фінансових органів.

Під час розгляду Державного бюджету УРСР в союзних органах з державних позицій відстоював самостійність українського бюджету, вважав волюнтаризмом внесення неодноразових змін до нього і через Уряд УРСР вимагав у цих випадках від союзних органів компенсації «випадаючих» доходів бюджету республіки.

Діяльність з удосконалення господарського механізму, виявлення й мобілізації внутрішньогосподарських резервів, посилення режиму економії вплинула на збільшення нагромаджень в народному господарстві та доходів бюджету. За часи роботи Б. на посаді міністра фінансів бюджет УРСР зріс більш ніж утричі.

Б. багато зробив для зміцнення кадрового потенціалу фінансової системи та поліпшення його якісного складу. Важливим документом не лише для працівників фінансових органів, але й для економістів усіх галузей народного господарства стали «Правила складання та виконання державного, республіканського та місцевих бюджетів», затверджені міністром у 1977 р. Це сприяло переходу до складання місцевих, районних та обласних бюджетів на основі контрольних цифр.

У 2001 р. у Гошівській середній школі (Овруцький р-н, Житомирська обл.) відкрито кімнату-музей Б. З нагоди 100-річчя з дня народження у 2006 р. видано книгу «Фінансист непростой доби».

Нагороджений багатьма державними орденами і медалями. Помер у 1988 р., похований у Києві.

Г. О. Пятаченко, А. В. Кухарець

**БАРАНОВСЬКИЙ
ХРИСТОФОР АНТОНОВИЧ**
(1874–1941)

*Барановский
Христофор Антонович*

— теоретик і практик української кооперації, громадський діяч, генеральний секретар у справах фінансових у першому та другому складах Генерального секретаріату Української Центральної Ради (червень — серпень 1917 р.), міністр фінансів Української Народної Республіки (травень — жовтень 1920 р.).

Народився на Київщині в селянській родині. Не маючи можливості здобути освіту, завдяки природним здібностям, таланту й наполегливості самостійно опанував професію фінансиста та посів провідне місце в українському кооперативному русі. У 1899 р. за його ініціативи на Київщині, Уманщині, Житомирщині почали засновуватися кооперативи. У 1907–1917 рр. — засновник і голова Союзбанку в Києві, що був центральною українською установою дрібного кредиту, яка багато зробила для поширення кооперативного руху. З 1917 р. — голова правління Українського народного кооперативного банку та ряду кооперативних спілок («Централ», «Страхоюз»). Редактор кооперативного часопису «Комашня» (1917–1918). Був обраний членом Центральної Ради від кооперативних організацій та входив до складу Комітету Центральної Ради.

Б. — автор багатьох праць, присвячених українській кооперації. 27 червня 1917 р. при обговоренні Українською Центральною Радою декларації Генерального секретаріату Б. у своїй доповіді виклав основи фінансової діяльності секретаріату.

У 1920 р. Б., перебуваючи на посаді міністра фінансів Української Народної Республіки (за часів головування в Директорії С. Петлюри), не знайшов спільної мови з новою владою та емігрував

до Південної Америки, де очолив представництво українських кооперативних союзів за кордоном, а з середини 1920 р. — загальноукраїнське товариство економістів. Помер в еміграції у 1941 р. в Сан-Пауло, Бразилія.

Г. О. П'ятченко, А. В. Кухарець

**БАРБОН
НІКОЛАС**
(1640–1698)

*Barbon
Nicolas*

— відомий англійський економіст, фінансист, попередник класичної політичної економії.

Після великої пожежі у Лондоні в 1666 р. створив перше товариство страхування від пожеж та зайнявся справами в будівництві, а також фінансовими спекуляціями. Розробив план створення земельного банку, що не був реалізований через відсутність фінансової підтримки. Його основна праця «Міркування про торгівлю» (*A Discourse of Trade*, 1690) містить критику основ меркантилізму, зумовлену спробами розглядати більш ніж один аспект економічних явищ та понять (багатства, вартості, грошей, торгівлі тощо).

Б. не ототожнював національне багатство з благородними металами, тобто золотом та сріблом, і не розглядав зовнішню торгівлю як єдине його джерело. Він пропагував трудову етику в дусі християнської моралі, як одне з джерел багатства визнавав працю. Отримане таким шляхом багатство переважає золото й срібло, видобуті в рудниках. До справжнього багатства відносив природні запаси, а також блага, що перебувають у постійному та відновлюваному обігу. А оскільки товари постійно відтворюються, то вони невичерпні. Він підкреслював важливе значення внутрішнього ринку в примноженні національного багатства та розвитку держави. Уважав залучення ресурсів до держави кориснішим, ніж гонитву за грошима. При цьому не ототожнював гроші виключно із золотом або сріблом, а виступав за розширення використання кредитних й паперових грошей.

Гострий погляд бізнесмена-практика та вченого дав можливість йому побачити у вартості товару багатофакторні явища. З одного боку, Б. розумів, що у вартості потрібно шукати трудовий зміст, та завдяки цьому виступив попередником таких класиків політичної економії, як А. Сміт та Д. Рікардо. З іншого боку, він бачив, що «вартість усіх товарів витікає з їх корисності. Безкорисні речі не мають жодної цінності». Він підійшов до сучасного розуміння вартості та ціни: «Кращим суддею цінності товарів є ринок, адже за наявності покупців і продавців найкраще виявляється кількість товарів і потреба в них. Речі коштують саме стільки, за скільки їх можна продати». Вважав, що корисність усіх товарів полягає в тому, щоб задовольняти потреби людини. Стосовно самих потреб, то виходив з існування двох основних потреб, із якими людина народжується, — це потреби тіла й потреби духу. Однак перші є обмеженими, а другі — нескінченими. У свою чергу, ціна, яку призначає ремісник, складається шляхом обрахунку вартості матеріалів і часу, витраченого на роботу. Ціна часу відповідає цінності мистецтва, праці ремісника.

Б. вважав, що в міжнародній торгівлі товарами необхідно дотримуватися рівноваги, адже обмеження імпорту призведуть до скорочення експорту на відповідну суму. Отже, в трактуваннях національного багатства, його складу та джерел, грошей розходився у поглядах із меркантилістами. У праці «Міркування про необхідність чеканки нової більш легкої монети» (*A Discourse concerning coining the New Money Lighter. In Answer to Mr. Lock's Considerations about Raising*

the Value of Money, 1696) виступав з позицій номіналізму й відмовлявся від металістичної теорії, вважаючи, що гроші — це вартість, створена законом. Тому для неї не має значення цінність матеріалу, в якому вона втілена. А уряд на свій розсуд може міняти кількість металу в монеті.

Учений дав нове для свого часу визначення процента як ціни капіталу. Звичайно процент відносять до грошей, однак це є помилкою, підкреслював він, адже процент виплачується за запас капіталу; насправді це «рента із запасу капіталу», аналогічна земельній ренті. Перша є рентою з виробленого або штучно створеного запасу капіталу, а друга — з невиробленого або природного запасу капіталу.

Б. був прихильником законодавчого обмеження процента в інтересах землевласників. Адже за допомогою проценту на капітал торгівці та виробники можуть визначати реальні доходи і збитки. Фактично мова йде про альтернативні витрати і доходи. «Те, що купець отримує над проценти, є його дохід, те, що нижче процентів — збиток, проте якщо купець отримує тільки проценти на свій товар, то це і не дохід, і не збиток. Іншим використанням процентів є таке, що вони допомагають в обрахунку вартості земельної ренти, адже на їх основі встановлюється ціна на землю під час купівлі й продажу. Залежно від величини процентної ставки встановлюється ціна землі в країні», — відзначав Б.

Він був одним з лідерів популяціоністського руху, в якому брали участь також відомі англійські вчені Дж. Чайлд, В. Петті, Б. Давенцатті та ін. Вони вважали зростання чисельності населення важливою ознакою та причиною добробуту, закликали уряди до заохочення такого зростання за допомогою всіх доступних засобів. Дійсно, за даних умов зростання чисельності населення приводить до зростання реального доходу на особу.

Питання про місце Б. в історії економічної та фінансової думки продовжує залишатися дискусійним. Розходження в судженнях є значними — від сприйняття поглядів Б. як пізнього меркантиліста до тверджень про нього як антимеркантиліста, прихильника вільної торгівлі (фрітредера), представника класичної політекономії.

Насправді цей англійський економіст разом з такими співвітчизниками, як Б. Давенцатті, Д. Норт, Дж. Чайлд, належить до тих пізніх меркантилістів, які знаходяться на проміжних позиціях між меркантилізмом та класичною політичною економією, виступаючи попередниками останньої. Й. А. Шумпетер поставив Б. в один ряд із першою п'ятіркою провідних англійських економістів XVII ст.

Література: 1. Шумпетер, Й. А. История экономического анализа : в 3-х т. Т. 1 : пер. с англ. / Й. А. Шумпетер. — СПб. : Экономическая школа, 2001. — С. 384, 386, 432–435.

П. М. Леоненко

БАРОНЕ
ЕНРІКО
(1859–1924)

Barone
Enrico

— видатний італійський вчений-економіст, представник італійської школи фінансової науки. Армійський офіцер і професор воєнної науки у Військовому коледжі в Турині (1894–1907). Професор Римського інституту економіки (1907–1924). Відіграв значну роль у розвитку економічної та фінансової теорії. Автор підручника «Принципи політичної економії» (*Principi di economia politica*, 1908).

Б. довів, що максимізація прибутку передбачає мінімізацію затрат, а у випадку, коли пропорції факторів виробництва є змінними, плата за фактори виробництва за граничною продуктивністю формує функції попиту на них з боку фірм і, у свою чергу, функції затрат для визначення рівноважного рівня випуску фірм. Такий підхід до граничної продуктивності означав сприйняття ідеї про взаємозамінність факторів виробництва. Вона так вплинула на Л. Вальраса, що той включив теорію граничної продуктивності у розподілі в теорію загальної рівноваги. В основі поглядів Б. на державні фінанси лежить теорія суспільних потреб, яку вчений розвиває з маржиналістських позицій. Його стаття «До питання про суспільні потреби» включена до хрестоматії «Класики в теорії державних фінансів» (Classics in the Theory of Public Finance, 1958) поряд з роботами провідних представників італійської фінансової школи — М. Пантелеоні, У. Мадзола, Дж. Монтемартіні — та творами представників інших національних шкіл фінансової науки.

Значним інтелектуальним досягненням Б. вважається розроблення теоретичних питань порівняльного аналізу капіталістичної та соціалістичної економік. Воно здійснене в роботі «Міністерство продукції в колективістській державі» 1908 р. (перекладена англійською мовою — The Ministry of Production in a Collectivist State, 1935). Вчений побудував систему рівнянь, що описували рівновагу в умовах досконалої конкуренції в економіці з приватною власністю та в економіці з суспільною (колективістською) власністю. У соціалістичній економіці передбачалася повна свобода вибору в споживанні, заощадженні (інвестуванні) та в зайнятості. Із системи рівнянь виведені функції попиту на споживацькі блага і функції пропозиції праці й заощаджень. Гіпотетичне «міністерство промисловості» у колективістській державі, керуючись цими функціями та своїми власними технологічними знаннями, забезпечує виробництво споживацьких та інвестиційних благ у необхідних для суспільства обсягах. Воно встановлює досконалу конкурентну рівновагу за допомогою використання так званих тінювих цін. Механізмом реалізації рішень рівнянь, які описують статичну соціалістичну економіку, на практиці вважається метод проб та помилок, тобто зниження та підвищення цін і заробітної плати доти, поки не будуть виконані дві умови забезпечення оптимуму добробуту. Ними є досягнення мінімальних затрат виробництва та встановлення цін, що дорівнюють затратам виробництва.

Отже, Б. теоретично довів можливість ефективного функціонування соціалістичної планової економіки із централізованим управлінням. Тому в дискусіях 1920–30-х рр. про економічний розрахунок при соціалізмі її неможливо було відкинути лише на тій підставі, нібито вона неминуче обумовлює хаос, розвал або ірраціональність. Як образно писав Л. Мізес, «у такій економіці колеса будуть крутитись, але вхолосту». Теоретичне вирішення проблеми функціонування соціалістичної планової економіки, запропоноване Б., посилювало позиції прихильників теорій ринкового (конкурентного) соціалізму О. Ланге, А. Лернера, Г. Дікінсона та інших у дискусії з представниками теорії логічної та практичної нездійсненності соціалізму (Л. Мізес, Ф. Хайек та ін.).

Проте слід мати на увазі, що Б. розвивав не аргументи на користь соціалізму (насправді він був антисоціалістом), а теоретизував з позицій концепції загальної рівноваги, доводячи індиферентність ринку до будь-яких форм власності. Із цих же позицій оцінюється значення теоретичних досягнень Б., В. Парето (розроблення проблеми оптимальної рівноваги) та Ф. Візера (обґрунтування механізму забезпечення такої рівноваги). Зовсім не симпатизуючи соціалізму, вони створили чисту теорію соціалістичної економіки, відкрили існування економічної логіки, що не містила в собі нічого «капіталістичного» (Й. А. Шумпетер). Проте сподівання Б. на відкриття та сприйняття такої логіки вченими й урядами соціалістичних країн виявилися марними.

П. М. Леоненко

БАРРО
РОБЕРТ ЙОЗЕФ
(н. 1944)

Barro
Robert Joseph

— відомий американський учений-економіст, один з основоположників нової класичної макро-економіки.

Отримав ступінь бакалавра фізичних наук у Каліфорнійському технологічному інституті (1965). У 1970 р. захистив у Гарвардському університеті докторську дисертацію з економіки на тему: «Інфляція, платіжний період і попит на гроші». На науково-дослідницькій та викладацькій роботі з 1968 р. в різних університетах США. Упродовж 1972–1984 рр., з невеликою перервою, працював у Чиказькому університеті, де отримав звання професора економічної теорії (1982). З 1986 р. працює запрошеним професором Каліфорнійського університету в м. Лос-Анджелесі. З 1995 р. — професор економіки Гарвардського університету.

У наукових дослідженнях Б. застосував гіпотезу раціональних очікувань для трактування питань співвідношення рівнів інфляції та безробіття. На цій підставі висловив сумнів у правомірності кривої Філліпса, що виражає обернену залежність між безробіттям й інфляцією. Пристосування цін до змін Б. розглядає як надзвичайно сильне, а ринку — як дуже сильне.

Передумову про раціональність очікувань економічних суб'єктів у оцінці майбутнього вчений застосував також до ситуації бюджетного дефіциту. На думку Б., зниження ощадливості уряду компенсується зростанням приватних заощаджень у зв'язку зі сподіваннями на збільшення оподаткування в майбутньому.

Як представник нової макроекономічної школи, Б. вважає приватнопідприємницьку діяльність стійкою в довгостроковому періоді за природного рівня безробіття, тобто за відсутності циклічної незайнятості працездатного населення. Причини нестійкості цієї діяльності, на його думку, в непередбачуваних шоках сукупної пропозиції. Учений стверджує про відсутність впливу змін у пропозиції грошей на економіку, оскільки ці наслідки очікуються раціональними суб'єктами господарювання. Вплив політики доходів на розвиток економіки вважає істотним та позитивним.

Наукові дослідження вченого в 1990-х рр. переважно зосереджувалися на аналізі теоретичних й емпіричних факторів зростання. Разом з відомими американськими економістами Р. Лукасом та П. Ромером він виступив основоположником теорії ендогенного зростання, надаючи особливого значення зв'язкам між інновацією та державними інвестиціями, з одного боку, і зростанням — з іншого. Здійснював економетричний аналіз основних факторів економічного розвитку в сучасних умовах, розкриваючи зростання значення людського капіталу (знань) на відміну від фізичного капіталу.

Автор підручника «Макроекономіка» (1984) і монографії «Економічне зростання» (1995, спільно з професором Колумбійського університету К. Сала-і-Мартін), що широко використовується як підручник. Також Б. є автором відомих праць «Гроші, очікування й ділові цикли», «Правильне розуміння ринку та свободи вибору у вільному суспільстві», «Конвергенція через держави й регіони» та ін.

Б. — віце-президент Американської економічної асоціації (1998); Почесний член Американської академії наук і мистецтв; член Економетричного товариства. Наукову роботу успішно суміщає з посадами редактора «Журналу політичної економії» (*Journal of Political Economy*) та «Уолл-стрит джорнал» (*Wall Street Journal*). Лауреат премії ім. Адама Сміта (1998).

Основні наукові праці:

«Детермінанти економічного зростання: емпіричне дослідження країни» (Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study, 1997).

«Макроекономічна політика» (Macroeconomic Policy, 1990).

«Європейська макроекономіка» (European Macroeconomics, співавт., 1994).

«Вплив соціального страхування на приватні заощадження» (The Impact of Social Security on Private Savings, 1978).

«Детермінанти демократії» (Determinants of Democracy, 1999).

П. М. Леоненко

БАСТІА
КЛОД ФРЕДЕРІК
(1801–1850)

Bastiat
Claude Frederic

— відомий французький економіст, публіцист, політик і громадський діяч, представник французької школи економічної теорії. Народився 29 червня 1801 р. у м. Байон (Франція). У 1810 р. залишається сиротою й виховується в родині діда. У 1814 р. навчався у школі в м. Сан-Север, а у 1815 р. — в одному з найкращих навчальних закладів Франції — ліцеї при домініканському монастирі в Сорезі поблизу м. Тулузи.

З 1819 р. працює в компанії, що належала його родині. Опановує облік, методи фінансових розрахунків, митні правила, інтенсивно займається самоосвітою. Вивчає «Трактат з політичної економії» Ж.-Б. Сея, праці А. Сміта. Поступово виявляє жвавий інтерес до практичних питань економічної та фінансової політики. У 1830 р. публікує звернення «До виборців департаменту Ланди». Завдяки цьому стає відомим, того ж року його обирають суддею кантону Мюгрон.

У квітні 1834 р. Б. пише свій перший твір на економічну тематику, відгукнувшись на заклик міністра фінансів Франції. Приводом стала відома в ті часи петиція, з якою підприємці м. Бордо, Гавра і Ліона звернулись до уряду з проханням ввести диференційовані мита. Б. показав, що така ідея фактично тотожна позиції протекціоністів. Б. розкриває справжню суть петиції, яка полягає у прагненні отримати позаекономічні переваги, що не обумовлені добровільними рішеннями учасників ринку, і можливі тільки за адміністративних обмежень й примусу.

Б. показав, що коли підприємці посилаються на необхідність пропонованої ними системи «для процвітання Франції», то йдеться про систему, наслідки якої будуть сприятливими для деяких груп підприємців, але виявляться руйнівними для вільного підприємництва країни в цілому. Б. вбачає розв'язання цієї проблеми у максимально можливому знятті всіляких зовнішньоторговельних бар'єрів для якнайширшого кола підприємців та видів економічної діяльності. Таким чином, було сформульовано відому тезу: «Ви просите привілеїв для небагатьох, тоді як я вимагаю свободи для всіх».

Б. неодноразово повертався до проблеми диференційованих мит. На початку 1840-х рр. він публікує статті «Диференційовані мита» і «Сировина», які згодом увійшли до його відомого твору «Економічні софізми». Упродовж першої половини 1840-х рр. Б. друкує статті, що присвячені місцевим проблемам: «Казна і виноградники» (1841); «Записки про виноробство» (1843); «Розподіл земельного податку в Ландах» (1844), а також «Про вплив французького і англійського тарифів на майбуття обох народів». Остання була видана в жовтні 1844 р. в паризькому «Журналі економістів» (Journal des Economistes) — першому у світі спеціалізованому журналі в галузі економічної

теорії та економічної політики. Після публікації цієї статті Б. беззаперечно визнають провідним фахівцем в галузі економічної політики, який послідовно відстоює відкритість національної економіки, лібералізацію зовнішньої торгівлі, свободу підприємництва тощо. Незабаром, переїхавши до Парижу, Б. стає штатним співробітником цього журналу. Він жорстко критикує будь-які монополії, що заважають економічній свободі. Ця критика розповсюджується також на державне втручання в економіку за допомогою тарифів, субсидій, податків тощо.

У 1845 р. Б. публікує свою першу книгу «Економічні софізми». У 1846 р. його обирають членом-кореспондентом французької Академії наук. Вчений створює французьке Товариство вільного обміну, діяльність якого довгі роки була спрямована на сприяння лібералізації зовнішньої торгівлі. Б. виступив проти ідей лідера французьких соціалістів П. Ж. Прудона, наголошуючи, що ані вільний обмін, ані гроші, ані капітал та підприємництво не є чинниками гострих соціальних проблем, а, навпаки,— необґрунтоване і невміле державне втручання в економіку, яке обмежує економічну свободу громадян.

У 1849 р. Б. стає членом законодавчих зборів. Публікує праці «Закон», «Держава», «Капітал і рента», «Дармовий кредит». У квітні 1849 р. вийшли «Прокляті гроші», написані за матеріалами засідань фінансового комітету палати депутатів, членом якого він був. Чітко розмежовуючи поняття грошей і поняття багатства, Б. аналізує негативні наслідки їх ототожнення для економічної політики. Намагання уряду обмежити грошові потоки за кордон і стимулювати грошові потоки в країну потребують, відповідно, обмеження імпорту та стимулювання експорту. Проте така економічна політика може призвести до послаблення внутрішнього ринку, зростання товарно незабезпеченої грошової маси, товарного дефіциту, інфляції, падіння рівня споживання, зростання бідності. Таким чином, гонитва уряду за «грошовим багатством» призводить до реального зубожіння.

Б. звертає увагу на спокус для уряду збільшити багатство шляхом емісії грошей. Такої економічної політики можуть вимагати від уряду населення, політичні партії і, навіть, вчені-економісти, які знаходяться у полоні ідей «грошового багатства». Відносини капіталу і праці, співвідношення заробітної плати і прибутку Б. пояснює з позицій розробленої ним теорії гармонії інтересів. Вчений вважає, що відбувається зростання в абсолютних розмірах обох складових національного доходу при одночасному зростанні відносної частки праці. Як доказ, наводив приклад помітного у країнах Європи ХІХ ст. явища зменшення норми відсотка.

Після того як навесні 1848 р. розпочалася революція, Б. обирається в засновницькі збори від департаменту Ланди, а у 1849 р.— стає членом законодавчих зборів. У 1848–1849 рр. починається його полеміка з різновидом суспільної антиліберальної течії, що набирає силу,— соціалізмом. До цього ж періоду належать і його останні невеликі праці, такі як «Закон» і «Держава». У них, як і раніше, вчений чітко показує своє критичне ставлення до державного регулювання, протекціонізму. На власне запитання: «Коли народи бувають найщасливішими, найморальнішими, наймиролюбивішими?» сам Б. дає відповідь: «Коли закон щонайрідше втручається в приватну діяльність, коли уряд менше дає себе відчувати, коли особа має найбільшу силу, а суспільна думка найбільший вплив, коли склад управління нечисленний, коли легші та рівномірніші податки».

На думку сучасників, внесок Б. полягає в розробці його концепції гармонії, породженої обміном, що дає можливість, зокрема, розв'язати теоретичну загадку ренти, яка розподіляється на заробітну плату й відсотки, і розглядається як винагорода за «продуктивні послуги» капітальних і фінансових благ. Більш важливо, що Б. будує свій аналіз не на концепції «багатства»,

як Дж. С. Мілль та інші англійські класики, а на потребах та їх задоволенні, вважаючи, що джерелом цінностей блага є думка споживача, а не зусилля виробника.

Помер Б. у Римі 24 грудня 1850 р. Один із бельгійських клубів носить ім'я Б. і з 1886 р. періодично проводить збори для обговорення та популяризації ідей Сея — Б., вивчення «економіки здорового глузду».

Основні наукові праці:

«Трактат по политической экономии» (М., 2000).

В. А. Осецький

БЕЗОБРАЗОВ
ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ
(1828–1889)

Безобразов
Владимир Павлович

— російський економіст-фінансист, академік, сенатор.

Народився 3 січня 1828 р. в родині дворянина Павла Миколайовича Безобразова. Розпочав навчання у Дворянському інституті в Москві, за значні успіхи в навчанні був переведений у Царськосільський ліцей, який закінчив зі срібною медаллю в 1847 р. Того самого року влаштувався на службу в державну канцелярію.

З 1849 р. в житті Б. розпочинається етап, пов'язаний з Міністерством фінансів: 8 листопада того самого року він призначений старшим помічником в департаменті різних зборів і податків; 23 листопада 1850 р. — секретар цього департаменту, 15 листопада 1852 р. — начальник відділення, 22 квітня 1860 р. — чиновник з особливих доручень при Міністерстві фінансів, 6 березня 1864 р. — член ради міністра фінансів, із залишенням на посаді чиновника для особливих доручень, з 1858 р. — редактор журналу цього міністерства, з 1859 р. — член комісії про земські банки та про покращення системи податей і зборів.

Упродовж 1854–1857 рр. Б. працював у Міністерстві державного майна. У 1858 р. був редактором журналу цього міністерства, проте рік по тому вже працював у Міністерстві фінансів у комісії з влаштування земських банків.

Неодноразово бував у відрядженнях як у межах Росії, так і за кордоном, досліджуючи вітчизняний та зарубіжний досвід фінансового управління.

Протягом 1868–1878 рр. працював у Олександрівському ліцеї, викладаючи фінансове право та політичну економію. У цей період опублікував ряд праць, присвячених фінансовим питанням, фундаментальною вважається робота «Державні доходи. Теоретичні та практичні дослідження» (1-й вип. 1868; 2-й вип. 1872).

Б. — автор 24 наукових монографій і понад 90 статей, у 1874–1880 рр. видав восьмитомний «Збірник Державних знань», у якому взяли участь кращі російські юристи. Значна кількість праць ученого присвячена кредитним відносинам («Поземельні кредит і його сучасна організація в Європі», 1860), організації грошового обігу («Про деякі явища грошового обігу в Росії, у зв'язку з промисловістю, торгівлею і кредитом», 1863), необхідності вивчення політичної економії («Про вплив економічної науки на державне життя в сучасній Європі», 1867), доходам та видаткам держави («Державні доходи Росії», 1872).

Помер 29 серпня 1889 р.

С. В. Бойко

**БЕККЕР
ГАРРІ СТЕНЛІ**
(н. 1930)

*Becker
Gary Stanley*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1992).

Народився 2 грудня 1930 р. в м. Потсвілл (штат Пенсильванія, США). Отримав ступінь бакалавра в Принстонському університеті (1951) і доктора — в Чиказькому університеті (1955). Науково-викладацьку роботу розпочав у 1954 р. в Чиказькому університеті. Упродовж 1957–1969 рр. працював у Колумбійському університеті, з 1970 р. — працює професором Чиказького університету.

Нобелівську премію з економіки Б. отримав за «поширення сфери мікроекономічного аналізу на цілий ряд аспектів людської поведінки і взаємодії, включаючи неринкову поведінку». В докторській дисертації «Економічна теорія дискримінації» (The Economics of Discrimination, Chicago, 1957; друге видання — 1971) застосував модель конкурентного ринку праці до аналізу такого важливого в американських умовах суспільного явища, як дискримінація оплати праці залежно від кольору шкіри. Вважав, що існує дві різних кривих попиту на робочу силу, що призводить до виникнення особливих витрат дискримінації, які несе суспільство, і які сприяють переміщенню доходів до людей з білим кольором шкіри. Зникнення цього явища можливе лише в умовах досконалого конкурентного ринку.

Наступні роботи Б. були присвячені розробці теорії людського капіталу. Вчений вирізняв у ньому капітал освіти (знання загальні та спеціальні), капітал здоров'я, професійної підготовки (кваліфікація, навички, виробничий досвід), а також володіння економічно значущою інформацією та мотивацією до економічної діяльності, що створюється завдяки загальній і професійній освіті як «інвестиції в людину». Насамперед ці питання досліджувались у праці Б. «Людський капітал» (Human Capital, 1964; нове розширене видання — 1993), яка розглядалась вченими як така, що являє собою наукову революцію в економічній думці.

В роботі «Економічний підхід до людської поведінки» (The Economic Approach to Human Behavior, 1976) Б. проаналізував різні визначення предмета економічної теорії і зробив висновок про їх суперечність один одному. Найзагальнішим є неокласичне визначення предмета економічної теорії з позицій алокації (розподілу) обмежених засобів і конкуруючих цілей. Б. наголошував, що воно виходить зі специфічного характеру проблем, які підлягають вирішенню, й охоплює набагато ширшу сферу, ніж розподіл матеріальних благ заради задоволення матеріальних потреб людей чи ринкового сектору. Рідкісність і вибір характеризують будь-які ресурси, хоча б у якій формі відбувався їх розподіл — у межах політичного процесу (включаючи рішення про вибір галузей для оподаткування, швидкість розширення пропозиції грошей, необхідність вступу у війну), через родину (включаючи вибір чоловіка і планування розмірів родини), визначення частоти відвідування церкви і розподіл часу між сном та бадьорістю або за організації наукових досліджень (включаючи розподіл вченими часу і розумових зусиль між різними науковими проблемами), й так до нескінченності.

Отже, найтісніше пов'язаним з розробкою питання про предмет сучасної економічної теорії та ствердженням у ній вищезгаданого неокласичного визначення предмета виявився так званий економічний підхід, або економічний імперіалізм. На думку Б., для економічного підходу характерні:

- унікальність за своєю теоретичною спроможністю, оскільки через нього можна інтегрувати множинність різноманітних форм людської поведінки;

- визнання поведінки максимізації, ринкової рівноваги і стабільності переваг як необхідних вихідних передумов економічного аналізу;
- допущення можливостей неповноти інформації, наявності трансакційних витрат;
- відсутність розмежування між важливими і малозначущими рішеннями, між рішеннями людей із неоднаковим добробутом, освітою, соціальним становищем тощо.

Враховуючи всі ці характеристики, американський вчений зробив такий загальний висновок: «економічний підхід є всеохопним, можливе застосування його до будь-якої людської поведінки — в умовах грошових чи тіньових, вмінених цін; рішень, що повторюються або одноразових, важливих чи малозначущих; емоційно навантажених чи нейтральних цілей; поведінки багатіїв чи бідняків, пацієнтів і лікарів, бізнесменів і політиків, учителів і учнів. Сфера застосування економічного підходу в такому розумінні настільки широка, що вона покриває собою предмет економічної науки у наведеному вище визначенні, в якому йдеться про обмежені засоби і конкуруючі цілі».

Водночас відбувається відмежування від «економічного підходу» К. Маркса та його послідовників. Для марксистів економічний підхід означає визнання вирішальної ролі способу виробництва у розвитку економіки та людського суспільства, обумовлення ним (способом виробництва) політичної, соціальної, ідеологічної структур, акцентування уваги на матеріальних благах, цілях, процесах, класовій боротьбі між капіталістами і найманими робітниками тощо. Небезпідставно зазначається також, що марксизм схильний приділяти більше уваги тому, що має бути, і часто позбавляє свій економічний підхід передбачувальної сили, намагаючись підвести під нього всі події без винятку.

Б. та інші прихильники економічного підходу в його немарксистському розумінні наголошують на важливості і необхідності різноманітних неекономічних чинників для належного пояснення людської поведінки. Разом із тим, визнаються важливе значення і необхідність використання досягнень соціології, психології, соціобіології, історії, антропології, політології, правознавства та інших соціальних дисциплін для розуміння всієї людської поведінки. Цінність усіх інших, крім економічної теорії, наукових дисциплін не применшується навіть повним сприйняттям економічного підходу, визнанням інтегративних уніфікуючих можливостей останнього. Прибічники економічного підходу наголошують на єдності людської поведінки на різноманітних ринках: учасники максимізують корисність за стабільного набору переваг і накопичують оптимальні обсяги інформації та інших ресурсів. Водночас привертається увага і до високого ступеня розробки категоріально-понятійного апарату економічної науки.

В праці «Трактат про родину» (Treatise on the Family, 1981) Б. розробив нову економічну теорію родини. У ній, на відміну від традиційної концепції, родина розглядається як продуктивна одиниця із кількох людей, що виробляє «спільну корисність» за допомогою вихідних ресурсів (час, навички і знання різних її членів). Діти, згідно з цією теорією — економічне благо. Забезпечуючи батьків і родичів значними вигодами, вони є результатом процесу суспільного виробництва, яке розвивається і передбачає витрату ресурсів. З економічного погляду діти є джерелом споживання й об'єктом інвестування.

До основних мотивів бажання мати дітей належать:

- потреба зробити внесок у суспільне відтворення родини, відтворити невідоме і довести здатність виховувати дітей не гірше ніж інші. У таких відносинах діти є споживчим благом;
- «самострахування (завбачливість) на старість», незважаючи на те, що у розвинутих країнах люди переважно покладаються на наявне пенсійне забезпечення у старості. Збереження ринком альтернативних пенсійних схем, які дешевші, ніж пов'язані з дітьми, знижує цей мотив;

- діти можуть бути важливим джерелом праці, особливо у родинах, які проживають у сільській місцевості, де дитяча праця дешевша, ніж механізація, або які організували домогосподарство. Батьки на початку життя дітей інвестують ресурси в їх розвиток, щоб вони стали робочою силою. Коли діти стають працездатними, батьки одержують продукти своїх інвестицій;
- сукупний рівень задоволеності батьків, що впливає на їх чисельність.

Витрати на виховання дітей — це матеріальні, духовні, емоційні та часові затрати батьків, витрачені на виховання дітей. З позицій економічного підходу Б. розглядає практично всі явища та процеси суспільно-економічного життя, зокрема, злочини і покарання. Вчений трактує злочини лише як один із видів діяльності, що його цілком раціонально обирають окремі люди за умови, коли очікувані вигоди злочину перевищують очікувані затрати (вірогідність арешту і покарання), враховуючи визначене ставлення людей до ризику.

Відомий історик економічної думки М. Блауг в книзі «Сто великих економістів після Кейнса» вважає, що Б. — один із найоригінальніших мислителів у сучасній економічній науці. Його твори мають унікальну якість: вони відкривають нові обрії економічного аналізу, пояснюючи явища, що спостерігаються повсюди, натомість зовні не пов'язані одне з одним, дією певного єдиного спільного принципу.

Б. — президент Американської економічної асоціації (1987), Товариства економіки праці (1997). Один із засновників Національної академії освіти. Нагороджений медаллю Дж. Б. Кларка (1967). Лауреат премій Ф. Сейдмана (1985), Дж. Коммонса (1987) і А. Сміта (1991). Входить до консультативної ради журналу «Огляд економіки домашнього господарства» (Review of Economics of the Household).

Основні наукові праці:

- «Человеческий капитал» (США, 1993).
- «Выбор партнерства на брачных рынках» (1994).
- «Экономический анализ и человеческое поведение» (М., 1997).
- «Преступление и наказание: экономический подход» (М., 2000).
- «Теория распределения времени» (СПб., 2000).
- «Семья» (М., 2004).

Література: 1. Блауг, М. Сто великих экономистов после Кейнса. Пер. с англ. / М. Блауг. — СПб. : Экономическая школа, 2008. — С. 29–32.

2. Чухно, А. А. Сучасні економічні теорії / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. — К. : Знання, 2007. — С. 735–739.

П. М. Леоненко, С. О. Рибак

БЕРЕНДТС
ЕДУАРД МИКОЛАЙОВИЧ
(1860–1930)

Берендтс
Эдуард Николаевич

— відомий російський учений-економіст, юрист, фінансист, державний діяч.

Народився 21 грудня 1860 р. в м. Петербурзі у родині почесного громадянина, купця лютеранського віросповідання. Навчався в гімназії головного німецького училища (1871–1873). Закінчив училище евангелістської церкви св. Петра.

Навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету (1880–1884) і закінчив його зі ступенем кандидата фінансового права. У 1884–1890 рр. служив у департаменті державного казначейства Міністерства державного майна. Упродовж 1891–1900 рр. працював професором кафедри державного й адміністративного права Демидовського юридичного ліцею (Ярославль). Доктор фінансового права (1894). Брав активну участь у краєзнавчій та архівній роботі в Ярославській губернії. Голова Ярославської вченої архівної комісії (1894–1900). Займався вивченням місцевих архівів. Видав друком опис російських монет Музею архівної комісії, пожертвуваних почесним членом і казначеєм комісії І. О. Вахрамеевим (1898). Редагував праці комісії та «Літопис Демидовського юридичного ліцею» («Временник Демидовского юридического лицея»).

У 1899 р. був одним з найактивніших організаторів ювілейних урочистостей з нагоди святкування 150-річчя першого російського театру. В 1900 р. призначений помічником статс-секретаря державної ради й чиновником з особливих доручень при міністрі — статс-секретарі Великого Князівства Фінляндського. Деякий час обіймав посаду професора кафедри фінляндського права Петербурзького університету. Директор Демидовського юридичного ліцею (1904–1905).

У науковій діяльності вченого досить чітко помітні три етапи. Перший та другий характеризуються інтересом до економіки й фінансів Швеції та Фінляндії. Ці питання Б. розглянув у праці «Державне господарство Швеції» — ч. I. «Історія державного господарства Швеції до 1809 р.» та ч. II, вип. 1 «Огляд політико-соціального та економічного розвитку Швеції в XIX столітті», вип. 2 «Формальний лад державного господарства Швеції» («Государственное хозяйство Швеции — ч. I. «История государственного хозяйства Швеции до 1809 г.», СПб., 1890 ; ч. II вып. 1 «Обзор политико-социального и экономического развития Швеции в XIX столетии», Ярославль, 1894 ; вып. 2 «Формальный строй государственного хозяйства Швеции», Ярославль, 1894), «Про шведсько-норвезьку унію. Історико-політичний етюд» («О шведско-норвежской унии. Историко-политический этюд», Ярославль, 1895). Тематиці історії економічних та фінансових вчень присвячена праця «Меркантилісти та фізіократи у Швеції у XVIII столітті» («Меркантилисты и физиократы в Швеции в XVIII столетии», Ярославль, 1892), що й до цього часу становить інтерес у галузі історико-економічних досліджень. До праць першого етапу наукової діяльності вченого належить також «Досвід системи адміністративного права» («Опыт системы административного права», т. 1, вып. 1, Ярославль, 1898).

Другий етап у науковій творчості Б. пов'язаний з виконанням службових обов'язків, а тому й відзначається специфічною тематикою досліджень. Учений підготував та видав праці з питань фінансів, фінансового та адміністративного управління Фінляндії. Серед них — «Короткий огляд фінансів та фінансового управління Великого Князівства Фінляндського» («Краткий обзор финансов и финансового управления Великого Княжества Финляндского», СПб., 1900), «Лекції з адміністративного права Великого Князівства Фінляндського» («Лекции по административному праву Великого Княжества Финляндского», в 2 т., СПб., 1903), «Фінансове право Великого Князівства Фінляндського в XIX столітті» («Финансовое право Великого Княжества Финляндского в XIX столетии», СПб., 1900), «Короткий нарис бюджетного права Фінляндії» («Краткий очерк бюджетного права Финляндии», СПб., 1909).

До цих робіт належить також ґрунтовна (більш ніж 300 сторінок) записка, складена для міністра — статс-секретаря Великого Князівства Фінляндського у грудні 1903 р. і вперше надрукована через 10 років — «Про минуле й теперішнє російської адміністрації» («О прошлом и настоящем русской администрации», СПб., 1913). Б. проаналізував історичний досвід державного управління

в Росії та обґрунтував пропозиції щодо помірних реформ в адміністративній сфері. Виокремив дві основні причини проблем російської адміністрації: непродуманість багатьох реформ і проведення їх «навздогін» та відсутність у країні достатнього числа освічених людей, спроможних вирішувати поточні завдання державного управління. У 1906 р. видавав газету «Північанин» («Северянин»).

Б. редагував III і IV томи ювілейного видання з історії Сенату й надрукував у них відділи про проекти реформ Сенату за царювання Олександра I і Миколи II та у другій половині XIX ст. Виступав зі статтями в журналі «Вісник фінансів, промисловості та торгівлі» («Вестник финансов, промышленности и торговли»), у російськомовних газетах «Народ», «Новий час», «Росія» («Народ», «Новое время», «Россия»).

Третій етап творчості вченого представлений окремими роботами в галузі фінансового права, державного управління та ін. До цього періоду належать підручник «Російське фінансове право» («Русское финансовое право», СПб., 1914), монографія «Зв'язок судової реформи з іншими реформами імператора Олександра II та вплив її на державний і суспільний побут Росії» («Связь судебной реформы с другими реформами Александра II и влияние ее на государственный и общественный быт России», СПб., 1915).

За політичними поглядами — поміркований консерватор, який критикував як лібералів, так і реакціонерів. Був членом ЦК партії «Спілка 17 жовтня» («Союз 17 октября»).

Після революції 1917 р. емігрував до Естонії (1919). Два місяці (серпень — вересень 1919) працював консультантом зі статистики Міністерства внутрішніх справ. Протягом 1919–1930 рр. на кафедрі фінансового права юридичного факультету Тартуського університету викладав фінансове право, статистику, філософію права й загальне вчення про право. Був членом Російської академічної групи в Естонії.

Помер у 1930 р в м. Таллінні.

Основні наукові праці:

«Меркантилісти та фізіократи у Швеції у XVIII столітті» («Меркантилисты и физиократы в Швеции в XVIII столетии», Ярославль, 1892).

«Російське фінансове право» («Русское финансовое право», СПб., 1914).

«Про минуле й теперішнє російської адміністрації» («О прошлом и настоящем русской администрации», М., 2002).

Література: 1. Берендтс Эдуард Николаевич // Энциклопедический словарь : Биографии В 12 т. Т. 2 / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— М. : Сов. энциклопедия, 1992.— С. 129.

П. М. Леоненко

БЕРНАЦЬКИЙ
МИХАЙЛО ВОЛОДИМИРОВИЧ
(1876–1943)

Бернацкий
Михаил Владимирович

— відомий російський економіст, фінансист, політичний діяч, міністр фінансів в урядах О. Керенського, А. Денікіна, П. Врангеля.

Народився 4 жовтня 1876 р. у м. Києві. Після смерті батька, ще навчаючись у гімназії, змушений був заробляти на життя приватними уроками. Закінчив Першу Київську гімназію в 1894 р. із золотою медаллю та продовжив навчання на юридичному факультеті Київського університету,

після закінчення якого був залишений на кафедрі політичної економії. Стажувався за кордоном (Берлінський університет).

З 1904 р. мешкав у м. Петербурзі, викладав політичну економію в Тенішевському училищі, згодом отримав звання доцента та читав лекції в Петербурзькому політехнічному і Петербурзькому технологічному інститутах. Перші його праці «До аграрного питання» (1906) та «Про державу майбутнього» (1906) мають відбиток поглядів західних соціал-демократів. У цей період Б. — активний співробітник російськомовних марксистських журналів «Освіта», «Сучасний світ» та ін. Проте у своїх працях, на відміну від багатьох марксистських теоретиків, виступав проти націоналізації та безоплатної експропріації приватних земель. Прихильник їх викупу за ринковою ціною шляхом державних позик і введення загального прогресивного подоходного податку. Критикував теорію особливого шляху Росії, вважав російське селянське общинне господарство аналогічним сільським общинам голландської Індонезії. Загалом виступав як радикальний демократ і прихильник реформ.

У 1911 р. успішно захистив магістерську дисертацію на тему «Теоретики державного соціалізму в Німеччині та соціально-політичні погляди князя Бісмарка». Піддав критиці погляди соціалістів. У цей період він зацікавився також питаннями національних і міжнародних фінансів, грошового обігу. Вважав, що введення світової золотої валюти може забезпечити «братське співробітництво народів». У Політехнічному інституті створив і очолив першу в Росії кафедру грошового обігу. Питання грошового обігу в умовах тогочасного капіталізму розглянув у низці наукових статей.

Після революційних подій 1917 р. очолював відділ праці Міністерства торгівлі та промисловості Тимчасового уряду, був призначений товаришем (заступником) міністра фінансів. Водночас залишався професором Петроградського політехнічного інституту.

З 25 вересня 1917 р. — міністр фінансів в останньому складі Тимчасового уряду. Свою увагу зосереджував на оптимізації податкової політики та боротьбі з інфляцією. Вважав за необхідне підвищити податок на спадщину, податкове обкладення військових надприбутків, збільшити непрямі податки. Намагаючись зупинити інфляцію, що стрімко зростала, запропонував увести державну монополію на чай, цукор і сірники, заборонити вивіз цінностей за кордон. Проте зупинити інфляцію не вдалося. 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. Б. був заарештований у Зимовому палаці разом з іншими міністрами, провів у Петропавлівській фортеці майже два місяці, згодом був звільнений.

У 1918–1920 рр. — начальник управління фінансів Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР), член Особливої наради при головнокомандувачі генералові А. Денікіні. За його керівництва було здійснено емісію казначейських кредитних білетів та анульовано радянські грошові знаки на території, підконтрольній ЗСПР. Як міністр фінансів в урядах А. Денікіна і П. Врангеля, здійснював фінансове забезпечення воєнних дій та налагодження фінансового господарства, грошового обігу.

В еміграції після 1920 р. був головою фінансової ради при Раді послів у Парижі, яка розпоряджалася закордонними фондами російського уряду. Повернувся до активної наукової діяльності, написав та видав низку наукових праць іноземними мовами: про грошовий обіг в Росії (французькою, спільно з А. Рафаловичем, 1922), про валютні реформи в Чехословаччині і СРСР (німецькою, спільно з А. Аммоном, 1924), про російські державні фінанси в умовах Першої світової війни (англійською, 1928). Залишився прихильником соціальних реформ капіталістичного ладу і введення світової золотої валюти. З 1924 р. співпрацював з економічним відділом Російського інституту права та економіки при Паризькому університеті. Помер 17 липня 1943 р. в Парижі.

Основні наукові праці:

«К аграрному вопросу» (СПб., 1906).

«Современный капитализм и его денежный аппарат» (1902).

«Очерки по истории социализма» (1908).

«Германские законодательные новеллы по денежному обращению» (1908).

«Теоретики государственного социализма в Германии и социально-политические воззрения князя Бисмарка» (СПб., 1911).

Russian Public Finance during the War (1928).

П. М. Леоненко

БІЛІМОВИЧ
ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ
(1876–1963)

Билимович
Александр Дмитриевич

— народився в 1876 р. в м. Житомирі, помер у 1963 р. в Каліфорнії, США.

У 1900 р. закінчив Університет св. Володимира в Києві. Був нагороджений золотою медаллю за статистичне дослідження «Товарний рух на російських залізницях» («Товарное движение на русских железных дорогах»). У 1909 р. захистив магістерську, а в 1915 р.— докторську дисертацію.

Після закінчення Київського університету Б. працював у цьому навчальному закладі на посаді приват-доцента. У 1909–1915 рр. був екстраординарним, а з 1915 по 1918 рр.— ординарним професором кафедри політичної економії та статистики. У своїх ранніх творах досліджував проблеми розвитку вітчизняного сільського господарства. Зокрема, в опублікованій у 1907 р. праці «Землепорядкувальні завдання й землепорядкувальне законодавство Росії» («Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России») вчений підтримав програму аграрної реформи П. А. Столипіна, проаналізував недоліки земельної реформи 1861 р., показав несумісність общинного землеволодіння з вимогами прогресивного розвитку сільського господарства та обґрунтував необхідність приватної власності на землю. Значну увагу приділив висвітленню завдань землеупорядковуючих комісій, обґрунтуванню основних напрямів реформування їх діяльності та вдосконалення статистики землеволодіння.

У 1914 р. вийшла в світ праця Б. «До питання про розцінку господарських благ» («К вопросу о расценке хозяйственных благ»). Першу частину цього дослідження вчений присвятив історії вчення про потреби, аналізу їх сутності, обґрунтуванню шкали потреб, першого та другого законів Госсена. У другій частині знайшли відображення аналіз корисності блага та суб'єктивної цінності. У третій частині йдеться про ціну та об'єктивну обмінну цінність. Таким чином, надаючи великого значення суб'єктивній оцінці благ, учений не заперечував зв'язку ціни з витратами виробництва. На особливу увагу заслуговує розглянута в додатку до цього твору проблема застосування математичних методів у економічній науці. Аналізуючи аргументи на їх користь, учений звернув увагу на чіткість та строгість формулювання вихідних положень, лаконічний і точний виклад міркувань, спеціальний спосіб переконання в достатності наявних для вирішення поставленої задачі даних, полегшення відтворення взаємозв'язку різноманітних факторів та способу їх спільної дії, можливість доповнення якісного аналізу господарських явищ більш тонким кількісним аналізом. Аргументами проти застосування математичних методів у економіці вчений

вважав потребу в рідкісному поєднанні знання математики та політекономії, недоступність викладу для широкого загалу, а також переконання багатьох дослідників у тому, що весь зміст праць економістів-математиків може бути викладено та обґрунтовано без застосування математики. На переконання Б., математичні методи посідають важливе місце в інструментарії економічної науки. Зауважуючи, що бажання зробити науку загальнодоступною повинне відійти на другий план, учений особливо наголошував на необхідності детального ознайомлення економістів з досягненнями математики. Б. здійснив математичну інтерпретацію знаменитої «Економічної таблиці» основоположника французької фізіократії Ф. Кене.

У 1916 р. в «Университетских известиях» було опубліковано статтю Б. «Соціальна теорія розподілу» («Социальная теория распределения»), у якій він обґрунтував ідеї регулювання рівня заробітної плати через сферу розподілу національного доходу та дослідив можливість включення соціально-психологічних елементів у схеми теорії розцінки.

Восени 1918 р., після падіння уряду П. Скоропадського, Б. виїхав до Єкатеринодара (нині Краснодар), а згодом — до Новоросійська. До цього періоду відноситься активна участь українського дослідника в політичному житті тогочасної «білої» Росії. Очолюючи роботу Комісії в національних справах, він підготував резюме її роботи, опубліковане на початку 1919 р. у вигляді брошури «Поділ Південної Росії на області» («Деление Южной России на области»). У ній було проаналізовано всі відомі на той час проекти унітарного, федеративного та конфедеративного устрою європейської Росії та запропоновано критерії виокремлення окремих областей у державі. Пропозиції комісії були підтримані А. Денікіним та стали основою адміністративного поділу відвойованих у більшовиків південноросійських губерній.

Кандидатура Б. була підтримана Радою державного об'єднання Росії при висуненні на посаду голови Управління землеробства та землеустрою «Особливої наради» при генералі Денікіні. Обіймаючи цю посаду вчений розробив аграрний законопроект, який захищав велике землеволодіння як більш продуктивну форму господарювання. Водночас дослідник відійшов від позиції безумовного збереження крупної земельної власності та визнавав можливість примирення з «незаконним відчуженням землі», яке відбувалося в Росії, через справедливий її викуп.

У лютому 1920 р. Б. емігрував до Словенії, де протягом 1920–1944 рр. завідував кафедрою політичної економії Люблянського університету. Займаючись активною науковою та громадською роботою, дослідник головував у Раді емігрантської культурно-просвітницької організації «Русская матица» та керував виданням альманаху «Благовест». Він залишався непримиримим супротивником радянської влади, соціалізму та активно співпрацював із Національно-трудовим союзом нового покоління.

У 1936 р. в м. Белграді була опублікована праця вченого «Марксизм», у якій знайшла відображення гостра та конструктивна критика марксизму як наукової системи та революційної доктрини. Вважаючи очевидним архаїзмом марксистський принцип класової боротьби як двигуна людського прогресу та заперечення можливості співробітництва класів, учений вбачав у громадянській згоді та соціальному партнерстві імператив нормального розвитку людської цивілізації. Виступаючи проти монізму матеріалістичного розуміння історії, Б. ратував за комплексний підхід до аналізу суспільства, заснований на розумінні рівноцінності всіх чинників суспільного розвитку: політичних, економічних, національних та духовних. Він трактував господарське життя як дуалістичний, психоматеріальний процес, рушієм якого є не лише матеріальні фактори, але й нематеріальні прагнення та творчість людей, наділених розумом і волею.

У цьому творі дослідник критично проаналізував марксистське моністичне трактування цінності, згідно з яким товари обмінюються відповідно до кількості затраченого на їх виробництво суспільно необхідного робочого часу. Наголошуючи на тому, що мінова цінність не створюється до обміну, а є результатом останнього, учений відстоював думку, що не ціна є наслідком мінової цінності, а остання є наслідком ціни. Він був переконаний, що, зводячи мінову цінність до єдиного джерела — праці, К. Маркс потрапив у «пастку», оскільки не знайшов вичерпної відповіді на питання щодо оцінки праці різної якості. Те ж саме стосується оцінки суспільно необхідного робочого часу та суспільно необхідних затрат праці.

Вважаючи, що затрати праці не є властивістю, спільною для всіх товарів, Б. був послідовним прихильником маржиналізму. Водночас вчений критикував західних авторів, які, на його думку, перебільшували значення суб'єктивного моменту. Він також не погоджувався з марксистами, які надто переоцінювали роль праці та необґрунтовано інтерпретували корисність як непричетну до обміну. Вчений доводив, що істинна теорія цінності дуалістична, оскільки лише органічне поєднання суб'єктивних (потреби, корисність) та об'єктивних (відносна рідкісність, запас благ, витрати виробництва) моментів уможливує пояснення обміну та ринкових розцінок.

Не поділяючи марксистського трактування питань розподілу, Б. зауважував, що у вільному ринковому господарстві купується не робоча сила, а праця, ціною якої є заробітна плата. Відтак, як й інші дослідники-сучасники, учений вважав, що прибуток на капітал, земельна рента, підприємницький прибуток — це не вирахування з доходу найманого робітника, а природна винагорода за корисну для всіх участь факторів виробництва в загальному господарському процесі, що збільшує загальний продукт. Не заперечуючи явища експлуатації та важкого становища бідних верств населення за умов капіталізму, дослідник звертав увагу на тенденції послаблення і навіть часткового знищення експлуатації за допомогою господарських реформ, здатних, на його думку, змінити існуючий господарський та соціальний устрій.

У 1946–1947 рр. Б. обіймав посаду професора, а згодом — декана економічного і юридичного факультетів UNRRA (The United Nations Relief and Rehabilitation Administration), організованого для російських емігрантів у Мюнхені.

Саме в цей період у видавництві «Посев» вийшла його праця «Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків» («Кооперация в России до, во время и после большевиков»), яку присвячено проблемам минулого, теперішнього та майбутнього російської кооперації. Розглядаючи кооперативний рух як чинник суспільного прогресу, вчений здійснив історичний огляд його розвитку в Росії та переконливо довів, як буквально за життя одного покоління в цій справі було досягнуто вражаючих успіхів. Водночас більшовики знищили справжню кооперацію, зберігши лише її видимість. Відтак, на думку дослідника, відновлення кооперативного руху в майбутній Росії натрапить на значні труднощі. Водночас вчений був переконаний, що в подальшому кооперативний сектор буде відігравати настільки важливу роль, що змішане багатосекторне народне господарство майбутньої Росії стане значною мірою кооперативним.

У 1948 р. Б. переїхав на постійне проживання до США. Учений був запрошений Каліфорнійським університетом у Берклі вести семінар в Інституті слов'янознавства на тему: «П'ятирічний план Югославії у порівнянні з радянським п'ятирічним планом». Наприкінці життя він працював у Стенфордському університеті в Каліфорнії. З 1949 р. за правилами університету дослідник уже не міг залишатися на посаді викладача, тому завершив викладацьку роботу, але інтенсивні наукові пошуки не припиняв до самої смерті.

В опублікованій у 1960 р. праці «Економічний устрій звільненої Росії» («Экономический строй освобожденной России») вчений виклав розгорнуту програму побудови нового економічного, соціального та політичного суспільства у пострадянській Росії. Заслугою дослідника стало обґрунтування власної концепції розбудови господарського устрою, заснованого на змішаній системі господарського управління.

Здійснивши порівняння двох способів господарювання: ринкового (система економічного лібералізму в чистому вигляді) та централізовано-керованого (система централізованого жорстко-директивного планового господарства), Б. дослідив їх недоліки й переваги та вказав на необхідність розвитку «третім шляхом», в основі якого лежить змішаний спосіб господарювання, що поєднує принцип свободи та механізм ринкових сил із принципом централізму та державного регулювання економіки. Відтак основною проблемою розвитку нового устрою він вважав знаходження розумної «дози» поєднання свободи та регулювання, індивідуальних інстинктів, що спонукають людей прагнути добробуту для себе та своєї родини, із суспільними інститутами, що становлять основу прогресивного розвитку.

Всупереч тогочасному політичному та економічному піднесенню Радянського Союзу Б. був переконаний, що в історії Росії рано чи пізно настане нова посткомуністична ера. Для передбачення такого майбутнього вчений проаналізував можливі комбінації політичного та соціально-економічного розвитку тогочасної Росії. Згідно з першим сценарієм, радянська влада буде існувати тривалий час та розвиватиметься двома шляхами: продовження комуністичної експансії та неминуча загибель комунізму під вантажем власного марнотратства й неефективності; комуністичний світ залишається в існуючих межах, блокований США та західноєвропейськими державами. В умовах мирного протистояння двох систем також можливі два сценарії: радянська влада не йде на поступки в демократизації суспільного життя; радянська влада еволюціонує у бік пом'якшення політичного та економічного режиму. На думку Б., останній варіант є тяжким, непослідовним та малоімовірним.

Згідно з другим сценарієм, радянська влада мала впасти швидко. При цьому можливими є варіанти: переворот згори, здійснений визначеною організованою силою; переворот знизу, який являє собою масовий соціальний вибух, народне повстання, що може перерости в хаос.

Учений був переконаний, що за всіх можливих обставин нова пострадянська влада потребуватиме програми дій з облаштування держави. На думку дослідника, така програма повинна бути комплексною, сформульованою в порядку ієрархії цінностей: релігійних, духовних, освітніх, виховних, культурних, соціально-економічних. Найкращим варіантом для економіки майбутньої Росії Б. вважав абсолютно нове народне господарство змішаного типу з приватним, кооперативним та усупільненим секторами. Він називав таке господарство «змішаною господарською системою» та закликав до розумного поєднання свободи й регулювання на основі поглиблення демократизації господарського життя суспільства.

За свого життя Б. опублікував більш ніж 150 наукових творів російською та низкою іноземних мов. Сьогодні практично весь особистий архів дослідника зберігається у фондах Гувєрівського інституту війни, революції та миру (США).

Таким чином, Б. — глибокий та самобутній дослідник, автор змістовних праць у галузі теорії потреб, корисності, ціни, суб'єктивної та об'єктивної цінності. Його заслугою стало обґрунтування органічного взаємозв'язку, взаємовпливу матеріальних і нематеріальних сторін людської життєдіяльності. Заслуговують на увагу здійснена вченим конструктивна критика марксистської

доктрини та обґрунтування неефективності централізовано керованої соціалістичної економіки, яка пригнічує свободу та конкуренцію, не пропонуючи компенсаторних механізмів, еквівалентних за ефективністю. Важливо зазначити, що здійснений вченим науковий прогноз щодо неминучості краху такої системи в кінцевому підсумку справдився.

Погляди вченого на кооперацію й у наш час сприяють осмисленню її сутності та природи, орієнтуванню кооперативного руху на демократичний ринковий тип розвитку. Ідея гармонійного поєднання господарської свободи кооперації та державного впливу на економіку, обґрунтована в концепції соціально-економічних перетворень у майбутній посткомуністичній Росії, залишається актуальною й зараз, відображаючи специфіку функціонування сучасних складних та нерівноважних економічних систем.

Нагороджений орденом Св. Анни 3-го ст. (1911), 2-го ст. (1917). орденом Св. Станіслава 2-го ст. (1914).

Основні наукові праці:

«Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование» (К., 1902).

«Германское землеустроительное законодательство. Т. 1. Раздел общинных земель» (К., 1908).

«Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России» (К., 1907).

«Подъем товарных цен в России» (К., 1909).

«К вопросу о расценке хозяйственных благ. Часть первая. Теория потребностей. Понятие субъективной ценности цены и объективной меновой ценности» (К., 1914).

«Памяти Д. И. Пихно» (Спб., 1913).

«Отзыв о сочинении прив.— доц. Императорского Московского университета В. Ф. Томианца на тему „Участие в прибыли и кооперативизм“ (Петроград, 1915), представленной в качестве диссертации для получения степени доктора политической экономии и статистики» (К., 1916).

«Социальная теория распределения» (1916).

«Несколько страниц приступающим к изучению политической экономии» (1918).

«Деление Южной России на области» (Ростов н/Д, 1919).

«Собственность и земля» (Ростов н/Д., 1919).

«Революция, большевики и хозяйство России» (Ростов н/Д, 1919).

«Марксизм: (Изложение и критика)» (Белград, 1936).

«Введение в экономическую науку» (Белград, 1936).

«Марксизм: (Изложение и критика)» (2-ге вид., Сан-Франциско, 1954).

«Кооперация в России до, во время и после большевизма» (Франкфурт н/М, 1955).

«Советская кооперация после Второй войны» (Мюнхен, 1956).

«Эра пятилетних планов в хозяйстве СССР» (Мюнхен, 1959).

«Экономический строй освобожденной России» (Мюнхен, 1960).

«Кооперация в России, до, во время и после большевиков» (М., 2005).

«Введение в экономическую науку» (М., 2007).

- Література:* 1. Александр Дмитриевич Билимович // Записки Русской академической группы в США.— 1976.— Т. 10.
2. Билимович А. Д. // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь.— М., 1997.
3. Васильева, Р. Х. Історія економічної думки України / Р. Х. Васильева, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська.— К.: Либідь, 1993.
4. Горкіна, Л. П. Нариси з історії політекономії в Україні/ Л. П. Горкіна.— К., 1994.

5. Злупко, С. М. Економічна думка України : Навч. посіб.— Л., 2000.
6. *Экономисты* русской эмиграции : Учеб. пособие / Под общ. ред. Э. Б. Корицкого.— Спб., 2000.
7. *Історія економічних учень* : підручник / За ред. В. Д. Базилевича.— К. : Знання, 2004.
8. *Корицкий, Э.* Мир идей А. Билимовича. (Из истории экономической мысли русской эмиграции). Ч. 1 / Э. Корицкий.— М., 1997.
9. *Корицкий, Э. Б.* Александр Билимович / Э. Б. Корицкий, В. Х. Шетов.— Нальчик, 1997.
10. *Корнійчук, Л. Я.* Історія економічної думки України : Навч. посіб.— К., 2004.
11. *Пушкарев, С. Г.* Воспоминания историка: 1905–1945 / С. Г. Пушкарев.— М., 1999.
12. *Русские экономисты* (XIX — начала XX века) / Ред.-сост. Л. А. Зубченко, Л. И. Зайцева.— М., 1998.
13. *Русские писатели эмиграции: Биографические сведения и библиография их книг по богословию, религиозной философии, церковной истории и православной культуре: 1921–1972* / Сост. Н. М. Зернов.— Boston, 1973.
14. *Спекторский, Е. В.* Материалы для библиографии русских научных трудов за рубежом : в 2 т. / Е. В. Спекторский, В. Х. Даватц.— Белград.— Т. 1: 1920–1930, 1931; Т. 2: 1930–1940, 1941.— 2-е изд. 1972.
15. Українська економічна думка : хрестоматія / За ред. С. М. Злупка.— К. : Знання, 1998.

В. Д. Базилевич

**БІЛІНСЬКІ
ЛЕОН**
(1846–1923)

*Biliński
Leon*

— відомий польський економіст, політичний і урядовий діяч.

Народився в м. Заліщики Тернопільської області. У 1863–1867 рр. навчався на правничому факультеті Львівського університету. В цьому ж університеті здобув ступінь доктора права (1867), викладав політичну економію (1868–1892), був ректором (1878–1879) та кількарізово деканом правничого факультету. Основоположник львівської школи в польській економічній та фінансовій думці.

Надзвичайний професор (1871), ординарний професор (1882). Депутат Австрійського парламенту (з 1883), в якому був головою Польського кола (1910–1912, 1915–1917), тобто групи депутатів польських буржуазних партій. Генеральний директор залізниць, губернатор Австро-Угорського банку (1900–1909), міністр фінансів Австрії (1895–1897, 1909–1910), міністр фінансів Австро-Угорщини (1912–1915), міністр фінансів Польської Речі Посполитої (1919).

Б. був засновником та активним діячем Головного національного комітету, утвореного в 1914 р. (Краків), мета якого полягала в політичній та фінансовій підтримці легіонів Ю. Пілсудського.

Був прихильником німецької історичної школи, тому наголошував на застосуванні в дослідженнях монографічного аналізу, методу індукції, етично-правового розкриття історичного характеру суспільно-економічних зв'язків та відносин. Обширний описовий матеріал у галузі економіки вчений поділяв на чотири частини, відповідно до чотирьох родів господарських зв'язків: перехідних; сталих природних; сталих добровільних; примусових. На думку Б., перший тип дає можливість досліджувати процеси виробництва, споживання і нагромадження капіталу, другий — аналізувати суспільні та професійні прошарки, галузі виробництва, послуги, банки тощо, третій — пізнати діяльність різних об'єднань (акціонерних товариств та ін.), четвертий — розкрити механізм функціонування і об'єднань роботодавців.

У синтетичному вигляді подав фінансову науку про видатки, доходи і їх баланс. На посаді міністра фінансів Австрії Б. проводив реформу грошової системи.

Г. В. Ціх

БЛЮХ
ІВАН СТАНІСЛАВОВИЧ
(1836–1902)

Блюх
Иван Станиславович

— російський учений-економіст, статистик, фінансист.

Народився 24 липня 1836 р. у м. Варшаві. Засновник і голова правлiнь акціонерних товариств Києво-Брестської, Лiбавської, Лодзинської залiзниць. Фундатор російської залiзничної статистики. Був членом ученого комітету Міністерства фінансів Росії. Сфери наукових інтересів — економічна й фінансова історія Росії, статистика, економіка промисловості та сільського господарства, залізничне законодавство.

У працях Б. широко використані архівні джерела Міністерства фінансів, Державної ради тощо. На підтримку прискороного будівництва залізниць Б. надрукував у журналі «Вісник Європи» («Вестник Европы», 1877) статті «Економічний стан Росії в минулому й тепер» («Экономическое состояние России в прошлом и настоящем»). Вона становила лише невелику частку масштабної роботи Б. «Вплив залізниць на економічний стан Росії» («Влияние железных дорог на экономическое состояние России», 1878), що була видана також польською та французькою мовами. Останній том цього дослідження присвячений фінансовим результатам будівництва залізниць у Росії.

Віхою творчості Б. стала фундаментальна чотири томна праця «Фінанси Росії XIX століття. Історія. Статистика» («Финансы России XIX столетия. История. Статистика», 1882). Перші два томи охоплюють історію фінансів від середньовіччя до XIX ст., третій том присвячений детальному історико-статистичному огляду державних витрат, а четвертий — критичному аналізу цих витрат. Праця Б. була видана також польською мовою з доповненням її окремим томом, що вміщував історію фінансів і податків Царства Польського.

Учений розглядав фінанси Росії в їх історичному, хронологічному, статистичному й територіальному аспектах за традиційною схемою, в якій ключовою є діяльність російських імператорів та міністрів фінансів (після 1802). Така ж схема розгляду питань фінансів покладена в основу двотомного ювілейного видання «Міністерство фінансів Росії. 1802–1902» («Министерство финансов России. 1802–1902»).

Б. сформулював низку принципів положень щодо значення історії фінансів та її дослідження: а) історія фінансів і статистики становить «найточніші протоколи державного життя»; б) історія фінансів не лише становить інтерес для науки, але й дає прямі вказівки щодо «майбуття фінансового господарства»; в) у історико-фінансовому дослідженні на перший план висувається ступінь його значущості для сучасності; г) історичний огляд завжди повчальний, «показуючи, якою мірою ті чи інші державні умови не тільки стали результатом даних природно-побутових умов, але й самі, у свою чергу, впливали на побут народу»; д) «державна діяльність має скеровуватися й видозмінюватися згідно з розвитком народних потреб», не замикаючись в якісь незмінні формули; в історії фінансів ця істина виступає не менш яскраво, ніж в історії політичних установ; е) історія фінансів свідчить, що виключно бюрократичним шляхом у фінансах неможливо досягти порядку, оскільки він «ґрунтується єдино на умові рівноваги витрат з доходами». Наголошував, що встановлення справжнього порядку в державних фінансах можливе за умови гласності та суспільного контролю за джерелами державних доходів, витрат і боргів.

Помер 7 січня 1902 р. (25 грудня 1901) у м. Варшаві.

Основні наукові праці:

«Влияние железных дорог на экономическое состояние России», 1878).

«Финансы России XIX столетия. История. Статистика» («Финансы России XIX столетия. История. Статистика», 1882).

«Министерство финансов России. 1802–1902» («Министерство финансов России. 1802–1902»).

П. М. Леоненко

**БОГАЧЕВСЬКИЙ
МИХАЙЛО БОРИСОВИЧ**
(1908–1968)

*Богачевский
Михаил Борисович*

— відомий український вчений-фінансист і педагог, доктор економічних наук (1948), професор (1949).

Народився у м. Первомайськ Миколаївської області. У 1930 р. закінчив Одеський інститут народного господарства. Упродовж 1931–1941 рр.— займався науково-педагогічною роботою в одеських вищих навчальних закладах. Після закінчення війни, з 1948 р. і до кінця життя, працював у Львівському торгово-економічному інституті на посаді завідувача кафедри фінансів та кредиту. Володів англійською, німецькою та французькою мовами.

Творчий доробок складається з трьох частин:

- дослідження фінансів та кредиту розвинених капіталістичних країн;
- аналіз фінансів і кредиту СРСР;
- вивчення фінансів і кредиту споживчої кооперації у СРСР.

Вважався одним із кращих знавців державних фінансів розвинених капіталістичних країн, зокрема США і Англії. Йому належать такі праці: «Финансы США и Англии в период общего кризиса капитализма» (М., 1954); «Бюджет капиталистического государства» (М., 1960); «Налоги капиталистических государств» (М., 1961); «Государственный кредит в капиталистических странах» (М., 1966). Праці написані в дусі, властивому радянській добі: критичного сприйняття капіталістичної дійсності, вульгаризації західних економічних теорій. Проте під ідеологічним нашаруванням містився аналіз ринкових бюджетних відносин, зокрема, формування державного бюджету, податкової політики, державного кредиту, експорту державного капіталу. В умовах інформаційної блокади, запровадженої радянською владою, цей доробок давав можливість дізнатися про організацію та механізми ринкового державного бюджетування.

Педагогічна діяльність спонукала до вивчення радянських фінансово-кредитних відносин. Її результатом стало видання підручника для вузів «Финансы и кредит СССР», який був двічі перевиданий згодом.

Помітний внесок був зроблений у розвиток кооперативної фінансової науки. У 1960-х рр. Б. започаткував наукові дослідження з проблем організації оборотних коштів в основних галузях діяльності споживчої кооперації. Під його керівництвом і за участю виданий підручник «Финансирование и кредитование потребительской кооперации». (М., 1959) і ряд навчальних посібників для вузів.

Вчений опублікував низку змістовних статей в провідних журналах, таких як «Советские финансы», «Деньги и кредит», «Вопросы экономики».

Помер вчений в 1968 р. у м. Львові.

А. М. Ващишин, Л. А. Ярмко

БОГОЛЕПОВ
ДМИТРО ПЕТРОВИЧ
(1885–1941)

Боголепов
Дмитрий Петрович

— відомий російський учений-фінансист, партійний та державний діяч.

Народився 30 червня (12 липня) 1885 р. в м. Москві. Закінчив із золотою медаллю 7-му Московську гімназію в 1904 р. Продовжив навчання на економічному факультеті Санкт-Петербурзького політехнічного інституту. Наступного року перейшов на юридичний факультет Московського університету, який закінчив з дипломом 1-го ступеня в грудні 1909 р. та був залишений на кафедрі фінансового права для підготовки до професорського звання. Науковим керівником Б. в університеті був проф. І. Х. Озеров.

У 1913 р. Б. склав магістерський іспит з фінансового права та політичної економії, а наступного року був затверджений на посаді приват-доцента. Роботу на юридичному факультеті Московського університету поєднував з викладанням курсу лекцій «Банківська справа» в Московському приватному юридичному інституті.

У студентські роки вступив до РСДРП (1907). У 1914–1915 рр. працював консультантом з економічних питань в соціал-демократичній фракції IV Державної думи, співпрацював із соціал-демократичними періодичними виданнями.

У червні 1917 р. видав працю «Війна і фінанси». Запропонував систему заходів щодо зміни фінансової політики. Вважав за необхідне здійснення такої фінансової реформи, яка покінчила б із розладом грошового обігу. Для цього запропонував припинити емісію грошей, девальвувати рубль, а згодом повернутися до золотої валюти. Заперечував нові зовнішні позики як основне джерело проведення реформи грошового обігу, пропонував докорінно змінити податкову систему на основі класового принципу. Збільшення податків, особливо прибуткового й майнового, мало відбуватися за рахунок заможних верств населення.

Після революції 1917 р. увійшов до фінансової ради Московської ради робітничих і селянських депутатів. Наукова й практична фінансова діяльність Б. становить інтерес не лише сама по собі, але й з точки зору аналізу формування радянської фінансової теорії та політики в період 1917–1936 рр. Учений висвітлив ці питання в працях «Війна і фінанси» (1917), «Гроші радянської Росії» (1924), «Фінансове будівництво в перші роки Жовтневої революції» (1925) та ін.

Для налагодження роботи апарату Наркомфіну 17 (30) листопада 1917 р. ухвалою Раднаркому Б. був призначений заступником наркома фінансів І. Е. Гуковського, а в березні 1918 р. — директором департаменту Державного казначейства. Після призначення заступником наркома фінансів отримав завдання спільно з М. Осинським (Оболенським) та Г. А. П'ятаковим подолати спротив службовців Державного банку та Експедиції із заготівлі державних паперів, що випускали паперові грошові знаки. Свою діяльність Б. розпочав зі встановлення особистих контактів з керівниками колишнього міністерства фінансів, віце-директорами ряду департаментів — П. М. Трохимовським, А. І. Єфимовичем, К. К. Федяєвським, щоб залучити їх до співпраці.

У середовищі більшовицького керівництва існувало два варіанти проведення фінансової політики — радикальний, який випливав з комуністичної ідеології, та помірний, прагматичний, зі збереженням традиційних фінансових механізмів. Б. схилився до поміркованого варіанту, що проявилось насамперед у поглядах на побудову бюджету та принципи бюджетної політики. Учений захищав принцип збалансованості бюджету, забезпечення сталого курсу рубля. Проте прийняття головного фінансового закону країни зустріло опір з боку центральних господарських відомств,

які вважали це «буржуазним упередженням». Жодне з них, окрім Наркомату освіти, не надало своїх кошторисів на 1918 р. За пропозицією Б. 29 грудня 1918 р. відбулося спеціальне засідання Раднаркому для обговорення бюджету на 1919 р. Доповідь ученого про фінансову та економічну політику не отримала схвалення. Панівною виявилася тенденція до спрощення і навіть примітивізації бюджетної справи. Згодом, у праці «Гроші радянської Росії» (1924), Б. висловив думку про те, що це було зумовлено низьким рівнем кадрів: місцеві фінансові органи губернських і повітових виконкомів з великими труднощами засвоювали складну бюджетну техніку. На посаді директора департаменту Державного казначейства Б. налагодив випуск грошей. За свідченням Б., протягом листопада — грудня 1917 р. щоденно друкувалося майже 140 млн руб. Як результат, до травня 1918 р. на території, що контролювалася більшовиками, було випущено в обіг близько 19 млрд руб.

Б. очолив роботу над положенням про прибутковий податок, у якій брали участь М. Ольмінський та Ю. Ларін. Стрімке падіння курсу рубля звело нанівець спроби налагодити систему оподаткування. Свого часу нарком фінансів І. Е. Гуковський категорично заперечував проти контрибуції як способу поповнення державних доходів. Після його відставки Б. запропонував узаконити контрибуції, що застосовувалися місцевою владою, як нову форму оподаткування, і ввести спеціальний податок, що отримав назву «десятимільярдного». Проте всього було зібрано не більше 2 млрд руб. За пропозицією Б. та за його активної участі більшовицький уряд відмовився від усіх зобов'язань за позиками царського і Тимчасового урядів. У доповіді на засіданні Раднаркому (грудень 1917 р.) Б. виступив з пропозицією про заборону оплати процентних паперів як про підготовчий захід перед анулюванням позик, а місяцем по тому доповів про готовність виконати ухвалене рішення. Після призначення М. М. Крестинського наркомом фінансів та впровадження заходів воєнного комунізму в фінансово-банківській сфері Б. поступово відійшов від активної діяльності в Наркоматі фінансів і зосередився на роботі в галузі вищої освіти.

Наркомат освіти планував замінити традиційну систему управління університетами через ради університетів та ректорів новими колегіальними органами — тимчасовими президіями університетів. Ученого було призначено головою Тимчасової президії (або ректором) в Московському університеті. У своїх діях він керувався директивами, сформульованими В. І. Леніним при особистій зустрічі в 1920 р. За спогадами Б., вони зводилися до трьох пунктів: а) наука тільки для бідних; б) знищення «свободи викладання», викладацька робота «за нашими вказівками»; в) поліпшення матеріального становища працівників університету. Проте плани Наркомату освіти з основних позицій викликали опір більшості професорів і викладачів.

Методи адміністрування не тільки викликали опір старої професури, але й створили Б. імідж руйнівника науки, що незабаром призвело до його відставки. Після цього він працював професором у Московському університеті, згодом — в Інституті радянського права (до 1933 р.), суміщав наукову роботу в Інституті національностей при ЦВК СРСР та в Науково-дослідному фінансовому інституті при Наркоматі фінансів СРСР. Наукові інтереси Б. охоплювали проблеми теорії та практики фінансів, бюджету, історії фінансів тощо. Праця Б. «Короткий курс фінансової науки» («Краткий курс финансовой науки», 1926; друге вид. 1929) стала виразним підбиттям підсумків у дослідженнях та викладанні фінансової науки цього періоду. Структура цієї праці така: а) теорія фінансової науки; б) державні витрати; в) бюджет; г) податки; д) місцеві фінанси; е) державний кредит; є) паперові гроші. Проте згодом таку структуру розглядали як свідчення того, що фінансова наука була відірвана від практики «соціалістичного будівництва». Б. стверджував, що податки й фінанси мають різний зміст, виконують різні функції у феодальному та капіталістичному суспільствах і новонародженому соціалістичному, що проходило період становлення.

Визначення й розкриття змісту фінансів Б. здійснював на базі теорії задоволення колективних потреб, прихильниками якої були українські та російські вчені дореволюційних подій 1917 р. Держава розглядалась як орган, що задовольняє колективні потреби населення. Вчений дав два визначення предмета фінансової науки: перше — для фінансів капіталізму, друге — для фінансів перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. «Новизна» такого підходу полягала у протиставленні двох типів фінансів і фінансової науки — капіталістичного і соціалістичного. Проте в обох випадках призначення фінансів розглядалося з погляду потреб держави. Таке трактування цього питання згодом розцінювалося радянськими економістами (В. П. Дяченко та ін.) як свідчення того, що докорінні відмінності радянських фінансів ще не були з'ясовані.

Б. виділив чотири основних пункти розходжень «буржуазної» і «пролетарської» фінансової науки, сформулювавши, по суті, принципи дослідження та викладання фінансових проблем за радянських умов:

- досліджувати фінанси у зв'язку з економічними системами та державними організаціями; відповідно розрізняють фінанси феодального суспільства, фінанси буржуазного суспільства та фінанси суспільства, що переходить до соціалізму;
- вивчати фінанси буржуазного суспільства та перехідної епохи у зв'язку зі світовим господарством;
- пов'язувати вивчення фінансових явищ із політичною економією та вченням про державу;
- досліджувати фінанси з класових поглядів, що полягають не лише в розподілі податкового навантаження, але й переважно в питаннях напрямів та призначення державних видатків.

Б. зробив висновок, що історія податків свідчить про двоїсте їх походження. Перший тип податків виникає з контрибуції та данини — це переважно податок на переможених, іноземців або просто на пригноблені класи (податок феодального суспільства). Другий тип податків виникає після появи постійного війська і має інший характер, адже встановлюється після тривалих переговорів за участі різних представницьких установ, парламентів тощо — податки буржуазного суспільства.

У межах фінансової науки Б. виділив чотири групи теорій, представники яких намагалися подолати теоретико-методологічну обмеженість «виведення» фінансових законів виключно на основі вивчення фінансових явищ, поза їх зв'язком з іншими економічними й політичними процесами. До першої групи належить так звана теорія споживання Ж.-Б. Сея, згідно з якою всі податки розглядаються як зло неминуче, однак потрібне для будь-якої держави. До другої групи належить теорія обміну Ф. Бастья, суть якої полягає в тому, що податки «обмінюються» на державні послуги. Третя група теорій представлена так званою теорією виробництва, переважно німецьких економістів (К. Дітцель, Г. Шторх, Л. Штейн, А. Вагнер). За цією теорією, податки не лише не є злом, а навпаки, є чинниками, що підштовхують до продуктивного використання капіталу та інших факторів виробництва. До четвертої групи віднесена теорія марксистів, які вбачали в податках засіб зменшення заробітної плати робітників, знаряддя позаекономічної експлуатації. У кінцевому підсумку теорія фінансів Б. не набула офіційного визнання та підтримки.

Помер 8 травня 1941 р. у Москві.

- Література:* 1. Разманова, Н. А. Дмитрий Петрович Боголепов в Наркомфине в 1917–1918 годах / Н. А. Разманова // Вестник Финансовой академии. — 2001. — № 2. — С. 62–71.
2. Пушкарева, В. М. История финансовой мысли и политики налогов / В. М. Пушкарева. — М.: ИНФРА-М, 1996. — С. 17, 82–83, 87.

П. М. Леоненко

БОГОЛЕПОВ
МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ
(1879–1945)

Боголепов
Михаил Иванович

— відомий учений-економіст, фінансист, автор фундаментальних праць із теорії фінансів, державного кредиту.

Народився 9 січня 1879 р. (за старим стилем) у Московській губернії. Після закінчення духовної семінарії навчався на юридичному факультеті Томського університету. Закінчив його в 1903 р. з дипломом 1-го ступеня і був залишений для підготовки до професорського звання на кафедрі фінансового права. Великий вплив на формування Б. як науковця мав професор М. М. Соболев, який у той час працював завідувачем кафедри політичної економії та статистики цього університету.

Першим зі студентів свого випуску захистив магістерську дисертацію в Харківському університеті (1910) та став професором кафедри. Через рік був обраний на посаду декана юридичного факультету, але не був затверджений у Міністерстві народної освіти. Б. брав активну участь у роботі юридичного наукового товариства при університеті (зокрема, виступав з доповіддю «Про фінансову політику Росії наприкінці XIX століття») і протягом двох років (1909, 1910) обирався його головою.

У ці роки вийшли праці, що характеризують становлення Б. як науковця: «Фінанси, уряд і суспільні інтереси» (1907), «Торгівля в Сибіру» (стаття в книзі «Сибір, її сучасний стан і потреби», 1908), «Державний борг (до теорії державного кредиту). Типологічний нарис» (1910), «Нариси російський-монгольської торгівлі. Експедиція до Монголії 1910 р.» (спільно з М. М. Соболевим, 1911).

Книга «Фінанси, уряд і суспільні інтереси» («Финансы, правительство и общественные интересы», 1907; перевидання 2006) була для нього першою та привертає увагу тим, що в ній окреслені основні напрями досліджень, над якими Б. працюватиме протягом усього життя. До них належать: діяльність держави та фінанси, роль держави в управлінні фінансами, становлення й розвиток російської фінансової системи, державні фінанси й державний кредит, вплив воєн на державні фінанси, виникнення надзвичайних податків, правова основа народного господарства тощо. Б. вважав, що «теорія державного невтручання давно віджила свій вік», про що свідчить «дивовижне зростання державних бюджетів у всіх країнах із року в рік».

Фундаментальна праця Б. — книга «Державний борг (до теорії державного кредиту). Типологічний нарис» («Государственный долг (к теории государственного кредита). Типологический очерк», 1910). Б. наголошував на необхідності перегляду домінуючої теорії публічного кредиту. За задумом автора, «це спроба систематичного вивчення широкого та вельми важливого питання про державний кредит». Б. з перших сторінок зазначав, що він не мав наміру піддавати аналізу всі державні борги, але зосередився на тих з них, які зобов'язані своїм походженням війні, приготуванню до воєн або бюджетним дефіцитам.

У шести з десяти розділів книги обґрунтовувалася обумовленість появи державного кредиту воєнними діями держави або підготовкою до війни. У шостому розділі розглядалася історія появи в Росії паперових грошей та їх використання як джерела для покриття надзвичайних витрат. Б. провів порівняльний аналіз фінансових проблем Росії та Заходу для з'ясування значення державного кредиту для соціально-економічного розвитку країни. Дослідив еволюцію теорії державного кредиту на основі критичного аналізу основних положень учених-фінансистів — представників різних наукових напрямів та шкіл.

З 1914 р. Б. викладав у Петербурзькому й Московському університетах, працював старшим редактором фінансового відділу редакції «Вісника фінансів, промисловості й торгівлі». Регулярно виступав зі статтями з фінансових питань російського й світового господарства.

У цей час ученим була написана робота «Війна, фінанси і народне господарство» («Война, финансы и народное хозяйство», 1914), у якій він дослідив вартість сучасних воєн та їх фінансування, здійснив порівняння податків і позик як джерел фінансових ресурсів у надзвичайних ситуаціях.

Упродовж 1918–1929 рр. Б. працював спочатку в Петрограді, а згодом у Москві. Влада здійснювала репресивну політику щодо вчених. Гуманітарні факультети «старих» університетів у 1918 р. реформували, оскільки викладання низки традиційних дисциплін (економіка, право, історія, філософія, соціологія) було скасоване пролетарською владою. Зі складу колишніх юридичного та історико-філологічного факультетів Петроградського університету, Вищих жіночих (Бестужевських) курсів та Психоневрологічного інституту (створеного в 1907 р. М. М. Ковалевським) утворили єдиний факультет суспільних наук (ФСН). Навчальні плани й програми для нього розробили в Соціалістичній академії суспільних наук (організована в Москві восени 1918 р.) Попередні вчені звання й наукові ступені були відмінені. Професорсько-викладацький склад було поділено на «професорів» і «викладачів». Звання професора (воно ж — «посада») присвоювалося без захисту дисертації, рішенням ради професорсько-викладацького складу. В доповіді на президії Держплану (червень 1923 р.) Б., як член її фінансової секції, відзначав особливості підготовки економічних кадрів у тих умовах. Лише в чотирьох вузах Петрограда (факультет суспільних наук університету, Політехнічний інститут, Інститут народного господарства й Кооперативний інститут) викладались економічні дисципліни. Економістів вищої кваліфікації готували тільки на ФСН. У Кооперативному інституті та Інституті народного господарства було зосереджено підготовку працівників у галузі кооперації та фінансово-рахункового профілю. Слухачі економічного відділення ФСН записувались на обов'язкове відвідування занять із фінансів, кооперації, фінансового права та інших прикладних предметів. Навчання здійснювалося за підручниками «старої» професури (М. І. Боголепова, В. Я. Железнова, М. І. Туган-Барановського, О. І. Чупрова та ін.).

Саме Б. виступив ініціатором створення в Петрограді Інституту народного господарства (1920) та до 1922 р. був його ректором. Цього ж року за редакцією Б. і В. Штейна видані два числа журналу «Економічне відродження», навколо якого згуртувалася «стара» професура. Проте влада швидко закрила журнал як такий, що суперечив комуністичним ідеям.

Одночасно з роботою на посаді ректора інституту Б. брав участь у комісіях з націоналізації банків, був експертом при укладенні мирних договорів з Литвою і Польщею, експертом Правління Держбанку СРСР.

У 1921–1922 рр. Б. опублікував у видавництвах Петрограда економічні нариси «Європа після війни» і «Європа у владі кризи 1920–1922». У 1922 р. в Москві вийшла з друку його книга «Паперові гроші», а в 1924 р. — «Державний бюджет».

Майже 15 років Б. працював у Держплані СРСР, брав участь у розробленні фінансової програми першої п'ятирічки. До кінця 1920-х рр. був головою бюджетно-фінансової секції та членом президії. Член-кореспондент Академії наук СРСР (1939).

У своїх працях Б. значну увагу приділив аналізу державних доходів та видатків, їх класифікації. У складі доходів виокремлював прямі та непрямі. Показав, що надзвичайні потреби неможливо покрити звичайними доходами. Держава використовує надзвичайні джерела чотирьох видів: а) продаж державного майна; б) використання резервного фонду або «запасної казни»; в) підвищення встановлених або введення нових податків; г) позики.

Значну увагу Б. приділив теорії бюджету, зокрема дослідженню його суті та найважливіших ознак. До них відніс: а) плановість; б) політичну природу (політичний акт); в) єдність; г) публічність; д) спеціалізацію.

Визначав бюджет як сукупність доходів і видатків протягом певного бюджетного періоду. Разом з тим, це й виражений у цифрах фінансовий план ведення державного господарства, і закон, на основі якого збираються доходи та здійснюються видатки. Таке розуміння бюджету відбивало його багатофункціональність. Б. вбачав необхідність установа «правильного» співвідношення джерел державних доходів і напрямів видатків. Досягнення збалансованості бюджету, на думку Б., складне фінансово-політичне завдання, розв'язання якого стає «пробним каменем» для будь-якого уряду. Останні роки життя Б. працював у Інституті економіки Академії наук СРСР.

П. М. Леоненко

БОДЕН
ЖАН
(1530–1596)

Bodin
Jean

— французький правник, економіст, державний діяч, ідеолог абсолютизму періоду Відродження.

Отримав юридичну освіту в м. Тулузі, там же працював викладачем права. Приблизно в 1580 р. прибув до Парижа, де розпочав свою адвокатську практику. Згодом вступив на службу до короля Генріха III, змінив професійну орієнтацію та став політичним письменником. Водночас займався державними науками, у тому числі фінансового спрямування.

У правознавчих, політичних та інших дослідженнях застосовував історичний метод. Обґрунтування й особливості останнього виклав у праці «Метод легкого вивчення історії» (*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, 1566). Суспільство розглядав як сукупність (суму) кровно-господарських родин. Майнову нерівність вважав головною причиною політичних переворотів. Станову ієрархію феодального суспільства розглядав як таку, що має поступитись суспільній ієрархії, яка відповідає структурі абсолютної монархії (король, урядовці, піддані).

Б. збирав та аналізував факти, а на основі дослідженого фактичного матеріалу робив певні узагальнення. У ту епоху, як і протягом усієї історії економічної науки, збирання фактів було головною проблемою більшості економістів (Й. А. Шумпетер). Учений спостерігав явища становлення капіталізму, досліджував їх, описував економічне становище Франції. Фінанси він образно назвав нервами держави. Праця вченого «Шість книг про республіку» (*Les six livres de la Republique*, 1576, лат. вид. 1586) і сьогодні розглядається як надзвичайно важливе наукове явище того часу, адже в ній викладені фінансові погляди Б. Радив вивчати економічні можливості народу, виступав проти виснаження засобів держави, вказуючи на необхідність чесного ведення казни.

Праці Б. відображають його прагнення дати фінансовій науці, що формувалася в ті часи, загальні засади та принципи, які охоплювали б собою всю її сутність. Водночас вони показують спроби зміцнити зв'язок між теорією і практикою, помітніше впливати на фінансову практику. Б. класифікував та порівнював сім джерел державних доходів: державну власність або домени; військову здобич; подарунки від дружніх держав; збори із союзників; доходи від торгівлі; мита з увезення й вивезення; данину з підкорених народів.

Серед джерел державного доходу Б. не розглядав податки. Вчений вважав основою системи хороших фінансів доходи від доменів (тобто державного майна, призначення якого — приносити

доход казни) та мита. Б. радив до податків вдаватися лише у випадках надзвичайної необхідності, бо вони є небезпечним засобом, що сварить короля з його підданими, підштовхує їх до повстань. Щодо державних витрат, то їх необхідно спрямовувати на утримання королівського двору, благодійність, утримання армії, будівництво фортець, міст і громадських будівель.

Таким чином, у працях Б. здійснено першу спробу визначити фінансове господарство як таке, що складається з державних доходів та витрат. Розробки вченого були відправним пунктом на шляху накопичення знань та їх спадкоємності у фінансовій науці. Як влучно зауважив Й. А. Шумпетер, викладені автором принципи оподаткування є подальшим просуванням до «Багатства народів» (1776) А. Сміта. Будь-який дослідник, який хоче довести, що ідеї А. Сміта про державні фінанси мають континентальне (переважно французьке) коріння, має використовувати ці принципи як головний аргумент.

У XV–XVII ст. в Європі відбувалася бурхлива революція цін, тобто їх значне загальне зростання. Зниження цінності грошей, викликане їх девальвацією урядами, а також шахрайським псуванням монет приватними особами, потік американського золота й особливо срібла були очевидними. Проте парадоксом стала відсутність чіткої, повної та теоретично задовільної публікації про причини й наслідки революції цін. Лише в 1566 р. вийшла робота королівського чиновника М. де Мальтруа «Парадокси пана Мальтруа». Він вважав загальне зростання цін результатом псування монет, а самі ціни незмінними, якщо вони виражені в повноцінних монетах. Парадокс грошей, на думку Мальтруа, полягав у тому, що за товари сплачували в дорогоцінному металі стільки ж, скільки й 300 років тому, а у грошах, що знаходились в обігу, втричі більше. Б. опублікував «Відповідь на парадокси пана Мальтруа» (*Response aux paradoxes de Monsiecur de Malestroit*, 1568), а свої аргументи повторив у вже згаданій роботі «Шість книг про республіку». Він підкреслив, що в даній аргументації не враховано вплив американського срібла. Вважав, що революцію цін викликали такі причини: зростання кількості золота й срібла в обігу; переважання монополій (привілеїв); грабежі, що призводили до скорочення потоку товарів; витрати королів і князів на свої забаганки; погіршення якості монет. Останній чинник був єдиним, що його розглядав Мальтруа. Б. вважав перший чинник найважливішим. Отже, замість однофакторного аналізу причин революції цін учений запропонував його багатофакторне пояснення. На цій основі сформулював свою версію кількісної теорії грошей — за сталих обсягів торгівлі ціни змінюються прямо пропорційно до змін вартості грошей, тим самим уплинувши на погляди представників цієї теорії.

Б. відродив ідею єдиного податку. Вона набула особливої популярності (під різними назвами) у Франції з XVIII ст. у працях С. Вобана (1633–1707), П. Буагільбера (1645–1714), Дж. Ло (1671–1729), Ф. Кене (1694–1774) та інших відомих учених-економістів і фінансистів. Проте ця ідея піддавалась критиці протягом всього періоду її існування.

П. М. Леоненко

**БОРОДАЄВСЬКИЙ
СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ**
(1870–1942)

*Бородаевский
Сергей Васильевич*

— визначний український учений, фінансист, історик економічної та фінансової думки, теоретик й організатор кооперативного руху в Україні, громадський діяч.

Народився 28 серпня 1870 р. в м. Охтирка (нині Сумська обл.) у дворянській родині. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. Ще під час навчання виявив здібності до науко-

вої роботи. За студентську конкурсну працю «Вплив станового становища на громадянську правоспроможність» («Влияние сословного положения на гражданскую правоспособность») отримав премію. Після закінчення університету та відбуття військової повинності (1895) розпочав фахову діяльність в окружному суді м. Тифліс, але вже наступного року переїхав до м. Петербурга. Обіймав різні посади в Міністерстві фінансів. Брав активну участь у роботі Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням С. Ю. Вітте.

У 1900 р. опублікував французькою мовою магістерську дисертацію про роль кредиту в Росії (*Credit populaire en Russie*). Згодом Б. працював у ІХ відділі інспекції Державного банку, який очолював відомий кооператор О. Беретті, був старшим ревізором Управління у справах дрібного кредиту, членом його центрального комітету. З 1909 р. працював директором департаменту торгівлі Міністерства торгівлі та промисловості.

Наукова творчість Б. відзначена інтересом до вивчення кооперації й ролі кредиту в розвитку сільського господарства, торгівлі та дрібної промисловості. Цим дослідженням присвячені майже всі праці вченого.

У 1904 р. опублікував дві статті («Кооперація» та «Кредит») про значення кооперації та кредиту для сільськогосподарської промисловості. Увага до цих тем пов'язана з тим, що державною службою Б. плідно працював у кооперативних організаціях упродовж: 1900–1915 рр. він був секретарем, а потім головою відділу установ дрібного кредиту Санкт-Петербурзького (Петроградського) відділення Комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств. Відділення виконувало функції наукового, організаційного й методичного центру з розвитку різних видів кооперації в Росії, тому роботу в ньому поєднував з підготовкою та публікацією численних статей у друкованому органі цієї організації «Вісник кооперації» («Вестник кооперации»). Серед них: «Як облаштувати дрібний кредит у містах» («Как обустроить мелкий кредит в городах», 1907), «Сучасне становище дрібного кредиту в Росії» («Современное положение мелкого кредита в России», 1909), «Кооперація, земства й кустарна промисловість» («Кооперация, земства и кустарная промышленность», 1915) та ін.

Найвідомішим і популярним серед кооператорів був посібник Б. для вивчення дрібних форм сільськогосподарського кредиту на кооперативних засадах «Збірник із дрібного кредиту» («Сборник по мелкому кредиту», 1915), що витримав сім видань.

З 1900 р. Б. майже щорічно відряджали за кордон для вивчення кооперативної діяльності, розвитку торгівлі та дрібної промисловості. Наслідком зарубіжної роботи стала низка статей, надрукованих у журналах «Вісник кооперації», «Вісник дрібного кредиту», «Хроніка закладів дрібного кредиту» («Вестник кооперации», «Вестник мелкого кредита», «Хроника учреждений мелкого кредита»), а також праці «Сільськогосподарська кооперація в Німеччині» («Сельскохозяйственная кооперация в Германии», СПб., 1908) і «Кооперація серед слов'ян» («Кооперация среди славян», СПб., 1912). Остання робота становить порівняльний аналіз процесу розвитку кооперативного руху серед слов'янських народів, у тому числі поляків й українців Східної Галичини та Північної Буковини. Б. брав активну участь у роботі всеросійських кооперативних і кустарних з'їздів, виступав на них з доповідями, очолював роботу кредитної секції.

У Петербурзі Б. підтримував зв'язки з представниками столичної української громади, редакцією журналу «Український вісник» («Украинский вестник»), допомагав українським кооператорам порадами й заступництвом перед чиновниками. Кілька його праць вийшло українською мовою («Сільськогосподарські спілки в Німеччині», СПб., 1909), «Про кредитні кооперації

(позичково-зберігальні та кредитні товариства)», СПб., 1909). Переклад її російською здійснив відомий український громадсько-політичний діяч, майбутній міністр освіти за часів Гетьманату П. Я. Стебницький. У період роботи в Петербурзі Б. читав лекції з кооперації на Вищих комерційних курсах Победінського (з 1912), у Політехнічному інституті (з 1915).

У роки Першої світової війни вчений написав кілька праць про її вплив на розвиток кооперації. У роботі «Війна, сільське господарство та майбутні торгові угоди» («Война, сельское хозяйство и будущие торговые договоры», 1915) проаналізував стан сільського господарства країни і визначив перспективи його розвитку.

Після революційних подій 1917 р. Б. залишив державну службу і був обраний головою Всеросійської ради з'їздів діячів середньої й дрібної промисловості та торгу.

Повернувшись в Україну (1918) за часів Гетьманату, Б. став товаришем (заступником) міністра торгу та промисловості, брав участь у підготовці й підписанні міжнародних договорів Української Держави. Він входив до складу спільної українсько-німецько-австрійської комісії, що займалася питанням продовження терміну дії договору між Україною й західними державами від 23 квітня 1918 р. Підписання договору відбулося 10 вересня 1918 р. Угоди про впорядкування комунікації (залізничних перевезень), транспортування товарів (вантажів), як складові цього договору, підписані саме Б. Брав активну участь у формуванні національних кооперативних установ, організував Всеукраїнське об'єднання виробничих кооперативів «Трудсоюз» і очолив його раду.

З 1919 р. Б. перебував у вимушеній еміграції. Викладав у Міжнародній академії в Брюсселі та Російському відділі Паризького університету (1921–1922). З 1923 р. починає науково-педагогічну роботу в Українському вільному університеті й Українській господарській академії (у 1932 реорганізована в Український технічно-господарський інститут), що знаходилися в Празі. У 1924 р. став професором історії кооперації та кредитної кооперації, а впродовж 1928–1931 рр. — на посаді декана економічно-кооперативного факультету академії. Працював у різних наукових та професійних установах, зокрема у міжнародному кооперативному союзі. Вів інтенсивну наукову роботу в галузі теорії та історії кооперативної науки. Видав ряд фундаментальних праць на тему кредитової кооперації. Серед них «Історія кооперативного кредиту» (1923), «Історія кооперації» (1925), «Теорія і практика кооперативного кредиту» (1925), «Принципи кооперативного законодавства» та ін. За оцінкою фахівців, вони належали до найповніших і найґрунтовніших праць із кооперативної справи.

«Історія кооперації» складається з 19 розділів, у яких обговорюються не лише теоретичні питання кооперативного руху, але й історичний розвиток кооперативних організацій у Західній Європі, загалом у більш ніж 40 країнах світу. Знання європейських мов дало можливість ученому порівняти кооперативне законодавство й організаційний досвід кооперативних установ України, Росії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, скандинавських, балканських, американських, азійських, африканських країн.

До наукової спадщини Б. входять близько 50 великих наукових праць, понад 500 фахових статей, написаних українською, російською, чеською, англійською, іспанською, італійською, німецькою, французькою та іншими мовами, що були опубліковані у 85 друкованих органах кооперативної преси 22 країн. За свою працю «Економічні проблеми світу» (*Les problemes économiques et la Paix*), написану на оголошений Міжнародною університетською федерацією конкурс, Б. отримав премію проф. Бартона Монтаґу (1928).

Б. залишався активним діячем міжнародного кооперативного руху, брав участь у роботі зарубіжних фахових установ і наукових організацій. Він був одним з фундаторів Міжнародного

інституту кооперативних студій, заснованого проф. Ш. Жідом у м. Базелі, зберігав членство в Міжнародній кооперативній спілці та інших організаціях.

Велику роль у консолідації українства, подальшому розвитку вітчизняної науки відіграли I і II українські наукові з'їзди (Прага, 1926, 1932). Б. очолював роботу економічно-кооперативної підсекції секції права й суспільних наук першого з'їзду, був членом організаційної комісії другого. Виголосив доповіді про кооперативне законодавство та сільськогосподарську кооперацію в Радянській Україні. Ще одним важливим напрямом діяльності вченого була участь в українських фахових організаціях, співпраця з українською пресою. Він був членом Товариства українських економістів.

Помер у м. Празі в 1942 р.

Основні наукові праці:

«Як облаштувати дрібний кредит у містах» («Как обустроить мелкий кредит в городах», 1907).

«Сільськогосподарська кооперація в Німеччині» («Сельскохозяйственная кооперация в Германии», 1908).

«Кооперація серед слов'ян» («Кооперация среди славян», 1912).

«Збірник із дрібного кредиту» («Сборник по мелкому кредиту», 1915).

«Історія кооперативного кредиту» (1923).

«Історія кооперації» (1925).

«Теорія і практика кооперативного кредиту» (1925).

Література: 1. *Винар, Б.* Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Б. Винар.— Нью-Йорк ; Париж ; Львів, 2005.— С. 169–171.

2. *Злупко, С. М.* Персоналії і теорії української економічної думки / С. М. Злупко.— Л. : Євросвіт, 2002.— С. 301–303.

П. М. Леоненко

БРЖЕСЬКИЙ МИКОЛА КОРНИЛОВИЧ (1860–1910)

*Бржеский
Николай Корнильевич*

— видатний білоруський учений у галузі фінансів, державний діяч.

Народився в м. Мінську. Закінчив Петербурзький університет. За студентську наукову роботу «Державні борги Росії» (1884) отримав золоту медаль. Після закінчення університету працював у Міністерстві фінансів Росії, з 1891 р.— референт у канцелярії Державної ради. Член тарифного і торгово-промислового комітету Міністерства фінансів й одночасно заступник департаменту податків (з 1893). Редактор ювілейного видання «Сторіччя Міністерства фінансів» (1902) у якому розмістив історичний огляд про непрямі податки. Автор праць «Податкова реформа. Французькі теорії XVIII століття» (1888).

Виклав рекомендації реформування податкової системи. Прихильник запозичення й упровадження західних теорій з урахуванням національно-культурних та історичних особливостей. Був серед тих інтелектуалів, які розуміли справжні причини занепаду білоруського краю як у народному господарстві, так і у сфері розвитку місцевої економічної думки. Після повернення до Мінська обирався в Державну думу Росії. Передавав свою бібліотеку Віленському науковому товариству. Похований у м. Вільно (Вільнюс).

П. М. Леоненко

БРУС
ВЛОДЗИМЕРЖ
(н. 1921)

Brus
Włodzimierz

— відомий польський учений-економіст, теоретик господарських реформ.

Народився 23 серпня 1921 р. у Полоцьку. Перед Другою світовою війною навчався у Вільному польському університеті, а роки війни провів у Радянському Союзі. Навчався в Саратовському університеті та розпочав навчання в аспірантурі Ленінградського університету.

У 1944 р. вступив до 1-ї Армії Війська Польського в СРСР. Після повернення до Польщі в 1944 р. був як офіцером-політпрацівником у польській армії, а згодом працював у редакції журналу «Нові дороги» (*Nowe drogi*). Ступінь доктора економічних наук отримав у Головній торговельній школі (ГТШ) у 1949 р. за працю про закон вартості при соціалізмі. Викладав у ГТШ до 1954 р. У подальшому керував однією з кафедр політичної економії факультету економічних наук Варшавського університету (1954–1968). Керівник відділу економічних досліджень при Комісії планування (1956–1958). Восени 1956 р. розробив разом з відомими польськими економістами М. Калецьким та С. Якубовичем проект статуту про робітничі ради. У 1957–1962 рр. був одним із шести заступників голови Економічної ради при Раді міністрів. Після звільнення з Варшавського університету (березень 1968 р.) працював у Інституті житлового господарства (1968–1972). Восени 1972 р. прийняв пропозицію викладати як запрошений професор в Університеті Глазго (Великобританія). У 1973 р. переїхав до Оксфорда, де працював як запрошений викладач, що займається науково-дослідницькою роботою, у Коледжі Вольфсона, а згодом професором університету. З 1988 р. — пенсіонер. Наукова діяльність та життєвий шлях Б. відображають еволюцію його теоретичних поглядів від ортодоксального до «критичного» марксизму й вимушеної еміграції.

Перші праці Б. (спільно з М. Погорілле) — «Нариси політичної економії соціалізму» (*Zarys ekonomii politycznej socjalizmu*, 2-ге вид., 1951) та «Питання побудови економічних основ соціалізму» (*Zagadnienia budowy ekonomicznych podstaw socjalizmu*, 1953) — висвітлювали теорію й практику соціалістичного будівництва у Польщі, схожість та відмінності у радянському і польському шляхах до соціалізму. З позицій ортодоксального марксизму трактувались предмет політичної економії соціалізму як науки, що вивчає об'єктивні закони соціалістичної економіки, науки про виробничі відносини, тобто відносини між людьми за даних форм власності на засоби виробництва. У монографії «Загальні проблеми функціонування соціалістичної економіки» (*Ogolne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, 1961, десять видань) детально проаналізував перебіг та результати відомої дискусії 1920–30-х рр. про раціональний розрахунок при соціалізмі (відома також під назвою «полеміка про теоретичну й практичну неможливість соціалізму»). Виступив як прихильник концепції ринкового, конкурентного соціалізму О. Ланге.

У межах соціалістичної системи в цілому виокремив економічну модель. Проаналізував два варіанти господарської моделі соціалізму — централізовану й децентралізовану (планове господарство з використанням ринкового механізму як більш ефективне). Вважав можливою маятникову зміну моделей залежно від конкретної ситуації, яка, однак, не виходить за межі соціалістичних відносин. Визначив, що децентралізована модель об'єктивно, незалежно від бажань, повертає економіку до раннього, класичного капіталізму, а не веде до створення сучасного ринкового господарства. Майже 30 років потому Б. у співавторстві з К. Ласкі (відомий польський економіст, вимушений емігрант до Австрії у 1968 р.) видав монографію «Від Маркса до ринку. Соціалізм

у пошуках економічної системи» (From Marx to the Market. Socialism in Search of an Economic System, Oxford, 1989, польський переклад –1992 р.). У ній автори самокритично визнали себе «марксистськими ринковиками», «наївними реформаторами», які розглядали перспективи комбінації ринку та планування з надмірним оптимізмом. Проте на відміну від багатьох колишніх прихильників ринкового соціалізму в 1990-ті рр. Б. не відмовився від своїх попередніх поглядів на його основоположні ознаки.

Належить до групи нинішніх польських прихильників ринкового, самоуправлінського соціалізму (Г. Флакірський, Г. Темкін та ін.). У статті «Економіка перед великими дилемами сучасності» (Ekonomia wobec wielkich dylematow wspolczesnosci, 2000) критично проаналізував процеси, явища й результати системної трансформації в постсоціалістичних країнах. Виокремив і розглянув три великі групи взаємопов'язаних дилем: зростання почуття невпевненості у завтрашньому дні в розвинутих країнах (постійне безробіття яке зростає від циклу до циклу, нестабільність умов, місця і сфери праці; погіршення перспектив суспільного забезпечення доступу до освіти, охорони здоров'я, засобів утримання та опіки в старості); зростання майново-дохідної різниці як у межах «першого» та колишнього (після падіння соціалізму) «другого» світів, так і між «першим» та «третім» світами в міжнародному масштабі, що зумовлює збільшення «міжцивілізаційної» напруженості (за С. Хантінгтоном), особливо на тлі зростаючих демографічних проблем; екологічна загроза.

Проте після теоретичної перемоги над антиринковою орієнтацією розвитку економіки, вважає автор, усе ще відсутні пропозиції для переконливих докорінних перебудов, що виразно визначили б шляхи розв'язання зазначених дилем. Ані монетаризм, ані та чи інша модифікована версія кейнсіанства, ані інші сучасні економічні теорії самі по собі не можуть упоратися із цими завданнями. У таких умовах функція економічної науки має зосереджуватися на розробленні всебічно обґрунтованих, переважно компромісних рішень, що поєднуюватимуть постулат економічної раціональності з реалізацією суспільних цілей господарювання. Це означає, з одного боку, необхідність поглиблення використання аналітичного інструментарію економістів. Проте, з іншого боку — необхідність повороту до політичної економії у її справжньому розумінні, а отже, до щільніших зв'язків економічної теорії з іншими суспільними науками, історією та культурою, без чого розв'язання зазначених дилем взагалі неможливе. Таким чином, Б. виступив прихильником міждисциплінарного підходу в сучасних економічних дослідженнях.

Література: 1. Черковець, В. Н. Всемирная история экономической мысли : В 6 т. / Редкол. : В. Н. Черковець (гл. ред.) и др. Т. 6. Кн. II.— М. : Мысль, 1997.

2. Polscy ekonomiści w świecie / red. T. Kowalik, J. Hausnera.— Warszawa : Krakow : PWN, 2000.— 300 s.

П. М. Леоненко

БУАГІЛЬБЕР
П'ЄР ДЕ
(1646–1714)

Boisquilbert
Pierre de

— французький економіст, основоположник класичної політичної економії у Франції, попередник фізіократії, теоретик-реформатор.

Народився 17 лютого 1646 р. в м. Руан у дворянській родині, що належала до нормандського «дворянства мантиї» (noblesse de robe) — так називали в старій Франції дворян,

які мали спадкові судові та адміністративні посади. Після отримання початкової освіти в єзуїтському коледжі Б. вивчав юриспруденцію в м. Парижі. У цей час публікував переклади зі стародавніх мов, писав історичні хроніки, але заняття літературою не принесли йому успіху.

В 1678 р. він був обраний на посаду судді в Руані, а в 1689 р. завдяки своїм професійним успіхам посів прибуткову та впливову посаду генерального лейтенанта судового округу Руана. На посаді головного судді міста, до функцій якого на той час входило загальне муніципальне керівництво, Б. залишався протягом 25 років, тобто майже до кінця життя, і тільки за 2 місяці до смерті передав цю посаду старшому синові.

На кінець 90-х рр. XVII ст. припадає інтерес Б. до економічних питань, особливо до важкого становища економіки Франції та злиденного існування селянства, пригніченого податками. Б. не був професійним ученим-економістом, а теоретичні проблеми розглядав через необхідність вирішення практичних питань у своїх програмах економічних реформ. Вони, на думку Б., могли вивести економіку Франції з кризового стану й забезпечити добробут як королю, так і народові. Ця мета відображена в назві першої роботи Б.: «Докладний опис становища Франції, причини падіння її добробуту та прості способи відбудови, або Як за один місяць доставити королю всі гроші, яких він потребує, і збагатити все населення» (1696).

До програми економічних реформ, розробленої Б. і поданої французькому уряду, входили такі пропозиції: 1) кардинальна зміна системи оподаткування; 2) ліквідація внутрішніх митних кордонів, що зберігалися й заважали формуванню єдиного національного ринку та розвитку внутрішньої торгівлі (за висловом Б., очистити дорогу від митних застав); 3) лібералізація внутрішнього ринку зерна.

Потребувала реформування й податкова система Франції, що базувалася на феодальній становому порядку. Два перших стани — дворянство й духовенство — податків не сплачували. Весь тягар оподаткування припадав на третій стан, насамперед на селян, які платили податки до королівської скарбниці, орендну плату за користування землею, численні феодальні повинності поміщикам — дворянам, а також віддавали десяту частину врожаю церкві. У програмі економічних реформ Б. пропонувалось установити таку систему оподаткування, за якої податки платили б усі піддані короля, причому залежно від отриманого доходу.

В роботі «Міркування про природу багатства, грошей і податків» (1707) Б. зазначав: «Єдиний податок на якусь продукцію смертельний для держави, бо замість того, щоб розділити тягар податків на всіх, звалює їх повністю на селян. Це виявляється руйнівним для всіх, а тому позбавлено смислу. Правильним розподілом податку буде такий, коли податки залежно від загального добробуту кожного підданого розподілялися б і ділилися між усіма. Це цілком необхідно для загальної стійкості. І не варто розраховувати в усій цій справі на розсудливість та розум тих осіб, які прагнуть лише до руйнування (тобто фінансистів), особливо в країні, де загальне знедолення — спосіб створювати великі статки».

У той час уряд Франції штучно підтримував низькі ціни на зерно, що давало можливість установлювати низьку заробітну плату робітникам і підвищувати прибутковість королівських мануфактур. Проте такі ціни призводили до збитків і зuboжіння селян. Б. пропонував скасувати державне регулювання цін і водночас обмежити імпорт дешевого зерна. Завдяки цьому селяни отримували б необхідний дохід, а сільське господарство країни, яке Б. вважав основою економіки, — стимул до розвитку.

Запропонована Б. програма економічних реформ ґрунтувалася на системі його теоретичних поглядів. Для неї характерне насамперед положення про природний лад, або порядок, що існує на основі природних (об'єктивних) економічних законів. Дії відповідно до природи та її законів приводять до процвітання держави, забезпечення товарами, зростанню багатства народу. Б. наголошував: «Усе, що необхідно, це надати можливість діяти природі й свободі».

У своїх працях «Роздрібна торгівля Франції» (1699), «Міркування про природу багатства, грошей і податків» (1707) та інших Б. різко критикував меркантилізм, його основні положення та ідеї. Він виступав проти ототожнення меркантилістами багатства країни з грошима, а останніх із золотом і сріблом. Гроші Б. розглядав як зло та причину народних бідувань; уважав, що для знищення влади грошей їх необхідно звести до простого знаряддя обігу, тобто визнавав лише функцію грошей як засобу обігу. На його думку, накопичення грошей — негативне явище, з яким пов'язані скорочення споживання, затримки в реалізації товарів, зниження цін, збитки виробників, невивплати заробітної плати, зменшення попиту й у підсумку криза економіки. Він висловив переконання, що саме в золоті криється джерело всього зла й розбещеності, які оволоділи серцями людей. Отже, «майже всі злочини зникли б у державі, коли б вдалося вигнати цей роковий метал: малі заслуги, які він виявляє в торгівлі, не варті й сотой частки зла, що від нього виникає».

У своїх творах Б. різко критикував політику державних чиновників. Він відкрито виступав захисником злиденного трудового населення, особливо селянства, вважав несправедливим устрій суспільства, за якого люди «остаточно розділені на два класи: одні нічого не роблять і користуються всіма насолодами, інші працюють зранку до вечора, а володіють чи не самим необхідним і навіть часто позбавлені його повністю».

Одним з перших визнав можливість заміни металевих грошей паперовими, а також існування товарного, але безгрошового господарства. Дійсне народне багатство вбачав не в золоті, сріблі та інших дорогоцінностях, а в продуктах, переважно із сільського господарства.

На противагу меркантилістам Б. стверджував, що багатство створюється у виробництві, а не в зовнішній торгівлі. Сформулював основні принципи трудової теорії вартості. Розрізняв ринкову ціну та «істинну вартість» товарів, величину якої визначав робочим часом (тобто затратами праці), що пропорційно розподіляється вільною конкуренцією між окремими галузями виробництва. Великого значення надавав рівновазі й пропорційним цінам, уважав їх важливими умовами процвітання економіки. «Для того щоб існувала щаслива ситуація, потрібно, щоб усі речі перебували в постійній рівновазі й зберігали ціну, пропорції у відносинах між собою й щодо витрат, необхідних для їх відтворення». Рівновагу в економіці трактував широко, розуміючи під нею рівновагу між сільським господарством і промисловістю, між купівлею і продажем, між виробництвом засобів існування і предметів розкоші, між товарами і грошима. На думку Б., рівновага — це «важливий і єдиний принцип багатства», «охоронець торгівлі» та народного процвітання.

Одним з перших сформулював думку про свободу торгівлі й конкуренцію як найважливіші умови успішного розвитку економіки. Б. виступив попередником ідеї А. Сміта про «людину економічну» (*homo economicus*). «Доки предмети залишаються в рівновазі, доти немає іншого способу збагатитися, як посилити роботу і спритність порівняно зі своїм сусідом; але не з метою обдурити, намагаючись оволодіти його продуктом за нижчою ціною, а щоб перевершити його у вправності. І це змагання, що стане загальним через бажання збагачення, удосконалисть усі ремесла, і багатство досягне найвищого ступеня».

Помер Б. 10 жовтня 1714 р.

Основні наукові праці:

«Роздрібна торгівля Франції» (1699).

«Міркування про природу багатства, грошей і податків» (Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs, 1707).

Література: 1. Холопов, А. В. История экономических учений / А. В. Холопов.— М. : Эксмо, 2008.— С. 82–88.

П. М. Леоненко

**БУКОВЕЦЬКИЙ
АНТОНІЙ ЙОСИФОВИЧ**
(1881–1972)

*Буковецький
Антоний Йосифович*

— відомий російський учений-економіст, фінансист, дослідник історії економічної та фінансової думки.

Народився 21 серпня 1881 р. в Петербурзі в родині збіднілих польських дворян. Після закінчення гімназії (1900) поступив на юридичний факультет Петербурзького університету за спеціальністю «Фінансове право». В університеті брав активну участь у студентській науковій роботі. Після закінчення університету був залишений для підготовки до професорського звання на юридичному факультеті. Водночас він викладав політичну економію.

Упродовж 1905–1915 рр. виїздив у наукові відрядження в Англію, Францію та Німеччину для вивчення фінансів та діяльності банків цих держав. Як приват-доцент, з 1910 р. викладав курс «Фінанси іноземних держав» і проводив інтенсивну наукову роботу. За короткий період часу (1910–1913) у різних виданнях опублікував 40 статей з питань фінансів та фінансового права. Водночас обіймав посаду професора в Комерційному інституті й на Вищих сільськогосподарських курсах. У 1917 р. працював у економічній раді Тимчасового уряду, очолював фінансову комісію для координації фінансової діяльності в Росії. Сприяв прийняттю рішення, згідно з яким купівля товарів для Росії за кордоном дозволялася лише за згодою управління військового постачання й Міністерства промисловості та торгівлі. Мета таких заходів — відвернути подальший відплив грошей з країни.

Після жовтня 1917 р. науково-педагогічна та практична діяльність Б. відбувалась у складних соціально-економічних умовах. Про них та науковців, що працювали в ті часи, учений розповів у статті «Короткий огляд викладання фінансової науки і фінансового права в Петербурзькому (Петроградському) університеті в ХІХ — першій чверті ХХ ст.» («Краткий обзор преподавания финансовой науки и финансового права в Петербургском (Петроградском) университете в ХІХ — первой четверти ХХ в.»).

З 1918 р. Б. працював на факультеті суспільних наук, що був утворений на основі юридичного та історико-філологічного факультетів Петроградського університету, Вищих жіночих (Бестужевських) курсів та Психоневрологічного інституту, а з 1922 р. і на факультеті суспільних відносин в Економічному інституті. Разом з Б. в інституті працювали також відомі на той час учені — С. І. Солнцев, В. М. Твердохлебов, В. В. Новожилов, І. Я. Хейфіц та ін.

Проблеми з фінансуванням науки й вищої школи змушували працівників Економічного науково-дослідного інституту одночасно займатися розробленням і виданням статутів бірж, митних правил, статутних документів банків, акціонерних товариств, трестів, синдикатів тощо. Разом з тим Б. працював у редакційно-видавничому відділі Інституту Наркомату фінансів СРСР.

Тут учений підготував до видання збірник «Матеріали з грошової реформи 1895–1897 рр.» («Материалы по денежной реформе 1895–1897 гг.»).

У праці «Вступ до фінансової науки» («Введение в финансовую науку», 1929) учений підвів певний підсумок розвитку фінансової науки в ХІХ — першій чверті ХХ ст., дискусіям про її зміст та структуру, напрями розвитку. Робота містить також критичний аналіз розвитку фінансової думки, зокрема російської та радянської, змістовний огляд фінансової літератури, зокрема перехідного періоду після 1917 р. Вчений розглядав фінансову науку як науку про фінансове господарство держави й дав таке розгорнуте визначення його: сукупність матеріальних ресурсів, які має публічно-правовий союз (держава) для задоволення колективних потреб своїх співчленів. Уважав, що фінансова наука складається з таких частин: фінансові описи, 0 включають зібрання фінансових даних, опис фінансових інститутів, які функціонують у різних країнах; фінансова історія; фінансова статистика; фінансове право; фінансова теорія.

Правове оформлення фінансового інституту може бути створене законодавчим чи нормативним актом відповідної влади або ж установлене звичаєм. Сукупність норм, що регулюють фінанси й фінансову діяльність держави та інших публічно-правових союзів, — це фінансове право даної країни. Фінансова теорія повинна встановлювати закономірність фінансових інститутів, розкрити причинну залежність у їх еволюції.

Фінансові описи, фінансова історія, фінансова статистика, фінансове право є для фінансової теорії, з одного боку, допоміжними дисциплінами, а з іншого — методами дослідження. Фінансова теорія з'ясує те, що є в даний момент, і намічає те, що буде. (У сучасній термінології це єдність позитивної та нормативної складових фінансової теорії, або позитивна й нормативна фінансова теорія). Вона за допомогою даних з фінансової історії визначає причини того, що відбувається з тим чи іншим фінансовим інститутом, наприклад досліджує причини заміни реального оподаткування прибутковим (реальні податки — податки на майно (промисловий, поземельний та ін.), прибутковий податок — податок з чистого доходу платника). Вона також встановлює обставини, за яких прибутковий податок може існувати в податковій системі та за яких він приречений на виведення й ліквідацію. Вона вивчає (на основі багаторічного досвіду різних країн) найкращі форми побудови державного бюджету, досліджує відповідність систем побудови місцевих фінансів тим чи іншим економічним умовам. Фінансова політика ставить своїм завданням наукове обґрунтування і втілення в життя нових фінансових інститутів. Вона користується висновками фінансової теорії й доводить можливість застосування їх на практиці. При проектуванні фінансових заходів фінансова політика насамперед повинна встановити вплив нових фінансових інститутів на темпи розвитку продуктивних сил, задоволення колективних потреб публічно-правового та фінансового союзу, зростання його господарства.

Взаємозв'язок між фінансовою теорією та фінансовою політикою Б. пояснював «тиском практики». Учений привернув увагу до еволюції поглядів теоретиків і практиків щодо змісту фінансової науки і підвів певні підсумки дискусіям із цього питання. Згідно з первісними уявленнями, до фінансової науки повинно було входити лише вчення про доходи публічно-правових союзів. Довго тривала полеміка про державні витрати. Нехтування ними призвело до згортання досліджень у цій сфері. Насправді вивчення фінансової науки, на думку Б., повинно розпочинатися з учення про витрати публічно-правових союзів. Другим розділом фінансової науки є вчення про звичайні та надзвичайні доходи. Учення про доходи — найстаріша та найбільш розроблена складова фінансових знань. Третім розділом є вчення про публічний кредит, кредитні операції

публічно-правових союзів. Наступні розділи — це, відповідно, учення про бюджет; фінансовий контроль; фінансове управління; місцеві фінанси; союзні та федеральні фінанси; фінансову адміністрацію.

Б. включав у предмет та об'єкт фінансової науки не лише державні фінанси (федеральні), але і регіональні (губернія в Російській імперії), і місцеві (повіт, місто). У подальшому структура й зміст фінансової науки, що склалися в 1920-і рр., отримали свій розвиток. До фінансової науки були включені не лише державні фінанси, але й фінанси корпорацій. Б. наголошував на необхідності вивчення фінансів у тісному зв'язку з розвитком теорій, шкіл та напрямів економічної теорії. Він вирізняв здобутки й прорахунки економічної та фінансової науки. Відмічав, що в період меркантилізму в англійській літературі було сформульовано ряд цікавих положень, які надовго збереглися у фінансовій науці.

У 1920-ті рр. у фінансовій науці в нових соціально-економічних умовах було поставлено питання про ставки податків. Суть проблеми та її актуальність у період «соціалістичного будівництва» Б. показав шляхом підтримки одного з положень К. Каутського про податки. У брошурі «На другий день після соціалістичної революції» К. Каутський констатував: що вищий податок, то сильніша в платників спокуса ухилитися від його сплати через усілякі порушення закону. Не можна перейти певну межу, встановлюючи високі ставки податків, навіть за умови політичної можливості.

При дослідженні ролі держави в економіці та її зв'язку з фінансовою наукою та фінансовою практикою на початку ХХ ст. Б. привернув увагу до зростання державних бюджетів. Зростають не лише бюджет, але й розміри державного господарства взагалі. Отже, постає актуальне питання про межі державного втручання в економіку.

Після 1945 р. Б. працював професором Ленінградського інституту водного транспорту. Арештований за сфальсифікованою справою «професорів-космополітів» 18 серпня 1949 р. У 1950 р. засуджений до 10 років виправно-трудоих таборів.

Помер у 1972 р. Реабілітований посмертно в 1990 р.

Література: 1. Карлик, Е. М. Профессор Буковецкий: штрихи к портрету ученого и гражданина / Е. М. Карлик // История изучения общественных финансов в Санкт-Петербурге : сб. статей / Центр исследования проблем гос. и муницип. упр. ; [ред.-сост. : И. Н. Баранов, А. Л. Дмитриев]. — СПб. : СПбГУЭФ, 1997. — С.114–122.

П. М. Леоненко

БУНГЕ
МИКОЛА ХРИСТИЯНОВИЧ
(1823 — 1895)

Бунге
Николай Христианович

— видатний український учений-економіст, фінансист, статистик, суспільний і державний діяч, ідеолог і провідник Великих антифеодальних реформ 1860-х рр., урядовець-реформатор загальноросійського масштабу соціально-ліберального та державницького спрямування епохи економічної модернізації другої половини ХІХ ст. Професор та ректор київського Імператорського університету св. Володимира, управляючий Київською конторою Державного банку, фундатор численних фінансово-банківських установ нової ринкової формації, міністр фінансів та голова Комітету міністрів Російської імперії, який на вищих державних посадах утвердив себе як видат-

ний державний діяч-реформатор фінансової та економічної систем країни на зламі економічних епох — у пореформений період 1880–90-х рр.

Народився 11 листопада 1823 р. у Києві в лютеранській родині вихідців зі Східної Пруссії, яка оселилася в Києві приблизно в 1750 р. Георг-Фрідріх Бунге, дід майбутнього вченого, був власником першої в місті приватної аптеки на Подолі. Численна родина Б., яка виплекала плеяду видатних вчених свого часу, вирізнялась високою освіченістю, благодійництвом, прагненням до знань та високими моральними чеснотами. Глава роду Георг-Фрідріх здобув велику повагу та визнання городян, ставши засновником і благодійником міської євангелістсько-лютеранської громади. У 1791 р. за постановою дворянського зібрання рід Бунге отримав почесне громадське визнання — був вписаний у книгу родоводів Київської губернії. Християн Георг (1776–1857), батько Б., закінчив Петербурзький медико-хірургічний інститут (1796) та Йенський університет у Німеччині (1798), отримав ступінь доктора медицини.

У 1841 р. Б. закінчив із золотою медаллю Київську першу гімназію, де від початку й до завершення навчання був кращим учнем, виявивши непересічні інтелектуальні здібності. У 1841 р. році вступив на юридичний факультет Імператорського університету св. Володимира в Києві, у студентські роки в нього прокинувся інтерес до економіки. У 1845 р. успішно закінчив університет, був затверджений у званні кандидата правознавства. Протягом 1845–1850 рр. вів педагогічну діяльність у юридичному ліцеї князя Безбородька в Ніжині, залишивши яскраве враження своїм викладанням. Поза межами встановленої програми читав лекції з політичної економії та статистики, що викликали жвавий інтерес студентства. Згуртував навколо себе прогресивну молодь, яку об'єднувало неприйняття деспотизму, корупції, кріпосницького свавілля, атмосфери придушення суспільної ініціативи.

У 1847 р. вчений захистив магістерську дисертацію на тему «Дослідження засад торгового законодавства Петра Великого», був затверджений у званні магістра державного права, обійняв посаду — професора ліцею. Цього ж року розпочав роботу над дослідженням з теорії кредиту. У 1850 р. був призначений ад'юнктом кафедри політичної економії та статистики Київського університету. У 1852 р. захистив докторську дисертацію «Теорія кредиту», яка того ж року була опублікована окремою книгою. Її вихід у світ одразу вивів автора в число визначних вітчизняних економістів-фінансистів свого часу. Після захисту докторської дисертації був затверджений у званні ординарного професора.

Педагогічна діяльність Б. у Київському університеті тривала майже три десятиріччя — з початку 1850-х до 1880-х рр. Він читав самостійно розроблені оригінальні курси лекцій з політичної економії, поліційного (адміністративного) права, статистики. За власною ініціативою першим в університеті впровадив практичні заняття зі студентами. Надзвичайною чіткістю, логічністю, змістовністю та лаконічністю викладання навчального матеріалу здобув величезне визнання слухачів. У 1850-ті рр. Б. поклав початок дискусії про роль університетів у суспільстві, про зміст і характер вищої освіти, співвідношення наукових та виховних функцій університетів. У 1857 р. виступив перед керівництвом Київського університету з програмною доповіддю «Про місце, яке політична економія займає в системі народної освіти, та про відношення її до практичної діяльності», яка була надрукована в університетській типографії й містила обґрунтування науково-практичного значення економічної освіти та програмні напрями її розвитку. Піднесенню університетської освіти присвячені його статті «Про устрій навчальної частини у наших університетах» (1858), «Про сучасний напрям російських університетів та про потреби вищої освіти» (1858), «Листи

до ректора» (1858). Учений обстоював відновлення автономії університетів, демократизацію їх управління, зміцнення зв'язку вищої освіти з практикою, підвищення спеціалізації викладання, посилення уваги уряду й суспільства до матеріальних потреб студентів, розмежування та вдосконалення різнорівневої університетської освіти.

Як наступник І. В. Вернадського на чолі кафедри політичної економії та статистики, Б. сприяв її перетворенню на один з провідних центрів розвитку економічної науки не тільки в Україні, але й у масштабах Російській імперії. Визнаюмо ще за життя вченого визначальною науковою заслугою стало заснування київської політекономічної школи. Цей професійно-фаховий науковий осередок талановитих університетських вчених сформувався у стінах Київського університету в останній третині XIX ст. з числа учнів та послідовників Б. на основі критично-творчого сприйняття провідних напрямів тогочасної світової економічної теорії — класичної політекономії, історичного напрямку, маржиналізму. Представниками започаткованої Б. наукової школи стали професори Д. І. Піхно, А. Я. Антонович, О. Д. Білімович, а також учені Київського університету Г. Д. Сидоренко, Г. М. Цехановецький, І. О. Патлаєвський, М. І. Тарасов та інші. Київська наукова школа отримала світове визнання.

Упродовж 1850–1870 рр. Б. протягом трьох термінів очолював Імператорський університет св. Володимира як ректор. У 1859–1862 рр., в умовах скасування університетського самоуправління, Б. вперше очолив університет, ставши ректором за призначенням. Після повернення університетам виборчого права ще двічі обирався ректором університету — в 1871–1875 та 1878–1880 рр., що стало красномовним свідченням його високого авторитету й визнання. На чолі Київського університету протягом 1860–70-х рр. відігравав значну роль у розбудові системи університетської освіти, брав безпосередню участь у розробленні її інституційно-правових засад, активно сприяв реформуванню та демократизації.

Б. посів чільне місце в плеяді видатних університетських педагогів другої половини XIX ст. Визначальні риси його наукової, педагогічної, організаторської, громадської діяльності — тісний зв'язок із практикою, високі просвітницькі ідеї, гуманізм. Враховуючи академічне визнання та педагогічну майстерність вченого, йому була двічі довірена економічна освіта цесаревичів-престолонаступників. У 1863–1864 рр. викладав політичну економію та фінанси синові Олександра II, цесаревичу Миколі Олександровичу. У 1886 р. здійснював викладання курсу політичної економії майбутньому російському імператорові Миколі II.

Б. — видатний учений-економіст широкого спрямування, якого вирізняла з кола сучасників широта наукових інтересів. Своїми фундаментальними науковими працями заклав підвалини вітчизняної економічної науки в її провідних галузях — політичній економії, теорії кредиту, фінансів, грошей, теорії статистики. У 1860–70-х рр. в Києві двічі видавались уперше створений Б. власний університетський курс лекцій з поліційного права, який крім теоретичної частини містив огляд історії економічних учень, а також судження щодо фінансової системи, селянського та робітничого законодавства Російської імперії. У 1865 та 1876 рр. були опубліковані розроблені ним для студентів Київського університету перше й друге видання «Курсу статистики». Це перший вітчизняний університетський підручник зі статистики кількісного напрямку. В означений період перу Б. належать також глибокі дослідження світової економічної думки та її історії — «Гармонія господарських відносин. Перша політико-економічна система Кері, викладена М. Бунге» (1860), «Джон Стюарт Мілль як економіст» (1868). У 1870 р. побачили світ «Основи політичної економії», куди увійшли основні політекономічні погляди вченого. Свідченням постійного звернення

Б. до багатства світової економічної науки стала його остання фундаментальна праця «Нариси політико-економічної літератури» (1895), що містила системне викладення та аналіз основних наукових напрямів у їх історичному розвитку.

У 1850–70-ті рр. Б. також проявив себе як визначний інтелектуал і суспільний діяч ліберального спрямування, до того ж обдарований публіцист, який відгукувався на найбільш складні й гострі соціально-економічні та суспільно-політичні проблеми сучасності. У своїх численних публікаціях жваво реагував на нагальні проблеми реформування існуючої напівфеодальної економічної системи, обґрунтовуючи доцільність радикальної зміни економіко-правових відносин у Росії. Проте, визнаючи глибокі соціальні антагонізми капіталізму, виступив з різкою критикою соціал-утопізму та марксизму, наголошуючи на необґрунтованості обіцянок всезагального людського щастя в ідеальному суспільстві майбутнього. Стверджував, що утопічні ідеї позбавляють людей реальних життєвих орієнтирів і обертаються всеохоплюючим диктатом держави та пригніченням основних прав і свобод особистості. Натомість праці Б. до- і післяреформеного періоду присвячені широкому колу нагальних проблем господарської практики: розвитку залізниць і промисловості, становленню акціонерних товариств і підприємництва, проблемам цінової політики, зовнішньої торгівлі тощо. Він виступав переконаним та палким прихильником розвитку на ринкових засадах фінансово-кредитних відносин, реформування податкової системи, модернізації банківської системи, раціоналізації державної бюджетної політики.

Ім'я Б. посідає чільне місце в історії вітчизняної фінансової науки. Його праця «Теорія кредиту» (1852) стала першим фундаментальним дослідженням системи кредитних відносин і кредитних закладів у вітчизняній та загальноросійській науці. Спираючись на вивчення європейської економічної класики, Б. розкрив найбільш фундаментальні теоретичні проблеми суті кредиту, дослідив його походження та історію розвитку, проаналізував економічні ознаки кредитної діяльності та її основи. Всебічно дослідив основні форми кредитної діяльності: комерційний, земельний та державний кредит; ґрунтовно проаналізував економічне значення кредиту, його широкомасштабний вплив на економічний та соціальний розвиток. Б. переконливо довів, що саме розвиток кредитних відносин надасть можливість вітчизняній економіці вийти на шлях піднесення продуктивних сил, активного нагромадження капіталів, їх застосування для крупних інвестиційних проєктів (будівництва залізниць, промислового розвитку, підйому інших галузей), а також, що не менш важливо, сприятиме зростанню народного добробуту.

Більшість наукових та науково-публіцистичних праць ученого 1850–70-х рр. присвячена реформуванню кредитно-банківської та грошової систем. Центральне місце посідає розроблення таких нагальних проблем, як державні фінанси, фіскальна політика, реформування системи фінансово-кредитних установ та становлення приватних банківських закладів, розвиток комерційного кредитування, відновлення обігу розмінної на золото грошової одиниці та ін. Визначені Б. напрями фінансового реформування спиралися на могутню теоретичну основу, новітні досягнення світової фінансово-економічної думки, глибоке наукове усвідомлення об'єктивних закономірностей соціально-економічного розвитку суспільств. Теоретичне підґрунтя реформаторських ідей вченого складала скарбниця світової економічної теорії — здобутки англійського класичного лібералізму, національно орієнтовані ідеї німецького історичного напрямку, соціально спрямовані течії європейського реформізму. У своїй фінансово-економічній реформаторській діяльності Б. завжди виходив з конкретних обставин розвитку вітчизняної економіки, своєчасно коригуючи власні теоретичні установки. Запропонована ним програма реформ носила комплексний характер і відо-

бразила не лише гуманістичний світогляд вченого, але й здоровий глузд економіста-прагматика, який прагнув застосувати досвід розвинених країн з урахуванням національних особливостей історичного розвитку. Пов'язуючи економічне оновлення країни зі збудженням приватної ініціативи та розвитком підприємництва у всіх сферах господарського життя, вчений підкреслював необхідність оптимальної взаємодії приватної ініціативи та державного регулювання.

Наголошуючи на визначальній ролі кредиту в стимулюванні розвитку економіки країни, зростанні доходів населення та пом'якшенні соціальних суперечностей, Б. закликав уряд відмовитися від системи казенного кредиту, який «не може конкурувати з енергією та спритністю приватного інтересу». Вчений був переконаний, що «у вільних банках уряд отримав би серйознішу допомогу, ніж у казенному Державному банку, а промисловість знайшла б своєю чергою кредит, пристосований до умов та потреб народного життя, кредит перетворив би заощадження народу, що часто залишаються мертвими капіталами, у продуктивну силу». Водночас учений усвідомлював усеохопний вплив кредитної системи на національну економіку. Відтак він звертав увагу на необхідність державного регулювання кредитних відносин для недопущення перетворення банків на знаряддя спекуляції та легкої наживи. «Закон, наскільки це можливо, повинен забезпечити безпеку довірених банкам капіталів, — писав учений, — сприяти кредитуванню промисловості, ліквідувати спекулятивну експлуатацію всенародного добра».

Б. надавав важливого значення непрямим податкам у системі державних податкових надходжень. Зокрема, він підтримував ідею впровадження акцизу на алкогольні напої та тютюн як надзвичайно доходні статті бюджету. Разом з тим він виступав проти встановлення акцизу на сіль та збільшення акцизних зборів на цукор, вважаючи, що в даному випадку йдеться про товари першої необхідності. Значної ваги в системі державних фінансових надходжень Б. надавав митним тарифам, указуючи на їх важливе значення для поповнення скарбниці.

Роздуми вченого про недоліки існуючої фінансової системи та необхідність її перебудови знайшли відображення у лекціях з курсу поліцейського права. У цьому та інших творах Б. зробив конкретні рекомендації з подолання катастрофічного фінансового стану країни: зосередження у фінансовому відомстві управління всіма галузями державного господарства; зменшення державних витрат, які «непорівнянні із засобами народу»; скорочення кількості бюрократичних інстанцій; чітке розмежування «і предметів відомств, і справ між різними відомствами, більшої простоти і визначеності дій кожного органа урядової влади». Власні погляди на проблему реформування податкової системи Б. виклав у згаданих лекціях з фінансового права для цесаревича Миколи Олександровича в 1863–1864 рр. У своєму лекційному курсі Б. визначив низку заходів, спрямованих на оптимізацію податкової системи. Першим кроком мало стати відчуження державної власності для збільшення доходів до бюджету на час податкових перетворень. У подальшому планувалося замінити податки та інші грошові збори, які розраховуються на подушній основі, а також соляний акциз, іншими податковими платежами.

У галузі фінансів Б. далеко не обмежувався науково-теоретичною діяльністю. Як визнаний і досвідчений фінансист загальноросійського масштабу та переконаний прихильник розкріпачення селян київський професор у 1859–60 рр. був залучений імператором Олександром II до складу редакційних комісій з розроблення фінансових аспектів селянської антифеодальної та антикріпосницької реформи 1861 р. Виступаючи ревним прихильником приватного землеволодіння, Б. обґрунтував необхідність здійснення викупної операції, яка повинна була проводитись за активної державної підтримки шляхом капіталізації селянського оброку в банках. Відіграв вирішальну роль

у розробленні системи викупних платежів за землю, надану селянам після звільнення від кріпацької залежності, активно сприяв їх зменшенню, організації державного кредиту селянам та заснуванню із цією метою в Петербурзі першого Селянського банку, який надавав позички для викупу в поміщиків земельних ділянок із розрахунку 6 % річних. Учений доводив, що розквіт сільського господарства залежить від державної підтримки найпрацьовитіших та ініціативних селян, які ведуть господарство фермерськими методами. За його рекомендацією Селянський банк підсилив кредитну підтримку заможного селянства, питома вага якого серед сільського населення після 1861 р. неухильно зростала та становила 30 % до початку 1890-х рр.

У 1862 р., як досвідчений фінансист — теоретик і практик, за сумісництвом був призначений керуючим Київською конторою Державного банку. Зміг вивести її зі збиткового стану, зробити прибутковою та зразковою організацією. На чолі цієї провідної державної банківської установи Б. продовжував працювати в 1871–1875 рр. та 1878–1880 рр., сполучаючи практичну фінансову діяльність із ректорськими функціями, теоретичними дослідженнями й викладанням. У 1860–70-ті рр., протягом так званого київського періоду, Б. також активно сприяв розбудові фінансово-кредитної системи та створенню ринкової фінансової інфраструктури. Особисто брав участь в організації перших у країні комерційних банків, ощадних кас, товариств взаємного кредитування. Стверджуючи, що акціонерні товариства є «щасливим поєднанням діяльності особистої з діяльністю суспільною», що акції «створюють найрозвинутішу форму приватної власності», Б. був переконаний, що заснування акціонерних банківських товариств сприятиме звільненню виробництва від застою й духу рутини, забезпечивши «прибуткове застосування тих засобів, для яких уряд наш із важкістю знаходить розміщення, між тим як ми чуємо скарги на нестачу капіталу й кредиту». У 1868 р. за його ініціативою й особистим сприянням було засновано Київське міське товариство взаємного кредитування та перший у Росії провінційний акціонерний банк — Київський приватний комерційний банк. У 1869 р. за підтримки Б. в Києві було організовано Біржове товариство. Він не тільки виступив ініціатором створення біржі, але й особисто пожертвував гроші на її заснування. Як голова Київської контори Державного банку сприяв виділенню земельної ділянки та коштів для спорудження будівлі Київської біржі. При цьому сам ніколи не мав і не шукав від власної засновницької діяльності жодного комерційного зиску, розглядав її як суспільну місію та був людиною рідкісної безкорисливості. У 1869 р. німецька спільнота Москви запросила його очолити створений нею Московський обліковий банк, але отримала відмову — Б. не погодився залишити улюблений Київ. У 1871 р. сприяв заснуванню Київського промислового банку.

У 1880 р. Б. отримав призначення до Петербурга на посаду товариша міністра фінансів, на якій відпрацював рік. Упродовж наступних п'яти років (1881–1886) був міністром фінансів Російської імперії. Високі урядові призначення відкривали нові можливості практичного втілення його наукових ідей та реформаторських проєктів. З огляду на нагальні господарські потреби, Б. спрямовував свою діяльність на загальне фінансове оздоровлення економіки країни, підірваної Кримською та Турецькою війнами. У стратегічному плані — на ліберальну модернізацію віджилої, архаїчної, малоефективної фінансової системи імперії. Провідне значення в урядовій програмі відводив таким напрямам фінансового реформування, як модернізація податкової системи, впорядкування та скорочення державних бюджетних видатків, оптимізація грошової системи.

Б. ідейно обґрунтував та очолив перебудову податкової системи країни шляхом скасування феодального пережитку — подушної податі та переходу до оподаткування доходів громадян. Обґрунтовуючи необхідність упровадження прибуткового принципу оподаткування, звертав увагу

на те, що в цивілізованому суспільстві кожен повинен сплачувати податок і сприяти в міру своїх сил та засобів підтримці державних заходів, які забезпечують зовнішню та внутрішню безпеку, користування суспільними благами. Він був переконаний, що «обов'язок сплачувати податки є обов'язком загальним, який випливає із засад рівності всіх перед законом та із засад справедливості: той, хто належить до державного союзу, не може бути звільненим від зобов'язань, які випливають із сутності цього союзу; той, хто користується вигодами державного життя, зобов'язаний сприяти досягненню мети держави». Протягом 1883–1887 рр. відбулося поетапне скасування подушної податі.

Б. також виступив за реорганізацію системи розроблення бюджету, скорочення непродуктивних державних видатків, мінімізацію бюджетних зловживань. Основним завданням міністра, як і його попередників, залишалася боротьба з бюджетними дефіцитами, яку він розумів набагато глибше. На його думку, було не достатньо звичайного збільшення надходжень до державної скарбниці, потрібно «знищити нерівність оподаткування, притягнути до нього нові, ще не виснажені джерела, скоротити непродуктивні видатки,— і дефіцити зникнуть самі собою». На досягнення цієї мети були покладені основні зусилля Б. на міністерській посаді.

На посту міністра фінансів Б. рішуче виступив з підтримкою національного товаровиробника, першим в історії загальноросійської економіки вдався до запровадження системи помірно високих мит на імпортовані товари. У 1881–1884 рр. мито в Російській імперії становило 19 %, у 1887 р.— 28 %, зрештою в 1891–1900 рр.— 33 %. За таких тарифів ціни на промислові товари на внутрішньому ринку були значно вищими, ніж на світовому, але зі зміцненням вітчизняної промисловості вони неухильно знижувалися. Значну увагу Б. приділяв удосконаленню митної політики, підкреслюючи її тісний зв'язок із системою оподаткування. Наголошуючи на необхідності врахування впливу митних зборів на розвиток національного виробництва, торгівлі та споживання, займав центристську позицію між фритредерами та протекціоністами. Протекціоністська політика Б. сприяла поверненню країні втрачених після Кримської війни економічних позицій. У деяких галузях промисловості до 1890-х рр. Російська імперія не мала собі рівних. Це стосується, приміром, військового суднобудування та цукрової промисловості. У ті роки українські землі з вугіллям Донбасу, залізною рудою Кривого Рогу, машинобудуванням Харкова, Луганська й Києва, суднобудуванням Миколаєва та Херсона стали найперспективнішими індустріальними регіонами імперії. Водночас величезного значення Б. надавав проблемі розвитку залізниць, мотивуючи вимогу їх прискороного будівництва та модернізації постійним зростанням хлібного експорту, а також необхідністю освоєння природних багатств Сибіру та Далекого Сходу.

Державницька діяльність Б. була також спрямована на реформування грошової системи. Гарантією та основою розвитку вітчизняної економіки Б. вважав карбованець, забезпечений золотом та вільно конвертований на золоту монету. Здійснив низку практичних заходів, спрямованих на відновлення металевого грошового обігу. У 1881 р. була поновлена чеканка срібної монети, в 1885 р. затверджений новий монетний статут, який встановлював європейські вимоги щодо проби монети. У 1884 р. було припинено продаж золота за кордон, завдяки чому золотий запас до 1886 р. зріс більш ніж на 30 % порівняно з 1883 р. Багато сил віддав підготовці грошової реформи, яку йому не судилося реалізувати в умовах надзвичайного консервативного спротиву. Але ним був заданий напрям та створені передумови для подальшої грошової реформи його наступника й послідовника С. Ю. Вітте. Вже після смерті Б., у 1897 р., Вітте здійснив переведення знеціненого паперового карбованця на золотий вміст.

Найбільший злет державотворчої та реформаторської активності Б. припав на останні роки життя. Наприкінці 1880-х — у першій половині 1890-х рр. реалізував себе як видатний державний діяч-реформатор другої половини ХІХ ст., як одна з наймасштабніших політичних постатей післяреформеного розвитку Російської імперії. У 1887 р. отримав високе державне призначення — стає головою Комітету міністрів Російської імперії. На цьому посту в надзвичайно складних і несприятливих політичних умовах політичної реакції працював до 1895 рр., сприяючи проведенню економічних перетворень, спрямованих на остаточний розрив Росії з феодальним минулим, поступальний розвиток суспільства шляхом створення ринкового, конкурентного середовища та глибокого соціального реформування. Саме таким чином він прагнув залучити країну до когорта цивілізованих, економічно розвинутих націй.

До кінця життя, навіть перебуваючи на вищих державних посадах, Б. не припиняв напруженої інтелектуальної та наукової діяльності, залишаючись ученим універсального економічного спрямування та, за висловом сучасників, «місіонером» європейської економічної науки. Актом великої громадянської відданості та патріотизму стало написання Б. наприкінці життя свого «політичного заповіту», відомого як «Загробні нотатки». У «Загробних нотатках» він виклав широку програму майбутніх реформ російського суспільства: реформи органів державного управління, адміністративної, місцевого управління, торгово-промислового законодавства, правового регулювання соціальної сфери, трудових відносин тощо. Цей відвертий і не підцензурний твір містив бачення Б. перспектив подальшого розвитку та добробуту Росії. Він був адресований особисто імператору та носив суворо конфіденційний характер, що надавало монарху право повного використання та привласнення реформаторських ідей. Отже, і після смерті Б. прагнув служити високим суспільним ідеалам, які не вдалося сповна реалізувати за життя через спротив консервативних кіл.

Помер Б. 3 червня 1895 р. у Царському Селі, неподалік Петербурга. За заповітом, похований у Києві на Байковому кладовищі, поруч із могилою матері. Труну з тілом відомого киянина було доставлено до Києва 8 червня 1895 р. Вулиці, прилеглі до вокзалу, і весь шлях до місця поховання були заповнені тисячами киян усіх станів, які прийшли віддати останню шану славнозвісному земляку. Лише після смерті Б. відкрилися реальні масштаби його багаторічної благої діяльності. Значні особисті заощадження вчений заповів Київському університету. У 1896–1910 рр. за піклуванням університетської ради на проценти від цієї суми було засновано щорічну премію імені Б. за найкращу студентську роботу з економічної проблематики та щорічні стипендії для незаможних студентів університету, які відмінно навчаються. Також на його кошти було засноване зразкове міське училище його імені, офіційне відкриття якого відбулось у 1904 р. на Липках неподалік від будинку, де він проживав.

Увійшовши у вітчизняну історію як держаний діяч-ліберал, Б. залишив по собі глибокий слід в урядовій політиці останньої третини ХІХ ст. Його творчо-інтелектуальна та державницько-реформаторська діяльність виконала вагомий історичний місію — заклав підвалини соціально-ринкової трансформації господарства феодального типу в конкурентно-підприємницьку систему.

Основні наукові праці:

«Теория кредита» (К., 1852).

«Кредит и крепостное право» (1859).

«Основания политической экономии» (К., 1870).

«Банковые законы и банковая политика» (СПб., 1874).

- «Заметка о настоящем положении нашей денежной системы и средства к ее улучшению» (1880).
«Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии» (СПб., 1893).
«Исследования по вопросу о восстановлении налога на соль» (СПб., 1893).
«О восстановлении металлического обращения в России» (К., 1877).
«О восстановлении постоянной денежной единицы в России» (К., 1878).
«Очерки политико-экономической литературы» (СПб., 1895).
«Записка Н. Х. Бунге Александру II „О финансовом положении России”» (1960).
«Записка Н. Х. Бунге Александру II „О состоянии бюджета России”» (1960).
«Загробные заметки» (М., 1995).

- Література:* 1. М. Бунге : сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича.— К. : Знання, 2005.— 698 с.
2. Ананьич, Н. И. К истории отмены подушной подати в России / Н. И. Ананьич // Исторические записки.— 1974.— Т. 94.— С. 183–212.
3. Горкіна, Л. П. Уроки минулого : Погляди М. Бунге на генезис і завдання економічної теорії та економічної політики держави / Л. П. Горкіна // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України.— № 4.— 2002.— С. 179–189.
4. Картавцов, Е. Э. Николай Христианович Бунге. Биографический очерк / Е. Э. Картавцов // Вестник Европы.— 1897.— Кн. 5.— С. 5–39.
5. Кованько, П. А. Главнейшие реформы, проведенные Н. Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881–1887) / П. А. Кованько.— К., 1901.— 448 с.
6. Корнійчук, Л. Я. Історія економічної думки України / Л. Я. Корнійчук.— К. : КНЕУ, 2004.— 432 с.
7. Мигулин, П. П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора : В 3 т. Т. 2 / П. П. Мигулин.— Х., 1900.— Т. 2.— 578 с.
8. Старый профессор [В. Т. Судейкин]. Замечательная эпоха в истории русских финансов. Очерк экономической и финансовой политики Н. Х. Бунге и И. А. Вышнеградского.— СПб., 1895.— 106 с.
9. Степанов, В. Л. Н. Х. Бунге: судьба реформатора / В. Л. Степанов.— М. : РОССПЭН, 1998.— 398 с.
10. Туган-Барановский, М. И. Витте и Бунге как министры финансов / М. И. Туган-Барановский // Северные записки.— 1915.— № 3.— С. 146–153.

В. Д. Базилевич

БЪОМ-БАВЕРК ЕЙГЕН ФОН (1851–1914)

*Böhm-Bawerk
Eugen von*

— учений-економіст, найвідоміший представник австрійської школи, професор, міністр фінансів Австрії, президент Віденської академії наук.

Народився в м. Брно (Моравія) 12 лютого 1851 р. Навчався у Віденському університеті, працював у Міністерстві фінансів (1872–1875). З 1880 р. займав посаду викладача, а з 1885 р. — професора в університеті м. Інсбрука. У 1890 р. повернувся до Міністерства фінансів Австрійської імперії, обіймав посаду міністра, брав участь у проведенні фінансової реформи та запровадженні золотого стандарту. В 1905 р. повернувся до викладацької роботи у Віденському університеті.

На формування економічного світогляду Б. мала вплив теорія граничної корисності К. Менгера. Протягом усього життя він намагався розвинути концепцію свого вчителя. Основні ідеї Б. викладені в його опублікованій дисертації «Права та відносини з позицій економічного розуміння блага» (1881). У ній він намагався проаналізувати капіталістичний процес, проводив дослідження відмінностей між господарськими правами та благами, а капітал розглядав як сукупність усіх благ

і товарів. Вихідним моментом для нього була не капіталізована цінність, а корисність і здатність блага задовольняти потреби. Після публікації «Основ теорії цінності господарських благ» (1886) він став лідером австрійської школи й основоположником маргінальної теорії корисності. Пропагуючи основні концепції своєї теорії та захищаючи їх у дискусіях з опонентами, учений намагався відкрити загальні економічні закони, які проявляються будь-коли в будь-якій системі.

Основний внесок Б. у світову економічну науку полягає в ідеї про постійно існуючу різницю між цінністю продукту та величиною визначених втрат, залежно від тривалості виробничого періоду. На цих принципових засадах побудована його теорія капіталу, прибутку й відсотка в праці «Капітал і прибуток» (1884–1889). У трактуванні Б. саме відсоток був ключовим моментом до розуміння суті капіталізму. Він ототожнював прибуток і відсоток, хоча вважав, що прибуток утворюється в результаті недосконалості ринку, а відсоток пояснював фактором часу. Його теорія базувалася на твердженні, що теперішні блага ціняться більше, ніж майбутні, і тому відмова від теперішніх благ потребує винагороди. На стику сучасного й майбутнього знаходиться гранична корисність. На думку Б., про теорії відсотка варто судити, виходячи з критеріїв, які визначають походження відсотка та його рух. Користуючись цими критеріями вчений поділив різні теорії відсотка за кількома категоріями: «продуктивності», «використання», «утримання», «трудовою», «експлуатації», а також поділив дохід на декілька потоків, відповідних до факторів виробництва. Критикуючи різні теорії відсотка, Б. намагався створити універсальну теорію, яка б давала відповіді на всі запитання. Він убачав основні причини існування відсотка у відмінностях суб'єктивного ставлення до сучасного й майбутнього, а також у фактичних відмінностях між ними, у загально-визнаній схильності до недооцінки майбутніх благ, технічних перевагах теперішніх благ, що забезпечуються опосередкованими методами капіталістичного виробництва, які віддаляють отримання майбутніх благ. Для правильного розуміння суті відсотка він вважав за необхідне враховувати два фактори виробництва, які в процесі господарської діяльності формують єдиний потік доходу. Процес оцінки, що базується на корисності та обмеженості благ, забезпечує ефективний розподіл недиференційованого потоку доходів на відповідні компоненти.

Величина відсотка визначається додатковим доходом, який приносить остання можливість збільшення виробничого періоду. У цьому процесі беруть участь три основних елементи: обсяги фонду засобів існування, контингент робітників та досягнутий на визначений момент рівень продуктивності. Що більшим є фонд засобів існування, то меншим — відсоток; відповідно що більшою є величина двох інших факторів, то більшим — відсоток. В умовах конкуренції Б. перетворює відсоток в одну з форм оплати факторів виробництва разом із заробітною платою й рентою. Його теорія фонду засобів існування мало чим відрізнялася від теорії заробітної плати.

Будучи прихильником чистої теорії він не намагався обґрунтувати зміни в суспільстві, а розглядав капіталізм як таку економічну систему, що не тільки добре функціонує, але й має внутрішній механізм для саморозвитку. Захист капіталізму та висловлення своєї точки зору в праці «Теорія Карла Маркса та її критика» (1896) дали підстави сучасникам називати його «буржуазним Марксом». Капітал для нього був суто теоретичним поняттям, незважаючи на те, що він виступає й утіленим у конкретних благах. Отже, учений відкидав історичний підхід до аналізу капіталу, наголошуючи на тому, що його теорія є позакласовою.

Заробітна плата робітника повинна бути меншою, ніж створюваний ним прибуток, оскільки робітник, отримує одразу матеріальні блага, а підприємець мусить нагромаджувати капітал для виробництва майбутніх благ, що потребує від нього економії. Таким чином, останній має одержа-

ти винагороду за те, що він утримується від витрачання капіталу на особисті потреби. Порівнюючи негайне споживання робітника й відтерміноване споживання підприємця, він наголошував на їхній нерівноцінності, оскільки теперішня цінність блага за однакових умов завжди більша, ніж майбутня цінність. Для Б. основним фактором отримання чистого прибутку на капітал були опосередковані методи виробництва, які впливають на зростання продуктивності та елемент утримання від споживання благ.

Найбільш повно свої ідеї маргінальної теорії Б. розвинув у праці «Позитивна теорія капіталізму». Попри те, що в книзі відсутня цілісність, вона є завершеним дослідженням. У ній учений описує господарський лад, у якому наявні тільки класи капіталістів, робітників і землевласників, кожний з яких повинен виконувати свої функції. Він розглядає проблему розподілу як функціональну, а не персональну. Кожному виробничому благу (земля, праця, капітал) має бути «приписана» відповідна частина споживчих благ, що вироблені цими чинниками. «Приписування» треба здійснювати з урахуванням граничної корисності «виробничих благ», визначених граничною корисністю вироблених з їхньою допомогою благ. Гранична корисність верстата, наприклад, визначатиметься граничною корисністю виготовленої на ньому продукції. З точки зору Б., персональний розподіл не має значення, оскільки ані політичне, ані соціальне середовище не можуть впливати на розподіл.

Теорія цінності Б. була спробою розвинути вчення К. Менгера. У процесі полеміки між прихильниками маргінальної теорії стосовно цінності він визначав, що корисність тісно пов'язана зі споживчою цінністю. Вчений розділяв потреби за відносною інтенсивністю, що дало йому можливість сформулювати закон спадної граничної корисності: цінність блага визначається величиною граничної корисності, під якою розуміють мінімальну корисність, яку отримує від даного виду матеріального блага споживач.

Намагаючись створити досконало нейтральну теорію, він був готовий абстрагуватися навіть від умов функціонування приватного капіталу, але не міг позбутися інституціональних елементів, оскільки його дослідження відсотка передбачало наявність приватної власності. Намагаючись розробити такі методи економічного дослідження, у яких би втілювалося його ставлення до суспільства, Б. приділяв значну увагу надлишку, який створювався капіталізмом.

У його теорії є низка прогалин. Учений не відрізняв функціональну залежність від причинної, нескінченно малі зміни він плував зі змінами дискретних величин. Його теорії граничної корисності не вистачало точності, і він не зміг достатньою мірою дослідити формальні аспекти своєї теорії. Крім того, ним не розглядалися проблеми зовнішньої торгівлі, зростання чисельності населення, грошей та економічних криз. У його моделі наводився статичний опис ізольованої ситуації.

Незважаючи на недоліки й прогалини, теорія граничної корисності Б. мала досить сильний вплив на наступні покоління економістів, а його праці сприяли перетворенню економічної теорії в мікроекономічну науку.

Основні наукові праці:

«Права та відносини з позицій економічного розуміння блага» (1881).

«Основи теорії цінності господарських благ» (1886).

«Капітал і прибуток» (1884–1889).

«Позитивна теорія капіталізму» (1889).

«Теорія Карла Маркса та її критика» (1896).

В. І. Гринчуцький

**Б'ЮКЕНЕН
ДЖЕЙМС МАКДЖІЛ**
(н. 1919)

*Buchanan
James MacGill*

— відомий американський економіст, фінансист, лауреат Нобелівської премії з економіки (1986), основоположник теорії суспільного вибору.

Народився 3 жовтня 1919 р. у м. Марфрісборо (штат Теннессі, США) в родині фермерів. Закінчив місцевий учительський коледж за спеціалізацією в галузі математики, суспільних наук і англійської літератури. Отримав ступені бакалавра (1940) та магістра (1941) в Університеті Середнього Теннессі.

В роки Другої світової війни служив офіцером на Тихоокеанському флоті. Після закінчення війни продовжив навчання в Чиказькому університеті, де у 1948 р. здобув ступінь доктора наук за роботу з теорії та практики державних фінансів. Розпочав науково-викладацьку діяльність на посаді професора Університету Теннессі. У 1955 р. отримав стипендію Фулбрайта і в Італії вивчав європейські традиції в галузі державних фінансів.

З 1956 р. працював професором економіки і директором Центру політичної економії ім. Т. Джефферсона у Вірджинському університеті. У 1969 р. — професор і директор Центру вивчення суспільного вибору спочатку у Вірджинському політехнічному інституті та державному університеті, згодом — в Університеті Джорджа Мейсона (м. Ферфакс, штат Вірджинія). Своєю науково-дослідною діяльністю сприяв перетворенню зазначених вищих навчальних закладів штату Вірджинія на центри сучасного наукового життя США.

Нобелівську премію з економіки отримав у 1986 р. «за дослідження договірних і конституційних основ теорії прийняття економічних і політичних рішень та розвиток теорії суспільного вибору». Науково-дослідницька діяльність Б. відзначається міждисциплінарністю, застосуванням економічної теорії для аналізу неринкового прийняття рішень. Такий підхід охоплює не лише вивчення конституційного вибору, але й трактування інших питань економіки суспільного сектору. Серед них провідне місце посідає аналіз проблем державних фінансів, державних доходів і витрат, оподаткування тощо.

Такий підхід знайшов відображення у назвах численних праць Б. З певною часткою умовності, враховуючи переплетіння тематики, можна виділити такі три групи наукових інтересів вченого та відображення їх у книгах відповідно до предметів вивчення:

1. Аналіз конституційного вибору: «Розрахунок згоди: логічні основи конституційної демократії» (The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy, співавтор Г. Таллок, 1962); «Свобода в конституційному контракті» (Freedom in Constitutional Contract, 1977); «Причина правил: політична економія конституцій» (The Reason of Rules: Constitutional Political Economy, спільно з Дж. Бренноном, 1985) та ін. У першій із зазначених монографій спільною логічну структуру поєднані застосування моделі максимізації корисності у дослідженні політичного вибору та підхід до політики як процесу товарного обміну. У монографії «Дослідження конституційної демократії» (1989) розглядаються питання природи і виробництва суспільних товарів, оптимального співвідношення між приватним і суспільним секторами економіки.

2. Розробка загальнометодологічних та теоретичних питань політичної економії (економічної теорії) у тісному зв'язку з обґрунтуванням основоположних теорій суспільного вибору, конституційного вибору, трансакційних витрат: «Попит і пропозиція на ринках суспільних благ» (The Demand and Supply of Public Goods, 1968), «Витрати і вибір» (Cost and Choice, 1969; 2-ге видання, 1979), «Межі свободи: між анархією і Левіафаном» (The Limits of Liberty: between Anarchy and Leviathan, 1975) та ін.

3. Дослідження питань фінансової теорії та фінансової політики, оподаткування: «Державні фінанси в умовах демократії» (Public Finance in a Democratic Process, 1966), «Демократія в умовах дефіциту: політична спадщина лорда Кейнса» (Democracy and Deficits: The Political Legacy of Lord Keynes, 1977), «Влада оподатковувати» (The Power to Tax, 1980) та ін. У цих працях також наголошується на зростаючому значенні різних неекономічних інститутів у процесі прийняття суспільних рішень та необхідність їх глибокого аналізу.

Для Б. характерне особливе розуміння структури економічної науки, нової інституціональної економічної теорії (НІЕТ) та конституціональної економічної теорії. Вчений виокремив «нову політичну економію» як набір дисциплін (або дослідницьких програм, що взаємопов'язані) для подолання відносно вузьких меж традиційної неокласичної економічної теорії. До складу дисциплін, що об'єднані рубрикою «нова політична економія», Б. відніс: теорію суспільного вибору, на основі якої виникла конституціональна економічна теорія; економічну теорію прав власності; теорію економіки і права, або економічний аналіз права; політичну економію державного регулювання; неінституціональну економічну теорію; нову економічну історію.

Водночас, на основі пошуку спільних ознак теорій, вчений дав більш широке визначення структури конституціоналізму, згідно з яким «конституціональна економічна теорія охоплює всі ці дисципліни, оскільки у кожному випадку певна увага приділяється юридичним і політичним обмеженням, в межах яких економічні та політичні суб'єкти вирішують проблему вибору».

Разом з тим, Б. виокремив низку відмінностей між зазначеними теоріями. Теорія суспільного вибору (тією мірою, якою вона торкається проблем конституційного характеру) концентрує увагу на альтернативних структурах політичного вибору і поведінки суб'єктів у межах даних структур. Вчений зазначає, що вона орієнтована насамперед на побудову прогнозних моделей політичної взаємодії і являє собою попередній, однак необхідний крок на шляху до проведення конституціональних досліджень більш загального характеру.

На думку Б., економічна теорія прав власності, теорія економіки та права, а також політична економія державного регулювання мають більше спільного з традиційною економічною теорією, ніж нетрадиційні конституціональна економічна теорія або теорія суспільного вибору. НІЕТ орієнтована скоріше на вивчення взаємодії у межах конкретних інституціональних форм, ніж на вивчення сукупної структури політичних правил. Деякі підходи в рамках нової економічної історії мають багато спільного з конституціональною економічною теорією, проте їх увага зосереджена на історичному, а не порівняльному аналізі.

Зміст конституціональної економічної теорії, на думку Б. полягає у такому: застосування неінституціоналізму до пояснення характерних особливостей альтернативних сукупностей законодавчо — інституціонально — конституційних правил, що накладають обмеження на вибір способів діяльності політичних та економічних суб'єктів; вивчення процедури інституціонального вибору серед альтернативних обмежень; дослідження вибору суспільством правил для вироблення норм, що визначають функціонування систем.

В синтезованому вигляді погляди Б. на широкий спектр питань сучасної економічної та фінансової науки відображає його стаття «Конституціональна економічна теорія», що надрукована в енциклопедичному виданні з економіки «Новий Полгрейв». У ній вчений розкрив суть та структуру теорії, спільне та відмінності між класичною та неокласичною теоріями з одного боку, і конституціональною економічною теорією, з іншого боку. Б. показав, що практичні прикладні аспекти конституціональної економічної теорії охоплюють кілька сфер. Першою з них є оподаткування. На думку Б., конституціональна економічна теорія використовує результати дослідження для вивчення питання про виникнення

різних правил оподаткування за використання різних політичних правил. Друга сфера — посткейнсіанські дискусії щодо бюджетної політики. Висновок про пояснення в теорії суспільного вибору тенденції до дефіцитності державного бюджету обумовлює вивчення взаємозв'язку між обмеженнями, які можуть бути накладені на політичний вибір, та їх прогнозованими бюджетними наслідками. До третьої сфери Б. відніс аналіз альтернативних правил «конституції трансфертів». З нього випливає, що принципові зміни в розподілі доходів і багатства можливі лише тоді, коли інституціональні правила різко обмежать прибутковість інвестицій, що спрямовані на спотворення процесу здійснення трансфертів. Зрештою, ще однією сферою є конституції державного регулювання, а також організація державних підприємств.

Загальний важливий висновок для розуміння тенденцій розвитку сучасної економічної та фінансової науки Б. є таким: «Конституціональна економічна теорія в широкому розумінні стає каналом, за допомогою якого в інколи надто стерильну соціальну науку знову повертається уявлення про роль інституціональних факторів. У більш вузькому розумінні конституціональна економічна теорія, поряд із суміжними і доповнюючими її дослідними програмами, привносить «політичне» в «економіку», тим самим відновлюючи зв'язок, який був порушений протягом часів, коли «економічна теорія» прагнула на незалежного статусу».

Б. — президент Південної економічної асоціації (1963), віце-президент Американської економічної асоціації (1972), президент Товариства Мон Пелерин (1984–1986). Засновник (спільно з Г. Таллоком) Товариства суспільного вибору (1962). На честь вченого названо Центр політичної економії Університету Джорджа Мейсона.

Основні наукові праці:

The Scandinavian Journal Of Economics (1987).

The Collected Works of James M. Buchanan (Indianapolis, 1999–2000).

Public Principles of Public Debt: A Defense and Restatement (Indianapolis, 1999–2000).

The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy (Indianapolis, 1999–2000).

Public Finance in Democratic Process: Fiscal Institutions and Individual Choice (Indianapolis, 1999–2000).

The Demand and Supply of Public Goods (Indianapolis, 1999–2000).

Cost and Choice: An Inquiry in Economic Theory (Indianapolis, 1999–2000).

The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan, (Indianapolis, 1999–2000).

Democracy in Deficit: The Political Legacy of Lord Keynes, (Indianapolis, 1999–2000).

The Power to Tax: Analytical Foundations of a Fiscal Constitution (Indianapolis, 1999–2000).

The Reason of Rules: Constitutional Political Economy (Indianapolis, 1999–2000).

Why I, Too, Am Not a Conservative: The Normative Vision of Classical Liberalism (2005).

Economics from the Outside In: Better than Plowing and Beyond (2007).

«Сочинения. Конституция экономической политики. Расчёт согласия. Границы свободы» (М., 1997).

«Политика без романтики» (СПб., 2004).

«Конституция экономической политики»(2004).

«Причина правил. Конституционная политическая экономия» (СПб., 2005).

Література: 1. Блауг, М. Сто великих економістів после Кейнса / М. Блауг.— СПб. : Економ. шк., 2008.— С. 48–52.
2. Чухно, А. А. Сучасні економічні теорії / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко.— К. : Знання, 2007.— С. 740–745.

П. М. Леоненко, С. С. Гасанов

В

ВАГНЕР
АДОЛЬФ ГАЙНРИХ ГОТТГІЛЬФ
(1835–1917)

Wagner
Adolf Heinrich Gotthilf

— видатний німецький учений-економіст, викладач та дослідник у галузі фінансів, грошово-банківської системи, політичний діяч.

Народився 25 березня 1835 р. у м. Ерланген (Німеччина). У 1853–1857 рр. навчався в Геттінгенському та Гейдельберзькому університетах, де опановував курс дисциплін держави і права. Його академічними наставниками були відомі економісти-фінансисти того часу Г. Гансен та К. Рау. Отримав науковий ступінь доктора філософії Гейдельберзького університету (1857). У 1858–1863 рр. викладав національну економіку та фінанси у Вищій школі купецтва у м. Відні.

Продовжив вивчення економічних наук у Гамбурзькому закладі підвищення кваліфікації в галузі комерції (1863–1865). Після цього нетривалий час діяльність В. була пов'язана з Росією: у 1865–1868 рр. він працював професором статистики Дерптського (нині Тартуський) університету, водночас був радником російського уряду з питань грошово-кредитної політики. Повернувшись до Німеччини, у 1868–1870 рр. обіймав посаду завідувача кафедри наук про державу та державне адміністрування (камералістика) Фрайбурзького університету.

З 1870 р. до кінця життя був ординарним професором кафедри наук про державу Берлінського університету. З початку 80-х рр. брав активну участь у політичному житті — член палати представників (1882–1885) та верхньої палати парламенту Пруссії (1910–1917).

Як один з яскравих представників німецької історичної школи, став засновником так званої катедр-соціалістичної теорії державних фінансів. На відміну від класичних поглядів на теорію державних фінансів представники та прихильники цієї школи при розбудові фінансової системи на перший план виносили не універсальні принципи, а конкретні особливості окремої країни — структуру її економіки, відносини власності, політичний лад, інтереси основних суспільних груп тощо.

Головний теоретичний доробок В. представлений дослідженнями державних фінансів та грошово-банківської системи. Лейтмотивом його численних наукових праць (насамперед чотири томна «Теорія фінансів», 1877–1901 рр.) стало твердження про те, що державні фінанси мають виступати ефективним знаряддям досягнення соціальної справедливості. Отже, фінансова система країни повинна бути підпорядкована соціально-етичним і суспільно-державницьким принципам.

Важливим здобутком В. стало винесення теорії державних фінансів на перший план серед проблем політичної економії. Він не тільки запропонував новий методологічний підхід до вивчення державних фінансів, який полягав у їх аналізі в конкретному історичному контексті, а не абстрактно-теоретично, але й виступив ініціатором їх реформування, в основі якого мають бути соціально-етичні ідеали. Саме тому він виступив у 1872 р. одним із засновників Союзу соціальної

політики (Verein für Sozialpolitik), створеного з метою підтримки законодавчих заходів для покращення становища робітників. Прихильник так званого державного соціалізму, він був певний час президентом Християнсько-соціальної партії.

В. виділив два періоди у розвитку державних фінансів: фіскально-адміністративний та соціально-політичний. У першому періоді держава функціонує як фіска, збираючи обов'язкові платежі для задоволення своїх потреб; у другому — фіскальна мета держави відходить на другий план, натомість на перше місце виходять соціально-політичні цілі.

Однією з найбільш відомих концепцій, яку вчений висунув стосовно державних видатків, стало вчення про зростання відповідальності держави за економічний добробут громадян, яке згодом отримало назву «закон Вагнера». На думку В., під впливом зростання попиту на державні послуги у промислових країнах, що у свою чергу, зумовлено збільшенням середніх доходів, видатки держави зростають більш високими темпами, ніж валовий національний продукт. Формулюючи свою емпіричну теорію, він розділив державні видатки на три групи: державне управління, соціально-культурна сфера та надання державних послуг.

Видатки першої групи виявляють тенденцію до зростання через посилення централізації функцій держави, що зумовлено ускладненням господарського життя індустріальної країни. До того ж збільшення населення та загострення суспільних суперечностей через процеси урбанізації сприяють зростанню видатків на судочинство та охорону громадського порядку. Видатки другої групи зростають через підвищення рівня гуманізації та цивілізованості суспільства, а також посилення попиту на культурні блага завдяки збільшенню доходів. Зростання третьої групи видатків зумовлене посиленням необхідності втручання держави в діяльність ринків, що пов'язано з їх недосконалістю.

Разом з тим В. відзначав, що збільшення частки держави в економіці відбувається за рахунок зниження частки приватного сектору, а тому існує необхідність пошуку оптимальної пропорції між ринковою та усупільненою частинами економіки. Наведені В. положення й до цього часу є предметом жвавої дискусії серед економістів усього світу.

В. обґрунтував принцип фіскальної касової єдності, згідно з яким державні видатки і доходи мають проходити через єдину касу. Аналізуючи доходи держави, він сформулював своє бачення принципів побудови оптимальної податкової системи. На його думку, до них повинні входити фіскальні (достатність та еластичність), економічні (економічна ефективність), соціальної справедливості (загальність та рівномірність оподаткування), технічні (визначеність, зручність, економічність).

Для теоретичних поглядів В. на податки характерне те, що вчений вважав їх обов'язковими платежами, зобов'язання щодо яких виникають через належність окремого індивіда до спільноти. Отож він не може сподіватися на відповідність між тим, що сплачує у державну касу, та обсягом суспільних послуг, отриманих від держави. Тому головним принципом оподаткування мала бути платоспроможність, заснована на такому розумінні справедливості, як рівність відносної жертви, «оскільки можна припустити, що в такому випадку всі члени спільноти будуть рівномірно оподатковані для спільної мети, тобто будуть нести рівну відносну жертву щодо економічних благ». Разом з тим В. не виключав можливість використання принципу вигоди у випадках, коли можна встановити її величину отриману окремими особами від споживання суспільних послуг.

Оподаткування, окрім фіскальної мети, виконує і важливі соціально-політичні завдання. Його мета полягає не лише в забезпеченні держави необхідними коштами, а й регулюванні розподі-

лу доходів і приватних видатків. Він вважав необхідним, ґрунтуючись на соціально-політичних міркуваннях, запровадження мінімального обсягу засобів існування, які повинні звільнитися від податків, відстоював підвищені ставки оподаткування з доходів від заснування господарських товариств і взагалі виступав за використання прогресивної шкали оподаткування доходів фізичних осіб.

В. здійснив також суттєвий внесок у теорію місцевих фінансів та вважається одним з її засновників у Німеччині. Традиційно для німецької фінансової науки він розглядав місцеві органи влади як створені державою для більш ефективного виконання власних функцій. У підручнику «Теорія фінансів» він зокрема наголосив на необхідності поділу завдань органів самоврядування на три групи: спеціальні передані державою, щодо яких установлені точні вимоги стосовно обсягу та якості результату; загальні передані державою, щодо яких держава не встановлює конкретних вимог про виконання; факультативні, у виконанні яких місцева влада має свободу. Відповідно видатки місцевих органів влади поділяються також на три групи. Перші дві групи видатків мають фінансуватися державою або безпосередньо, або через механізм трансфертів (*Zuweisungen*). Таким чином, В., по суті, поставив питання про розмежування місцевих видатків на делеговані та власні.

Важливою вимогою до держави, сформульованою В., є те, що вона не повинна вирішувати свої проблеми коштом місцевих бюджетів, перекладаючи на них тягар фінансування загальнодержавних функцій.

Розглядаючи трансферти місцевим бюджетам, В. розділив їх на дві групи: часткові цільові та загальні. Перші повинні існувати у вигляді фіксованих чи змінних грошових платежів, в основі яких полягають міркування узгодження інтересів держави та органів самоврядування і досягнення більш справедливого розподілу тягаря видатків. Щодо загальних трансфертів, то він вважав, що вони мають слугувати для фінансування загальних завдань, делегованих державою. Учений виступав за обережність стосовно дотаційного фінансування місцевих бюджетів, оскільки загальні трансфертні кошти можуть бути використані не тільки для фінансування делегованих державою повноважень, а й власних видатків місцевих бюджетів.

У розробках стосовно грошово-кредитної системи В. намагався знайти емпіричне обґрунтування необхідності існування змішаної банківської системи, наполягаючи на важливій ролі центрального банку. Вже у своїй першій праці «До вчення про банки» (1857), присвяченій банківській справі, він наголосив на необхідності незалежності банків, припинення державного втручання у їх комерційні справи розвитку вільної конкуренції серед комерційних банків. У низці своїх наступних робіт («Грошово-кредитна теорія і закон Пееле „Про банки”», 1862 р.; «Система німецького законодавства про емісійні банки», 1870–1873 рр. та інших) відстоював необхідність еластичності реакції центрального банку на зміни у грошовому попиті. При цьому відкидав тезу, що банківська емісія спричиняє інфляцію. На його думку, лише державні паперові гроші можуть впливати на їх ціну, тоді як інші грошові сурогати (банкноти, векселі, чеки, депозити) не мають такої можливості.

Теоретичні погляди В. знайшли відображення й у практичній сфері. Його запрошували радником з питань банківських установ баденського міністерства торгівлі, на замовлення якого він розробив пропозиції щодо створення емісійного банку. Пізніше набутий практичний досвід був висвітлений у книзі «Система німецького законодавства про емісійні банки», у якій учений також висунув чимало нових пропозицій щодо розбудови банківської системи Німеччини. Зокрема, він наголошував на зниженні ролі держави в регулюванні банківської діяльності, а саме зменшенні

участі фіскальних елементів у цій сфері, зниженні ролі державних паперових грошей та мінімізації державного контролю. У кінцевому рахунку, на його думку, можна отримати «орієнтовану на пропозицію, автоеластичну і соціальну пропозицію грошей, що не має викривлень». В. здійснив систематизацію німецьких емісійних банків та запропонував для кожного з п'яти виділених ним типів оптимальну систему коефіцієнтів покриття. Виступив за реформування центральних банків, які, як він вважав, мають стати «позичальником останньої руки», а не займатися вексельними та іншими комерційними операціями, які слід повністю передати комерційним банкам. Пропозиції В. лягли в основу банківської реформи, проведеної в Німеччині в 70-х рр. XIX ст.

У галузі політичної економії займався теоретико-методологічними проблемами, особливо питаннями поєднання дедуктивного методу класичної школи з індуктивним методом німецької історичної школи, а також питанням співвідношення господарства і права.

Помер 8 листопада 1917 р. у м. Берліні.

Основні наукові праці:

«До вчення про банки» (Beiträge zur Lehre von den Banken, 1857).

«Грошово-кредитна теорія і закон Пееле „Про банки”» (Die Geld-und Kredittheorie der Peelschen Bankakte, 1862).

«Закономірність в уявно стихійних діях людей» (Die Gesetzmäßigkeit in den scheinbar willkürlichen menschlichen Handlungen, 1864).

«Російські паперові гроші» (Die russische Papierwährung, 1868).

«Система німецького законодавства про емісійні банки» (System der deutschen Zettelbankgesetzgebung, 1870–1873).

«Народне господарство і право» (Volkswirtschaft und Recht, 1876).

«Теорія фінансів», 4 т. (Finanzwissenschaft, 1877–1901).

«Підвалини політичної економії», 3 т. (Grundlegung der politischen Ökonomie, 1892–1894).

«Аграрно-промислова держава» (Agrar and Industriestaat, 1902).

«Теоретична соціальна економіка», 3 т. (Theoretische Sozialökonomie, 1907–1909).

«Три фрагменти щодо державних фінансів» (Three Extracts on Public Finance, 1958).

«Листи, документи, свідчення сучасників» (Dokumente, Augenzeugenberichte, Berlin, 1978).

- Література:* 1. Андрущенко, В. Л. Фінансова думка Заходу в XX столітті : Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів / В. Л. Андрущенко.— Л. : Каменярь, 2000.— 303 с.
2. Biehl, D. Wagner's Law : An Introduction to and a Translation of the Last Version of Adolph Wagner's Text of 1911 / Dieter Biehl // Public Finance.— 1998.— Vol. 53.— № 1.— P. 102–111.
3. Burger, G. Adolph Wagner als Statistiker, 1929.
4. Dawson, W. H. The Jubilee of Adolph Wagner / W. H. Dawson // The Economic J.— 1906.— Vol. 16.— № 62.— P. 282–284.
5. Essays on Social Security and Taxation : Gustav Schmoller and Adolf Wagner Reconsidered / ed. by J. Backhaus.— Hardcover : Metropolis, 1997.— 656 s.
6. Montaner, A. Adolph Wagner / A. Montaner // Staatslexikon Recht, Wirtschaft, Gesellschaft / Hgn. von der Görres-Gesellschaft.— 1960.— Bd. VIII.— S. 395–398.
7. Die Deutsche Vereinigung und Professor Wagner // Germania.— 1910.— № 282.— Dez.
8. Wright, H. R. C. Adolph Wagner and the Plural Society / H. R. C. Wright // South African J. of Economics.— 1993.— Vol. 61, iss. 1.— P. 38–43.
9. Schefold, B. The German Historical School and the Belief in Ethical Progress / Bertran Schefold // Ethical Universals in International Business / ed. by F. Neil Brady.— 1996.— P. 173–197.

С. В. Слухай

**ВАСИЛЕНКО
МАРКО СЕРГІЙОВИЧ**
(1895–1937)

*Василенко
Марко Сергеевич*

— народний комісар фінансів Ради народних комісарів УРСР (липень — серпень 1937 р.).

Народився в с. Виползово Чернігівської губернії в селянській родині. Брав активну участь у революційних подіях, у роки громадянської війни — матрос-мінер Чорноморського флоту, командир партизанського загону. Після закінчення громадянської війни перебував на партійній роботі.

У 1928 р. призначений секретарем Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, очолював урядові комісії. У 1932–1936 рр. був головою Київського облвиконкому, 1936 р. стає членом редакційної комісії з вироблення остаточного тексту Конституції СРСР, а в 1937 р. — членом комісії з розроблення Конституції УРСР.

У 1937 р. нетривалий час обіймав посаду народного комісара фінансів, був заарештований і звинувачений у вигаданій причетності до націоналістичної терористичної організації. Того ж року розстріляний.

У 1956 р. військова колегія Верховного Суду СРСР відмінила вирок за відсутністю складу злочину. У жовтні 1989 р. В. було реабілітовано посмертно.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

**ВАСИЛИК
ОСТАП ДМИТРОВИЧ**
(1938–2004)

*Василик
Остап Дмитриевич*

— відомий український учений-фінансист, заслужений діяч науки і техніки України.

Народився 1 липня 1938 р. у с. Сороки Бучацького р-ну Тернопільської обл. Після здобуття середньої спеціальної освіти працював інспектором Тернопільського облфінуправління (1955–1958). Вищу освіту здобув у Київському інституті народного господарства (нині Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) на фінансово-економічному факультеті, який закінчив у 1965 р.

Упродовж 1965–1968 рр. працював старшим економістом Тернопільського міськфінвідділу. Практичний досвід роботи у фінансових установах підкріпив теоретичними знаннями. У 1968 р. вступив до аспірантури Київського інституту народного господарства (КІНГ). Після її закінчення працював викладачем, доцентом кафедри фінансів КІНГ. У 1975 р. захистив кандидатську дисертацію.

З 1984 до 1992 р. працював завідувачем відділу Міністерства фінансів України. Свій багаторічний досвід роботи в керівних фінансових структурах України узагальнив у докторській дисертації «Територіальне фінансове планування (суть, проблеми, шляхи вирішення)», яку захистив 12 жовтня 1990 р. у спеціалізованій раді при Всесоюзному заочному фінансово-економічному інституті (м. Москва). У 1991 р. йому було присвоєно звання доктора економічних наук.

Займався науково-педагогічною роботою з 1992 р. До кінця життя працював професором, завідувачем кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту на економічному факультеті Київського державного університету (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Педагогічний стаж В. становить 25 років. Науково-педагогічна діяльність ученого у 90-ті рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. припала на роки переходу країни до ринкової економіки, корінних

змін у суспільному житті та навчальному процесі. Розробляв навчальні плани підготовки фахівців у галузі фінансів і кредиту, нормативні програми з фахових економічних дисциплін.

У 1994–1998 рр. науковий консультант Президента України з питань фінансової політики. Під час цієї відповідальної державної роботи обґрунтував ряд пропозицій щодо вдосконалення фінансової системи України, які знайшли практичне застосування в ухвалених законодавчих і нормативних актах. Пропозиції викладені в доповідних записках і наукових статтях у журналах «Банківська справа», «Фінанси України» та ін.

Багато років був членом спеціалізованих вчених рад Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Науково-дослідного фінансового інституту при Міністерстві фінансів України. Брав активну участь у всеукраїнських і міжнародних наукових конференціях, виступаючи з доповідями з актуальних проблем теорії та практики фінансів. Зміст ряду ключових категорій та теорій фінансової науки і практики вчений виклав на сторінках фундаментальної «Економічної енциклопедії», виданої за редакцією професора С. Мочерного.

У 1995 р. В. створив щомісячний науково-теоретичний та інформаційно-практичний журнал «Фінанси України» й очолив його редколегію.

Наукові інтереси В. — фінансове планування та прогнозування, бюджет та бюджетна система, теорія фінансів. Опублікував понад 90 наукових праць, з них 4 монографії та 3 підручники.

У 2003 р. з ініціативи В. при Міністерстві фінансів України засновано Українську державну фінансову академію (нині Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі), ректором якої він залишався до останньої хвилини життя.

Помер у 2004 р. у Києві.

Література: 1. *Василик, О. Д.* Бюджетна система України : підручник / О. Д. Василик, К. В. Павлюк. — К. : Центр навч. л-ри, 2004. — 544 с.

2. *Василик, О. Д.* Державні фінанси України : навч. посіб. / О. Д. Василик. — К. : Вища шк., 1997. — 384 с.

3. *Василик, О. Д.* Податкова система України : навч. посіб. / О. Д. Василик. — К. : Поліграфкнига, 2004. — 478 с.

4. *Василик, О. Д.* Теорія фінансів : підручник / О. Д. Василик. — К. : НІОС, 2001. — 416 с.

П. М. Леоненко, І. О. Лютий

**ВЕРНАДСЬКИЙ
ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ**
(1821–1884)

*Вернадский
Иван Васильевич*

— видатний український вчений-економіст, фінансист, статистик, історик економічної думки, громадський діяч.

Народився 24 травня 1821 р. у м. Києві в родині, що походила із дворян Чернігівської губернії. Батько, Василь Іванович Вернадський, був талановитим лікарем, який під час наполеонівських війн брав участь у воєнних походах О. С. Суворова і М. І. Кутузова. Після повернення з полону продовжував державну службу. Працював ординатором, штаб-лікарем Київського військового госпіталю. Отримав чин колезького радника, що давав право на спадкове дворянство.

У 1831 р. В. вступив вільним слухачем до вищого відділення Київського повітового духовного училища, а згодом перейшов у 3-й клас Першої київської гімназії. У 1837 р., не закінчивши повного гімназійного курсу, що складався тоді з 7 класів, він успішно склав вступні іспити до Університету св. Володимира і був зарахований казеннокоштным студентом першого відділення філософського факультету.

Вже під час навчання в університеті В. проявив творчі здібності, які одним з перших помітив ректор університету М. О. Максимович. На третьому курсі В. написав конкурсний твір на запропоновану факультетом тему під назвою: «Изложитъ и критически рассмотри замечательнейшее мнение народов и мыслителей о состоянии человеческих душ за гробом», який був відзначений золотою медаллю. Інший твір В. «О полонизмах в русском языке» також здобув високу оцінку. Професор М. О. Максимович пропонував надрукувати його і розіслати по училищах Київського навчального округу.

У 1841 р. В. закінчив університет і отримав ступінь кандидата філософії, згодом його направили у Подільську губернську гімназію виконуючим обов'язки старшого вчителя російської словесності. Через рік молодого викладача перевели до 2-ої Київської гімназії старшим вчителем російської словесності. Досить швидко він став секретарем педагогічної ради гімназії, що свідчило про істотні організаторські здібності.

У Києві талановитий випускник філософського факультету зацікавився політичною економією. Університет рекомендував В. до завідування кафедрою політичної економії, для чого відрядив його за казенні кошти на трирічне навчання до Німеччини, Франції, Англії, Бельгії і Голландії. Про перебування за кордоном В. писав, що в Берлінському університеті ознайомився із методами та змістом викладання професорів Ріделя, Дітеріці, Гельвіга, Роттера, Раумера та ін., у Гейдельберзькому університеті — професорів Рау, Шлоссера, Цепфля та ін., в Паризькому — А. Бланкі, М. Шевальє та ін., а також відвідував різні промислові та благодійні заклади. В Англії молодий вчений ознайомився з промисловим виробництвом та економічними установами, що мали особливий характер саме у цій країні.

У 1846 р. після закінчення закордонного відрядження В. прибув до Санкт-Петербургу, де склав іспит на ступінь магістра політичної економії і статистики, а згодом захистив дисертацію на тему «Про теорію потреб» (1847).

Після повернення до м. Києва розпочав свою викладацьку діяльність (спочатку, з 7 листопада 1846 р., — в. о. ад'юнкта, з 15 червня 1847 р. — у званні ад'юнкта). Водночас готувався до іспиту на ступінь доктора. У 1849 р. захистив в Московському університеті докторську дисертацію «Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку XIX століття» (надрукована в Москві того ж року). Удостоєний наукового ступеня доктора історичних наук, політичної економії і статистики. В Київському університеті В. було затверджено екстраординарним професором (14 грудня 1849 р.), він викладав політичну економію та статистику.

Особливу увагу вчений звертав на історію науки, в якій намагався показати загальну ходу наукових ідей. Викладаючи дуже детально всі частини політичної економії, він вважав економічні закони всезагальними, які не залежать від волі людини. Значну частину часу В. присвячував ознайомленню слухачів з основами господарства як системи економічної діяльності. Поступово з теоретичних положень він переходив у сферу економічної практики, аналіз якої являв собою зміст прикладної частини політичної економії. В ній вчений розкривав основні засади внутрішньої і зовнішньої торгівлі. У кінцевому підсумку, він переходив до викладу системи фінансів, намагаючись висвітлити залежність останньої від ступеня економічного розвитку народу. В лекціях зі статистики особливу увагу звертав на теоретичні основи нової статистики, розробленої Кетле та його послідовниками.

У викладі статистичних законів В. не обмежувався однією країною чи одним народом, висвітлюючи їх на підставі даних різних країн, що були досліджені у статистичному розрізі. При цьому склад населення, народний побут та праця займали значні обсяги лекційного матеріалу. У кінці

лекційного курсу студенти знайомилися з різноманітними галузями європейської промисловості крізь призму статистики у їх взаємозв'язку з різними складовими суспільного життя. Як зазначав В., основні положення моральної статистики, благодійності і, зрештою, статистики освіти, в широкому значенні слова, складали науку.

У квітні 1850 р. В. одружився з М. М. Шигаєвою, яка згодом стала першою жінкою на теренах Російської імперії, що писала на економічні теми. У 1862 р. вчений опублікував її публіцистичну спадщину. Молоде подружжя переїхало до Москви у 1850 р. В. працював в Московському університеті на кафедрі політичної економії і статистики спочатку професором, а згодом завідувачем кафедри (1850–1856).

Викладацька діяльність В., як і раніше, була нерозривно пов'язана з науково-дослідницькою, базувалася на останній. Викладення основних теоретичних засад політичної економії вчений розпочинав з розгляду визначальних ідей, на основі яких відбувалося становлення науки. Він намагався показати історію ідей як органічно цілісний процес, у якому факти обґрунтовують загальні закони. Політичну економію В. розглядав як теорію праці в найширшому значенні цього слова. Переходячи до висвітлення наукових положень, учений намагався вибудувати їх на якомога ширшій теоретичній базі, і тому ввів до їх викладу теорію потреб. Саме від останньої він переходив до законів праці і визначав співвідношення між працею і потребами, з одного боку, та працею і володінням — з іншого. Аналіз цих відносин розкривав зміст праці в його різноманітних впливах і наслідках, отже у такий спосіб відбувався перехід до теорії виробництва та загальної дохідності. Ціна, закони обігу і суперництва з усіма практичними аспектами й висновками мали належне місце у цих доробках вченого.

Головну увагу при розгляді теоретичних проблем політичної економії В. приділяв порівняльному аналізу і протиставленню буржуазних та добуржуазних відносин. Завдання політичної економії він вбачав у тому, щоб відкрити природні закони виробництва, під якими розумів закони, що не підпорядковуються свавілля влади.

Визначаючи політекономію як науку про цінність, вчений не обмежував об'єкт цієї науки виключно товарно-капіталістичним господарством, натомість піддаючи теоретичному аналізу й інші форми виробництва. Основою історії розвитку суспільних форм він вважав історію людської праці і визначав працю як головне й вирішальне джерело багатства. В. міцно стояв на платформі необхідності ліквідації кріпосного права і переходу до капіталістичного способу виробництва.

Програма власного лекційного курсу професора передбачала дослідження основ заробітної плати, а також пояснення значення ренти, яку він не визнавав приналежною виключно землі, а вважав її одним із видів доходу і володіння.

Економічні закони В. визнавав всезагальними, такими що не залежать від людського свавілля. Рух населення вчений відносив до предмета статистики і тому в розділі політичної економії розглядав населення виключно як елемент праці. Розглядаючи кредит, він обмежився лише основними його положеннями і основними формами, не заглиблюючись у другорядні положення та правила. Аналіз господарства, як системи діяльності, привів В. до теорії достатку, яка становила третю, головну частину його викладу, яка розглядала зміст різноманітних заходів для врівноваження потреб і споживання, наприклад: переселення і заселення, різного роду страхові установи та промислові товариства, устрій банків тощо. При цьому він враховував наявний зв'язок промислових інтересів і суспільної поруки, яка виражається в різноманітних постановках адміністративного контролю.

Як зазначали дослідники, В. непомітно переходив з галузі теоретичних положень до галузі чистої економічної практики, аналіз якої складав зміст прикладної частини політичної економії. У ній він докладно вивчав визначальні засади внутрішньої і зовнішньої торгівлі; висвітлював їх згідно з вимогами тодішньої науки і власних теоретичних засад, задекларованих у попередніх частинах. Вчений намагався визначити вплив суспільної влади як охоронця інтересів володіння і праці. У подальшому він переходив до викладу системи фінансів, вказуючи на їх головні предмети та правила успішного їх ведення. У прикінцевій частині цього курсу досліджувався зв'язок державного кредиту з податками. Розгляд способу погашення державних боргів також завершував одну з частин лекційного курсу В.

Викладання статистики В. базував на тих самих засадничих положеннях, що містилися й у курсі політичної економії. Вважав головним змістом статистики не численні цифрові дані, а висновки, зроблені на їх основі, а тому звертав особливу увагу на теоретичні засади статистики як науки. Для глибокого усвідомлення наукових завдань особливу увагу приділяв історії науки, у якій намагався показати розвиток наукових ідей.

У науково-дослідницькій діяльності В. знайшли належне відображення питання експорту-імпорту, які він досліджував з позицій фритредерства. Його статті «Про зовнішню торгівлю» (О внешней торговле, 1856) та «Ще про зовнішню торгівлю» (Еще о внешней торговле, 1856) викликали широку дискусію на сторінках російських журналів. Шляхом вільної зовнішньої торгівлі В. пропонував не тільки досягнути піднесення продуктивних сил Російської імперії, але й позбавити її від пауперизму і, навіть, революції. Проте такий шлях розвитку країни не підтримували ідеологи торговельно-промислової буржуазії.

У 1856 р. В. перевівся до Петербургу, де упродовж 1856–1860 рр. служив у Центральному статистичному комітеті Міністерства внутрішніх справ. Водночас він викладав у Петербурзькому педагогічному інституті (1857–1859), згодом — у Олександрівському лицейі (1861–1868).

В період підготовки реформи 1861 р. В., як переконаний противник кріпосного права, виступав проти поміщицьких проектів звільнення селян через високі викупні платежі. Він уклав свій проект царського рескрипту, за яким земля зберігалася за поміщиками, а селянам надавалась «свобода» залишати поміщиків.

Вчений брав активну участь у роботі Комісії для влаштування земських банків (1860–1862), до складу якої увійшли відомі державні та громадські діячі того часу (директор Канцелярії з кредиту Міністерства фінансів Ю. Гагемейстер, два майбутні міністри фінансів — М. Рейтерн та М. Бунге, директори комерційного банків і позикового — Є. Ламанський та Ф. Кобеко відповідно). Авторитетний склад комісії свідчив про значення, яке надавалось питанню реформування іпотечного кредитування. Праці комісії були видані в чотирьох томах, а положення, зафіксовані в них, мали великий вплив на формування системи земельного кредитування країни в подальшому.

Світовим визнанням заслуг В. в галузі статистики стала його участь у роботі 3-го статистичного міжнародного конгресу (Відень, 1857) і обрання вченого віце-президентом цього конгресу. В. розглянув питання роботи та значення статистичних конгресів у спеціальній статті «По поводу статистических конгрессов и административной статистики вообще» (1863).

У 1857–1858 рр. В. був видавцем-редактором журналу «Экономический указатель» (згодом видання двічі змінювало назву: «Указатель политико-экономический», «Указатель экономический, политический и промышленный»). Додатком видавався журнал «Экономист», який з кінця 1861 р., після призупинення випуску «Указателя...», виходив окремо. В. вдалося залучити до участі

в цих журналах кращих економістів (теоретиків і практиків) того часу. Вчений сам вів розділи: політико-економічний, фінансовий, статистичних оглядів, огляд нових політекономічних творів. В. опублікував більше 50 статей на актуальні теми політичної економії, статистики, торгівлі, фінансів і фінансової політики, кредиту, банків тощо. Робота у періодичних виданнях засвідчує непересічний, широкий інтелект їх видавця і водночас дає повну інформацію про стан економічної науки напередодні реформи 1861 р.

Упродовж 1850–1860 рр. В. виступав одним із критиків общини і полемізував з цього питання з М. Чернишевським. У циклі статей «Про поземельну власність» В. вказував на архаїчність та економічну нежиттєздатність общини.

В. брав активну участь у роботі Вільного економічного товариства (ВЕТ) — одного з найстаріших у світі і першого в Російській імперії наукового економічного товариства, виступав з публічними лекціями, працював у політико-економічному комітеті при ВЕТ (1865–1868).

Упродовж 1868–1876 рр. В. очолював Харківську контору Державного банку, був співзасновником і членом правління Харківського акціонерного земельного банку. Щорічні звіти Державного банку свідчать про належну роботу його Харківської контори.

У 1876 р. В. подав у відставку і переїхав з родиною до Петербурга, де розпочав видання (з жовтня 1877 р.) «Биржевого указателя». Разом з газетами «Новости» і «Северный вестник», ці видання друкувалися у власній друкарні В., що називалася «Славянская книгопечатня». В. відкрив також «Магазин-книжник», де здійснювався пільговий продаж книг для покупців з інших міст.

Суттєвим явищем в науковій творчості В. та політико-економічному житті країни став переклад і видання під редакцією та зі зауваженнями вченого першого тому книги видатного економіста Г. Шторха «Курс політичної економії» (1881).

В. був членом імператорського Російського географічного товариства, Московського товариства сільського господарства, Вільного російського економічного товариства, Комісії для опису губерній Київського навчального округу.

Син В. від другого шлюбу, Володимир Іванович Вернадський (1863–1945), — видатний вчений світового рівня в галузі природничих наук, мислитель, основоположник вчення про ноосферу, громадський діяч, перший президент АН України (1919).

Помер В. 26 лютого 1884 р. в Петербурзі.

Основні наукові праці:

«Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века» (М., 1849).

«Исторический очерк практической статистики» (М., 1855).

«Очерк истории политической экономии» (СПб., 1858).

«Перспектив политической экономии» (СПб., 1858).

«О мене и торговле» (СПб., 1865).

- Література:*
1. Вернадський В. І. Вчений. Мислитель. Громадянин : праці вченого та література про нього з фондів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського : бібліотечний покажчик. — К., 2003.
 2. Вернадський І. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В. Д. Базилевича. — К. : Знання, 2009.
 3. Злупко, С. М. Економічна думка України (від давнини до сучасності) : навч. посіб / С. М. Злупко. — Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2000.
 4. Злупко, С. М. Персоналії і теорії української економічної думки / С. М. Злупко. — Л. : Євросвіт, 2002.

5. *Коропецький, І. С.* Українські економісти XIX століття та західна наука / І. С. Коропецький.— К. : Либідь, 1993.
6. *Українська економічна думка : хрестоматія / упоряд. С. М. Злупко.*— К. : Знання, 2007.
7. *Шторх, Г.* Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие : пер. с фр. с биографич. очерком автора ; под ред. и с заметками И. В. Вернадского.— Т. 1.— СПб., 1881.— 304 с.

В. Д. Базилевич

**ВИШНЕГРАДСЬКИЙ
ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ
(1831–1895)**

*Вышнеградский
Иван Алексеевич*

— відомий російський учений, фінансист, підприємець, державний діяч, міністр фінансів Росії (1888–1892).

Народився 20 грудня 1831 р. Початкову освіту отримав у Тверській семінарії. Навчався на фізико-математичному факультеті Головного педагогічного інституту в Санкт-Петербурзі (1845–1851). Після закінчення інституту нагороджений срібною медаллю й отримав звання старшого вчителя.

У 1851–1878 рр. був на науково-педагогічній роботі — викладачем математики та механіки у військових навчальних закладах. Після захисту дисертації (1854) на тему: «Про рух системи матеріальних точок, що визначається повним диференціальним рівнянням» («О движении системы материальных точек, определяемой полным дифференциальным уравнением») учена рада Санкт-Петербурзького університету присвоїла В. ступінь магістра математичних наук. Професор механіки Петербурзького технологічного інституту (1862), директор цього інституту (1875–1878). На посаді директора інституту домігся поліпшення викладання різних предметів, збільшення стипендій для студентів, започаткував видання «Вістей Петербурзького технологічного інституту» («Известий Петербургского технологического института») та ін.

У 1870–1882 рр. В. був одним з організаторів російських та закордонних світових промислових виставок у Відні, Лондоні, Парижі тощо. З другої половини 1870-х рр. відійшов від науково-педагогічної діяльності й займався практичною роботою. Був членом правління Південно-Західної та Рибінсько-Бологоевської залізниць, Петербурзького товариства водопроводів та ін. На посаді члена ради міністра народної освіти (1884–1886) брав участь у розробленні проекту нормальної промислової освіти та університетського статуту 1885 р. У квітні — грудні 1886 р. був членом Державної ради по Департаменту державної економії. Управляючий міністерством фінансів (1887), міністр фінансів (1 січня 1888 — 30 серпня 1892).

Своє бачення діяльності міністерства фінансів Росії В. виклав у програмній записці «Про завдання фінансових установ у справі усунення дефіциту в державному бюджеті» («О задачах финансовых учреждений в деле устранения дефицита в государственном бюджете», грудень 1886), поданій Олександрю III. Стверджував про необхідність реалізації основних положень економічної програми в інтересах розвитку економіки країни, серед яких посилення митного протекціонізму, введення винної та тютюнової монополій, уніфікація залізничних тарифів, удосконалення грошового обігу.

Вже як управляючий Міністерством фінансів у червні 1887 р. надав комітету фінансів програму впорядкування грошового обігу в країні. У ній наголошував, що стабілізація існуючого курсу кредитного рубля (1,5 кред. руб. за 1 руб. золотом) неможлива без відкриття вільного розміну паперових грошей на золото і срібло.

Для його здійснення необхідне створення значного металевого фонду. На той час він становив 171,5 млн руб. Для його поповнення В. запропонував такі конкретні заходи: узяття позики у французьких та американських банкірів на суму понад 300 млн золотом; перерахування 40 млн руб. золотом з оборотної каси Держбанку; надання 13,5 млн руб. з Монетного двору і 12,5 млн руб. надходжень від митних платежів. Отже, загальна сума металевого фонду становила б 537,5 млн руб. золотом і була б цілком достатньою для відкриття вільного розміну (на той час в обігу знаходилось 697 млн руб. у металевій валюті). Для появи у внутрішньому обігу золотої монети й відвернення витоку засобів розмінного фонду за кордон, уважав необхідним дозволити укладання угод у металевій валюті.

Комітет фінансів 28 червня 1887 р. схвалив план заходів В. Проте ділові кола не підтримали його. Створена Особлива нарада при Міністерстві фінансів, до складу якої увійшли представники міністерства, біржових комітетів, купецтва поволзьких міст та інші, у березні 1888 р. відхилила пропозиції В. Лише два представники біржових комітетів, відомі банкіри І. С. Бліох та А. Н. Зак, погодилися з проектом міністра фінансів. На думку решти представників ділових кіл, проведення розмінної операції не сприятиме залученню іноземних капіталів, розповсюдженню золотої монети на внутрішньому грошовому ринку й підвищенню курсу рубля, а навпаки, призведе до втрати довіри до кредитного рубля, ажіотажу серед населення й подальшого падіння курсу валюти. Під впливом тривожних слухів, викликаних проектом В., курс рубля на той час упав до 49 копійок золотого.

Після негативного висновку Особливої наради В. відмовився від проведення розмінної операції та зосередився на створенні фінансово-економічної бази для грошової реформи й забезпечення своїм заходам підтримки у вищих колах суспільства. Він уважав ощадливість основною умовою успішного фінансового управління, а тому сконцентрував свої зусилля на максимально можливому скороченні витрат і водночас на поліпшенні порядку складання державних розписів. Для скорочення величезних виплат за державними борговими зобов'язаннями (позики й гарантовані урядом акції та облігації) В. скористався сприятливим станом європейського грошового ринку. Внаслідок надлишків капіталів на ньому відбулося зниження облікового відсотка в банках і підвищення попиту на папери з фіксованим доходом. Було конвертовано 14 зовнішніх і внутрішніх 4,5-, 5- і 5,5-відсоткових позик у 4-відсоткові на загальну суму 1 868 млн руб., унаслідок чого державний борг зріс на 277 млн руб., загальний прибуток становив 108,7 млн руб., тобто лише 5,8 % усієї суми позик. Проте перетермінування позик на 81 рік дало суттєву економію за щорічними платежами — у перші роки в середньому 21,5 млн руб., у подальшому ця економія збільшувалася. Знизилась частка платежів за позиками в бюджетних доходах з 38,1 % в 1886 р. до 28,3 % в 1892 р.

Під керівництвом В. Міністерство фінансів проводило політику на встановлення монополії держави в системі залізничних тарифів і викупу в казну малодохідних приватних доріг, що дало можливість значно зменшити доплати держави на гарантування доходів залізничних компаній. За 1887–1891 рр. вони скоротилися з 38,2 до 17,2 млн руб.

Крім того, В. намагався скоротити воєнні витрати, на які припадало більше третини державного бюджету. На вимогу міністра фінансів була встановлена система граничних бюджетів Воєнного міністерства на 1889–1893 рр., збільшення яких допускалося лише з урахуванням стану засобів казначейства. Водночас В. різко обмежив видачу асигнувань зверх кошторисних — з 39 млн руб. у 1886 р. за звичайним і надзвичайним бюджетами до 6,2 млн руб. в 1890 р.

З іншого боку, В. звернув особливу увагу на збільшення державних доходів. Насамперед посилилось оподаткування: із селян були стягнені недоїмки за вже скасованим при М. Х. Бунге подушним податком; підвищені державний поземельний і промисловий податки, податок з міського нерухомого майна; підвищені гербові збори, акцизи на тютюн, цукор, спиртні напої; уведені податки на доходи з акцій залізниць і зі спеціальних поточних рахунків; уведені два нових акцизи на сірники і гас; збільшений розмір пробірного мита.

Водночас В. сприяв розвиткові фруктово-горілкового виробництва й сільськогосподарського винокуріння, а також експорту спирту, полегшенню умов для розвитку буряково-цукрової та тютюнової промисловості. Проте він устиг лише приступити до підготовки винної монополії, а тютюнова монополія була визнана нездійсненою в російських умовах.

У 1887–1892 рр. помітно зросло значення державного підприємництва: частка доходів від казенного майна (залізниця, пошта, телеграф та ін.) у бюджеті зросла з 8,9 % до 14,8 %.

Ужиті Міністерством фінансів заходи щодо економії державних витрат і збільшення доходів дали можливість подолати дефіцити у звичайному бюджеті, який протягом 1888–1890 рр. зводився з профіцитом у середньому 64 млн руб. Проте зростання надзвичайних витрат на виплату відсотків за позиками, на розвиток залізничного транспорту й воєнні потреби надзвичайно ускладнювали досягнення стійкої рівноваги між державними доходами та витратами. Покривати ці витрати вдавалося лише за допомогою позик і надлишків у звичайному бюджеті. Однак В. вдалося накопичити резервний фонд, який можна було використовувати в разі надзвичайних ситуацій. У 1887–1891 рр. вільна готівка казначейства зросла з 86,2 до 205 млн руб.

В економічній політиці російської держави з 1868 р. з'явилася протекціоністська тенденція, своєрідним підсумком якої стала тарифна реформа 1891 р., здійснена В. Вона зміцнила економічну самостійність держави і сприяла успіхам російської промисловості. Відбулося зниження ставок для 42 видів імпортованих товарів, а підвищення для 291 виду (51,8 %). Для 14,5 % імпортованих товарів підвищення становило від 11 до 25 %, для 11 % товарів — до 10 %, а для менш ніж 10-ї частини воно було дуже значимим — від 25 до 50 %. Ставки мита щодо вартості товарів, які ввозилися, безперервно зростали з 1869 р. і досягли свого максимуму (37 %) у другому півріччі 1891 р.

Тарифна реформа 1891 р. мала низку особливостей: 1) збільшення мита на певні товари до заборонного рівня при скороченні ввозу; 2) підвищення мита на товари, що не вироблялися російською промисловістю; 3) забезпечення надприбутків російським підприємцям; 4) надання фіскальної спрямованості тарифам.

Мита з товарів першої необхідності у 1892 р. становили 64,5 % від вартості ввозу, з товарів фабрично-заводського виробництва — 30,5 %, із сировини й напівфабрикатів — 20,5 %. Із загальної суми 82,32 млн руб. митних доходів у 1892 р. майже 48,6 млн руб. мали явно виражений фіскальний характер.

Неоднозначні наслідки викликало форсування вивозу сільськогосподарської продукції, переважно це стосувалося хліба. Міністерство фінансів стимулювало його високими експортними преміями й пільговими залізничними тарифами на перевезення зерна, будівництвом мережі елеваторів на залізницях, хлібних платформах, перевантажувальних пунктах, позиками під вивезення хліба. Усього за 1886–1888 рр. експорт хліба зріс майже вдвічі (з 278,4 млн пуд. до 547,9 млн пуд.), а частка виручки за зерно в усьому експорті протягом 1886–1890 рр. склала 51,5 %. Активне сальдо торгового балансу Росії зросло з 57,6 млн руб. у 1886 р. до 397,9 млн у 1888 р. та 318 млн у 1889 р. Проте в умовах зниження цін на зерно навіть при абсолютному зростанні хлібного експорту його

вартість неминуче падала: у 1886 р. вона становила 233,1 млн руб., а в 1888 і 1889 рр. — відповідно 422,2 і 376 млн руб. Політика накопичення золотого запасу, яка проводилася Міністерством фінансів в період низьких цін на хліб, означала, що країна фактично віддавала частину продукції землеробства безоплатно, а це стало руйнівним чинником для селянських господарств. Корінні інтереси господарства народу до певної міри приносилися в жертву. В. вдалося більш як удвічі збільшити золотий запас країни — з 281,5 млн руб. у 1887 р. до 581,5 млн руб. у 1892 р., при цьому за досить вигідною ціною було придбано 309,3 млн руб. золотом.

Однак на початку 1890-х рр. фінансова політика В. зазнала важких випробувань, які виявили її критичні місця. Низькі врожаї 1891–1892 рр. мали тяжкі наслідки для російської економіки. Від голоду й епідемії холери померли приблизно 400 тис. осіб. На потреби голодних у 1891 р. казна виділила 162,5 млн руб. Різко зменшився експорт зерна: у 1892 р. він становив 196,4 млн пуд., порівняно з 466,4 млн пуд. у 1889 р. Перевищення вивозу над ввозом становило лише 76,1 млн руб., а розрахунковий баланс, що в 1887–1891 рр. мав стабільне активне сальдо, був зведений з дефіцитом у 151 млн кред. руб. Падіння платоспроможності селянства проявилось в значному скороченні податкових надходжень. Різко зросла сума недоїмок: з 56,5 млн руб. у 1890 р. до 139,8 млн руб. у 1892 р. За 2 роки голоду асигнування понад кошторису сягнули 335 млн руб. (10,6 млн руб. та 324,4 млн руб. за звичайним та надзвичайним бюджетами відповідно), вільна готівка казначейства зменшилася з 205 млн до 25,4 млн руб. Усі ці негативні наслідки виявили нестійкість фінансової системи Росії й крайнощі «золотої» фінансової політики В.

Навесні 1892 р. В. тяжко захворів і наприкінці серпня пішов у відставку. Йому не вдалося здійснити заплановану грошову реформу. Виконати програму, намічену ним у 1887 р., випало на долю його наступника — міністра фінансів Росії С. Ю. Вітте, який зміг ввести золотий стандарт, спираючись на досягнення попередників.

Нагороджений орденом Св. Олександра Невського (1889).

Помер 25 березня 1895 р., похований у м. Санкт-Петербурзі.

Основні наукові праці:

«Про завдання фінансових установ у справі усунення дефіциту в державному бюджеті» («О задачах финансовых учреждений в деле устранения дефицита в государственном бюджете», 1886).

Література: 1. Министерство финансов : 1802–1902. Ч. II. — СПб., 1902. — С. 9–13.

2. Степанов, В. Л. Иван Алексеевич Вишнеградский / В. Л. Степанов // Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 99–115.

Т. І. Єфименко, П. М. Леоненко

ВІКРІ
ВІЛЬЯМ СПЕНСЕР
(1914–1996)

Vickrey
William Spencer

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1996). Народився в м. Вікторія (провінція Британська Колумбія, Канада). Середню освіту здобував спочатку в Європі, а згодом у США, де в 1931 р. закінчив Академію Філліпс у м. Ендовер. У двадцятидворічному віці в Єльському університеті йому присуджено звання бакалавра за спеціальністю математика. Протягом 1935–1937 рр. опановував економіку в Колумбійському університеті, де й отримав звання магістра гуманітарних наук.

Свій трудовий шлях почав молодшим економістом у Національній раді планування ресурсів (м. Вашингтон), одночасно займався переддокторантським стажуванням у Дослідницькій раді із соціальних наук. У 1939–1940 рр. працював асистентом-дослідником у «Фонді ХХ століття», у 1940–1941 рр. — економістом в управлінні регулювання цін при уряді, а після вступу країни в Другу світову війну — старшим економістом відділу податкових досліджень державної казни США. Саме тут почав свою професійну кар'єру, проводячи дослідження податкової системи США та інших держав. Відмовившись протягом Другої світової війни від воєнної служби за релігійними переконаннями, він затратив частину своєї альтернативної служби для розроблення нового податку на спадщину в Пуерто-Ріко.

З 1946 р. розпочав викладацьку роботу в Колумбійському університеті. Працював спочатку лектором економіки, а з 1958 р. — професором. У цьому ж університеті в 1948 р. захистив докторську дисертацію на тему: «На порядку денному прогресивне оподаткування». У число провідних економістів він увійшов після публікування монографії (1949), названої за темою його докторської дисертації. Ця наукова праця як зразок «економічної класики» була передрукована в 1972 р. Протягом 1964–1967 рр. очолював кафедру економіки Колумбійського університету.

Значна частина досліджень В. присвячена проблемам економічної ефективності оподаткування доходів. Ще в 40-х рр. він сконцентрував свою увагу на розробках і дослідженнях у галузі фіскальної (бюджетної, у тому числі податкової) і монетарної (грошово-кредитної) державної політики на макро- і мікроекономічному рівнях. Цій проблематиці присвячені його перша стаття «Страховання і федеральний прибутковий податок» (1943) і перша брошура «Податок на витрати в мирний і воєнний час» (1943).

В. став одним з перших, хто заповнив прогалини в галузі оподаткування і зробив вагомий внесок у практичну реалізацію сучасної державної податкової політики у США. Держава, виконуючи свої функції, підкреслював він, застосовує найрізноманітніші форми та методи впливу на економіку. Серед основних засобів — механізми оподаткування, що мають бути максимально гнучкими і враховувати вимоги конкурентних ринків. Ці ринки можуть бути або підтримані регулюванням, або серйозно підірвані невмілими та непродуманими діями як стратегічного (на федеральному рівні), так й тактичного (на місцевому рівні) характеру. Стосовно стратегії, то вчений своєю концепцією категорично заперечує теорію вирівнювання доходів громадян шляхом прогресивних та надзвичайних податків, хоча ця теорія й отримує майже завжди широке розповсюдження в періоди революцій. Запровадженням надпрогресивного оподаткування можна зрівняти всіх платників податків, коли втратять значення будь-які стимули до нормальної трудової діяльності. Недаремно, писав В., у практику більшості держав, у яких запроваджено прогресивну податкову систему, введено критерії, що стали свого роду класичними принципами: «податки не зобов'язані бути будь-якими, вони, як мінімум, повинні бути справедливими»; «що більший дохід, то більший податок»; «частина доходу, що необхідна для задоволення насущних потреб робітника та його сім'ї, має бути вільною від оподаткування»; «потреби держави задовольняються тільки після забезпечення життєво необхідних потреб платника податку» та ін.

Слід відмітити й досить критичне ставлення В. до високих податкових ставок. У своїй статті в авторитетному виданні (енциклопедія «Palgrave»), він писав, що гранично допустимий відсоток оподаткування для високоталановитих людей узагалі повинен дорівнювати нулю. Учений стверджував, що не варто вибудовувати перед талановитою людиною перешкоду, доки в неї є можливість заробити останній долар свого доходу, адже якщо вона його не заробить, то не буде жодних нарахунків на дохід.

Однією з небагатьох праць, в якій учений ґрунтовно розглядає це питання, була «Мікростатика» (1964). Саме тут він відмічав: «Все ще зберігається той факт, що грошовий дохід від прибуткової роботи є об'єктом оподаткування, тоді як дохід, що віднесений на рахунок лінощів, не оподатковується. Відповідно, податок на дохід стимулює особу робити вибір на користь лінощів, коли мова йде про творчу роботу».

В. не тільки зробив значний теоретичний внесок в економічну теорію, а, на відміну від багатьох прекрасних теоретиків, супроводжував практичне втілення своїх наукових ідей. У 1949–1950 рр. отримав можливість застосувати свої теоретичні напрацювання на практиці у повоєнній Японії. Як учасник американської податкової місії в цій країні він разом з деякими її членами підготував доповідь про оподаткування в Японії (1949), що містила багато змістовних рекомендацій. А вже давно встановлена в цій державі консервативна за змістом податкова система (подібна до американської) була менш сприйнятливою до реформаторського втручання, якого очікувала відновлювана економіка Японії. В. запропонував певні методики підходів до механізмів надходження доходів у бюджет при запровадженні консолідованої податкової відповідальності з урахуванням специфіки цього надходження в кожному окремому випадку. У дослідженнях В. розглянув проблему оптимальної системи оподаткування доходів із двох точок зору: проблеми мотивацій (оскільки кожний платник податків, вирішуючи наскільки напружено він буде працювати, ураховує шкалу оподаткування) та асиметричності інформації (оскільки фактична продуктивність праці платників податків державі невідома). Він довів, що цю проблему можна розв'язати, використовуючи необхідні сучасні засоби економічного аналізу. Насамперед для цього слід визначити економічне становище індивіда без урахування податків, а не його доходи. Закладаючи в бюджет доходи громадян, держава змушена встановлювати розміри податків на основі меншого обсягу інформації, ніж володіють самі громадяни, які мають повнішу уяву про свої майбутні доходи. У наявності асиметрична інформація, коли втрати несе той, хто є менш поінформованим. Вже тоді учений вказав на те, що виграє той, хто має ширший доступ до джерел інформації. У той період він наблизився до ідеї розроблення основ використання асиметричної інформації, що пізніше перетворилася в більш гармонічну теорію. Сформулювавши рішення проблеми в принципі, він, на жаль, не зміг подолати її математичну складність. В. зазнав невдачі також й у 1951 р., коли спробував переконати нью-йоркське транспортне товариство метрополітену використати прогресивну тарифну систему: за триваліші поїздки стягувати більшу платню, ніж за короткі, а за термінові встановлювати преміальний тариф. Ця його ідея була опублікована в журналі під назвою «Пропозиція перегляду платної системи нью-йоркського метро» (1955).

Проте невдач у науковій діяльності вченого було небагато, а досягнень і конструктивних ідей — значно більше. За свою тривалу кар'єру науковця він досліджував багато різних проблем економічної сфери. Основні зусилля спрямував на створення теорії ухвалення рішень у галузі загальноекономічних питань, що пов'язані з оподаткуванням, функціонуванням комунального господарства та міського транспорту. Однак став відомим завдячуючи фундаментальному внеску в економічну теорію стимулів в умовах асиметричної інформації. Ситуація, коли один з учасників комерційної угоди не має повної інформації про наміри чи можливості іншого, зустрічається в реальному житті постійно. Зокрема, продавці товару часто мають більше інформації про його якість, ніж покупці. Асиметричність інформації такого типу (коли особи, які приймають рішення, володіють різною інформацією) зумовлює неспроможність ринку, на якому гірші товари витісняють кращі. Ринки страхування є прикладом інформаційної аси-

метричності: покупці страховки більше знають ступінь ризику, ніж страхова компанія. Це призводить до несприятливого відбору, за яким страхування стосується гірших, а не кращих ситуацій ризику. Ще одна проблема цих ринків полягає в моральному навантаженні, коли страхова компанія значно менше турбується про попередження втрат після укладання договору, ніж до того. Асиметричністю інформації також можна пояснити значне безробіття, хоча деякі працівники активно шукають роботу. Безпосередньо з нестачею інформації в однієї зі сторін на ринку пов'язані моральний ризик та проблема недобросовісної поведінки. Подолання цих проблем призводить до збільшення невиробничих витрат. Якщо при розгляді економічних проблем приділити належну увагу особливостям розподілу інформації, то можна виявити несподівані пояснення багатьох питань та отримати результати, що варті найвищого визнання.

Нобелівський комітет не залишив поза увагою праці В. з асиметричної інформації. Найвідомішим його внеском у цю галузь стала схема аукціону (торгів) — класичного випадку асиметричної інформації, оскільки кожний учасник знає більше, ніж продавець, про цінність виставленого на аукціоні товару. У наукових працях «Антитеорія, аукціони і конкурентна невідома пропозиція» (1961) та «Аукціони і торги» (1962) учений довів, що продавець може компенсувати цю асиметрію, використовуючи так звані аукціони другої ціни, відомі ще як «аукціон Вікрі». На такому аукціоні, що проводиться із заклеєними в конвертах цінами, перемагає особа, яка запропонувала найвищу ціну, при цьому вона сплачує другу за величиною із запропонованих цін. Перевага продавця в даному випадку полягає в тому, що учасники не прагнуть перевершити один одного, демонструючи власні фінансові можливості, а хочуть виявити істинну цінність товару. Однак не виключено, що дехто з учасників запропонує надто мало й потрапить у подвійний програш, не отримавши перемоги та не придбавши потрібну річ. Таким чином, учений запропонував механізм, за допомогою якого проявляється індивідуально найкращий інтерес до формування реальної пропозиції. «Аукціон Вікрі» є також соціально ефективним. Адже об'єкт наближається до учасника торгів з найбільшою готовністю для продажу, а покупець, який максимально здатний купувати, платить за ціною, нижчою за найвищу пропозицію. Згодом інші дослідники розробили аналогічні принципи, на основі яких, наприклад, проявляється реальна готовність до сплати за суспільні проекти.

Праці В. спонукали економістів виступити з пропозицією, щоб і на аукціонах міністерства фінансів США із цінних паперів використовували саме цей метод максимізації доходів. Крім того, його дослідження проблем інформаційної асиметрії згенерували краще розуміння страхових, кредитних ринків, податкових систем внутрішньої організації фірм, форм оплати праці, конкурентних умов та ін. Порівняно нещодавно, у 1994 р., визначені елементи теорії В. були використані федеральною комісією з комунікацій США для організації торгівлі ліцензіями на використання частот національних радіохвиль.

В. працював консультантом в Організації Об'єднаних Націй, урядах США та інших країн. Постійно виступав з лекціями і серед студентів у Колумбійському університеті, на різних конференціях, симпозіумах, семінарах. У 1994 р. Кембриджський університет опублікував багатотомне видання «Суспільна економіка», у якому зібрана повна бібліографія праць В., а саме 8 книг, 139 статей, 27 оглядів, 61 неопублікована раніше стаття та нотатки. Визнання до В. прийшло в пізній період творчої діяльності. Був членом Міжнародного економетричного товариства, Національної академії наук США, Американської статистичної асоціації та Американської академії мистецтв і наук, Національної податкової асоціації США, інших професійних та громадських організацій. Він був людиною надзвичайно скромною, уникав будь-якої самореклами. Належав до Товариства

релігійних друзів. Водночас вважався вченим з дуже творчим та гострим розумом. У 1992 р. його обрано президентом Американської економічної асоціації, а 8 жовтня 1996 р. Нобелівський комітет оголосив рішення про нагородження науковця премією. На жаль, В. не судилося дожити до урочистої нобелівської церемонії. Через три дні, 11 жовтня, світ облетіла сумна звістка: він помер у результаті сердечного нападу під час поїздки з Нью-Йорка до Бостона, де мав брати участь у конференції. В. залишився почесним доктором Чиказького університету та інших університетів США та Японії, почесним професором Колумбійського університету.

М. В. Довбенко

ВІКСЕЛЬ
КНУТ
(1851–1926)

Wicksell
Knut

— видатний шведський економіст, один з фундаторів шведської (стокгольмської) школи економічної науки.

Народився в 1851 р. у м. Стокгольмі в сім'ї дрібного торговця. Вивчав математику й фізику в Упсальському університеті (1869–1876), отримав ступінь бакалавра математики (1876) і доктора фізичних наук (1885).

У 1887 р. отримав стипендію для вивчення економічної теорії в європейських університетах. Опановував курс економічних наук в Англії, Німеччині, Франції, Австрії, де слухав лекції провідних на той час учених-економістів. Із цього моменту його науковий інтерес переключився на суспільні науки й особливо на економічну теорію та фінанси. При вивченні економічних наук його головною метою стало поєднання математичного інструментарію з політичною економією.

У 1896 р. захистив в Єнському університеті (Німеччина) дисертацію «Дослідження в галузі теорії фінансів, а також опис і критика податкової системи Швеції» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. Проте, оскільки у Швеції політична економія, яку він бажав викладати, читалася на юридичних факультетах, а умовою отримання посади доцента була наявність наукового ступеня в галузі юридичних наук, молодому вченому довелося здобувати ще один науковий ступінь. На підготовку дисертації він витратив два роки замість необхідних чотирьох. У 1897–1898 рр. вивчав юриспруденцію в Упсальському університеті, де у 1899 р. отримав ступінь доктора права.

Упродовж життя обіймав чимало посад і займався різноманітними видами діяльності. Працював лектором, журналістом, памфлетистом, університетським викладачем. Займав посаду доцента Упсальського університету (1899), професора Лундського університету (1900–1916). З 1916 р. працював радником уряду Швеції з фінансових і банківських питань.

Суспільно-політичні погляди відрізнялися помітним радикалізмом, негативним відношенням до релігії, що відбивалося на його публіцистичній та викладацькій роботі. У 1908 р. за критику непорочного зачаття в одній з університетських лекцій ученого навіть було ув'язнено на два місяці, він був змушений залишити університет. Виступав адвокатом радикальних реформ суспільного життя Швеції, гарячим прибічником ідеї контролю над народжуваністю та обмеженням сім'ї.

У Стокгольмі він сприяв формуванню особистостей відомих у майбутньому шведських економістів, які розвинули тамтешню школу економічної теорії. Найвідоміші серед них — лауреати Нобелівської премії з економіки Г. Мюрдаль та Б. Улін. Одним з його учнів став Д. Хаммершельд, у майбутньому — Генеральний секретар ООН.

В. зробив помітний внесок до економічної теорії та теорії державних фінансів, справив суттєвий вплив на їх розвиток. Наукові розробки вченого спиралися на дослідження Л. Вальраса, Е. Бьом-Баверка, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, що сприяло створенню синтетичної концепції економічної теорії та ряду теорій у галузі фінансової науки. Теорія відсотка була представлена вже в його першій науковій публікації «Відсоток і заробітна плата» (1892), потім у книзі «Цінність, капітал і рента» (1893). Завершений вигляд його теорія отримала в роботі «Відсоток і ціни» (1898). В. провів розмежування між природною (реальною) та грошовою (ринковою) ставкою відсотка. Перша — нейтральна щодо цін реального ринку, тобто є такою ставкою, за якої попит і пропозиція на реальному ринку врівноважені, отож, нібито немає потреби в ринках капіталу, а друга — це відсоткова ставка, як її сприймають на ринку капіталів. В. підкреслював, що грошові відсотки і прибуток на капітал не тільки різні поняття, але й не пов'язані прямо один з одним. У грошовій економіці, на відміну від бартерної, природна ставка відсотка на капітал і ставка грошового відсотка можуть зберігати різницю в динаміці тривалий час. Якщо природна ставка відсотка не дорівнює ринковій, то попит на інвестиції та заощадження не буде однаковим. Якщо ринкова ставка є нижчою за природну, то відбувається економічне зростання, і ціни, за інших незмінних умов, підніматимуться. Цей процес В. назвав кумулятивним. Коли ж ринковий відсоток буде вищим за природний, то кумулятивний процес розгортається в протилежному напрямі: обсяги виробництва скорочуються, ціни падають і розпочинається економічний спад.

У подальшому його ідея кумулятивного процесу була підхоплена економістами австрійської школи в концепції ділового циклу. Ідея кумулятивного процесу була провідною теорією ділового циклу доти, поки Дж. М. Кейнс не обґрунтував свою власну концепцію в «Загальній теорії зайнятості, відсотка і грошей» (1936).

У галузі державних фінансів В. виступив одним з родоначальників широко розповсюдженої нині теорії суспільного вибору. Він вважав, що за умови зростання населення забезпечення ефективного функціонування приватного сектору вимагає розширення економічних функцій держави, а тому все гостріше постає питання їх фінансування. Шляхом перерозподілу доходів, зокрема оподаткування ренти і відсоткових доходів, можна забезпечити розвиток системи освіти, соціального забезпечення тощо.

В. виступав те тільки за прогресивний перерозподіл доходів у суспільстві, а й за використання податкових важелів у поєднанні із ціновим регулюванням до природних монополій. Зокрема, він вважав необхідним встановлювати ціни для них на рівні граничних витрат, покриваючи при необхідності фінансовий дефіцит за рахунок загального оподаткування.

Учений рішуче критикував регресивну систему оподаткування доходів. Вимагав установа прогресивних ставок оподаткування для особистих доходів, доходів від майна та підприємницької діяльності. Водночас був проти запровадження податків на споживання, які виступають знаряддям нормування споживання. Вважав, що в основу податкової політики мають бути покладені принцип корисності від послуг, що виробляються державою, та значення податкового тягаря, необхідного для їх фінансування. Нові суспільні послуги, які приносять користь усьому суспільству, повинні фінансуватися за рахунок оподаткування тих, хто має більшу платоспроможність; якщо ж вигоди отримує лише вузька група людей, то саме вони й мають фінансувати надання цих послуг. Таким чином, В. теоретично обґрунтував необхідність застосування таких принципів оподаткування, як принцип платоспроможності та принцип одержувача. Проте в більшості випадків учений надавав перевагу принципу одержувача, оскільки, на його думку, це дасть мож-

лівість уникати соціальної напруги. У питаннях оподаткування необхідно досягати максимальної єдності в суспільстві, а це можливо тоді, коли існує зв'язок між запланованими видатками та джерелами їх фінансування. Інакше кажучи, представницькі органи при затвердженні бюджету мають максимально враховувати інтереси окремих груп платників податків, забезпечуючи справедливий розподіл податкового тягаря. Наріжним каменем його підходу до реформування політики оподаткування була демократизація політичних інституцій, оскільки в основі системи оподаткування мав би лежати принцип однаковості, тобто рішення щодо запровадження податків та здійснення видатків приймаються лише тоді, коли ніхто не виступає проти.

Аналізуючи механізми, які привели б суспільство до оптимальної структури видатків та розподілу тягаря їх фінансування, В. розробив свого роду модель добровільних торгів для суспільних благ, запропонувавши як механізм досягнення взаємної згоди голосування. Оскільки умови доступності суспільних благ для кожної окремої особи залежать від внеску інших, це означає, що витратна і податкова сторони державного бюджету мають вирішуватися в єдності одна з одною. Із цієї причини В. пропонував здійснювати послідовні тури голосування стосовно конкретних питань видатків й оподаткування. Оскільки окремі особи повинні виконувати на практиці те, що ухвалене голосуванням, вони мають стимули для того, аби найкращим чином здійснювати вибір. Завдяки дотриманню правила приблизної однаковості досягається наближення до оптимального розподілу тягаря оподаткування. Звичайно, такий підхід є дещо ідеалізованим, проте ці міркування вченого стимулювали подальші дослідження економістів у сфері пошуку кращої процедури визначення суспільних видатків та розподілу тягаря їх фінансування.

Отримав ступінь почесного доктора університету в м. Осло (Норвегія) та почесного члена Американської економічної асоціації (США).

Помер 1926 р. у м. Стокунді (Швеція). Чимало видатних економістів вважають, що наукові ідеї В. справили вирішальний вплив на формування їхніх наукових теорій. До них належать Дж. М. Кейнс, Ф. фон Хайек, Д. Робертсон, Г. Мюрдаль, Р. Масгрейв, М. Олсон, Л. фон Мізес, К. Кассель, Е. Ліндал, Е. Хекшер, Б. Улін, М. Вудфорд, Дж. Б'юкенен та ін.

Основні наукові праці:

«Цінність, капітал і рента» (Value, Capital and Rent, 1893, 2007).

«Дослідження в галузі теорії фінансів, а також опис і критика податкової системи Швеції» (Finanztheoretische Untersuchungen nebst Darstellung und Kritik des Steuerwesens Schwedens, 1896).

«Відсоток і ціни» (Interest and Prices, 1898, 2007).

«Курс політичної економії Парето», 2 т. (Pareto's Cours d'economie politique, 1897, 1899).

«Гранична продуктивність як основа економічного розподілу» (Marginal Productivity as the Basis for Economic Distribution, 1900, 1958).

«Лекції з політичної економії», (Lectures on Political Economy, у 2-х т., 1901–1935, 2007).

«Новий принцип справедливого оподаткування» (A New Principle of Just Taxation, in Classics in the Theory of Public Finance, 1958).

«Вибрані наукові праці з економічної теорії» (Selected Papers on Economic Theory, 1958).

«Вибрані економічні праці Кнута Векселя» (Selected Economic Writings of Knut Wicksell, 1997).

Література: 1. Gårdlund, T. The Life of Knut Wicksell / Torsten Gårdlund.— 1958.— 354 p.

2. Loef, H. E. Knut Wicksell und die moderne Makroökonomik / H. E. Loef, H. G. Monissen.— 1999.

3. Strom, S. The Theoretical Contributions of Knut Wicksell / S. Strom, B. Thalberg.— Hardcover : Palgrave Macmillan, 1979.— 160 p.

4. *Uhr, C. G. Economic Doctrines of Knut Wicksell / C. G. Uhr.* — Berkley : Univ. of California Press, 1960. — 180 p.
5. *Селигмен, Б. Экономическая теория Кнута Викселя / Б. Селигмен // Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен.* — М. : Прогресс, 1968. — С. 355–373.

С. В. Слухай

**ВІЛЬЯМСОН
ОЛІВЕР ІТОН**
(н. 1932)

*Williamson
Oliver Eaton*

— відомий американський економіст, один із основоположників неоінституціоналізму, лауреат Нобелівської премії (2009).

Народився 27 вересня 1932 р. в м. Суперіор (штат Вісконсін, США). Ступінь бакалавра отримав у Массачусетському технологічному інституті (1955), магістра — в Стенфордському університеті (1960), доктора філософії — в університеті Карнегі-Меллона (1963). Науково-викладацька діяльність В. проходила послідовно в Пенсільванському (1965–1983), Єльському (1983–1988), а з 1988 — в Каліфорнійському (Берклі) університетах.

В. отримав Нобелівську премію з економіки за «дослідження в галузі економічної організації». Вчений зазначав, що ортодоксальний погляд на фірму як виробничу функцію і на ціни та продукт як відповідні дані залишається дієвим, хоч і обмеженим. Натомість просунулося дослідження економічної організації в усіх її формах через призму економії трансакційних витрат. На думку В., дедалі повнішої згоди доходять учені в тому, що потрібно наполегливіше використовувати дані переважно мікроаналітичного типу, ніж це вважали за необхідне раніше.

У зв'язку з такою постановкою питання вчений сформулював низку пропозицій в галузі теорії економічної організації, застосування у функціональних галузях (фінанси, маркетинг, порівняльні системи, економічний розвиток, ділова стратегія, ділова історія), суміжних дисциплінах (політика, міжнародні відносини, соціологія, право) та у публічній політиці (антитрестівській регуляції, мікропідвалин макроекономіки). Отже, вчений окреслив програму подальших міждисциплінарних досліджень в галузі економічної організації з позицій неоінституціоналізму.

Своїми численними працями В. ствердився в сучасній економічній науці як один з провідних представників нової інституціональної економічної теорії (НІЕТ). Вона входить до складу неоінституціонального напрямку, що швидко і динамічно розвивається та у 90-ті рр. ХХ ст. збагатив інституціональну різноманітність сучасної економіки. Вчений спеціалізується на розробці теорій фірми, організації, управління, трансакційних витрат, ієрархічних структур у ринковій економіці.

В. визначив сутнісні ознаки та відмінності НІЕТ від інших теорій таким чином: «Згідно з новою інституціональною економічною теорією, по-перше, інститути мають значення і піддаються аналізу. По-друге, вона відрізняється від ортодоксії, однак не суперечить їй і, по-третє, являє собою міждисциплінарну комбінацію права, теорії організації і економічної теорії, в якій економічна теорія є першою серед рівних». Вчений наголошує на міждисциплінарності досліджень в межах НІЕТ та на необхідності дослідження інститутів за допомогою інструментів економічної теорії. таким чином, аргументується відмінність НІЕТ від старого (традиційного) інституціоналізму, в межах якого в основу самої економічної теорії покладено вивчення інститутів.

Інституціональну нейтральність (тобто трактовку НІЕТ різних інститутів лише як «альтернативних способів» забезпечення умов, необхідних для досягнення неокласичних результатів) В. розглядає одночасно й як сильний, й як слабкий бік стандартної неокласичної економічної

теорії. Силу неокласики В., подібно до інших представників НІЕТ, вбачає у її зосередженні на алокативній ефективності, а також у прийнятті умов оптимальності, по суті, як технічних передумов, які однаковою мірою можуть застосовуватися в умовах різних економічних систем. Розглянуто ортодоксальний неокласичний підхід як такий, що формує теоретичну можливість розкриття основ економічної ефективності в реально типових умовах досконалої інформації та передбачення, за достатньо виразної демонстрації ролі відносних цін у прийнятті економічних рішень. Водночас В. та інші представники НІЕТ відзначають слабкість неокласичного аналізу — фактичне нехтування розглядом інститутів, — і протиставляють йому одне з власних засадничих положень: інститути насправді мають значення для результатів функціонування економіки, їх вплив необхідно враховувати і ретельно аналізувати.

Основу економічної спадщини В. становить трилогія «Ринки та ієрархія» (Markets and Hierarchies, 1975), «Економічні інститути капіталізму» (The Economic Institutions of Capitalism, 1985), «Механізми управління контрактами» (The Mechanisms of Governance, 1996). У трилогії описані та розкриті основні поняття теорій В. — обмежена раціональність, опортуністична поведінка, контрактна людина, тертя в економіці, економія на транзакційних витратах, специфічність активів, альтернативні структури управління. Вони логічно пов'язують розробки В. в єдину систему і одночасно розширюють поле застосування економічної теорії, її «операціоналізм» за рахунок інститутів і структур управління транзакціями.

Теорії В. ґрунтуються на низці важливих припущень, які суттєво відрізняються від неокласичних і становлять собою «жорстке ядро» неінституціоналізму. До них належать:

1. Обмежена раціональність економічних суб'єктів, яка означає, що останні прагнуть діяти раціонально, але насправді мають цю здатність лише обмеженою мірою. Тому обмежену раціональність вчений описує як середнє між сильною і слабкою її формами.
2. Опортуністична поведінка економічних суб'єктів. За визначенням В., опортунізм — це піклування про власний інтерес, що доходить до віроломства і відмови від виконання обов'язків.
3. Наявність специфічності активів, коли останні мають цінність виключно в конкретних умовах використання і в межах конкретних господарських зв'язків.
4. Високий ступінь невизначеності майбутнього.
5. Різна частота транзакцій.

Отже, за умови інвестування однією фірмою в активи, цінність яких залежить виключно від взаємодії з іншою фірмою, остання може порушити первісні домовленості і примусити першу знизити ціни своїх товарів чи послуг. У даному випадку проявляється постконтрактний опортунізм, що виникає внаслідок наявності у першій фірмі специфічних активів. Вони обмежують простір для маневрування у переговорах з контрагентами (другою фірмою). Для відвернення опортунізму контрагентів і зниження ступеня невизначеності майбутнього бажана інтеграція обох фірм.

В. дослідив, що у ринковій економіці структура контрактів усередині коаліції може набувати різноманітної форми. Вчений розрізняє такі типи угод:

1. Торгівець-координатор постачає сировину, володіє товарно-матеріальними запасами й укладає контракти з індивідуальними підприємцями, кожен із яких виконує одну з основних технологічних операцій вдома, використовуючи власне оснащення. Така система розподілу сировини була характерною для ранніх стадій західної індустріалізації.
2. Федеративний спосіб організації, коли робочі місця розташовані поряд в одному приміщенні. Напівфабрикат передають з одного робочого місця до іншого постадійно, відповід-

но до контракту. Для запобігання потреби в нагляді або безперервної координації на кожному робочому місці створюють буферні товарно-матеріальні запаси. У цьому разі кожен працівник підписує двосторонні угоди з попередньою і наступною ланками виробничого ланцюга.

3. Система внутрішніх контрактів, за якими капіталіст надає виробничі приміщення, машини, устаткування, сировину, обіговий капітал і забезпечує збут продукту. Внутрішні підрядники здійснюють координацію виробничого процесу: наймають працівників і контролюють їх роботу.

4. Адміністративна підлеглість, тобто форма адекватна базовій капіталістичній фірмі, якій властиві ієрархічні відносини.

Основні наукові праці:

«Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, „отношенческая” контрактация» (СПб., 1996).

«Природа фірми. Походження, еволюція і розвиток» (К., 2002).

Organization Theory: From Chester Barnard to the Present and Beyond (New York, 1990).

Література: 1. Чухно, А. А. Сучасні економічні теорії / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. — К.: Знання, 2005.

2. Раквиашвили, А. А. Институциональное разнообразие современной экономики (концепции нобелевских лауреатов 2009 г. по экономике) / А. А. Раквиашвили // США — Канада: экономика, политика, культура. — 2010. — № 4. — С. 69–79

П. М. Леоненко

ВІТТЕ
СЕРГІЙ ЮЛІЙОВИЧ
(1849–1915)

Витте
Сергей Юльевич

— видатний російський економіст, фінансист, державний і політичний діяч, дипломат, реформатор, міністр фінансів Росії (1893–1903), перший в історії Росії голова Ради міністрів (1905–1906).

Народився 17 (29) червня 1849 р. в м. Тифлісі у дворянській родині. Батько, Юлій Федорович Вітте, походив із дворян Псковської губернії, нащадків обрусілих голландців, служив директором департаменту державного майна на Кавказі. Мати, Катерина Андріївна Фадеева, дочка А. М. Фадеева, потомственного дворянина й офіцера, таємного радника, саратовського губернатора, а згодом члена головного управління намісника кавказького. Дід В. по лінії батька служив лісним землеміром у Прибалтиці й дослужився до титулярного радника. В. був одружений на княжні О. П. Долгоруковій.

До 16-річного віку В. мешкав і навчався в м. Тифлісі. Для підготовки до вступу в університет (за правилами — лише після 17 років) і здобуття міцних знань, закінчив 1-шу Кишинівську гімназію. У 1866–1870 рр. навчався на фізико-математичному факультеті Новоросійського університету (нині — Одеський національний університет ім. І. М. Мечникова). Написав і захистив кандидатську дисертацію «Про нескінченно малі величини» («О бесконечно малых величинах», 1870, опублікована також французькою мовою).

Викладачі університету пророкували В. блискуче наукове майбуття як здібному математикові. У своїх «Спогадах» В. писав, що після закінчення університету мав твердий намір залишитися на кафедрі чистої математики в університеті для підготовки до професорського звання. Проте мати й дядько, генерал Р. А. Фадеев, негативно ставилися до бажання молодого випускника університету бути в майбутньому професором. За словами В., «головний їхній доказ полягав у тому,

що це заняття мені не відповідає, бо це не дворянська справа». Хоча В. заперечував матері й дядькові аргументом про дворянське походження та водночас професорство відомих у той час учених К. Д. Кавеліна й Б. М. Чичеріна, «цей доказ на них не діяв». Проте деякі біографи (наприклад, М. А. Буданов) дотримуються іншої версії щодо вибору ним службової кар'єри: «учені ступені, очевидно, не могли втамувати його бажання діяльності та не відповідали його честолюбству».

Свою професійну діяльність В. розпочав з посади касира на залізничній станції. За півроку дослужився до начальника служби експлуатації Одеської залізниці. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. В. організував успішне та швидке передислокацію військ залізницею.

Згодом досяг видатних успіхів у науковій розробці тарифної політики в галузі залізниць. Він опублікував велике дослідження «Принципи залізничних тарифів з перевезення вантажів» («Принципы железнодорожных тарифов по перевозке грузов», 1883; 2-ге вид. 1884). Уведення їх в дію сприяло різкому збільшенню дохідності залізничних перевезень.

Після утворення Товариства Південно-Західних залізниць, загальна довжина яких становила більше 3 тис. верст, В. був переведений до м. Петербурга на посаду начальника експлуатаційного відділу цих залізниць. У 1880–1888 рр. служив у м. Києві на посаді начальника експлуатації Південно-Західних залізниць.

Зі «Спогадів» В. та кількох інших джерел відомо, що імператор Олександр III виявив до В. особливу довіру після того, як той не дозволив на своїй ділянці надто збільшити швидкість царського потяга, а згодом уже в іншому місці царська родина виявилася на межі загибелі в результаті залізничної катастрофи саме з причини перевищення швидкості потягом. У 1889 р. В. за ініціативою імператора призначений на посаду начальника департаменту залізничних справ при Міністерстві фінансів.

У 1891 р. за безпосередньої участі В. був розроблений і прийнятий новий митний тариф. Вважається, що він відкрив нову еру в російському протекціонізмі. На початку 1892 р. В. призначений міністром шляхів сполучення. На цій посаді працював лише півроку. Проте й за цей короткий час зміг реформувати систему залізничних тарифів і зробив безперерійною систему залізничних вантажних перевезень. Уже 30 серпня 1892 р. В. призначений управителем міністерства фінансів, а з 1 січня 1893 р. — міністром фінансів Росії. Цю посаду він обіймав більше ніж 10 років.

Зміст праці В. «Принципи залізничних тарифів з перевезення вантажів» виходить за межі теоретичного обґрунтування та впровадження залізничних тарифів. У першому розділі «Значення закону попиту й пропозиції у вченнях економічних шкіл» В. проаналізував погляди представників класичної політекономії, історичної школи та соціалістичних економічних теорій на одну із центральних проблем економічної науки. Водночас учений уперше визначив свою наукову позицію. Він критично проаналізував концепції основних шкіл тодішньої політичної економії й заявив про свою прихильність до національних ідей німецької історичної школи. Відомі сучасні дослідники в галузі історії економіки та економічної думки вважають, що така позиція В. могла обумовлюватися впливом на світогляд його дядька Р. А. Фадєєва, який був не лише генералом, але й ученим, публіцистом і виступав зі слав'янофільськими ідеями про національну самобутність Росії та створення союзу всіх слов'янських держав.

У книзі «Принципи залізничних тарифів з перевезення вантажів» В. порушив одну з ключових (ще й до цього часу) проблем політичної економії — державного регулювання економіки та його ролі, співвідношення ринкового й державного регулювання. «Класична політична економія, — писав В., — творцем якої був Адам Сміт, проповідує, що вказаний ідеал досягається повним

усуненням активної діяльності уряду з галузі народного господарства, бо необмежена свобода дії попиту й пропозиції, за вченням цієї економічної школи, цілком спроможна здійснити найкращий економічний порядок». І навпаки, історична школа (за термінологією В., реалістична школа) «заперечує абсолютність учення класичної школи, але визнає основи, що з'ясовані генієм її представників. Вона вимагає державного втручання для регулювання дії її економічних законів. Проте реалістична школа не вказує на загальні заходи, до яких держава для регулювання економічних відносин має вдаватися, навпаки, вона настійливо звертає увагу на те, що заходи ці повинні залежати від умов, у яких перебуває країна, умов, створених теорією».

Розгляд питань співвідношення попиту та пропозиції, їх законів, ринкового й державного регулювання В. завершив висновками про необхідність урахування національного характеру науки політичної економії та національних умов її практичного застосування. «Таким чином, — писав В., — основи, що з'ясовані класичною школою, повинні отримати в кожній національності видозміни, що відповідають її національним особливостям. Ось чому в Німеччині політична економія називається останнім часом національною економією». В. уважав: «До тих пір поки російське життя не зростить своєї національної економії, що основана на індивідуальних особливостях російського ґрунту, до тих пір ми будемо перебувати в процесі хитання між різними модними течіями».

Спираючись на положення німецької історичної школи, В. розвивав ці погляди у своїй праці «Національна економія і Фрідріх Лист» («Национальная экономия и Фридрих Лист», 1889; видана коштом автора). Він піддав критиці позанаціональний підхід в економічній теорії та політиці сучасної йому Росії й наголошував на перевагах історичної школи перед класичною політекономією: «Ми, росіяни, у галузі політичної економії звичайно йшли на буксирі Заходу, а тому за панівного в Росії останнім десятиріччям необґрунтованого космополітизму немає нічого дивного, що в нас значення законів політичної економії та житейське їх розуміння набрали безглузлого напрямку. Наші економісти дійшли думки кроїти економічне життя Російської імперії за рецептами космополітичної економії. Результати цього крою наявні».

Серед багатьох інших важливих положень праці В. принципове значення має таке: класична політична економія «упускає з виду, що між окремою людиною і людством існує ще особлива економічна одиниця — нація. Ця одиниця становить собою щось органічне ціле, пов'язане вірою, окремістю території, кров'ю, мовою, літературою й народною творчістю, мораллю й звичками, державними устоями та установами, інстинктом самозбереження, прагненням до незалежності, прогресу та ін. Одиниці ці не вигадані людською фантазією або капризом, а складені історично, самою природою, законами співжиття. Вони становлять необхідну умову суспільного розвитку».

Ці та інші основоположні засади в дусі історичної школи в економічній політиці В. розглядав з позицій індустріалізації Росії. Вирішення проблеми індустріалізації країни стало ключовим елементом в економічній та фінансовій політиці В. З посиланням на історію індустріалізації В. зазначав, що встановлення в країні більш чи менш досконалої мануфактурної промисловості, створення значного національного флоту й розвиток світової торгівлі ніде не досягалися й не можуть бути досягнуті інакше, ніж за допомогою державного сприяння, яке здійснюється встановленням протекціоністської системи та залученням іноземних капіталів. При проведенні політики індустріалізації В. доводилося долати опір, з одного боку, близької до монарха поміщицької верхівки, яка захищала аграрну орієнтацію економіки країни, з іншого — численних недоброзичливців та загалу, включаючи часто й населення країни.

Економічна та фінансова політика В. відзначалася всебічністю та різноманітністю заходів. Основні серед них: протекціонізм у зовнішній торгівлі; стимулювання залучення іноземних капіталів у важку промисловість; структурна перебудова промисловості; удосконалення торгово-промислового та робітничого законодавства; упорядкування й розвиток залізничної системи країни; досягнення бездефіцитного бюджету й здійснення грошової реформи; зміна податкової системи тощо.

Також В. надавав великого значення гласності бюджету. На його думку, вимога гласності бюджету впливає з поняття бюджету як фінансового закону, що є обов'язковим до виконання. Крім того, лише шляхом гласного ведення фінансового господарства, з дотриманням повної ясності та точності в бюджетній справі держава може розраховувати на зміцнення свого кредиту, що ґрунтується тільки на довірі до державних фінансів країни. Тому всі сучасні держави публікують свої державні розписи доходів і витрат для всезагального відома.

У 1900–1902 рр. В. читав лекції з економіки та фінансів великому князеві Михайлу Олександровичу, видані пізніше за назвою «Конспект лекцій про народне та державне господарство» («Конспект лекцій о народном и государственном хозяйстве», 1912). Великою заслугою В. у галузі науки та вищої освіти було відкриття в 1902 р. за його ініціативою та під його покровительством Санкт-Петербурзького політехнічного інституту. Тут був створений перший у Росії спеціалізований економічний факультет, викладачами якого були відомі вчені-економісти та фінансисти, а потім ряд випускників інституту стали видатними вченими в галузі економіки та фінансів. Приблизно за таким самим принципом В. вдалося заснувати ще два політехнічні інститути — Варшавський і Київський. Він підтримував ідеї впровадження в Росії церковно-приходських шкіл, наголошував на їх значенні в освіті населення, збільшив фінансування на їх утримання та розвиток.

В. тісно пов'язував піднесення вітчизняної промисловості із залізничним будівництвом та зовнішньоекономічною діяльністю (торгівля, позики, іноземні концесії тощо). На початку 1892 р. В. подав Олександрові III доповідь «Про способи спорудження Сибірської залізниці» («О способах сооружения Сибирской железной дороги»). Після схвалення доповіді був створений особливий комітет Сибірської залізниці, який мав значні повноваження, на чолі зі спадкоємцем цесаревичем (майбутнім імператором Миколою II).

В. виступив також ініціатором будівництва Китайсько-Східної залізниці (КСЗ). Згідно з договором з Китаєм, її будівництво та експлуатація покладалися на Російсько-китайський банк. КСЗ будувалася в 1897–1903 рр.

Унаслідок будівництва й експлуатації Великого Сибірського шляху та КСЗ була створена міцна матеріальна база для освоєння величезних територій Сибіру та Далекого Сходу, забезпечувались економічні вигоди та переваги Росії: на третину знизилися китайські мита на експорт-імпорт товарів, надавалася свобода встановлення залізничних тарифів та ін.

За часів В. розпочались, з одного боку, послідовний викуп державою залізниць у приватних товариств, з іншого — переважне спорудження залізниць державним коштом. Таку політику В. характеризував як «повний переворот у залізничній справі як з точки зору практичної, так і теоретичної». Завдяки зусиллям В. мережа залізниць Росії збільшилася вдвічі.

Під керівництвом В. як міністра фінансів відбувалося подальше вдосконалення діяльності Державного банку. Він поставив питання про звільнення Державного банку від ролі місцевої операційної установи для м. Петербурга та зосередження його на банківській справі всієї країни. Такий порядок почав діяти з 4 червня 1893 р., спочатку тимчасово, а згодом, з 6 червня 1894 р., відповідно до нового Статуту, постійно. Ведення поточних справ і грошових операцій у м. Петербурзі

та його районі було покладено на створену 1 вересня 1894 р. Санкт-петербурзьку контору Державного банку, яку очолили управляючий та правління в складі п'яти директорів. До контори ввійшли такі відділення: обліково-позикове та промислове; відсоткових паперів; грошових вкладів і переказів сум; закордонних операцій; поточних рахунків урядових установ та вкладів на збереження.

До кінця 1894 р. В. вирішив питання про ліквідацію боргу держави (казни) банкові за кредитними білетами тимчасових випусків 1877–1878 рр. Проте і в подальшому борг утворювався за рахунок емісії для внутрішніх цілей незабезпечених паперових грошей. За період з 1 січня 1881 р. до 1 січня 1897 р. борг казни Державному банкові зменшився з 962 до 621,3 млн руб., а до 1901 р. був ліквідований повністю.

У сфері оподаткування, продовжуючи політику міністрів фінансів М. Х. Бунге та І. А. Вишнеградського, В. поступово змістив центр податків із сільського господарства на промисловість і торгівлю. Широко застосовувалося надання підприємствам податкових пільг. Зокрема, велика промисловість не обкладалась податками. У цілому податкова політика Росії відображала гнучкість авторитарної держави в її ролі стража фіскальних інтересів країни; гаранта свободи конкуренції; захисника і великої промисловості, і селянства в усій багатоманітності цієї російської соціальної групи, що включала в себе і бідняка, і середняка, і кулака або підприємця.

До здобутків В. належать здійснені з його ініціативи та під його керівництвом як міністра фінансів Росії такі заходи з фінансового оздоровлення: винна монополія (1895); уведення золотого рубля (1897); реформа промислового оподаткування (1898) та ін. За часів В. різко змінилася структура бюджету за рахунок зростання в ньому частки доходів від промисловості. Доходи від залізниць витісняли мита та питний акциз. Податки використовувалися для мобілізації та концентрації капіталів з метою прискорення індустріалізації країни.

Головною заслугою В. як міністра фінансів традиційно вважається розроблення та успішне здійснення ним заходів щодо зміцнення грошової системи країни. В історію вони ввійшли як грошова реформа 1895–1897 рр., у результаті якої в обіг уведено золотий рубль. Спочатку курс кредитного рубля був встановлений на рівні 7 руб. 50 коп. за 5 руб. золотом (півімперіал) і 15 руб. за 10-рублеву золоту монету (імперіал). Для впровадження золота в обіг уряд запропонував державним касамам вільно приймати в платежі золоті монети за їх ринковим курсом. Указом від 3 січня 1897 р. «Про чеканку та випуск в обіг золотих монет» відновлювалася чеканка золотих монет з попереднім золотим вмістом, але з позначенням на імперіалах «15 руб.» і на півімперіалах «7 руб. 50 коп.». Тим самим здійснена девальвація рубля, тобто зниження його золотого вмісту на третину — з 26,1 до 17,4 долі чистого золота. Указами 1897–1898 рр. зведено чеканити 5 і 10-рублеві золоті монети масою 87,12 частки і один золотник 78,28 частки чистого золота. Згодом, 29 серпня 1897 р., видано указ про основи емісії кредитних білетів, яким передбачено визначення норми забезпечення кредитних білетів золотом і випуск їх у розмірах, що строго обмежені потребами грошового обігу. Указом від 14 грудня 1897 р. введено вільний розмір кредитних білетів на золото і узаконено новий золотий рубль із вмістом чистого золота в 17,424 частки. Указ від 27 березня 1898 р. обмежив чеканку й платіжну силу срібної монети, зведеної до ролі знака золота. Таким чином у Росії був встановлений золотий монометалізм методом прихованої девальвації. Країна отримала стійку грошову одиницю, що сприяло значною мірою розвитку промисловості й торгівлі. Отже, грошова реформа 1895–1897 рр. мала прогресивне значення.

В літературі панує традиційна точка зору про недовіру царя Миколи II до В. і, навіть, про оцінку діяльності В. як шкідливої для Росії. Проте насправді здобутки економічної та фінансової

політики В., у тому числі здійснення успішної грошової реформи, досягнуті переважно завдяки підтримці Миколи П. Щоправда, В. розійшовся в поглядах із царем і його оточенням щодо зовнішньополітичного курсу Росії, насамперед це стосувалося війни з Японією.

Після відставки з поста міністра фінансів (серпень 1903) В. очолив Комітет міністрів, був головою Ради міністрів (19 жовтня 1905 — 22 квітня 1906). З 1903 р. — член комітету фінансів, упродовж 1911–1915 рр. — його голова.

В. проявив себе також здібним дипломатом. Улітку 1905 р. підписав у цілому вигідний для Росії Портсмутський мирний договір з Японією. За успішне виконання завдання отримав титул графа. У результаті переговорів із Францією в 1906 р. домогся надання Росії великої позики, що фактично врятувала країну від банкрутства. Провів інші успішні переговори з іноземними країнами (Китай, Німеччина). Вважається, що в 1903–1904 рр. він розробив основні положення аграрної реформи, яку згодом упроваджував П. А. Століпін.

Щодо політичних поглядів, переконань та уподобань В. існують різні припущення. У своїх «Спогадах» він писав: «За моїми сімейними традиціями, а також за складом моєї душі та серця, звичайно, мені любо необмежене самодержавство, але розум мій після всього пережитого, після всього, що я бачив і бачу нагорі, мене привів до висновку, що іншого виходу, як розумне обмеження, як улаштування біля широкої дороги стіни, що обмежує рух самодержавства, немає». В жовтні 1905 р. він подав цареві записку з обґрунтуванням необхідності політичних реформ. «Хід історичного процесу нестримний, — писав В., — ідея громадянської свободи восторжествує, якщо не шляхом реформи, то шляхом революції. <...> Спроби здійснити ідеали теоретичного соціалізму будуть невдалі, але вони будуть, безсумнівно, — зруйнують родину, вираз релігійного культу, власність, усі основні права». За ініціативи В. був створений Маніфест 17 жовтня, що дарував основні громадянські свободи і упроваджував інститут народного представництва — Державну думу. Радянські історики характеризували В. як виразника інтересів монополістичної буржуазії Росії, який закликав буржуазію до співпраці з царизмом.

Помер 28 лютого (13 березня) 1915 р. у м. Петрограді.

Основні наукові праці:

«Принципи залізничних тарифів з перевезення вантажів» («Принципы железнодорожных тарифов по перевозке грузов», 1883; 2-ге вид. 1884).

«Національна економія і Фрідріх Ліст» («Национальная экономия и Фридрих Лист», 1889).

«Конспект лекцій про народне та державне господарство» («Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве», 1912).

«Про способи спорудження Сибірської залізниці» («О способах сооружения Сибирской железной дороги» 1892).

«Спогади» («Воспоминания, 1907–1912).

Література: 1. *Ананьич, Б. В.* Сергей Юльевич Витте и его время / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин. — СПб. : Дмитрий Буланин, 1999.

2. *Ананьич, Б. В. С. Ю.* Витте — мемуарист / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин. — СПб., 1994.

3. *Игнатъев, А. В. С. Ю.* Витте — дипломат / А. В. Игнатъев. — М. : Междунар. отношения, 1989.

4. *Карамова, О. В.* История русской экономической мысли. Ч. 3. Экономическая мысль России XIX века / О. В. Карамова, Т. Г. Семенкова. — М. : Финанс. акад., 1999. — С. 126–135.

5. *Корелин, А. П. С. Ю.* Витте — финансист, политик, дипломат / А. П. Корелин, С. А. Степанов. — М. : Терра, 1998. — (Портреты).

Т. І. Єфименко, П. М. Леоненко

ВЛАСЕНКО
ВАСИЛЬ ЄВТИХІЙОВИЧ
(1909–1970)

Власенко
Василий Евтихиевич

— відомий український учений-економіст радянського періоду, дослідник у галузі теорії та історії грошей.

Народився 31 липня 1909 р. у с. Могилів Царичанського р-ну Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська обл.). Закінчив Новомосковську агрошколу (Дніпропетровська обл.) — у 1928 р., факультет кредитних відносин Харківського фінансово-економічного інституту (ХФЕІ) — у 1931 р. Навчався в аспірантурі ХФЕІ (1933–1936). У березні 1940 р. захистив дисертацію на тему: «Грошова реформа С. Ю. Вітте» і здобув науковий ступінь кандидата економічних наук, а у 1941 р. — наукове звання доцента за спеціальністю «фінанси, гроші й кредит капіталістичних держав».

У 1936–1940 рр. працював викладачем, доцентом, завідувачем кафедри ХФЕІ, одночасно — консультантом Харківської обласної контори Держбанку СРСР, викладачем Військово-господарчої академії Червоної Армії. У 1941 р. обіймав посаду заступника директора з навчальної і наукової роботи ХФЕІ; протягом 1941–1943 рр. — директора Ташкентського фінансово-економічного інституту, куди була евакуйована частина студентів і викладачів ХФЕІ. Після повернення ХФЕІ в Україну, з грудня 1943 р. до грудня 1944 р. — директор, завідувач кафедри ХФЕІ, а після переведення інституту до Києва — директор Київського фінансово-економічного інституту (КФЕІ). У 1944–1945 рр. — заступник народного комісара фінансів УРСР, 1945–1949 рр. — управляючий справами Ради Міністрів УРСР.

У 1949 р. повертається до КФЕІ. За роки роботи в інституті обіймав посади: доцента кафедри фінансів СРСР, завідувача кафедри грошового обігу та кредиту (1951–1970), декана планового факультету (1949–1952), декана фінансово-економічного факультету (1957–1962), проректора з наукової роботи (1962–1970). У 1964 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. Отримав вчене звання професора у 1965 р. Наукові інтереси були пов'язані з проблемами грошей та кредиту, історією економіки та економічної думки.

З наукового доробку В. особливого визнання отримали праці з економічної історії та історії економічної думки, пов'язані спільною темою — проблемою грошей та грошового обігу. Монографії «Грошова реформа в Росії, 1895–1898 рр.» («Денежная реформа в России, 1895–1898 гг.», 1949) та «Теорія грошей у Росії (кінець XIX — дожовтневий період XX ст.» («Теория денег в России (конец XIX — дооктябрьский период XX в.)», 1963) є ґрунтовними науковими дослідженнями, в яких автор висвітлює одну із центральних проблем економіки й економічної теорії. У роботі, присвяченій російській грошовій реформі кінця XIX ст., на основі наукового аналізу значного фактичного матеріалу, досліджуються її передумови, етапи підготовки та реалізації, особливості та значення.

У «Теоріях грошей» із традиційних для радянської історико-економічної науки теоретико-методологічних позицій висвітлюється розвиток теорій грошей у Росії кінця XIX — початку XX ст. Дослідивши основні тенденції розвитку економічної думки із цієї проблеми, автор виокремлює дворянсько-поміщицькі теорії, що відстоювали «падаючу» валюту — біметалізм (Г. Бутмі, Ф. Гінгер, І. Сокальський та ін.), срібний монометалізм (А. Карножицький, Л. Слонімський та ін.), «абсолютні» (С. Шарапов) і «народні» (А. Нечолов) паперові гроші; буржуазну товарну теорію грошей (І. Кауфман, О. Миклашевський, В. Железнов), на якій базувалася офіційна грошова політика царської Росії; буржуазні номіналістичну і кількісну теорії грошей (М. Туган-Барановський,

П. Струве, А. Рипачев та ін.), що використовувалися для обґрунтування ідеї регульованих грошей. Згідно з концепцією В., на основі державно-монополістичного капіталізму сформувався й почав домінувати новий напрям у теорії грошей — номіналістично-кількісна теорія, засновником якої він вважав М. Туган-Барановського.

Роботи В. містять наукову цінність, незважаючи на характерну для досліджень тих часів упередженість у висвітленні проблем та наявність певних ідеологічних штампів. Використання ґрунтовної джерельної бази та значного за обсягом фактичного і статистичного матеріалу, розгляд теорій на фоні господарського розвитку України та Росії, у тісному зв'язку із загальними економічними і філософськими поглядами представників цих теорій роблять їх цікавими і для сучасних дослідників проблеми грошей та грошового обігу.

Основні наукові праці:

«Денежная реформа в России, 1895–1898 гг.» (1949).

«Распад единого мирового рынка и его проявление в валютной сфере» (1952).

«Денежное обращение в период воссоединения Украины с Россией» (1955).

«Теории денег в России: конец XIX — дооктябрьский период XX в.» (1963).

- Література:* 1. *Экономическая энциклопедия: Политическая экономия* : в 4-х т. Т. 1 / под ред. А. М. Румянцев. — М. : Сов. энцикл., 1972. — 560 с.
2. *Ректори КНЕУ (1906–2006): матеріали до біографій // Вчені записки* : зб. наук. пр. Київ. нац. екон. ун-ту. — К. : КНЕУ, 2006. — 80 с.

Т. В. Куриленко

ВОБЛИЙ КОСТЯНТИН ГРИГОРОВИЧ (1876–1947)

*Воблий
Константин Григорьевич*

— видатний український економіст, один з фундаторів вітчизняної економічної науки й освіти, основоположник науки економічної географії, академік АН УРСР.

Народився 27 травня 1876 р. в с. Царичанка Полтавської губернії (нині районний центр Дніпропетровської обл.) у родині священика. Після закінчення початкової школи здобув духовну освіту в Полтавській семінарії та Київській духовній академії. Опанувавши таємниці духовної сфери людського життя, талановитий і допитливий юнак намагався зрозуміти і наукові принципи його побудови. Самостійне вивчення географії, філософії, психології та іноземних мов спонукало його до зміни напрямку своєї освіти і присвячення життя світській науковій діяльності.

У 1900 р. вступив на юридичний факультет Юр'ївського (нині Тартуський) університету, що став для нього першою сходинкою до вершин економічної науки, яку він продовжив опанувати у Варшавському університеті. Багатий інтелектуальний потенціал цього навчального закладу сприяв подальшому зростанню творчих здобутків молодого науковця. Він наполегливо вивчав твори вітчизняних та зарубіжних юристів, економістів, філософів різних шкіл і напрямів. На третьому курсі В. написав конкурсну роботу «Заатлантична еміграція, її причини і наслідки», за яку рада Варшавського університету присудила йому найвищу нагороду — золоту медаль. У 1904 р. після закінчення Варшавського університету В., як одного з найкращих студентів, було залишено на кафедрі політичної економії та статистики для підготовки до викладацької діяльності. Водночас він працював у Варшавському статистичному комітеті на посаді редактора.

Плідна наукова діяльність перспективного молодого дослідника була швидко помічена в наукових й освітянських колах Російської імперії. У 1905–1906 рр. В. отримав запрошення до Київського університету, де спочатку працював професором-стипендіантом, а після успішного складання іспитів на ступінь магістра політичної економії одержав звання приват-доцента на кафедрі політичної економії і статистики. У 1909 р. він захистив магістерську, а у 1911 р. — докторську дисертацію на тему: «Третій професійно-промисловий перепис у Німеччині» («Третья профессионально-промышленная перепись в Германии»). У своєму науковому дослідженні вчений одним з перших в Європі обґрунтував важливість використання професійно-промислового перепису як методу пізнання господарської сфери суспільства.

В. належав до науковців, покликаних зміцнювати і розвивати економічну науку не тільки своїми науковими здобутками, а й публічною діяльністю з розширення кола її прихильників завдяки викладацькій діяльності. У київський період яскраво проявляється його талант організатора і керівника вищої економічної освіти. В. став одним з ініціаторів створення на базі Київських вищих комерційних курсів Київського комерційного інституту.

Важливою рисою В. як ученого було те, що він намагався підпорядковувати свою науково-педагогічну діяльність вирішенню актуальних проблем того часу. Серед них — швидкий розвиток у Росії страхової справи, що викликав необхідність значного розширення фахової підготовки кваліфікованих кадрів через систему комерційних інститутів. Необхідної навчальної літератури не було і В. розпочинає новаторську роботу зі створення першого в Росії підручника зі страхування. У 1915 р. виходить із друку фундаментальна монографія «Основи економії страхування» («Основы экономики страхования»). У ній на основі самостійних, всеохоплюючих досліджень у галузі страхування в Росії і світі, з науковою обґрунтованістю розглянуті питання щодо предмета страхування як науки; історії його розвитку в Росії; особливостей страхових товариств за окремими видами страхування; фінансової політики щодо капіталу страхового бізнесу; взаємовідносин між страховими товариствами та органами державного контролю та ін. У теоретичних і практичних проблемах роботи вченого знаходять своє відображення і фінансово-економічні аспекти страхової діяльності. Аналізуючи поняття прибутку як позитивного фінансового результату страхового підприємства, дослідник поділяє його на дві складові — банківський та страховий. Перший залежить від управлінських витрат і доходів від капіталу, а другий розраховується як різниця між фактичними і розрахунковими страховими випадками. Про наукове та практичне значення роботи вченого для вивчення страхової справи, завдання якої, за визначенням В., полягав в подоланні шкідливих наслідків несприятливих подій у господарському житті, яскраво засвідчує той факт, що й досі вона широко використовується фахівцями.

Економічні погляди В. сформувалися на основі вивчення та осмислення творів представників класичної та неокласичної економічної теорії, а також німецької історичної школи. У них чітко проявлялась його прихильність до приватної власності та ринкової системи господарства, негативне ставлення до колективізму в аграрній сфері. Економічну теорію марксизму він характеризував як штучну теоретичну конструкцію.

За радянських часів вчений зосередив свої зусилля на вивченні основних галузей господарства України — промисловості, транспорту, сільського господарства, торгівлі. Галузевий аналіз господарства він здійснював в історичному вимірі, показавши виникнення, розміщення, розвиток і взаємозв'язки різних галузей. Результати цих досліджень були покладені в основу підручника з економічної географії під назвою «Економічна географія України», виданого в 1919 р. і перевиданого п'ять разів за життя автора.

У 1928 р. обраний віце-президентом АН УРСР. Під його керівництвом складається проект статуту і перший п'ятирічний план діяльності академії. Важливу роль як віце-президент він відіграв за часи сталінських репресій, ганебних спроб знищення національної української академічної науки та її представників. Одним з перших вітчизняних науковців виступив проти несправедливих звинувачень українських учених і об'єктивно, з точки зору предмета та методів дослідження, оцінив їхні здобутки. В умовах радянського режиму вчений, який мав високий авторитет, повинен був вирішувати складні моральні проблеми: зректися своїх дореволюційних поглядів на економіку з приватною власністю та ринковою системою і почати творити в стилі ортодоксальної теорії марксизму-ленінізму, з якою він раніше не погоджувався, або не бути приреченим на наукове і політичне переслідування. В. обирає шлях поступок і компромісів. У центрі уваги його наукових досліджень — прикладні економічні науки та поточні господарські проблеми. Поряд з логічним і жвавим стилем викладу зміст його робіт характеризується як описово-емпіричний, перевантажений фактичним матеріалом. За період 1921–1928 рр. академік опублікував понад 60 науково-публіцистичних робіт, присвячених питанням розвитку продуктивних сил, внутрішній та зовнішній торгівлі держави, аналізу кон'юнктури світового господарства.

На початку 30-х рр. учений започаткував фундаментальну працю «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості» у 5-ти томах. Адже саме цукровій промисловості належала особлива роль у господарському розвитку Радянської України. Використовуючи системний метод дослідження, В. розглянув процес виникнення і розвитку цукрової галузі в органічному зв'язку з історією розвитку всієї економіки. Він вбачав її провідну роль у виході з аграрної кризи, яка в той час охопила деякі райони країни. Ідея «провідної галузі», що стимулює споживчий попит і виконує антикризову роль, знаходить використання і при вирішенні сучасних макроекономічних проблем національної економіки. Значне джерельне підґрунтя роботи, обширна інформаційна база та ретельне авторське опрацювання величезного фактичного і статистичного матеріалу сприяли тому, що ця праця стала класичним твором як при вивченні окремих питань розвитку цукрової промисловості та динаміки цін на цукор, так і економічної історії України та Росії в цілому.

Процес соціалістичного будівництва Радянської України потребував науково-обґрунтованого опису природних умов і наявних економічних ресурсів республіки. І «буржуазний учений» В., якого було звільнено з посади віце-президента АН УРСР, не звертаючи уваги на «наслідки» класової боротьби, керуючись прагненням до об'єктивності та істини, все глибше займався розвитком економічної географії. Він вивчав також і питання фізичної географії, геоморфології та геології, працював над проблемою Великого Дніпра; досліджував фінансово-економічні проблеми України, а також її окремих районів і міст; писав нариси і статті; виступав з доповідями на численних наукових конференціях, серед населення країни і за її межами.

Для поглибленого вивчення економіко-географічних проблем республіки за ініціативи В. в Інституті економіки АН УРСР 1939 р. був створений новий сектор — економічної географії. За дорученням Президії Академії наук він розпочав підготовку до створення наукової економічної географії. Майже за два роки колектив молодих учених під керівництвом і за активної участі В. підготував до видання «Нариси економічної географії УРСР» в 2-х томах.

У роки Другої світової війни В. разом з АН УРСР був евакуйований до м. Уфи Башкирської АРСР. Виняткова працездатність та інтенсивні наукові дослідження характеризують його діяльність і в цей період. Виходять із друку книги «Народне господарство Радянської України» та «Організація роботи наукового працівника» («Организация труда научного работника», 1943).

Він передає свій величезний досвід українського вченого колегам, які працюють разом з ним, майбутнім поколінням науковців.

Багаторічні творчі та організаторські досягнення В. надали йому право очолювати й визначати напрями розвитку української економічної науки. З 1942 до 1947 р. він був директором Інституту економіки Академії наук Української РСР, цю посаду він обіймав до кінця свого життя.

Наукова спадщина академіка нараховує понад 200 праць. Крім того, він написав більше 100 популярних статей з різних напрямів економіки. Як видатний український учений-економіст, він залишив велику теоретичну спадщину, вивчення якої буде сприяти економічному зростанню України, добробуту її народу.

Помер В. 12 вересня 1947 р. у м. Києві.

Основні наукові праці:

«Біржі в минулому (на Заході та в Росії) і їх сучасна роль у радянському господарстві («Биржи в прошлом (на Западе и в России) и их современная роль в советском хозяйстве, 1924).

«Нариси економічної географії Української Радянської Соціалістичної Республіки» у 2 т., 1949.

«Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Т. 1. Вип. 1. Перед розкріпаченням селян 1861 року», 1928.

«Організація праці наукового працівника» («Организация труда научного работника», 1949).

«Основи економіки страхування» («Основи экономики страхования», 1995).

«Статистика» («Статистика», 1924).

«Третій професійно-промисловий перепис у Німеччині : Досвід аналітико-методологічного дослідження» («Третья профессионально-промышленная перепись в Германии : Опыт аналитико-методологического исследования», 1911).

В. Д. Базилевич

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ ЕРНЕСТ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1931–1997)

*Вознесенский
Эрнест Александрович*

— відомий радянський російський економіст, фінансист, історик економічної та фінансової думки.

В. уособлює собою долю тієї частини радянської інтелігенції, яка зазнала сталінських репресій в 50-ті рр. ХХ ст., проте згодом досягла помітних звершень у різних галузях науки й техніки.

Народився 24 квітня 1931 р. в м. Ленінграді. Батько був деканом економічного факультету Ленінградського державного університету, а мати — вчителькою. Із серпня 1941 р. знаходився в евакуації, спочатку в м. Галичі, а згодом у м. Свердловську. У вересні 1944 р. переїхав до Ленінграда й продовжив навчання у середній школі. У 1947 р. батька перевели до м. Москви у зв'язку з призначенням на посаду міністра освіти РРФСР. Згодом (січень 1949 р.) В. переїхав до Москви й продовжив навчання в московській школі. У серпні 1949 р. заарештували батька В. та рідного брата, Миколу Олександровича, за сфабрикованою «ленінградською справою».

У 1950 р. В. закінчив школу й подав документи на юридичний факультет Московського державного університету, однак не пройшов за анкетними даними. Вступив на фінансово-економічний факультет Московського фінансового інституту. В. було заарештовано 21 грудня 1950 р. В січні 1951 р. В. засуджено до восьми років виправно-трудового табору особливого режиму.

Звільнений і реабілітований у січні 1954 р. Відновлений на першому курсі МФІ. Улітку 1954 р. переїхав з дружиною в Ленінград до звільненої з табору матері. Продовжив навчання на другому курсі в Ленінградському фінансово-економічному інституті, якому згодом присвоїли ім'я М. О. Вознесенського.

З 1959 р. на науково-педагогічній роботі. Захистив кандидатську й докторську дисертації в галузі економіки. Завідував кафедрою фінансів Ленінградського державного університету економіки й фінансів імені М. О. Вознесенського. Автор книги спогадів «Входження в життя» («Вхождение в жизнь», 1990).

У монографії «Фінансовий контроль за діяльністю промислових підприємств» («Финансовый контроль за деятельностью промышленных предприятий», 1965) по суті вперше у радянській літературі ґрунтовно проаналізував діяльність фінансових органів із контролю за роботою промислових підприємств та організацій, розкрив переваги та недоліки відомчого фінансового контролю. Порушив питання про подальше поліпшення координації роботи різних контрольних органів.

На відміну від попередніх досліджень питань фінансового контролю, що зводилися переважно до коментарів широко відомих правових актів і не містили узагальнення практики фінансових органів, В. докладно вивчив діяльність контрольно-ревізійного апарату відомств. Висвітлені в монографії питання набули теоретичного й практичного значення у зв'язку з господарською реформою, розпачатою в 1965 р.

Монографія В. «Дискусійні питання теорії соціалістичних фінансів» («Дискуссионные вопросы теории социалистических финансов», 1969) присвячена критичному аналізу різних поглядів на широке коло питань радянських фінансів, розкриттю їх теоретико-методологічної основи. Дослідження зосереджено на з'ясуванні насамперед питань про сутність соціалістичних фінансів, межі предмета фінансової науки, зокрема включенні до нього фінансів галузей і підприємств, зв'язку фінансів із суспільним відтворенням, ролі фінансів в управлінні системою суспільного відтворення, взаємозв'язку фінансів і кредиту тощо. Розгляд усіх згаданих питань здійснено з позицій ортодоксальної марксистської економічної та фінансової теорії в межах протиставлення фінансів соціалістичної держави фінансам капіталістичної держави, доказів переваг перших над другими.

Відображено формування та розвиток двох підходів до визначення сутності «соціалістичних фінансів» і, відповідно, двох теоретичних концепцій в радянській економічній літературі в 50–60-х рр. ХХ ст. Представники першої, розподільної, або «звужувальної» концепції (В. П. Дяченко, Д. А. Аллахвердян, В. М. Родіонова та ін.), у своїх працях доводили, що фінанси виникають на другій стадії суспільного відтворення, тобто в процесі розподілу вартості, суспільного продукту (в грошовій формі), і саме розподільний характер фінансів відображає їх місце та роль серед інших вартісних категорій товарного виробництва. Представники другої, відтворювальної, або «розширювальної» концепції (В. П. Н. Жевтяк, В. К. Сенчагов та ін.), розглядали фінанси як категорію відтворення в цілому або кількох його стадій. Вони вважали неправомірним обмеження фінансів грошовими відносинами, що пов'язані лише з розподілом вартості суспільного продукту. Вважали, що при первинному розподілі вартості використовуються не фінанси, а ціна, за допомогою якої в структурі вартості створеного продукту виокремлюються основні її частини. Специфічною ознакою сутності фінансів В. уважав регламентацію державою грошових відносин або імперативний, державно-владний характер фінансів. Проте згодом у статті «Деякі питання теорії фінансів» («Некоторые вопросы теории финансов»), надрукованій у журналі «Финансы

СССР» (1983, № 3), стверджував, що імперативність відноситься не до сутності, а до форми прояву фінансів.

В монографії «Фінанси як вартісна категорія» («Финансы как стоимостная категория», 1985) В. продовжив аналіз питань теорії та практики фінансів, з'ясування їх місця, ролі та функцій в системі суспільних наук, розгляд напрацювань та дискусійних точок зору радянських вчених у галузі фінансової науки. Визначаючи сутність фінансів як економічної категорії, В. вважав, що лише на основі системи ознак можна виокремити із сукупності грошових та економічних відносин ті, що характеризують фінанси. Звідси випливало визначення фінансів, як економічної категорії, що:

- виражає форми перерозподілу різних частин вартості сукупного суспільного продукту (головним чином національного доходу);
- виражає систему грошових відносин;
- безпосередньо обумовлена існуванням держави і внаслідок цього набуває імперативної форми.

Результатом дослідження В. став висновок про те, що розвиток фінансових відносин відбувався за окремими закономірностями. Головні з них такі:

- фінансові відносини є безпосереднім породженням держави, тоді як всі інші вартісні (грошові) категорії безпосередньо обумовлені товарним виробництвом;
- важливою умовою виникнення і розвитку фінансів виступає сфера розповсюдження в суспільстві товарно-грошових відносин;
- фінанси виражають процеси формування і використання централізованих і децентралізованих грошових фондів;
- фінансова політика — важлива складова частина економічної політики держави;
- фінанси у своїй розвинутій формі, тобто у складі державного бюджету, фінансів підприємств і галузей господарства, державного кредиту, фондів страхування та ін., є категорією, що властива двом стадіям двох суспільно-економічних формацій: державно-монополістичному капіталізму і соціалізму.

Серед радянських фінансистів відбувалася широка полеміка щодо питання про співвідношення кредиту й фінансів, а саме — чи є кредит частиною системи соціалістичних фінансів, чи він становить самостійну економічну форму. В., а також інші економісти (Д. А. Аллахвердян), уважали необхідним включення кредиту в систему фінансів. Уже наприкінці 90-х рр. ХХ ст. ця полеміка була визнана позитивною в тому розумінні, що дала можливість з'ясувати як внутрішній зв'язок кредиту й фінансів, так і відмінності між ними. Показано внутрішній зв'язок усіх грошових форм (кредит, фінанси, грошовий обіг) і їх певну єдність, що можна назвати сукупним грошовим оборотом. У цьому розумінні відсутні підстави трактувати кредит як такий, що утворює єдину систему з фінансами, а не з грошовим обігом. Проте в літературі мали місце тлумачення кредиту і як частини системи фінансів, і як частини кредитно-грошової системи, тобто системи, яка поєднує кредит і грошовий обіг. Праці В. «Дискусійні питання теорії соціалістичних фінансів» та «Фінанси як вартісна категорія» підводили певні підсумки в розвитку теорії та практики «радянських фінансів» протягом 20–80-х рр. ХХ ст.

Основні наукові праці:

«Фінансовий контроль за діяльністю промислових підприємств» («Финансовый контроль за деятельностью промышленных предприятий», 1965).

«Дискусійні питання теорії соціалістичних фінансів» («Дискуссионные вопросы теории социалистических финансов», 1969).

«Фінанси як вартісна категорія» («Финансы как стоимостная категория», 1985).

Література: 1. Родионова, В. М. Становление и развитие научной школы финансов / В. М. Родионова // Юбилейный сборник к 90-летию Финансовой академии. — М. : Фин. акад., 2008.

П. М. Леоненко

**ВОЛОБУЄВ
(ВОЛОБУЄВ-АРТЕМОВ)
МИХАЙЛО СИМОНОВИЧ
(1903–1972)**

*Волобуєв
(Волобуєв-Артемов)
Михаил Симонович*

— український економіст, професор, думки якого в теоретико-світоглядному аспекті ніколи не були одновимірними.

Народився в 1903 р. у м. Миколаєві в освіченій інтелігентній українській родині. Батько був помічником бухгалтера в міській управі, мати — приватною вчителькою. В. навчався в гімназії, а вже з 1915 р. змушений був поповнювати родинний бюджет — давати приватні уроки. Після смерті батька в 1918 р. допомагав матері утримувати родину, тому вищу освіту здобув екстерном, закінчивши економічний відділ Харківського інституту профосвіти.

Протягом 1921–1922 рр. працював заступником завідувача відділу Миколаївської політосвіти, а в 1922 р. його направили у м. Вінницю на посаду завідувача губернським відділом політичної освіти. Саме тут, за його спогадами, національне питання набуло для нього значно більшого інтересу й значення, ніж раніше.

У 1923 р. В. відкликали до Харкова — тодішньої столиці України — для роботи в Головополітосвіті, з 1927 р. він був заступником голови цієї організації. В. працював також у фармацевтичному технікумі, викладачем Харківського інституту народної освіти, фінансово-економічного технікуму. Протягом 1930–1933 рр. завідував кафедрою економічних наук у Харківському механіко-машинобудівному інституті, де став професором політичної економії. У 1930 р. В. здобув науковий ступінь кандидата економічних наук за сукупністю опублікованих у 1927–1929 рр. наукових праць: «Короткий курс політичної економії», «Теорія Оппенгеймера та її критика», «Курс політичної економії. Лекції».

Високий інтелектуальний рівень, обізнаність у світовій новітній економічній літературі були основою його активної наукової діяльності. У 1930-х рр. В. працював в Інституті економіки, що входив до складу Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. Активну громадянську позицію відстоював ще будучи членом Українського комітету краєзнавства, чим сприяв становленню в Україні краєзнавчих досліджень та виходу у світ журналу «Краєзнавство».

У 1928 р. опублікував у журналі «Більшовик України» (№ 2–3) у порядку дискусії статтю «До проблеми української економіки», яка змінила долю 24-річного професора. У тодішній УСРР стаття одразу була трактована партійними публіцистами як економічна платформа «національного ухилу». За кордоном, у колах української політичної еміграції, її було сприйнято як сміливу публікацію, що переконливо доводила колоніальний стан України в складі СРСР. Саме тоді з'явилося поняття «волобуєвщина», що багато десятиріч фігурувало поряд з іншими складовими «націонал-ухильництва» — «шумськізмом» (від прізвища наркома освіти УСРР в 1924–1927 рр.,

колишнього «боротьбиста» О. Шумського) і «хвильовізмом» (від прізвища письменника М. Хвильового). У своїх працях учений за допомогою статистичного матеріалу довів, що царська Росія була колоніальною імперією, в якій Україна перебувала на правах колонії «європейського тилу», що відбилося «у відхиленні розвитку продуктивних сил на користь економіки метрополії». Учений заперечував теорію єдності російської імперської економіки до жовтня 1917 р., вимагав розглядати Україну як «історично сформований народногосподарський організм», що має власні специфічні шляхи економічного розвитку.

В. одним з перших українських економістів виступив з критикою запропонованих І. Александровим методологічних принципів економічного районування, що були враховані при розробленні Держпланом схеми економічного районування СРСР. Це було важливо, оскільки така схема автоматично переносилася на відповідне бюджетування регіонів. Запропонована В. методологія та практика економічного районування виходила із цілісності народногосподарського комплексу України. Вчений гостро критикував затятих «русотянів», які виступали проти українізації та єдності.

Український учений-економіст своєю працею привернув увагу світової та вітчизняної громадськості до численних порушень принципу справедливості економічних відносин і національної економіки радянської держави, що виявилися у великодержавному шовінізмі центральної влади до національних республік при формуванні бюджету й розміщенні промисловості.

З визначеною осторогою можна стверджувати, що статтю В. навмисно було видано, аби спровокувати, дати ще один імпульс, поштовх до боротьби проти «національного ухилу» в Україні. Це була спрямована акція генсека ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який вів шалену кампанію проти цього «ухилу», «шумськизму» і «розкольників» (або, як їх тоді називали, «розламівців») з Компартії Західної України, які підтримали О. Шумського у його виступах проти лінії Л. Кагановича в національному питанні. Свідченням спрямованості акції було розміщення в цьому самому номері журналу статті А. Річницького, який різко критикував теоретичні положення та практичні висновки праці В. Згодом з'явилися такі самі статті Є. Гірчака та М. Скрипки.

Самого В. у той період (1928) не чіпали. Проте змусили написати в журнал «Більшовик України» покайного листа, у якому він начебто визнає свої погляди помилковими й відмовляється від практичних пропозицій. Згодом, коли стаття «До проблеми української економіки» набула широкого резонансу за кордоном, насамперед в українській еміграції, ученого змусили продовжити принизливе «самовикриття». У 1930 р. у № 5–7 того самого журналу з'явилася велика за обсягом стаття «Проти економічної платформи націоналізму (до критики «волобуєвщини»)», яку написав сам В. Проте навіть ця стаття не припинила переслідування вченого-патріота.

Його арештували 8 грудня 1933 р. за звинуваченнями в активній участі «у контрреволюційній українській організації», виключили з партії і 8 травня 1934 р. засудили до 5 років позбавлення волі. Покарання він відбував у м. Уральську Казахської РСР, куди переїхала вся родина. З того часу про нього перестали писати.

Восени 1936 р. В. достроково був звільнений з ув'язнення, але йому заборонили повернутися в Україну і займатися викладацькою діяльністю. В період «хрущовської відлиги» він продовжив клопотатися про реабілітацію.

Через вологий клімат у м. Краснодарі, де він мешкав, у нього загострилося захворювання бронхіальною астмою, і в 1947 р. разом з родиною В. переїхав до м. Ростова-на-Дону. Тут він з 1948 р. завідував кафедрою економічної географії фінансово-економічного інституту (нині дер-

жавний економічний університет), продовжував наукову діяльність, змінивши прізвище (до свого прізвища учений додав прізвище дружини й у такий спосіб став Волобуєвим-Артемовим).

Деяко змінилися напрями його наукових інтересів. Пріоритетним стало дослідження проблем у галузі економічної географії. До кінця свого життя він опублікував підручник «Лекції з питань методології економічної географії» («Лекции по вопросам методологии экономической географии», Х., 1954), 3 брошури та 12 наукових статей. Проте відомо, що значення внеску, зробленого вченим у фінансову науку, полягає не стільки в кількості виданих наукових праць, скільки в глибині та новизні висунутих ним теорій, концепцій і закономірностей. Частота посилань на праці В. у 50–70-х рр. ХХ ст. є свідченням їх актуальності й наукової глибини. На жаль, у незалежній Україні, про яку мріяв і за яку постраждав учений, забули про нього, а молоді вчені-фінансисти взагалі й не чули про В., незважаючи на обґрунтування ідей щодо принципів формування бюджетів, висунутих ще у 20-ті рр. ХХ ст. саме цим ученим.

У 1953 р. як найбільш активному й авторитетному вченому В. запропонували очолити кафедру економічної географії Ростовського-на-Дону державного університету. Проте в 1957 р., з призначенням ректором університету чл.-кор. АН СРСР Ю. А. Жданова, сина відомого партійного діяча А. А. Жданова, ситуація навколо вченого погіршилася, і того самого року його звільнили з посади завідувача. До 1960 р. він ще працював на своїй кафедрі, проте погіршення відносин з викладачами призвело до звільнення його з посади.

У 1963 р. через значне погіршення стану здоров'я В. у 60-річному віці звільнився з роботи в інституті й більше не працював. В. помер від серцевого нападу 20 червня 1972 р., похований у Ростові-на-Дону, проте пам'ять про вченого залишається в його працях та науковій спадщині.

Спадщина В. невелика, але вагома. Після створення СРСР, уважав В., «на превеликий жаль... проблема своєрідності національної політики для такої країни, як Україна, єдиної з колишніх колоній європейського типу, що увійшла до складу СРСР, — не ставилася...». Цю проблему він поставив і розглянув у своєму фатальному (і чи не єдиному) науковому тексті 1928 р., який помітили в сталінській Росії і який змінив долю молодого професора. Уже через це варто прислухатися до його думок і сучасним фінансистам.

Основні наукові праці:

«Короткий курс політичної економії» (1927).

«Теорія Оппенгеймера та її критика» (1928).

«До проблеми української економіки (1928).

«Курс політичної економії. Лекції» (1929).

«Проти економічної платформи націоналізму (до критики „волобуєвщини“)» (1930).

«Лекції з питань методології економічної географії» («Лекции по вопросам методологии экономической географии», 1954).

П. М. Леоненко

Г

**ГАГЕМЕЙСТЕР
ЮЛІЙ АНДРІЙОВИЧ**
(1806–1878)

*Гагемейстер
Юлий Андреевич*

— відомий російський економіст, фінансист, державний діяч, член-кореспондент Російської академії наук (1855).

Народився в 1806 р. в маєтку Старий Дростенгоф Лівонської губернії (нині — Латвія) у дворянській родині. У 1825–1828 рр. навчався в Дерптському університеті й закінчив його зі званням кандидата. Під час навчання за свою наукову роботу отримав срібну медаль.

З березня 1829 р. на державній службі в сенаті. За станом здоров'я з квітня 1833 р. переведений на службу в штат канцелярії одеського градоначальника, а з травня 1834 р. призначений чиновником особливих доручень у галузі торгівлі та промисловості при новоросійському та бессарабському генерал-губернаторові. Г. протягом 1837–1858 рр. працював на різних керівних посадах у міністерстві фінансів Росії. У 1848 р. призначений членом ради міністра державного майна. Одночасно активно займався аналізом економічних та фінансових питань.

У своїй теоретичній та практичній діяльності прихильник розвитку вільної торгівлі в Росії, акцентував увагу на необхідності усунення перешкод широкого розвитку вітчизняної торгівлі. Розробляв концепцію функціонування державних банків у Росії. У зв'язку з особливостями своєї служби часто перебував у відрядженнях, які мали переважно науковий характер. Результатом їх були наукові праці дослідника. Після відрядження до Новоросійської губернії для описання портів Чорного та Азовського морів видав французькою мовою «Записку про торгівлю новоросійських портів та Придунайських князівств» (1835). У результаті відряджень з'явилися праці Г. «Про європейську торгівлю в Туреччині та Персії» (1838), «Закавказькі нариси» (1845), «Нові нариси Закавказзя» (1848), «Топографічний та господарський опис Прикаспійського краю й Закавказзя» (1848). Відрядження до Сибіру завершилося написанням та виданням чотиритомної праці «Статистичний огляд Сибіру» (1854).

Значну роботу Г. виконав напередодні реформи 1861 р. У 1859 р. від міністерства фінансів був членом редакційних комісій для вироблення висновків щодо селянської реформи та фінансової комісії для розгляду пропозицій щодо заходів для полегшення викупу земельних угідь селянами; був головою низки комісій, створених міністерством фінансів для поліпшення системи податків та мит, для влаштування земських банків та перетворення позикових і комерційних банків у особливу кредитну установу. У 1860 р. — голова тимчасового зібрання при департаменті зовнішньої торгівлі для розгляду статей загального тарифу в європейській торгівлі. У жовтні 1858 р. — січні 1862 р. — директор особливої канцелярії по кредитній частині міністерства фінансів.

У роботі «Про теорію податків, застосовану до державного господарства» («О теории налогов, примененной к государственному хозяйству», 1852) розкрив сутність системи податків у цивілі-

зованих державах та дав їм оцінку. Тим самим учений зробив вагомий вклад у фінансову науку, яка проходила період становлення в Росії.

Наукова та службова діяльність Г. належним чином винагороджувалась. За роботу «Розшук про фінанси стародавньої Росії» («Розыскание о финансах древней России», 1833) отримав Демидівську премію, що й було встановлено в 1831 р. відомим уральським промисловцем П. М. Демидовим для сприяння розвитку наук словесності та промисловості на батьківщині. Щорічно на премії виділялося 2 тис. руб. державними асигнаціями, а право присудження нагород меценат надав Російській академії наук. Премія присуджувалася до 1866 р. щорічно, у дату 17 квітня, у день народження імператора Олександра II, і вважалася найпочеснішою неурядовою нагородою Росії. Як нагороду за роботу «Розшук про фінанси стародавньої Росії», також отримав від царя золоту табакерку. Нагороджений золотою медаллю (1861) за участь у розробленні питань про звільнення селян із кріпацтва та вісьмома орденами. Серед них орден Св. Анни III ст. (1838) за працю зі складання Зводу законів, за розроблення питань у галузі торгівлі з Персією — орден Лева і Сонця II ст. (1839) від шаха Персії; за дослідження місцевого виробництва в Шемаханській губернії, що стало основою для введення там податної системи — орден Станіслава I ст. (1856); за працю зі складання тарифів — орден Св. Анни I ст. з імператорською короною (1857).

Помер Г. у 1878 р.

Основні наукові праці:

«Розшук про фінанси стародавньої Росії» («Розыскание о финансах древней России», СПб., 1833).

«Про теорію податків, застосовану до державного господарства» («О теории налогов, примененной к государственному хозяйству», СПб., 1852).

«Статистичний огляд Сибіру» («Статистическое обозрение Сибири», у 4 т., СПб., 1854).

Література: 1. Гагемейстер, (фон) Юлий Андреевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Биографии. — М. : Большая рос. энциклопедия, 1994. — Т. 4.

П. М. Леоненко

ГАРБУЗОВ
ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ
(1911–1985)

Гарбузов
Василий Федорович

— учений-економіст, фінансист, державний діяч, міністр фінансів СРСР (1960–1985).

Народився 3 липня 1911 р. в м. Белгороді. Закінчив Харківський фінансово-економічний інститут у 1933 р., аспірантуру при інституті — у 1936 р.

3 січня 1933 р. починає викладацьку діяльність. Викладає курс політичної економії, згодом очолює кафедру політичної економії в Харківському фінансово-економічному інституті. У 1939 р. при Ленінградському фінансово-економічному інституті захистив дисертаційну роботу на тему «Грошовий обіг та валютна політика царської Росії в період золотого монометалізму (з 1897 до 1914)». Здобув учений ступінь кандидата економічних наук та вчене звання доцента (1940). З 1941 р. працював у Наркомфіні Киргизької РСР, згодом — у Міністерстві фінансів СРСР.

У грудні 1943 р. Г. призначений на посаду заступника директора з навчальної та наукової роботи Харківського фінансово-економічного інституту (пізніше Київського), а в грудні 1944 р., за представленням НКФ СРСР, затверджений на посаду директора Київського фінансово-економічного інституту. Одночасно він очолює кафедру політичної економії інституту та викладає курс політичної еконо-

мії. Багато зусиль покладає на післявоєнну відбудову та організаційно-господарське укріплення інституту, зокрема в цей період (1946) відкрито новий факультет — плановий, відновлено аспірантуру.

У травні 1950 р. Г. призначений головою Державної планової комісії УРСР та Ради Міністрів УРСР. З 1952 р. жив і працював у Москві, обіймав посади заступника міністра фінансів СРСР, міністра фінансів СРСР (1960–1985). Депутат Верховної Ради СРСР V–VIII скликань.

Наукові інтереси стосувалися питань фінансів, грошей, кредиту, валютно-фінансових відносин, бюджету СРСР. Перші наукові роботи Г. були присвячені питанням грошового обігу й валютної політики Росії кінця XIX — початку XX ст. У подальшому основною темою наукових досліджень стають проблеми розвитку державних фінансів, бюджетної політики. Саме в цій галузі він здобуває визнання як теоретик і практик. Під безпосереднім керівництвом Г. з 1960 р. до 1985 р. розроблялися державні бюджети СРСР, проекти яких він репрезентував і за виконання яких доповідав на сесіях Верховної Ради СРСР V–XI скликань.

Помер 13 листопада 1985 р., похований у м. Москві.

Основні наукові праці:

«Проблеми розвитку соціалістичних фінансів» («Проблеми развития социалистических финансов», 1977)

«Удосконалення валютно-фінансових і кредитних відносин» («Совершенствование валютно-финансовых и кредитных отношений», 1979).

«Фінансово-кредитний словник» («Финансово-кредитный словарь», у 3-х т., за ред. В. Гарбузова, 1984).

Література: 1. Малініна, О. Людина великого серця /О. Малініна // Рад. економіст.— 1984.— № 11–12.

2. Ректори КНЕУ (1906–2006) : матеріали до біографій // Вчені записки : зб. наук. пр.— К. : КНЕУ, 2006.

Т. В. Куриленко

ГЕЛБРЕЙТ ДЖОН КЕННЕТ (1908–2006)

*Galbraith
John Kenneth*

— видатний американський економіст, державний і політичний діяч, провідний представник теорії нового індустріального суспільства.

Народився 15 жовтня 1908 р. у селищі Айона Стейшн в канадській провінції Онтаріо в родині шотландсько-канадських фермерів. Закінчив сільськогосподарський коледж м. Онтаріо. У 1927–1936 рр. навчався в університетах Торонто, Берклі (де отримав докторський ступінь у 1934 р.) і Кембриджа (Великобританія). Значну частину життя Г. пов'язав з Гарвардським університетом, в якому він працював більше 25 років: упродовж 1934–1939 рр., 1949–1961 рр. та з 1963 р. до виходу на пенсію (1975), послідовно займаючи посади від стажиста до почесного професора.

Науково-дослідну роботу Г. успішно поєднував з активною адміністративною і політичною діяльністю. У 1941–1943 рр. він працював заступником голови Комісії по регулюванню цін. Після закінчення Другої світової війни був призначений директором відділу економічної безпеки Державного департаменту США.

Вчений написав більше 40 книг, що були видані в 50 країнах світу. Більшість з них присвячена економічним й соціологічним проблемам і користується величезним успіхом, насамперед завдя-

ки їх міждисциплінарному характеру, постановці гострих, актуальних проблем, оригінальності аргументації, чіткому стилю викладення. До найвідоміших його монографій належать: «Американський капіталізм» (1952), «Великий крах» (1955), «Суспільство достатку» (1958), «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Епоха невизначеності» (1976), «Культура задоволеності» (1992), «Справедливе суспільство» (1996).

Значну увагу професор Г. приділяє питанням історії економічної думки. Йому належить праця «Історія економічної науки: минуле як теперішнє» (1987). Вчений написав також три романи, книгу «Записки посла» (1969), автобіографічну роботу «Життя в наш час» (1981), кілька розділів в колективній монографії «Індійський живопис» (1969).

Г.— автор теорії нового індустріального суспільства, що розглядається як один із варіантів трансформації капіталізму, який втілено у життя величезними змінами в економіці, що відбулися переважно після Другої світової війни. Найбільш очевидні з них, наголошує вчений, полягають у застосуванні все більш складної та досконалої техніки в сфері матеріального виробництва. Водночас він показав нерівномірність змін, що відбувалися в економіці. В багатьох галузях — сільському господарстві, певних видах роздрібною торгівлі, сфері побутових і особистих послуг, ремеслах — передова техніка і відповідна організаційна структура мають обмежене застосування, або взагалі відсутні. Цю сферу діяльності індивідуальних власників, що функціонує переважно на ринкових принципах, Г. вважає ринковою системою.

Для інших галузей — добувної та обробної промисловості, енергетики, транспорту, засобів зв'язку — типове панування великих корпорацій, що використовують передову техніку та планування на всіх етапах своєї діяльності — у проектуванні та розробленні нових видів продукції, її виробництві та реалізації. Тому цю сферу функціонування великих корпорацій Г. називає плануючою системою. Таким чином, вчений формулював висновок: «Дві ці частини економіки — світ корпорацій, що швидко розвиваються у технічному відношенні, володіють величезними капіталами і складною організаційною структурою, з одного боку, і сфера діяльності тисяч дрібних традиційних власників — з другого, значно відрізняються одна від одної». Проте, на думку вченого, це не лише кількісна відмінність; вона пронизує кожний аспект економічної організації та діяльності, включаючи й мотиви цієї діяльності. Г. поставив питання про нерівність у розподілі доходів між двома системами, експлуатацією ринкової системи плановою та запропонував заходи з суттєвого посилення впливу і можливостей ринкової системи.

Для характеристики управління сучасною корпорацією Г. ввів поняття «техноструктура». На практиці вона являє собою численні групи людей, неофіційні або офіційні, що володіють інформацією або мають доступ до неї та приймають певні рішення. Техноструктура має спеціальні знання та досвід для групового прийняття рішень, їй належить реальна влада в зрілій корпорації.

Разом з тим, Г. виступає гострим критиком соціально-економічної системи сучасного капіталізму. Він стверджує: «Нерівномірний розвиток, нерівність, нікчемні та шкідливі нововведення, шкода навколишньому середовищу, нехтування інтересами окремої особи, влада над державою, інфляція, неспроможність налагодити координацію між галузями — все це складові частини системи, як і складова частина реальності». Вчений привертав увагу до того, що це не дрібні дефекти, які подібно до зламаного гвинтику в машині легко піддавалися б виправленню після виявлення. Натомість вони глибоко вкорінені у саму сутність системи — таким є висновок Г.

Проте для Г. характерне не лише розвінчання суттєвих недоліків сучасної капіталістичної системи, але й обґрунтування програми реформ, спрямованих на підтримку ринкової системи,

впорядкування цілей планової системи, встановлення державного контролю над діяльністю великих корпорацій. Як ліберал, в галузі економіки Г. виступав за посилення ролі держави у перерозподілі доходів для зменшення соціальної нерівності та збільшення купівельної спроможності населення, а в сферах політики і суспільного життя — за розширення громадських свобод і прав людини.

У працях 1960–70-х рр. Г. виступає як один із провідних представників теорії конвергенції (сходження, злиття) двох протилежних соціально-економічних систем — капіталістичної і соціалістичної, прихильником їх мирного співіснування.

Переплетінням позитивного і нормативного підходів в аналізі економіки, тобто дослідження реального і бажаного чи пропонованого, відзначається більшість праць Г. Помітне місце серед них посідає одна з останніх робіт «Справедливе суспільство. Гуманістичний погляд» (*The Good Society. Humanism Agenda*, 1996). На думку Г., справедливе суспільство — це реформоване суспільство епохи постіндустріалізму. Мета і завдання справедливого суспільства очевидні — забезпечити ефективне виробництво товарів і надання послуг, а також розпоряджатися отриманими від їх реалізації доходами відповідно до соціально прийнятих і економічно доцільних критеріїв. Проте, справедливе суспільство не прагне до рівності доходів. Рівність не відповідає ні людській природі, ні характеру й системі економічної мотивації.

Для вченого існування системи найманої праці та відносин, пов'язаних з нею, — вихідна і постійна умова, виключно за якої може існувати справедливе суспільство та можливий справедливий розподіл доходів. Американський професор протиставляє соціалістичну і капіталістичну економічні системи з погляду державної власності та державного регулювання. Реальний досвід СРСР та інших країн соціалізму, на думку Г., не підтвердив переваг системи державної власності, зокрема щодо розширення громадянських свобод. На думку Г., соціалізм уже не можна визнати зразковою моделлю справедливого чи, навіть, привабливого суспільства. Однак й капіталізм у його класичному вигляді не є таким суспільством.

Вихідна теоретико-методологічна позиція Г. щодо взаємозв'язку розподілу доходів і влади така: «В умовах сучасної економіки розподіл доходів у кінцевому підсумку визначається розподілом влади. Останнє, своєю чергою, становить і причину, і наслідок системи перерозподілу доходів. Влада дозволяє отримувати доходи; більші доходи дають владу над розподілом грошової винагороди інших людей. Справедливе суспільство визнає наявність цього традиційно замкненого кола і намагається вирватись із нього».

Водночас Г. намагається пом'якшити судження про владу капіталу таким застереженням: «Ніхто не заперечує того, що влада, як і раніше, перебуває у власників капіталу. Але в сучасних умовах... власник, як правило, не займається управлінням і контролем... З'явилася величезна і часто закостеніла армія корпоративних чиновників, а поруч із нею — маса акціонерів, що мають фінансові інтереси в діяльності компанії, однак позбавлені можливості впливати на прийняття рішень». Крім того, вчений вважає, що влада монополій, яку ототожнює з експлуатацією споживача за допомогою цін, що не стримуються конкуренцією, відійшла на другий план під тиском міжнародної конкуренції та стрімкого розвитку техніки.

Проте, на відміну від багатьох сучасних західних економістів, Г. вважає, що ринкова економіка орієнтується на порівняно швидке отримання прибутку, і цей прибуток є мірилом її успіху. Керівництво корпорації вбачає свою головну мету (відповідно до всіх традиційних економічних учень) в отриманні максимального прибутку.

Суверенітет споживача вчений розглядає як одну з найзаповітніших ідей традиційної економічної науки. Проте він наголошує, що цей суверенітет значною мірою страждає від тих, хто покликаний обслуговувати споживача. Найпереконливіший доказ справедливості цього твердження — сучасна система реклами і збуту товарів.

Суттєве значення для Г. має той факт, що з розвитком і зростанням сучасної економіки відповідальність за виконання дедалі більшого числа функцій та обов'язків покладається на державу. Зокрема, вчений вважає, що нині необхідна пряма участь держави у захисті інтересів тих виробників, які не є членами профспілок, включаючи заходи щодо забезпечення медичного страхування і виплати допомоги на випадок безробіття, а також гарантування соціально адекватного мінімального рівня заробітної плати.

Вчений вважає, що загальні одержавлення та приватизація нині є однаково неприйнятними. Питання розподілу доходів і влади Г. трактує з позицій змішаної економіки. Водночас він надає значного місця критиці практики розподілу в сучасній ринковій економіці. В США 40 % національного багатства країни у 1989 р. належало найбагатшим родинам, що становили 1 % населення; сукупна частка 20 % найбагатших американців становила 80 %. На 20 % найменш забезпечених громадян США припадало лише 5,7 % сукупного доходу після сплати податків; частка 20 % найбільш забезпечених становила 55 %. До 1992 р. у розпорядженні 5 % населення перебувало приблизно 18 % сукупного доходу. До середини 1990-х рр. ця частка значно зросла на тлі скорочення частки найменш забезпечених американців. Американський учений, по-перше, визнає негативні соціальні наслідки такого розподілу і його шкоду для нормального функціонування ринкової економічної системи, а по-друге, він вважає, що справедливе суспільство не може змиритися з таким становищем.

Також у Г. чимало критичних зауважень щодо розподілу доходів і влади в сучасному ринковому суспільстві. Зокрема, він привертає увагу до фактів незаслуженості (незаробленості) значної частини доходів і багатства. Адже, як стверджує вчений, «дістається людям без достатнього або взагалі без будь-якого соціального обґрунтування, ні за що, чи майже ні за що, з погляду внеску в економіку». До таких доходів Г. відносить надходження від маніпуляцій у фінансовій сфері, а також винагороди та пільги, якими щедро наділяють себе керівники компаній, що непідконтрольні акціонерам.

Г. вважає, що твердження, що часто є дуже пристрасні, про великий внесок і важливу роль керівників компаній — це не більше ніж легенда, в яку неможливо повірити. Принаймні, їхні внесок і роль непорівнянні з їх незаслуженими винагородами, і це при тому, що інформація про діяльність керівників компанії й надалі залишається непрозорою.

До нормативної частини пропозицій американського вченого в сфері вдосконалення розподілу доходів і багатства належать:

- здійснення заходів з поліпшення умов життя бідніших верств;
- наведення ладу у фінансовій сфері, враховуючи, що укладання угод із використанням конфіденційної інформації, поширення неправдивих повідомлень для стимулювання капіталовкладень, махінації з інвестиціями, поглинання і злиття компаній та періодичні спалахи спекулятивного ажіотажу негативно впливають на розподіл доходів;
- акціонерам та інформованій громадськості необхідно критично ставитися до прагнення керівників компаній максимально підвищувати особисті доходи;
- введення прогресивної шкали прибуткового податку;
- скасування діючих податкових пільг, зокрема щодо витрат для забезпечення громадян.

Як зазначав Г., у 1990-ті рр. такі пільги почали називати «соціальною допомогою для корпорацій». До них належать різні субсидії та податкові знижки для комерційних підприємств, підтримка виробників сільськогосподарської продукції, які й без того отримують високі доходи (наприклад, дотування цукрової монополії та субсидування виробництва тютюну), експортні субсидії, у тому числі фінансування експорту зброї, та, передусім, величезні кошти, що виділяються на підтримку чергового збільшення виробництва озброєнь.

Запропоновані вченим заходи, що спрямовані на зменшення нерівності у розподілі доходів та влади, не виходять за межі постіндустріального (інформаційного) суспільства. Крім того, навіть вони наштотвкуються на перешкоди у вигляді влади, що, як і раніше, перебуває у власників капіталу і керівників компаній. Г. покладав надії на державу, яка має наділити повноваженнями і забезпечити захист тих, хто не має влади.

Г. нагороджений медалью Свободи (1946). У 1943–1948 рр. працював редактором журналу «Форчун» (Fortune), був особистим радником президента Дж. Ф. Кеннеді і послом США в Індії (1961–1963). У 1967–1968 рр. обирався головою національного Об'єднання на захист демократії, у 1971 р. — президентом Американської економічної асоціації, а у 1984–1987 рр. був головою ради Американської академії наук та мистецтв. Почесний професор 45 університетів у всьому світі — Гарвардського, Оксфордського, Торонського, Паризького, Московського тощо. Вчений має численні нагороди.

Основні наукові праці:

«Новое индустриальное общество» (М., 1969).

«Экономические теории и цели общества» (М., 1975).

«Капитализм, социализм и их сосуществование» (М., 1988).

«Справедливое общество Гуманистический взгляд» (М., 1999).

Література: 1. Блауг, М. Сто великих економістів после Кейнса. Пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Эконом. шк., 2005.— С. 70–73.

П. М. Леоненко, В. Є. Новицький

ГЕНЗЕЛЬ
ПАВЛО ПЕТРОВИЧ
(1878–1949)

Гензель
Павел Петрович

— один із найвідоміших російсько-українських учених, який працював в галузі фінансової науки у першій половині ХХ ст.

Народився Г. 8 лютого 1878 р. в Москві.

Г. був професором Московського університету, деканом Московської економічної школи, членом Ради Державного банку Росії, керівником фінансової секції Інституту економічних досліджень при Наркомітеті фінансів СРСР. Відомий учений-фінансист також обіймав посади: професора Таврійського, Чиказького, Північно-Західного (Еванстон, США) університетів, університету в м. Граце (Австрія), члена-кореспондента Фінансової секції Інституту порівняльного права Паризького університету, члена-кореспондента Інституту державних фінансів університету м. Мехіко, одного із засновників Міжнародного інституту державних фінансів, члена Американського економічного товариства, Королівського економічного товариства Великобританії, а також деяких інших економічних, літературних і студентських товариств.

Г. залишив по собі вагомому творчу спадщину — 14 книг і декілька сотень статей вісьма мовами. Відомі такі праці Г.: «Промислове оподаткування в Росії. Досвід критичного дослідження» (1900), «Новий вид місцевих податків. Спеціальне оподаткування в Англії, Америці, Німеччині та інших державах» (1902), «Податок зі спадку в Англії» (1907), «Розвиток російського державного кредиту за останні півстоліття» (1905), «Бібліографія фінансової науки» (1908), «Нариси з історії фінансів» (Вип. 1, 1913), «Місцеві податки. Теорія місцевого оподаткування» (1923), «Система податків Радянської Росії» (1924), «До питання про податкову реформу в СРСР» (1925), «Податки Союзу РСР» (1926), «Прямі податки. Нарис теорії та практики» (1927) та ін.

Низка праць Г. у співавторстві з іншими провідними вченими-фінансистами початку ХХ ст.: «Податковий тягар в СРСР та іноземних державах (нариси з теорії та методології питання)» (у співавторстві з П. В. Микеладзе, В. Н. Строгим, К. Ф. Хмелевим; 1928), «Податки в іноземних державах» (у співавторстві з А. Й. Буковецьким, І. М. Кулішером та ін.; 1926).

Після закінчення в 1896 р. Московської практичної академії комерційних наук, він продовжує навчання на юридичному факультеті Московського університету. Становлення молодого вченого відбувалося під впливом економічних поглядів його вчителів, серед яких були відомі російські вчені-фінансисти І. Х. Озеров, О. І. Чупров, І. І. Янжул та ін.

Випускник університету (1902) був залишений на кафедрі фінансового права для наукової та викладацької діяльності.

Першою науковою працею Г. була монографія «Промислове оподаткування в Росії». На момент написання, авторові було всього двадцять два роки. Критики відразу ж відзначили відмінність даної роботи від інших досліджень подібного характеру. У праці було охарактеризовано реформу 1898 р. та еволюцію оподаткування підприємств в Росії. Г. обґрунтував необхідність побудови оподаткування промислових підприємств на засадах прибутковості.

У 1902 р. виходить праця Г. «Новий вид місцевих податків. Спеціальне оподаткування в Англії, Америці, Німеччині та інших державах». Вона містить сім основних розділів, що присвячені спеціальному оподаткуванню в Англії, США, Німеччині, Франції, Бельгії та Росії. Окремим розділом наводиться нарис теорії спеціального оподаткування, у якому зазначено: «...у багатьох із цих держав воно знаходиться лише в зародковому стані, проте можна відмітити загальну тенденцію, що проявляється в прагненні розвинути спеціальне оподаткування». Г. прагне розкрити три питання: а) спеціального оподаткування; б) різниця між спеціальним оподаткуванням та іншими його видами; в) місце спеціальних зборів в класифікації доходів.

Основним джерелом під час написання праці «Новий вид місцевих податків» були дані з першоджерел, опрацьованих Г. особисто в бібліотеках Парижа, Лондона та Берліна. Слід зазначити, що вивчення окремих видів місцевих податків у контексті причин їх виникнення, умов справляння та розвитку, здійснювалося для можливого застосування їх в Росії.

У 1907 р. Г. захищає магістерську дисертацію на тему «Податок зі спадку в Англії», що складалася із семи розділів та додатків, у яких висвітлено найдавніші форми спадкового податку в Англії (розділ I), феодалні збори (розділ II), історичний нарис церковних зборів зі спадку (розділ III), результати дослідження, отримані на основі вивчення історії спадкового податку в Англії (розділ IV), реформа спадкових зборів від 1894 р. (розділ V), техніка спадкового податку в Англії за правилами, які діють (розділ VI).

Вибір теми магістерської роботи був обумовлений намірами Міністерства фінансів ввести новий податок, проте проект був незадовільним та вимагав доопрацювання. Молодий науковець

ретельно дослідив теоретичні та практичні засади оподаткування спадщини в Англії та зауважував про недосконалість намірів Міністерства фінансів.

Наступного року, після успішного захисту магістерської дисертації, була підготовлена до друку праця Г. «Бібліографія фінансової науки. Тлумачний покажчик до найголовніших творів в російській та іноземній фінансовій літературі». Як зазначав автор: «Я поставив собі завданням вказати важливі роботи (більше 500) з фінансової науки». Для систематизації фінансової науки, Г. виокремлює такі групи: бібліографічні та довідкові видання; фінанси в античних державах та середньовіччі; історія англійських фінансів; історія французьких фінансів; історія німецьких фінансів; історія фінансів інших держав (Швейцарії, Австрії, Італії, Сполучених Штатів); історія російських фінансів; домени; регалії; шляхи й засоби повідомлень; методологія фінансової науки та теорія податків; прямі податки; податки на споживання, на розкіш та на обіг; бюджет та бюджетне право; банки; державний кредит; місцеві фінанси; підручники, збірки та керівництва по історії фінансової науки; журнали та щорічники; російські офіційні видання.

Спроби узагальнити бібліографію фінансової науки мають місце в працях таких вчених початку ХХ ст., як Д. Боголепов («Короткий курс фінансової науки»), А. Буковецький («Введення у фінансову науку»), С. Іловайський («Підручник фінансового права»), М. Мітіліно («Елементи фінансової науки»). Проте Г. здійснив найбільш повне їх опрацювання та систематизував їх за галузями фінансової науки.

Г. у праці «Нариси з історії фінансів. Випуск перший» (1913) здійснив дослідження розвитку фінансів у ретроспективі. Автор, обґрунтовуючи тему дослідження, зазначав: «Передусім слід відмітити, що „історія фінансів” ще не була предметом спеціального дослідження фінансистів». «Нариси з історії фінансів» повинні складатися з декількох частин, що відповідали певним часовим періодам. Г. у передмові до «Нарисів з історії фінансів» писав: «У даний момент змушені обмежитися друком лише першої частини, так як інші написані вже „нариси” не опрацьовані». Варто відіти, що друком вийшов лише перший випуск, а всі інші — ні. У «Нарисах з історії фінансів» досліджено стан державних господарств у Греції, Римі, Єгипті, Персії, Вавилоні.

Продовженням активної наукової діяльності Г. став захист докторської дисертації на тему «Новітні течії в комунальному обкладанні на Заході».

У 1917 р. Г. обирається на посаду ординарного професора Московського університету. Поєднуючи викладання в університеті та дослідження теорії фінансів, протягом 1915–1917 рр. Г. був членом ради Державного банку.

Варто зазначити про наявність періоду в житті вченого, що пов'язаний з Україною. Так, 9 жовтня 1917 р. вчена рада київського Імператорського університету ім. св. Володимира прийняла постанову про відкриття Кримської філії університету, одним з підрозділів якого повинен був стати юридичний факультет. Однак революційні події перешкодили реалізації цієї постанови.

Згодом, 30 серпня 1918 р., Кримський крайовий уряд С. Сулькевича затвердив Положення Про Таврійський університет. Разом з ним почав функціонувати і юридичний факультет, а обов'язки його декану виконував професор фінансового права Г. У книзі «Професори Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. 1918–2000» за редакцією М. В. Багрова вказано, що Г. працював на посаді декана юридичного факультету в 1918–1920 рр.

Після повернення до Москви в 1921 р. Г. працював на посадах консультанта Комісаріату фінансів та начальника фінансового відділу Інституту економічних досліджень при Народному комітеті фінансів, брав активну участь у роботі Міністерства закордонних справ, Народного комітету зовнішньої торгівлі, Комітету з митних тарифів та ін. Даний період був досить продуктивним у на-

уковій творчості вченого; вийшло друком десятків його монографій, присвячених дослідженню податків, податкової системи, податкового законодавства та податкової реформи в СРСР.

Варто зазначити, що праці так званого «радянського періоду» життя Г. мали не лише глибоке теоретичне та методологічне значення, але й впливали на формування фінансової системи Радянського Союзу.

У 1926 р. Г. від'їжджає до Лондона в наукове відрядження, де йому було присвоєно звання доктора права в Кембриджському університеті. На нетривалий період учений повертається до Росії та працює в Московському університеті.

У 1928 р. Г. знову від'їжджає до Лондона читати лекції та вирішує не повертатися до Росії. У відповідь на такий крок радянська влада зняла його з посади професора Московського державного університету. Це пов'язано з антирадянськими ідеями та критикою фінансової системи Радянського Союзу. Студенти правового факультету Московського університету зауважували, що Г. був «великим ерудитом та прекрасним лектором, він часто не міг утримувати свої антирадянські настрої. У своїх лекціях критикував фінансову політику радянського уряду, особливо різко засуджуючи систему високих непрямих податків у СРСР. Партійна організація й деканат нашого факультету добре знали про справжні настрої професора, але змушені були терпіти його як великого вченого».

За кордоном одночасно дванадцять університетів запропонували видатному вченому-фінансисту гідні умови для праці. Г. викладав у Лондонській школі економіки, Чиказькому університеті, Університеті в м. Грац (Австрія). Починаючи з 1930 р., протягом 19 років Г. працював на посаді професора Північно-Західного університету в Сполучених Штатах Америки. Окрім цього, Г. продовжував досліджувати державні фінанси та підтримував стосунки із співвітчизниками — А. Анциферовим, М. Бернацьким, А. Марковим.

У 1943 р. Г. виступив перед Комітетом податкової реформи Конгресу США. Адже вчений досліджував не лише російські, але й європейські та американські економічні проблеми.

Помер Г. 28 лютого 1949 р. в США. Лише наприкінці ХХ ст. відновився науковий інтерес до наукової спадщини Г., яка має важливе теоретичне та методологічне значення.

П. І. Юхименко, С. В. Бойко

**Германчук
ПЕТРО КУЗЬМОВИЧ**
(н. 1952)

*Германчук
Петр Кузьмич*

— економіст, фінансист, державний діяч, міністр фінансів України (1994–1996).

Народився в с. Андріївка Макарівського району на Київщині. Після служби в лавах Радянської Армії навчався в Київському інституті народного господарства (1972–1977). Трудова діяльність протягом тринадцяти років (1977–1990) була пов'язана з Київським обласним фінансовим управлінням, де він пройшов шлях від рядового економіста до заступника начальника управління. За часів реорганізації управління сільським господарством і створення агропромислових об'єднань працював начальником відділу фінансування сільського господарства, пізніше — начальником бюджетного відділу Київського облфінуправління.

У 1990 р. Г. переходить на роботу до Міністерства фінансів України. З лютого 1992 р. він працює заступником міністра фінансів України, а з липня 1994 р. очолює міністерство. На цій посаді обстоює ідею проведення бюджетно-податкової реформи.

Під керівництвом Г. Міністерство фінансів активно сприяло розробленню й ухваленню в 1995 р. Верховною Радою України Закону України «Про бюджетну систему України». Цей закон заклав фундаментальні засади організації державних фінансів. У ньому були визначені права й обов'язки різних гілок влади щодо бюджету, етапність та послідовність бюджетного процесу, перелік доходів і видатків кожного з бюджетів.

У березні 1995 р. вперше було проведено торги щодо розміщення державних облігацій внутрішньої позики, розпочато фінансування дефіциту державного бюджету за рахунок внутрішнього боргу.

У 1995 р. було утворено Державне казначейство України, що сприяло підвищенню ефективності використання бюджетних коштів.

З 1994 по 1995 рр. Г. був керуючим від України в Міжнародному валютному фонді, по 1996 р. — у Європейському банку реконструкції та розвитку. У 1996 р. його обрано депутатом Верховної Ради України II скликання. У 1997 р. — призначено першим заступником міністра фінансів, а в 2001 р. — головою Головного контрольно-ревізійного управління України.

У 2006 р. Г. було призначено радником Прем'єр-міністра України.

Г. — радник Президента України (з березня 2010 р.), постійний представник Національного банку України у Верховній Раді України, член правління Пенсійного фонду України. Має державні нагороди, почесне звання заслуженого економіста України.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

**ГЕТЬМАН
ВАДИМ ПЕТРОВИЧ**
(1935–1998)

*Гетьман
Вадим Петрович*

— видатний український державний і політичний діяч, народний депутат України, фінансист, Герой України.

Народився 12 липня 1935 р. в с. Снітин Лубенського району Полтавської області в родині сільських учителів. Батько був директором школи, викладав українську й російську мову та літературу. Мати викладала в школі німецьку мову.

Г. закінчив у 1952 р. Литвяківську середню школу і вступив до Київського фінансово-економічного інституту на факультет банківської справи за спеціальністю «фінансування та кредитування довгострокових вкладень». Після закінчення інституту (1956) протягом 20 років працював у банківських, фінансових та планових структурах Запорізького облвиконкому. Пройшов шлях від старшого кредитного інспектора в обласній конторі банку до начальника відділу фінансування сільського господарства, а згодом — завідувача відділу цін і керівника планової комісії облвиконкому.

Упродовж 1975–1987 рр. працював першим заступником голови Державного комітету України із цін. Одним з його здобутків на цій посаді стала організація обчислювального електронного центру ЄС-1020, що дало можливість автоматизувати складну систему ціноутворення. Г. був призначений генеральним конструктором системи управління цін.

З 1987 р. розпочалася діяльність Г. в банківській системі України. Очолював правління Українського республіканського Агропромбанку СРСР (1987–1990), Республіканського акціонерного комерційного агропромислового банку «Україна» (1990–1992). За правління Г. Агропромбанк почав самостійно встановлювати кореспондентські відносини з іноземними банками й отримав

перші міжнародні кредити. Республіканська контора виокремилася із системи союзного Агропромбанку в самостійний банк. За цим же принципом, уперше запропонованим Г., здійснювалося також акціонування Укрсоцбанку і Промбудбанку.

З 1992 р. Г. був членом Координаційної ради з питань економічних реформ в Україні. У 1992 р. очолив Національний банк України. Під його керівництвом здійснено низку організаційних заходів щодо поліпшення роботи банку, введено електронну платіжну систему, створено єдиний розрахунково-касовий центр банку.

У 1992 р. Україна вступила до Міжнародного валютного фонду, Світового банку і Європейського банку реконструкції та розвитку. Г. сприяв прийняттю рішення про введення в Україні власної нової валюти — гривні — та очолив групу спеціалістів, що проводила конфіденційні переговори з представниками банкотної фабрики Німеччини про виготовлення української валюти. Під керівництвом Г. було успішно здійснено підготовку до введення гривні та забезпечено її друк.

З ініціативи Г. у 1993 р. створено Українську міжбанківську валютну біржу, що сприяла розвитку валютного ринку в країні. Як голова біржового комітету Г. виконав значну роботу з налагодження її діяльності у сфері торгів, міжбанківських та міжбіржових розрахунків, банківських інвестицій та ін.

Вагомою та результативною була також політична діяльність Г. як народного депутата України 1-го і 2-го скликань. Він був заступником голови постійного комітету Верховної Ради України з питань фінансів та банківської діяльності. Сформував й очолив депутатську групу «Незалежні», разом з нею брав активну участь у конституційному процесі, підготовці та прийнятті Верховною Радою України ряду законів щодо функціонування банківської та фінансової системи країни. Зокрема, Закон «Про банки і банківську діяльність» уперше в нашій країні закріпив існування дворівневої системи банків, на першому рівні якої знаходиться Національний банк, а на другому — комерційні банки різних форм власності.

У 1996–1997 рр. Г. приділив значну увагу осмисленню та розкриттю широкого кола актуальних питань, пов'язаних із з'ясуванням сутності, функцій, місця й ролі держави в соціально-економічному житті суспільства, функціонування Національного банку, фінансового механізму, податків тощо. Результати дослідження цих питань відображені в низці праць Г., написаних у співавторстві з Ю. В. Килимником. Частина з них об'єднана спільною темою «Бесіди про Конституцію» для аналізу зазначених питань з точки зору їх відображення в Конституції та перспектив подальшого розвитку.

Історично-документальним свідченням його активної участі в конституційному процесі України став політичний нарис «Як створювалася Конституція», написаний ним протягом останньої відпустки і присвячений знаменній події — прийняттю Конституції України 28 червня 1996 р.

Визнанням заслуг Г. як впливового політика та висококваліфікованого фінансиста стало присудження йому почесних титулів «Парламентарій-1996» та «Фінансист-1997», почесного звання заслуженого економіста України. Він здобув науковий ступінь кандидата економічних наук, був обраний академіком Міжнародної академії інформатизації, членом-кореспондентом Академії інженерних наук України. Нагороджений орденом «Знак Пошани», Почесною відзнакою Президента України, п'ятьма медалями, Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Загинув 22 квітня 1998 р.

11 липня 2005 р. за визначні особисті заслуги перед Українською державою у створенні національної фінансової системи, становленні та розвитку банківської справи й валютно-фінансового

ринку, плідну громадсько-політичну діяльність Г. посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена Держави.

Для вшанування пам'яті видатного політика й фінансиста Київському національному економічному університету у 2005 р. присвоєно ім'я Вадима Гетьмана. Також його іменем названо вулицю в м. Києві, кубок вітрильної регати тощо. На будинках, у яких він мешкав у м. Запоріжжі та Києві, встановлені меморіальні дошки. На будинку Міжбанківської валютної біржі у м. Києві також встановлено меморіальну дошку для вшанування пам'яті засновника цієї установи.

Основні наукові праці:

«Що таке свобода і право у демократичній державі?» (1996).

«Чи стане Україна соціальною державою?» (1996).

«Національний банк у системі влади» (1997).

«Влада» (1997).

«Фінансовий механізм держави. Податки» (1997).

Література: 1. Резникова, Ю. В. Вадим Гетьман (1935–1998) — видатний політик і фінансист, Герой України // Хто є хто на Полтащині. Видатні земляки : дов.-біогр. вид. / авт.-упоряд. В. Болгов.— К. : Укр. Акад. геральдики, товар. знаку та логотипу, 2006.

П. М. Леоненко

ГІЛЬФЕРДІНГ РУДОЛЬФ (1877–1941)

*Hilferding
Rudolf*

— один з лідерів австрійської та німецької соціал-демократії, II-го Інтернаціоналу, теоретик австромарксизму, автор теорій фінансового капіталу, організованого капіталізму, господарської демократії.

Народився 10 серпня 1877 р. в м. Відні в єврейській родині заможного підприємця. Після закінчення медичного факультету Віденського університету в 1906 р. переїхав до Берліна. У 1917 р. прийняв німецьке громадянство. Після приходу до влади нацистів (1933) був змушений залишити Німеччину. Спочатку жив у Данії, потім — у Швейцарії, з 1938 р. — у Франції, де уряд Віші видав його гестапо.

У серпні — жовтні 1923 р. — міністр фінансів Німеччини в уряді Штреземана. З липня 1928 р. по грудень 1929 р. — міністр фінансів Німеччини в уряді Мюллера.

У своїх ранніх роботах виступав з критикою представників історичної школи й маржиналізму. Особливої уваги заслуговує його праця «Бьом-Баверк як критик Маркса» (1904), у якій критично проаналізовано роботу Бьом-Баверка «Теорія Карла Маркса та її критика». Водночас Г. критично розглянув і методологію Маркса. У статті «Історична підготовка політичної економії Маркса» (1910) стверджував, що застосування цієї методології дає можливість виявити не стільки реальні економічні й класові суперечності капіталізму, скільки виконує свою специфічну логічну роль в обґрунтуванні формування й викладення логічних понять.

Основна праця Г. — «Фінансовий капітал» (1910). Це була одна з перших спроб аналізу новітніх явищ та тенденцій розвитку капіталізму кінця XIX — початку XX ст., у якій висвітлена роль кредитної сфери в зміні напрямку розвитку та структури капіталізму, природи конкуренції капіталів. Зазначений період характеризувався низкою ознак, які не були характерними для традиційних

національних форм капіталізму: результати науково-технічних відкриттів швидко знаходили застосування у виробництві; виникали велетенські підприємства; між ними укладалися угоди про розподіл ринків збуту; знижувався загальний рівень цін.

Робота «Фінансовий капітал» відзначається широтою й глибиною дослідження проблем у галузі фінансів та кредиту. Це насамперед питання грошей та кредиту, грошового обігу, передусім, у промисловості, фіктивного капіталу; мобілізації капіталу за допомогою акціонерних товариств, фондових бірж та їх ролі як ринку фіктивного капіталу, а також механізму біржової спекуляції; розглянуті також проблеми фінансового капіталу й обмеження ним вільної конкуренції, причини і способи подолання економічних криз і депресій, проблеми економічної політики фінансового капіталу, зокрема, експорту капіталу й боротьби за ринки.

Уступив до австрійської соціал-демократичної партії під час навчання у Віденському університеті. Після переїзду до Берліна (1906) співпрацював з «Нойє цайт» («Neue Zeit»), теоретичному органі німецької Соціал-демократичної партії, готуючи статті з питань марксистської економічної теорії. У 1907–1915 рр. — редактор щотижневика «Форвертс» («Vorwärts») — центрального органу німецької Соціал-демократичної партії. Під час Першої світової війни перебував на центристських позиціях, став членом Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини, яка виступала проти війни. У 1918–1922 рр. був редактором «Фрайхайт» — органу Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини й фактичним лідером партії після виходу з неї комуністів (1918). У 1922 р. домігся її об'єднання з Соціал-демократичною партією. Не поділяв доктрину щодо диктатури пролетаріату й негативно ставився до радянського режиму. Г. був членом німецької делегації на Генуезькій конференції (квітень — травень 1922 р.). У 1924 р. був обраний депутатом рейхстагу. У 1927 р. на з'їзді Соціал-демократичної партії Німеччини в м. Кельні він сформулював позицію цієї партії щодо її участі в урядах: позитивне ставлення до парламентської держави, що ґрунтується на виникненні організованого капіталізму. Після встановлення Третього рейху погляди Г. на визначений час змістились «уліво». У роботі «Революційний соціалізм» він стояв на позиції допустимості відновлення демократії через революцію.

Дослідження Г. ґрунтуються на положеннях і класичної школи, і марксизму про те, що прагнення до максимізації прибутку має об'єктивним результатом тенденцію до встановлення однієї середньої норми прибутку на рівновеликі капітали. Цей результат досягається конкуренцією капіталів за сфери застосування, постійним припливом капіталу до таких сфер, де норма прибутку є вищою за середню, і відпливом із сфер, у яких норма прибутку є нижчою за середню. При цьому Г. доречно звернув увагу на перешкоди на шляху цих регулярних «рухів» та на їх збільшення по мірі капіталістичного розвитку. Найбільшим бар'єром для переливу капіталу він вважав колосальне збільшення основного капіталу. На цій основі виникають промислові монополії. Тенденції до монополізації промисловості стимулюються, на думку Г., зацікавленістю банківського капіталу, який прагне до абсолютного усунення конкуренції між тими підприємствами, у яких він бере участь. Так виникає фінансовий капітал, який прагне, за висловом Г., «не свободи, а панування. Він не бачить сенсу в самостійності індивідуального капіталіста й вимагає обмеження останнього. Він з відразою ставиться до анархії конкуренції та прагне до організації... Він потребує політично сильної держави. Йому потрібна держава, яка скрізь у світі може здійснювати втручання для перетворення всього світу на сферу прикладення свого фінансового капіталу».

Розглядаючи дію економічних механізмів, Г. ставив на перше місце грошовий обіг, кредит і банки. Він відводив банкам головну роль у створенні промислових монополій і дав таке визна-

чення ключової категорії «фінансовий капітал» — це капітал, який перебуває в розпорядженні банків і застосовується промисловцями. На думку вченого, фінансовий капітал розвивається й сягає свого апогею з монополізацією промисловості. Банківську сферу він розглядав як таку, що зазнає планомірної організації в межах капіталізму. Він вважав, що банки «панують» над промисловістю й поступово замінюють анархію виробництва планомірною його організацією, але для ведення конкурентної боротьби на більш високому рівні. Проте залежність промисловості від банківського капіталу не означає залежності крупних промислових підприємців від банкових магнатів. Подібно до того, як власне капітал на своєму вищому щаблі набуває ознак фінансового капіталу, так і капіталістичний магнат, фінансовий капіталіст все більше, як доводить Г., об'єднує в своїх руках владу над усім національним капіталом і саме у формі панування над банківим капіталом почасти за допомогою персональної унії.

Потрібно зазначити, що фундаментальна праця Г. «Фінансовий капітал» практично випала з подальших наукових досліджень. У СРСР концепція Г. відкидалася внаслідок того, що В. Ленін висловив критичні зауваження щодо визначення поняття «фінансовий капітал», а радянські ідеологи не пробачили Г. неприйняття соціалістичної революції та СРСР як держави. Англо-американська економічна наука прогресувала завдяки дослідженням А. Маршалла та Дж. М. Кейнса. Натомість теорія Г. послідовно розкриває, як готувалися передумови для розгортання потужності фінансового капіталу, його сутність і роль.

На певному ступені розвитку ринкової економіки користування кредитом для капіталістичного підприємства є об'єктивною необхідністю, що зумовлена конкурентною боротьбою та прагненням до підвищення індивідуальної норми прибутку. Дану тезу Г. аргументував таким розрахунком. Якщо середня норма прибутку становить 30 %, а ставка — 5 %, то капітал обсягом 1 млн марок спроможний принести його власникові прибуток 300 тис. марок. З нього на рахунок підприємницького прибутку припадатиме 250 тис. марок і 50 тис. — як відсоток на його капітал. Якщо підприємець зможе позичити ще 1 млн марок, то його прибуток складе 600 тис. марок за вирахуванням 50 тис., які потрібно буде заплатити як відсоток за користування запозиченим мільйоном, тобто, у результаті — 550 тис. марок. У такому випадку підприємницький прибуток складе 500 тис. марок, а норма підприємницького прибутку — 50 % ($500\,000 / 1\,000\,000$), на відміну від 25 %, які мали місце за відсутності кредиту. Тобто підприємець, який перебуває в більш сприятливих умовах щодо спроможності одержати кредит, має можливість підвищити свою норму прибутку. А в період несприятливої ринкової кон'юнктури підприємець, який користується позичковим капіталом, може встановити свої ціни нижчими за ціну виробництва на рівні витрат виробництва й середнього прибутку і, незважаючи на це, одержати нормальний середній прибуток на свій капітал. Таким чином, за несприятливої ринкової кон'юнктури користування кредитом дає перевагу в ціновій конкуренції, яка є тим вищою, чим більшим є кредит.

Г. довів, що прагнення до підвищення підприємницького прибутку спонукає окремого капіталіста все більше вдаватися до запозичень. Одночасно внаслідок концентрації грошового капіталу в банках подібна мотивація одержує більше можливостей для реалізації. Така тенденція суттєво впливає на спосіб банківського кредитування. Початково до кредитування вдаються для задоволення потреб в оборотному капіталі. З часом все більша частина власного капіталу перетворюється на основний капітал, а значна частина оборотного — на запозичений. Потім виникає прагнення розширити й основний капітал за допомогою кредитів, але це докорінним чином змінює умови кредитування.

Якщо грошовий капітал перетворюється на основний капітал підприємства то він перестає бути позичковим капіталом і виступає як частина промислового капіталу, а капіталіст-кредитор набуває ознак капіталіста виробничої сфери. Проте, як доведено аналізом емпіричних законів кредиту, величина залишків на поточних і розрахункових рахунках розширює можливості банків для видачі довгострокових кредитів. Мінімум, який завжди є в розпорядженні банку, придатний для перетворення на основний капітал.

Можливості банку кредитувати основний капітал підприємств виробничої сфери залежать, по-перше, від величини власного капіталу, а, по-друге, від загальної суми капіталу, який перебуває в розпорядженні банку. Банки, які кредитують основний капітал, повинні мати крупні розміри, адекватні розширенню масштабів промислових підприємств. З одного боку, банк (унаслідок економічного розрахунку щодо розподілу ризику або антимонопольного законодавства) не може кредитувати тільки одне підприємство. З іншого — доти, поки банки виступають як посередники в платіжно-розрахункових операціях, їх цікавить лише поточний стан підприємства. Відповідно формується й сфера основних банківських операцій: дисконтування векселів, товарні кредити, застава ліквідних акцій тощо. Таким же чином формується й коло учасників відносин з банками — торговий капітал, біржові спекулянти. Інша ситуація виникає у випадку переорієнтації банку на кредитування підприємств виробничої сфери основним капіталом. Такий вид кредитування не може ґрунтуватись лише на інформації про поточний стан підприємства й поточну кон'юнктуру ринку, а виникає потреба в прогнозуванні й здійсненні перспективних розрахунків. Відкривається можливість зростання впливу банків на діяльність підприємства, який набуває довгострокового характеру. Адаже за умови кредитування оборотного капіталу по завершенню встановленого в договорі терміну підприємство може повернути кредит і звернутись з пропозицією про подальше співробітництво до іншого банку. У випадку кредитування основного капіталу позбавитися впливу банку можливо лише через набагато триваліший термін.

Г. виявив також тенденцію до інверсії домінанти господарських зв'язків. На початкових етапах розвитку промислового капіталізму господарська діяльність велася на власні кошти підприємців, а залучення банківських ресурсів мало нерегулярний характер. Тому виробничий капітал виступав домінуючою стороною у відносинах з банківським. Однак за умови розповсюдження регулярного довгострокового кредитування домінуючі позиції переходять до банків, оскільки останні володіють капіталом у його ліквідній формі, а виробниче підприємство постійно переймається проблемами реалізації товару і час від часу негайно потребує ліквідних коштів. Адаже якщо в процесі реалізації продукції підприємства відбувається затримка або падають ціни, то терміново потребується додатковий кредит. Неможливість його залучення може спричинити збитки. Інверсії домінанти господарських зв'язків сприяє переважання сили з боку банків, які є відносно незалежними від одиначної товарно-торгової угоди, між тим як для підприємства вона може мати вирішальне значення.

Таким чином, за логікою Г., володіючи грошовим капіталом, банки починають домінувати у відносинах із підприємствами, капітал яких закріплений у виробничій та товарній формах. «Взагалі,— відмічає Г.,— яка сторона в конкретних кредитних відносинах виявляється залежною від іншої, обумовлюється тим, на чиему боці переважаюча потужність капіталу, і особливо — на чиему боці більша кількість грошового капіталу, яким можна розпоряджатися».

Разом з концентрацією та централізацією банківського капіталу відбувається зміна значимості функцій банку в справі його успішного функціонування. Звичайно, банки продовжують виконувати розрахунково-платіжні операції, здійснюють облік векселів, надають кредити тощо,

але провідну роль починають відігравати емісійні операції. А в перетворенні позичкового капіталу на акціонерний полягає найважливіший аспект капіталотворчої функції кредиту в ситуації монопольного панування фінансового капіталу.

Великий банк спроможний впливати на фондовий ринок за умови прибуткових емісійних операцій, проявляючи повною мірою свою перевагу. Він здатен проводити більшу кількість операцій, причому більш вигідних. Додатковим чинником успіху стає розміщення значної частки випусків цінних паперів серед власних клієнтів. Великий банк спроможний вибрати слушний момент для емісії, може підготувати до неї біржу, а пізніше — впливати на рух курсів акцій, оберігаючи опікуване промислове підприємство. Причому з розвитком крупних підприємств у промисловості вимоги, які висувуються до емісійних можливостей банків, зростають.

Важливою особливістю банківського капіталу, порівняно з промисловим, на думку Г., є відсутність меж для свого розширення, оскільки ніколи не може бути «надвиробництва» банківського капіталу. Надмірне зростання банківського капіталу приводить до пошуку нових сфер для вкладення коштів, але не спричиняє загального краху й наступного його знецінення, що в часи Г. спостерігалось в промисловій сфері.

Потрібно зазначити, що теорія фінансового капіталу є важливим теоретико-методологічним підґрунтям досліджень монополістичного капіталізму та капіталотворчих теорій кредиту, які були розвинуті пізніше.

Г. помер 10 лютого 1941 р. в Паризькій в'язниці.

Основні наукові праці:

«Фінансовий капітал: новітня фаза в розвитку капіталізму» («Финансовый капитал: новейшая фаза в развитии капитализма», М., 1922).

«Капіталізм, соціалізм і соціал-демократія» («Капитализм, социализм и социал-демократия», М., 1928).

«Промова на III конгресі Всесвітнього вільного союзу службовців» («Речь на III конгрессе Всеобщего свободного союза служащих», 1999).

А. А. Лазебник

**ГЛОВІНСЬКИЙ
ЄВГЕН ОЛЕКСІЙОВИЧ**
(1894–1964)

*Гловинский
Евгений Алексеевич*

— відомий український учений-фінансист, дослідник фінансової системи України у складі СРСР.

Народився 1 листопада 1894 р. в м. Ржищеві на Київщині. У 1914 р. після закінчення із золотою медаллю Золотоношської гімназії вступив на історично-філософський факультет київського Імператорського університету св. Володимира.

У 1915 р. із групою добровольців був мобілізований і брав участь у Першій світовій війні, на території Галичини, де він дізнався про існування українського національного руху. Спілкування з окремими його представниками докорінно змінило життєві погляди Г. У 1919–1921 рр. брав участь у боях як артилерійський старшина Залізної дивізії армії УНР. Після поразки армії УНР був інтернований у табори в Польщі. У 1922 р. виїхав до Чехословаччини, де став студентом Української господарської академії (УГА) в Подєбрадах, поблизу Праги. Уже в студентські роки Г. виявив неабиякі здібності до наукової роботи. Брав активну участь у діяльності Товариства

українських економістів. Після закінчення УГА у званні інженера-економіста його залишили працювати асистентом кафедри фінансів.

На початку 30-х років ХХ ст. Г. прийняв запрошення дирекції Українського наукового інституту (УНІ, Варшава) щодо роботи в цьому інституті й переїхав до Польщі. УНІ було організовано в 1928 р. за ініціативи професора О. Лотоцького та за фінансової підтримки міністра освіти. Інститут проіснував до 1939 р. і видав велику кількість наукових праць у різних галузях українознавства. Неповний опис цих видань можна знайти в «Каталозі видань Українського наукового інституту у Варшаві. 1930–1937 рр.» (Варшава, 1937), де подані також анотації окремих монографій. Головним завданням інституту було дослідження українознавчих питань у різних галузях науки та практики, зокрема тих, які не могли бути неупереджено досліджені в УРСР.

Свою наукову кар'єру Г. почав у Чехословаччині, але перші наукові доробки, які принесли йому визнання, надрукував у Варшаві. В УНІ існував економічний відділ на чолі з професором В. Садовським, де постійно діяв семінар. Г. обирають його секретарем. Наукові доповіді Г. у 1930–1931 рр.: «Проблема розрахункового балансу України» та «Проблеми української валюти — українські гроші випуску 1917–1920 рр.»; у 1932 р. — «Проблеми української валюти — радянські гроші й питання інфляції»; у 1933 рр. — «Сільськогосподарський податок в УРСР»; 1934–1935 рр. — «Гроші СРСР останнього етапу непу» та «Кредит СРСР останнього етапу непу»; 1937–1938 рр. — «Еволюція бюджетного права в СРСР».

Окремим виданням у 30-х рр. ХХ ст. світ побачили його найголовніші праці: «Гроші і кредит СРСР за часів першої п'ятирічки» (1934), «Проблема розрахункового балансу України» (1937), «Фінанси УССР» (1939).

Після закриття УНІ переїздить до Любліна (1939 р.), де і проживав під час Другої світової війни. У червні 1944 р. переїхав до Подебрад (Чехословаччина), де брав активну участь у відродженні Українського техніко-господарського інституту (УТГІ). Інститут відновив свою діяльність у листопаді 1945 р. у м. Регенсбурзі, викладання на деяких факультетах відбувалося і в м. Мюнхені. Г. отримав звання доцента й викладав курс фінансів разом із професором Т. Сосновим.

Г. активно співпрацював з українською громадою, навчальними закладами для українців у Німеччині: читав курс фінансів і в Українському вільному університеті, який у вересні 1950 р. дістав офіційне визнання баварського Міністерства освіти — наукові ступені та дипломи університету були прирівняні до ступенів та дипломів німецьких університетів.

У 1954 р. після захисту докторської дисертації Г. став професором УТГІ та надзвичайним професором УВУ. Того ж року його обрано дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка і дійсним членом Інституту вивчення СРСР, де він працював як старший науковий співробітник, а з 1963 р. і до кінця життя — як заступник директора. З 1963 р. Г. став членом наукової ради Товариства сприяння українській науці в Німеччині.

У виданнях Інституту вивчення СРСР надруковано майже 50 наукових статей Г. українською, англійською, російською, французькою, німецькою, іспанською, турецькою та арабською мовами. Значна частина його статей була надрукована в суспільно-економічному додатку «Сучасна Україна», декілька — у журналі «Сучасність» та «Розбудова держави», а також у «Наукових збірниках УВУ». Г. активно співпрацював з німецькими радянськими виданнями — опублікував статті про фінансове господарство в енциклопедії «Sowjetbuch» (Кельн, 1957). Г. був одним з редакторів «Енциклопедії українознавства», де надруковані його статті з економічних проблем.

П. М. Леоненко

**ГЛОМБІНСЬКІ
СТАНІСЛАВ**
(1862–1943)

*Głabiński
Stanisław*

— видатний польський економіст, юрист, фінансист, державний і політичний діяч, один із основоположників львівської наукової школи в польській економічній та фінансовій думці.

Уродженець Львівщини. Закінчив факультет права й управління Львівського університету. Захистив докторську дисертацію з права в цьому університеті. Доцент (1888), професор політичної економії за посадою (1892). Декан правничого факультету й ректор університету.

Г. був одним із засновників буржуазної політичної партії національної демократії в Галичині. Обирався депутатом австрійського парламенту. Депутат сейму Польської Речі Посполитої (1919–1927), сенатор від Національного клубу (1928–1935). Займав високі державні пости: міністр залізниць Австрії (1911), у незалежній Польщі — міністр закордонних справ (1918), міністр віросповідань та народної освіти (1923), віце-прем'єр.

Прихильник молодого німецької історичної школи, з позицій якої критикував теоретичні основи класичної політекономії, зокрема теорію трудової вартості. У основу суспільної вартості поклав споживність і обмеженість благ. Уважав, що класична політекономія перебільшувала роль та можливості особи й применшувала значення суспільства, держави й права. Суспільство, як живий організм, сильно впливає не лише на характер особи, але й також на її розвиток, а держава й право природним способом обмежують егоїзм та свавілля суб'єктів господарювання.

Уважав продуктивною працю не лише в галузі матеріального виробництва, але й у послугах. Наголошував на важливості та необхідності захисту національних економічних інтересів, купівельної спроможності населення, ринків збуту для стану господарства. Прагнув урахувати національні інтереси при формуванні засад економічної та фінансової політики. Ця концепція узгоджувалася з економічною програмою партії національної демократії. У її основі знаходилося поняття господарської самодостатності (автаркії) — повного використання економічних та фінансових ресурсів країни.

Досягнення цієї мети покладалося на приватне підприємництво, яке мало помірковано спиратися на державу. Пропонував обмежити діяльність державних підприємств тими сферами, у яких не був задіяний приватний капітал, а також важливих з точки зору забезпечення суспільних інтересів. Завданнями держави вважав створення сприятливих умов для розвитку приватних підприємств, стимулювання професійної та суспільної солідарності, примирення класових протиріч, захист інтересів країни в міжнародній конкуренції.

Водночас уважав соціалізм неспроможним у розв'язанні господарських проблем. Г. — прихильник поміркованої реформи суспільства, підвищення державного захисту найманих працівників і допущення їх до участі в прибутках.

Основні наукові праці:

O systemie fiziokratow w ekonomice spolecznej (1888).

Wyklad nauki skarbowej (1894).

Wyklad ekonomiki spolecznej wraz z zarysem politiki ekonomicznej i z historia ekonomiki (1913).

Nauka skarbowosci (1925).

Ekonomika narodowa (1927–1928).

Historia ekonomiki (1939).

Г. В. Ціх

**ГОРЛОВ
ІВАН ЯКОВИЧ**
(1814–1890)

*Горлов
Иван Яковлевич*

— відомий російський учений-економіст, фінансист, статистик.

Народився в Рязанській губернії. Навчався в місцевій гімназії. Вступив до Московського університету й закінчив його в 1833 р., отримавши ступінь кандидата права. Наступного року вступив до професорського інституту при Дерптському (нині — Тартуському) університеті. У 1838 р. захистив дисертацію на тему «Про природу цінності» (*De valoris natura*), отримав ступінь доктора філософії і був призначений, незважаючи на молодість, екстраординарним професором статистики та політичної економії у Казанський університет. Незабаром отримав посаду ординарного професора, керував педагогічним інститутом Казанського університету, був членом комітету для випробування кандидатів університету, які виявили бажання стати вчителями гімназій та повітових училищ. За дорученням керівництва університету для збору статистичних даних відвідав у 1839 р. Пермську, Оренбурзьку, Астраханську, Тамбовську, Пензенську, Нижегородську губернії, Кавказьку область і Землю Війська Донського. На основі аналізу зібраного матеріалу підготував наукові роботи, зокрема «Описання Тагільського гірського округу» («Описание Тагильского горного округа», 1840). Серед інших робіт цього періоду привертають увагу і свідчать про широту наукових інтересів ученого журнальні статті «Про дохід з капіталу» («О доходе с капитала», 1840), «Статистичні нариси Північно-американського Союзу» («Статистические очерки Северо-Американского Союза», 1841).

Головна праця Г.— «Теорія фінансів» («Теория финансов», Казань, 1841). Це перший підручник з фінансової науки, підготовлений у Росії та виданий російською мовою. У 1845 р. у Санкт-Петербурзі вийшло друге (перероблене і доповнене) видання цієї праці.

У 1843 р. учений перебував за кордоном, вивчаючи політичну економію, статистику, камералістику в бібліотеках університетів Німеччини, Франції та Англії. Камералістика, або камеральні науки,— сукупність різних адміністративних та економічних дисциплін, що викладалися в університетах деяких країн (Німеччина, Франція, Австрія та ін.) у XVII–XVIII ст. Назва походить від латинського *camera* — скарбниця — і пов'язана з так званими камеральними управліннями, що створювалися великими власниками. Для підготовки чиновників з управління державним господарством і управителів господарством великих феодалів на особливих факультетах університетів у спеціальних школах викладалися камеральні науки. Найчастіше серед них були гірнична справа, лісове й сільське господарство, фінанси тощо.

У 1847 р. Г. очолив кафедру політичної економії та статистики Санкт-Петербурзького університету. Зміст обох видань «Теорії фінансів» Г. свідчить про його глибоке знання європейської літератури в галузі фінансів того часу. За усталеною традицією Г. починає книгу зі з'ясування предмету фінансової науки, її зв'язків з іншими науками, етимології поняття «фінанси» та інших загальних питань, а потім викладає основи фінансової науки. На думку Г., фінансова теорія — це наука про отримання й застосування засобів для задоволення державних потреб. Отже, Г. дотримувався загальноприйнятих на той час визначення предмета фінансової науки та її структури (державні доходи, державні видатки, державний кредит). Державні доходи він поділив на промислові (із землі, лісів, фабрик, заводів), монопольні (гірничі, монетні, тютюнові, поштові та лотерейні) і податкові, у складі яких вирізняє доходи від надходження прямих (поземельний податок, податок з капіталу тощо) і непрямих податків. Останні, своєю чергою, поділені на ті, що стягуються без-

посередньо (з будинків, слуг, екіпажів тощо) та «посередньо» (акцизи й митні податки). Держані видатки Г. розділив на видатки законодавчої влади й витрати управління (загальні й особливі). Розкрив причини виникнення державного кредиту та особливості його організації, класифікував державні позики, проаналізував обіг державних паперів, виплату відсотків, погашення боргів.

У праці «Фінансове право» Г. дав таке трактування предмета фінансової науки: «Держава для свого існування має необхідність у коштах та відповідних зборах для задоволення своїх потреб. Управління цими коштами та засобами становить господарство держави. Наука, що розмірковує про краще влаштування витрат і доходів, називається теорією фінансів або фінансовою наукою. Під словом «фінанси» розуміють сукупність усіх матеріальних засобів країни, що перебувають у розпорядженні уряду».

Г. дослідив співвідношення між теорією фінансів і фінансовим правом. Предмет фінансового права, на його думку, це сукупність правил, які регламентують фінансові відносини підданих з урядом, або наука, що містить постанови про «вилучення» (податки та збори) та напрями витрат. Необхідність вивчення та застосування фінансового права учений убачав у тому, що «державних людей можуть покликати для виправлення фінансів країни», а для цього та зміни існуючих законів їм недостатньо лише знання останніх, потрібно також знання теорії фінансів.

Стосовно питання про «порівняльний тягар оподаткування» (податкового навантаження) писав: «За багатством промисловості, освіченості та багаточисельності народу величина 25 відсотків може бути різна і тому інколи достатня, інколи недостатня для державних витрат. Також багатий народ може жертвувати за деяких обставин більше чверті свого доходу без великого обмеження, а бідний часто не може давати й чверті без цілковитого розладу. Економічне становище різних держав настільки різне, що визначення податків одним загальним співвідношенням до доходу вкрай неможливо. Величину податків, що може витримати народ або що необхідні для державного управління, не можна виразити математично для всіх випадків і будь-яких часів».

Основні наукові праці:

«Теория финансов» (Казань, 1841).

«Теория финансов» (СПб., 1845).

«Начала политической экономии (у 2-х т., СПб., 1859, 1862).

Т. В. Куриленко, П. М. Леоненко

**ГРАБСЬКІ
ВЛАДИСЛАВ**
(1874–1938)

*Grabski
Władisław*

— відомий польський учений, політичний та державний діяч, один із основоположників варшавської наукової школи в польській економічній та фінансовій думці. Брат С. Грабського. Депутат Державної думи (Росія), міністр сільського господарства, міністр фінансів Польщі.

Автор удакої валютної реформи, ініціатор утворення центрального банку країни — Польського банку. Професор політичної економії та ректор Головної школи господарства у Варшаві, засновник Інституту соціології.

Як прихильник німецької історичної школи, пропагував концепцію народної солідарності, досліджував розвиток польської економіки, зокрема сільського господарства, розкривав значення розвитку продуктивних сил в еволюції народного господарства.

Прихильник розвитку фермерських господарств, критик колективної форми господарювання. Водночас критерієм оцінки економічної діяльності вважав підпорядкування особистого інтересу загальнонародному інтересові. Автор наукових монографій:

- Ekonomia w produkcji rolnej (1900).
- Podstawy siły wewnętrznej Państwa Polskiego (1917).
- Spoleczne gospodarstwo agrarne w Polsce (1923).
- J własnych siłach (1926).

Г. В. Ціх

**ГРАБСЬКІ
СТАНІСЛАВ**
(1871–1949)

*Grabski
Stanisław*

— видатний польський учений, економіст, політичний та урядовий діяч, один із основоположників львівської наукової школи в польській економічній та фінансовій думці.

Народився в Західній Галичині в родині землевласника. Навчання розпочав у Варшавському університеті, продовжив в університетах Берліна, Львова, Парижа, Берна.

Здобув ступінь доктора філософії в м. Берні. Професор Сільськогосподарської академії в Дублянах (з 1904), професор суспільної економії правничого факультету Львівського університету, керівник кафедри політичної економії Львівської політехніки (1910–1939).

Один із засновників та активних учасників буржуазної націонал-демократичної партії, депутат сейму, міністр. Під час Другої світової війни активний діяч еміграції в Англії, де було утворено Товариство польських економістів і виходив науковий часопис «Польський економіст» (з 1941).

Повернувся до Польщі влітку 1945 р. Був керівником кафедри суспільних устроїв правничого факультету Варшавського університету.

Основні наукові праці:

1. Rozwoj teorii wartości (1894).
2. Zur Erkenntnislehre der Volkswirtschaftlichen Erscheinungen (1900).
3. Ekonomia społeczna (1927–1933).

Г. В. Ціх

**ГРЕШЕМ
ТОМАС**
(1519–1579)

*Gresham
Thomas*

— англійський фінансист, купець, радник королеви Єлизавети I, автор закону Грешема.

Народився в родині англійського купця і дворянина — торгового агента короля Генріха VIII — у м. Антверпені. Після закінчення навчання в Кембриджі здійснював торгіву діяльність, а після смерті батька став його наступником — королівським фінансовим агентом.

Як комерсант, він торгував шовком і сукном, був власником паперової фабрики, керував приватним торговельним банком в м. Антверпені. Проводив фінансові операції для підтримання стабільного курсу фунта стерлінгів, вів переговори про надання позик, закупавав військово спорядження тощо.

В Англії був королівським валютним контролером і фінансовим радником при королеві Єлизаветі I. З власного великого статку заснував у 1569 р. в м. Лондоні біржу, названу Єлизаветою I «Королівською біржею» (Royal Exchange). За свою службу на користь Англії отримав від королеви звання королівського купця й дворянський титул — сер. Займався благодійністю, згідно із заповітом у його будинку створено коледж Грешема (Gresham College).

Відзначають два аналітичних досягнення Г. в галузі політичної економії та фінансів. По-перше, узагальнивши ділову практику, він досить правильно описав правила зміни валютних курсів щодо золотих і срібних точок. По-друге, вивів один із законів грошового обігу, що отримав назву на його честь.

Суть закону Грешема полягає в тому, що «погані» гроші витісняють з обігу «гарні». Такий вираз вжито в Меморандумі щодо розуміння обміну (Memorandum for the Understanding of the Exchange, 1559), а також у королівській офіційній заяві (1560), у якій засуджується «псування» срібних монет. Головним радником уряду з питань грошового обігу тоді був Г.

Розгорнуте формулювання закону Грешема дав у своїй тезі Й. А. Шумпетер: якщо монети, відкарбовані з металів різної цінності, мають за законом однакову платоспроможність, то для оплати будуть використовуватися «найдешевші» монети, а гроші з дорожчого металу мають тенденцію зникати з обігу. Такі тези можна знайти й у ранніх роботах Н. Орезма, М. Коперніка та ін. Зокрема М. Копернік наголошував, що «псування» монет найчастіше мало на меті підвищення доходів монарха, але також виникало через нестачу срібла під час карбування визначеної кількості монет для задоволення зростаючого товарообігу.

Література: 1. Шумпетер, Й. А. История экономического анализа. В 3 т. Т. 1 : пер. с англ. / Й. А. Шумпетер.— СПб : Экон. шк., 2001.— С. 449–450.
2. Bochenek, M. Szkice o ekonomii i ekonomistach / M. Bochenek — Torun : MADO, 2004.— S. 181.

П. М. Леоненко

**ГРИНЬКО
ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ**
(1890–1938)

*Гринько
Григорий Федорович*

— відомий український радянський державний і партійний діяч, народний комісар фінансів СРСР (1930–1937).

Народився 18 листопада 1890 р. в с. Шпетівка Лебединського повіту Харківської губернії (нині Сумська обл.) у родині службовця земської управи. Навчався на історико-філологічному факультеті Харківського й Московського університетів, проте жоден з них не закінчив. З 1906 р. він член партії соціалістів-революціонерів. За участь у студентських заворушеннях був виключений з Московського університету (1913).

Служив в армії і брав участь у Першій світовій війні як молодший офіцер гренадерського полку. З кінця 1917 р., після демобілізації, працював учителем гімназії в м. Харкові.

Продовжував активну участь у політичному житті. Належав до лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів. З 1919 р. — член Української комуністичної партії (боротьбистів). Активно виступав проти спроб реанімації політики великодержавного російського шовінізму багатьох лідерів більшовизму, які працювали на той час в Україні. Згодом, як представник ЦК боротьбистів, входив до вищих органів республіки — Всеукраїнського Центрального Виконавчого

Комітету, Всеукраїнського ревкому (1919–1920). З 1920 р.— член Комуністичної партії (більшовиків) України.

Партійна та державна діяльність Г. у 20-х рр. ХХ ст. відображає ті складні соціально-економічні умови та їх специфіку в Україні. В тодішньому українському суспільстві співіснували кілька течій суспільно-економічної та фінансової думки. Першу з них представляли ортодоксальні марксисты — переважно державні, партійні та господарські діячі із числа професійних революціонерів. Вони займалися питаннями економічної та фінансової науки в силу своєї основної роботи, будучи розробниками й провідниками економічної та фінансової політики радянських урядів. Г. належав до цієї групи поряд з такими відомими українськими діячами, як В. Чубар, С. Косіор, В. Затонський, Х. Раковський та ін. До них тісно примикали українські вчені-марксисты нової формації В. Введенський, А. Віткуп, Д. Наумов та ін. Саме ця течія через історичні обставини визначила розвиток офіційного напрямку суспільно-економічної думки в Україні періоду від жовтневих подій 1917 р. до початку 1990-х рр.

Другу течію представляла плеяда відомих учених-економістів, які сподівалися втілити свої наукові ідеї побудови нового суспільства на засадах згоди з радянською владою. До них належали вчені світової слави К. Воблій, Є. Слуцький, Л. Яснопольський, М. Птуха, М. Соколов та ін.

Г. відстоював державну незалежність України, наголошував на особливостях соціальних та економічних умов її розвитку, підтримував перехід до нової економічної політики. Упродовж 1920–30-х рр. він обіймав високі державні посади: наркома освіти УСРР (1920–1923), голови Держплану УСРР (1923–1924, 1925–1926), голови Київського губернського виконкому і водночас голови Київської міської ради. В 1926–1937 рр. працював на високих керівних посадах в уряді СРСР — був членом президії й заступником голови Держплану СРСР, заступником наркома землеробства, наркомом фінансів).

З кінця 1920-х рр. погляди Г. зазнали еволюції й у цілому розвивалися в межах політики та практики форсованої соціалістичної індустріалізації, нагромадження матеріальних, трудових, фінансових засобів, переважно за рахунок селянства, формування моделі централізованого директивного планування й управління народним господарством. Нормування та регулювання цін, податкова політика, побудована на «класовому принципі», посилення директив, масштабності та деталізації планування, поширення планових засад на сферу фінансово-кредитної діяльності, торгівлю тощо, становили основний зміст і напрям розробок Г. та інших представників ортодоксального марксизму.

Проте в 1937 р. фінанси країни вже суттєво потерпали від авантюристичної державної політики (індустріалізація, колективізація, масові арешти фахівців). Г. був звинувачений у шкідництві, знятий з поста наркома фінансів СРСР і заарештований, згодом притягнутий як звинувачуваний до фальсифікованого відкритого процесу за справою «Антирадянського правотроцькістського блоку», а 13 березня 1938 р. — засуджений і розстріляний.

У 1959 р. Г. реабілітований посмертно.

Основні наукові праці:

«Чергові завдання радянського будівництва в галузі освіти» («Очередные задачи советского строительства в области просвещения», 1920).

«Радянське культурне будівництво на Україні» («Советское культурное строительство на Украине», 1921).

«Нариси радянської просвітницької політики» («Очерки советской просветительской политики», 1923).

«Віхами п'ятирічки» («По вехам пятилетки», 1930).

«П'ятирічний план народного господарства» («Пятилетний план народного хозяйства», 1930).

«Радянські фінанси на рубежі двох п'ятирічок» («Советские финансы на рубеже двух пятилеток», 1932).

«Нова позика і конверсія» («Новый заем и конверсия», 1936).

Література: 1. Горкіна, Л. П. Нариси з історії політичної економії (остання третина XIX — перша третина XX ст.) / Л. П. Горкіна.— К. : Наук. думка, 1994.— С. 157–158, 172, 189.

2. Залеский, К. А. Империя Сталина : Биографический энциклопедический словарь / К. А. Залеский.— М. : Вече, 2000.

П. М. Леоненко

ГУРВІЧ
ЛЕОНІД
(1917–2008)

Hurwicz
Leonid

— відомий американський економіст польського походження, лауреат Нобелівської премії (2007).

Народився 21 серпня 1917 р. у Москві в родині польських євреїв. В січні 1919 р. родина повернулася у м. Варшаву. Г. закінчив Варшавський університет і отримав ступінь магістра права (1938). Для продовження здобуття освіти вступив до Лондонської школи економіки, де відвідував лекції Н. Калдора і Ф. фон Хайєка. Проте Друга світова війна зруйнувала ці плани. Деякий час прожив у Швейцарії (у вересні 1939 р. в Женеві його застала війна), згодом — у Португалії, а у 1940 р. переїхав до США. Починаючи з 1940-х рр., працював в Массачусетському та Іллінойському технологічних інститутах, у Комісії Коулса з економічних досліджень при Чиказькому університеті. Упродовж 1951–1988 рр. викладав у Міннесотському університеті як професор економіки.

На початковому етапі наукової діяльності та відповідно до контракту між Комісією Коулса і Корпорацією РЕНД, Г. присвятив свої дослідження:

- основним теоремам існування, включаючи їх узагальнення та спрощення раніше відомих теорем для кінечномірних просторів;
- градієнтному методу як методу послідовних наближень для розв'язання задач на умовний максимум;
- використанню специфічних властивостей деяких задач програмування для спрощення їх розв'язання.

Зазначена тематика була сформульована, виходячи з актуальності практичних питань комерційної діяльності та економіки. Молодого вченого цікавив переважно математичний аспект цих проблем. У фокусі уваги вченого опинилися: дослідження структури лінійного і нелінійного програмування та розвитку загальної теорії програмування в лінійних топологічних просторах; широкі дослідження градієнтного методу, який є математичною моделлю механізму цін в економіці за наявності конкуренції, і який може бути використаний для знаходження наближених розв'язків задач програмування. Вже тоді Г. зайнявся тим, що в кінцевому підсумку принесло йому Нобелівську премію — теорією оптимізації економічних механізмів. Постійну підтримку у цій роботі йому надавав Т. Купманс — один з організаторів Комісії Коулса, майбутній лауреат Нобелівської премії з економіки.

Результати перших досліджень Г. виклав у кількох наукових статтях. Згодом вони були зібрані в один збірник і у 1962 р. надруковані російською мовою. Не дивлячись порівняно невеликий обсяг зазначеного збірника, статті включали всі основні результати з нелінійного програмування, отримані до 1958 р. Це була перша в колишньому СРСР наукова праця, у якій досить докладно викладалися теоретичні основи методів лінійного програмування та деякі їх прикладні економічні аспекти. У чітко сформульованих і точно доведених теоретичних положеннях фахівці вбачали основу для розв'язання широкого класу умовних екстремальних задач. Вони відзначали досконалий математичний апарат запропонований Г. та його американськими колегами для аналізу економічних моделей.

У своїх дослідженнях основні якісні результати лінійного і нелінійного програмування Г. переніс на випадок лінійного топологічного простору. Необхідність подібного узагальнення стає наочною в процесі глибокого вивчення проблем децентралізації при розподілі ресурсів. Для математиків особливий інтерес становила приведена вченим повна теорія програмування в абстрактних термінах. Фактично були намічені тісні зв'язки між теорією математичного програмування і деякими розділами математики (теорією наближень, теорією моментів тощо). Привернувши увагу до одного з основних обчислювальних методів нелінійного програмування, градієнтного методу (методу найшвидшого спуску), Г. вказав та обґрунтував умови збіжності цього методу як локального, так і глобального характеру. В задачах максимізації вгнутих (мінімізації випуклих) функцій застосування градієнтного методу суттєво спрощується. Розв'язання екстремальної задачі методом найшвидшого спуску зводиться до вивчення системи диференціальних рівнянь (до пошуку асимптотики рішення системи).

Поставлена Г. висока мета, проявлені наполегливість і працьовитість були відзначені найвищою нагородою — визнанням науковим співтовариством його піонерних новацій. У 1947 Г. обрали членом Економетричного товариства. Інші дослідники стали використовувати ним встановлені умови, за яких з наявності сідлової точки у функції Лагранжа впливає максимальність (ефективність); деякі теореми про лінійні нерівності, зокрема фундаментальні, для наступного викладу «лемми Мінковського-Фаркаша», та інших важливих результатів про зв'язок теорії програмування з теорією стратегічних ігор; модифіковану теорему Дебре, згідно з якою оптимум по Парето є рівновагою оцінок; модифікований градієнтний метод, який сходиться для всіх задач вгнутого програмування без обмежень. Проявом плідної праці Г. було вирішення проблем оптимального розподілу ресурсів, переважно тих, що пов'язані з ціноутворенням (хоча Г. і обмежився випадком, коли під «оптимальним» розуміється «ефективний» розподіл ресурсів).

На початку 1960-х рр. відбулося зростання зацікавленості економістів у вивченні інституційних форм і, відповідно, розвитку інституційної економічної теорії. Адже фірми, ринки та відносини, що зв'язані з контрактацією (підготовкою, укладанням контрактів та їх реалізацією), є важливими економічними інституціями і являють собою продукт масштабної серії організаційних нововведень. Серед багатьох досліджень інституційних питань економіки було також новаторське дослідження Г. «Розрахунок механізмів для ресурсного розподілу» (1973). Саме за створення основ теорії оптимальних механізмів йому (разом з Р. Майерсоном і Е. Маскіним) у 2007 р. було присуджено Нобелівську премію.

На відміну від новаторських результатів макроекономічних досліджень Е. Маскіна, науковий внесок Г. у формування зазначеної теорії стосується мікроекономічного рівня господарювання. Предметові праця Г. з моделювання механізму контракту, по суті, адекватна ситуація, коли

поведінка всіх учасників контракту є опортуністичною (опортунізм — переслідування особистого інтересу з використанням підступності), активи — специфічними, а пізнавальні здібності економічних суб'єктів — необмеженими. У своїх дослідженнях Г. сповідує підхід до інституцій як до рівноваг. Вчений ввів у середовище аналізу внутрішні інституції, що виникають спонтанно, — контракти. Тобто, інституції — це рівноваги в стандартно повторюваній координаційній грі. Такий підхід базується на передбаченні про тривалу еволюцію стратегій постійно взаємодіючих між собою індивідів, яка відбувається під впливом навчання. На зазначених передумовах у низці опублікованих праць Г. прагне формалізувати поняття «інституція». За такого підходу він розглядає питання ефективного проектування організацій. При цьому бере до уваги стимулюючу роль децентралізації. Вченого цікавило, яким чином досягаються ефективні рішення, якщо їх якість ґрунтується на поширенні інформації серед багатьох людей.

Предметом досліджень вченого були, зокрема, моделі, що розроблялися для опису та пояснення функціонування і трансформації соціалістичних економік. Г. спробував формалізувати загальний підхід, що його використовували такі відомі економісти, як Е. Маленко, Я. Корнаї, Т. Ліптак. Підхід був представлений у вигляді загальної моделі інформаційних потоків між агентами та пов'язаного з ним поняття інформаційної децентралізації. На жаль, ця спроба не отримала загального визнання, оскільки такий підхід Г. є обмеженим у тому плані, що він не допускає відмінностей у мірі децентралізації і, напевно, не може бути застосовуваним до складних організаційних структур. Водночас аналіз вченого окреслив головні слабкості соціалізму — відсутність індивідуальних стимулів. Саме Г. запровадив в економічну науку фактор стимулів окремих людей, які й визначають результати їхньої діяльності, незалежно від сфери цієї діяльності. Півстоліття тому такі фактори в економічних моделях просто не враховувалися.

Г. відомий своїм витонченим аналізом інституцій, що забезпечують функціонування ринкової економіки та визначають її ефективність. Багато таких наукових досліджень він провів спільно зі своїм колегою — нобелівським лауреатом 1972 р. К. Ерроу. Серед надрукованих ними праць помітне місце посідає монографія «Дослідження процесів алокації ресурсів» (1977), у якій всебічно розглянуто центральне для теорії і практики сьогодення питання про «теоретичні» межі ефективності ринкової економіки. Г. значно просунувся в дослідженні проблеми взаємодії окремих економічних об'єктів і визначеного керуючого органу, який впливає на можливості об'єкта та оцінки його діяльності. Головна увага при цьому приділялася спонукальним аспектам діяльності локальних об'єктів і з'ясуванню умов, за яких вся система виявляється у стані рівноваги (того чи іншого типу). Отже мова йде про створення економічного механізму, що спонукає окремі економічні об'єкти до дій, за яких досягаються певні економічні цілі всієї системи. Виступаючи з доповіддю на радянсько-американському семінарі, присвяченому широкому колу питань економічного моделювання (24–26 травня 1978 р. в м. Скайланді, США), Г. показав на прикладах, що зв'язок між стимулами та інформацією часто приводить до дилеми. З одного боку, децентралізація видається привабливою, оскільки функціонування економічної системи в умовах децентралізації не вимагає збирання і передачі в центр важкодоступної, а інколи й надто дорогої інформації, яку зазвичай мають локальні об'єкти. З іншого боку — правила децентралізованої поведінки можуть призводити до такого розподілу ресурсів, який суперечить інтересам окремих економічних об'єктів.

Відповідно до передбачень вченого, можливості локальних об'єктів до незалежних дій будуть порушувати роботу будь-якого централізованого механізму класу, що аналізується. Тому результатами буде неоптимальний розподіл ресурсів, хоча за відсутності свободи дії об'єктів можна

досягнути оптимального розподілу. Ці результати видаються такими, що суперечать висновкам, які отримані раніше деякими авторами, про досяжність оптимальної рівноваги по Нешу. Однак ця суперечність пов'язана з тим, що раніше розглядалися лише однокрокові ігри, тоді як модель Г. має справу з динамічними процесами і може трактуватися як послідовність ігор чи багатокрокова гра.

Вагомі результати наукових досліджень Г. сприяли формуванню високого його авторитету серед колег. Він став заслуженим членом Американської економічної асоціації (1977), почесним професором Міннесотського університету, почесним доктором Північно-Західного (США), Барселонського, Чиказького, Білефельдського університетів та Університету Кейо (Токіо), Варшавської школи економіки. У 1969 р. обирався президентом Економетричного товариства, а у 1990 р. був нагороджений Національною медаллю науки США за вклад у економічне знання. Виховав багатьох знаних економістів. Серед них також нобелівський лауреат 2000 р. Д. МакФадден, який під керівництвом Г. написав і у 1962 р. захистив докторську дисертацію в галузі поведінських наук. Колеги відгукуються про Г. як про скромну та товариську людину, яка передусім бажала вчитися і передавати знання іншим.

14 квітня 2007 р. в Міннесотському університеті відбулася наукова конференція, присвячена Г.: Perspectives on Leo Hurwicz. В конференції взяли участь нобелівські лауреати з економіки К. Ерроу і Д. МакФадден.

Помер Г. 24 червня 2008 р. в м. Міннеаполісі (США).

Основні наукові праці:

«Стохастичні моделі економічних коливань» (Stochastic Models of Economic Fluctuations, 1944).

«Оптимальність та інформаційна ефективність розподілу ресурсів» (Optimality and Informational Efficiency in Resource Allocation, 1960).

«Про розподіли, що досягаються через рівновагу Неша» (On Allocations Attainable through Nash Equilibria, 1979).

«Проектування економічних механізмів» (Designing Economic Mechanisms, 2006).

М. В. Довбенко

ДЕБРЕ
ДЖЕРАЛЬД
(1921–2004)

Debreu
Gérard

— відомий франко-американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1983).

Народився в м. Кале (Франція) у родині дрібного промисловця. Закінчивши у 1939 р. коледж у рідному місті, здобув ступінь бакалавра. Прагнув стати математиком, але Друга світова війна зламала його плани. Після навчання в офіцерській школі в Алжирі він служив у французькій армії. Через рік після демобілізації (влітку 1945) закінчив Паризький університет та отримав кваліфікацію викладача математики. Проте його дедалі більше цікавила економіка. Влаштується працювати молодшим співробітником з економіки в Національний центр наукових досліджень. У його житті почався цікавий етап науково-дослідницької діяльності.

Здійснивши поїздки до м. Зальцбурга (на семінар під керівництвом В. Леонтьєва), до провідних університетів США і Скандинавії, Д. захопився вивченням проблеми загальної рівноваги. З 1948 р. на стипендію Фонду Рокфеллера навчався у США, а з осені 1949 р. почав працювати асистентом-дослідником у Комісії Коулса з економічних досліджень, що знаходилася в Чиказькому університеті. Тут почалося його співробітництво з відомим американським економістом К. Ерроу.

У 1955 р. разом з іншими членами згаданої комісії вирушив до Єльського університету, в якому працював упродовж п'яти років професором. У 1956 р. Паризький університет присвоїв йому ступінь доктора природничих наук. Обіймав посади професора економіки (1962) та професора математики (1975) Каліфорнійського університету. У 1975 р. став громадянином США.

У своїх наукових дослідженнях велику увагу приділив проблемам загальної рівноваги. Він, як і К. Ерроу, Л. Маккензі, Р. Раднер та інші відомі економісти, займаючись переважно мікроекономічною теорією, прагнув краще зрозуміти, як західна економічна система, що декларує свободу дій кожної особи, може визначати таку ринкову поведінку учасників, за якої стає можливим ефективний розподіл ресурсів.

Відомо, що теорію загальної економічної рівноваги запропонував видатний швейцарський економіст Л. Вальрас ще в 1874–1878 рр., стверджуючи, що економіка створюється зусиллями багатьох учасників, які виробляють, обмінюють та споживають велику кількість товарів. Відповідно, використовується стільки ж цін, скільки товарів. Аналіз взаємозв'язків між ними неодмінно вимагав математизації теорії. Застосування математики в цій теорії є природним, оскільки кожен товар та його ціна мають кількісне вираження. Пізніше вчені запропонували для вирішення господарських завдань застосовувати моделі в економічній теорії, у яких досягається ринкова рівновага за реалізації всіх товарів.

У кінці XVIII ст. А. Сміт помітив, що в приватновласницькій економіці дії великої чисельності незалежних один від одного учасників, які керуються лише власними інтересами, не приводять до повного хаосу. Виявлення механізму, що забезпечує знеосіблену координацію цих дій — проблема, яка цікавила кілька поколінь економістів. Появу поширеного тепер підходу до теорії загальної рівноваги можна датувати 1954 р., коли Д. і К. Ерроу на шпальтах журналу «Економетрика» опублікували статтю «Існування рівноваги для конкурентної економіки». Ученим довелося перебудувати систему Л. Вальраса, включивши до неї багато змін. Разом з тим вони подали її в такій формі, яка піддавалася математичному обрахунку. У результаті перебудови виникла модель Ерроу — Дебре, яка включає багато моделей поведінки споживача та фірми. Виробники та споживачі розглядаються в ній не ізольовано, а як взаємодіючі елементи системи. Модель належить до такого класу моделей рівноваги, у яких співвідношення цін, обсягів попиту та пропозиції визначаються одночасно. У ній також відображено той факт, що в умовах конкурентної економіки існує багато окремих цілей в її агентів, що не інтегруються у спільну мету. Поняття рівноваги в моделі Ерроу-Дебре визначається як виконання певного набору умов, що не вимагають рівності попиту та пропозиції з усіх видів товарів.

У своїй праці «Подання впорядкованих переваг числовою функцією» (1954) Д. сформулював достатні умови існування неперервної функції, що було важливим для дослідження деяких проблем кон'юнктури. Загалом у 50-ті рр. у журналі «Економетрика» він опублікував шість своїх досліджень новаторського характеру, де аналізував різні аспекти системи рівноваги (роль цін в ефективному розподілі ресурсів, у врівноваженні попиту і пропозиції, забезпеченні стабільності ринку та ін.). У математиці прийнято вважати: коли якась проблема стала надбанням підручників, то вона вмерла для дослідників. Керуючись таким переконанням, можна стверджувати, що поява у 1959 р. головної книги Д. «Теорія вартості: аксіоматичний аналіз економічної рівноваги» ознаменувала кінець досліджень, присвячених проблемі конкурентної рівноваги.

Майже чверть століття потому, в жовтні 1983 р., англійський журнал «Економіст» в есе про названу книгу визнав, що то був один з найкоротших, але найважчих для читання визначних творів з економіки. У ньому Д. поширив докази існування рівноваги на більш загальні випадки, розглядаючи різні варіанти рішення, за яких вона може здійснюватися. У книзі остаточно закріплено підхід до рівноваги як до динамічного, змінного стану та як до необхідної, але недостатньої умови оптимальності. Учений, за його словами, присвятив працю розгляду двох основних проблем: поясненню цін на товари, як результату взаємодії мікроекономічних агентів приватної власності через посередництво ринків та обґрунтуванню ролі цін в оптимальному стані економіки. Докази він будував навколо концепції системи цін або, у більш загальному розумінні, навколо функції вартості, що визначається на товарному просторі. Д. вказав на ті критерії, за якими підприємці отримали можливість визначати, як найкраще використати ресурси, виробляти більше товарів при найменших затратах і, відповідно, одержувати вищі прибутки, а споживачі — більш чітко уявляти, звідки беруться їхні потреби. Кожен виробник повинен знати свої виробничі можливості, а кожен споживач — свої потреби, а обидві сторони мають знати свої ресурси, якщо вони перебувають у приватному володінні.

У праці «Теорії вартості: аксіоматичний аналіз економічної рівноваги» подав повну аксіоматичну систему, яка описує поведінку як споживача, так і фірми. Довів, що конкретна рівновага забезпечує оптимальний розподіл товарів та послуг. Будь-який інший розподіл призвів би до погіршення позицій, як мінімум, одного з учасників господарського процесу. Д. зміг аргументува-

ти, що його висновки повністю зберігають силу при переході до аналізу світу, в якому присутня невизначеність перспектив. При цьому він припустив, що в межах такої господарської системи функціонує досить багато ринків товарів та послуг, де укладаються страхові угоди. Теорія рівноваги таким чином фактично почала перетворюватися в науку про раціональну господарську діяльність, діставши необхідний науковий апарат для аналізу проблем оптимального використання ресурсів, що ґрунтується на застосуванні граничних величин.

Багато вчених-економістів викладену Д. методологію оцінюють як вершину досліджень у галузі загальної рівноваги. Аналіз проблеми є достатньо повним та гнучким для кращого опанування мінливим предметом економічної теорії. За відгуками фахівців, у праці Д. використано також дослідження різних суміжних з теорією рівноваги розділів економіки (теорія добробуту, функція корисності, похідні функції попиту, взаємозв'язки економічних змінних, такі як криві байдужості та ін.).

Необхідно віддати належне історичній істині, адже на початку 50-х рр. у центрі економічної теорії стояли, головним чином, питання загальної рівноваги. То був період тріумфальних досягнень Д., К. Ерроу, Л. Маккензі. Разом з тим у наступні роки значущість цієї економічної проблеми не тільки не стала меншою, а й зросла, що обумовлено, насамперед, ускладненням процесів господарського життя, розширенням виробничої, а відтак, й усієї фінансової сфери. Наприклад, споживчий сектор у народному господарстві США складається з понад 93 млн домашніх господарств. Дедалі більше чинників впливають на ринкову рівновагу. З огляду на це протягом останніх трьох десятиріч теорія загальної економічної рівноваги розвивалася в новому напрямі. Залишивши осторонь докази існування рівноваги, економісти, програмісти й математики розробили ефективні способи визначення її стану, які тепер широко застосовуються у системі державних фінансів, в економіці, що розвивається, міжнародній торгівлі тощо. Їх поява була підготовлена теоретичними дослідженнями економічної рівноваги, здійсненими Д. У суспільних науках, як і в природничих, цілком абстрактні знання інколи дістають найконкретніші застосування.

Багаторічна праця Д. слушно заслужила високу оцінку його сучасників. За впровадження нових аналітичних методів дослідження в економічну науку та формалізацію теорії загальної рівноваги йому присуджено Нобелівську премію. Свідченням незаперечного наукового авторитету Д. слугує обрання його в 1971 р. президентом Міжнародного економетричного товариства, а у 1990 р. — президентом Американської економічної асоціації. Він був членом Американської академії мистецтв і наук, Національної академії наук США, Американської асоціації сприяння розвитку науки, Американського філософського товариства, Французької академії наук. Залишився прибічником теорії про логічні властивості економічних моделей. Цілий ряд його праць присвячені теорії добробуту, попиту та цінам, методології макроекономічного аналізу, розробленню аксіоматичного методу. Серед них — «Математична економічна теорія: двадцять праць Дж. Дебре» (1981), «Математична економіка» (1983) та ін.

Фахівці з нобелівського комітету стверджують, що економічні прогнози моделі, якими користуються такі організації, як Світовий банк, базуються на працях Д. Проте деякі наукоці вважають це перебільшенням, віддаючи пальму першості Л. Вальрасу. Беззаперечним є факт, що Д. розробив комплекс умов, завдяки яким міг існувати ефективний ринок. Його модель загальної конкурентної рівноваги лежить в основі багатьох заходів з вирішення нормативних питань. На церемонії вручення премії зазначалося, що Д. забезпечив економістів загальною теорією, котра може застосовуватися до найрізноманітніших ситуацій. Давши в руки своїм колегам-практикам

такий потужний економічний інструментарій, сам він волів заглиблюватися в чисту науку та захоплювався викладанням, відхиляючи численні пропозиції виконувати замовлення промисловців або співпрацювати з урядовими установами.

Д.— кавалер ордена Почесного легіону Франції, має почесні ступені Боннського, Лозаннського, Північно-Західного, Єльського університетів та Тулузького університету соціальних наук, заслужений член Американської економічної асоціації.

М. В. Довбенко

**ДЕСНИЦЬКИЙ
СЕМЕН ЮХИМОВИЧ**
(бл. 1740 — 1789)

*Десницький
Семен Ефимович*

— український і російський учений-правник, професор Московського університету, перший у Російській імперії популяризатор учення А. Сміта.

Народився в м. Ніжині бл. 1740 р. У 1759 р. після закінчення семінарії Троїцької лаври та гімназії Московського університету Д. був зарахований до складу його студентів. У 1761 р. за направленням Академії наук прибув до Шотландії, де 6 років навчався в університеті м. Глазго. Протягом 1762–1764 рр. відвідував лекції з етики та юриспруденції професора моральної філософії А. Сміта, у яких чільне місце посідала економічна проблематика. Здобувши звання доктора права, у 1767 р. повернувся в Російську імперію. Впродовж 1768–1787 рр. викладав у Московському університеті римське право, а згодом і російське законодавство. З 1783 р. член Російської академії наук.

Основні наукові досягнення Д. належать до галузей соціології та права. З його ім'ям пов'язують становлення правничої науки в Російській імперії. Соціально-економічні та правові погляди вченого відображені в публічних доповідях і проекті реформування правових основ Російської імперії, який був наданий Катерині II під назвою «Подання про встановлення законодавчої, судової та каральної влади в Російській імперії» («Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи», 1768). Центральне місце в науковому доробку Д. належить дослідженню інституційних аспектів власності.

Проблема цінності досліджена Д. у контексті концепції природного права й органічно вплетена в його еволюційну теорію суспільного розвитку. Цю теорію викладено в його виступі 21 квітня 1781 р., що був опублікований під назвою «Юридичні роздуми про відмінні поняття, що мають народи про власність маєтків у різних верствах співжиття» («Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежителства», 1781). Суспільний розвиток послідовно проходить чотири стадії, які він називав станами: існування за рахунок ловлі звірів і збиральництва; скотарство; землеробство; комерція. Володіння і власність є основними суспільними інститутами, які опосередковують вплив мінливих форм господарства на суспільний розвиток. Зміна форм господарювання спричиняє зміну форм володіння і власності. Еволюційна теорія має бути основою для аналізу державного устрою народів і їх досягнень на ниві науки та мистецтва. Зародження й розвиток інституту власності тісно пов'язані з розвитком господарських умов життя суспільства. Власність розглядається Д. як багатогранне економіко-правове поняття через призму використання (вживання), відчуження та юридичної належності речі. Учений вважав працю основою цінності створених продуктів і джерелом походження суспільного інституту власності.

У четвертому додатку до «Подання про встановлення законодавчої, судової та каральної влади в Російській імперії» по суті викладений проект реформування фінансової системи держави. Фінанси Д. розподіляє на дві основні частини: державні видатки та доходи держави. Пропонує монархові першочергово визначитися з видатками держави: «...потрібно встановлювати свої доходи згідно з видатками». Окреслює чотири основні групи державних видатків: утримання монарха та його двору; підтримання внутрішнього порядку в державі (поліція, суди тощо); видатки для користі суспільства (будівництво міст, доріг, каналів, закладів науки й освіти); захист від зовнішньої небезпеки (військо, будівництво фортець, створення запасів). Для забезпечення наповнення державної скарбниці Д. пропонує визначитися з «предлогами» (об'єктами) оподаткування; забезпечити необтяжливість податків для народу; зменшити втрати при їх вилученні; домогтися реальності податкових надходжень; підпорядкувати всі галузі фінансів єдиному керівництву.

Вчений виокремлює такі основні об'єкти оподаткування: особи; майно; «проізрастенія» домашні, уживані народом (сіль, вино, тютюн); товари вивізні та привізні; дії (чолобитні, закладні тощо). Примусовим є подушний податок, який має бути помірним, щоб не пригнічувати народ і землеробство. В оподаткуванні майна слід ураховувати його структуру. Землю, наприклад, оподатковувати помірно, а інше майно залежно від його обсягу — в геометричній прогресії (прогресивний податок). Для забезпечення необтяжливості податків пропонується уникати монополій, скасувати різного роду внутрішнє мито. В оподаткуванні важливо порівнювати обсяги надходжень податків і витрати на їх вилучення, ураховувати чітку визначеність об'єкта оподаткування, регіональні особливості тощо.

Вчений засуджував національне гноблення, був противником закріпачення українських селян, а тим більше торгівлі ними. Д. зазначав: «Уникаючи всякого насильства, чи не можна козацькі війська заохотити до землеробства, бо співчуття варте бачити родючі й під кращим кліматом розташовані землі неораними».

Основні наукові праці:

«Подання про встановлення законодавчої, судової та каральної влади в Російській імперії» («Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи», 1768).

«Юридичні роздуми про відмінні поняття, що мають народи про власність маєтків у різних верствах співжиття» («Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежителства», 1781).

Література: 1. *Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века.* В 2 т. Т. 1 / под общ. ред. И. Я. Щипанова. — М : Госполитиздат, 1952. — С. 187–334.

2. *Злупко, С. М.* Економічна думка України : навч. посіб. / С. М. Злупко. — Л. : ЛНУ, 2000. — С. 133–140.

3. *Корнійчук, Л. Я.* Історія економічної думки України : навч. посіб. / Л. Я. Корнійчук. — К. : КНЕУ, 2004. — С.112–118.

Ю. В. Уцяповський

ДОБРИЛОВСЬКИЙ
МИКОЛА
(1888–1947)

Добриловский
Николай

— український учений-економіст, фінансист.

Народився в м. Ічні на Чернігівщині. У 1920 — першій половині 1940-х рр. знаходився в еміграції у Чехословаччині. Доцент, а згодом професор Української господарської академії та Укра-

їнського технічно-господарського інституту в м. Подебрадах. Тривалий час працював деканом економічно-кооперативного факультету.

У наукових дослідженнях зосередився на аналізі теоретичних питань політичної економії та фінансової політики. Серед праць Д. у цих галузях вирізняються такі: «Політична економія» (1932–1933), «Короткий курс фінансової науки» (у 2 т., 1924), «Оподаткування селянських господарств на радянській Україні» (1927), «Державний кредит» (1928), «Фінанси України» (1928–1929), «До питання про вплив господарської кон'юнктури на надходження господарських податків» (1929). Теоретико-методологічні питання у сфері бюджету розглянуті в ґрунтовній статті «До методології визначення ролі України в публічних бюджетах Радянського Союзу» (збірник «Український економіст», 1929).

У трактуванні питань цінності намагався синтезувати теорію трудової вартості й теорію граничної корисності. Цінність кожного предмета розглядав як таку, що залежить завжди одночасно від двох причин: від покладеної на нього праці та від граничної корисності. Вчений вважав, що мінова цінність в ідеалі прагне до вирівнювання з трудовими затратами. Значну увагу надавав висвітленню питань про сутність і функції грошей, кредиту й торгівлі та інших економічних категорій ринкового господарства. Для досліджень Д. в галузі фінансів та фінансового господарства характерний особливий підхід, згідно з яким держави (публічні союзи), дбаючи про народну освіту, судову систему, охорону кордонів, здоров'я громадян, шляхи сполучення тощо, повинні мати й відповідні кошти: «Чинність публічних союзів, метою яких є здобуття матеріальних коштів, що необхідні їм для здійснення своїх безпосередніх завдань, та управління цими коштами, зветься фінансовим господарством». При аналізі радянських фінансів особливу увагу привертав до фінансових взаємовідносин України з Росією.

Особливе місце в наукових дослідженнях Д. посідали проблеми економічної кон'юнктури. Аналізу кон'юнктурних процесів у сфері фінансів присвячена низка праць ученого. Він був активним учасником наукового осередку в Українській господарській академії, на засіданнях якого обговорювалися питання економічної кон'юнктури, виступав з доповідями. Робота осередку, а відтак і наукові публікації його членів, базувалися переважно на теоретичних засадах у галузі економічної кон'юнктури, закладених М. І. Туган-Барановським та поширених на аграрну сферу В. П. Тимошенко. Із цього погляду Д. можна вважати одним з фундаторів української наукової школи економічної кон'юнктури, яка мала широкий міжнародний резонанс.

Основні наукові праці:

«Політична економія» (1932–1933).

«Короткий курс фінансової науки» (1924).

«Оподаткування селянських господарств на радянській Україні» (1927).

«Державний кредит» (1928).

«Фінанси України» (1928–1929).

«До питання про вплив господарської кон'юнктури на надходження господарських податків» (1929).

«До методології визначення ролі України в публічних бюджетах Радянського Союзу» (збірник «Український економіст», 1929).

Література: 1. Злупко, С. М. Персоналії і теорії української економічної думки / С. М. Злупко. — Л. : Євросвіт, 2002. — С. 304–307.

Г. В. Ціх

**ДУНАЄВСЬКИЙ
ЮЛІАН АНТОНІЙ**
(1824–1907)

*Dunajewski
Julian Antoni*

— відомий польський економіст, фінансист, політичний і державний діяч. Основоположник львівської школи в польській економічній та філософській думці.

Народився на Станіславщині (Івано-Франківська обл.). Професор кафедри політичної економії та адміністративного права Львівського університету (1860), професор політичних наук і статистики (1861–1880) Ягеллонського університету (м. Краків), водночас професор Братиславського університету. З 1870 р. був послом Сейму Галичини, а з 1873 р. — парламенту Австро-Угорщини.

Представник консерваторів, до кінця життя прихильник політики Австрії. Перший з поляків став міністром фінансів Австрії (1880–1891). Позитивним наслідком його діяльності вважається подолання хронічного, більш ніж сторічного, дефіциту бюджету країни. Прибічник класичної політичної економії, водночас зазнав впливу історичної та віденської шкіл. Першим у польській економічній літературі ввів поняття «принцип господарності». Суть цього поняття визначив як найменші витрати засобів для отримання якнайвищого результату. Принципом господарності повинні керуватися в процесі господарювання на всіх ланках суспільного відтворення (виробництво, обмін, розподіл, споживання) як кожна людина, так і суспільне господарство в цілому.

Виклад політичної, або суспільної, економії, Д. поділив на три частини: утворення багатства, розподіл доходу і споживання. Вважав продуктивною будь-яку працю, але при визначенні вартості до уваги брав також, відповідно до положень віденської школи, корисність і рідкісність (обмеженість) економічних благ. У праці «Земля і кредит» (1864) захищав інтереси землевласників і пропагував ідеї економічного лібералізму. Виступав за активну діяльність держави у сфері створення правових меж для ефективного функціонування економіки та задоволення приватних інтересів, за контроль банків, митний протекціонізм, одержавлення залізниць тощо.

Критикував як стихійність капіталізму, так й ідею централізованого планування у концепціях соціалізму. Підтримував так званий закон Сея (пропозиція породжує попит на продукти виробництва) і, відповідно, положення про неможливість загальних економічних криз. Джерелом прибутку вважав різницю між теперішньою і майбутньою вартістю капіталу, виступаючи теоретичним попередником австрійського економіста О. Бьом-Баверка в трактуванні суті прибутку з позицій теорії граничної корисності. У викладанні багато уваги приділяв питанням аналізу грошей, кредиту, економічної політики.

Основні наукові праці:

Ziemia i kredyt (1864–1869).

Wykład ekonomii politycznej (1935).

Помер 9 листопада 1907 р. в м. Кракові.

Література: 1. *Bochenek, M. Szkice o ekonomii i ekonomistach* / M. Bochenek.— Torun : MADO, 2004.— S. 132, 154.

2. *Stankiewicz, W. Historia myśli ekonomicznej* / Waclaw Stankiewicz. 2-e wyd.— Warszawa : PWN, 2000.— S. 320–321.

Г. В. Ціх

**ДЬЯЧЕНКО
ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ**
(1902–1971)

*Дьяченко
Василий Петрович*

— радянський учений-економіст, фінансист, член-кореспондент АН СРСР.

Народився 10 серпня 1902 р. поблизу м. Кустаная (Казахстан). Випускник Ленінградського політехнічного інституту ім. М. І. Калініна (1929) за спеціальністю економіст-фінансист. Протягом 1929–1947 рр. працював у Народному комісаріаті фінансів СРСР начальником відділу, а згодом головним редактором і керівником видавництва. Водночас вів науково-дослідну та викладацьку роботу у вищих навчальних закладах м. Москви. Доктор економічних наук (1943), професор (1943).

У 1947–1953 рр. обіймав посаду заступника директора, а у 1953–1956 рр. — директора Інституту економіки АН СРСР. У 1957–1965 рр. був заступником академіка-секретаря відділення економічних, філософських і правничих наук, а потім відділення економіки АН СРСР. З 1962 р. працював завідувачем відділу Інституту економіки та головою наукової ради з проблем ціноутворення при відділенні економіки АН СРСР. З 1961 р. входив до ради Міжнародної асоціації економічних наук та був віце-президентом Міжнародного інституту державних фінансів.

Розробляв питання теорії фінансів, кредиту і грошового обігу, товарного виробництва і закону вартості, ціноутворення, історії фінансів і фінансової думки. Один з авторів перших російськомовних підручників з марксистської теорії грошей, кредиту і фінансів — «Фінанси СРСР» (1933), «Фінанси та кредит СРСР» (1938, 2-ге вид. 1940). Дослідження суті та функцій радянських фінансів здійснив за такими критеріями: з'ясування джерел вчення про радянські фінанси; розвиток вчення про них у спеціальній літературі; державні фінанси при соціалізмі, їх зміст та межі; співвідношення державних фінансів та фінансів соціалістичних підприємств; функції (призначення) фінансів соціалістичної держави. За встановленою в радянських умовах традицією наголошував, що твори класиків марксизму-ленінізму, рішення комуністичної партії та практика використання фінансів соціалістичної державою є невичерпним джерелом розвитку вчення про радянські фінанси.

Д. констатував, що спеціальна фінансова література і практика викладання фінансових дисциплін у СРСР до 30-х рр. ХХ ст. значною мірою продовжували повторювати старі буржуазні фінансові теорії. Щодо радянських фінансів, то вони розглядались у загальному курсі фінансової науки. У кожному розділі курсу спочатку давались загальні поняття, наприклад податків, бюджету, які супроводжувались історичними ілюстраціями; потім розкривалась організація фінансів у капіталістичних країнах і в СРСР. Радянські фінанси підводились під загальні визначення фінансів, які нібито мали розкрити їх суть у всі епохи. Такий підхід отримав назву концепції трансформації фінансів капіталізму у фінанси соціалізму. Д. піддав критиці цей підхід та визначення суті фінансів.

У 1930 р. у країні були створені фінансово-економічні інститути, що безпосередньо підпорядковувались Народному комісаріату фінансів СРСР, а у 1931 р. відбулась нарада працівників фінансових кафедр цих інститутів у м. Москві. На ній було розглянуто питання про історичний характер фінансових категорій та необхідність виокремлення викладання радянських фінансів в особливий навчальний курс, була піддана різкій критиці концепція підходу до фінансів як до особливого якісного ряду, що зазнає лише трансформацію при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої, була піддана різкій критиці. На противагу цьому фінансові категорії розглядались як історичні категорії, оскільки їх зміст визначається сутністю держави,

економічною структурою суспільства в цілому. Д. вважав, що нарада відіграла визначальну роль у подальшому розвитку наукових досліджень та викладанні фінансових дисциплін, але не здолала всіх невирішених проблем. Дискусія з питань предмета і методу теорії фінансів, на думку вченого, носила переважно відсторонений характер, не була пов'язана з практикою. Разом з тим він вбачав важливий результат наради у введенні з 1932 р. у фінансово-економічних інститутах роздільного викладання радянських фінансів і фінансів капіталістичних держав, грошового обігу та кредиту в СРСР і грошового обігу та кредиту капіталістичних країн. Із часом такий підхід ствердився й став монополюючим у фінансових дослідженнях та викладанні курсів фінансів у СРСР та інших соціалістичних країнах до кінця 80-х рр. ХХ ст.

Утверджувались також нова термінологія й інструментарій у галузі фінансової науки і фінансової практики. Вивчення історії фінансів та аналіз матеріалів фінансової практики значно сприяли введенню у навчальні плани ряду спеціальних (прикладних) фінансових дисциплін (бюджетне планування, доходи державного бюджету, бюджетне фінансування, бюджетний облік, фінансування і кредитування капітальних вкладень та ін.). Проте, вважав Д., коріння радянських фінансів, їх економічні основи, зв'язок з економікою галузей та народним господарством у цілому були досліджені ще дуже слабо. Досягнення і недоліки періоду 30-х рр. відображено у колективних навчальних посібниках «Фінанси СРСР» (1933) та «Фінанси і кредит СРСР» (1938; 2-ге вид. 1940). У них зроблена спроба пояснити необхідність і функції радянських фінансів з точки зору «розширеного соціалістичного відтворення». Погляди Д. у галузі теорії фінансів концентровано викладені в його праці «Питання теорії фінансів» (Вопросы теории финансов, 1957). Він започаткував традицію критично розглядати питання теорії фінансів, що викладались іншими радянськими економістами. Д. належав до тієї групи вчених (Г. Точильников, М. Шермєнов та ін.), які визначали місце фінансів у системі розширеного відтворення лише як відносини розподілу грошових засобів, що має безеквівалентний характер. Д. вважав, що фінанси в будь-якій суспільно-економічній формації — це сфера грошових відносин, проте вони не охоплюють усі грошові відносини. Основним критерієм для виокремлення державних фінансів зі всієї системи грошових відносин є розмежування між зміною форм вартості (відносини виробництва й обміну) та її рухом (відносини розподілу). Фінанси соціалістичної держави трактувались як система грошових розподільних відносин. Умовою їх існування вважалася необхідність утворення та використання грошових доходів і нагромадження для розподілу суспільного продукту. Всіляко підкреслювалась принципова відмінність фінансів соціалістичної держави від фінансів буржуазної держави. Стверджувалося, що сутність радянських фінансів обумовлена важливими обставинами. По-перше, відносини розподілу охоплюють розподіл доходів і нагромаджень у виробничій сфері та, по-друге, відбивають відносини первинного розподілу нової вартості. Звідси випливає принципово інше співвідношення державних фінансів та фінансів підприємств при соціалізмі.

Д. розглядав фінанси і кредит в умовах соціалістичної держави як однотипні категорії. Водночас підкреслював суттєві відмінності руху вартості, що здійснюється у формах державних фінансів та державного кредиту. На його думку, зміст грошових відносин, що охоплюються фінансами соціалістичної держави і фінансами соціалістичних підприємств, не співпадають повністю. Фінанси соціалістичних підприємств, по-перше, виходять за межі утворення та використання лише державних фондів грошових ресурсів; по-друге, не обмежуються розподільними відносинами, безпосередньо обслуговують зміну форм вартості кругообігу засобів підприємств; по-третє, включають в себе кредитні відносини підприємств.

Д. визначав фінанси соціалістичної держави як систему грошових відносин, на основі яких шляхом планового розподілу доходів та нагромаджень забезпечується утворення та використання централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів держави відповідно до її функцій та завдань. Виокремив дві основні функції фінансів соціалістичної держави, що характеризують їх суспільне призначення: розподільну та контрольну. Взаємозв'язок цих функцій вбачав у тому, що фінанси свою контрольну функцію виконують лише за умови включення у народногосподарську систему розподільних відносин. До складу системи радянських фінансів відніс фінанси соціалістичної держави, соціалістичних підприємств і галузей народного господарства.

Основними напрямками теоретичної роботи з проблем ціноутворення в другій половині 50-х рр. були: розроблення методології визначення суспільно необхідних затрат праці та єдиної наукової методики їх вимірювання; дослідження системи ціноутворюючих факторів і методики їх урахування при визначенні планових цін; розроблення методики побудови оптових цін на нову техніку; визначення основних принципів диференціації заготівельних цін; вивчення факторів, що визначають рівень, динаміку і співвідношення роздрібних цін на предмети народного споживання. Д. не тільки очолював і координував цю роботу як голова наукової ради Академії наук СРСР, але й сам активно розробляв питання ціноутворення.

Д. — автор таких фундаментальних для свого часу робіт, як «Загальне вчення про радянські фінанси» (1946), «До питання про сутність та функції радянських фінансів» (1957) та ін. Вони ввійшли до посмертного видання наукових праць Д. «Товарно-грошові відносини і фінанси при соціалізмі» (Товарно-денежные отношения и финансы при социализме, 1974) та «Проблеми планового ціноутворення» (Проблемы планового ценообразования, 1974). До фундаментальних наукових досліджень питань розвитку фінансово-кредитних відносин належить монографія «Історія фінансів СРСР: 1917–1950» (1978). У ній становлення і розвиток фінансово-кредитної системи розглянуті з традиційних для того часу позицій у такому порядку: фінанси в період 1917–1918 рр.; фінанси в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918–1920); фінанси у відбудовний період НЕПу (1921–1925); фінанси у початковий період індустріалізації країни (1926–1929); фінансові реформи 1930–1932 рр. та фінансові підсумки першої п'ятирічки; фінанси в період завершення соціалістичного будівництва; фінанси в період Великої вітчизняної війни (1941–1945) та фінанси у четвертій, післявоєнній п'ятирічці.

Основні наукові праці:

«Історія фінансів СРСР: 1917–1950» («История финансов СССР: 1917–1950», 1978).

П. М. Леоненко

Е

ЕГЕБЕРГ
КАРЛ ТЕОДОР ФОН
(1855–1941)

Eheberg
Karl Theodor von

— німецький учений-фінансист, професор Ерлангенського університету.

Відомий як автор книг «Курс фінансової науки», що перевидавалася 18 разів у Німеччині й двічі в перекладі російською мовою (1893, 1913), та «Сучасні податки на Заході» (1923). Дав розгорнуте визначення фінансової науки як учення про публічне господарство, що становить собою систематичний виклад принципів, які панують у фінансовому господарстві й на основі яких держава, округ чи громада отримують і витрачають кошти, необхідні для досягнення їх цілей. Також фінансова наука намагається пізнати господарське життя публічних союзів як типового цілого з повними формами організацій та установ самих по собі, а також і шляхом порівняння їх з різноманітними аналогічними явищами, що відбуваються в певному просторі й часі. Тому найперше завдання фінансової науки — спостереження, установлення та описання фактів, що належать до отримання й витрачання коштів, необхідних для держави й інших публічних організацій.

Як представник німецької школи фінансової науки Е. наголошує на значенні історії та індуктивного методу в дослідженні фінансів: розуміння сучасної фінансової організації значною мірою обумовлене знанням минулого, а для суджень про сучасне історія дає дуже цінні аналогії. Тому фінансова наука потребує історичних досліджень. Проте вчений застерігає проти надмірностей, характерних для молодшої історичної школи: наукову роботу не можна повністю звести до історичних досліджень. Кінцева мета фінансової науки полягає в перетворенні пізнання у загальні висновки та принципи їх застосування в галузі фінансів для наукового розв'язання існуючих проблем. Відповідно до поділу фінансового господарства фінансова наука поділяється на такі вчення: про витрати, про доходи, про співвідношення доходів і витрат та про надзвичайні витрати, які називають, з огляду на їх важливість, ученням про державний кредит.

Першим і основним завданням фінансової науки вчений вважав викладення основ публічного дохідного господарства або доходів, що спрямовані на покриття публічних потреб. Фінансова наука переважно займалася лише державним господарством і була рівнозначною вченню про нього. Це обумовлено, насамперед, широтою й величезним обсягом діяльності держави, її культурною та цивілізаційною могутністю, а також слабким вивченням суті й значення інших організацій. Однак, зважаючи на теперішнє велике значення цих організацій та неминуче зростання їх ролі в майбутньому для задоволення суспільних потреб, а також на тісний зв'язок між їхніми й державними доходами, фінансова наука, що залишала б осторонь діяльність різних політичних або федеральних організацій, була б неповною й недостатньою.

Вчений виокремлював поняття «державне господарство», «казенне господарство» та «публічне господарство», трактуючи їх визначення таким чином: господарство, що спрямоване на створення й застосування потрібних засобів та ведеться за певним планом публічними організаціями, називається фінансовим господарством держави (також державним і казенним господарством), повіту (повітовим господарством), общини (общинним господарством) або публічним господарством. Відповідним чином він виділяв державні, казенні та публічні фінанси.

Е. з'ясував місце науки про фінанси серед інших галузей знання та її зв'язок із практикою. Науку про фінанси розглянув як складову науки про державу в найширшому розумінні, тобто науки, що стосується правового, політичного та економічного життя суспільства. Проте водночас Е. вважав учення про фінанси самостійною наукою, що має враховувати загальні принципи політичної економії, державного права та політики. Розгляд фінансової науки як самостійної обґрунтовується особливим характером вирішуваних нею завдань, а також низкою актуальних широких розвідок у цій галузі й, у кінцевому рахунку, важливістю тієї дисципліни, що досліджує господарське життя великих політичних організацій.

З основними постулатами праць Е. доцільно ознайомлювати всіх, хто хоче впливати на суспільне життя. Адже Е. розкриває сутність фінансової науки також через її відношення до окремих галузей фінансової організації та фінансового управління, що стали предметом самостійного дослідження й викладу: історії фінансів, фінансової статистики, фінансового права тощо. Наука про фінанси запозичує в кожній з них цінні висновки та дані. Фінансова історія описує організацію фінансів суспільних союзів у їх змінах з плином часу, фінансова статистика надає кількісні дані про доходи, витрати, позики, використання яких для опису фінансових явищ показує повну картину фінансового становища. Своєю чергою, фінансове право надає відомості про закони, розпорядження та інструкції, що стосуються організації фінансів.

Проте вчений вважав завдання науки про фінанси набагато ширшими. Адже існують відмінності між зазначеними науковими дисциплінами: якщо історія фінансів, фінансова статистика й фінансове право розглядають матеріальне життя держави лише з певної точки зору, в конкретних його проявах, з урахуванням часу й простору, то наука про фінанси в постійній зміні явищ знаходить всезагальне, непорушне та необхідне (за сучасною термінологією — закони або принципи) і внаслідок цього вивчає теперішнє такою ж мірою, як минуле й майбутнє.

Зв'язок фінансового ладу зі станом державного й суспільного життя та науками, що його вивчають, по суті підвалини політичної економії й загальних учень про суспільство й державу, Е. сформулював так: фінанси були й завжди будуть економічною та політичною організацією суспільства певної епохи. Без знання теорії політичної економії й стану господарства країни за даної епохи не можна пояснити найважливіші фінансові питання, наприклад суть і результати податкового ладу.

Загальна історія також може надати цінні дані для розуміння фінансових явищ будь-якої країни. З таких формулювань Е. зробив висновок про політичну економію та загальне вчення про суспільство й державу як допоміжні засоби науково-фінансового пізнання. Проте значно точнішою була б констатація основоположного теоретико-методологічного значення політичної економії для фінансової та інших економічних наук. Особливо це помітно у світлі тверджень Е. щодо інших допоміжних дисциплін науки про фінанси: загальну статистику, технологію, камералістику, політичну арифметику та державне рахівництво.

Науку про фінанси та практику фінансового управління Е. розглядає й розкриває в їх нерозривному зв'язку та взаємодоповнюваності, показує єдність і відмінності їх завдань. Він обґрун-

тував висновок: якщо теорія і практика не впливають одна на одну, то, з одного боку, отримуємо утопію, а з іншого — емпіризм; адже виключно разом вони в усіх галузях фінансового та державного життя слугують істинному прогресу.

Вчений досить ґрунтовно та всебічно розкрив історію науки про фінанси у зв'язку з історією фінансового господарства. Він показав, що навіть на німецькому ґрунті перші спроби докладного й методичного розгляду фінансово-економічних питань здійснені не раніше XV ст. Це пояснюється фактичними відносинами, незрілістю загального стану країни та держави. Нерозвиненість середньовічної патримоніальної держави проявлялася й у фінансовому устрої, в організації доходів і витрат держави, оскільки приватно-правові засадничі принципи тісно переплетені.

Здобутками підходу Е. до розгляду питань історії науки про фінанси та історії фінансового господарства є постановка їх у тісний зв'язок з розвитком економічної думки, основними школами та напрямками політичної економії, демонстрація їх значення для утворення самостійної фінансової науки, зіставлення між собою, виявлення переваг і недоліків, персоніфікація історії, аналіз значного масиву літературних джерел різних країн. Е. розкрив роль досліджень видатних учених XVII–XIX ст. у становленні й розвитку фінансової науки. При цьому він дотримувався основної ідеї, що полягала в розкритті глибокого впливу на фінансову науку економічних реформ, організації фінансового управління, успіхів фінансової техніки, переходу від абсолютизму до конституційного ладу та розвитку економічної науки.

Вчений наголошував, що навіть збільшення державних витрат, зумовлених війнами, державними реформами, розповсюдженням діяльності держави на всі сфери духовного й матеріального життя, покриття яких відбувалося виключно за рахунок податків і боргів, було досить для перегляду старих фінансових питань та постановки цілої низки нових. Суміжні з наукою про фінанси інші науки також чинили плідний вплив і зробили її спроможною показати напрями для майбутніх реформ.

Розвиток політичної економії особливо позитивно впливав на еволюцію фінансової науки. Ще з часів фізіократів (друга половина XVIII ст.) державні доходи вийшли з тієї роз'єднаності, у якій їх розглядали раніше. Проте лише народногосподарське вчення А. Сміта, який відмовився від багатьох постулатів фізіократії, поклало основу для надзвичайно плідної й тривалої взаємодії між політичною економією й фінансовою наукою. Серед прикладів, які наводив Е., створення політичною економією понять особистого доходу та надходжень від окремих джерел. Тут закладалися основи для дбайливого ставлення до народного добробуту. Багато явищ податкової сфери, наприклад, перекладення податків, стали вперше зрозумілими лише на основі учень політекономії.

Разом з тим Е., як і К. Г. Рау, критично підходив до розгляду спадщини А. Сміта в галузі фінансової думки. Він розглянув погляди основоположника класичної політичної економії під кутом зору їх значення для становлення та розвитку фінансової науки. У другій половині XIX ст. німецький учений вважав трактування А. Сміта перешкодою на шляху глибшого розвитку фінансової науки. Ця думка обґрунтовувалася тим, що сам А. Сміт розглядав фінансову організацію виключно як частину народного господарства, а податковий устрій аналізував переважно з позицій його економічних наслідків. На думку німецьких учених, у англійських, французьких та американських послідовників великого класика фінансова наука перетворювалася на несамостійну частину політичної економії, у якій вона й «розчинялася». «Для подальшого прогресу фінансової науки, — писав Е., — необхідно було, по-перше, відділити її від надмірного тісного зв'язку з політичною економією, поставленого А. Смітом, і, по-друге, пристосувати її до поглядів на державу

та її діяльність, що змінювалися». Е. як представник німецької фінансової науки, для розкриття її положень, особливо з'ясування місця й ролі держави та її діяльності, широко використовував ідеї історичної школи в політичній економії.

П. М. Леоненко

**ЕРХАРД
ЛЮДВІГ**
(1897–1977)

*Erhard
Ludwig*

— відомий німецький учений-економіст, державний і політичний діяч Федеративної Республіки Німеччина, представник німецького неолібералізму.

Народився 4 лютого 1897 р. в родині дрібного підприємця в м. Фюрті (Баварія). Закінчив реальне училище.

У Першу світову війну воював у гаубичній артилерії. Був тяжко поранений (1918), переніс сім операцій, після чого визнаний непридатним до військової служби та фізичної праці.

Освіту здобув у Вищій торговій школі (м. Нюрнберг) та Франкфуртському-на-Майні університеті. У 1925 р. отримав ступінь доктора наук у цьому ж університеті. Був учнем відомого німецького вченого-економіста проф. Ф. Оппенгеймера.

Науковими дослідженнями Е. почав займатися наприкінці 20-х рр. ХХ ст. У 1928–1942 рр. він співробітник, а згодом заступник директора Інституту з вивчення кон'юнктури Вищої торговельної школи в Нюрнберзі. Через розбіжності з нацистами змушений залишити інститут (1942). Керував (з 1943) невеликим дослідницьким центром, діяльність якого зосереджувалася на розробленні майбутніх економічних реформ після падіння нацистського режиму. В 1944 р. видав працю «Воєнні фінанси й консолідація боргів» (*Kriegsfinanzierung und Schuldenkonsolidierung*), у якій стверджував про програш війни Німеччиною.

У 1945 р. був професором у м. Мюнхені, у вересні 1945 р. став державним міністром економіки Баварії, згодом — начальником особливого відділу з питань грошей і кредиту при Економічній раді Бізонії (об'єднаній англо-американській окупаційній зоні), у березні 1948 р. — директором Економічного управління Бізонії.

Подальша державна й політична діяльність Е.: міністр економіки (1949–1963), віце-канцлер (1957–1963), федеральний канцлер ФРН (1963–1966), член Ради міністрів Європейського Економічного Співтовариства (1958–1963). У 1965–1967 рр. — голова , а з 1967 р. — Почесний голова партії Християнсько-демократичний союз. З 1949 р. і до кінця життя був депутатом західнонімецького бундестагу — символу нової Німеччини й нової Європи.

Е. був не лише прихильником концепції соціального ринкового господарства, але й творцем його на практиці. (Поняття та визначення «соціального ринкового господарства» уперше ввів у науковий обіг у 1946 р. відомий німецький представник неолібералізму А. Мюллер-Армак). Традиційно теорія й практика соціального ринкового господарства розглядаються як «третій шлях» між капіталізмом і соціалізмом. Воно функціонує як змішана економіка, в основі якої лежать приватна власність на засоби виробництва (у поєднанні з іншими формами власності) і конкуренція. Разом з тим соціальному ринковому господарству не притаманні принципи невтручання держави в економіку та безпланової діяльності суб'єктів господарювання. Навпаки, система соціального ринкового господарства стає стійкою й ефективною, коли конкурентні відносини доповнюються державним

регулюванням, яке не тільки забезпечує визначені інтереси суспільства, але й підтримує конкурентний порядок у цілому. Отже, конкурентні відносини приватних суб'єктів реалізуються у впорядкованих межах, що встановлюються за вирішальної ролі держави. Крім того, держава управляє станом макроекономічних (переважно фінансових та соціальних) параметрів усієї економіки.

Е. належить розробка плану економічної реформи як комплексу взаємопов'язаних та узгоджених заходів і керівництво втіленням його в життя, успішності якого сприяли наполегливість і послідовність практичних дій Е. в межах моделі соціального ринкового господарства.

Основні пункти своєї програми (щоправда, у навмисно розпливчистій і досить обережній формі, щоб заздалегідь не провокувати своїх можливих опонентів) Е. виклав незадовго до початку грошової реформи у двох статтях, опублікованих у газеті «Ное Цайтунг» (Neue Zeitung), відповідно 8 лютого і 4 березня 1948 р. Навіть назви статей («Відмова від попередньої економічної політики» та «Оздоровлення економіки через відродження споживання») свідчили про сутність реформаторської позиції їхнього автора, його неоліберальні симпатії.

Вихідною й важливою складовою частиною економічної реформи Е. була валютна реформа. Необхідність розпочинати саме з валютної реформи (причому переважно конфіскаційного характеру) була для Е. цілком очевидною. Насамперед необхідно було привести до рівноваги повністю розладнану війною фінансову систему й покінчити з гіперінфляцією. Не менш важливе значення мало усвідомлення того, наголошував Е., що «соціальне ринкове господарство немислиме без послідовної політики збереження валютної стійкості. І лише таким шляхом можна запобігти збагаченню окремих кіл населення за рахунок решти». До того ж інші важливі інструменти ринкового механізму вже існували. Націоналізація не характерна для Німеччини, тому не було потреби в приватизації власності.

Валютній реформі безпосередньо передували досить широкі дискусії щодо шляхів оздоровлення грошового обігу й стабілізації фінансової системи, урегулювання проблеми державного боргу. Пропонувалося багато різних варіантів розв'язання цього досить складного завдання.

Практичне здійснення валютної реформи спиралося на прийняті протягом 1948 р. чотири основних закони: про гроші, грошову емісію, перетворення фінансової системи, блокування рахунків. Найважливішими положеннями цих законодавчих актів були такі: 1) рейхсмарка з 21 червня 1948 р. оголошувалася недійсною; нова валюта, що приходила їй на зміну, називалася німецькою маркою; 2) кожний житель західних зон міг обміняти 60 рейхсмарок на німецькі марки у співвідношенні 1 : 1. Із цієї квоти, що припадала на одну особу, 40 німецьких марок виплачувалися відразу ж, 20 червня 1948 р., а решта 20 марок — через місяць; 3) заробітна плата й інші види платні продовжували здійснюватися в новій валюті на тому ж рівні, що й раніше; ціни не змінювалися; 4) платежі за боргами відкладалися на тиждень (протягом тижня необхідно було здати всю стару грошову готівку, активи й оголосити суми для обміну).

Лише після зазначеного терміну населення дізналося, що відбудеться далі із цими грошовими сумами в рейхсмарках. По-перше, обмінний курс встановлювався 10 : 1, тобто 10 рейхсмарок за 1 німецьку марку. Однак безпосередньо розпоряджатися можна було лише половиною активів у нових німецьких марках. Інша половина була спочатку заморожена на блокованому рахунку (згодом, згідно із законом про блоковані рахунки від 4 жовтня 1948 р., 20 % усієї суми, що знаходилася на рахунку, розблокувалася, 10 % — можна було вкласти в середньотермінові й довготермінові цінні папери, решта, 70 % суми, повністю викреслювалася, тобто виводилася з обігу). По-друге, активи, сума яких становила понад 5 тис. рейхсмарок, повинні були перед

обміном перевірятися фінансовим відомством. По-третє, тільки десята частина боргів у рейхсмарках погашалася новими німецькими марками; регулярні платежі, такі як заробітна плата, оклади, пенсії, орендні платежі, квартплата тощо, продовжували здійснюватися за курсом 1 : 1.

У результаті всіх девальвацій середнє обмінне співвідношення склало 10 : 0,65, тобто 1 000 рейхсмарок фактично дорівнювала 65 німецьким маркам. Таким чином, загальний обсяг грошей зменшився на 93,5 %.

Той, хто володів капіталом й акціями, нічого не втратив. Крім цього, його борги, якщо вони були, за одну ніч скоротилися на 90 %. З приводу непорушності відносин власності та її нерівного розподілу на користь власників капіталу відомий учений К.-Г. Цинн (ФРН) написав: «Легенди, що базуються на відомій даті 20 червня 1948 р., невинувдані: грошова реформа зберегла нерівний розподіл нерухомості. І за нерівних стартових можливостей ринковий механізм у подальшому сприяв збереженню нерівномірного розподілу власності». До того ж у Західній Німеччині і 1950-ті рр. близько 40 % усіх інвестицій в основний капітал фінансувалося за рахунок загальнонаціональних коштів.

Надзвичайно важливого значення Е. надавав тому, щоб валютна реформа здійснювалася паралельно й у тісному зв'язку з орієнтованою на відбудову ринкових механізмів економічною реформою. «Для нас було цілком очевидно, — писав він пізніше, — що ця валютна реформа сама по собі як технічний засіб не спроможна привести до оздоровлення, а створює лише основи й передумови для успішного розвитку».

Стратегія господарської реформи Е. полягала у використанні стабілізувального ефекту від жорсткої грошової реформи водночас із проведенням лібералізації цін; скасуванням численних регламентів та постанов, які сковували ініціативу суб'єктів господарювання; створенням умов для конкуренції через прийняття жорсткого законодавства стосовно картелів; переорієнтацією інвестиційних потоків у сферу виробництва споживчих товарів і житлового будівництва; використанням соціальних амортизаторів для захисту незаможних людей.

Поряд з поверненням до вільного ціноутворення, першочерговою метою економічної політики було забезпечення населення товарами повсякденного попиту. Для обґрунтованої Е. стратегії характерне зосередження головної уваги в економіці на промисловості, яка виробляла споживчі товари. При цьому регулювання виробництва здійснювалося через попит покупців, а розширення виробництва відбувалося за рахунок отримання прибутків і збільшення випуску споживчих товарів.

Проте відразу ж після грошової реформи були відпущені не всі ціни. Контроль над цінами основних продуктів харчування знято лише в 1958 р., коли відновилася конвертованість німецької марки. Транспортні й поштові тарифи підвищилися лише в 1966 р. після зняття дотацій галузям засобів зв'язку, але з переказом відповідних соціальних виплат на бюджет міністерства праці. Досить довго вільні ціни не поширювалися на деякі види сировини (вугілля, чавун, сталь, мінеральні добрива), а також на житло й енергоносії. Контроль за квартирною платою був знятий лише в 1961 р. Отже, можливе перевищення попиту могло чинити інфляційний вплив тільки на ті ціни, які вже не регулювалися.

До настання конвертованості марки держава зберігала за собою монополію в зовнішній торгівлі. Стимування лібералізації в зовнішньоекономічній діяльності спрямовувалося, з одного боку, на відвернення вивозу капіталу з країни, яка перебувала в тяжких економічних умовах, а з іншого — на залучення капіталів ззовні, а також на прямий захист німецьких товаровиробників.

Водночас із грошовою реформою були внесені важливі зміни в податкову систему, знижені межі оподаткування, прийняті численні поправки для сприяння процесам нагромадження капіта-

лу підприємств та заощаджень населення. Ці заходи стимулювали процес утворення внутрішніх джерел капіталовкладень.

Незважаючи на всі заходи з господарського реформування, німецькій економіці не вдалося уникнути кризи перехідного періоду. Зокрема після грошової реформи не лише виникла загроза інфляції, вона стала реальністю. Індекс цін на продовольчі та промислові товари піднявся в другій половині 1948 р. на 14 %; індекс цін на мінеральні сировинні товари підскочив на 21 %. Після реформи також стрімко збільшувалася грошова маса, до кінця 1948 р. вона зросла більш як у 2 рази — до 14,3 млрд німецьких марок, а видані банками кредити — до 5,2 млрд марок. Проте за відсутності первинного майже двократного стиснення грошової маси розміри інфляції були б набагато значнішими.

Інфляційний шок восени 1948 р. викликав широку реакцію центрального банку (Банку німецьких земель). Через підвищення норм мінімального резерву коштів зменшилася банківська ліквідність. Банк німецьких земель припинив рефінансування інших банків. Паралельно із цим громадськість спостерігала й за курсом обмеження витрат, завдяки чому в бюджеті утворився надлишок.

Безробіття, яке існувало до валютної реформи переважно в прихованій формі, відразу ж після її проведення почало неухильно зростати. Так, якщо в 1948 р. чисельність безробітних становила 451 тис. осіб, то в 1951 р. — 1432 тис., тобто збільшилася майже в 3,2 рази.

Через такий розвиток подій ринковий курс Е. піддавався жорсткій критиці практично до 1952 р. У своїх пізніших працях «Німецька господарська політика» (1962), «Добробут для всіх» (1990) та інших Е. докладно описав боротьбу навколо прийняття проектів реформ, ходу їх здійснення, наслідків на різних етапах реалізації тощо. Він показав, що після 1952 р. стратегічний курс економічного реформування почав супроводжувати безперечний успіх.

Суттєву роль в успіху економічної реформи Е. та становленні соціального ринкового господарства у ФРН відіграли США. Вони забезпечили внутрішню політичну стабільність і зовнішню безпеку, підтримку реформ з боку американської військової адміністрації (генерал Л. Клей), допомогу за планом Маршалла. Постачання за цим планом дійсно сприяло відбудові промисловості й пожвавленню виробництва, у цілому благодібно вплинуло на економічне життя в Західній Німеччині. Виділені для ФРН за планом Маршалла 1,56 млрд дол. США спрямовувалися переважно (1949–1952) на ліквідацію вузьких місць у виробництві продуктів харчування та кормів для худоби, а також на отримання промислової сировини.

Таким чином, лише після подолання початкових труднощів у становленні ринкового господарства настала стадія економічного зростання, що увійшла в історію як німецьке економічне диво.

Уже до кінця 1948 р. був досягнутий довоєнний рівень виробництва. Деякий час продовжувало збільшуватися число безробітних, яке досягло свого піку (більше ніж у 2 млн осіб) у першому кварталі 1950 р., після цього безробіття мало спадну динаміку. З другої половини 1950 р. виявилася стійка тенденція до зростання зайнятості (до 1967). Дедалі ширші верстви населення відчували позитивні результати економічного піднесення, і обіцянка Е. прийти через соціальне ринкове господарство до добробуту для всіх почала набувати реальних ознак.

У 1947–1949 рр. у Німеччині проведено земельну реформу, внаслідок якої основна частина угідь юнкерських господарств перейшла до середніх і дрібних власників. Реформа значною мірою сприяла успішному розвитку сільського господарства в країні, продукція якого перевершила довоєнний рівень вже у 1953 р.

Корейська війна (1950–1953) також вплинула на подальший успіх німецької економічної реформи. Німецька стабільна економіка з кваліфікованою дешевою робочою силою виявилася конкурентоспроможною й наповнювала світовий ринок своєю продукцією.

За 1950–1958 рр. середньорічні темпи приросту сукупного суспільного продукту (без урахування цінових коливань) досягли майже 8 %. Рівень безробіття з 1959 р. на тривалий час опустилася нижче за 3 %. У 1950–1958 рр. реальна заробітна плата найманих робітників підвищувалася щорічно в середньому на 5,3 %. Щороку в той же період будувалося понад 500 тис. квартир, а щомісячні витрати держави на соціальні потреби зросли в розрахунку на одну особу з 300 німецьких марок (1950) до більш як 750 марок (1958).

Економіка ФРН досить швидко інтегрувалася в міжнародний суспільний поділ праці, у світове господарство, зовнішньоекономічний обмін дедалі більше лібералізувався. Порівняно низькі заробітки й висока продуктивність праці поліпшили конкурентоспроможність німецької продукції на світовому ринку. Загальним сприятливим чинником зростання конкурентоспроможності стала економічна політика: податкові пільги й кредити для виробництва експортних товарів, інвестиційна підтримка відсталих базових галузей (таких як вугледобувна й сталеливарна), податкові пільги для підприємств, які реінвестують свій прибуток у виробництво тощо.

У своїх книгах і виступах Е. не оминав питання про природу або таємницю німецького економічного дива 1950-х рр. Він пояснював його не містичними причинами, а цілком реальними процесами. При цьому німецький учений і урядовий діяч зробив зауваження, досить слушне для багатьох наших сучасників, які очікують або займаються посиленними пошуками «див» на ґрунті вітчизняної економіки: «Те, що відбулося в Німеччині... було чим завгодно, лише не дивом. Це лише результат чесних зусиль усього народу, якому надавалися засновані на принципах свободи можливості знову прикладати й застосовувати ініціативу та свою енергію. Якщо цей німецький приклад повинен мати значення й за межами кордонів власної країни, то тільки в тому смислі, що він має показати всьому світові, яким благом є свобода людини та свобода економічного розвитку».

Крім того, економічний розвиток ФРН у 1950-х рр., зробивши можливим включення в господарське життя близько 10 млн біженців, сприяв закріпленню важливіших соціальних прав усього населення країни. Особливе значення для забезпечення гарантій вільного й демократичного розвитку економічного ладу в цей період мали два принципово важливих закони, що вступили в силу в 1957 р. Перший — Закон про Федеральний банк, згідно з яким замість Банку німецьких земель як центрального банку, був створений незалежний від уряду Німецький федеральний банк. Другий — Закон про картелі (проти обмеження конкуренції), завдання якого й нині полягають у тому, щоб гарантувати вільну конкуренцію й запобігати її порушенням, недобросовісним діям унаслідок надмірної концентрації економічної могутності та монополізації ринків.

Як неоліберал за своїми теоретичними поглядами, прихильник економічної свободи, Е. відстоював тверду позицію стосовно необхідності «декартелізації» економіки, через що опинився в центрі гострої боротьби навколо прийняття закону проти обмеження конкуренції. Разом з тим прийняття закону було результатом певного компромісу політичних та економічних інтересів. У своїй праці «Добробут для всіх» Е. відверто визнав, що найважливіші положення проекту закону були попередньо узгоджені ним із зацікавленими господарськими колами.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники економічної реформи в Німеччині зосереджують увагу на двох проблемах. Перша — неоднозначна оцінка ролі Е. та його політики певною частиною німецьких фахівців у галузі історії економіки та економічної думки. Друга — різне трактування деяких

основних принципів концепції соціального ринкового господарства навіть серед прихильників самого Е. та його економічних поглядів. Важливе значення наукового розв'язання цих проблем полягає насамперед у тому, що воно відкриває можливості для правильних відповідей на ряд актуальних питань. Серед них: придатність чи непридатність елементів моделі соціального ринкового господарства у ФРН для використання в країнах, які проводять радикальні економічні перетворення; можливості застосування тих чи інших складових німецького досвіду соціального ринкового господарства при відповідній адаптації до місцевих умов і національних особливостей в інших країнах; виокремлення з теорії та практики соціального ринкового господарства загальнозначимих принципів та уроків тощо.

Деякі німецькі економісти-історики (В. Абельсхаузер, Х. Афхельдт, Ф.-В. Хенніг та ін.) дають, по суті, негативну відповідь на поставлені питання. «Падіння економічної активності в 1946–1947 рр. досягло такої точки, що, очевидно, будь-яка економічна модель і будь-яка економічна політика були «приречені» на успіх,— стверджує Ф.-В. Хенніг.— Обраний Е. економічний порядок як мета руху й відповідні заходи досягнення цієї мети були лише однією зі складових у низці причин, які привели до економічного піднесення». Це означає надання вирішального значення іншим, ніж економічна реформа з позицій соціального ринкового господарства, факторам економічного піднесення, а також акцентування уваги на специфічних, а не загально значимих чинниках економічної реформи.

На думку багатьох учених, німецьке економічне диво 1950-х рр. стало результатом не тільки розвитку країни за моделлю соціального ринкового господарства, але й усієї сукупності факторів, що супроводжували такий розвиток. Разом з тим не підлягає сумніву, що ефект впливу цих факторів виявився багатократно збільшеним завдяки адекватному середовищу, створеному новою системою. Проте не можна не брати до уваги те, що блискучий успіх реалізації моделі соціального ринкового господарства був обумовлений і накопиченим історичним досвідом, і величезною роботою з розроблення концепції нового суспільно-економічного устрою в повоєнній Німеччині, і дуже високим ступенем консолідації німців у західних зонах окупації.

Таким чином, завдяки послідовній і твердій позиції Е. вдалося успішно втілити в життя економічну реформу в Західній Німеччині з позицій соціально ринкового господарства, яка завершила фазу відбудови ринкової економіки (1950–1958).

Серед відзнак Е.— Почесний професор Мюнхенського (з 1947) і Боннського (з 1949) університетів; Почесний доктор Гарвардського й Колумбійського університетів (США); кавалер Великого хреста ордена «За заслуги перед Італійською Республікою» (1955).

Помер 5 травня 1977 р. в м. Бонні.

Основні наукові праці:

«Добробут для всіх» (Wohlstand für alle, 1957).

«Німецька економічна політика. Шлях до соціальної ринкової економіки» (Deutsche Wirtschaftspolitik. Der Weg zur Sozialen Marktwirtschaft, 1962).

- Література:* 1. Бодров, В. Г. Соціальне ринкове господарство / В. Г. Бодров, А. І. Кредисов, П. М. Леоненко.— К.: Либідь, 1995.— 128 с.
2. Зарицкий, Б. Е. Людвиг Эрхард: секреты «экономического чуда» / В. Е. Зарицкий.— М.: БЕК, 1997.— 298 с.
3. Леоненко, П. М. Економічна реформа в Західній Німеччині (1948-1958 рр.) / П. М. Леоненко // Історія народного господарства та економічної думки України: міжвід. зб. наук. праць.— К.: ІЕ НАНУ, 2000.— Вип. 31/32.— С. 3–12.
4. Эрхард, Л. Полвека размышлений: Речи и статьи. / Людвиг Эрхард; пер. с нем. А. Андропова.— М.: Наука: Ордынка, 1996.— 606 с.

П. М. Леоненко, С. С. Гасанов

Ж

**ЖЕЛЕЗНОВ
ВОЛОДИМИР ЯКОВИЧ**
(1869–1933)

*Железнов
Владимир Яковлевич*

— видатний український учений-економіст, фінансист, представник соціальної школи, учасник розроблення фінансової реформи в Україні.

Народився 23 березня 1869 р. в с. Одоєвському (нині Шар'їнський р-н Костромської обл.). Після закінчення гімназії, де виявив непересічні здібності, вступив на юридичний факультет Київського університету Святого Володимира. Після його успішного закінчення у 1892 р. залишився на науково-викладацьку діяльність в університеті.

У студентські роки почав поглиблено вивчати економічні дисципліни. Будучи студентом, представив свою першу наукову роботу «Акціонерні товариства» (1891). Його перші кроки в наукових пошуках з проблем економічної теорії були високо оцінені та стали основою для подальшого викладання лекцій з політичної економії та статистики в Київському університеті. Згодом ці ж дисципліни він читав у Московському сільськогосподарському та Московському комерційному інститутах, а також у Московському міському народному університеті ім. О. Л. Шанявського. Проте погляди науковців київської школи впливали на всю свідому наукову й викладацьку діяльність Ж. і за межами України. Після революційних подій 1917 р. він не залишив країну й продовжив працювати на викладацькій посаді, а згодом нетривалий час й у Народному комісаріаті фінансів СРСР.

З початку викладацької діяльності в Київському університеті активно займався науковою роботою. Головна його праця «Нариси політичної економії» (1902) була виправленим і значно доповненим виданням літографічного курсу публічних лекцій, які він читав у 1898–1899 рр. у Києві. Популярність цієї праці визначається тим, що з 1902 р. до 1919 р. (останнє видання) вона була перевидана вісім разів, перекладена німецькою мовою та відома як підручник навіть після Жовтневої революції. Привабливість і доступність сприйняття поданого матеріалу переважали інші аналогічні видання, навіть післяреволюційного періоду, хоча позиції підручника суперечили домінуючій ідеології того періоду. За висловом М. Туган-Барановського, це були зібрані здобутки копіткого дослідження вченого, коло наукових інтересів якого було достатньо широким. Він вивчав питання цінності, заробітної плати, фінансів, кон'юнктури, а також аграрні та інші проблеми. У когорті яскравих і самобутніх українських та російських учених і громадських діячів Ж. долучився до редагування багатотомного «Енциклопедичного словника Гранат» (був його головним редактором до 33 тому). У його творчості були взаємопов'язані різні за спрямуванням ідеї, методи і підходи до висвітлення економічних та фінансових проблем.

Належить до тих економістів, які свідомо відмовилися у творчості від єдиного моністичного методу, прагнули об'єднати найрізноманітніші принципи дослідження господарських та фінан-

сових явищ. Учений виходив з того, що кожен з принципів має свою спеціальну сферу використання.

Велику увагу приділяв і фінансовим проблемам. Він стверджував, що необхідна правильна організація і функціонування фінансового апарату, аби його робота відрізнялась якомога більшою продуктивністю, при наявності рівномірного розподілу податкового тягаря серед різних груп платників. Серед ініціаторів необхідності проведення фінансової реформи в Росії у період Першої світової війни (М. Соболев, С. Веселовський, І. Поплавський) був і Ж. За його пропозицією цими проблемами опікувалася комісія з реформи фінансової системи при Товаристві з розроблення суспільних наук ім. О. І. Чупрова. Комісія дійшла висновку, що реформа має відповідати загальним тенденціям фінансової еволюції сучасних держав, яка в умовах їх поступової демократизації полягає в тому, що фінансові системи, які спирались на малозабезпечені класи, переносять центр податкового тягаря на заможні класи. Важливим засобом такого перетворення вчений вважав уведення нових податків, зокрема прибуткового, майнового, податку на спадщину та на приріст цінностей. Реформування фінансової системи мало передбачати зміну існуючих податків: деякі із них пропонувалося скасувати, інші — передати в руки місцевого самоврядування (наприклад, так звані реальні податки, якими оподатковувалися заможні класи, а також земельний, податок на будівлі та квартири). Крім того, комісія запропонувала, аналогічно до існуючих західноєвропейських систем, установити акцизи на визначені товари й послуги.

Важливого значення Ж. надавав впливу податків на нагромадження капіталів. «Що більше коштів,— писав учений,— бере на себе держава для своїх потреб, то менша частка капіталу залишається підприємцям. Проте в даному питанні важливим є розподіл податків. Податки, що використовуються на освіту, покращення засобів зв'язку і т. п., сприяють утворенню капіталів. Якщо ж у видатковій частині бюджету держави переважають витрати на надмірний розвиток оборонної системи, на бюрократичний апарат, то обсяги капіталу держави будуть відповідно зменшуватися».

У «Курсах про кооперацію» Ж. висловив свої погляди щодо питання про кооперацію, яке було в центрі дискусій вітчизняних економістів наприкінці XIX — на початку XX ст. У руслі поглядів М. Туган-Барановського, О. Чупрова, А. Ісаєва, О. Анциферова, які відзначали переваги кооперативів у справі покращення матеріального добробуту селян, він висунув твердження про те, що кооперація не позбавляє селян індивідуальної самостійності, надаючи їм змогу реалізувати вигоди як крупного виробництва, так і дрібного. Це забезпечує збільшення трудового прибутку та зменшення витрат на споживацькі потреби, полегшує найбіднішим селянським родинам придбання дорогих сільськогосподарських машин, добрив, одержання кредитів тощо. Крім того, кредитна кооперація, на думку вченого, цілком може співіснувати з величезними приватними банками, оскільки сфери їх впливу не перетинаються при раціональній організації справи.

На його думку, кооперативи — це основний тип господарювання, найважливішою рисою якого, порівняно з капіталістичними підприємствами, є те, що кооперативні установи не переслідують мети одержання капіталістичних прибутків, незважаючи на використання найманої праці. «Кредитна кооперація,— писав учений,— зуміла скористатися техніко-економічними вдосконаленнями, виробленими капіталістичною банківською організацією, проте зберегла своє моральне обличчя, як й інші форми кооперації, дбаючи не про вигоди окремих осіб, не про одержання якомога більшого прибутку, натомість наполегливо працюючи заради дорогої всім кооперативним установам мети,— покращення господарства, дружного згуртування та піднесення морального рівня мало-

заможних верств населення». Згодом М. Туган-Барановський тільки уточнив, що чистий прибуток кооперативу є своєрідний феномен обміну, який не потрапляє до купки капіталістів, а розподіляється поміж членами товариства пропорційно їхній участі у виробництві, тобто досягається принцип соціальної справедливості. На жаль, кооперативний рух в Україні, який мав місце після 1905–1907 рр., був надовго подавлений після Жовтневої революції, а його зміст звели до союзу сільської бідноти з міськими робітниками для боротьби проти всієї буржуазії.

Ці події змінили ставлення уряду й до грошового господарства країни. У період воєнного комунізму був висунутий проект натурального обміну, внаслідок реалізації якого планувалася ліквідація грошей — як прояву відомих концепцій «тредів» С. Струмиліна, всеохоплюючого натурального обліку П. Амосова та А. Савича, системи натурального обліку О. Чаянова. Ж. запропонував принципово іншу ідею у своїй доповіді «Роль грошей у товарообміні» (1920), де подав певною мірою нове висвітлення цінності та грошей.

Український учений застерігав від небезпечності ставлення до грошей, як до фетиша, який засліплює неосвічені й темні маси та зберігає свою привабливість тільки серед людей, уражених застарілими соціальними забобонами. Таке ставлення до грошей панувало у вищих ешелонах влади і, на жаль, не лише мало теоретичне значення, але й безпосередньо впливало на грошово-фінансову політику держави. Ж. необхідність грошей та їх використання обґрунтовував виходячи з природи ефективного господарювання, яке зумовлюється суспільним поділом праці, різними інтересами юридично самостійних господарських одиниць тощо. Наведені фактори розглядалися, зазвичай, у розрізі появи приватної власності. «Але, — відмічає вчений, — роз'єднання інтересів та потреба мінового обігу виглядали досить справедливо й у соціалістичних формах господарства, що допускали самостійність доходів окремих осіб». Категорія особистого доходу фігурує й у працях М. Туган-Барановського, який вважав самостійний дохід проявом індивідуальної свободи.

«Перетворення грошового доходу в натуральний, — писав Ж., — є позбавленням свободи, гнітюче для того, хто одержує дохід, і нераціональне з рогляду інтересів народного господарства взагалі». У числі важливих факторів, що зумовлюють необхідність грошового обліку в нових умовах господарювання, дослідник виділяє функцію грошової ціни як регулятора співвідношення попиту і пропозиції та підкреслює, що «цей витончений і чутливий анахронізм товарного ринку не може бути замінений зовнішнім регулюючим апаратом». У повному обсязі цю функцію не спроможний виконати жоден державний орган, окрім самих грошей.

Не менш важливою вважає функцію грошей як регулятора переливу капіталів. Відмова від такого регулятора неодмінно спричиняє територіальне звуження виробництва. «Не зайво відзначити, — писав він, — що труднощі безпосереднього товарообміну мають неминуче призводити до звуження товарного ринку й усіх похідних наслідків — скорочення сфери застосування розподілу праці, загибелі та неможливості нового нагромадження потужного виробництва, розпорошення суспільства на дрібні самодостатні господарські одиниці». Загальна натуралізація господарського життя, що спиралася на надмірну централізацію управління, натуралізацію відносин між містом та селом, держбюджету, всіх податків й повинностей, заробітної плати, преміювання тощо, породжувала повсюдний хаос, зубожіння та уніфікацію потреб.

Творча спадщина Ж. є прикладом відродження моральних аспектів соціальних, фінансових та економічних досліджень. Звернення до неї молодих науковців має бути дієвим внеском у боротьбу з бездуховністю, що роз'їдає сучасну соціально-економічну науку та суспільну ідеологію.

П. І. Юхименко, В. О. Цибок

**ЖУРАВСЬКИЙ
ДМИТРО ПЕТРОВИЧ**
(1810–1856)

*Журавский
Дмитрий Петрович*

— видатний український учений-економіст, статистик.

Народився в 1810 р. у Могильовській губернії в родині військовослужбовця. З дитинства залишився без батька. Як сина військовослужбовця, його було відправлено до 1-го Санкт-Петербурзького кадетського корпусу. Після закінчення навчання в 1829 р. перебував на військовій службі, але згодом пішов у відставку. Працював у комісіях разом з М. М. Сперанським при складанні Зводу законів, редагував відділ в «Енциклопедичному лексиконі» А. А. Плюшара. В Україні працював службовцем Міністерства державного майна Російської імперії у м. Кам'янці-Подільському та м. Одесі.

У 1841–1842 рр. працював у м. Варшаві в комісії фінансів, а потім (до 1845) — управляючим саратовськими помістями Л. Нарішкіна.

Ж. прибув до Києва в 1845 р. на посаду державного чиновника з особливих доручень при київському генерал-губернаторі. Водночас обіймав посаду вченого секретаря статистичного відділу з опису Київського навчального округу, що діяв при Київському університеті. Розробив «План статистичного опису губерній Київського навчального округу: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської...» (1851), який схвально зустріла наукова громадськість. Розробка мала загальнодержавне значення, стала допоміжним методичним матеріалом статистичного опису окремих місцевостей не тільки України, а й усієї Російської імперії.

На основі зібраного статистичного матеріалу видав монографію «Про джерела і використання статистичних відомостей» («Об источниках и употреблении статистических сведений», 1846, 2-ге вид. 1946), що мала важливе теоретико-методичне значення. Автор фундаментального дослідження «Статистичний опис Київської губернії» («Статистическое описание Киевской губернии», 1849–1854, перевидана в 1946). За структурою, що відображає основні питання статистики, монографія складається з трьох частин: «Про нинішній стан статистики взагалі та про додаток її до деяких суспільних питань»; «Про джерела статистичних відомостей у Росії»; «Зауваження щодо теоретичного утворення статистики як науки і до засобів влаштувати її підстави». Це видання було справжньою науковою й оригінальною для того часу працею в статистико-економічній літературі. Воно являло всебічне та глибоке наукове дослідження економіки феодального суспільства в період його розкладу.

Учений обґрунтував розуміння предмета статистичної науки як категоричного обчислення, тим самим сприяв її виокремленню з державознавства. Вважав, що статистика, як самостійна та важлива для розуміння суспільних процесів наука, має таку будову: матеріальна статистика, до якої входять базові фундаментальні, хронологічні, порівняльні матеріали, та раціональна статистика, що поділяється на елементарну і прикладну. Визначив головну мету матеріальної статистики як правильність та повноту в числах та раціональної статистики як наукове оброблення отриманих даних з висновками про розвиток чи занепад кожної сили, про пропорції та їх взаємодії і протидії.

На думку Ж., у науковому дослідженні категоричному обчисленню підлягає все, що має прямий вплив на людину в організації життєдіяльності суспільства. На цій основі у процесі дослідження можуть бути визначені такі головні поняття: клімат, місцевість, народонаселення, народний побут, приватна власність, народна праця і продуктивність, податки і повинності, стихії та біди,

моральність, освіта, державне управління, державне господарство. Цілісність кожного із цих окремо взятих понять складається з безлічі складових, що є другорядними, за якими треба вести окремий статистичний облік і враховувати при узагальненні категорій.

За своїми поглядами і науковою зрілістю посідав провідне місце серед прогресивних економістів країни 40–50-х рр. ХІХ ст. Тогочасний цивілізаційний соціально-економічний розвиток характеризувався посиленням кризи феодално-кріпосницької системи господарства, загостренням соціальних й економічних суперечностей. Ці процеси охопили не тільки реальне буття, а й стали центром уваги суспільно-економічної думки країни. У своїх наукових розробках, відображаючи інтереси селянства і буржуазії, яка народжувалась, шукав шляхів до ліквідації економічної відсталості країни та подальшого її розвитку, вирішення аграрного питання.

Учений виступав за перехід до нових економічних відносин на селі, його пропозиції були спрямовані на законодавче закріплення змін на урядовому рівні. Проте він не відстоював докорінну зміну суспільного ладу. На відміну від революціонерів-демократів, Ж. був далеким від ідеї революційного перетворення суспільства та обстоював суто реформістські позиції. Відкрита й науково обґрунтована критика існуючих відносин та прагнення шляхом реформ зверху здійснити звільнення селян, схвалення капіталістичного шляху розвитку сільського господарства та промисловості, що стануть фундаментом ефективного товарно-грошового господарства, критика реакційної ідеології кріпосництва і слов'янофілів, його певний демократизм дають підстави віднести Ж. до представників буржуазного лібералізму.

У тритомній праці «Статистичний опис Київської губернії» він одним з перших серед українських економістів проаналізував взаємозв'язок реального і фінансового господарства. У ході дослідження розвитку та становища поміщицького господарства не лише розглянув у цілому матеріальну сторону виробництва, але й розкрив господарські статті прибутку. На основі аналізу зібраних статистичних даних показав взаємозв'язок реального виробництва і ринку. З'ясував, що поміщики одержували значні прибутки від вирощування культур, використаних для виготовлення продукції що користувалася підвищеним попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках (цукор, особливо у зв'язку з розвитком цукрової промисловості та ін.).

Розвиток товарно-грошових відносин посилював товаризацію поміщицького виробництва і часткову його капіталізацію, що, з одного боку, свідчило про загрозу для існуючої натуральної системи господарства, розклад феодалного ладу в країні, а з іншого про становлення і розвиток у сільському господарстві ринкових, товарно-грошових відносин. Ж. довів, що часткова капіталізація українського поміщицького господарства мала місце лише у великих маєтках. Адаже саме вони стали фінансовою основою зародження і розвитку промисловості на теренах України.

Неминучим наслідком низької продуктивності та малої прибутковості невеликих поміщицьких господарств, що мали можливість займатись підприємницькою діяльністю, однак продукція яких була неконкурентоспроможною на внутрішньому і зовнішньому ринках, стало їх банкрутство. Як показав на досить широкому статистичному матеріалі вчений, занепад українських поміщицьких господарств обумовлювався тим, що зростаючі потреби поміщика в грошах в умовах розвитку товарно-грошових відносин уже не задовольнялись тими прибутками, які приносив маєток. У кінцевому підсумку це був наслідок малоефективної, з економічної точки зору, кріпосницької експлуатації. З іншого боку, значна частина грошових надходжень, навіть взятих у кредит під заставу, використовувалася поміщиками непродуктивно — витрачалася на предмети розкоші та розваги. Ці положення викладені та розкриті у працях ученого «Про джерела і використан-

ня статистичних відомостей» (1846), «Про нинішній стан Росії щодо фінансів» («О нынешнем состоянии России в финансовом отношении», 1856), «Про кредитні угоди в Київській губернії» («О кредитных сделках в Киевской губернии», 1856) та ін.

Аналізуючи розвиток українського селянського господарства, Ж. розкрив економічну диференціацію селянства. У процесі становлення та розвитку товарно-грошових відносин і розповсюдження їх у сільському господарстві селянство розширювалося, виділяючи зі свого середовища невелику групу заможних людей. Переважна ж частина українського селянства була позбавлена можливості вести самостійне господарство та потерпала від злиднів.

Аналіз економічних змін у системі господарювання та розвитку нових явищ і процесів у Ж. підпорядкований завданню виправлення існуючого становища. Із цією метою він пропонує вжити ряд економічних заходів. Серед них навчання селян ремеслам і майстерствам, що могли б здійснити поміщики шляхом використання іноземних фахівців. Згодом можна було б обходитись без іноземців, послуги яких дорого коштують. Розуміючи необхідність зміни системи господарського устрою, усі свої надії на покращання становища селян покладав на поміщиків. Вони, на думку вченого, повинні допомогти новим селянським господарствам придбати робочу худобу і реманент, налагодити господарство, «сприяти всіма засобами міцному їх обзаведенню і спрямуванню по доброму путі». Вважав також, що поміщики можуть полегшити економічне становище селян заснуванням громадських пасовиськ, лікарень, сільських шкіл.

У цілому глибокі та насичені фактологічним матеріалом дослідження Ж. відіграли помітну роль у розвитку вітчизняної статистико-економічної науки й позитивно вплинули на подальший розвиток економічної та фінансової думки України. Його праці в галузі економіки сільського господарства, промисловості, кредиту, торгівлі, а також народонаселення напередодні реформи 1861 р. об'єктивно розкривали занепад і неспроможність феодального суспільства, надихали представників прогресивної суспільно-економічної думки для боротьби з кріпосництвом. Важливе значення для розвитку української економічної та фінансової думки мала співпраця Ж. з І. Вернадським, М. Бунге, Г. Галаганом та іншими прогресивними економістами та громадянськими діячами на початку 50-х рр. в комісії для опису губернії Київського навчального округу. Під впливом Ж. у 1854 р. член-експерт редакційної комісії з підготовки проекту реформи 1861 р., засновник селянської кредитної кооперації в Україні, полтавський поміщик Г. Галаган у записці «Про кріпацтво в теперішній час і про можливість його знищення» («О крепосном состоянии в настоящее время и о возможности его уничтожения») показав економічну неефективність селянської общини та вказав на значення міцної приватної власності — як могутньої сили успіху і моральної підпори для землевласника.

Український економіст-статистик не дожив до ліквідації кріпосного права. Він помер 23 листопада 1856 р. у м. Києві. Російський публіцист і письменник М. Чернишевський дуже високо цінував наукові праці Ж. та писав про нього: «Сумно подумати, що смерть забрала у нас Ж. саме тоді, коли пробудився той інтерес, про відсутність якого він жалів, забрала цього благородного, невтомного і високообдарованого вченого саме в той час, коли починалася справжня і корисна пора для його діяльності».

Література: 1. Птуха, М. В. Д. П. Журавский как статистик / М. В. Птуха // Вестн. статистики.— 1949.— № 2.— С. 37–50.

2. Злупко, С. М. Персоналії і теорії української економічної думки / С. М. Злупко.— Л., 2002.— 528 с.

П. І. Юхименко, В. О. Цибок

З

**ЗАБРОДІН
ІВАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ**
(1930–2004)

*Забродин
Иван Александрович*

— український фінансист, політичний діяч, міністр фінансів УРСР (1987–1990).

Народився в с. Червона Балка Харківської обл. в селянській родині. Закінчив Київський інститут народного господарства. Перші 25 років трудового життя працював у Донецькій обл., де набув досвіду роботи у фінансовій сфері. У 1970–1979 рр. очолював Донецький обласний фінансовий відділ, обраний депутатом Донецької обласної Ради народних депутатів.

У 1979 р. З. призначають на посаду першого заступника міністра фінансів УРСР, а в 1987 р. — міністра фінансів УРСР. Це був час «горбачовської перебудови». У цей період розроблялися пропозиції щодо довгострокової фінансової політики, яка мала створювати умови для розширення ініціативи підприємств, організацій, місцевих органів влади і міністерств зі збільшення випуску товарів народного споживання й одержання додаткових доходів до бюджету та встановлення суворого режиму економії у витрачання державних коштів.

В Україні вживалися заходи щодо зміцнення фінансів первинної ланки економіки — підприємств і господарських організацій.

З. спрямовував діяльність фінансових органів на активну співпрацю підприємств і об'єднань з підготовки їх переходу на повний господарський розрахунок і самофінансування, сприяння їх фінансовому оздоровленню.

Він вважав за необхідне, аби центральний апарат міністерства й місцеві фінансові органи особливу увагу приділяли фінансовій діяльності збитково працюючих підприємств і організацій, яких у республіці нараховувалося майже 2,5 тис. (кожне четверте підприємство). Він наполягав, щоб фінансова допомога таким підприємствам надавалася на суворо обмежений термін і тільки за умов розроблення заходів щодо їх виходу на рентабельну роботу; в інших випадках вони мали підлягати ліквідації, як це було передбачено Законом «Про державне підприємство (об'єднання)».

З. виступав за самостійне затвердження підприємствами фінансових планів, розподіл функцій управління між центральним урядом і місцевою владою.

У листопаді 1989 р. очолив делегацію СРСР на Міжнародному форумі з питань обміну досвідом у фінансовій діяльності, обліку та контролю в Парижі.

Після виходу на пенсію (1990) працював заступником голови правління Акціонерного комерційного банку «Київ».

Нагороджений багатьма орденами й медалями. Помер у 2004 р.

Г. О. П'ятченко, Л. В. Кухарець

ЗЕМІТ
ФЕДІР АНТОНОВИЧ
(роки життя невідомі)

Земит
Федор Антонович

— завідувач відділу фінансів у Тимчасовому робітничо-селянському уряді України (листопад — грудень 1918 р.), народний комісар фінансів у Раді народних комісарів УСРР (січень — червень 1919 р.).

У листопаді 1918 р., коли в Україні спалахнуло очолене Директорією антигетьманське повстання, за ініціативою ЦК РКП (б) у Курську було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Цей уряд протягом наступних двох місяців нічим себе не проявив. Складався він з окремих відділів. Завідувачем фінансового відділу призначено З.

29 січня 1919 р. уряд реорганізовано: відділи перетворені на народні комісаріати, а завідувачі переведені на посади народних комісарів. З. обійняв посаду народного комісара фінансів, на якій працював до середини 1919 р.

У цей час проводилася часткова націоналізація підприємств, здійснювалася націоналізація банків. Усі приватні, комерційні, акціонерні й банківські контори проголошено власністю держави. Націоналізовані приватні банки зливалися з Народним банком УСРР. У кожному банку, крім адміністрації, призначався комісар банку й утворювалася контрольна комісія, яка мала спостерігати за видачею коштів банками.

Скорочення випуску промислової та сільськогосподарської продукції, пов'язане із цим згорання торгівлі, хаос у грошовому обігу, який особливо гостро відчувався в Україні, де не вщухала громадянська війна, відчутно позначилися на грошовій готівці. Для стабілізації становища український уряд ухвалює постанову про дотримання єдності каси, в якій наголошує, що всі грошові кошти (готівка, процентні папери і цінності), що перебувають на збереженні в радянських установах або у посадових осіб, мають бути внесені до кас Народного банку і Державного казначейства. Ця постанова уряду була підписана також і народним комісаром фінансів З.

У лютому 1919 р. Рада народних комісарів ухвалює декрет «Про організацію фінансових відділів губернських та повітових виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», які стали здійснювати податкову, кошторисну і касову політику на відповідних територіях. Наркомфін організував і контролював роботу фінансових відділів, розробляв положення про їх права і обов'язки.

Як міністр фінансів З. брав участь у затвердженні положення про застосування надзвичайних революційних податків, які накладалися на так звані непролетарські верстви населення.

Інформація про життєвий шлях та місце поховання З. відсутня.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

ЗІБЕР
МИКОЛА ІВАНОВИЧ
(1844–1888)

Зибер
Николай Иванович

— відомий український учений-економіст, статистик, популяризатор марксизму.

Народився в родині швейцарського колоніста й українки в м. Судаку Таврійської губернії. Після успішного закінчення Сімферопольської гімназії у 1863 р. вступив на юридичний факультет Київського університету, де його вчителями були відомі економісти професори: М. Бунге,

майбутній міністр фінансів, та Г. Цехановецький. У 1868 р. продовжив навчання в Німеччині, де в Гейдельберзькому університеті протягом зимового семестру слухав лекції К. Кніса, одного з основоположників старої історичної школи. В м. Цюріху (Швейцарія) відвідував лекції Ф. Ланге й Бемерта, а також згідно з програмою навчання побував на екскурсіях в установах і на фабриках, зокрема бавовняно-паперового та шовкового виробництва.

Повернувшись до Києва, учений працював у Київському університеті. У 1873—1875 рр. був доцентом, а згодом професором кафедри політичної економії та статистики. Залишив роботу на знак протесту проти звільнення з викладацької посади М. Драгоманова за політичні погляди. Виїхав до Швейцарії, у 1884 р. повернувся в Україну, оселився в м. Ялті, де й помер.

Наукову діяльність З. умовно поділяють на два етапи. Перший — дослідження класичної школи, зокрема поглядів Д. Рікардо. Захистив магістерську дисертацію на тему: «Теорія цінності й капіталу Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями й роз'ясненнями» («Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими разъяснениями»), що пізніше була опублікована (1871). Це був єдиний у Росії та Україні глибокий аналіз рикардіанської системи. Серед широкого кола економічних проблем заслуговують на увагу розробки З. в теорії цінності (вартості). Був послідовним прихильником трудової теорії вартості. Рішуче відкидав будь-яку можливість залучити категорію корисності до визначення цінності (вартості): «Ні споживна цінність, ні ступінь корисності, ні відношення між послугами тощо не можуть задовольнити нас більше. Між тим від постановки питання школи Сміта Рікардо був лише крок до такого визначення предмета, який щодо ясності, точності й визначеності не залишає бажати іншого. Заслуга у віднайденні такого визначення разом із цілою низкою доповнень до відомої теорії належить німецькому економістові К. Марксу».

В перший період своєї наукової діяльності З. зробив також вагомий внесок у розвиток статистики. За дорученням Південно-західного російського географічного товариства брав участь у переписі м. Києва (2 березня 1874), що знайшло відображення й теоретичне обґрунтування в праці вченого «Матеріали для спостереження за суспільно-економічним життям російського народу» («Материалы для наблюдения над общественно-экономической жизнью русского народа», 1876). Ще одна праця З. «Досвід програми для збирання статистично-економічних відомостей» («Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений», 1875), виконана за дорученням того ж наукового товариства, сприяла становленню чернігівської школи земської статистики на чолі з О. Руссовим, який наголошував на теоретико-методологічному та практичному значенні цієї праці.

З переїздом до Швейцарії в 1875 р. почався другий етап наукової діяльності вченого, присвячений переважно аналізу марксизму. В 1876—1878 рр. він опублікував серію статей за назвою «Економічна теорія К. Маркса», у яких проаналізував проблеми першого тому «Капіталу», також написав статті на захист марксистської теорії, виступивши як прихильник економічної теорії Маркса й не вдаючись до аналізу ідеологічних висновків. Водночас З. визнав концепцію класової боротьби, революційних методів її здійснення, а діалектику трактував як еволюцію. Він критично ставився до капіталізму, закликав до протидії його негативним наслідкам, вважав за можливе нейтралізувати їх на шляху економічної еволюції.

Особлива проблема, яку досліджував З., — спадкоємність класичної теорії та марксизму. Він перший серед економістів виявив і вказав на зв'язок між ученнями Д. Рікардо і К. Маркса, що було покладено в основу головної праці З. «Давід Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях» («Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических

исследованиях», 1885). Учений дійшов висновку, що економічне вчення К. Маркса — пряме продовження поглядів класиків. Ця праця є, по суті, першим у світі ґрунтовним аналізом першого тому «Капіталу» К. Маркса.

Великою й різноплановою працею З., виконаною на стику економіки, соціології, історії та культури, є «Нариси первісної економічної культури» («Очерки первобытной экономической культуры», 1883), у якій проаналізовано властивості економічної організації та деяких інститутів права в первісних народів. Цією працею вчений долучився до полеміки навколо російської моделі общинного соціалізму, заперечуючи можливість її втілення в життя. З. також належать праці з питань кооперації. Радянська економічна думка проголосила З. російським економістом, популяризатором марксизму.

Основні наукові праці:

«Теорія цінності й капіталу Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями й роз'ясненнями» («Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими разъяснениями», 1871).

«Матеріали для спостереження за суспільно-економічним життям російського народу» («Материалы для наблюдения над общественно-экономической жизнью русского народа», 1876).

«Давід Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях» («Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях», 1885).

«Нариси первісної економічної культури» («Очерки первобытной экономической культуры», 1883).

Література: 1. Горкіна, Л. П. Еволюція політекономічних уявлень про ринкову економіку в аспекті їх науково-практичної ефективності // Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / Л. П. Горкіна, С. О. Біла, В. В. Небрат та ін.; за ред. Л. П. Горкіної; НАН України; Ін-т екон. та прогноз.— К., 2010.— С. 84–94.

2. Коропецький, І. С. Українські економісти XIX ст. та західна наука / І. С. Коропецький.— К.: Либідь, 1993.— С. 49–59.

А. М. Ваццишин, Л. А. Яремко

ЗОННЕНФЕЛЬС ЙОЗЕФ ФОН (1732–1817)

*Sonnenfels
Joseph von*

— відомий австрійський учений-економіст, фінансист, державний та громадський діяч.

Народився в Берліні. Перший у Віденському університеті професор політичної економії та камеральних наук. У своїй інаугураційній лекції «Про недостатність простого досвіду в економічній науці» (1763) порушив питання предмету і методу в економічних дослідженнях. З 1772 р. секретар Віденської академії образотворчих мистецтв. Входив до складу групи радників при дворі імператора Австро-Угорщини Йосифа II. Як державний службовець, брав активну участь у багатьох законодавчих реформах. Автор відомої у Європі праці «Початкові основи поліції, торгової та фінансової науки» (Grundsatz der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft, 1775/76, перше видання, Відень, восьме — там же, 1819/22; російський переклад — 1787 р.). Книга була офіційним підручником в Австро-Угорщині до 1848 р. Наукова спадщина значна — складає десять томів (Gesammelte Schriften, Bnd 1–10, Wien, 1783–87).

З. вважається представником пізнього меркантилізму. Справив значний вплив на розвиток соціально-економічних наук не лише в Австрії, але й в інших країнах Європи, у тому числі в Росії.

Наукова діяльність З. припала на час, коли в останній третині XVIII — на початку XIX ст. не існувало чіткої загальноновизнаної диференціації економічних наук ані в наукових дослідженнях, ані у викладанні. Дослідження і викладання в деяких країнах Європи (Австрія, Німеччина, Франція, Італія та ін.) зосереджувалися на політичній економії й так званих камеральних науках. Сама політична економія перебувала у складі інших наук (політика, юриспруденція, моральна філософія тощо). Склалося два первісно різних підходи до класифікації економічних наук та місця фінансів: а) розгляд фінансової науки як несамоїсної частини політичної економії; б) виокремлення фінансової науки з політичної економії як особливої частини економічного знання. З. став одним із перших представників другого підходу, що був перспективнішим для розвитку фінансової науки.

Учений виокремив економічні науки від усіх інших наук, зокрема від політики. За визначенням ученого, політика — це особлива наука, «зібрання тих правил, під керівництвом яких зберігається зовнішня державна безпека». Економічні проблеми З. відніс до розряду трьох різних економічних наук — поліції, торгівлі та державних доходів (фінансів). Завдання кожної з них учений визначив так: «Правилам, які слугують до обґрунтування та дотримання внутрішньої безпеки, навчає поліція або благочинність. Примноженню промислів за допомогою вигідного обміну того, що виробляє земля й мистецтво, навчає наука про торгівлю. Наука, що належить до державних доходів, показує нарешті, чим саме вони всім вигідні, як мають збиратися й управлятися».

Разом з тим, З. відверто підкреслював свою прихильність до так званої камералістики і писав щодо торгівлі та фінансів: «Обидві останні йменуються також, зокрема, науками Камеральними, виробляючи їх від Камер (від лат. camera — двірцева скарбниця) государевих, оскільки внесені туди справи зазвичай через них управляються».

Австрійський учений виявив також розуміння зв'язку між трьома економічними науками й багатьма іншими природничими та суспільними науками того періоду. Останні (розумування, мораль, природнича наука з усіма її частинами, математика, землеопис, історія, право, мови тощо) З. розглядав частково як «необхідне приготування» й частково як «полегшувальні засоби» для економічних наук.

Доречно звернути увагу на один і той самий рік першого видання головної праці З. та відомої праці А. Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів». Однак економічне вчення і підходи до класифікації економічних наук цих учених-економістів відрізнялися. З. був представником ще існуючого меркантилізму, проти якого А. Сміт вів непримиренну полеміку. Австрійський учений надавав великого значення зовнішній торгівлі, максимальному збільшенню народонаселення як засобу забезпечення зовнішньої і внутрішньої безпеки, зростання продуктивності праці та податкових надходжень при одночасному зменшенні податків на окремого виробника.

У дусі меркантилізму З. вимагав здійснення політики протекціонізму, введення захисних мит. Водночас він уважав, що національне багатство визначається не лише благородними металами, але й усіма іншими цінностями. У поглядах на гроші З. дотримувався кількісної теорії грошей. Учений виступав за відміну кріпацтва, розподіл великих латифундій, пустирів і громадських пасовищ, вважаючи дрібне господарство продуктивнішим. Проте, на відміну від А. Сміта, у якого фінанси та фінансова наука ще не виокремлені з політичної економії, З. започаткував розгляд питань фінансів і фінансового господарства як самоїсної галузі знань, розглядаючи її як сукупність правил, за допомогою яких державні доходи збираються найзручнішим чином. Досліджував домени і регалії як джерела державних доходів. При дослідженні податків показав історичний

перехід від натуральних повинностей до грошових зборів, зауваживши, що в провінції родючій, але безгрошовій, стягнення податків натурою може бути доцільним. Виступав проти станових винятків у податках, допускаючи звільнення від них тільки необхідне утримання духовенства. Запропонував вилучати необхідні засоби за класами: у поденщика при 100 гульденах доходу брати податок лише з 10; у поміщика при 50 тисячах гульденів доходу брати податок із 40 тисяч. Разом з тим, вважав найбільш доцільними загальні податки на споживання, хоча їх наслідком було б подорожчання предметів споживання. Проте, на його думку, робітникам, купцям і чиновникам вони повертаються у вигляді надбавки ціни за їх послуги.

Таким чином, класифікація З. та викладення ним положень фінансової науки свідчать про початковий процес відокремлення економічних наук від політики, про їх диференціацію тощо. Однак зміст цих наук викладений з позицій меркантилізму, який, незважаючи на свою надзвичайно багату літературу, є скоріше системою економічної політики, ніж теоретичною або науковою системою політичної економії. До того ж, сама класифікація мала ознаки впливу, спричиненого галузевим підходом до економічної науки.

Література: 1. Леоненко, П. М. Теорія фінансів / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко.— К. : ЦУЛ, 2005.— С. 35–37.

П. М. Леоненко

I

**ІЛОВАЙСЬКИЙ
СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ**
(1861–1907)

*Иловайский
Сергей Иванович*

— визначний український вчений, юрист, економіст-фінансист.

Народився 8 червня 1861 р. в сім'ї донських козаків у Харцизькій слободі Міцького округу (нині Донецька область). Початкову освіту здобув у Петербурзькій шостій гімназії, яку закінчив зі срібною медаллю. У 1879 р. вступив до Санкт-Петербурзького університету на юридичний факультет, з перших курсів активно долучився до науково-дослідної роботи.

Після закінчення університету, у листопаді 1883 р., його прийняли на службу до Державного банку. У квітні 1884 р. отримав ступінь кандидата юридичних наук. Залишився при університеті для підготовки до набуття професійного звання. Після успішної здачі магістерських іспитів з фінансового права і після двох пробних лекцій отримав звання приват-доцента (1886).

Із цього періоду його життя пов'язане з діяльністю на батьківщині. У грудні 1886 р. І. призначено до Новоросійського (нині Одеського) університету. За існуючою практикою університету 27 січня 1887 р. він прочитав відкриту вступну лекцію під назвою «Визначення, зміст і значення науки фінансового права у зв'язку з коротким нарисом фінансового становища найголовніших держав», що отримала високу оцінку серед професорів університету. Це був своєрідний допуск до викладацької діяльності. Після вдалого випадку він почав читати курс лекцій на кафедрі фінансового права юридичного факультету університету. Водночас продовжував активну наукову роботу. На основі зібраних матеріалів представив магістерську роботу на тему «Непряме обкладання в теорії та практиці» («Непрямое обложение в теории и практике»), яку захистив у Казанському університеті (1893). Цього ж року випускає «Стислий підручник з фінансового права» («Краткий учебник финансового права»), який перевидавався чотири рази ще за життя автора. У галузі фінансової науки це був період активного виокремлення фінансово-правової науки з фінансової за двома напрямками: вивчення фінансово-правових питань як самостійних розділів і вивчення фінансового права у вищих навчальних закладах країни як самостійної навчальної дисципліни. До першого напрямку слід віднести праці видатного вітчизняного вченого фінансиста І. Янжула «Досвід дослідження англійських непрямих податків» («Опыт исследования английских непрямих налогов», 1874) і «Основні засади фінансової науки» («Основные начала финансовой науки», 1899). Такий підхід продовжив у своїх наукових розробках російський учений-фінансист І. Озеров, зокрема у праці «Основи фінансової науки» («Основы финансовой науки», 1905). Інший напрям започаткував Ф. Мільгаузен роботою «Фінансове право» («Финансовое право», 1883), розробки якого продовжив І.

У 1893 р., після видання підручника, І. призначено виконуючим обов'язки екстраординарного професора кафедри фінансового права Новоросійського університету. Усі свої сили і талант він

відавав викладацькій діяльності, за що здобув шану й визнання серед студентів і колег кафедри. Під його керівництвом розпочинав свої перші наукові кроки Г. Тіктін, згодом відомий учений-фінансист. У 1897 р. І. призначили завідувачем кафедри фінансового права, яку він очолював 10 років до останніх днів життя.

Уперше в українській фінансовій науці І. у своєму аналізі розмежовує поняття об'єкта і джерела податку. Автор доповнив перелік елементів податку, виокремив їх і дав визначення поняттям «податковий предмет» і «податкове джерело», увів також нові поняття: «податкова одиниця» та «оклад». Під податковою одиницею він розуміє окремих предмет податку, який визначений числом, мірою чи вагою. За цими окремими предметами і встановлюються податки.

У своєму підручнику з фінансового права не уникав полеміки щодо дискусійних питань, зокрема про джерела виконання податкового обов'язку. Він висловив своє критичне ставлення до точки зору на це питання провідного представника соціально-політичної школи А. Вагнера. У сучасній літературі соціально-політична школа носить назву нової історичної школи. Ідеї українського вченого пізніше знайшли свій розвиток у працях відомих фінансистів В. Яроцького, Л. Ходського, І. Озерова та ін.

Водночас І. позитивно розглядає наукову і практичну діяльність низки російських фінансистів, зокрема М. Сперанського. Незважаючи на критику, у своїй праці «План фінансів» (1810) М. Сперанський висловлював думку про необхідність міжнародного визнання цього плану. Те, що неможливо було здійснити в неконституційній Росії, було зроблено в парламентських державах. М. Сперанський «намітив майже всі основні початки, на яких тримається бюджетний устрій сучасних представницьких держав».

Далекоглядність І. підтвердилась. Можемо констатувати, що М. Сперанський своїм «Планом фінансів» уперше в Російській державі заклав основи бюджетного права, був одним з перших розробників теорії бюджету, фінансового права.

У наукових поглядах І. відчувається вплив його попередників, зокрема «Курсу фінансового права» І. Патлаєвського. Близькість їхніх поглядів виразно проявилася в розумінні сутності та ролі фінансів. Видатки державного бюджету, на думку І., є сферою регулювання фінансового права за схемою «бюджет — відомство — отримувач бюджетних асигнувань». Для доробку І. характерне поєднання положень історичної школи, зокрема соціально-політичного напрямку, з ідеями та підходами протилежних їй напрямів у теорії фінансів. Про це свідчить і його підручник, в основу якого покладено ідеї соціально-політичного напрямку історичної школи. Проте автор намагався у своїх висновках виходити з положень, висловлених у працях відомого представника суб'єктивно-психологічної школи Е. Сакса.

З наукових робіт І. слід відзначити його монографію «Державні монополії як засіб оподаткування предметів вжитку» («Казенные монополии как способ обложения предметов потребления», 1896). Останні роки життя вчений працював над «Історичним нарисом п'ятидесятиліття Російського товариства пароплавства й торгівлі» («Историческим очерком пятидесятилетия Росийского товарищества пароходства и торговли», 1907).

Згідно з передсмертною волею І., один з його найкращих вихованців Г. Тіктін переробив, доповнив і видав «Підручник фінансового права» («Учебник фінансового права», 1912), який визнано одним з найкращих у дореволюційній Росії. У післяреволюційний період панувала й підтримувалася державою точка зору, відповідно до якої гроші вважалися несумісними з ідеологією та практикою соціалізму, і чим швидше вони відімруть, тим швидше прийде остаточно й безпо-

воротна перемога соціалізму. Це принципово розходилося із положеннями підручника. Проте, незважаючи на цей факт, доповнений і перероблений Г. Тіктіним підручник залишався незамінний ще тривалий час і в радянський період.

І. був активним членом багатьох міських громадських і добродійних організацій. Його неодноразово обирали мировим суддею, гласним міської думи. Як завзятий мисливець, він багато років був членом правління Новоросійського товариства аматорів полювання, членом комісії при Одеському особливому комітеті опікунства про народну тверезість.

Раптова смерть 13 квітня 1907 р. у розквіті творчості й таланту вирвала з активного життя не тільки визначного вченого зі світовим ім'ям, але й енергійну, діяльну та щирю людину.

П. І. Юхименко, С. В. Бойко

ІСАЄВ АНДРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (1851–1924)

*Исаев
Андрей Алексеевич*

— видатний учений-економіст, фінансист, громадський діяч.

Народився 19 жовтня 1851 р. в Чернігівській губернії. Навчався у 1-й Московській гімназії, яку закінчив з золотою медаллю. Відмінні знання сприяли вступу на юридичний факультет Московського університету, але через рік він вирішив продовжувати навчання в Санкт-Петербурзькому університеті. Після закінчення цього університету (1873) отримав ступінь кандидата права.

У 1873–1874 рр. стажувався в Лейпцігському і Гейдельберзькому університетах під керівництвом відомих німецьких учених, основоположників старої історичної школи професорів В. Рошера і К. Кніса.

Після повернення у Росію І. у 1875 р. склав іспит на ступінь магістра політичної економії в Московському університеті. Цього ж року прийняв запрошення московського губернського земства щодо дослідження промислів Московської губернії. Наслідком цього дослідження стала праця «Промисли Московської губернії» у трьох випусках (Промыслы Московской губернии, М., 1876).

У 1877 р. І. знову був направлений Санкт-Петербурзьким університетом у закордонне відрядження. Під час перебування у Лейпцігу, Йені, Страсбурзі, Берліні і Парижі він старанно вивчав політичну економію та фінанси, збирав матеріали про діяльність промислових товариств.

На початку 1879 р. І. захистив у Санкт-Петербурзькому університеті магістерську дисертацію «Промислові товариства у Франції та Німеччині» (Промышленные товарищества во Франции и Германии, М., 1879) і отримав ступінь магістра політичної економії. Того ж року призначений на посаду доцента Демидівського юридичного ліцею в Ярославлі, що вважався у ті часи одним із осередків юридичної науки Росії. Наступного року І. був затверджений екстраординарним професором по кафедрі політичної економії та розпочав викладання курсів політичної економії, статистики, а згодом і курсу науки про фінанси (фінансового права).

Періодом інтенсивних наукових досліджень та звершень стали для ученого 80-ті рр. ХІХ ст. Він захистив докторську дисертацію «Артілі в Росії» («Артели в России») у Санкт-Петербурзькому університеті (1881). Переведений на посаду ординарного професора. Нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня за поданням міністра народної освіти (1887). До цього періоду належать його відомі праці в галузі фінансової науки: «Державний кредит» (Государственный кредит, 1886)

і «Нарис теорії і політики податків» (Очерк теории и политики налогов, Ярославль, 1887), «Наші фінанси і подорожний податок» (Наше финансы и подоходный налог, Ярославль, 1887).

Після виходу у відставку в 1888 р. переїхав до Санкт-Петербургу. У січні 1889 р. почав читати лекції зі спеціального курсу про народне господарство Росії у Санкт-Петербурзькому університеті. Завершив працювати в університеті у 1889 р. Упродовж 1889–1897 рр. працював в Александрійському ліцеї, керував кафедрою поліцейського права.

Належне визнання та авторитет ученого підтверджувались постійними запрошеннями до співпраці від закордонних та вітчизняних навчальних закладів. Протягом 1899–1904 рр. І. читав лекції у Парижі та Брюсселі, а у 1911–1912 рр. — у Санкт-Петербурзькому психоневрологічному інституті (заснований М. М. Ковалевським).

У дослідженнях теорії та політики податків виходив із загальноприйнятого поділу їх на дві частини — загальну та особливу. Проте розуміння ученим змісту обох частин відрізнялося від усталеного. Зазвичай до загальної частини відносили основні засади теорії та політики, а до особливої — історію податків. На противагу цьому, І. надав історії місце у загальному вченні про податки. Йшлося про ту частину історичного матеріалу, що не стосувалася подробиць організації податків у конкретні моменти їх історії, фінансових вчень про окремі податки, натомість мала своїм предметом відношення законів і науки до найзагальніших і важливих властивостей податків.

Одним із важливіших питань загального вчення було, наприклад, питання про зрівняльність оподаткування. Окрім теоретико-політичних положень, І. відніс сюди дослідження проявів прагнень законодавців щодо досягнення рівномірного розподілу податків в історії фінансів різних держав. До загальної частини фінансової науки учений відніс також питання розвитку пропорційного та прогресивного оподаткування упродовж історії суспільства. Одна з основних вимог до політики податків виражена у такому положенні: малі доходи мають бути звільнені від податків. На думку вченого у загальній частині повинно знайти місце висвітлення трактування цього положення законодавцями і наукою у різні історичні періоди. У особливу частину вчення про податки увійшов весь історичний та історико-літературний матеріал, що стосувався докладного опису окремих податків та управління ними.

На противагу консервативним поглядам, І. висловив тверде переконання про можливість радикальних змін в податковій політиці для запобігання соціальної нерівності.

Значну увагу І. надав дослідженню термінології, суті та системи податків, їх класифікації. Визначив сутність податків як обов'язкових грошових платежів приватних господарств, що призначені для покриття загальних витрат держави та одиниць самоуправління. У такому визначенні податки відмінні від державних доходів, що надходять до бюджету з інших джерел. Ознака «обов'язкові» відрізняє податки від доходів, що надходять до скарбниці від державного майна. Своєю чергою, ознака «грошові» відрізняє їх від натуральних повинностей. Призначення податків покривати «загальні» витрати відрізняє їх від мит, які покривають витрати тієї галузі управління, послуги якої й оплачуються митами.

І. критикував ідею єдиного податку як ідеалу, досягненню якого нібито має прагнути фінансове законодавство, заперечував можливість втілення такого податку. Докази вченого ґрунтуються на таких твердженнях. Для запровадження єдиного податку потрібні органи фінансового управління, які протидіяли б прагненню багатьох громадян зменшити податковий тягар та визначали б доходи платників. Визначення розмірів доходу вимагало б великих адміністративних витрат. До того ж рівні доходи від різних джерел обумовили б необхідність

застосування не одного, а кількох способів визначення доходу. Висновок І. звівся до того, що єдиний податковий податок може бути лише фікцією, він природно розпався б на низку податкових — поземельний, помайновий, промисловий тощо.

Важливим внеском І. в теорію і практику оподаткування була розроблена ним методика вимірювання тягаря оподаткування. У праці «Нарис історії і політики податків» він визначив і звів у таблицю шість умов (елементів) для обчислення ступеня тягаря податків. Своєю чергою ці умови згруповані у три ряди. Перший включає рівень потреб населення і цілі витрачання податків. До другого ряду він включив співвідношення динаміки збільшення населення і суспільного доходу, зміни у його розподілі. Третій ряд містить зростання продуктивності праці і характер внутрішньої політики. Вчений встановив взаємозв'язки та залежності між умовами кожного з рядів. Від умов другого і третього ряду залежить рівень потреб народу, зростання його добробуту. На зростання потреб народу чинить вплив випереджаюче зростання національного доходу порівняно із зростанням народонаселення. Рівномірне зростання вимагає розподілу національного доходу на користь бідних із скороченням у ньому частки заможного населення. Остаточні чинники, що обумовлюють підвищення потреб, утворюють третій ряд. Ступінь зростання продуктивності праці визначає темпи збільшення національного доходу. Втручання держави в економічні відносини викликає зміни у розподілі національного доходу.

Висновок І. щодо впливу держави такий: внесення у правовий порядок засадничих положень, що сприяють найбільш біднішим громадянам, більш рівномірному розподілу національного доходу, може викликати підвищення потреб населення навіть при незмінній продуктивності праці та рівномірному зростанні чисельності населення і обсягів національного доходу.

Між динамікою зростання народного добробуту і тягарем оподаткування існує обернена залежність: чим багатшою є вся маса населення, тим меншим є тягар оподаткування. Методику обчислення тягаря оподаткування І. використав також для міжнародних порівнянь.

Він визначив умови, за яких населення є більш «податкостроможним»: рівень потреб населення високий; найбільша частка суми податків витрачається таким чином, щоб слугувати інтересам більшості, якою є бідніші класи; національний дохід зростає швидше, ніж збільшується народонаселення; має місце найбільш рівномірний розподіл національного доходу; продуктивність праці збільшується випереджаючими темпами.

П. М. Леоненко

К

**КАРАЗІН
ВАСИЛЬ НАЗАРОВИЧ**
(1773–1842)

*Каразин
Василий Назарович*

— видатний український учений-енциклопедист, громадський діяч, реформатор, ініціатор та організатор заснування Харківського університету, провідний представник фізіократії в Україні та Росії.

Народився 30 січня 1773 р. в с. Кручик Богодухівського повіту Українсько-Слобідської губернії (нині Харківська обл.) у дворянській родині. Спочатку навчався вдома, адже певний час із родиною жив славетний філософ Г. Сковорода. Згодом навчався в Кременчуці та Харкові. Після навчання був прийнятий на військову службу та отримав можливість відвідувати Гірничий корпус у Петербурзі. Набув знань із природничих наук. Водночас зацікавився економікою, філософією, історією та гуманітарними науками. Цей інтерес виник і посилювався під впливом бурхливих міжнародних подій, що завершилися Великою французькою революцією.

Після приходу до влади імператора Олександра I (1801) виклав програму широкомасштабних реформ у Російській імперії на засадах просвіченого абсолютизму. Проект реформ було подано талановито — у ньому обґрунтовані основні напрями та засоби реформування всіх сфер суспільно-економічного, державного, духовного, освітнього життя тогочасного російського суспільства. Завдяки цьому К. був наближений до так званого Негласного комітету при Олександрові I, на який покладалося розроблення ідей, пропозицій та порад з поліпшення становища й управління державою.

У галузі економічної та фінансової науки К. традиційно дотримувався засад домоведення (за сучасною термінологією — мікроекономіки). Проте низку економічних та фінансових проблем трактував у домоведенні з позицій пізнього меркантилізму й фізіократії, надаючи їм національного забарвлення. Добре розумів переваги господарювання вільних селян. Здійснив економічні розрахунки селянських повинностей, рентних платежів, плати за лісокористування. Розробив пропозиції щодо організації податкової системи, звільнення від повинностей удів, сиріт, німецьких людей (за сучасною термінологією — заходи соціального захисту населення). У економічному зростанні країни надавав великого значення внутрішній та зовнішній торгівлі, розвитку ремісництва тощо.

К. добре знав твори видатних тогочасних західних філософів та економістів, сприяв проникненню цих ідей в Україну. Переклав російською мовою працю польського фізіократа І. Стройновського «Наука права природничого, політичного, політичної економії та права народів» (*Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów*), а з російської на польську — статут Філотехнічного товариства, засновником і головою якого був у 1811–1818 рр. Діяльність цього товариства відображала прикладний аспект фізіократії. Разом з відомим бібліографом В. Анастасієвичем та І. Стройновським наприкінці 1802 р. працював над університетською

реформою. Для цього його рекомендував князь А. Чарторийський, який у той час був попечителем Вільненського шкільного округу. К. залишався на службі в Чарторийського до 1810 р. Окрім роботи зі справами шкільного округу, брав участь у роботі сенату й державної ради, користувався повною довірою керівника. Мав можливість пізнавати ідеї польських фізіократів як через зміст їхніх книг, так і в особистому спілкуванні. У працях провідних українських та російських учених початку ХІХ ст. була порушена проблема необхідності змін у відносинах між власниками землі та кріпаками. До таких праць належала книга В. Стройновського «Про угоди дідичів із селянами» (*O ugodach dziedzicow z włościanami*, 1808). В. Стройновський пропонував надати свободу підданам, але без власності на землю, залишаючи вирішення земельного питання на добровільне погодження обох сторін. Польський учений вважав, що раціональний розрахунок прибутків і витрат схилить власників землі, тобто поміщиків, до встановлення справедливих умов щодо землеволодіння й землекористування. Натомість К. добре усвідомлював неефективність та неприродність звільнення селян від кріпацтва без надання їм землі. Разом з тим між поглядами двох учених і громадських діячів було багато спільного з питань поліпшення становища селян. Навколо книги В. Стройновського розгорнулася полеміка консерваторів та лібералів. Незважаючи на розбіжність у поглядах, К. поважав відомого польського ученого та мав намір надати йому почесне звання члена Філотехнічного товариства.

У першій чверті ХІХ ст. в країні були видані російські переклади праць А. Сміта, Г. Сарторіуса, Дж. Лодердейла та ін. Політична економія почала набувати (разом з історією та статистикою) статусу академічної науки. К. був прихильником французьких фізіократів. Його погляди зводились до такого: прийняття теоретико-методологічних підходів фізіократів до трактування основоположних економічних категорій, природних (тобто об'єктивних) економічних законів, природного порядку; визнання вирішального значення землеробства й землеробської праці; визнання свободи торгівлі; запровадження просвіченого абсолютизму; реформування суспільно-економічних відносин «згори».

Водночас економічні погляди К. мали свою специфіку, що було обумовлено становищем України в складі Російської імперії. Як справжній український патріот, К. першим серед учених дослідив проблему колоніального визиску України Росією й став попередником майбутніх досліджень української територіальної економіки (М. Яснопольський, Є. Гловінський та ін.). Уявлення К. про соціальну структуру суспільства мають відбиток фізіократії, проте також відображають специфіку України початку ХІХ ст. Він ділив суспільство на чотири стани: а) вільні землероби (тобто селяни, звільнені від панщинної залежності та наділені земельною власністю); у 1820 р. він організував «Товариство для покращення становища кріпаків і поступового звільнення з неволі», однак влада не дозволила здійснювати діяльність товариства; б) інтелігенція і фахівці; особливу надію К. покладав на їх підготовку в Харківському університеті (1805), для відкриття якого докладав значних інтелектуальних та організаційних зусиль, витрачав кошти тощо; в) промисловці та купці, кількість яких зростала внаслідок розвитку товарного сільськогосподарського й промислового виробництва та розширення обміну; г) українське дворянство. К. добре знав звички, настрої та потяг дворянства до розкоші, марнотратства тощо, а тому закликав до продуктивної діяльності, насамперед через Філотехнічне товариство.

На відміну від французьких фізіократів, К. визнавав величезне значення фактичних і статистичних даних, підпорядкування їх розкриттю предмета наукових досліджень. Разом з тим із жалем констатував відсутність достатньої статистичної інформації в Україні. За належної статистичної бази, наголошував К., можна було б робити висновки щодо предмету досліджень, не обмежуючись

загальними знаннями та здоровим глуздом. Учений вважав, що статистичні дані дають підставу для обґрунтування економічних заходів держави.

У 1816–1820 рр. учений здійснив низку важливих досліджень у галузі статистики та демографії, показав ґрунтовне знання праць видатних західноєвропейських учених у галузі статистики. Історія не підтвердила песимістичних передбачень К. щодо «вичерпання природних сил» Західної Європи. Проте справдились сподівання вченого на великі можливості ринку.

Прикладний аспект фізіократії в діяльності К. був різноманітним та багатогранним. Він пропагував перехід від трипільної системи до багатопільної, вирощування кращих сортів хлібних культур, поширення культури картоплі та олійних рослин, унесення органічних і мінеральних добрив, здійснював велику кількість досліджень у різних сферах науки й практики. Йому належить 40 винаходів, апробованих авторитетними експертами. Виступав проти концентрації в одних районах країни добувної, а в інших — обробної промисловості, обґрунтовував необхідність розвитку в Україні металургійної, текстильної, особливо харчової промисловості. За свої переконання був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці (1820–1821), потім до кінця життя перебував у родинному маєтку (с. Кручик).

Творча спадщина К. значна, переважно відображена в його статтях та листах. Праці К. під назвою «Твори, листи й папери В. І. Каразіна» («Сочинения, письма и бумаги В. И. Каразина») видав у 1910 р. Харківський університет за редакцією проф. Д. Багалія. Серед тих українських учених, хто поряд з іншими проблемами історії економічної думки досліджував питання фізіократії, насамперед варто відзначити М. Балудянського, І. Вернадського, О. Гейссмана, М. Бунге, М. Зібера, В. Левитського, М. Туган-Барановського, К. Воблого.

- Література:* 1. Злупко, С. М. Персоналії і теорії української економічної думки / С. М. Злупко.— Л. : Євровіт, 2002.— С. 58–61.
2. Leonienko, P. M. Fizjokratyzm w Rosji / P. M. Leonenko // Physiocracy Yesterday and Today : Economy — Philosophy — Politics / ed. by J. Rosicka.— Cracow, 1996.— S. 127–134.

П. М. Леоненко

КАРО ЛЕОПОЛЬД (1864–1939)

*Caro
Leopold*

— відомий польський учений-економіст, представник концепції католицької солідарності.

Народився у Львові. Належав до львівської наукової школи в польській економічній та фінансовій думці. Вивчав право та філософію у Львівському університеті, з 1921 р. — викладав у ньому політичну економію. Професор суспільної економії та правничих наук (1924–1935). На основі лекцій видав праці «Засади науки суспільної економії» (*Zasady nauki ekonomii społecznej*, 1926) та «Солідарність» (*Solidaryzm*, 1931). Вони містять погляди К. щодо методології (економія — наука нормативна і теологічна); марксизму, економічного лібералізму та маржиналізму (критика основ цих учень); участі держави в економічному житті (обґрунтування необхідності промислового розвитку країни за допомогою втручання держави).

К. — прихильник німецької історичної школи та французької соціологічної школи солідаристів, найвідомішими представниками якої були Е. Дюркгейм та Ш. Жід. Вони вважали поділ праці основою суспільної солідарності та розглядали соціальні конфлікти як патологічні явища.

Учений піддав критиці один з основних постулатів класичної політекономії — положення про егоїстичну «економічну людину» (*homo economicus*), що прагне якнайкраще задовольнити власні інтереси збагачення. Натомість висунуто поняття «суспільна людина» (*homo social*), в ієрархії цілей якої на найвище місце поставлені моральні. При цьому в основу суджень К. покладені етика та нормативне трактування економічної науки.

Згідно з К., солідарність — це суспільний лад, у якому замість конкурентної боротьби існує взаємодія (співпраця) осіб і соціальних верств населення. Держава відіграє суттєву роль у створенні такого ладу шляхом удосконалення відносин власності.

Література: 1. *Bochenek, M. Szkice o ekonomii i ekonomistach.* / M. Bochenek.— Torun : MADO, 2004.— S. 152–153.

Г. В. Ціх

КАССЕЛЬ
КАРА ГУСТАВ
(1866–1945)

Cassel
Karl Gustav

— видатний шведський економіст і математик, представник шведської (стокгольмської) школи в економічній та фінансовій науці.

Народився 20 жовтня 1866 р. у м. Стокгольм (Швеція), вивчав технічні науки та математику, в 1895 р. в Упсальському університеті отримав вчений ступінь, викладав у Стокгольмському університеті протягом 1903–1936 рр., професор цього університету з 1904 р. Вченому належать численні праці з питань теорії й практики грошового обігу, вартості, зарплати, економічних криз.

У своїй основній праці «Теорія соціальної економіки» (1919) К. розглянув торговельно-промислові кризи та на основі даних 1850–1910 рр. довів, що для підтримки стабільності цін щорічне збільшення золотого запасу має в середньому складати 3 %, хоча дослідження більш пізнього періоду частково спростували ці ідеї. Ставка банківського процента має бути відрегульована таким чином, щоб підтримувати постійний рівень цін.

Торговельно-промислові кризи вчений вивчав як процеси, зумовлені явищами попередньої економічної історії кожної країни, а їх причину вбачав у революційних змінах соціальної та економічної систем, зокрема в переході від старої натуральної сільськогосподарської економіки до сучасної економічної системи з високим рівнем індустріалізації. На думку К., економічні коливання породжуються не структурними особливостями самої економіки, а змінами в технології.

Учений вважав, що йому вдалося побудувати економічну теорію, яка базується на принципово нових підходах, а саме:

- наука має використовувати лише величини, які можна кількісно виміряти;
- перехід від первинних і простих до більш складних категорій має відбуватися поступово;
- акцентуватися повинні економічні, а не технічні проблеми;
- має досліджуватися суспільне, а не приватне господарство;
- потрібне встановлення чіткого вимірника господарської діяльності — стійкої грошової одиниці (К. заперечував роль корисності благ, адже вона не вимірюється в грошових одиницях).

Базуючись на тому, що характер індивідуальних споживчих витрат є функцією ціни, вчений обґрунтував теоретичну концепцію, згідно з якою попит лишається невизначеним доти, доки не встановляться ціни на всі товари. До найбільш улюблених ідей К. належить «принцип рідкіс-

ності», що був елементом його теорії цін: за недостатньої пропозиції благ і наявності незадоволених потреб важливо обмежувати попит. Провідну роль відіграє ціна, оскільки її основна функція полягає в такому обмеженні попиту, за якого буде досягнута рівновага попиту і пропозиції. Коли йдеться про капітал, то таку обмежувальну функцію має процентна ставка, яка урівноважує попит на капітал та обмежену пропозицію. «Метод Касселя» полягає в тому, що вчений досліджував попит і пропозицію через ціну, яка в його працях виконувала переважно організаційну роль, а не була результатом дії ринкових сил.

Крім «принципу рідкості», який поширювався не на всі ситуації, учений обґрунтував ще кілька принципів:

- диференціального доходу, що пояснює коливання цін за умов, коли у виготовленні того самого товару беруть участь кілька фірм з різними витратами виробництва, у результаті чого деякі з них отримують диференціальний прибуток (аналогія з диференціальною рентою Д. Рікардо);
- зниження середніх витрат, відповідно до якого за умов розширення виробництва, що сприяє зниженню середніх витрат, ціна має йти вслід за витратами виробництва;
- заміщення, згідно з яким за наявності кількох альтернативних методів виробництва застосовуватися має той, що забезпечує найнижчі витрати.

Вчений уважав монополії та профспілки інститутами, які чинять перепони на шляху зростання продуктивності, адже зайва робоча сила сприяє зниженню зарплат. За його словами, краще сприяти тому, щоб кожен працівник зміг потурбуватися про себе сам, ніж установлювати доплати працівникам у випадку низької зарплати.

У теорії міжнародної торгівлі вчений був прибічником думки, що протекціонізм завдає суттєвого деструктивного впливу на економічну динаміку. Дефляція у США в 1928 р. «паралізувала» вивіз капіталу та сприяла появі кредитних обмежень у внутрішній торгівлі, що призвело до падіння цін і хвилі банкрутств серед позичальників. Уряд застосував політику протекціонізму, проте квоти, заходи контролю та рестрикції на практиці лише поглиблювали депресію. Посилення автаркії підривало міжнародний поділ праці й скорочувало світовий ВВП.

Розвиваючи ідеї Дж. Уітлі, К. доводив, що за умов нормальної міжнародної торгівлі встановлюється такий валютний курс, який відображає співвідношення між купівельною спроможністю відповідних валют. Коли в одній з країн ціни зростають, валютні курси мають змінитись таким чином, щоб новий курс дорівнював старому, помноженому на коефіцієнт, що характеризує співвідношення між ступенями інфляції у відповідних країнах. Валютні курси визначаються відносними рівнями цін та принципом рідкості.

К. Віксель розкритикував концепцію К. у зв'язку з тим, що в ній не розглядається проблема «заощадження-інвестиції», капітал не вважається особливим фактором виробництва, інвестиції не пов'язуються з потоком доходів, не беруться до уваги різноманітні способи «втечі» доходів.

Основні наукові праці:

The Nature and Necessity of Interest (New York, 1903).

Fundamental Thoughts in Economics (London, 1925).

The Theory of Social Economy (New York, 1967).

The Downfall of the Gold Standard (1936).

«Инфляция и валютный курс» (М., 1995).

С. В. Слухай

КАУФМАН
ІЛАРІОН ІГНАТОВИЧ
(1848–1915)

Кауфман
Илларион Игнатьевич

— видатний російський учений-економіст, фінансист, статистик, дослідник історії економіки та фінансового господарства, економічної й фінансової думки, державний і громадський діяч.

Народився 5 липня 1848 р. в м. Одесі. Вищу освіту та ступінь кандидата юридичних наук здобув після закінчення юридичного факультету Харківського університету (травень 1869 р.). Під час навчання в 1865 р. написав свою першу наукову працю «Теорія коливання цін за історичними дослідженнями про цей предмет» («Теория колебания цен по историческим исследованиям об этом предмете»). Із п'яти поданих на конкурс студентських наукових праць була визнана кращою й удостоєна факультетом та радою золотої медалі. Згодом вона ввійшла в книгу вченого «До вчення про гроші і кредит» («К учению о деньгах и кредите», Х., 1868). Після закінчення Харківського університету К. продовжив навчання за кордоном, майже впродовж 3 років у різних університетах вивчав політичну економію, статистику та фінанси.

У 1872 р. опублікував у № 5 журналу «Вісник Європи» («Вестник Европы») одну з перших у світовій літературі рецензій на «Капітал» К. Маркса, де виклав сутність його діалектичного методу. К. вважав, що в «Капіталі» уперше за всю історію економічної науки розглядається економічний розвиток суспільства як «живого» організму.

Молодий науковець у березні 1872 р. склав іспити на магістра політичної економії та статистики в Петербурзькому університеті. У 1873 р. захистив дисертацію на тему: «Кредит, банки та грошовий обіг» («Кредит, банки и денежное обращение») і отримав ступінь магістра. Дисертація поклала початок великій двотомній праці «Теорія та практика банківської справи» («Теория и практика банкового дела», 1873–1877).

Протягом 10 років (1873–1883) служив у Центральному статистичному комітеті. З часом став старшим редактором і членом Статистичної ради, одночасно активно займався науковою роботою. В 1872–1874 рр. опублікував низку статей з питань державного боргу та державного кредиту в журналі «Вісник Європи».

У 1877 р. захистив докторську дисертацію на тему: «Нерозмінні банкноти в Англії: 1797–1819» («Неразменные банкноты в Англии: 1797–1819», СПб., 1877; 2-ге вид. Пг., 1915) у Київському університеті, де викладав статистику та фінанси.

Того ж року розпочав службу в Державному контролі. У 1895 р. призначений членом ради Державного банку, в 1903 р. — головою її ревізійного органу. Тривалий час брав участь у діяльності Дворянського земельного банку як член його ради.

З 1893 р. до кінця життя працював у Петербурзькому університеті: з 1893 р. — екстраординарний, з 1901 р. — ординарний, а з 1914 р. — заслужений професор цього закладу.

Службова, наукова й громадсько-політична діяльність К. була пов'язана з розвитком грошової та фінансової системи Росії в останній третині ХІХ ст. — першому десятилітті ХХ ст. Цей період відзначався динамічною індустріалізацією країни, підготовкою до грошової реформи, її здійсненням у 1895–1897 рр. З 1893 р. К. працював у комісії з реорганізації ощадних кас. Як член комітету фінансів і ради Державного банку, брав безпосередню участь у вирішенні важливих питань роботи Державного казначейства, Кредитної канцелярії і Державного банку. Очолював комісію з розроблення матеріалів до загального перепису населення Росії в 1897 р.

Наукові дослідження К. охоплювали широке коло актуальних питань грошей, грошового обігу, державного кредиту, державного боргу, банківської справи, історії та статистики в галузі фінансів. До праць ученого, в яких розглядається теорія цих питань, належить «Кредитні білети, їх занепад і відновлення» («Кредитные билеты, их упадок и восстановление», СПб., 1888) та ін. Із зазначеною тематикою пов'язані дослідження, у яких питання грошей, грошового обігу та банківської справи розглядаються з позицій реформування відповідних систем в специфічних умовах російської дійсності: «Огляд проектів, що вийшли в 1861–1878 роках з питання про перетворення кредитної грошової системи Росії» («Обзор проектов, вышедших в 1861–1878 годах по вопросу о преобразовании кредитной денежной системы России», СПб., 1878), «Паперово-грошові проекти та екстраординарні фінанси» («Бумажно-денежные проекты и экстраординарные финансы», СПб., 1879), «Умови появи дзвінкої монети в Росії» («Условия появления звонкой монеты в России», СПб., 1888) тощо. Критичний аналіз проектів реформування грошової системи Росії вплинув на власні проекти ученого, що він розробляв на основі загальної теорії фінансів та товарно-металічної теорії грошей, прихильником якої він був.

Особливе місце серед праць К. посідають твори в галузі історії економіки та фінансового господарства, історії економічної та фінансової думки: «Паперові гроші в Австрії: 1762–1911: Досвід історико-статистичного дослідження» («Бумажные деньги в Австрии: 1762–1911: Опыт историко-статистического исследования», СПб., 1913), «Відомості про виробництво золота та срібла на земній кулі з часу відкриття Америки до наших днів (1493–1892)» («Сведения о производстве золота и серебра на земном шаре со времени открытия Америки до наших дней (1493–1892)», СПб., 1894), «Вексельні курси Росії за 50 років: 1841–1890» («Вексельные курсы России за 50 лет: 1841–1890», СПб., 1895), «Російська вага, її розвиток і походження у зв'язку з історією російських грошових систем зі стародавніх часів» («Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен», СПб., 1906), «Срібний рубль у Росії від його виникнення до кінця XIX ст.» («Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века», СПб., 1910) та ін. Специфіка цих робіт полягає в тісному переплетінні економічної та фінансової теорії, історії статистики, використанні історико-статистичного аналізу для обґрунтування проектів грошових реформ. У всіх цих працях К. віддає належне історичним дослідженням попередників і сучасників, водночас викладаючи власні погляди на історію російських грошей.

К. відомий не лише як учений-економіст, фінансист, але і як статистик у сфері фінансів, банків, залізниць, зовнішньої торгівлі тощо. Серед його праць у цих специфічних напрямках досліджень привертають увагу: «Статистика руських банків» («Статистика русских банков», у 2 т., СПб., 1872–1875), «Статистика ощадних кас в Росії» («Статистика сберегательных касс в России», СПб., 1875), «Історико-статистичні нариси» («Историко-статистические очерки», СПб., 1885), «Статистика землеволодіння в привіслянських губерніях» («Статистика землевладения в привислянских губерниях», СПб., 1886), «Статистика державних фінансів» («Статистика государственных финансов», СПб., 1886), «Статистика міжнародної хлібної торгівлі переважно Росії» («Статистика международной хлебной торговли преимущественно России», СПб., 1889), «Фінансово-статистичні відомості про залізниці в Росії у 1884–1890 рр.» («Финансово-статистические сведения о железных дорогах в России в 1884–1890 гг.», у 7 т., СПб., 1890), «З історії паперових грошей у Росії» («Из истории бумажных денег в России», СПб., 1909).

Праці К. були насамперед результатом глибокого аналізу історико-статистичного матеріалу, критичного оцінювання досліджень і проектів реформ учених-фінансистів, осмислення досвіду

реформування економіки й фінансового господарства, заходів економічної та фінансової політики. Зокрема, К. ретельно вивчив досвід грошового реформування не лише в Росії, але й у таких західноєвропейських країнах, як Англія, Франція, Італія, Австрія. Він критично дослідив проекти грошових реформ Є. І. Ламанського (1861), В. Гольдмана (1866), А. Вагнера (1867–1868) та М. Х. Бунге (1877–1878 і 1880) та запропонував два власних проекти (1874, 1878) зміцнення грошової системи в Росії, які стали попередниками планів грошової реформи С. Ю. Вітте (1895–1897).

Критично оцінивши проекти грошової реформи, К. вивчив сутність та особливості фінансів у Росії й за кордоном, розкрив тісний взаємозв'язок таких інструментів фінансового управління економікою, як звичайні та надзвичайні податки, зовнішній державний борг та додаткової емісії кредитних грошей. Актуальність дослідження цих питань посилювалась їх недостатньою розробкою в економічній та фінансовій науці й загостренням проблем на практиці.

Як прихильник товарно-металічної концепції грошей, К. проектував уведення в країні золотого монометалізму. Разом з тим він обґрунтував необхідність комплексного реформування фінансів і кредитно-грошової сфери в країні.

Основні принципи запропонованих К. проектів такі: обґрунтування можливості та необхідності здійснення грошової реформи; формування відповідної законодавчої бази; поступове погашення державного боргу по кредитних білетах; паралельний обіг металевих і паперових грошей, гарантований обмін останніх на золото; надання права казначейству приймати монети при сплаті податків і зборів за існуючим курсом; проведення реформи методом прихованої девальвації; зміни в банківській системі, перетворення Державного банку в емісійний центр, прийом банком металічних вкладів; обмеження випуску паперових грошей обсягами, що не перевищують ліміт випуску понад золоте забезпечення; скорочення дефіциту державного бюджету, реформа податкової системи, розширення бази державних доходів та економія державних витрат.

«Однією з головних умов успіху грошової реформи і єдиним доказом того, що вона проводиться не тільки на папері, але й насправді,— вважав К.,— є дійсне надходження дзвінкої монети в канали обігу, дійсне проведення платежів золотою монетою, дійсний обмін кредитних білетів на золото, дійсне погашення державного боргу по кредитних білетах». Учений наголошував, що всіх цих положень «вимагали здоровий глузд, практичний досвід і вказівки науки».

Обґрунтування можливості та необхідності грошової реформи в країні К. насамперед пов'язував зі станом фінансової системи, державного бюджету. Вчений піддав критиці помилкові погляди про можливість нормального функціонування економіки та суспільства в умовах розладнаної грошової системи. «Коли країна доросла до величезного й щедрого державного бюджету в мільярдних сумах,— писав К.,— то такий бюджет потребує відповідного фундаменту, міцного, такого, що не боїться коливань і здатний винести вагу будівлі. Для такого фундаменту необхідні, по-перше, продуктивні сили країни, що відповідно розвиваються, і, по-друге, аж ніяк не розмінні паперові гроші, а правильна грошова система, що складається зі дзвінкої монети та розмінних на неї паперових грошей». Учений багаторазово та в різних контекстах указував на нагальну необхідність реформування розладнаної грошової системи як умову фінансового самозбереження, а разом з тим і як зміст перетворень у грошовій та фінансовій системах Росії в 90-х рр. XIX ст.

Для переконливого, аргументованого розкриття об'єктивної необхідності та можливості здійснення грошової реформи К. вважав украй важливим ґрунтовний аналіз справжнього становища у сфері грошового обігу Росії у другій половині XIX ст. Використовуючи величезний фактичний

і статистичний матеріал, літературні джерела тощо, він показав, що можливість успішного переходу від срібного до золотого монометалізму обумовлена зростанням російської золотопромисловості та промислового видобутку золота, накопиченням його в значній кількості в Державному банку, сприятливими зовнішніми умовами, в цілому успішною політикою міністрів фінансів Росії М. Х. Бунге та І. О. Вишеградського. Плани переходу до монометалізму ще в другій половині 50-х рр. XIX ст. були зірвані розладом грошового обігу внаслідок випуску кредитних білетів для покриття величезних витрат, пов'язаних з Кримською війною (1853–1856). На думку К., обставини другої половини XIX ст. були менш сприятливими для обігу в країні золотої та срібної монети, ніж обставини першої половини цього століття. Основна причина полягала в «переважанні паперових грошей, унаслідок чого вони отримали «першість над сріблом».

У працях першого десятиліття XX ст. К. докладно проаналізував підготовку, хід здійснення та наслідки грошової реформи 1895–1897 рр. Зокрема він показав, що до кінця 1900 р. випуск нових золотих і срібних монет в обіг становив 683 млн руб. і 147 млн руб. відповідно. Крім цього в обігу залишалось на 630 млн руб. кредитних білетів, що були забезпечені, на випадок вимоги по них, такою ж сумою золота в касах Державного банку в співвідношенні 1:1. Таким чином, у обігу перебувало грошей на суму 1460 млн руб.

За новим монетним статутом 1899 р., лише «золота монета обов'язкова до прийому в усіх платежах на необмежену суму», а «срібна та мідна монета служать монетою допоміжною». Обов'язковий прийом срібних рублів, 50- та 25-копійчних монет обмежувався 25 рублями. Тому К. зробив висновок про закінчення історії старого — срібного — рубля в Росії та початок історії нового — золотого — рубля.

Наприкінці 1990-х рр. у російській економічній літературі обґрунтовано точку зору (О. О. Дроздов та ін.) про К. як автора та ідейного натхненника грошової реформи 1895–1898 рр. Стверджується, що запропоновані вченим у проектах 1874 і 1878 рр. її основні принципи (золотий монометалізм, прихована девальвація, специфічна система емісії, централізація банківської системи) покладені в основу всіх заходів з реорганізації грошового обігу дореволюційної Росії. Перетворення грошової системи мало вирішальний вплив на стабілізацію фінансової системи держави.

Основні наукові праці:

«До вчення про гроші та кредит» («К учению о деньгах и кредите», 1868).

«Кредит, банки та грошовий обіг» («Кредит, банки и денежное обращение», 1873).

«Нерозмінні банкноти в Англії: 1797–1819» («Неразменные банкноты в Англии: 1797–1819», 1877).

«Теорія та практика банківської справи» («Теория и практика банковского дела», 1873–1877).

«Огляд проектів, що вийшли в 1861–1878 роках з питання про перетворення кредитної грошової системи Росії» («Обзор проектов, вышедших в 1861–1878 годах по вопросу о преобразовании кредитной денежной системы России», 1878).

«Паперово-грошові проекти та екстраординарні фінанси» («Бумажно-денежные проекты и экстраординарные финансы», 1879).

«Кредитні білети, їх занепад і відновлення» («Кредитные билеты, их упадок и восстановление», 1888).

«Умови появи дзвінкої монети в Росії» («Условия появления звонкой монеты в России», 1888).

«Фінансово-статистичні відомості про залізницю в Росії у 1884–1890 рр.» («Финансово-статистические сведения о железных дорогах в России в 1884–1890 гг.», у 7-ми т., 1890).

«Відомості про виробництво золота та срібла на земній кулі з часу відкриття Америки до наших днів (1493–1892)» («Сведения о производстве золота и серебра на земном шаре со времени открытия Америки до наших дней (1493–1892)»), 1894).

«Вексельні курси Росії за 50 років: 1841–1890» («Вексельные курсы России за 50 лет: 1841–1890»), 1895).

«Російська вага, її розвиток і походження у зв'язку з історією російських грошових систем зі стародавніх часів» («Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен», 1906).

«З історії паперових грошей у Росії» («Из истории бумажных денег в России», СПб., 1909).

«Срібний рубль у Росії від його виникнення до кінця XIX ст.» («Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века», 1910).

«Паперові гроші в Австрії: 1762–1911: Досвід історико-статистичного дослідження» («Бумажные деньги в Австрии: 1762–1911: Опыт историко-статистического исследования», 1913).

Література: 1. Дроздов, О. А. И. И. Кауфман и денежная реформа 1895–1898 гг. в России / О. И. Дроздов.— СПб. : Нестор; Афина, 1997.— 34 с.

П. М. Леоненко

КЕЙНС ДЖОН МЕЙНАРД (1883–1946)

*Keynes
John Maynard*

— видатний англійський учений-економіст, фінансист XX ст., державний діяч.

Народився 5 червня 1883 р. в м. Лондоні в родині професора логіки й економіки Кембриджського університету Джона Невіла Кейнса. Закінчив одну з найкращих шкіл в м. Ітоні. Його незвичайні здібності до математики виявилися ще в роки навчання (1902–1906) в Королівському коледжі при університеті в Кембриджі. Будучи студентом, слухав лекції А. Маршалла та А. Пігу. Саме за пропозицією А. Маршалла у Кембриджському університеті з 1902 р. було запроваджено курс «економікс» замість традиційної «політичної економії» класичної школи. Проте, у супереч сподіванням, К. не став їх послідовником.

З 1906 р. до 1908 р. К. був співробітником Управління в справах Індії, працював протягом року у воєнному відділі, а згодом — у відділі доходів, статистики й торгівлі. У 1908 р. за сприяння А. Маршалла йому дозволили прочитати курс лекцій з економічних проблем у Королівському коледжі, після чого у 1909–1915 рр. він викладав тут економіку й математику.

Уже перша економічна праця К. «Індексний метод» (1909) викликала жвавий інтерес і була відзначена премією Адама Сміта. Досить швидко К. здобув і громадське визнання. Так, у 1911 р. він став редактором «Економічного журналу» (Economic Journal) замість Ф. Еджуорта і пробув на цій посаді до 1945 р. У 1913–1914 рр. — член Королівської комісії з фінансів і грошового обігу в Індії. Водночас був затверджений секретарем Королівського економічного товариства. Крім того, широку популярність принесла йому видана в 1913 р. книга «Грошовий обіг і фінанси Індії».

Згодом уже відомий у своїй країні вчений-економіст перейшов на службу до Британського казначейства, де з 1915 р. до 1919 р. опікувався проблемами міжнародних фінансів, був експертом у фінансових переговорах Великої Британії, що відбувались на рівні прем'єр-міністра та канцлера казначейства. Разом з тим у 1919 р. К. був головним представником казначейства на всесвітній

конференції в Парижі, а також представником британського міністра фінансів у Найвищій економічній раді Антанті. Видана ним того ж року книга «Економічні наслідки Версальського мирного договору» принесла йому всесвітню популярність і була перекладена іноземними мовами.

У цій книзі К. висловив незадоволення економічною політикою країн-переможниць, які висунули відповідно до Версальської угоди безпідставні, як вважав учений, репараційні вимоги до Німеччини, а також домагались економічної блокади Радянської Росії, не розуміючи, за його словами, того, що цим «блокують не стільки Росію, скільки самих себе». Саме в цій роботі К. чи не вперше висловив власні міркування щодо економічного значення споживання та заощаджень, а також їх впливу на дохід.

К. на тривалий час залишив службу в державних установах і зосередився на викладацькій та науковій роботі в Кембриджському університеті. Згодом з'явилися «Трактат про ймовірність» (1921), «Трактат про грошову реформу» (1923), «Кінець вільного підприємництва» (1926), «Трактат про гроші» (1930) і деякі інші праці, які передували найголовнішій — «Загальній теорії зайнятості, процента і грошей» (1936). Ця книга принесла йому надзвичайно широку популярність і світове визнання, оскільки вже в 1930-ті рр. стала теоретико-методологічною базою програм стабілізації економіки на державному рівні в ряді країн Європи і США. К. став радником уряду Великої Британії й брав участь у розробленні багатьох практичних рекомендацій у сферах економічної та фінансової політики. За всю парламентську історію Великої Британії К. був першим серед учених-економістів, хто одержав у 1942 р. від англійської королеви титул пера та став членом Палати лордів.

У роки Другої світової війни К. був призначений радником Британського казначейства (1940). У 1941 р. його ввели до складу англійської урядової делегації для участі в підготовці матеріалів угоди за ленд-лізом та інших фінансових документів з урядом США. У 1942 р. К. призначили на посаду одного з директорів Англійського банку. В 1944 р. — затвердили головним представником країни на Бреттон-вудській валютній конференції, яка мала розробити плани створення Міжнародного валютного фонду і Міжнародного банку реконструкції та розвитку. Згодом був призначений одним із членів правління цих міжнародних фінансових організацій. У 1945 р. К. знову очолив англійську фінансову місію (цього разу в США) для переговорів у зв'язку із закінченням допомоги за ленд-лізом і узгодженням умов для одержання в США значної позички.

В історії економічного аналізу найбільш успішною працею нашої епохи вважається «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» К. Ідеї книги зросли на сприятливому кембриджському ґрунті, мали великий вплив на моральну атмосферу, яка була створена Великою депресією (1929–1933) і зростальною хвилею радикалізму. Підхоплені багатьма здібними й вірними учнями, вони мали значний успіх в інших країнах, особливо в Сполучених Штатах.

Важливим чинником сприйняття його ідей було посилення державного втручання в ринкову економіку вже в повоєнний кризовий період. Більшість розвинених країн не відмовилися від втручання в економічне життя і в посткризовий період.

Класична теорія — це бажана картина функціонування економіки. Проте припускати, що вона й насправді так функціонує — означає залишити поза увагою справжні труднощі, — зазначав К. Серед численних проблем функціонування та розвитку економіки особливе місце посідали проблеми циклічних коливань та безробіття. Згідно з теорією К., за допомогою регулювання грошової маси можна формувати ефективний попит, «який стане основою активізації економіки». Узагальнюючи даний принцип, значно пізніше дослідники відзначили, що відмінною рисою

кейнсіанства в економічній теорії є тенденція не надавати великого значення ціновим ефектам при визначенні сукупної величини випуску та зайнятості й віддавати пріоритет ефектам доходу. В галузі формування економічної політики для К. характерний акцент на інтервенціоністську роль держави, особливо у визначенні й досягненні задовільного рівня сукупного попиту, що стимулює економічне зростання. Утвердженню й поширенню такої точки зору сприяла та обставина, що у вказаний період посилювався контроль з боку банків над грошовим обігом, який забезпечив широкі можливості для здійснення антициклічної грошової політики.

К. першим зауважив, що поза межами аналізу його попередників залишилося пояснення коливання випуску, що не можна було обґрунтувати кількісною теорією грошей, оскільки це була теорія визначення рівня цін. Для того щоб якимось чином пояснити проблему, К. та його послідовники вдалися до такої логіки: зміна цін впливає на розподіл доходів і багатства, а це своєю чергою — на обсяг виробництва, тобто, на відміну від класиків, які стверджували, що «пропозиція автоматично породжує попит», зростання виробництва кейнсіанці пов'язали з ефективним попитом.

Не вписувалася в модель кількісної теорії грошей і відносна змінність цін. Принципова відмінність між фіксованими та змінними цінами була усвідомлена й теоретично викладена перед Першою світовою війною. При цьому сам факт негнучкості цін сприймався не як свідчення неспроможності теорії, а як аргумент на користь коригування механізмів адаптації, які вона пропонувала.

Регулювання економіки К. пов'язує з попитом і пропозицією грошей, хоча у своєму аналізі коливань економічної кон'юнктури спирався на кількісну теорію грошей. Згодом він поступово переглянув як інструментарій аналізу, так і формулювання проблем, просуваючись від кількісної теорії грошей до теорії переваг ліквідності.

Аналіз наслідків зниження цін у 1920–1921 рр. з погляду стандартної кількісної теорії К. відобразив у «Трактаті про грошову реформу» (1923). У процесі аналізу він використав кембриджську версію теорії, що встановлює залежність між готівкою, загальним рівнем цін, частками активів, які населення намагається зберігати у вигляді готівки й депозитів, а також норми банківських резервів. На його думку, кількісна теорія зберігає силу в довгостроковому періоді, тобто існує стійке співвідношення маси грошей в обігу та цін. Це означає, що контроль банку за грошовою масою може зберігати довгострокову стабільність цін. Однак, як писав К., «довгострокова перспектива погано підходить для обговорення поточних проблем. У довгостроковій перспективі всі ми помремо. Економісти надто полегшують своє завдання, якщо в сезони негод можуть сказати, що коли шторм закінчиться, поверхня океану стане гладенькою». Цей вислів став настільки ж відомим, як і закон Сея, що його К. піддав критиці.

За сучасною термінологією, підхід К. такий: у межах короткострокового періоду швидкість обігу грошей змінюватиметься та впливатиме на рівень цін залежно від співвідношення депозитів і готівки в портфелі економічних суб'єктів, а не від маси грошей. Тобто К. розвивав теорію ліквідності через розкриття змісту поняття мотиву заощадливості.

Новий варіант кількісної теорії К. фактично розділив попит на гроші на дві частини: гроші, які необхідні для трансакцій, та гроші, які люди зберігають, виходячи зі спекулятивного мотиву або мотиву заощадливості. Він, по суті, запропонував розглядати відповідні кожному мотиву касові залишки як елемент портфеля активів. Останній, крім грошей, містить цінні папери з фіксованою процентною ставкою, наприклад державні облігації. Спекулятивний мотив спонукає економічного агента не просто зберігати їх вартість, але й збільшувати її. Саме тому в кейнсіанській моделі він активний «гравець» на ринку цінних паперів. Уміле використання коливання цін

на облігації дає можливість економічному агенту максимізувати доходи від портфеля. А в державі це буде дієвий механізм використання або вилучення грошей з економіки за допомогою політики «дешевих» і «дорогих» грошей.

Вплив грошей на процес відтворення К. демонстрував через норму відсотка, а неокласики — через ціни, тобто він доводив, що вибір буде залежати від рівня відсоткової ставки. Полемізуючи з попередниками й сучасниками (Д. Рікардо, А. Маршаллом, А. Пігу, Л. Мізесом, Ф. Хайеком, Е. Хансеном та ін.), учений обґрунтував нове значення процента як суто грошового феномена, що відображає гру ринкових сил на грошовому ринку. На його думку, відсоток — автономний фактор. Стихійна взаємодія попиту на гроші, що регулюється законом переваги ліквідності, й пропозиції, яка регулюється кількістю грошей в обігу, визначає величину відсотка. За переконаннями К., поняття «норма відсотка», подане як ціна відмови від ліквідності, тобто відмови від збереження нагромаджених коштів у грошовій формі, — «це „ціна“, яка врівноважує нагальне бажання утримати багатство у формі готівкових грошей з наявною в обігу кількістю грошей».

На відміну від неокласичного поняття репрезентативного агента, К. пропонував поняття «гетерогенності очікувань агентів», яке (що випливало з традицій кембриджського підходу) стало основою побудови в «старокейнсіанських» моделях спадної залежності спекулятивних касових залишків від процентної ставки за облігаціями. Проте сам К. підкреслював, що така залежність не завжди наявна, оскільки існує можливість появи «ліквідної пастки», коли при достатньо низькому значенні ставки відсотка надлишкова грошова маса (понад суму, яка необхідна для трансакційних залишків), буде поглинута спекулятивними запасами й не викликатиме подальшого падіння ставки відсотка.

Для уникнення цієї «пастки» К. пропонував державну політику стимулювання схильності до споживання та інвестицій як «єдиний практично можливий засіб уникнення повного руйнування існуючих економічних форм і як умову для успішного функціонування особистої ініціативи». Згодом проблема пасток буде в центрі уваги М. Фрідмена та неоінституціоналістів.

Одна з трьох основних функцій в економічній теорії К. — функція переваг ліквідності — має взаємозв'язок з аналогічними конструкціями його попередників. Проте в кейнсіанській моделі економічні агенти керуються спекулятивним мотивом і мотивом заощадливості. Наприклад, указані мотиви у моделях А. Маршалла і К. мають різну основу. Перший ґрунтується на балансі сучасної й майбутньої вигоди, другий — на бажанні отримати вигоду від коливання цін і прибутковості цінних паперів, залежність яких від продуктивності виробничого капіталу насправді існує, хоча це і не єдиний фактор. Крім того, на відміну від функції ліквідності А. Маршалла, функція ліквідності К. залежить від ціни облігацій, яку можуть регулювати монетарні інститути та Центральний банк. «Нашим кінцевим завданням, — писав К., — є вибір тих змінних, які можуть свідомо контролюватися чи управлятися центральною владою в тій реальній системі, в якій ми живемо».

Складові сукупного попиту, на думку К., — це споживчий та інвестиційний попит, причому останній відображає інтереси виробництва. Попит на інвестиції в обох порівняльних моделях (теоріях) визначається ставкою процента. Її визначення К. пов'язує з провідною роллю домашніх господарств і держави. Саме остання є носієм «монетарної влади». Ухвалюючи рішення щодо розміщення коштів на ринку цінних паперів (домашні господарства) або проводячи операції на відкритому ринку (держава), вони справляють вирішальний вплив на процентну ставку за облігаціями, а отже, і на ставку процента, яка, своєю чергою, визначає попит на інвестиції. На величину сукупного попиту (через ціну на облігації й далі через ставку процента — на величину інвестицій)

упливає рівновага на грошовому ринку. Такий стан К. назвав ефективним попитом. На відміну від неокласичної системи, у кейнсіанській величина доходу є нестійкою. Тому на параметри рівноваги на ринку товарів суттєво впливають і параметри рівноваги на грошовому ринку. Звідси й завдання грошової політики — розширення або стиснення меж банківського кредиту залежно від збільшення або зменшення касових залишків за рахунок зміни процентної ставки.

У праці «Трактат про гроші» (1930) К. розглядав взаємодію зміни кількості грошей і цін дещо під іншим кутом зору. В центрі дослідження знаходяться причини короткострокових відхилень цін від довготривалої рівноваги. Причини нерівноваги К. трактував насамперед як явище цінове. Основою його аналізу була модифікована кількісна теорія: на відміну від І. Фішера, він змінив рівняння попиту на гроші, виокремивши попит на гроші для спекуляцій, а також доповнив модель рівняння руху цін споживчих та інвестиційних товарів, пов'язавши їх зміни з доходами, отриманими в різних секторах економіки. Таким чином, учений загострив увагу на проблемі балансу заощаджень та інвестицій. Це означало, що в модифікованій моделі К. насправді враховував реальні умови ринкової економіки, де рух найважливіших макроекономічних показників залежить від поведінки підприємців, їхніх очікувань майбутніх доходів та економічних передбачень. К. розглядав рівновагу з погляду очікувань, проте не розкривав зміст поняття рівноваги.

У подальшому К. виклав відповідні висновки у своїй концепції наступним чином: коли економіка досягає рівноваги, то вироблений у різних секторах дохід дорівнює попиту на споживчі та інвестиційні товари, тому такій рівності відповідають визначені відносини між цінами цих груп товарів. У центрі його особливої уваги було питання з'ясування змін такого співвідношення (відхилення від рівноважного рівня) при зміні співвідношення між частинами доходу, що споживається та заощаджується.

К. стверджував, що попит на інвестиційні товари визначається рішеннями інвесторів, які керуються насамперед перспективою отримання прибутку. Натомість рішення домашніх господарств більше заощаджувати зумовлюється так званим основним психологічним законом, але це не визначає, якої форми набуватимуть їх заощадження. Адже визначальною є оцінка величини дохідності й надійності передбачуваних фінансових активів.

У реальній економіці будь-яке зниження цін на споживчі товари не дає підстав для оптимістичних прогнозів інвесторів. Водночас у такій ситуації споживачі можуть із різних причин надати перевагу вкладанню частини доходу, яку вони заощаджують, не в корпоративні папери, а в більш ліквідні активи, у тому числі й гроші. Останнє К. пов'язує з нормою відсотка, тобто «ціною відмовою від ліквідності». Унаслідок таких дій ціни інвестиційних активів можуть знижуватися, зумовлюючи зниження інвестиційної активності. У реальній економіці по-різному проявляються відповідні впливи. Споживачі вільніше розпоряджаються своїми засобами, ніж підприємці, які у відповідь на зниження прибутків не можуть швидко позбутися зайвих капітальних активів, а намагатимуться знизити витрати на зарплату, що означає скорочення зайнятості. З погляду підприємця такий захід виважений і економічно обґрунтований, однак з позицій цілого суспільства він є шкідливим: зарплата — це не тільки витрати й дохід. К. у «Загальній теорії» показав, що падіння заробітної плати, а отже й цін, посилює спад ділової активності. Таким чином, зниження її, якщо це стає масовим явищем, призводить до зниження сукупного платоспроможного попиту на предмети споживання, унаслідок чого ситуація, у яку потрапляють підприємці, може погіршитися. Тому держава, на переконання К., має брати на себе все більшу відповідальність за організацію інвестицій.

Саме тому, за твердженням К., бюджетна політика держави, регулювання бюджетних доходів і видатків можуть бути могутнім важелем для досягнення повної зайнятості. К. уважав бюджетну політику найбільш дієвим інструментом державного регулювання економіки.

Бачення економічного процесу, яке сприйняла кейнсіанська школа, полягало в тому, що ринкова економіка не є повністю саморегульованою, не відзначається гнучкістю цін і заробітної плати, їх швидким пристосуванням до коливань попиту й пропозиції. Характерним для кейнсіанської економічної школи було те, що вона повернула класичну формулу «пропозиція породжує попит» навпаки, стверджуючи, що попит на товари й послуги породжує пропозицію, заперечувала так званий закон Сея про тотожність попиту й пропозиції.

Дискусії навколо основної ідеї, що без державних витрат (фіскальної політики) економіка може виявитися неспроможною досягнути рівноважного стану, особливо рівноваги з повною зайнятістю, сприяли й іншому підходу до аналізу ринку робочої сили. К. запропонував власну модифікацію, змінивши вид функції пропозиції робочої сили, яка, за його переконанням, залежить від номінального рівня заробітної плати; увів поняття про обмежену гнучкість заробітної плати і, зрештою, висловив тезу про те, що рівень зайнятості визначається в межах економіки в цілому, а не виключно на ринку праці. Робітники, на думку К., чинять опір «скороченню грошової заробітної плати, але не припиняють працю завжди, коли підвищують ціни на товари, які купуються на заробітну плату», тобто продовжують працювати фактично при зменшенні реальної заробітної плати. Аналіз указанного взаємозв'язку привів К. до висновку, «що для замкнутої системи найбільш розумна політика полягає в підтримці стійкого загального рівня грошової заробітної плати». Підвищення цін у такій ситуації може позитивно впливати на інвестиційний попит. Для цього потрібно, щоб зростання попиту на гроші для цілей обігу не викликало надто великого підвищення процента. Звідси він робить практичну пропозицію — заходи щодо стимулювання зайнятості можуть супроводжуватися ліберальною грошовою політикою.

Сукупні інвестиції та граничну ефективність фізичного «капіталу», яку встановить цей рівень інвестицій, К. пов'язував з інвестиційною функцією. Тому, на відміну від І. Фішера, він висунув грошову теорію відсотка, згідно з якою відсоток не має відношення до чистого доходу від використання капітальних благ. К. вважав за можливе впливати на відсоткову ставку, але в деяких випадках («ліквідна пастка») це буде малоефективним методом зміни інвестиційних очікувань. Тому він пропонував застосовувати прямі заходи впливу на інвестиційний попит — як прямі державні інвестиції, що фінансуються з державного бюджету, так і непрямі — створення інвестиційного клімату довіри. Саме в цьому вчений убачав головне завдання уряду.

Повернення до реальності, за К., означає визнання важливості психологічних чинників, принципово невизначеності майбутнього й неможливості достатньо достовірно прогнозувати віддалені наслідки дій економічних суб'єктів, які лише на перший погляд здаються раціональними.

К. запропонував нову схему причинно-наслідкових зв'язків у ринковому господарстві. Ключовим фактором господарської активності є адекватний платоспроможний попит на товарних ринках. Відсутність попиту призводить до скорочення випуску продукції та зростання безробіття, у чому й полягає, згідно з кейнсіанською теорією, головна причина кризового стану світової економіки в 30-х рр. ХХ століття.

Теорія К. привела до розробки урядових програм стимулювання ринкового попиту за допомогою кредитно-грошових і бюджетних важелів. У зв'язку із цим значні сподівання поклалися на дефіцитне фінансування бюджету, яке відшкодовувалося за рахунок урядових позик. Державі

відводилася роль головного стимулятора й координатора господарської активності. Саме держава, використовуючи фінансову систему, бюджет і центральний банк, має «створювати» купівельну силу та «вводити» її в господарський обіг. Подібний метод був визнаний найбільш радикальним для активізації виробничого процесу та протидії стагнації й спаду.

С. С. Гасанов, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко

**КЕНЕ
ФРАНСУА
(1694–1774)**

*Quesnay
François*

— видатний французький економіст, основоположник школи фізіократії, медик. Народився 4 червня 1694 р. поблизу м. Версаля в с. Мере у селянській родині. Через бідність родини К. закінчив лише початкову сільську школу і переважно займався самоосвітою. Завдяки природним здібностям і працьовитості, став відомим медиком, у 1734 р. — домашнім лікарем герцога Віллерау, згодом (1749) — особистим лікарем мадам Помпадур, а з 1752 р. — лейб-медиком короля Людовика XV.

У 60-річному віці придворний медик зацікавився політичною економією та фінансами. Його перші економічні статті «Фермери», «Зерно», «Населення», «Податки» були підготовлені для опублікування в 1756–1757 рр. у відомій «Енциклопедії» Д. Дідро та Д'Аламбера. У цих дослідженнях К. підкріплює свої висновки фактами, одержаними за допомогою спостереження і досвіду. Він ретельно проводить порівняльні статистичні дослідження в галузі землеробства, торгівлі, оподаткування, показує за допомогою численних розрахунків переваги великого капіталістичного землеробства над дрібним господарством, веде полеміку проти меркантилізму у всіх його формах і меркантилістської політики, закладає основи фізіократичного вчення. Фізіократія (від лат. *fisis* — природа, *scatos* — влада, дослівно — природовладдя) — вчення, згідно з яким єдиною продуктивною галуззю економіки і єдиним джерелом національного багатства є сільське господарство, а єдиною продуктивною працею — сільськогосподарська. За своєю сутністю, фізіократія — це французький варіант класичної політичної економії, видатними представниками якої, поряд з К., були В. Мірабо, Мерсьє де Ларів'єр, П. Дюпон де Немур, Г. Ф. Тросне, А. Ж. Р. Тюрго та інші.

В статті «Податки» К. спеціально розглянув питання оподаткування і податкової політики, які в попередніх статтях також обговорювалися. Вчений виступає проти свавілля, що панувало при встановленні податків та будь-якого роду податей, проти відкупної системи тощо. Вчений обґрунтував положення про необхідність сплати всіх податків лише з доходів за вирахуванням витрат, про помірність податків, особливо з селян, батраків або поденщиків. Водночас показує вигідність помірних податків, що будуть заохочувати всіляку продуктивну діяльність, і для королівської влади. Висунув ідею єдиного податку, що припадатиме на чистий продукт, який відходить землевласникам, а також ідею пропорційного подоходного податку.

Методологічною основою фізіократії була розробка К. концепції природного порядку. Її юридичною основою вчений вважав фізичні та моральні закони держави, що охороняють особисту власність та інтереси, забезпечують відтворення й правильний розподіл благ. На думку К., дотримання «природного порядку» обов'язкове для всіх людей уже тому, що його «природне право» визнається «світом розуму». За його словами: «сутність порядку є такою, що особистий інтерес одного ніколи не може бути відділеним від загального інтересу всіх, а це буває при пануванні волі. Світ тоді розвивається сам по собі. Бажання насолоджуватися надає суспільству рух, який стає

постійною тенденцією до якомога кращого становища». Водночас К. попереджає, що «верховна влада не повинна бути аристократичною або представлено великими земельними власниками; останні, об'єднавшись разом, могли б зробити владу більш могутню, ніж власне закони, закріпачити націю, спричинити своїми честолюбними та жорстокими суперечками розорення, безладдя, несправедливість, жорстоке насилля та створити неприборкану анархію». Він вважає слушним зосередити найвищу державну владу в руках однієї освіченої особи, що володіє знанням законів природного порядку, необхідних для здійснення державного керівництва.

Особливу увагу К. приділяв аналізу сфери виробництва, шукаючи в ній джерело добробуту нації та вбачаючи у багатстві, насамперед, його речову сторону. Зважаючи на еквівалентність обміну, вчений стверджував, що «обмін або торгівля не породжують багатств». Водночас він наголошував, що «могутність держави становлять люди: завдяки їхнім потребам накопичуються багатства; чим більше народи виробляють необхідної продукції і чим більше вони її споживають, тим багатшими вони стають».

У теоретичному надбанні К. важливу роль відіграє вчення про чистий продукт, тобто надлишок над тією частиною, яка покривала витрати виробництва. На його думку, джерелом чистого продукту є земля — «єдине джерело багатства», та прикладена до неї праця людей, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Єдиною формою чистого продукту вважав ренту. Чистий продукт — «багатство, яке формує дохід нації, і є продуктом, що залишається після сплати усіх видатків з доходу, що отримується із земельних володінь». Помилково вважав, що у промисловості та інших галузях економіки чистої надбавки до доходу не утворюється і відбувається нібито тільки зміна первісної форми цього продукту.

Спираючись на теорію чистого продукту, К. поділяє суспільство на три класи: продуктивний, власників і безплідний. Продуктивний клас — селяни (фермери), які зайняті в землеробстві та виробляють чистий продукт. Клас власників включає в себе короля, землевласників (дворян) і духовенство. Він існує завдяки доходу, або чистому продукту, від землеробства, які отримує щорічно у вигляді ренти від продуктивного класу. Клас безплідний утворюють усі інші громадяни, зайняті іншими видами праці, крім тих, що належить до землеробства (ремісники, торговці тощо). Витрати безплідного класу оплачуються продуктивним класом і класом власників.

Поза обмеженістю концепції чистого продукту такий підхід до аналізу класової структури є важливим кроком у розвитку науки про суспільство. Замість феодальної станової системи К. застосовує поняття класів, приналежність до яких пояснює місцем різних груп людей у системі економічних відносин.

К. першим у теорії економічної думки досить глибоко обґрунтував положення про капітал. На противагу меркантилістам, що ототожнювали капітал, як правило, з грошима, вчений розглядав гроші самі по собі як безплідне багатство, яке нічого не виробляє. За його термінологією, сільськогосподарські знаряддя, будівлі, тварини і все те, що використовується у землеробстві протягом кількох виробничих циклів, — це «початкові аванси» (за сучасною термінологією — основний капітал). Витрати на насіння, корми, оплату праці робітників тощо, які здійснюються протягом одного виробничого циклу, відносив до «щорічних авансів» (за сучасною термінологією — оборотний капітал).

Проте заслуга К. полягає не лише в поділі капіталу на основний та оборотний за виробничою ознакою. Вчений переконливо довів, що разом з оборотним у русі перебуває й основний капітал. Вони надають системі виробництва властивий їй характер.

Вчений висловив низку цікавих неординарних думок щодо торгівлі. Розглядаючи торгівлю як «безплідне заняття», він водночас застерігав від помилкового переконання, що завдяки загальній конкуренції ця галузь стала шкідливою, «адже іноземні купці вивозять та отримують на своїй батьківщині ту винагороду, яку ми сплачуємо їм за надані нам послуги; таким чином, цією винагородою ми збагачуємо інші нації». Не погоджуючись із таким судженням, К. стверджував, що необхідна «абсолютна свобода торгівлі» як умова її розширення, усунення монополії та зменшення торговельних витрат.

При розгляді питань цінності та ціни К. вирізняє споживні багатства (чи багатства для споживання) від багатства, що мають мінову цінність, або цінність для торгівлі, і споживну цінність від мінової цінності. Тільки товари, що надходять в обіг, мають мінову цінність і можуть сприйматися як багатство в справжньому сенсі. Те, що залишається поза цим, може бути благом, однак не істинним багатством.

К. розрізняє так звану природну і поточну ринкову ціни. Першою, міновою цінністю, товари володіють вже до того, як потрапляють на ринок; друга змінюється згідно з попитом і пропозицією та постійно коливається навколо рівня природної ціни. Вчений вважав, що при цьому слід брати до уваги важливу відмінність між сільськогосподарськими і промисловими продуктами. У природній ціні мануфактурних товарів закладено тільки витрати на продовольство виробників та інші прямі витрати. У сільськогосподарських товарах сюди приєднується ще й винагорода за добровільні дари природи, що відображається у чистому доході.

Всупереч політиці міністра фінансів Франції Ж. Б. Кольбера, спрямованій на зниження ціни на хліб шляхом заборони вивозу, для забезпечення промислового працівника дешевим хлібом, а відтак встановлення йому низької заробітної плати, К. висуває провідне положення: «Існує тільки висока ціна, яка змогла б забезпечувати і підтримувати достаток населення королівства в результаті успішного заняття землеробством. Ось альфа і омега економічної науки».

На думку К., регулювати ціни неможливо ані встановленням цін владою, ані улаштуванням державних магазинів, а виключно за допомогою доцільної політики зовнішньої торгівлі. Потрібно передбачити вільний вивіз хліба, своєю чергою це попередить можливість зниження ціни від внутрішнього надвиробництва.

В основі вчення К. про заробітну плату лежала благородна ідея: «Заможність збуджує працелюбність, тому що люди користуються добробутом, який вона дає, звикають до вигод життя, до доброго харчування, доброї одежі та бояться бідності; виховують у своїх дітей таку саму звичку до праці та добробуту, а успіх несе задоволення їхнім батьківським почуттям та самолюбству».

У вченні про відсоток К. не поділяв переконання меркантилістів, що низький відсоток є ознакою добробуту народу. Від цього, на його думку, істотно б постраждав орендар. На заперечення, що орендар отримує вигоду за низького відсотка, оскільки він може дешевше позичати капітал, К. відповідає, що сільські господарі завжди працювали з власним капіталом, тому вони не отримують вигоди з переповнювання ринку капіталами, а навпаки, можуть зазнати збитків через пониження відсотка.

Загальна низька процентна норма, на думку К., є вірогідною ознакою того, що у безплідних народних класів сталося шкідливе накопичення грошових багатств; а це могло статися тільки за рахунок засобів, вкладених у землеробство. Завдяки саме тому, що капітал вкладали в мануфактуру предметів розкоші і в посередницьку торгівлю, зменшився попит на товари вітчизняного землеробства, знизилася ціна на них, відповідно, знизився і чистий продукт, а з ним і величина

відсотка; тому масова пропозиція позикових капіталів — погана, а не добра ознака для загального блага. К. робить висновок, що завдання монарха — протидіяти цьому таким чином: самому не надавати позик з обіцянкою високих відсотків, тому що через це штучним чином вилучаються із землеробства його продуктивні фонди, і встановлювати за допомогою відповідного (позитивного) законодавства обов'язковий для всіх максимальний розмір відсотка, що ніколи не повинен перевищувати середньої частки чистого продукту із землі.

У вченні про фінанси і податки К. припускає необхідність знання усієї суспільної структури і її принципів. Вчений називає помилковою поширену думку, що тут немає принципів і тільки емпіричність є вирішальною. Насправді, творець природи ввів «непорушні закони і правила, від яких правитель і народ не можуть відмахнутися без збитку для себе». Взагалі, при відновленні фінансової і податкової систем, що похитнулися, слід діяти обережно й обачно. Надзвичайно важливо «зробити це перетворення відповідно до добре відлагодженого плану і напевно». Це робота, яка вимагає часу і людей з неабиякими здібностями.

Вершиною економічного вчення К. справедливо вважають його відому «Економічну таблицю» (1758). В ній знайшли відображення основні положення вчення фізіократії. Тут зроблено перший науковий аналіз кругообігу господарського життя, тобто процесу суспільного відтворення. Основна ідея цієї праці полягає в необхідності дотримання й обґрунтованого прогнозування певних народногосподарських пропорцій у структурі економіки. К. виявив такий взаємозв'язок: «Відтворення постійно відновлює витрати, а витрати відновлюються відтворенням». Вчений проаналізував походження доходів, обмін між капіталом і доходом, співвідношення між виробничим і кінцевим споживанням. Як момент процесу відтворення, він намагався показати «обіг між двома великими підрозділами виробництва — виробництвом сировини і промисловістю». Основні ідеї праці відображено також в економічних схемах.

Вихідні пункти аналізу суспільного відтворення в «Економічній таблиці» такі:

- суспільство поділяється на три класи (земельних власників, фермерів і «некорисних»);
- чистий продукт (додаткова вартість) виробляється тільки у сільському господарстві;
- для промисловості характерно лише додавання вартостей;
- обмін еквівалентів у торгівлі є результатом вільної конкуренції;
- капітал фермерів поділяється на первісні та щорічні аванси.

Отже, К. показав різницю вартісної і натуральної форми сукупного суспільного продукту, розмежував категорії капіталу і доходу. Автор «Економічної таблиці» виходив з того, що землю володіють власники, які отримують ренту, а господарюванням займаються орендарі землі — фермери. Їхній капітал складається із двох частин: первісних авансів (основний капітал) в сумі 10 млрд ліврів, які служать протягом 10 років, щорічно десята частина (1 млрд ліврів) входить до вартості річного продукту; та щорічних авансів (оборотний капітал) у сумі 2 млрд ліврів, за рахунок яких покриваються витрати на сировину, заробітну плату всіх робітників сільськогосподарського виробництва, і ця частина капіталу служить протягом одного року, а вартість її повністю входить до вартості продукту і підлягає відшкодуванню. Вартість річного продукту фермерів, крім перенесеної капітальної вартості (3 млрд ліврів), включає вартість чистого продукту в сумі 2 млрд ліврів і становить у цілому 5 млрд ліврів. За своєю натуральною формою сільськогосподарський продукт включав у себе такі складові: насіння і продовольство, необхідні для відшкодування оборотного капіталу; продовольство для обміну; сировина для промисловості. До вартості сукупного суспільного продукту входить також вартість продукту, виробленого

«некорисним» класом (2 млрд ліврів). За натуральною формою — це промислові вироби. Таким чином, вартість сукупного суспільного продукту в цілому становить 7 млрд ліврів.

«Економічна таблиця» К. містить, по суті, дві таблиці: велику, яка відбиває рух чистого продукту, і малу, що відображає процес відтворення й обігу суспільного капіталу. Реалізація суспільного продукту пов'язана із завершенням збору врожаю. Таким чином, весь річний обіг сукупного продукту складається з таких п'яти актів:

1. Одержавши ренту в сумі 2 млрд ліврів, земельні власники купують у фермерів на 1 млрд ліврів сільськогосподарських продуктів для харчування. Отже, 1/5 сільськогосподарського продукту вибуває з обігу.

2. Другий мільярд ліврів, отриманий у вигляді ренти, земельні власники витрачають на придбання у «некорисного» класу (промисловців) промислової продукції. Отже, 1/2 промислового продукту вибуває з обігу.

3. На одержаний мільярд ліврів промисловці купують у фермерів продукти харчування, внаслідок чого до фермерів повертається другий мільярд ліврів і вибуває з обігу 2/5 сільськогосподарського продукту.

4. Фермери купують у промисловців на мільярд ліврів промислові товари на відновлення сільськогосподарського реманенту.

5. Одержаний мільярд ліврів від продажу фермерам сільськогосподарського реманенту промисловці витрачають на придбання сировини у фермерів. Вибуває з обігу 3/5 сільськогосподарського продукту.

З ілюстрації процесу кругообігу К. бачимо, що у валовому продукті, який вироблений у сільському господарстві на суму 5 млрд ліврів, 3 млрд припадає на витрати при обробітку землі. Далі в натуральному вираженні процес відбувається наступним чином: фермери використовують 2/5 виробленої продукції на оборотний капітал, 1/5 — продається «некорисним» ремісникам в обмін на вироби, необхідні для заміни зношеного основного капіталу, а надлишок надходить землевласникам у вигляді ренти; землероби, в свою чергою, обмінюють 1/2 свого двомільярдного доходу на промислові товари; «некорисні» ремісники (їхній дохід уже подвоюється) купують на 2 млрд ліврів сировину та продукти сільського господарства. Цей процес розглядається та ілюструється К. як зустрічний рух «продукт–гроші». У грошовому вираженні він виглядає так: фермери, володіючи всією масою грошей (2 млрд ліврів), витрачають їх на продукти харчування та промислові товари; новоотриману суму (1 млрд ліврів) вони витрачають на заміну основного капіталу; ремісники свій дохід (1 млрд ліврів від землевласників та 1 млрд ліврів від фермерів) витрачають на продукти сільського господарства. Таким чином, фермери знову матимуть свою початкову суму, тому що отримавши 3 млрд ліврів, вони витратили 1 млрд. А оскільки невиробничий сектор, за твердженням К., не створює чистого продукту, залишкова грошова сума (2 млрд ліврів) до початку нового виробничого циклу знову виплачується землевласникам. Враховуючи ці обставини, вчений виступив з вимогою, щоб усі податки державі сплачували отримувачі ренти — земельні власники.

У «Економічній таблиці» К. гроші — не більше ніж засіб обігу, торгівля по суті зводиться до бартерного обміну, а виробництво сільськогосподарської продукції автоматично генерує прибуток, одержання якого дає можливість перейти до наступного виробничого циклу. У цій роботі також розглядається лише просте відтворення, відсутня проблема нагромадження. Вчений не показав, яким чином реалізовувалася частина сільськогосподарської продукції, що залишалась

у фермерів. Нехтувалася необхідність відновлення засобів праці у «некорисних». Проте головне полягає в іншому — на основі «Економічної таблиці» К. фізіократи безпосередньо вивчали явища, що має велике значення, адже у них виникла чітка ідея кругообігу капіталу, намір показати його анатомію та фізіологію. Це — перший в історії економічної думки досвід макроекономічного аналізу, у якому центральне місце належить поняттю про сукупний суспільний продукт. «Економічна таблиця» К. — перша в історії політичної економії макроекономічна мережа натуральних (товарних) і грошових потоків матеріальних цінностей. Закладені в ній ідеї — це засадничі положення майбутніх економічних теорій.

Характеризуючи К. як особистість, Й. Шумпетер писав, що «він був великим педантом і доктринером, імовірно, жадливим занудою, але мав силу характеру, яка часто поєднується з педантичністю. Приємно також відзначити його прямоту і чесність».

Помер К. 16 грудня 1774 р. у м. Версалі.

- Література:* 1. Кенэ, Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. — М. : СОЦЭКГИЗ, 1960. — 552 с.
2. Кенэ, Ф. Физиократия, 1767 // 25 ключевых книг по экономике. — Челябинск : Урал, 1999.
3. Кенэ, Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ, А. Р. Ж. Тюрго, П. С. Дюпон де Немур ; [предисл. П. Н. Ключин ; пер. с франц., англ., нем.]. — М. : Эксмо, 2008. — 1200 с.

В. Л. Осецький

**КЛАРК
ЕДВАРД**
(н. 1939)

*Clarke
Edward*

— американський учений-економіст

Народився 23 грудня 1939 р. у м. Річмонді (Вірджинія, США), працював в Університеті Чикаго (1965–1970), займався дослідженнями ринку нерухомості (1966–1970), очолював Міністерство фінансів США (1973–1974) та відділ економічної політики Агентства США з міжнародного розвитку (1983–1988), працював у Департаменті менеджменту та бюджетування при Адміністрації Президента США (1974–2004).

Численні дослідження у сфері державних фінансів присвячені проблемам надання різного типу суспільних благ, зокрема освітніх і комунальних послуг, розвитку транспортної інфраструктури, спробам розв'язати проблему «безквиткового пасажира» (free-rider problem) у процесі їх фінансування.

У 1978 р. на конгресі Міжнародного інституту державних фінансів в м. Гамбург (Німеччина), присвяченому темі «Суспільний вибір і державні фінанси», учений запропонував специфічний механізм, що дає змогу вплинути на деструктивну поведінку суб'єктів, які уникають оподаткування (фіскальна норма, що демонструє згоду голосувати й платити податки). Терміном «податок Кларка» сьогодні називають податок, що сплачується на основі свідомого індивідуального вибору та власної оцінки виборцем характеру державної діяльності. Ця категорія увійшла в теоретико-понятійний апарат теорії суспільного вибору як економічної теорії демократії в комбінації з ученням про державні фінанси (пояснює ефект залежності добробуту платників податків як від власної поведінки, так і від поведінки інших).

Механізм дії податку Кларка при вирішенні проблеми виявлення переваг платників податків можна продемонструвати на умовному прикладі. Нехай три жителі муніципалітету (А, В та С)

вирішують питання про вибір між двома альтернативними проектами: будівництво школи або лікарні (витрати платників є тотожними). Кожному із жителів ставиться питання щодо суми, яку він був би готовий сплатити за спорудження того чи іншого об'єкта. На основі суми «узгодженої оплати» (виявленої переваги) здійснюється вибір між школою або лікарнею з визначенням величини податку Кларка. Для конкретного мешканця муніципалітету ця сума дорівнює зміні добробуту інших жителів, яка відбулася б, якби даний індивід не брав участі в голосуванні. Крім податку Кларка, кожен мешканець сплачує податок, що дорівнює вартості суспільного блага, поділеної на кількість жителів. Цей податок є паушальним, оскільки не залежить від поведінки індивіда.

Припустимо, що індивіди *A* та *B* надають перевагу будівництву школи, до якої бажають віддати дітей, а свою вигоду (корисність) від її функціонування оцінюють, відповідно, у 100 та 150 у. о. (таблиця). Корисність від будівництва лікарні для них дорівнює нулю, оскільки обидва є молодими та цілком здоровими особами, які ще довго не будуть звертатися до лікарів. Проте індивід *C*, який є пенсіонером, потребує лікування. Свою вигоду від будівництва лікарні оцінює у 200 у. о., а корисність спорудження школи для нього є нульовою. З даного прикладу очевидно, що буде ухвалено рішення про будівництво школи. Податок Кларка для індивіда *A* дорівнює 50 у. о. (саме на цю суму змінився б сукупний добробут усіх членів муніципалітету в результаті відмови *A* від голосування: якщо він не голосує, то ухвалюється рішення про будівництво лікарні, що збільшує корисність індивіда *C* на 200 у. о., проте одночасно й знижує вигоду, яку міг би одержати індивід *B* на 150 у. о., що в підсумку приводить до зміни добробуту на 50 у. о.). Аналогічним чином вираховується податок Кларка і для жителя *B* — він дорівнює 100 у. о.

Зауважимо, що різниця між можливою вигодою від спорудження школи і зобов'язаннями щодо податку Кларка є позитивною для перших двох жителів (*A* та *B*) — результат голосування, навіть з урахуванням необхідності сплати податку, все одно приносить їм приріст корисності. Для індивіда *C* податок Кларка дорівнює нулю, оскільки його голос не впливає на результат голосування та вибір між двома альтернативами.

Для розуміння причин, які стимулюють чесність при сплаті податку Кларка, слід звернути увагу на те, що відбудеться у випадку «перекручування» індивідами *A*, *B* та *C* своїх переваг. Якщо індивід *A* завищить свою оцінку корисності від школи, результат голосування та розмір податку Кларка не зміняться. Натомість, якщо він буде поводитися як «безквитковий пасажир» та оголосить, що школа не принесе йому ніякої користі, буде обрана інша альтернатива — будівництво лікарні. «Безквитковий пасажир» буде «покараний» тим, що в підсумку не одержить ніякої вигоди (корисність лікарні для нього дорівнює нулю), тобто індивід *A* пропустить шанс збільшити свою вигоду на 100 у. о. Якщо індивід *C*, відчуваючи, що він знаходиться в меншості,

вирішить ввести в оману своїх сусідів та завищить оцінку своєї вигоди від будівництва лікарні до 300 у. о., лікарня дійсно буде споруджена. Проте податок Кларка для жителя *C* складе 250 у. о. (втрачена вигода перших двох індивідів), що значно перевищує

Механізм сплати податку Кларка, у. о.

Індивіди — платники податків	Школа	Лікарня	Податок Кларка
<i>A</i>	100	0	50
<i>B</i>	150	0	100
<i>C</i>	0	200	0
Усього	250	200	—

його реальні вигоди від будівництва лікарні (200 у. о.). Таким чином, податок Кларка теоретично робить не вигідним «перекручування» переваг (фальсифікація корисності ніяк не впливає на результат голосування й податку або ж приводить до зниження вигоди «непорядного» громадянина).

Отже, на перший погляд, початкова мета є досяжною — кожен із суб'єктів (А, В, С) розуміє, що виявлення його реальних переваг має велике значення, впливаючи на інших жителів муніципалітету та його особисті податкові зобов'язання. Проте проблема «безквиткового пасажира» лишається нерозв'язаною через низку причин:

- індивіди в процесі голосування можуть формувати коаліції, що перешкоджатиме або навіть унеможливуватиме виявлення реальних переваг (крім того, припускалось бажання всіх індивідів брати участь у голосуванні, однак за наявності великої кількості голосуючих частина осіб вважатимуть, що їхні особисті вигоди від участі в голосуванні неспівмірні з витратами, і взагалі відмовляться голосувати);
- припущення, що рішення стосовно споживання приватних та суспільних благ можна розглядати як незалежні, не підтверджується практикою;
- не існує жодних гарантій, що індивіди матимуть матеріальну можливість сплатити податок Кларка, якщо він буде на них накладений;
- податок Кларка не відповідає критерію збалансованості витрат на суспільне благо з рівнем податкових вилучень (витрати на суспільні блага покриваються за рахунок паушального податку, а збори з податку Кларка створюють бюджетний профіцит, причому ці «зайві» гроші не можна повернути індивідам через можливість зміни їх поведінки).

У світлі концепції Е. Кларка демократія проявляється не лише у свободі думки та законослухняної діяльності, але й в обтяжливому фіскальному обов'язкові свідомо оплачувати цю свободу. К. надає податкам санкційного та розподільного характеру, а податкоплатників перетворює у відповідальних особистостей, які свідомо утримують власну державу. Таким чином, податок Кларка є своєрідною формою самооподаткування, властивою ідеальній державі, що в реальній суспільній практиці блокується недосконалістю, корисливістю людської натури й оманами людей. Саме існування податку Кларка сприяє тому, що суспільні блага надаються в Парето-ефективному обсязі.

Механізм дії податку Кларка вирішує проблему стимулювання виявлення реальних переваг, проте призводить до постійного бюджетного профіциту. Отже, остаточного подолання проблеми «безквиткового пасажира» і в межах цієї моделі не існує. Принципова неможливість «порятунку» від «безквиткових пасажирів» приводить до висновку про необхідність втручання держави в процес надання й фінансування суспільних благ. Примусовий характер оподаткування може бути виправданий вигодою індивідів від споживання суспільних благ, які вони не могли б одержувати за відсутності державного втручання.

Основні наукові праці:

Multi-part Pricing of Public Goods // Public Choice.— 1971.— Vol. 11.— P. 17–33.

Some Aspects of the Demand Revealing Process // Public Choice.— 1977.— Vol. 4.— P. 37–49.

Demand Revelation and the Provision of Public Goods.— New York : University Press, 2000.

Література: 1. Андрущенко, В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів / В. Л. Андрущенко.— Л. : Каменярь, 2000.— 303 с.

О. В. Длугопольський

**КЛЕЙН
ЛОУРЕНС РОБЕРТ**
(н. 1920)

*Klein
Lawrence Robert*

— видатний американський економіст, фахівець з економетрії, лауреат Нобелівської премії (1980).

Народився у м. Омаха (Небраска, США). Закінчивши місцеву середню школу, вивчав математику в міському коледжі Лос-Анджелеса. Після цього продовжив вивчення математики та економіки в Каліфорнійському університеті, де у 1942 р. одержав ступінь бакалавра з відзнакою.

Навчання в аспірантурі Массачусетського технологічного інституту визначило напрям його майбутньої діяльності. У журналі «Економетрика» К. надрукував серію рівнянь, призначених для аналізу інвестиційних функцій. У 1944 р. в цьому ж інституті йому присудили вчений ступінь доктора філософії. Наступні 3 роки він працював у Чиказькому університеті. У 1948–1950 рр. займався дослідницькою роботою в Національному бюро економічних досліджень США. У 1940-х рр. широкого розповсюдження набула кампанія, підпорядкована «збагаченню» кейнсіанського вчення елементами мікроекономічного аналізу. Провідну роль у цьому процесі відіграли такі відомі американські економісти, як Ф. Модільяні, П. Семюельсон, А. Хансен, а також К. Вагоме підтвердження цього — докторська дисертація з економіки «Кейнсіанська революція», що була надрукована в 1949 р. і визнана на міжнародному рівні.

Свої наукові інтереси К. спрямував на моделювання розвитку економіки. Згодом, у 1962 р., він стисло дав таке визначення економічної моделі: це абстрактний і спрощений вираз дійсного економічного процесу у формі математичних рівнянь. Слід зауважити, що на початку цієї дослідницької діяльності його переслідували невдачі. Зокрема, ще у квітні 1947 р. К. намагався використати паралельно три економетричні моделі відтворення для прогнозу розвитку економіки США на фінансовий 1947 р. (з 1 липня 1946 р. до 30 червня 1947 р.). За підсумками математичних розрахунків він прийшов до висновку, що в другій половині фінансового 1947 р. США очікує зниження національного доходу, тобто економічна криза. Як відомо, цей прогноз виявився невдалим. У 1950 р. К. видав книгу «Економічні коливання в США, 1921–1941 рр.», де представив нову економетричну модель економіки США для вказаного періоду. Проте вона не мала успіху.

У наступній моделі, розробленій спільно з А. Голдбергом, урахувавши невдачі, К. запровадив такі важливі й принципові нововведення, як використання імовірнісних розрахунків, постійне переоцінювання параметрів та інші. Результати застосування нової моделі виявилися обнадійливішими, ніж попередні. Зокрема, з її допомогою вчений передбачив економічну кризу 1953–1954 рр. у США. Ця модель викликала великий інтерес у західних економістів. Колишній президент Міжнародного економетричного товариства Т. Купманс у 1957 р. прямо заявив про те, що праця К. і А. Голдберга є «геніальним зрушенням в кількісних знаннях». Ця модель принесла авторам популярність.

Протестуючи проти діяльності комітету Маккарті, К. покинув США у 1954 р. Протягом чотирьох років він викладав в Інституті статистики при Оксфордському університеті. У 1958 р. повернувся до США і з цього часу обіймав посаду професора Пенсільванського університету до виходу на пенсію в 1990 р. Разом з викладацькою діяльністю продовжував створювати нові моделі. Відому квартальну брукінзьку економетричну модель США він розробив у співавторстві з Дж. Дьюзенбері, Г. Фроммом, Е. Ку. Її успіх прийшов попри невдачу в прогнозуванні економічного спаду в США у 1957–1958 рр. Потім в Англії була побудована економічна модель відтворен-

ня (1961), параметри якої розраховані на базі статистики 1948–1956 рр., її автори — К., Р. Белл, Е. Хезлвуд, В. Вандем.

Учений наполегливо працював над удосконаленням математичних методів моделювання, які все активніше використовувалися в практичній діяльності. На початку 1960-х рр., завдяки фінансовій і рекламній допомозі журналу «Бізнес-тиждень» («Business Week»), він почав пропонувати свої економетричні моделі для продажу корпораціям та державним установам. Його успішна діяльність у цьому напрямі допомогла не тільки вперше створити «ринку моделей», але й покращила фінансовий стан як Пенсільванського університету, так і самого автора економетричних моделей. У ті ж роки К. розробив подібні моделі для багатьох країн світу — Ізраїлю, Мексики, Японії. З 1970 р. провідні корпорації американського бізнесу користуються прогнозами міжгалузєвої моделі (50 галузей), автори якої — К. і його колега з Уортонської прогнозної групи Р. Престон.

Глибоке знання фінансових проблем, неординарне економічне мислення з властивим К. аналітичним підходом до аналізу господарських питань посилили його вплив і авторитет серед бізнесменів. У 1966–1968 рр. він працював консультантом у різних американських компаніях. Потім, до 1970 р., був членом Комісії із цін. З 1973 р. став консультантом Ради керуючих Федеральної резервної системи США.

Останнім часом особливого значення набуває моделювання, що виводиться за межі однієї країни. Яким чином це можна здійснити? Відомо, що важливе місце в системі світогосподарських зв'язків належить зовнішній торгівлі. Сьогодні вона є матеріальним відображенням міжнародного поділу праці. У державних програмах економічного розвитку багатьох західних країн регулюванню зовнішньоторгівельної сфери, забезпеченню конкурентоспроможності національного виробництва на світових ринках, досягненню рівноваги торговельного балансу приділяють величезну увагу. Наприклад, цікавою є спроба об'єднати діючі короткотермінові національні моделі у велику світову модель, що реалізується в рамках американського проекту «Лінк». Суть його викладена в праці К. «Проект Лінка». Використання національних моделей, наданих державами-учасницями проекту, дає можливість точніше врахувати особливості економічного механізму кожної з них, мету їх економічної політики тощо. Модель використовується нині для побудови короткотермінових і середньотермінових (на три-шість років) прогнозів, вона дає можливість розраховувати такі важливі показники розвитку світової економіки, як обсяг міжнародної торгівлі в поточних та постійних цінах, ціни світового експорту, зміни ВВП у державах, експорт та імпорт кожної з них, а відповідно й величину торгового дефіциту або, навпаки, активного торгового балансу. Авторами проекту розроблена процедура «міні-Лінк» для часткового погодження національних прогнозів, які формуються на базі окремих моделей країн, для того, щоб існувала балансова рівність міжнародного товарного обміну. Отримана таким чином оцінка обсягу світової торгівлі спирається на передбачувані рівні економічної активності в кожній із країн, що торгують. Ученими побудована і більш складна схема («максі-Лінк»), що дає змогу здійснювати розрахунок імпортних цін, виходячи з експортних.

Система «Лінк» має широке практичне застосування. Завдяки їй були прораховані наслідки для економіки США та низки інших країн, а також для світової торгівлі «нової економічної політики» Р. Ніксона 1971 р., енергетичної кризи 1973–1974 рр., можливих варіантів податкової політики адміністрації Дж. Картера. Зокрема, результати розрахунків за останнім сценарієм показали, що зниження податків у США, передаючись у ланцюгу міждержавних економічних взаємодій, виявляє найбільший вплив на поліпшення платіжного балансу Франції.

У 1986 р. в Пенсільванському університеті К. створив міжнародну прогностичну асоціацію «Лінк». Оцінки економічного зростання в окремих державах, які даються нею, регулярно використовуються Секретаріатом ООН, Конференцією ООН з торгівлі й розвитку, Світовим банком, Міжнародним валютним фондом, Організацією економічного співробітництва та розвитку, Європейським економічним товариством, а також Держдепартаментом, Міністерством торгівлі й фінансів, Федеральною резервною системою та іншими установами США. Асоціацією підготовлений проект «Лінк-ООН», у якому дається прогноз розвитку світової економіки. Зроблений аналіз охоплює 10 регіонів та 80 великих країн, що пов'язані в єдину систему. К. належить до економістів, які розробляли глобальні економіко-математичні моделі світу другого покоління (модель LSEM — комплексної системи економетричних рівнянь для опису світової економіки або економіки конкретного регіону, може включати сотні й тисячі рівнянь). Ці моделі тією чи іншою мірою враховували традиції, історію й спосіб життя, рівень економічного розвитку, соціально-політичну організацію й спільність основних проблем, з якими врешті-решт зіткнуться різні нації. Першою версією моделі LSEM у міжнародному масштабі був проект «Лінк».

У зв'язку з підвищенням ролі прогнозування західної економіки закономірним є те, що К. став лауреатом Нобелівської премії в 1980 р. Цією високою нагородою відзначено його внесок у «створення економічних моделей та їх застосування до аналізу циклічних коливань та економічної політики».

У 1977 р. К. обрали президентом Американської економічної асоціації. У доповіді на 90-му річному зібранні цієї асоціації він підкреслив, що кейнсіанська система регулювання добре працювала до моменту, поки головною проблемою був попит. Необхідність його регулювання, за словами вченого, і надалі залишатиметься важливим аспектом циклічної стабілізації економіки. Однак тепер потрібна нова система регулювання, у якій акцент має бути перенесений на пропозицію, тому що розв'язання актуальних проблем пов'язане насамперед з виробництвом та пропозицією ресурсів, їх якістю, зростанням продуктивності праці, а не з розширенням або звуженням попиту. Відповідно й у теоретичних дослідженнях, стверджував К., треба здійснити перехід до економічної системи, що поєднує кейнсіанську модель кінцевого попиту й визначення доходу з леонт'євською моделлю міжгалузевих потоків. Ученим був опублікований зразковий виклад кейнсіанської теорії. У 1982 р. він видав працю «Неокласичні традиції кейнсіанської економічної теорії та узагальнена модель». Як кейнсіанство, так і неокласична школа представляють різні течії західної політичної економії. Проте вони мають загальну соціальну базу, більшість подібних методологічних настанов і теоретичних позицій. Не випадково К., одним з перших сповістивши у 1940-х про «кейнсіанську революцію», у 1980-ті рр. оголошує Дж. М. Кейнса в основному прихильником неокласичного підходу.

Варто зазначити, що в реакції К. на події в економічному світі проявляється неординарність мислення вченого. На початку 1977 р. він заявив, що в досягненні післякризового відновлення економіки США «...головна роль належить інвестиціям. Ми не можемо нескінченно стимулювати споживання». На той час у країні існувало недовантаження виробничих потужностей. Ще одним яскравим прикладом критичного мислення К. є його доволі скептична оцінка «рейганоміки» на початку 1980-х рр. У 1984 р. він писав: «...багато хто скаже, що оскільки економіка тепер перебуває у фазі пожвавлення, і до того ж інтенсивного, значить, адміністрація Рейгана налагодила справи. Але я подивився б на це по-іншому та сказав: якщо ви штовхнули країну вниз і помило-

вою політикою породили великий спад, то в кінцевому рахунку настане й пожвавлення... У багатьох аспектах адміністрація Рейгана втягнула нас у неприємності, і тепер ми з них вибираємося». Своєрідним є його бачення внеску К. Маркса в економічну теорію. У «Кейнсіанській революції» К. писав: «загалом, можна сказати, що Маркс аналізував причини, чому капіталістична система не могла і не може добре функціонувати, у той час як Дж. М. Кейнс аналізував причини, чому капіталістична система не функціонувала, хоча могла добре функціонувати. Кейнс хотів захищати і зберігати, Маркс хотів критикувати і ліквідувати».

Наприкінці ХХ ст. увагу К. привернули проблеми, пов'язані з розвитком світової валютної системи. На ІХ Міжнародній валютній і торговій конференції (грудень 1988 р., Філадельфія) від імені Центру глобального прогнозування ним був внесений оригінальний проект реформи, розроблений на основі реалій, що склалися. Співавторами його виступили американські вчені Г. Хібнер та Р. Соломон. Проект являв собою сукупність загальних рекомендацій для створення нової світової валютної системи. Основна роль у формуванні міжнародних валютних відносин відводилася країнам «великої сімки». Слід відзначити, що проект привернув загальну увагу учасників конференції — відомих економістів, банкірів, керівників фірм і діячів з багатьох країн.

Прогнозуючи форми міжнародного співробітництва та інтеграції, К. у 1998 р. попереджав, що не можна нескінченно чинити опір силам глобалізації, необхідно поступово навчитися управляти цим процесом, спрямовуючи економіку належним чином. Пройшовши через періоди «золотого стандарту», протекціонізму, фіксованих валютних курсів, кризи заборгованості, світ рухається тепер у напрямку глобалізації. Відкриті економіки довели свою перевагу перед державами, що ведуть протекціоністську політику. Водночас необхідно відмовитися від спроб нав'язати нову модель глобалізації методами, які нагадують шокову терапію при переході від планової економіки до ринкової, чи шляхом тотального дерегулювання фінансових ринків. Він вважав, що ефективна інвестиційна діяльність стає можливою за певних умов, передбачуваних і довгострокових. Що особливо важливо, країни-одержувачі повинні мати інституціональні структури, необхідні для ефективного використання припливу капіталів. У числі цих інституцій — відлагоджені ринки фінансових інструментів, особливо державних зобов'язань; законодавство про банкрутство; процедури управління компаніями — банкрутами; господарське право в цілому; захист прав власності в патентній системі; правила господарського обліку; органи державного регулювання для захисту інтересів суспільства. К. стверджував, що наявність таких інституцій — необхідна умова ефективного господарювання.

Сьогодні К. очолює Центр глобального прогнозування й керує модельними дослідженнями DRI-WEFA, раніше відомої як Уортонська асоціація економетричного прогнозування. Це одна з провідних світових консалтингових фірм, що забезпечує клієнтів найдокладнішими економічними даними, комп'ютерними програмами, прогнозами, аналізом та консультаціями. Заснована К. ще в 1963 р., згодом здобула високу репутацію в науковому світі завдяки відповідності академічним стандартам та точності прогнозів.

За своїм духом, підходом до аналізу явищ, методикою роботи, К. органічно поєднує в собі якості як теоретика, так і практика. Йому належать більше 20 книг та збірників статей з економічної теорії та економетрики. Упровадженню своїх ідей учений віддає багато енергії, сил та часу. Висока загальна та економічна культура, гнучкий розум, уміння аналізувати допомогли К. дістатися нобелівського визнання. Він обраний членом Національної академії наук США, Міжнародного

економетричного товариства (у 1960–1962 рр. був його президентом), Американського філософського товариства та Американської академії мистецтв і наук, національних академій наук ряду країн, в тому числі у 2003 р.— іноземним членом Російської академії наук. Почесний професор Пенсільванського університету. Нагороджений Американською економічною асоціацією медаллю Дж. Б. Кларка та Нью-Йоркською асоціацією бізнесменів премією У. Батлера.

М. В. Довбенко

**КОВАЛЕНКО
ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ**
(н. 1935)

*Коваленко
Александр Николаевич*

— український економіст, фінансист, міністр фінансів УРСР (1990–1991).

Народився у с. Ново-Любимівка (Запорізька обл.) у селянській родині. Був військовим льотчиком, штурманом Закавказького військового округу, але потрапив під скорочення складу Військово-повітряних сил СРСР. Здобув вищу освіту в Одеському кредитно-економічному інституті, подальше життя пов'язав з роботою у фінансових органах. На початку трудової діяльності працював старшим інспектором в органах державного страхування, у 1965 р. став завідувачем райфінвідділу, у 1975 р.— завідувачем Черкаського облфінвідділу, з 1985 р. до 1991 р. працював у апараті Міністерства фінансів України (заступник, перший заступник міністра, міністр фінансів).

Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 р. ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, а невдовзі — Закон України «Про економічну самостійність Української РСР», у якому наголошувалося, що Українська РСР має власну фінансову систему, самостійно організовує банківську справу та грошовий обіг, утворює ринок акцій, облігацій та інших цінних паперів. Основними принципами економічної самостійності мали стати різноманітність і рівноправність форм власності, роздержавлення економіки та повна господарська самостійність і свобода підприємництва усіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів Української РСР, яка поступово переходила до ринкової економіки. На перший план були висунуті питання реалізації проголошених економічної самостійності та ринкового господарювання.

Головним узагальнюючим показником фінансового результату господарської діяльності визнавався прибуток, і держава впливала на його утворення й використання через податки, податкові пільги та відповідні економічні санкції. Тому Міністерство фінансів вживало заходи для стабілізації фінансового стану в Україні, вишукувало джерела фінансування додаткових витрат.

Для забезпечення нормального функціонування економіки міністерство та його фінансові органи ініціювали створення республіканського позабюджетного фонду стабілізації економіки, з якого фінансувалися інвестиційні та інші програми, підтримувались окремі галузі господарства й підприємства. Докладалися зусилля до зменшення нераціональних витрат економічних ресурсів, дотримання режиму економії.

Були розроблені надзвичайні заходи щодо виконання бюджетів, які стали складовою програми Кабінету Міністрів зі стабілізації економіки та виходу її з кризи.

Упродовж 1991–1996 рр. К. обіймав посаду голови правління Акціонерного банку «Україна», 1996–1998 рр.— заступника голови правління цього банку. К. має почесне звання заслуженого економіста Української РСР.

Г. О. П'ятченко, Л. В. Кухарець

КОВАЛЬ
КСЕНОФОНТ ФЕДОРОВИЧ
(р. н. невідомий — 1937)

Коваль
Ксенофонт Федорович

— народний комісар фінансів УСРР (січень 1931 — серпень 1932).

Народився в селянській родині. До революції 1917 р. працював слюсарем на різних заводах, брав участь у революційних подіях, у 1919 р. вступив до Комуністичної партії (більшовиків) України. З початку 1920-х рр. перебував на партійній роботі в Києві, Полтаві, Кременчузі, Кам'янці-Подільському. Народним комісаром фінансів був призначений в січні 1931 р.

У цей час в Україні радянський уряд розгорнув політику «великого перелому», індустріалізації та колективізації. У 1931 р. було колективізовано 80 % селянських господарств. Проблема накопичення коштів для індустріалізації країни розв'язувалася через одержавлення селянських господарств, їх тотальне об'єднання в колгоспи. При проведенні податкової реформи у 1930 р. кількість податків і неподаткових платежів було різко скорочено для зміцнення централізованої системи мобілізації доходів до бюджету через податок з обороту і відрахування від прибутку підприємств.

У 1930–1931 рр. ухвалюється низка урядових рішень, спрямованих на організаційне оформлення сільських бюджетів. Уряд вимагає від виконавчих комітетів поліпшення бюджетної роботи і розробки своїх бюджетів. Ключова роль у цьому належала Наркомфіну УСРР. Удосконалювалися облік і звітність на промислових підприємствах, посилювався контроль фінансових органів, запроваджувалися сувора фінансова дисципліна і режим економії. Це були перші роки п'ятирічки розвитку народного господарства і основною метою фінансових органів було забезпечення фінансування галузей важкої промисловості, особливо тих, що мали вирішальне значення для розвитку народного господарства: чорної металургії, машинобудування, хімічної та паливної промисловості. Від фінансових органів вимагалось фінансувати видатки залежно від виконання виробничих і фінансових планів. Розгорталася кампанія щодо залучення коштів населення для державної позики 1932 р.

У 1933 р. нарком фінансів УСРР К. був переведений на роботу до Донецької області, де працював секретарем міськкому партії м. Сталіно до 1937 р. Обирався делегатом X, XI, XIII з'їздів КП(б)У, XV, XVI з'їздів і XVI партконференції ВКП(б), був членом ЦК КП(б)У протягом 1936–1937 рр. У березні 1937 р. був відряджений до ЦК КП(б)У. З 16 квітня 1937 р. працював начальником будівництва гумового заводу в Києві.

За звинуваченням у причетності до діяльності троцькістської терористичної організації був заарештований 20 червня 1937 р. і того ж року розстріляний. У 1956 р. реабілітований посмертно.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

КОВАНЬКО
ПЕТРО ЛЕОНІДОВИЧ
(1879 — р. с. невідомий)

Кованько
Петр Леонидович

— відомий український учений-фінансист, один із фундаторів української школи місцевих фінансів.

Народився 26 червня 1887 р. в м. Армянську Таврійської губернії у дворянській сім'ї. Закінчив Херсонську гімназію (1895), юридичний факультет Київського університету (1899). За працю «Головні реформи, проведені М. Х. Бунге у фінансовій системі Росії» (1901) отримав золоту медаль

і премію Київського університету. Залишений на кафедрі фінансового права університету для підготовки до професорської діяльності (1900–1903).

З 1900 р. викладав право та політекономію в навчальних закладах Києва. У 1909 р. склав магістерські екзамени і почав працювати приват-доцентом Київського університету.

Протягом 1911–1913 рр. перебував у закордонному відрядженні для підготовки до професорського звання по кафедрі фінансового права. Працював у архівах та бібліотеках Берліна, Мюнхена, Мюнстера і Парижа, збираючи необхідні матеріали для магістерської дисертації. Водночас слухав лекції тодішніх світил політичної економії та фінансової науки А. Вагнера, Г. Шмоллера, Г. Меєра, Л. Брентано, Л. Борткевича, П. Леруа-Больє, Ш. Жіда, Г. Жеза та ін.

У 1914 р. захистив дисертацію магістра з фінансового права. Читав відповідний курс у Київському університеті (з 1919 р. — професор цього університету), а також викладав на Вищих жіночих курсах. Водночас з 1913 р. — доцент, а з вересня 1914 р. — екстраординарний професор кафедри прикладної економіки Київського комерційного інституту. У грудні 1917 р. — серпні 1919 р. — декан економічного факультету цього вузу. Перебував на Кубані (1919–1921). Професор Кубанського політехнічного інституту (1919) та Кубанського університету (1920).

Після повернення до Києва із серпня 1921 р. — декан соціально-правового (юридичного) факультету, з грудня 1921 р. — декан соціально-економічного факультету, із жовтня 1926 р. — професор Київського інституту народного господарства (колишнього Київського комерційного інституту). За сумісництвом працював у Київському кооперативному інституті та в Торгово-промисловому технікумі. Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. зазнав переслідувань.

К. — один із організаторів Товариства економістів при Київському комерційному інституті (січень 1909 р.), брав активну участь у його роботі, виступаючи в дискусіях та з окремими доповідями. Тривалий період (1909–1930) К. працював на різних посадах у цьому інституті. Він вніс значний вклад у розвиток цього вищого навчального закладу, сприяв перетворенню його в один із провідних центрів науки та освіти України.

Незважаючи на вкрай несприятливі умови для наукової праці після 1917 р., К. продовжував наукові дослідження проблем фінансової науки та практики. Він зосередив увагу на розробленні актуальних питань місцевих фінансів. Видав працю «Фінансові проблеми землеволодіння російських міст» (1919) і подав її як докторську дисертацію до Харківського університету. Проте, як зазначав сам К., «захист не відбувся внаслідок революційних подій».

Наукова спадщина К. та його внесок у розвиток фінансової науки значні. Перша його монографія — «Головні реформи, проведені М. Х. Бунге у фінансовій системі Росії» («Главнейшие реформы, проведенные Н. Х. Бунге в финансовой системе России»). Відмінна її риса — ретельний аналіз величезного архівного матеріалу з рукописної спадщини М. Х. Бунге, переданої після його смерті до бібліотеки Київського університету. К. всебічно розглянув діяльність видатного реформатора в галузі російських фінансів крізь призму сформульованих останнім принципів (справедливість в оподаткуванні, ощадливість, скорочення непродуктивних витрат, розвиток фінансових інституцій країни та ін.).

Важливою віхою в житті К. стала його дисертація, удостоєна магістерського ступеня в Київському університеті «Реформа 19 лютого 1861 р. та її наслідки з фінансової точки зору (Викупна операція 1861–1907 рр.)» («Реформа 19-го февраля 1861 г. и ее последствия с финансовой точки зрения (Выкупная операция 1861–1907 гг.)», 1914). За офіційним відгуком Л. М. Яснопольського у цій праці автор виконав складну роботу перевірки фінансових розрахунків ходу викупної операції та її фінансових результатів. К. вважав, що кріпацтво в Росії створило особливий подат-

ковий устрій, який заважав збільшенню доходів державного бюджету. Закріпаченню селянства сприяли: у галузі прямих податків — подушна подать з її круговою порукою та паспортним збором; в галузі непрямого оподаткування — соляний податок і винні відкупи; у сфері фінансового управління — недоліки звітності, її непрозорість.

Висновок К. зводився до того, що вся фінансова система являла собою анахронізм, а фінансові труднощі відігравали значну роль серед чинників, які зумовлювали необхідність ліквідації кріпацтва в Росії. Проте, на думку Л. М. Яснопольського, підкреслювання автором прямого зв'язку реформи з фінансовими проблемами російського уряду — певне перебільшення. За розрахунками К., фінансові результати викупної операції на 1 січня 1907 р. були такими. Капітальний борг селян за землю досягнув 900 млн рублів. Із цієї суми селяни погасили самостійно 53,2 %, уряд — 45,7 %, залишилось за селянами дев'яти західних губерній, на які не розповсюджувалася дія маніфесту 3 листопада 1905 р., — 1,1 %. Як зазначив К., зниження викупних платежів і передчасне завершення операції викупу принесли значні збитки казначейству. Однак ці заходи уряду були цілком доцільні та необхідні з точки зору широкого розуміння інтересів держави, оскільки збільшували «податну силу селянства».

У центрі наукової і педагогічної діяльності К. були дослідження бюджетів, бюджетного права і викладання його як навчальної дисципліни з 1910 р.

Перша його робота в цій царині — «Зміст і сутність бюджетного права» («Содержание и сущность бюджетного права», 1910). Бюджетне право К. розглядав як сукупність юридичних норм, що визначають порядок складання, затвердження, проведення в життя і контроль за виконанням бюджету. К. підкреслював необхідність історичного підходу при дослідженні бюджетного права. Кожна країна проходила певні етапи розвитку державного життя й кожному такому етапу відповідав певний тип бюджетного права. На думку К., наукове завдання полягало в тому, щоб, по-перше, виявити й описати закони розвитку цього права, по-друге, «привести в схематичний порядок» різні національні системи бюджетного права шляхом «підведення їх під певні типи».

Виходячи з такого розуміння змісту і завдань бюджетного права, вчений проаналізував його різні теорії, зокрема, ті, які надавали перевагу «ієрархічному принципу», і ті, що ґрунтувались на «принципі народного суверенітету». К., з одного боку, вважав обидві групи теорій правильними, оскільки вони відповідали побутовим і правовим умовам тих країн, «державне життя яких було покладено в основу теоретичних побудовань». Підкреслював, що жодна з теорій не мала універсального характеру. З іншого боку, К. віддавав перевагу теорії бюджетного права, що спиралася на «принцип народного суверенітету». Вона, писав учений, «у науковому відношенні вище як за логічністю своєї конструкції, так і тому, що вона будує свої висновки на дослідженні бюджетної справи тих країн, які пройшли довший шлях культурного життя».

К. доводив, що закони збільшення державних бюджетів є законами збільшення бюджетних прав народних представників. У результаті дослідження змісту й суті бюджетного права, різних його теорій К. прийшов до такого висновку: «Зростають завдання держави, ускладнюються її функції, зростають бюджети, зростають податкові навантаження громадян, зростають їх обов'язки і зростають їх права. Без участі народних представників у бюджетній справі, без твердого правового зв'язку між суспільством і урядом у теперішній час неможливе правильне ведення державного господарства, неможливо було б зібрати ті мільярди, які прикрашають собою бюджети всіх головних держав світу». Цілковито очевидно, що й сьогодні ці висновки залишаються в повній силі й актуальні щодо сучасного бюджетного права та бюджетного процесу.

У наукових дослідженнях К. значне місце займав аналіз видатків державного бюджету. Особливий інтерес викликає дослідження «Державні видатки Росії за предметами призначення за 1903–1911 рр.» («Государственные расходы России по предметам назначения за 1903–1911 гг.»). Воно привертає увагу насамперед вибором хронологічного періоду аналізу. Це була епоха програної Росією війни, соціальної революції та подальших воєнних приготувань, що не могло не накласти негативний відбиток на бюджетні видатки країни. Аналіз дав можливість визначити певні тенденції державних видатків цього періоду. На думку К. Г. Воблого, головне значення дослідження К. полягало в тому, що «державні видатки розглядаються автором не за міністерською системою, а за предметами призначення, що єдино може дати правильну картину витрачання народних грошей».

Ще одна важлива особливість дослідження К. полягала в застосуванні порівняльного аналізу державних видатків у Росії та європейських країнах. Такий метод дав можливість провести міжкраїнні зіставлення державних видатків на загальне управління, охорону здоров'я, освіту, науку, виявити їх національні особливості та загальні тенденції.

«Ми якось звиклись із тим фактом, — писав К., — що витрати на освіту, науку й мистецтво у нас дуже невеликі; звиклись і з іншим фактом, який полягає в тому, що цей вид витрат відзначається навдивовиж слабкою тенденцією до свого зростання. Між тим за кордоном не шкодують коштів на ці важливі галузі людського життя».

Для К. найбільшим авторитетом у справі державних фінансів залишався М. Х. Бунге, принципи якого щодо формування доходів та видатків державного бюджету, як уважав К., забуті. Заклик до якнайшвидшого відновлення цих принципів К. завершив злободенними пропозиціями: здешевити державне управління; полегшити тягар витрат на оборону; зменшити тягар витрат за зобов'язаннями держави; збільшити витрати на охорону здоров'я, освіту, культуру, допомогу землеробству та кустарному промислу.

К. вважав за необхідне покращити «ведення казенного лісового, гірничого, залізничного господарства, перебудувати податкову систему». Країна як ніколи раніше потребувала докорінних реформ фінансової системи — робив висновок К.

Під кутом зору необхідності зміцнення місцевих фінансів К. розглядав питання землеволодіння міст. У роботі «Фінансові проблеми землеволодіння російських міст» («Финансовые проблемы землевладения русских городов», 1919) він підкреслював «високе бюджетне значення міських земель і оброчних статей як у минулому, так і в теперішньому і, напевно, ще й у майбутньому». Ця робота містить величезний фактичний і статистичний матеріал у галузі землеволодіння українських та російських міст за тривалий історичний період часу — XVIII — початок XX ст.

У радянський період К. продовжував дослідження місцевих бюджетів України, стояв коло джерел формування української школи місцевих фінансів. Був членом комісії ВУАН (1926–1928). Дослідженню проблем місцевих фінансів присвячена низка його робіт 1920-х рр.: «Місцевий бюджет Київської губернії в теперішніх її територіальних межах за 1912, 1913 і 1914 рр.» («Местный бюджет Киевской губернии в нынешних ее территориальных границах за 1912, 1913 и 1914 гг.», 1925), «Місцевий бюджет України в 1912 році за теперішніх територіальних меж та адміністративно-територіального поділу» («Местный бюджет Украины в 1912 году в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении», 1925), «Місцевий бюджет України в 1923–1924 рр.» («Местный бюджет Украины в 1923–1924 гг.», 1925), «Бюджети міст України» («Бюджеты городов Украины», 1925).

Знаходячись в еміграції, К. працював у Інституті з вивчення історії та культури СРСР (Мюнхен, Німеччина). Він досліджував питання бюджетів СРСР та Радянської України, їх взаємовідносини. Серед його праць у 1950-ті рр. виділяється «Бюджет СРСР» (1956).

П. М. Леоненко

**КОЗЕРУК
ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ**
(н. 1927)

*Козерук
Василий Петрович*

— фінансист, український радянський державний діяч, міністр фінансів УРСР (1979–1987).

Народився у с. Криничани Хмельницької обл. в селянській родині, з восьми років залишився без батьків. У 1944–1945 рр. служив у лавах Радянської Армії, після демобілізації працював бухгалтером в органах державного страхування та бюджетних установах, на економічній роботі в обласному відділі освіти. У 1961 р. закінчив Одеський кредитно-економічний інститут, продовжив трудову діяльність у фінансових органах Харкова, з часом очолив Харківський облфінвідділ. З 1973 р. до 1979 р. працював першим заступником міністра фінансів УРСР. У 1979 р. К. було призначено міністром фінансів УРСР.

У цей період робилися нові спроби удосконалити господарський механізм, посилити вплив господарського розрахунку, фінансів та кредиту на розвиток виробництва. Водночас Міністерство фінансів і фінансові органи вживали заходи, спрямовані на вишукування резервів у виробництві, посилення режиму економії, збільшення випуску товарів народного споживання, що давало можливість забезпечувати виконання доходів державного бюджету.

Міністерство фінансів вимагало від фінансових органів удосконалювати методи контрольної та економічної роботи, підвищувати ділову кваліфікацію. Важливе місце в пошуку додаткових доходів займали рахункові перевірки бухгалтерських звітів підприємств і організацій та їх розрахунків за платежами з прибутку.

Багато уваги К. приділяв роботі з кадрами, дбав про удосконалення професійної майстерності працівниками фінансових органів на курсах і факультетах підвищення кваліфікації. Удосконалювалися стиль і методи роботи фінансових органів, оперативніше вирішувалися нагальні питання, скоротилася звітність і службове листування, спеціалісти міністерства стали частіше виїжджати в області й райони для надання допомоги місцевим фінансовим органам.

К. порушував питання перед союзним урядом про те, щоб кошти від перевиконання бюджету республіки, відповідно до наданих бюджетних прав, витрачалися на додаткові потреби соціально-економічного розвитку УРСР, а не вилучалися в союзний бюджет. Слід відмітити, що за часи роботи К. як міністра фінансів республіки обсяги вилучення таких коштів до союзного бюджету було зменшено. У 1980–1988 рр. обирався депутатом Верховної Ради УРСР. Упродовж 1982–1987 рр. — голова правління Українського товариства радянсько-в'єтнамської дружби.

Про різні періоди своєї діяльності докладно написав у книжці «Наставники і друзі (життєві спогади)» (2002). Нагороджений багатьма орденами та медалями, двома Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР.

Г. О. П'ятченко, А. В. Кухарець

**КОЛОДКО
ГЖЕГОЖ ВІТОЛЬД**
(н. 1949)

*Kolodko
Grzegorz Witold*

— відомий польський учений-економіст, віце-прем'єр і міністр фінансів Польщі (1994–1997, 2002–2003), реформатор. Вважається одним з найвидатніших знавців проблематики системної трансформації, а також політики соціально-економічного розвитку, фінансів.

Випускник Головної школи планування і статистики (нині — Варшавська школа економіки) 1972 р. (з премією міністра фінансів за магістерську роботу на тему ринкової нерівноваги). Там же розпочав свою науково-педагогічну та практичну роботу. Захистив кандидатську дисертацію на тему: «Коливання темпу економічного зростання в ПНР» (*Wahania tempa wzrostu gospodarczego w PRL*, Варшава, 1976), докторську дисертацію на тему: «Цілі розвитку та економічні макропропорції» (*Cele rozwoju a makroproporcje gospodarcze*, Варшава, 1984). Як стипендіат Фонду ім. Фулбрайта навчався (1985–1986) в Університеті штату Іллінойс (США).

У 1983–1988 рр. був радником голови Польського національного банку. Засновник і директор Інституту банківської справи та монетарної політики Польського національного банку (1988). Науковий співробітник Світового інституту досліджень економічного розвитку ООН (UNU-WIDER) в м. Гельсінкі (1988, 1989, 1997–1998, 2002), директор Інституту фінансів (1989–1994), консультант в Департаменті досліджень (1991, 2000) і Департаменті фіскальної політики МВФ (1992, 1999). У 1994 р. — старший науковий співробітник Інституту фінансів та монетарної політики (м. Токіо), у 1998 р. — Єльського університету. Запрошений науковий співробітник у Світовому банку (1998).

Науковий доробок К. становить понад 40 книг і більш ніж 300 наукових статей. Праці К. вийшли у світ 24 мовами, зокрема близько 100 праць — англійською. З 2000 р. — професор і керівник Центру досліджень з трансформації, інтеграції та глобалізації (TIGER) Академії Леона Козьмінського (м. Варшава).

Член ПОРП (1968–1990). Учасник переговорів за «круглим столом» з боку уряду (1989). Упродовж 1989–1991 рр. був членом економічної ради Ради Міністрів Польщі. Від імені польського уряду підписав 11 липня 1996 р. Конвенцію про Організацію економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), за якою Польща вступила в цю організацію. Як державний діяч відіграв важливу роль у вступі Польщі до Європейського Союзу.

На зламі 1980–1990-х рр. К. зосередив свої наукові зусилля на дослідженні питань інфляції у зв'язку з економічними реформами та стабілізаційними заходами. Аналізу цих питань присвячені праці вченого: «Інфляція — реформа — стабілізація» (*Inflacja — reforma — stabilizacja*, збірник наукових статей за 1987–1989, опублікований у 1990); «Стабілізація інфляції та системна трансформація» (*Stabilizacja inflacji i transformacja systemowa*, 1991); «Гіперінфляція і стабілізація в постсоціалістичному господарстві» (*Hiperinflacja i stabilizacja w gospodarce postsocjalistycznej*, в співавторстві, 1991).

Причини інфляції в Польщі пов'язував з особливостями соціально-економічного ладу. Для її подолання вважав за необхідне проведення заходів у трьох сферах — політичній, структурній та системній. Тому програма реформи повинна охоплювати три взаємопов'язаних заходи — дерегуляцію, демонополізацію та демократизацію. Вважав, що інфляція в Польщі, на відміну від розвинутої ринкової економіки, має ресурсно-ціновий характер. Постала необхідність вибору між відкритою інфляцією (ціновою) і зростанням дефіциту товарів на ринку. Індексацию доходів, здійснювану на вимогу «Солідарності», розглядав як таку, що чинить шкідливий вплив на економіку та суспільство. Для характеристики нових явищ у сфері інфляції, розкриття її зв'язку

з виробництвом увів у науковий обіг (разом з американським економістом В. Макмагоном) поняття «стагфляцит» (shortageflation), що відображало одночасне зростання цін і нестачу товарів на ринку. На противагу здійснюваній «шоковій терапії» висунув положення про необхідність «градуалізму» (поступовості) у здійсненні системної трансформації. Підтвердився прогноз К. про рух польської економіки на початку 1990-х рр. від ресурсно-цінової інфляції до стагфляції, тобто одночасного зростання цін з падінням виробництва й зростанням безробіття.

Після призначення К. віце-прем'єром та міністром фінансів Польщі (квітень 1994 р.) під його керівництвом розроблена середньострокова економічна програма «Стратегія для Польщі». Головна її мета — прискорення господарського розвитку та реалізація розпочатої реформи з нижчими порівняно до попередніх суспільними витратами, відповідно до пріоритетів уряду. Стратегією передбачалося зростання польської економіки в середньому на 5 % щорічно, а інфляція й дефіцит бюджету мали становити відповідно 9,6 % і 2,5 % до рівня ВВП. Передбачалася реформа соціального забезпечення, подальша приватизація, удосконалення системи управління державною власністю, розвиток сільських районів, реформування фінансового сектору. Результати виконання економічної програми «Стратегія для Польщі» були досить добрими. У 1994–1997 рр. ВВП країни збільшився на 28 %, інфляція знизилася на дві третини, а безробіття на третину, Польщу було прийнято до ОЕСР. Водночас К. оцінював як помилкову та шкідливу концепцію «охолодження без сенсу», що здійснювалась у Польщі в 1998–2001 рр.

Упродовж останніх 15 років К. плідно працює у сфері наукових досліджень економічних і фінансових реформ, системної трансформації та глобалізації. В цій царині особливо помітні його праці: «Від шоку до терапії. Економіка і політика трансформацій» (Od szoku do terapii. Ekonomia i polityka transformacji, 1999), «Посткомуністичний перехід. Тернистий шлях» (Post-Communist Transition. The Thorny Road, 2000), «Глобалізація та перспективи розвитку постсоціалістичних країн» (Globalizacja a perspektywę rozwoju krajów posocjalistycznych, 2001, переклад українською 2002), «Світ у русі» (Wedrujący Świat, 2008, переклад російською 2009). Їх об'єднує широка тематика — ретроспективний аналіз причин, перебігу й наслідків економічних реформ і системної трансформації в постсоціалістичних країнах, перспективний аналіз, з'ясування взаємозв'язку системної трансформації та сучасної глобалізації тощо. Для цих праць характерний міждисциплінарний підхід, компаративний (порівняльний) аналіз, єдність позитивного й нормативного досліджень тощо.

Щоб уникнути можливих непорозумінь і розмежування різних за сутністю та глибиною соціально-економічних процесів, К. чітко розрізняє поняття «ринкові системні реформи» та «системні трансформації», або «трансформація ладу». Реформи спричинюють такі інституціональні зміни, мета яких — поліпшити існуючу економічну систему за допомогою надання їй гнучкості, підвищення конкурентоспроможності підприємств і, як наслідок, на основі суспільного їх прийняття досягти підвищення рівня життя населення. В Китаї та В'єтнамі, зауважує К., багато економістів і політиків усе ще переконані, що зміни в їх країнах не пов'язані з переходом до капіталізму. Системна трансформація полягає в зміні попередньої системи новим інституціональним ладом. Таким чином, у випадку реформ йшлося про врятування «реального соціалізму» через спроби надати йому економічного й суспільного сенсу в умовах сучасних науково-технічної революції та глобалізації. Щодо випадку трансформації, то йдеться про відхід від попереднього соціально-економічного ладу й перехід до нової системи. Проте К. вважає, що постсоціалістичні перетворення — це не повернення до капіталістичної економіки, а своєрідна «утеча вперед», заперечення заперечень, з якого народжується нова якість. Водночас капіталізм також докорінно

змінив своє обличчя, зокрема під впливом цінностей, які привнесла до світової цивілізації соціалістична система. Постсоціалістичний капіталізм «являтиме іншу якість, ніж та, що існує в країнах, де капіталістичний лад є чимось абсолютно природним, очевидним. Причина полягає в тому, що ми в певному сенсі обтяжені генетичною спадковістю минулого». К. розробив гіпотетичні альтернативні сценарії економічного розвитку на період до 2050 р.

У працях К. чільне місце посідає аналіз розкриття впливу глобалізації на розвиток постсоціалістичних країн, взаємозв'язку процесів глобалізації та постсоціалістичної трансформації. Вчений розглядає глобалізацію як перманентний процес, що відбувається впродовж сторіч, але на певних етапах набуває особливого значення. Сучасна глобалізація, на його думку, це історичний процес лібералізації та інтеграції ринків товарів, капіталів і праці, які раніше функціонували до певної міри ізольовано, у єдиний світовий ринок.

Учений виокремив шість характерних рис сучасної фази глобалізації: 1) більш швидке (майже у 2 рази) зростання світової торгівлі порівняно зі світовим виробництвом; 2) систематичне й ще більш швидке зростання потоків (припливів та відпливів) капіталу; 3) наростання та вихід з-під контролю національних держав потоку мігрантів; 4) надзвичайно швидке розповсюдження нових технологій, що приводить до нових способів ведення господарства й формування нових типів взаємозалежностей у світовому господарстві; 5) величезний розмах постсоціалістичної трансформації, що охопила 33 країни з населенням 1,8 млрд осіб; 6) активне здійснення культурних змін та обміну культурними цінностями. Кожна із цих ознак отримує свою якісну й кількісну характеристику.

Постсоціалістичну трансформацію К. розглядає як історичний процес поступового переходу від планової соціалістичної економіки, що базується на домінуванні державної власності на засоби виробництва й адміністративно-командному управлінні, до капіталістичного способу господарювання в умовах вільного ринку, який спирається на домінування приватної власності та ліберальну дерегуляцію. З економічного боку, системна трансформація включає три паралельних і взаємопов'язаних процеси: лібералізацію та макроекономічну стабілізацію; створення інституцій; мікроекономічну реструктуризацію. Водночас відбувається перехід до громадянського суспільства та демократії в економічному й суспільному житті. На думку К., взаємозв'язок постсоціалістичної системної трансформації та глобалізації такий: з одного боку, глобалізація діє як катализатор переходу до ринку в колишніх планових економіках, з іншого — їх ринкова трансформація поповнює й довершує глобалізацію. Глобальна економіка означає глобальний капіталізм, тобто вона може базуватися тільки на ринку. Отже, включення в цей процес країн Центральної та Східної Європи, країн СНД, Китаю та Індокитаю вимагає їх попередньої трансформації у відкриті лібералізовані ринкові економіки. На думку вченого, баланс взаємодії глобалізації, що несе ризики й виклики, та постсоціалістичної трансформації, що пов'язана з пошуком нового місця в глобальному світовому поділі праці, може й повинен бути позитивним, а наскільки — залежатиме від політики.

К. детально проаналізував основні фактори, від яких вирішальним чином залежать стійкий соціальний розвиток і швидке економічне зростання. До таких включені: людський капітал, фінансовий і реальний капітал, розвиток інститутів, розмір ринків, якість політики, геополітичне становище. Розгляд використання цих факторів здійснено на прикладі багатьох різних країн світу, а також різних регіональних об'єднань (ЄС, НАФТА, АСЕАН та ін.). Найближчими роками від комбінації цих факторів залежатиме, чи зможуть відсталі країни наздогнати розвинуті.

У своїх працях К. розкрив сутність неолібералізму, в основі якого лежить монетаризм, його історію й причини виникнення, критично проаналізував ідеологію та практику неолібералізму,

який тривалий час розглядався як учення, що забезпечує оптимальний шлях розвитку для всього людства. Насправді неолібералізм сприяв створенню своєрідної «економіки казино», у якій фінансовий сектор відірваний від сектору реальної економіки. Процес такого відриву розпочався ще в 70-ті рр. ХХ ст. й особливо інтенсифікувався останніми роками. Він призвів до велетенського роздування спекулятивного пузиря. Для здійснення великомасштабних спекуляцій були створені похідні інструменти, так звані деривативи, агрегована цінність яких на світовому фінансовому ринку в 2007 р. становила 600 трлн дол. США, що в 10 разів перевищувало цінність виробленого того ж року валового світового продукту. К. вважає неолібералізм неспроможним в теорії та типиковим на практиці, що призвів до світової фінансово-економічної кризи.

Аргументи вченого зводяться до того, що в основі неолібералізму знаходиться положення про свободу ринку, панування приватної власності, відсутність утручання держави в економічне життя, прагнення максимального прибутку тощо. Неоліберальна політика принципово підмінює мету засобами. Неолібералізм не ставить за мету забезпечення довгострокового швидкого економічного зростання, особливо в постсоціалістичних країнах, в інтересах підвищення добробуту народу. К. наголошує, що критичні застереження щодо неоліберальної доктрини виявилися слухними, проте в процесі системної трансформації вчасно не вдалося її уникнути, підкріпити ринкові перетворення, що зачіпають усі верстви населення, належними інституційними змінами та уникнути помилок в економічній політиці.

Як принципову альтернативу неолібералізму, К. висунув неопрагматизм, що орієнтований на забезпечення довгострокового збалансованого зростання не тільки з фінансової, економічної, але й з екологічної, соціальної точок зору. Вчений обґрунтував теорію збігу обставин розвитку, головні риси якої такі: 1) відмова від будь-якого догматизму як інтелектуального «корсета» і чинника, що надто однобічно спрямовує пошук відповідей на конкретні питання; 2) неприйняття сліпого підпорядкування будь-якій ідеології чи політичній лінії, пошуки об'єктивної істини без поступок різним та консенсуальним істинам; 3) відмова від спроб створення універсальної теорії економічного зростання й переключення уваги на специфічні риси явищ та процесів, що нерозривно пов'язані з макроекономічним відтворенням; 4) міждисциплінарний підхід, що накладає на хід економічного міркування здобутки інших галузей наук, особливо історії, футурології, географії, права, соціології, психології, науки про управління, науки про Інтернет тощо; 5) широке застосування порівняльного методу економічного аналізу; 6) переміщення в багатомірному просторі, що складається з конкретних історичного, географічного, культурного, інституціонального, політичного, соціального та проблемного вимірів; 7) відокремлення самої цілісної діяльності від її засобів; 8) інструментальна гнучкість, що відкрита для різноспрямованих пошуків запобіжних заходів, що підходять для конкретної специфічної ситуації.

За заслуги в трансформації та розвитку польської економіки К. нагороджений Командорським хрестом ордена Відродження Польщі (1997).

- Література:* 1. Колодко, Г. В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн : пер. з пол. / Г. В. Колодко.— К. : Основні цінності, 2002.— 245 с.
2. Колодко, Г. В. Мир в движении / Г. В. Колодко ; пер. с пол. Ю. Чайникова — М. : Магистр, 2009.— 575 с.
3. 20 lat transformacji : Osiągniecia, problemy, perspektywy / red. G. W. Kolodko, J. Tomkiewicz .— Warszawa : WAIp/ALK, 2009.— 309 s.
4. Stankiewicz, W. Historia myśli ekonomicznej.— 2-e wyd., rozszer. / W. Stankiewicz.— Warszawa : PWN, 2000.— S. 605–606, 612–613, 633.

П. М. Леоненко

**КОРНАЙ
ЯНОШ**
(н. 1928)

*Kornai
Janos*

— видатний угорський учений-економіст, теоретик системної трансформації та постсоціалістичного розвитку, академік Угорської академії наук (1983).

Народився 21 січня 1928 р. в м. Будапешті. Навчався в Будапештському економічному університеті ім. Карла Маркса. Науковий ступінь з історії та філософії отримав в Угорській академії наук (1956). Перший докторський ступінь з економіки отримав у 1961 р. в Будапештському університеті економіки, другий докторський ступінь — у 1961 р. в Угорській академії наук (УАН). З 1967 р. — професор економіки Інституту економіки УАН, у 1986—2002 рр. — професор економіки Гарвардського університету (США). У 1948—1955 рр. працював економічним оглядачем партійної газети «Сабад неп».

У науковій діяльності К. чітко виокремлюються два етапи: розвиток економічної теорії в умовах внутрісистемної еволюції соціалізму та в умовах системної трансформації постсоціалістичних країн. Для першого етапу характерні загальнотеоретичні праці вченого з математичного програмування, інвестицій, математичного планування структурних рішень, економічної рівноваги, економіки дефіциту, жорстких та м'яких бюджетних обмежень, бюрократичної та ринкової координації, стану й перспектив угорських економічних реформ. Для другого етапу характерне зосередження уваги вченого на розвитку сучасної економічної науки в умовах постсоціалізму, дослідженнях системної трансформації, її проблем та наслідків тощо.

Значний резонанс у наукових колах викликала перша праця К. «Надцентралізація в економічному управлінні» (1957; англ. переклад 1959). На відміну від інших робіт з проблем управління соціалістичною економікою, що мали переважно описовий і нормативний, ідеологічний характер, праця К. відзначалась аналітичним змістом і розкривала реальне функціонування системи централізованого директивного планування та управління. К. довів, що більшість недоліків системи обумовлені її природою.

В роботі «Антирівновага» (*Anti-Equilibrium*, Амстердам, 1971; повторне видання — 1991) обґрунтоване нове розуміння рівноваги економічної системи: нормальний стан, коли її параметри не змінюються під впливом внутрішніх сил. Особливість такої рівноваги полягає в її постійному відхиленні у визначеному напрямі від будь-якого балансу (наприклад, хронічний дефіцит державного бюджету або платіжного балансу).

Подальший розвиток ці ідеї знайшли в праці «Економіка дефіциту» (*Economics of Shortage*, Амстердам, 1980; рос. переклад — «Дефицит», М., 1990). Саме дефіцит автор книги розглядає як головну сутнісну ознаку соціалістичної економіки, її нормальний стан, за якого існує особливого роду економічна рівновага, здійснюється розширене відтворення. Хронічний дефіцит — не ознака кризи, наголошував К., а нормальний стан ресурсообмеженої економіки, що сумісний з її нормальною діяльністю та зростанням. Проте він не просто сумісний, але й постійний елемент цього нормального функціонування. Подолання дефіциту вчений пов'язував із переходом до іншої економічної системи, іншого типу рівноваги. При цьому м'яке бюджетне обмеження розглядав не лише як виключно фінансовий інструмент, що використовується в теорії загальної рівноваги, але і як результат планової угоди («торгів») між підприємствами й центром. У кінцевому підсумку вчений прийшов до висновку і про нереформованість системи, і про неефективність обмеження змін системи лише частковими реформами.

Наприкінці 1980-х рр. розпочався другий етап у науковій творчості К., яскравою ознакою якого стала праця «Шлях до вільної економіки» (1990). У ній К. фактично підвів підсумки теорії та практики попередніх економічних реформ в Угорщині та інших соціалістичних країнах і сформулював комплексну теоретичну платформу на захист повноцінної ринкової економіки й комплексну стратегію стабілізації, лібералізації та приватизації «в єдиному пакеті». Висновок автора полягав у тому, що ринкова економіка не може функціонувати без панування приватної власності, а це означало відхід від теорії ринкового соціалізму й відкривало новий шлях для теоретичного осмислення системної трансформації. «Основна ідея ринкового соціалізму зазнала повного краху. Досвід Югославії, Угорщини, Китаю, Радянського Союзу й Польщі свідчить про це. Настав час подивитися правді у вічі та відмовитися від принципу ринкового соціалізму, навіть якщо багато хто все ще виступає на його захист».

Проте і в Угорщині, і в інших постсоціалістичних країнах відгуки на книгу К. були неоднозначними, бо, насправді, еволюція поглядів на ринковий соціалізм характеризується суперечливістю та різнобічністю. К. писав, що наприкінці 1980-х рр. література, присвячена дискусії про ринковий соціалізм, склала б цілу бібліотеку. Класичний огляд цієї дискусії містять праці Л. Бергсона (1948, 1967), Д. Лауа (1985), А. Ноува (1994), С. Хавіної (1961, 1975), Я. Озерса (1987) та ін. У 1990-ті рр. відкрився потік новітньої літератури на тему ринкового соціалізму. Зміни поглядів учених на ринковий соціалізм, що відбувалися впродовж 90-х рр. ХХ ст., найтісніше були пов'язані із системними перетвореннями.

По-перше, до початку системної трансформації в соціалістичних країнах (1989–1990) ринковий соціалізм розглядався як еталон для проведення внутрісистемних реформ. Була розповсюджена думка про те, що в жодній із країн економічні реформи не просунулися настільки далеко, щоб на практиці втілити будь-який варіант ринкового соціалізму. Згодом (особливо в сучасній постсоціалістичній літературі) була висунута протилежна теза про ринковий соціалізм як реальність, що виникнула в результаті економічних реформ в Угорщині, Югославії та інших країнах.

По-друге, уже на початку 1990-х рр. з'явилися твердження про нібито повний крах ідеї ринкового соціалізму (К. та ін.). Як виправдання руйнації старої системи використовувалася концепція «саморуйнації» капіталістичної системи Й. Шумпетера, що була перенесена на соціалістичну дійсність.

По-третє, посилилася критика моделей ринкового соціалізму з боку багатьох західних економістів (П. Меррел, Д. Лауа, Г. Темкін). Вона розгорнулася, насамперед, на основі застосування нової інформаційної економічної теорії.

По-четверте, одночасно ряд західних економістів (Д. Юнкер, Р. Блекберн, Д. Ромер, Ч. Пірсон, Ф. Пріор та ін.) продовжували розробляти різні варіанти (форми) ринкового соціалізму, узагальнювати новітню літературу із цієї проблеми. На відміну від представників старих моделей ринкового соціалізму, автори нових набагато більше уваги приділяли питанням суспільної (державної) і колективної власності на засоби виробництва, розподілу прибутку, проблемам «принципал-агент» тощо.

По-п'яте, зі сфери суто концептуального буття, тобто існування на рівні планів, нарисів, гіпотез тощо, моделі ринкового соціалізму стали одним з реальних типів трансформаційного переходу (Китай, В'єтнам). Вражаючі успіхи реформування економіки в цих країнах за останнє 20-річчя стали вагомим аргументом на користь ринкового соціалізму, який покладений в основу його прибічниками і до якого в супротивників немає серйозних заперечень.

К. вперше виділив і ґрунтовно проаналізував суть, специфіку та причини, які на його думку обумовлюють трансформаційну кризу. До таких причин належать: перехід від ринку продавців

до ринку покупців; інвестиційна криза; зміни у структурі виробництва, у структурі зовнішньої торгівлі; розрив виробничих зв'язків за послаблення чи відсутності управляючих впливів; не-ефективні заходи щодо досягнення фінансової стабілізації. Своєю чергою, кожен із вказаних факторів є багатоаспектним. Вони співіснують, переплітаються й зумовлюють низку мультиплікаційних ефектів.

У роботі «Головні та обхідні шляхи» (1995) К. проаналізував такі явища, як бюджетна криза в перші роки системної трансформації, специфічний характер трансформаційного спаду, який він протипоставив поверховим паралелям з Великою депресією, поступовий розвиток фінансової дисципліни в постсоціалістичних системах. Інша книга «Боротьба та надії» (1997) присвячена аналізу гострих питань податкової свідомості в суспільстві, сумісності солідарності й індивідуального вибору, межі консенсусу під час проведення фіскальних реформ та ін.

Значне місце в працях вченого посідає розроблення питань методології економічної науки, щодо яких немає єдиної думки серед учених, навіть щодо трактування базових понять, і триває гостра дискусія. До таких питань К. відніс насамперед становлення системної парадигми. Після огляду інтелектуальної історії формування системної парадигми вчений розкрив її основні властивості, до яких належать: 1) вивчення системи в цілому та взаємозв'язків між цим цілим і його частинами; 2) міждисциплінарний підхід у дослідженнях, за якого особливу увагу надають взаємодії різних сфер функціонування суспільства (політика, економіка, культура, ідеологія); 3) зосередження досліджень на постійних інститутах, що виникають історично та розвиваються еволюційним шляхом або з'являються в результаті спеціальних бюрократичних рішень; 4) забезпечення тісного зв'язку в розумінні існуючої організації суспільства та історичного процесу, в ході якого вона виникла, тобто між різними науками про суспільство та історією; 5) індивідуальні переваги як основні продукти самої системи, зі зміною якої змінюються й переваги; 6) дослідження великих змін, глобальних трансформацій (наприклад, вивчення процесів занепаду одних систем і виникнення інших, способів переходу від однієї системи до іншої); 7) визнання специфічних недоліків, або дисфункцій, у всіх системах і їх здатності до самовідтворення, що глибоко вкорінена у самій системі; 8) власні методи аналізу та методологія.

Для системної парадигми характерний метод порівняння, що базується переважно на якісному рівні. Серед наукових викликів у системній парадигмі вчений виокремив такі проблеми: 1) дослідження минулої та майбутньої трансформації Китаю; 2) аналіз альтернатив у межах капіталістичної системи (наприклад, альтернативних моделей капіталізму); 3) дослідження питань охорони здоров'я з позицій можливого повторення певних проблем макрорівня («великих систем») на мікрорівні; 4) глобальна трансформація «великої» капіталістичної системи та її майбутнє.

Передбачення майбутнього К. розглядав як основний показник сили тієї чи іншої парадигми. Він визнає: щодо передбачення майбутнього системна парадигма зазнала невдачі, точніше не всі її прогнози виявилися помилковими, проте декілька з надзвичайно важливих історія спростувала. Серед останніх Учений розглядає різні помилкові передбачення К. Маркса, Й. Шумпетера, Ф. Хайека, представників економічної компаративістики.

К. був віце-головою Комісії ООН з планування економіки (1972–1977), президентом Економетричного товариства (1978) та Європейської економічної асоціації (1987). Він Почесний член Американської академії гуманітарних і природничих наук (з 1972), Американської економічної асоціації (з 1976), Королівської академії наук Швеції (1980), Почесний президент Європейської асоціації еволюційної політичної економії.

У 1978 р. отримав почесні вчені ступені Паризького та Познанського університетів. Став лауреатом почесної нагороди в галузі політичної економії ім. Френка Е. Сейдмана. (Нагороду The Frank E. Seidmen Distinguished Award in Political Economy засновано Університетом штату Мемфіс у 1974 р. для заохочення видатних економістів, які мають міжнародне визнання і здійснили внесок у розвиток міждисциплінарного економічного підходу до державної політики; з 1998 р. не присуджується). Офіцер ордену Почесного легіону (Франція).

- Література:* 1. Блауг, М. Корнаи Янош // Сто великих економістів после Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Економ. шк., 2008.— С. 125–127.
2. *Всемирная история экономической мысли.* В 6 т. Т. 6, кн. II. / гл. ред. В. Н. Черковец.— М. : Мысль, 1997.— С. 9, 13–16, 20, 27–28.

П. М. Леоненко

**КОРОНЕВСЬКИЙ
ВАЛЕНТИН МАКСИМОВИЧ**
(н. 1950)

*Короневский
Валентин Максимович*

— міністр фінансів України (червень 1996 — березень 1997).

Народився в м. Ізмаїлі Одеської обл. в родині службовця. Після закінчення Одеського фінансово-кредитного технікуму отримав призначення до Запорізького облфінвідділу, в якому, розпочавши діяльність з посади економіста, працював 28 років. У 1973 р. закінчив Одеський інститут народного господарства, у 1990 р. — став начальником Запорізького обласного фінансового управління, із грудня 1995 до червня 1996 р. був начальником фінансового управління Запорізької облдержадміністрації. У червні 1996 р. К. був призначений міністром фінансів України. Цю посаду обіймав упродовж дев'яти місяців.

За ініціативою К. Кабінет Міністрів у вересні 1996 р. ухвалив Постанову «Про підвищення ролі та відповідальності Міністерства економіки і Міністерства фінансів у формуванні й реалізації державної економічної та фінансово-бюджетної політики». На міністерство покладалася відповідальність за розроблення відповідними органами основних напрямів державної фінансової політики, проведення податкової політики, складання та забезпечення виконання державного бюджету, удосконалення методів фінансового й бюджетного планування, фінансових взаємовідносин держави з підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності.

У 1996–1997 рр. К. був Керуючим від України в Європейському банку реконструкції та розвитку, членом Ради національної безпеки і оборони України. Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

**КОССА
ЛУЇДЖІ**
(1831–1896)

*Cossa
Luidgi*

— відомий італійський учений-економіст, фінансист, історик економічної та фінансової думки. Професор Міланського та Павійського університетів. Спеціалізувався на дослідженнях і викладанні політичної економії та фінансової науки.

Дотримувався принципів класичної школи: плідним способом для пояснення суспільно-економічних явищ уважав дедуктивний метод, але лише в сфері розподілу та обігу багатств. Проте поза нею розглядав ряд проблем, вважаючи, що дослідження їх можливе лише індуктивним способом. Тому теоретико-методологічна позиція К. відзначається специфічним поєднанням дедуктивного методу з перевіркою загальних економічних теорій індуктивним шляхом. Визнавав значення універсальних економічних законів та можливість їх застосування при тлумаченні економічних явищ усіх народів і часів за «чистоти» передумов, на яких базуються ці закони. Визнання залежності економічних явищ від різних суспільних чинників обумовлює визнання необхідності державного втручання в економічне життя.

Дослідження та вивчення економічної та фінансової науки К. побудовано на виокремленні трьох частин: 1) соціальна економія; 2) політична економія; 3) фінансова наука.

У структурі фінансової науки К. виокремив три розділи, що охоплювали державні витрати, доходи та їх співвідношення. При визначенні предмета науки фінансів по суті ототожнював фінансову науку й фінансову політику. Наголошував, що наука про фінанси досліджує причини й наслідки фінансових явищ (наприклад, податків і позик). Проте її головна мета полягає у визначенні принципів управління державним господарством. Фінансова наука, на його думку, становить галузь політики, управління. К. дав також визначення фінансової науки як «теорії державного майна». При дослідженні державних доходів поділив їх на звичайні та надзвичайні. Особливість підходу до звичайних доходів полягає в тому, що він поділив їх на прямі та непрямі. В основі такого поділу є джерела доходів: приватно-правові для прямих доходів і суспільно-правові — для непрямих доходів. З юридичної точки зору, приватно-правові доходи, або прямі — це такі доходи, при отриманні яких держава не користується прерогативами влади, натомість поводячи себе як будь-яка приватна особа, удаючись за допомогою до цивільного права, що регулює майнові відносини приватних осіб. Суспільно-правові, або непрямі, доходи держава отримує, користуючись прерогативами своєї влади: обмежуючи підприємницьку діяльність приватних осіб аж до усунення її з тієї чи іншої галузі господарства (фіскальна монополія), застосовуючи чисті форми прямого примусу громадян до сплати податків тощо.

З економічної точки зору, прямі державні доходи — це такі доходи, які держава, провінція чи громада безпосередньо добувають зі свого майна. Прямі або майнові державні доходи становлять фіскальне майно, або домени в широкому розумінні. У вузькому розумінні державне майно включає нерухомі статки: нерухоме майно скарбниці та оброблені землі, ліси, копальні тощо. До фіскального майна також належать рухомі статки: військові пристосування (зброя, кораблі, коні), домашня обстановка, географічні карти, книги, картини, статуї. Структуру промислів подано залежно від сфер застосування державного капіталу:

- а) землеробський і гірничий у зв'язку з володінням нерухомим майном;
- б) фабричний (наприклад казенні типографії, фабрики, фарфорові заводи, заводи для виготовлення військових пристосувань тощо);
- в) торговий, що складається із засобів звичайної торгівлі та банківської торгівлі.

Контролюючи випуск приватними банками векселів на пред'явника, держава отримує з них доход шляхом установа податку. До торгового промислу віднесена також діяльність прибуткових поштових і телеграфних відомств, залізниць.

При вивченні питання про надзвичайні доходи від продажу державного майна К. сформулював низку заперечень проти державної власності. По-перше, державна власність за своїм ста-

тусом має більше прав, ніж приватна, а це загрожує зіткненням інтересів держави та громадян. По-друге, управління казенним майном вимагає великого апарату чиновників, посилює вплив виконавчої влади. По-третє, у випадку війни казенне майно насамперед піддається пограбуванню і це спричиняє значні матеріальні збитки. По-четверте, з економічної точки зору вилучення значної кількості багатства з приватної власності становить важливу перешкоду розвитку промисловості та примушує громадян до жертв, що набагато перевищують ті, які б надали скарбниці більші доходи при системі податків.

Державні витрати визначив як такі, що здійснюються компетентною владою для задоволення потреб державного союзу. Стосовно економічних результатів, учений поділив державні витрати на продуктивні й непродуктивні. Продуктивні — це ті витрати, які або збільшують майновий статок держави, або закріплюють економічні основи приватного господарства. Непродуктивні витрати — ті, які не дають жодного із цих результатів, однак не є некорисними. Існують моральні блага, які в кінцевому підсумку перетворюються в блага господарські, і деякі війни зміцнюють енергію народу краще, ніж будь-який економічний прогрес. Очевидно, тут ідеться про визвольні, а не загарбницькі війни.

На відміну від більшості західних учених, К. значну увагу приділив вивченню історії економічної та фінансової думки Росії. Згідно з тодішніми традиціями, він не виокремлював української думки із середовища російської. К. констатував посилене вивчення економіки й фінансів у Росії після 1861 р., розглядав праці відомих російських учених-економістів, фінансистів. Причини хвилі інтересу до економічних та фінансових досліджень у Російській імперії вбачав як наслідок таких явищ: ліквідація кріпацтва й безпосередньо викликана нею господарська криза; зміна системи податків; розповсюдження акціонерних товариств, особливо залізничних; заснування Державного банку та зміни в державно-кредитних відносинах. К. показав, що вчені Російської імперії плідно працювали в різних галузях економічних наук. Він назвав «дивовижним явищем» російської літератури (яка для нього існувала безвідносно до національності авторів) велику кількість творів з історії економіки та економічної думки, статистики й порівняльного законодавства. Італійський учений пояснював це явище скасуванням суворих цензурних утисків, особливо за царювання Миколи I, які заважали видатним діячам займатися теоретичними питаннями та прикладними проблемами. Дійсно, не можна виключити впливу суворої попередньої цензури на вибір пріоритетних напрямів наукових досліджень. Після 1861 р. умови для розвитку всіх економічних наук стали порівняно сприятливішими. Праці К. в галузі історико-економічних та фінансових досліджень чинили глибокий позитивний вплив на розроблення проблем у цих галузях знання та їх викладання в навчальному процесі в різних країнах, у тому числі й в Україні.

Серед наукових праць К. найвідоміші: «Керівництво до вивчення політичної економії» (*Guida allo studio dell'economia politica*, 1876; 3-тє вид. під назвою: *Introduzione allo studio etc.*, 1890, переклади англійською, німецькою, іспанською мовами); «Перші елементи політичної економії» (*Primi elementi di economia politica*, 1876; переклади англійською, німецькою, іспанською, португальською, польською мовами; російський переклад з 7-го видання під редакцією Сокальського під назвою: «Первые элементы политической экономии», 1886); «Перші елементи фінансової науки» (*Primi elementi di scienza delle finanze*, Мілан, 1876; 4 вид. 1887); *Saggi di economia politica* (1877, російський переклад «Основы финансовой науки», 1900).

П. М. Леоненко

**КОСТАНЕЦЬКИЙ
АНТОНІЙ**
(1866–1941)

*Kostanecki
Antoni*

— відомий польський учений-економіст, прихильник міждисциплінарного підходу в наукових дослідженнях.

Народився в Помор'ї у родині землевласника. Навчався в Берліні. Здобув ступінь доктора наук на підставі захисту праці «Публічний кредит у Середньовіччі» (*Der öffentliche Kredit im Mittelalter*, 1889). На основі аналізу матеріалу та багатьох джерел розкрив тему утворення різних форм кредиту, що ґрунтувалися на відносинах нерухомості — купівлі, ренти, застави і чистих боргових записах.

Німецькою мовою опубліковані праці вченого «Господарська вартість з точки зору історичного дослідження. Дослідження морфології господарської вартості» (*Der Wirtschaftliche Wert vom Standpunkt der geschichtlichen Forschung*, 1900), «Праця і бідність. Огляд історії розвитку соціальних ідей» (*Arbeit und Armut. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte sozialer Ideen*, 1909). У першій з них, проаналізувавши великий історичний матеріал, автор розкрив морфологію господарської вартості, її зв'язок з розвитком правничих інституцій. Водночас він підкреслював, що для пізнання сутності господарчої вартості необхідна економічна наука, адже розумове уявлення дає можливість усвідомити зміст різних правничих форм. Вважав надмірностями в дослідженні господарської вартості теорії трудової вартості та споживної вартості (корисності).

Упродовж першої третини ХХ ст. К. обіймав посади професора суспільної економіки та фінансів у Фрібурзькому університеті у Швейцарії (1901–1910), завідувача кафедри суспільної економії, соціології та статистики Львівської політехніки (1910–1915), завідувача кафедри політичної економії в краківському Ягеллонському університеті (1916), професора економіки, ректора і проректора Варшавського університету (1916–1935). Серед наукових праць цього періоду привертає увагу монографія «Проблема економії. Господарча думка і культурна думка» (*Problem ekonomii. Mysl gospodarcza a mysl kulturalna*, 1930). У ній здійснена спроба поєднання історичних досліджень з методами теоретико-економічного аналізу. Вчений розвинув концепцію дуалістичного характеру економічної думки — поєднання її психологічних, індивідуальних ознак та соціологічних, суспільних ознак. Вони по-різному проявляються в різних суспільно-економічних епохах, але існують завжди; при цьому економічна думка виступає неодмінною складовою культурної думки. Виокремлені складники економічної думки розвиваються у межах двох течій — психологічної та соціологічної. У середині кожної з них учений виокремив п'ять епох. Психологічна течія представлена такими умовними типами людини: обиватель (Стародавність); Адам (Середньовіччя); Робінзон (меркантилізм); homo economicus (людина економічна класичної політекономії); підприємець (теперішній час та сучасні теорії). У межах соціологічної течії виокремлені уклади: державність, універсальність, утопія, суспільне господарство і світове господарство. Погляди вченого, незалежно від їх нормативних оцінок, являють собою результат внутрішньодисциплінарного та міждисциплінарного підходів (поєднання на основі філософії культури історичного напрямку в економічній науці з соціологічними основами та номотехнічним підходом класичної політекономії). Згадані підходи характерні нині для представників інституційно-інформаційної економіки, з позицій якої трактуються різні питання економічної та фінансової науки.

Література: 1. *Bochanek, M. Szkice o ekonomii i ekonomistach.* — Torun: MADO, 2004. — S. 157–158.

2. *Stankiewicz, W. Historia myśli ekonomicznej.* Wyd. 2-e rozszerz — Warszawa : PWN, 2000. — S. 340–342.

Г. В. Ціх

КОУЗ
РОНАЛЬД ГАРРІ
(н. 1910)

Coase
Ronald Garry

— видатний американський учений, лауреат Нобелівської премії з економіки. Основоположник неoinституціоналізму — нового наукового напрямку, представники якого працюють на межі економічної теорії та інших суспільних наук (філософії, історії, соціології, політології, кримінології тощо).

Народився у Вілсдені (Великобританія). У 12-річному віці, на рік пізніше ніж належало, вступив до Кілбунської середньої граматичної школи. У 16 років, після отримання матрикула, юнак мав змогу провести у школі ще 2 роки, готуючись до іспитів на здобуття «проміжного ступеня» у Лондонському університеті (еквівалент першого року університетської роботи), упродовж яких вивчав економічну науку, географію, французьку мову, англійську економічну історію. Бухгалтерську справу він вивчив заочно, тому що в школі такої дисципліни не викладали. І хоча, із власних слів К., із цих предметів майже нічого не знав, у 1929 р. склав іспити, оскільки вимоги вочевидь були вельми низькими.

Вступивши до Лондонської школи економічних досліджень, закінчив її за 2 роки. Спеціалізувався в групі промисловості, утвореній для підготовки заводських менеджерів.

Проте університетські правила потребували трьох років резидентури перед наданням ступеня, і у К. залишався вільний рік. Університет нагородив його мандрівною стипендією Касселя, тому К. мав можливість провести цілий рік у США, що зараховувалося (з певною мірою довільним тлумаченням правил) як рік резидентури в Лондонській школі економічних досліджень.

У США К. вивчав вертикальну та горизонтальну інтеграцію, намагався знайти теорію, що пояснювала б відмінності між способами організації різних галузей. Молодого дослідника цікавили аспекти аналізу цінової системи як координаційного механізму. Він намагався віднайти спосіб примирення поглядів економістів щодо ролі цінової системи й неможливості успішного централізованого господарського планування з наявністю управління фірмами, що являють собою яскраво виражені планові співтовариства.

Пізніше, у статті 1937 р., К. стверджував, що за конкурентної системи має бути визначений оптимальний обсяг планування, оскільки фірма — це невелике планове суспільство, що може й надалі існувати тільки за умов виконання нею координаційної функції з меншими витратами порівняно зі станом, коли б координація досягалася засобами ринкових трансакцій, а також у разі виконання тієї самої функції іншою фірмою. Для існування ефективної економічної системи потрібна наявність не лише ринків, але й відділів із планування в організаціях належного розміру. В чому зміст такого поєднання, можна лише відстежити, як зазначав К., у результаті змагання різних форм координації. Проте всі суттєві складові цього обґрунтування були подані в його лекції на початку жовтня 1932 р., коли його призначили асистентом у Школі економіки та комерції Данді.

Згодом К. викладав у низці британських університетів. У 1951 р., після присудження докторського ступеня, прийняв запрошення Університету Буффало та переїхав до США. Із 1958 р. працював у Вірджинському університеті, у 1964 р. став професором Чиказького університету та одночасно головним редактором «Журналу права та економіки» (*The Journal of Law and Economics*). У 1982 р. вийшов у відставку, однак продовжував здійснювати наукові дослідження у рідному університеті. Йому присвоєні звання члена Американської та Британської академій

наук, заслуженого члена Американської економічної асоціації, почесного професора Чиказького університету.

Перший лауреат Нобелівської премії з економіки серед інституціоналістів (1991), яку отримав за відкриття й роз'яснення значення вартості укладання угод та майнових прав для інституційної структури економіки та її функціонування.

Науковий авторитет ученого-економіста забезпечила порівняно невелика кількість праць: «Природа фірми» (1937), «Дискусія про граничні витрати» (1946), статті «Федеральна комісія зв'язку» (1959), «Проблема соціальних витрат» (1960), «Нотатки до проблеми соціальних витрат», «Маяк в економічній теорії» (1974). Ці наукові дослідження покладено в основу книги «Фірма, ринок та право», що була видана російською мовою у 1993 р. Українською мовою видано книгу «Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток» (2002). Видання вперше знайомить українського читача як з теоретичними, так і з практичними здобутками сучасної західної економічної думки, переважно американської, щодо ролі та поведінки фірми в складному ринковому середовищі розвинених держав. Воно містить резонансні думки та пропозиції провідних західних економістів (Г. Демсетца, О. Д. Харта, П. Л. Джоскова, Б. Кляйна, С. Е. Мастена, Ш. Розена, О. Е. Вільямсона, С. Дж. Вінтера), з якими вони виступили в 1987 р. перед шанувальниками таланту свого колеги К. із нагоди 50-річчя публікації його статті «Природа фірми». Статті, яка тільки через десятки років після виходу в світ дістала належну оцінку теоретиків та практиків, започаткувавши, без жодного перебільшення, справжній прорив у розумінні механізмів (за визначенням А. Сміта — «невидимої руки»), які регулюють ринкову економіку та які стали більш «видимими» завдяки К. Знаменно, що лише через 54 роки після публікації статті її автор став лауреатом Нобелівської премії з економіки. Напівіронічно К. написав: «І все-таки доволі пізно, на дев'ятому десятку життя, дістати хвалу за те, що зробив, коли тобі було двадцять з лишком». Перу вченого належать й кілька праць з історії економічної думки, одна з них присвячена аналізу концепції людини в Адама Сміта (1976).

У Нобелівській лекції К. докоряв традиційній теорії за її відірваність від життя: «Те, що вивчається, є системою, яка живе в уяві економістів, а не в дійсності. Я назвав цей результат „економічною теорією класної дошки”». Свої власні здобутки К. вбачав у «доведенні важливості для роботи економічної системи того, що може бути названо інституційною структурою виробництва».

Завдяки К. теоретичні основи традиційного американського інституціоналізму набули свого подальшого розвитку, а із середини ХХ ст. інституціоналізм перетворився на один із провідних напрямів світової економічної думки. Посилення інтересу до інституційної теорії взагалі та до її неінституційного напрямку зокрема безпосередньо пов'язане зі спробами подолати обмеженість низки положень (аксіоми повної раціональності, абсолютної інформованості, досконалої конкуренції, встановлення рівноваги лише за допомогою цінового механізму тощо), що характерні для мейнстріму, тобто панівної неокласичної теорії, та намаганням розглянути сучасні суспільні, насамперед економічні, процеси комплексно й усебічно. Особливо актуальними є дослідження новітніх явищ сучасної інформаційно-технологічної революції, коли використання традиційних методів не дає бажаних результатів.

На початку ХХ ст., згідно з поглядами провідного представника неокласики, англійського економіста А. Пігу (1877–1959), дослідження відмінностей між суспільними й приватними вигодами здійснювалося на основі врахування зовнішніх ефектів (екстерналій). Пропозиція А. Пігу полягала в тому, щоб зовнішні ефекти перетворити з неявних у явні, тобто інтерналізувати. На його думку,

це могла зробити лише держава, зокрема, за допомогою податкової політики. Серед економістів поширеним був погляд, що наявність екстерналій легітимізує втручання держави. На думку А. Пігу, правила загального права сприяють економічній ефективності за допомогою інтерналізації суспільних витрат. У деяких випадках він виявив прогалини загального права, які вимагають додаткового законодавчого регламентування (наприклад, обкладання забруднювачів податками, що дорівнюють суспільним витратам забруднення). Уперше це переконання було порушено К., який поставив проблему існування екстерналій у зв'язок з інституційними особливостями, а саме із системою прав власності.

Теоретичні здобутки К. пов'язані насамперед із трансакційними витратами та трансакційним сектором економіки. У 1937 р. вченому вперше вдалося поставити й частково розв'язати питання, яке традиційна теорія навіть не помічала: чому існує фірма, якщо є ринок? Донедавна основний економічний аналіз було спрямовано на вивчення економіки в межах інституційної структури, що приймалася як належне. Зусилля для виявлення суті й змісту цієї структури вважалися непотрібними або марними. Наприклад, існування організацій на зразок тих, які ми називаємо «фірмами», сприймалося майже як аксіома. Зміни форм контрактів у економічній сфері також розглядалися як заданий факт, а юридичні закони й положення — як привнесене ззовні правило для економічної діяльності.

Ортодоксальна неокласична теорія розглядала ринок як досконалий механізм, у якому можна не враховувати витрати на здійснення угод. Проте насправді, як довів К., такі витрати існують і при кожній угоді необхідно проводити переговори, здійснювати нагляд, налагоджувати взаємозв'язки, ліквідувати розбіжності. Ці витрати К. назвав трансакційними, або «витратами використання ринкового механізму». Однак за умови реального існування цих витрат (а це справді так) будь-яка одиниця господарювання постає перед вибором: чи оплачувати подібні витрати, чи виробляти необхідні їй товари та послуги самостійно (дешевше й швидше).

У ході своїх досліджень К. обґрунтував, чому менеджери й робітники прагнуть працювати разом, замість того щоб купувати й продавати на ринку працю один одного. Аргументація вченого полягала в тому, що, працюючи окремо, необхідно значно більше витрат на підготовку й виконання контрактів, у тому числі на організаційне управління цими процесами. К. довів, що традиційна основна мікроекономічна теорія була неповною, оскільки не враховувала ці витрати (вона включала лише виробничі та транспортні). На думку К., саме прагненням уникати витрат після укладення угод на ринку можна пояснити існування фірми, у якій алокація (тобто розподіл) ресурсів здійснюється адміністративним шляхом (за допомогою наказів, а не на основі цінових сигналів). Фірма існуватиме лише доти, доки вона реалізує функцію координації при менших витратах, ніж це досягалося б за ринкових угод.

Таким чином, К. запровадив у економічній теорії новий клас витрат, які отримали назву трансакційних (неокласична теорія знала два види обмежень — фізичні, що породжені рідкісністю ресурсів, і технологічні, що відображають рівень знань і практичної майстерності економічних агентів). Учений також здійснив спробу пояснення закономірностей процесу виникнення та зростання фірми. Вона зростає до тієї межі, доки економія на витратах, пов'язана з укладанням ринкових угод, не почне перебиватися збільшенням витрат, пов'язаних з використанням адміністративного механізму.

Згодом до трансакційних витрат стали відносити будь-які види витрат, що супроводжують взаємодію економічних агентів, незалежно від того, де вони здійснюються — на ринку чи всередині організацій.

Урахування різноманітних за своєю структурою трансакційних витрат дає можливість пояснити існування фірми, різноманітних корпоративних об'єднань, варіантів контрактів і навіть структуру фінансової системи. Об'єднавши різні типи витрат організаційної діяльності та управління, К. заклав основи комплексного аналізу інститутів економічної системи та їх ролі з позицій трансакційного аналізу.

У роботі «Природа фірми» (1937) К. визначив трансакційні витрати як витрати функціонування ринку, або витрати використання ринкового механізму. К. протиставляв трансакційні витрати, що стосувалися лише ринку, так званим «агентським витратам», які виникають усередині фірми.

К. також продемонстрував, що точність та дієвість аналізу можуть покращитися, якщо його здійснювати, оперуючи правами на використання товарів, а не самими товарами. Ці права, які називають майновими правами, можуть охоплювати: повну власність, різні види прав користувачів або права, що обмежені певними пунктами контрактів і внутрішніми правилами організацій. К. приходить до висновку, що визначення майнових прав та їх розподіл між людьми на основі закону, положень контрактів та інших правил безпосередньо впливають на економічні рішення і їх результат. Більше того, майнові права — це основний компонент в аналізі інституційної структури економіки.

Учений запропонував нове поняття — витрати з діловодства: на підготовку, початок та управління, пов'язані з виконанням контрактів, а також на локальні заходи в межах фірми.

Відповідно до теорії К., фірма характеризується свободою ухвалення рішень, що формуються визначеною кількістю контрактів без дрібної регламентації усіх зобов'язань. Такі відкриті угоди дають менеджменту можливість маневрування. Отже, фактично фірма складається із цих багатьох контрактів, тобто вона є не сукупністю людей і машин, а сплетінням взаємовигідних умов.

На основі підходу, запропонованого К., у 1986 р. американські економісти Д. Волліс і Д. Норт підрахували: частка трансакційних витрат, пов'язаних з банківськими операціями, страхуванням, фінансуванням, оптовою та роздрібною торгівлею й послугами спеціалістів (юристи, бухгалтери тощо), у валовому національному продукті США зростає в приватному секторі з 23 % у 1870 р. до 41 % у 1970 р.; у державному відповідно з 3,6 % до 13,9 %, що в кінцевому підсумку становило загальне зростання з 26,6 % до 54,9 %.

Розширення трансакційного сектору економіки автори назвали структурним зрушенням надзвичайної важливості. На їхній погляд, тут знаходиться ключ до пояснення контрасту між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються.

Аналіз головних характеристик фірм став основою для більш загальних висновків, які стосуються інституційної структури економіки. Сам К. заклав основу для цього у 1960-х рр. Працюючи в Чиказькому університеті, він розробив теорію, яку фахівці вважають революційною з точки зору наукового підходу до прав власності. Заснований вченим у праці «Проблема соціальних витрат» напрям економічної науки отримав назву «проблеми соціальної вартості». На думку вченого, держава неспроможна оптимально розв'язувати питання зовнішніх ефектів (екстерналій), оскільки не здатна правильно оцінити розміри зовнішніх витрат, а також не може зіставити витрати та вигоду, узгодивши інтереси сторін. Її участь у таких процесах потребує значних витрат, збільшуючи зовнішні витрати.

У роботі «Федеральна комісія зв'язку» (1959) учений вніс новизну в дискусію про значення прямої взаємодії між фірмами й домогосподарствами та розглянув витрати досягнення й підтримання угод між економічними агентами, запропонувавши положення про права або майнові

права. К. не лише пояснив, що причини неспроможності ринку криються в трансакційних витратах, але й чітко сформулював проблеми функціонування економічної організації з позицій порівняльного інституційного аналізу.

Результати проведеного К. дослідження свідчать про те, що значна кількість законів не мають практичного значення за умов нульових витрат з діловодства. Ця теза є паралельною до висновку, який міститься в праці «Природа фірми», про непотрібність фірм за однакових умов та можливість здійснення всіх відносин за допомогою простих угод без адміністративного втручання, тобто безпосередньо через ринок.

К. дійшов висновку, що витрати з діловодства ніколи не дорівнюють нулю. Це пояснює інституційну структуру економіки, у тому числі у формах і різних видах юридичних норм, або точніше — інституційну структуру економіки можна пояснити відносними витратами різних інституційних угод та зусиллями сторін для підтримання мінімуму загальних витрат.

Твердження про радикальний вплив трансакційних витрат є основним результатом аналізу К. Саме висновок про наслідки прогнозування трансакційних витрат, поданий автором у праці «Федеральна комісія зв'язку», названо теоремою Коуза. Вона сформульована таким чином: «Якщо права власності чітко визначені, а трансакційні витрати дорівнюють нулю, то розміщення ресурсів (структура виробництва) буде залишатись незмінним та ефективним, незалежно від змін у розподілі прав власності».

Прийнято розглядати теорему Коуза в трьох найпоширеніших інтерпретаціях: в аспекті вільного обміну, в аспекті трансакційних витрат та в аспекті досконалої конкуренції. Кожна із них дає власний опис умов, необхідних для дієздатності ринку.

Згідно з першою інтерпретацією, рівноважний розподіл прав ефективний, якщо права чітко визначені й контракти на обмін ними юридично обов'язкові.

Друга інтерпретація дає інший висновок стосовно ефективності. З одного боку, за умови значного числа учасників угоди, витрати з укладання та юридичного закріплення договору між ними будуть високими, особливо, якщо деякі учасники зможуть вимагати більшу частку винагороди, а тому неефективність початкового розподілу прав, очевидно, буде зберігатися, не враховуючи можливість досягнення окремих угод. З іншого боку, за незначного числа учасників угоди, витрати з укладання та юридичного оформлення договору між ними та іншою стороною будуть низькими, і тоді, згідно з теоремою, рівноважний розподіл прав виявиться ефективним.

Згідно з третьою інтерпретацією, рівноважний розподіл прав буде ефективним, якщо на ринку законних прав дотримані умови досконалої конкуренції, коли один з учасників ринку не є монополістом (наприклад, залізниця стосовно фермерів). За цих обставин обмін законними правами між учасниками ринку буде відбуватися в умовах, що далекі від досконалої конкуренції, а ринок не буде здатним упоратися з неефективністю початкового розподілу законних прав.

Теорема Коуза присвячена проблемі екстерналій, тобто побічних наслідків будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх її учасників, а третіх осіб. У свою чергу, екстерналії поділяються на негативні та позитивні.

Прикладами негативних екстерналій вважались ситуації із зовнішніми ефектами, наприклад шум аеродрому, що порушує спокій навколишніх мешканців, дим із заводських чи фабричних труб, що отруює повітря на сусідніх фермах та яким змушені дихати довкола забруднення річок стічними водами тощо. Ринок тут не спрацьовує тому, що ринкові агенти, обираючи тип технології та визначаючи обсяг виробництва, не враховують шкоду, завдану іншим.

Прикладами позитивних екстерналій є приватний квітник чи газон, який милує око перехожих; встановлення індивідуального ліхтаря в дачному провулку тощо. Існування екстерналій приводить до розходження між приватними й соціальними витратами (за формулою: соціальні витрати дорівнюють сумі приватних витрат і екстерналій). У випадку негативних ефектів приватні витрати виявляються нижчими від соціальних, при позитивних — соціальні витрати є нижчими від приватних. Для відшкодування збитків у таких ситуаціях в сучасному світі поширеним стає запровадження державою спеціального податку на тих, хто породжує зовнішні ефекти, та встановлення контролю за їхньою діяльністю.

К. обґрунтував можливість іншого підходу, відмінного від традиційного неокласичного. По-перше, зовнішні ефекти носять подвійний характер. Фабричний дим шкодить фермерам, проте заборона на викиди в атмосферу перетворюється на збитки для власника фабрики, а отже, і для споживачів її продукції. З економічних позицій, мова має вестися не про те, «хто винен», а про мінімізацію сукупного збитку.

По-друге, якщо права власності чітко визначені, а трансакційні витрати є невеликими, ринок здатний самостійно, без участі держави, усувати зовнішні ефекти: зацікавлені сторони зможуть самостійно досягти найраціональнішого рішення. При цьому не буде мати значення, хто саме володіє правом власності — фермери на чисте повітря, чи власник фабрики на його забруднення. Отже, учасник здатний отримати з володіння правом більшу вигоду, викупуваючи його в того, для кого воно становить меншу цінність.

По-третє, навіть тоді, коли трансакційні витрати великі й розподіл прав власності впливає на ефективність виробництва, державне регулювання не завжди становить найкращий вихід. Адже необхідно ще довести, що витрати державного втручання будуть меншими за втрати, пов'язані з «провалом ринку», що, на думку К., є більш ніж сумнівним.

Таким чином, висувалося парадоксальне твердження — за відсутності витрат після укладання угод структура виробництва залишається тією самою, незалежно від того, хто якими ресурсами володіє. Наприклад, поряд розміщені землеробська ферма й тваринницьке ранчо, причому тварини можуть заходити на поля фермера, завдаючи збитків посівам. Якщо господар ранчо не несе за це відповідальності, його приватні витрати будуть менші від соціальних. Здавалося б, є всі підстави для втручання держави. Проте К. доводить протилежне: якщо закон дозволяє фермеру та господарю ранчо добровільно досягти згоди, тоді втручання держави буде не потрібним й усе вирішувалося само собою. Припустімо, що оптимальні умови виробництва, у яких обидва учасники досягають максимуму сукупного добробуту, полягають у наступному: фермер збирає з ділянки 10 ц зерна врожаю, а господар ранчо відгодовує 10 корів. Власник ранчо вирішує придбати ще одну, одинадцятую корову. Чистий прибуток від неї становитиме 50 дол. Водночас це призведе до збільшення навантаження на пасовище й неминуче виникне загроза спашу для фермера. Через цю додаткову корову буде втрачено врожай у розмірі 1 ц зерна, який би дав фермерові 60 дол. чистого прибутку.

У першому випадку правом не допускати потрави володіє фермер. Відповідно він вимагатиме від власника тварин компенсацію не меншу, ніж 60 дол. А прибуток від одинадцятої корови — лише 50 дол. Висновок: ранчеро відмовиться від збільшення стада й структура виробництва залишиться незмінною (а отже, ефективною) — 10 ц зерна й 10 голів тварин.

У другому випадку права розподілені так, що господар ранчо не несе відповідальності за потраву, проте у фермера залишається право запропонувати йому компенсацію за відмову від вирощування додаткової корови. Розмір «викупу», за К., буде в межах 50 дол. (прибуток фермера від десятого центнера зерна). За такої компенсації обидва учасники будуть у вигаді, а ранчеро

знов-таки відмовиться від вирощування «неоптимальної» одиниці тварин. Структура виробництва не зміниться.

Остаточний висновок К. такий: і в тому випадку, коли фермер має право на стягнення штрафу з ранчеро, і в протилежному випадку, коли право потрави залишається за ранчеро (тобто за будь-якої розкладки прав власності), результат виявиться однаковим — права все одно переходять до тієї сторони, яка цінує їх вище (у даному випадку — до фермера), а структура виробництва залишатиметься незмінною й оптимальною. К. зазначає: «Якщо б усі права були чітко визначені та запропоновані, якби трансакційні витрати дорівнювали нулю, якщо б люди погоджувались суворо дотримуватись результатів добровільного обміну, то жодних екстерналій не було б». За таких умов «провали ринку» відсутні й у держави немає ніяких підстав для втручання з метою коригування ринкового механізму.

Отже, К. запропонував принципово новий підхід до вирішення однієї із центральних проблем ХХ ст. — оптимального поєднання «свідомого контролю» та ринкового регулювання економіки. Насамперед шляхом урахування трансакційних витрат, а отже — встановлення інших зв'язків між ринком та державою. К. не заперечував загальноприйнятого положення про те, що сучасний ринок потребує допомоги держави. Однак ця допомога має здійснюватися не шляхом установа державного контролю, а створенням умов, передусім правових, що дали б можливість ринковому механізму самому вирішувати ті нестандартні ситуації, які породжує сучасна цивілізація.

З теореми Коуза випливає кілька важливих теоретичних і практичних висновків.

По-перше, вона розкриває економічний зміст прав власності. Згідно з К., екстерналії (розходження між приватними та соціальними витратами й вигодами) з'являються лише тоді, коли права власності розпливчасті. За умов чіткого визначення цих прав усі екстерналії «інтерналізуються», тобто зовнішні витрати стають внутрішніми. Не випадково основним полем для конфліктів, пов'язаних із зовнішніми ефектами, виявляються ресурси, які з категорії необмежених переміщуються в категорію рідкісних (вода, повітря) і на які дотепер прав власності по суті не існувало.

По-друге, теорема Коуза відводить від ринку звинувачення в «провалах». Шлях до подолання екстерналій — створення нових прав власності в тих галузях, де вони були нечітко визначені. Тому зовнішні ефекти та негативні наслідки породжуються недосконалим законодавством, і якщо тут відбуваються «провали», то вони є провиною держави. По суті Теорема Коуза знімає стандартні звинувачення в знищенні навколишнього середовища, що висувуються ринку та приватній власності. З неї випливає також факт існування висновку: до деградації зовнішнього середовища веде не надлишковий, а недостатній розвиток приватної власності.

По-третє, теорема Коуза виявляє ключове значення трансакційних витрат. Коли вони є позитивними, то розподіл прав власності вже не є нейтральним чинником і впливає на ефективність та структуру виробництва.

По-четверте, теорема Коуза доводить, що посилення на зовнішні ефекти — недостатня підстава для державного втручання. У випадку низьких трансакційних витрат воно зайве, а у випадку високих — не завжди економічно виправдане. Оскільки дії держави поєднані з позитивними трансакційними витратами, тобто з їх наявністю, то результат такого «лікування» може виявитися гіршим від самої «хвороби».

Найслабшим місцем теореми Коуза є твердження про ефективний розподіл прав за досконалої конкуренції. Насправді абсолютно конкурентних ринків зовнішніх ефектів, описаних К., не існує, а спонтанна поява їх у результаті приватних угод нездійсненна.

Одним з наукових здобутків ученого є виклик широко розповсюдженим традиційним неокласичним поглядам у галузі державних фінансів і стимулювання нових досліджень. До появи його статті «Проблеми соціальних витрат» недостатньо уваги приділялося можливості вирішення проблеми зовнішніх ефектів за допомогою приватних угод. Таким чином твердження К. виявилось предметом важливої теоретичної дискусії.

Сьогодні теорему Коуза вважають одним з найважливіших досягнень економічної думки повоєнного періоду. Її ефективно використовують як у державній політиці, так і в приватній сфері, зокрема в діяльності корпорацій.

У другій половині ХХ ст. у зв'язку з початком становлення у США та інших найбільш розвинутих країнах постіндустріального суспільства, зі зміною структури виробництва та структури зайнятості зростає роль та значення сфери послуг, у тому числі інформаційних. Виникає необхідність установа права власності для створення ринків, об'єкти яких фізично майже не спостерігаються.

Дослідження державних установ, підприємств матеріальної й духовної сфери та некомерційних організацій за допомогою неінституційного підходу засвідчили, наскільки широким є коло питань, до яких доцільно застосовувати теорему Коуза. Наприклад, лише до середини 1990-х рр. посилення на неї містяться у 8 рішеннях судів штатів, у 17 рішеннях апеляційних судів та 1 рішенні Верховного суду США.

При цьому виявилось, що багато видів ділових угод, яким традиційно приписувалась антиконкурентна спрямованість і які із цієї причини заборонялися, насправді становлять ефективний спосіб зменшення трансакційних витрат. Цікаві експерименти почалися й у екологічній політиці, коли для того чи іншого регіону встановлювалися прийнятні рівні забруднення навколишнього середовища, а згодом відкривається вільна торгівля правами на них. У такому випадку виробники стають заінтересованими у використанні екологічно чистіших технологій і в перепродажу наявних у них прав тим, хто справляється із цим гірше.

Водночас не менш глибоким та різнобічним виявився вплив К. на розвиток теоретичної думки. З його робіт виникли такі нові розділи економічної науки, як трансакційна економіка та економіка права. Вчений започаткував нову інституційну економічну теорію, основою якої став синтез ряду концепцій неокласичної мікроекономіки та інституціоналізму. Його ідеї дали поштовх до переосмислення основних положень мікроекономічної теорії, що раніше здавалися непорушними, поставили під сумнів надійність ряду абстрактних побудов. Наголошуючи на значущості неокласичного аналізу вибору та поведінки людини, К. відзначав як суттєвий недолік абстрактність підходів до такого дослідження, що склалися в неокласичному економікс.

К. вдалося пояснити структуру та еволюцію інститутів, виходячи з поняття трансакційних витрат. У відсутності набору ринкових інститутів, що забезпечують мінімізацію таких витрат, К. вбачає головну проблему постсоціалістичних країн. У зв'язку із цим, предмет досліджень К. становить особливий інтерес для країн Центральної та Східної Європи, насамперед пострадянських республік, у яких відбувається процес формування та вдосконалення регульованого ринку. У падінні планово-директивних економік, які заперечували приватну власність, К. побачив підтвердження правильності своєї теорії.

Підтримуючи заклики зі зверненнями до східноєвропейських країн сміливіше рухатися в бік ринку, К. у лекції з нагоди вручення йому Нобелівської премії наголошував, що цим державам радять здійснити перехід до ринкової економіки, а їх лідери бажають це здійснити. Проте без

відповідних інститутів неможливою є ринкова економіка будь-якого рівня. І якби знання про власну економіку були більшими, то й поради були б кориснішими. На думку К., проблемами постсоціалістичних східноєвропейських країн, з одного боку, є відсутність чітких нормативних актів, що регулюють процес купівлі-продажу, а з іншого боку — неефективний розподіл прав власності, у результаті чого власність значною мірою зосередилася в руках неефективних власників. Неінституційна економічна теорія дає певний орієнтир у роботі з формування інститутів перехідної економіки.

Таким чином, створена К. неінституційна економічна теорія вивела сучасну західну економічну науку з інституційного вакууму, з вигаданого світу, де економічна взаємодія відбувається без проблем та витрат. Пояснення соціальних інституцій як засобів розв'язання питань транзакційних витрат утворило передумови для плідного синтезу економічної науки та інших соціальних дисциплін. Завдяки неінституційній економічній теорії змінилася сама картина економічної реальності та перед дослідниками постав пласт принципово нових проблем, що тривалий час залишались без уваги.

Значення ідей К. полягає в тому, що вони є джерелом серйозних зрушень в сучасному економічному аналізі. З одного боку, вони стали основою для вирішення ряду теоретичних та практичних проблем, а з іншого — започаткували нові напрями теоретичної думки, надали могутнього імпульсу розбудові теорії організації, економічної історії, юриспруденції, стимулювали розвиток нового напрямку в науці, відомого як «закон і економіка».

Основні наукові праці:

«Походження, еволюція і розвиток» (К., 2002).

«Проблема социальных издержек» (М., 2007).

«Заметки к „Проблеме социальных издержек”» (М., 2007).

The Federal Communications Commission.

«Институциональная структура производства. Нобелевская лекция 9 декабря 1991 г.» (М., 2004).

Література: 1. Андрущенко, В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті. Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів / В. Л. Андрущенко.— Л. : Каменярь, 2000.— С. 88–93.

А. О. Маслов

КРЖИЖАНОВСЬКИЙ
АДАМ АЛОЇЗ
(1873–1963)

Krzyzanowski
Adam Alojzy

— видатний польський учений-економіст, фінансист, один з основоположників краківської школи в польській економічній думці, представник неокласичного напрямку в економічній та фінансовій науці.

Народився в м. Кракові у родині книговидавця. Навчався в Ягеллонському університеті (м. Краків) на правничому факультеті та отримав ступінь доктора права (1894). Учень В. Черкавського. Пізніше здобував освіту в м. Берліні та Лейпцигу, де під керівництвом основоположника німецької нової (молодої) історичної школи професора Г. Шмоллера написав працю про структуру землеробських господарств Галичини. Разом з іншими статтями аграрної тематики вона увійшла до монографії вченого «Аграрні дослідження» (1900).

Після повернення до Кракова був секретарем центрального комітету Краківського землеробського товариства, співзасновником Консервативного клубу. З 1908 р. викладач, доцент,

а з 1912 р.— завідувач кафедри політичної економії та фінансів Ягеллонського університету. Був деканом правничого факультету, проректором цього ж університету. У 1939 р. разом із групою професорів арештований гестапо, перебував до лютого 1940 р. у концентраційному таборі Заксенхаузен (Німеччина). Після повернення в Польщу до закінчення Другої світової війни викладав економічні науки в межах так званого «таємного навчання».

К. опублікував кілька десятків монографій, серед них: «Основи економіки» (*Zalozenia ekonomiki*, 1919) — перша і єдина із задуманого автором три томника; «Наука про гроші та кредит» (*Nauka o pieniadzu i kredycie*, 1919); «Дороговизна» (*Drozyzna*, 1920); «Польська господарська кон'юнктура в світлі теорії криз та передбачень» (*Polska konjunktura gospodarcza w swietle teorii przesilen i przewidywan*, 1929) та ін. Коло наукових інтересів К. було широким — методологія та теорія економії; розвиток кількісної теорії грошей, класифікація грошей; взаємозалежність приватних і публічних фінансів; фінансові програми боротьби з бідністю; інфляція та антиінфляційна політика; ступенева раціональність людської діяльності; історія та господарське становище землеробства; критичний аналіз теорії народонаселення Т. Мальтуса; політика вільної торгівлі; економічні та соціологічні аспекти війни; проблеми міждисциплінарного підходу (синтезу економічної теорії, філософії, політики, історії та культури). В праці «Наука фінансів» (*Nauka skarbowości*, 1923) К. наголошує на взаємозалежності описання, теорії фінансів та фінансової політики. При цьому особливу увагу приділив розгляду питань бюджету, оподаткування, обігу паперових грошей.

Після 1945 р. наукові інтереси К. змістилися в галузь історії економічної думки та господарської етики. Це знайшло своє відображення в працях «XX століття» (*Wiek XX*, 1948), «Християнська політична моральність» (*Chrześcijańska moralność polityczna*, 1948), «Епохи господарського розвитку» (*Epok rozwoj gospodarczego*, 1947) та ін. Разом з тим погляди вченого зазнавали певних змін на різних етапах соціально-економічного розвитку Польщі та світу. К. опублікував кілька біобібліографічних нарисів про відомих польських економістів (А. Гейделя, В. Черкавського та ін.).

Література: 1. *Bochenek, M.* Szkice o ekonomii i ekonomistach / M. Bochenek.— Torun : MADO, 2004.— S. 61–67, 149.
2. *Stankiewicz, W.* Historia myśli ekonomicznej. 2-e wyd. rozszerz.— Warszawa : PWN, 2000.— S. 322–323, 344–346, 571–572.

Г. В. Ціх

**КРУГМАН
ПОЛ РОБІН**
(н. 1953)

*Krugman
Paul Robin*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (2008). Народився 28 лютого 1953 р. на Лонг-Айленді, м. Нью-Йорк (США). Навчався у Йельському університеті. У 1977 р. в Массачусетському технологічному інституті захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора філософії. У цьому ж навчальному закладі розпочав викладацьку діяльність, яку згодом продовжив у Йельському, Каліфорнійському, Стенфордському університетах, Лондонській школі економіки. З 2000 р. працює професором Принстонського університету. К. — прекрасний публіцист (з 2000 р. веде аналітичну колонку в газеті «The New York Times») і знаний фахівець з питань світової економічної політики. Його наукові дослідження охоплюють різні проблеми міжнародної фінансово-господарської діяльності.

На відміну від таких видатних лауреатів Нобелівської премії як Б. Улін та Дж. Мід, які є фундаторами неокласичної доктрини міжнародної торгівлі, К. вивчає особливості сучасного стану в розвитку світового господарства. Адаже формування адекватної міжнародної торгово-економічної політики має враховувати і використовувати об'єктивні закономірності змін, в т. ч. інституційних, що пов'язані з глобалізацією. Аналіз цих закономірностей і з'ясування глибинних причин парадоксів глобалізації К. ґрунтується на чітких наукових позиціях. Йому належать сучасні розробки в теорії зовнішньоторговельної політики, пов'язані з врахуванням фактора недосконалої конкуренції, стратегічних взаємодій, зумовлених олігополістичною структурою ринків, а також економії від масштабу. Всі ці розробки отримали загальну назву «нової міжнародної економіки». На думку фахівців, вони являють собою якісний прорив у вивченні зовнішньоторговельної проблематики.

Існують два напрями новаторських розробок «нової міжнародної економіки». По-перше, це позитивні теорії міжнародної торгівлі, що беруть до уваги внутрішню економію від масштабу і фактор монополістичної конкуренції, інтегруючи їх до структури моделей загальної рівноваги. Дійсна новизна полягає в одночасному врахуванні економії від масштабу і монополістичної конкуренції у формальних межах аналізу загальної рівноваги. Ця обставина сприяла інтеграції між теорією міжнародної торгівлі та теорією галузевих ринків. Результати такої інтеграції узагальнені К. і Е. Хелпманом у спільній монографії «Ринкова структура та міжнародна торгівля» (1985). По-друге, до «нової міжнародної економіки» належать теорії, у яких наголошується на олігополістичній структурі ринків та стратегічних взаємодіях між фірмами. У цих теоріях стверджується, що державна політика пов'язана, наприклад, з використанням експортних субсидій і тарифів, може забезпечувати перерозподіл прибутку від іноземних фірм до їхніх конкурентів усередині країни, тим самим гарантуючи державі чистий виграш. З цієї проблематики виділяються дві всеохоплюючі книги К.: «Стратегічна торгова політика і нова міжнародна економічна теорія» (1986) і «Торгова політика та структура ринку» (1989, спільно з Е. Хелпманом).

Насправді, новим внеском у теорію торгової політики є врахування олігополії та стратегічних взаємодій між приватними фірмами, а не між урядами. В такому контексті ключова модель вперше була запропонована Дж. Брендером і Б. Спенсером у 1985 р. Ця модель та обговорення її обмежень подані у праці К.: «Торгова політика та структура ринку». Неординарними можна назвати також дослідження К. щодо тарифів, спрямованих на сприяння розвитку експорту, які викладені у часто цитованій його статті «Захист імпорту як стимулювання експорту: міжнародна конкуренція за наявної олігополії та економії від масштабу» (1984). Подана тут аргументація також може бути витлумачена на користь використання тарифу в моделі олігополії, проте водночас дана стаття містить додаткове міркування про те, що запровадження тарифу може призвести не лише до заміщення імпорту національним виробництвом, але й до стимулювання експорту.

Важливою тенденцією у межах чистої теорії торгівлі є аналіз торгівлі в умовах зростаючої віддачі від масштабу, яка розглядається як найважливіша незалежна причина торгівлі. Однак світ, що відзначається зростаючою віддачею від масштабу, характеризується також недосконалою конкуренцією. З урахуванням цього, розробка моделей олігополістичної торгівлі та зовнішньоторгової політики продовжується, зміщуючи акцент на дослідження динамічних аспектів проблеми. Водночас уже з 1980-х рр. проводяться емпіричні дослідження, у межах яких напрацювання представників «нової міжнародної економіки» використовуються для аналізу суперництва між американськими і японськими фірмами на автомобільному ринку в умовах застосування як тарифів, так і виробничих субсидій.

У 1987 р. К. зазначав, що нові розробки у певному розумінні замінюють існуючу теорію міжнародної торгівлі, чи меншою мірою вимагають радикального перегляду її висновків. Такі твердження припускають, що традиційна теорія спирається на передумову досконалої конкуренції і приводить до висновку, згідно з яким, за несуттєвих застережень, — вільна торгівля є оптимальним варіантом торгової політики. Новий підхід, на думку К., змінює структуру теорії торгівлі настільки фундаментально, що теоретичні докази на користь вільної торгівлі відпадають. Згідно з цими поглядами, ідея вільної торгівлі ще не відійшла в минуле переважно через причини політико-економічного характеру.

К. спеціалізується на вивченні міжнародної торгової політики і, зокрема, прагне пояснити, чому одні країни отримують переваги в торгівлі з іншими. З результатів його досліджень випливає, що в умовах великомасштабного виробництва розширюється торгівля не лише між країнами, які спеціалізуються на конкретних товарах (згідно з традиційною економічною теорією). Поступово домінуючими на ринку стають держави, що не тільки перебувають на одному рівні розвитку економіки, але й ті, які спеціалізуються на експорті та імпорті визначеного товару. Своєю чергою, це приводить до зниження цін на продукцію (внаслідок конкуренції економік на світовому ринку).

Теорія К. також пояснює причини урбанізації світової економіки. Масштабне виробництво, з одного боку, і боротьба за зниження транспортних витрат, з іншого, сприяють тяжінню все більшої частини населення до мегаполісів. Зростаюче населення міст, своєю чергою, стимулює розвиток економіки та зростання виробництва, які, замикаючи коло, сприяють подальшому збільшенню мешканців. Як наслідок, поступово проявляється поділ регіонів на високотехнологічні «основні зони» та менш розвинену «периферію».

Результати досліджень К. дають змогу швидко і ефективно виявляти перспективні для визначеної території напрями розвитку, сформувані відповідні регіональні мережі, виокремити напрямки внутрішньонаціональної та міжнародної спеціалізації. Новаторські висновки вченого є важливими в контексті динамічного розвитку адміністративних і функціональних регіонів у Європі, що зумовив формування нової просторової будови цієї високоінтегрованої глобальної економічної системи.

Окрім дослідження можливих ефектів розвитку інтеграції та розширення Євросоюзу розглядають варіант метрополізації, що супроводжується поглибленням регіональної спеціалізації та відмінностей регіонів у межах окремих країн. За такого сценарію Євросоюз намагається компенсувати ці розбіжності, перерозподіляючи негативні ефекти безпосередніх кумулятивних ефектів. Міжнародна торгівля стає важливим фактором, адже все, що розширює ринок, може сприяти збільшенню обсягу виробництва і темпів його зростання. Відповідно, розподіл порівняльних переваг може визначатися історичною випадковістю (ті, хто встигнув першим), або через чисту віддачу від масштабу, або через навчання на досвіді. Нобелівський лауреат Р. Лукас, розкриваючи цей зв'язок, створив спеціальну модель, що ілюструє ендегенну еволюцію порівняльних переваг. Він зосередив свою увагу на випадку навчання на досвіді: товари відрізняються один від одного мірою досвіду, нагромадженого в ході їхнього виробництва, що сприяє до зниженню витрат. Вчений назвав товари, що є капіталоінтенсивними, високотехнологічними, за витратами людського капіталу.

Однак слабке місце цієї наукової ідеї полягає у тому, що криві навчання можуть бути спочатку крутими, а згодом пологими, що відображає перехід від високотехнологічного товару до звичай-

ного. У 1990 р. важливе доповнення до цих модельних конструкцій ендогенних інновацій зробив К. Він сформулював трьохперіодну модель. У першому періоді підприємці «інвестують» цінні ресурси в інновації, що знижують витрати. Ті, хто досягли успіху, отримують (тимчасову) монополію на свою нову технологію у другому періоді; вони мають ренту за рахунок переваги у витратах над граничним виробником, який до цього часу користується старою технологією. У третьому періоді ця інновація стає загальним надбанням, і джерело рентних доходів зникає. Послідовності, які не співпадають за фазою, можна «звести разом», що дає картину безперервного процесу.

З цієї простої конструкції випливає кілька важливих результатів. Перший з них — можливість багатьох рівноваг. Чим вищою є інноваційна активність зараз, тим вищим буде реальний дохід у наступному періоді. Підприємці, які досягли успіху в інноваціях, зможуть тоді отримати вищий рентний дохід. Тому можна говорити про особливу силу, що робить прибутковими інвестиції в інновації у тих випадках, коли має місце більший обсяг таких інвестицій. Другий результат є чіткою демонстрацією ідеї Й. Шумпетера про те, що монополія, яка забезпечена успішними інноваціями, хоча й породжує збитки з погляду статичної ефективності, проте з надлишком компенсує цю шкоду, здійснюючи інвестиції в інновації. Третій результат має значення в контексті міжнародної торгівлі. Винайти технологію, що знижує витрати, коштує приблизно однаково як у великій, так і в малій економіці (саме тому міжнародні порівняння витрат на наукові дослідження в розрахунку на одиницю валового національного продукту не завжди видаються цілком доречними). Однак кожна конкретна інновація має більшу цінність у великій економіці, ніж у малій, тому що у першому випадку існує великий потенціал для отримання ренти. Таким чином, міжнародна інтеграція може пришвидшити інновації та прискорити зростання.

К. є автором кількох десятків книг і більше 300 економічних праць. Основними серед його монографій, крім вищезгаданих, вважаються: «Просторова економіка: міста, регіони і міжнародна торгівля» (1999, спільно з М. Фуджіта і Е. Венейблсоном), «Повернення депресії» (1999), «Валютна криза» (2000), а книга «Велика брехня» у 2004 р. надрукована російською мовою. За проведені масштабні новаторські дослідження К. у 1995 р. удостоєний премії А. Сміта, у 2000 р. був нагороджений медаллю ім. Ректенвальда (економічною нагородою, що присуджується з 1995 р. Нюрнберзьким університетом за сукупність наукових здобутків), а в 2004 р. — премією принца Астурійського, яка є найпрестижнішою нагородою Іспанії (її часто називають іспанською нобелівською премією).

Професор К. є активним учасником дискусій щодо актуальних питань економічної та фінансової політики. Нова сторінка в історії міжнародної координації була відкрита після проголошення наприкінці 1975 р. у м. Рамбуїє (Франція) про перехід до системи вільного плавання валют. Міркування з приводу таких змін К. виклав у книзі «Міжнародна економіка: теорія і політика» (1988, спільно з М. Обстфельдом), яка у 1998 р. була видана російською мовою. На думку обох учених, по суті була санкціонована «схема децентралізованого формування політики, де кожна країна робить те, що вважає відповідним власним інтересам».

Трансформація міжнародної валютно-фінансової системи зумовила потребу в додаткових знаннях про встановлення цін, обмінних курсів та інші фактори, що почали проявлятися в світовому господарстві. Оскільки до зазначеної ситуації ринок грошей розглядався ізольовано від всієї економіки, то фахівці могли досліджувати лише часткову рівновагу, не зачіпаючи впливу цього ринку на інші сфери економічного та фінансового життя. Проте для вивчення впливу грошової політики на економіку назріла необхідність у проведенні аналізу загальної рівноваги. К. активно

долучився до таких досліджень. У співавторстві з Л. Тейлором підготував працю «Понижуючі ефекти девальвації» (1978), де викладені результати вивчення впливу девальвації національної валюти на негативні шоки попиту. Вчені наголошували, що зростання експорту може спостерігатися з певним лагом (запізненням у часі). Дискусія з приводу цих питань була тривалою. І використання підходу К. Тейлора для пояснення зміни експорту і номінальної заробітної плати у часі показує, що девальвація може стимулювати розвиток циклу ділової активності.

К. також реалізував один з перших прикладів точного аналізу проблеми краху системи фіксованих обмінних курсів, що носить назву «криза платіжного балансу». Саме зазначений процес з детальною чіткістю проаналізований К. у його статті «Модель платіжного балансу в умовах кризи» (1979).

Значну увагу у дослідженнях К. присвятив проблемі застосування закону єдиної ціни або ідеї паритету купівельної спроможності (ПКС). ПКС є одним з двох складників (другим — паритет відсоткових ставок) моделі загальної рівноваги. Вона визначає рівноважні значення рівнів цін, обмінного курсу, а також кількості грошей і використовується для оцінки впливу конкретної політики на перелічені змінні. ПКС дає можливість зв'язати внутрішні національні ціни та відсоткові ставки зі світовими. Складність полягає в тому, що один і той самий товар оцінюється у вітчизняній валюті на внутрішньому ринку і в іноземній валюті за кордоном. Закон єдиної ціни вимагає, щоб ці дві ціни були однаковими, вираженими у спільній валюті. Таким чином, для застосування закону єдиної ціни, потрібно використати обмінний курс, який уможливує переведення зовнішніх цін у внутрішні (і навпаки). В концепції ПКС цей закон поширюється з конкретних товарів на їхню сукупність (кошик), що визначає середній рівень цін в економіці. Було відомо, що ПКС добре відображає цінові співвідношення на прикладі США і Канади за період у кілька років. К. у 1989 р. зробив більш загальний висновок: ПКС добре працює також у тривалій перспективі для групи основних промислово розвинутих країн.

Новаторські підходи і аргументація, розроблені К. у теоретичних дослідженнях, знайшли використання в реальній практиці. Характерним прикладом є інтелектуальна участь вченого у знятті проблеми кризи зовнішнього боргу країн, що розвиваються, в Африці та Латинській Америці у 1980-х рр. Криза загрожувала банкрутством не лише країнам-боржникам, але й фінансовим інституціям країн-кредиторів — переважно великим міжнародним комерційним банкам, що надали позики. Для виходу з боргової кризи країни, разом із скороченням внутрішнього споживання на обсяг, достатній для сплати частини боргу, розпочали обговорення з кредиторами можливостей зміни умов кредитних угод для зниження їх тягаря до прийняттого рівня. У банків не залишалося іншого виходу, крім визнання того факту, що надзвичайно великі борги ніколи не будуть сплачені в повному обсязі. Прагнучи повністю повернути борги, банки могли так дестабілізувати становище в державі-боржнику, що в кінцевому підсумку сума отриманих виплат виявилась би меншою за ту суму, яку можна було б отримати шляхом зниження боргу в ході переговорів. Цей аргумент отримав назву «боргового козирка» (він був розвинутий К. у 1988 р.). Зрештою, після тривалих переговорів у 1991 р., банки-кредитори погодилися скоротити борги країн, що розвиваються.

К. — член Міжнародного економетричного товариства, почесний член Мюнхенського Центру економічних досліджень, нагороджений Американською економічною асоціацією медаллю Дж. Кларка.

М. В. Довбенко

КУЗНЕЦОВ
СТЕПАН МАТВІЙОВИЧ
(1891–1938)

Кузнецов
Степан Матвеевич

— радянський партійний та державний діяч, народний комісар фінансів УСРР (1923–1926).

Народився у с. Домашня Нижньогородського краю в бідній селянській родині. З 1899 р. до 1902 р. навчався в початковому земському училищі, яке так і не закінчив через скрутне матеріальне становище родини. З раннього віку змушений був працювати підпаском, батраком, а з 1909 р.— теслярем на заводі в м. Нижньому Новгороді. У цей час займався самоосвітою, брав участь у політичних гуртках, долучився до революційної діяльності, у 1915 р. вступив до більшовицької партії.

З лютого 1917 р. К. був активним учасником революційних подій. Із січня 1920 р.— голова Нижньогородського губкому РКП(б), у серпні 1920 р. переведений на роботу в Україну, очолював губернські органи виконавчої влади в мм. Миколаєві та Харкові. У вересні 1923 р., коли в складі РНК УСРР було відновлено Наркомат фінансів, К. став наркомом фінансів УСРР та одночасно членом Колегії союзного Наркомату фінансів. Його діяльність припала на період нової економічної політики та була підпорядкована її реалізації в галузі економіки та фінансів. Брав активну участь в розробленні системи оподаткування. У травні 1923 р. всі податки на селі були уніфіковані в єдиний платіж. Замість єдиного натурального податку, трудгужподатку, подвірного грошового податку, загальногромадського податку для відбудови сільського господарства та місцевих податків, які накладалися губвиконкомами, уводився єдиний сільськогосподарський податок. Крім того, податки стали стягуватися в грошовій формі, а їх диференціація була приведена в більшу залежність від потужності господарства. Із приватних промислових і торговельних підприємств стягувався промисловий податок. Стягування податків постійно вдосконалювалося для розширення кола платників і підвищення рівня обкладання податками.

За час перебування К. на посаді українського наркома фінансів було розроблено положення про місцеві фінанси. Здійснено перехід до надання місцевим радам субвенцій, причому з урахуванням економічного потенціалу територіальної одиниці, її фінансового стану, ступеня задоволення місцевих потреб. Під час роботи К. організації та установи місцевих рад почали складати кошториси доходів і видатків. К. ставив вимогу до союзних органів про необхідність розширення бюджетних прав союзних республік і визначення доходів, які би покривали потреби республіки у фінансуванні її господарства.

У 1923 р. в Наркомфіні було утворено фінансово-контрольне управління. Таким чином, на Наркомфін поклалися перевірки правильності надходження доходів бюджету, ефективності витрачання видатків та обігу грошових коштів, збереження матеріальних цінностей в установах. У 1926 р. К. призначили заступником наркома фінансів СРСР, а в 1929 р.— головою Сибірського крайвиконкому. На цій посаді він пробув півроку, з 1930 р. працював заступником голови Держплану СРСР, через рік обійняв посаду заступника голови правління Китайсько-Східної залізниці. На переговорах у Японії щодо продажу залізниці був членом делегації СРСР. З 1935 р. до 1937 р. очолював Сталінградський крайвиконком.

У квітні 1937 р. К. був репресований. У грудні 1956 р. його реабілітовано посмертно.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

КУЛІШЕР
ЙОСИФ МИХАЙЛОВИЧ
(1878–1933)

Кулишер
Иосиф Михайлович

— видатний учений-економіст, фінансист, історик економічної та фінансової думки.

Народився 1 серпня 1878 р. в Києві в родині відомого адвоката, етнографа та історика культури М. І. Кулішера, наукові статті якого було видано окремою книгою під назвою «Нариси порівняльної етнографії та культури» («Очерки сравнительной этнографии и культуры», 1887). Погляди М. І. Кулішера справили значний вплив на світогляд сина.

К. навчався на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету (1896–1900). У той період викладацьку та наукову роботу на факультеті здійснювали І. Х. Озеров, П. І. Георгіївський, М. І. Туган-Барановський, Л. В. Ходський, І. І. Кауфман, О. О. Ісаєв та інші провідні російські вчені. Студентський твір К. «Про дохід на капітал» був удостоєний золотої медалі. Після закінчення університету К. отримав диплом першого ступеня й був рекомендований на кафедру політичної економії. Однак це рішення не затвердив попечитель навчального округу. К. виїхав за кордон для опанування останніх досягнень світової політико-економічної й фінансової думки та практики. Він вільно володів німецькою, англійською й французькою мовами.

Протягом 1899–1903 рр. надрукував наукову працю «До історії розвитку прибутку з капіталу» («Zur Entwicklungsgeschichte des Kapitalzinses») в журналі «Щорічник політичної економії й статистики» («Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik»). Заслуга К. полягала в розкритті змісту доходу на капітал і джерел його отримання на різних етапах розвитку торгівлі та промисловості.

У 1905–1917 рр. К.— приват-доцент юридичного факультету на кафедрі політичної економії та статистики Санкт-Петербурзького (потім Петроградського) університету.

Викладав курс історії економічного побуту Західної Європи. У 1905 р. зарахований до відділу торгівлі Міністерства торгівлі та промисловості й затверджений у чині колезького секретаря. З 1907 р. переведений до Міністерства фінансів чиновником особливих доручень із залишенням приват-доцентом університету.

Протягом усієї своєї наукової діяльності К. виходив з існування єдиних законів економічної еволюції країн Західної Європи й Росії та у зв'язку з цим широко використовував порівняльний метод дослідження. Він не поділяв марксистської концепції зубожіння робітничого класу та революційних висновків економічної теорії марксизму.

К. намагався синтезувати абстрактно-теоретичний і конкретно-історичний методи дослідження, теорію граничної корисності й теорію витрат виробництва, широко використовував поняття «інститут» та аналізував економічну роль таких інститутів як цехи, купецькі гільдії, церква, держава, профспілки, об'єднання підприємців, фінанси тощо.

У питаннях соціально-економічної політики знаходився під впливом «Союзу соціальної політики» («Verein für Sozialpolitik»), очолюваного фундатором нової історичної школи Г. Шмоллером. У монографії «Еволюція прибутку з капіталу» («Эволюция прибыли с капитала», 2 т., 1906–1908) заклав основи нової еволюційної теорії прибутку на капітал і під цим кутом зору дослідив історичний розвиток торгівлі та промисловості.

Праця К. «Нариси з історії форм промисловості в Західній Європі з XIII до XVIII століття у зв'язку з вивченням питання про характер прибутку в промисловості цього періоду» («Очерки

из истории форм промышленности в Западной Европе с XIII по XVIII столетия в связи с изучением вопроса о характере прибыли в промышленности этого периода», 1906) стала його магістерською дисертацією. Захист відбувся в лютому 1908 р. у формі публічного диспуту, офіційними опонентами на якому виступили М. М. Ковалевський і М. І. Туган-Барановський. Після успішного захисту К. був присуджений ступінь магістра політичної економії.

У майже щорічних закордонних відрядженнях після 1908 р. учений збирав матеріали для розробки курсу історії економічного побуту та для дослідження питань торгової політики й фінансів. Аналіз зібраних матеріалів був покладений в основу праць К. «Місцеве оподаткування в іноземних державах» («Местное обложение в иностранных государствах», 2 частини, 1911, 1913), «Комунальне оподаткування в Німеччині та його історичний розвиток. Досвід вивчення основних течій в розвитку місцевих фінансів» («Коммунальное обложение в Германии и его историческое развитие. Опыт изучения основных течений в развитии городских финансов», 1914). Остання праця стала докторською дисертацією вченого, яку він захистив у Московському університеті (1915).

Наприкінці 1918 р. йому було присвоєне вчене звання професора. У Петроградському університеті для студентів економічного відділення він читав курс історії розвитку господарських формацій, а для студентів фінансового циклу — курс теорії й практики податкового обкладання в Росії та за кордоном. Протягом 1920-х рр. К. викладав також в Інституті народного господарства, Воєнно-господарській академії, Сільськогосподарському інституті, Лісотехнічній академії, Політехнічному інституті. У 1921–1924 рр. — директор Економічного науково-дослідного інституту при університеті, до складу якого входило дві секції — політичної економії та фінансової науки. Співробітниками інституту працювали такі відомі вчені, як В. В. Святловський, А. І. Буковецький, А. Ю. Фінн-Єнотаєвський, М. І. Боголепов, В. М. Твердохлебов та ін.

К. поєднував викладацьку й наукову діяльність з практичною: працював у Петроградському відділенні Інституту економічних досліджень і був там головою податкової комісії, консультантом при Північно-Західній обласній торговій палаті, брав участь у підготовці реформи місцевих фінансів.

У 1930–1932 рр. К. — професор Ленінградського фінансово-економічного інституту (ЛФЕІ), факультету Політехнічного інституту. Був завідувачем кафедри прикладних економік ЛФЕІ (1930–1931).

У радянський період наукова діяльність К. зосереджувалась на розробленні питань вітчизняної та зарубіжної економічної історії, фінансової науки, міжнародної торгівлі.

Основні наукові праці:

«История русского народного хозяйства» (М., 2004).

Література: 1. *Виноградов, С. М.* И. М. Кулишер: жизнь и творчество / С. М. Виноградов // Кулишер И. М. История русского народного хозяйства. — М. : Наука, 2004. — С. 3–32.

П. М. Леоненко

КУРАЧ
МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ
(1892–1957)

Курач
Николай Андреевич

— народний комісар фінансів УРСР (1938–1943).

У 1919–1923 рр. служив у лавах Червоної Армії. Після демобілізації працював секретарем та головою окружкому, завідувачем оргінструкторського відділу, завідувачем відділу комунально-

го господарства Чернігова. Вищу освіту здобув у Київському інженерно-будівельному інституті (1937). Голова Київського облвиконкому (1937–1938). У червні 1938 р. очолював Центральну виборчу комісію з виборів до Верховної Ради УРСР.

Упродовж 1938–1943 рр. працював народним комісаром фінансів УРСР. Його діяльність припала на період ухвалення та виконання плану розвитку народного господарства на третю п'ятирічку (1938–1942). Перед партійними та радянськими органами стояло завдання пошуку додаткових джерел фінансування галузей народного господарства. Тому фінансові органи посилили контроль за надходженням платежів до бюджету, виконуючи новий закон про сільськогосподарський податок (1939). Особлива увага приділялась оподаткуванню населення цим податком та іншими платежами в західних областях України — Волинській, Дрогобицькій, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій та Аккерманській, які в 1939 р. увійшли до складу УРСР. До населення цих областей застосовувався закон про сільськогосподарський податок, який був чинним у СРСР, але з іншими нормами дохідності. З ухваленням у 1936 р. Конституції СРСР переглянуті форми й методи податкової роботи на селі. Сільські ради були звільнені від роботи з нарахування й стягнення податків та інших платежів. ЦВК і Раднарком СРСР цю роботу поклали на районні фінансові відділи.

Для фінансування заходів з подальшого технічного переозброєння народного господарства потрібно було не тільки мобілізувати кошти, що передбачалися у фінансових планах, але й вишукувати додаткові резерви. К. спрямовував роботу фінансових органів на поліпшення контрольно-ревізійних функцій, виявлення й усунення порушень фінансової та кошторисної дисципліни, боротьбу з безгосподарністю. Вимагав ефективнішого використання державних коштів, тим більше, що бюджет республіки за 1927–1937 рр. виріс в 11 разів.

Під час Великої Вітчизняної війни, з наближенням фронту до Києва, Наркомфін разом з іншими урядовими установами республіки було евакуйовано спочатку до Харкова, а згодом — до Саратова, де тимчасово розташовувався Раднарком УРСР. В евакуації Наркомфін керував фінансовими органами, вів роботу з перебудови Державного бюджету УРСР відповідно до умов воєнного часу, а також займався фінансуванням евакуйованих установ. Ліквідовувалися фінансові служби всіх управлінських органів республіки, а їх функції покладалися на апарат Наркомфіну України. Ряд установ республіканського підпорядкування, які були евакуйовані в інші республіки СРСР, фінансувалися з республіканського бюджету, а окремі передавалися на фінансування союзному бюджету та бюджетам інших союзних республік.

У період Великої Вітчизняної війни податкова політика залишилася в основному незмінною щодо основних принципів оподаткування. Проте були введені деякі нові податки (у 1942 р. — воєнний податок, з 1 жовтня 1941 р. — податок на неодружених, одиноких і малосімейних громадян, які не мали дітей), а на чинні підвищувалися норми дохідності та ставки.

Протягом лютого 1943 — березня 1944 рр. К. очолював сектор відділу фінансування культури та охорони здоров'я Наркомфіну СРСР.

До вересня 1945 р. перебував у резерві Наркомфіну УРСР, після чого був затверджений завідувачем Київського облфінвідділу, де працював протягом 12 років.

Помер К. у 1957 р.

Г. О. П'ятченко, Л. В. Кухарець

КУТЛЕР
МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ
(1859–1924)

Кутлер
Николай Николаевич

— відомий російський фінансист, підприємець, політичний та державний діяч. Народився в родині дворян-землевласників Тульської губернії. У 1882 р. закінчив юридичний факультет Московського університету. Впродовж 1892–1905 рр. обіймав високі посади — віце-директора департаменту окладних зборів Міністерства фінансів, товариша (заступника) міністра внутрішніх справ, товариша міністра фінансів і водночас управляючого Дворянським та Селянським земельними банками, головного управляючого землеустрою та землеробства (міністра) у Раді міністрів Росії. У своїх спогадах С. Ю. Вітте, який на той час очолював уряд, писав: «На Кутлері я зупинився як на одному з найбільш ділових співробітників моїх під час управління мною фінансами імперії і як на людині чесній та взагалі дуже порядній».

К. брав активну участь в діяльності цих державних установ, займався питаннями фінансів та грошового обігу. Водночас спеціалізувався на аграрних питаннях. За дорученням комісії для перегляду статуту про земські повинності, що працювала при Міністерстві фінансів, у 1894 р. підготував «Короткий історичний нарис і огляд сучасного стану законодавства про земські повинності» («Краткий исторический очерк и обзор современного состояния законодательства о земских повинностях»), «Проект головних підстав перетворення земських повинностей» («Проект главных оснований преобразование земских повинностей») та «Пояснювальну записку до Проекту» («Объяснительная записка к Проекту»).

У 1906 р. підготував проект відчуження частини поміщицьких земель, що здавалися в оренду, на користь малоземельних селян. Проект не знайшов підтримки в урядових колах, і К. на вимогу консервативної дворянської опозиції, підтриманої імператором Миколою II, вийшов у відставку.

З 1906 р. конституційний демократ (кадет), член ЦК партії, автор її аграрної програми. Обраний у II та III Державну думу, де енергійно відстоював аграрну програму кадетів.

У 1913 р. один з авторів «Нового енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза та І. Єфрона.

Член акціонерного товариства поєднаних заводів «Донецький» та «Союз», член ради Азовсько-Донського банку. Під час Першої світової війни член Центрального військово-промислового комітету. У 1917 р. голова Ради зборів гірничопромисловців Уралу. Відстоював їх економічні та політичні інтереси. Виступив проти планів Тимчасового уряду встановити державний контроль над промисловістю, а також проти здійсненого (червень 1917 р.) підвищення податків на доходи підприємців. Водночас установа робітничого контролю над підприємствами розглядав як «анархічні акти», а падіння продуктивності праці в промисловості пояснював надмірним підвищенням зарплати робітникам, скороченням робочого часу і переходом від відрядної зарплати до погодинної та поденної.

На основі Декрету РНК «Про арешт вождів громадянської війни проти революції» К. був арештований 29 листопада 1917 р. Згодом звільнений.

У 1919–1924 рр. співпрацював з радянською владою, працював в Московському відділенні Інституту економічних досліджень (утворений в 1919 р. при Наркоматі фінансів). Очолював комісію промисловості та товарообміну. Керівниками інших секцій та комісій Московського відділення інституту були в 1919–1921 рр.: фінансової — проф. П. П. Гензель, грошового обігу — проф. В. Я. Железнов, бюджетної з податкових реформ та фінансово-

правової — проф. А. Е. Вормс, сільського господарства — проф. С. А. Первушин. Працівники інституту дослідили багато актуальних теоретичних питань: про економічну необхідність існування в Росії приватних селянських господарств, про обмеження управлінських функцій держави в народному господарстві, про визначену самостійність підприємств, про необхідність розвитку місцевих бюджетів, про недоцільність натуралізації господарських відносин і про необхідність використання грошей та грошового обігу.

К. був членом правління Державного банку СРСР. У 1921–1924 рр. брав активну участь у підготовці заходів для грошової реформи. Наприкінці травня вчений виступив на засіданні фінансової секції Інституту економічних досліджень з доповіддю «Про відновлення податків», у якій запропонував проект кардинальної реформи грошового обігу. Суть проекту полягала в переході до системи золотого обігу шляхом випуску золотих монет і припинення подальшої емісії паперових грошей. Разом з тим раніше випущені гроші певний строк використовувалися б в обігу поряд з монетами. Пропонувалося встановити твердий курс паперових грошей щодо золота шляхом їх девальвації відповідно до ринкового курсу. Така грошова система могла існувати лише за відсутності використання емісії для покриття бюджетного дефіциту. К. вважав можливим розроблення збалансованого бюджету на основі запропонованої ним грошової реформи. При цьому бездефіцитність бюджету досягалася б не за рахунок скорочення витрат, а шляхом збільшення бюджетних доходів, насамперед податків.

Під час обговорення доповіді К. на декількох засіданнях фінансової секції проти його проекту радикальної грошової реформи було висловлено цілу низку заперечень і лише кілька учасників обговорення підтримали його. Відомий теоретик у галузі грошового обігу та кредиту проф. З. Каценеленбаум погодився з пропозицією К., вважаючи, що необхідно розірвати існуюче порочне коло — погані фінанси обумовлюють поганий грошовий обіг, і гроші, які знецінились, ускладнюють зменшення бюджетного дефіциту. Випуск золота в обіг був би єдиним радикальним актом для виходу зі скрутного становища. Проте, на думку З. Каценеленбаума, здійснити цей акт потрібно лише тоді, коли в господарському житті з'являться нові елементи, створення яких було метою непу. Більшість учасників дискусії вказували на ймовірність витіснення золотих монет з обігу в разі їх використання водночас із паперовими грошима, перетворенням у скарби. В прикінцевому слові К. наголошував, що поступові заходи при збереженні емісії малорезультативні внаслідок зниження її ефективності. На захист проекту введення паралельної валюти висунув положення про те, що за певних умов може не відбуватися витіснення золота паперовими грошима. При цьому посилався на досвід Росії першої половини XIX ст., коли протягом приблизно 30 років (з 1810) паперові асигнації співіснували з паперовими рублями. Вважав помилковою позицію опонентів, які ставили можливість функціонування стійкої грошової системи в необхідну залежність від упорядкування фінансів. На думку вченого, «вся історія грошового обігу Росії говорить, що при нездорових фінансах може існувати, хоча й не довго, здорова грошова система». Проекти оздоровлення грошового обігу К. були відхилені керівниками фінансової політики.

Помер 10 травня 1924 р. у м. Москві.

- Література:* 1. Сахаров, Н. А. Кутлер Николай Николаевич // Политические деятели России : 1917 : Биографический словарь / Н. А. Сахаров. — М. : БРЭ, 1993.
2. Голанд, Ю. М. Дискуссии об экономической политике в годы денежной реформы 1921–1924 / Ю. М. Голанд. — М. : Экономика, 2006. — С. 34–64.

П. М. Леоненко

ЛАНГЕ
ОСКАР РІЧАРД
(1904–1965)

Lange
Oskar Ryczard

— видатний польський учений-економіст, статистик, академік Польської академії наук (1952), теоретик ринкового соціалізму, державний і політичний діяч.

Народився 27 липня 1904 р. у м. Томашів Мазовецький (Польща). Вивчав право й економіку в Познанському і Ягеллонському (м. Краків) університетах. Магістр юриспруденції (1927), доктор права (1928). Обидва ступені отримав у Ягеллонському університеті. Навчався в Лондонській школі економіки (1929–1930). У 1931 р. захистив дисертацію в галузі статистики на тему: «Статистичне вивчення господарської кон'юнктури». У цьому ж році розпочав викладацьку діяльність в Ягеллонському університеті як асистент професора А. Кржижановського. Після отримання стипендії фонду Рокфеллера (1934) навчався в Гарвардському університеті (США), де співпрацював з Й. Шумпетером та В. Леонтєвим, у Кембриджському університеті й Лондонській школі економіки (Англія). Повернувся до Польщі (1936), обіймав посаду керівника кафедри економіки в одному з вищих навчальних закладів м. Лодзь.

У 1937 р. удруге виїхав до США, де працював викладачем у Каліфорнійському університеті в Берклі. Викладав економіку також у Стенфордському університеті. Упродовж 1938–1945 рр. був професором у Чиказькому університеті. Одночасно викладав в університетах м. Нью-Йорка і м. Торонто.

У 1945–1948 рр. — посол Польщі у США, а у 1946 р. — представник Польщі в Раді Безпеки ООН. Протягом 1952–1955 рр. — ректор Головної школи планування і статистики, професор Варшавського університету (1956), голова економічної ради при Раді Міністрів Польської Народної Республіки (1957–1962). Як радник та експерт з економічних питань, брав участь у розробленні планів господарського розвитку Індії, Цейлону, Єгипту, Іраку.

Розробками в галузях капіталістичного відтворення, світового господарства, статистики, планування й управління, особливо застосуванням математики, кібернетики й обчислювальної техніки в економіці, історії економічної думки вніс значний вклад у розвиток економічної та статистичної науки. Перші праці Л. присвячені дослідженню господарського циклу та рівноваги. У статті «Роль держави при монополістичному капіталізмі» (*Rola państwa w kapitalizmie monopolistycznym*, 1931) критично оцінював можливості втручання держави в економіку капіталізму. Спостереження за перебігом Великої депресії та аналіз економічної теорії Дж. М. Кейнса на початку 30-х рр. привели вченого до висновку про те, що монополії та дії уряду скоріше поглиблюють хаос економіки. У роботі «Гнучкість цін і зайнятість» (*Price Flexibility and Employment*, 1944) розглядав макроекономічні проблеми зайнятості за допомогою мікроекономічних інструментів теорії загальної рівноваги. Піддав критиці основоположні тези неокласичної економічної теорії про гнучкість цін

і заробітних плат, механізм їх автоматичного саморегулювання як основи господарської рівноваги. На його думку, такі погляди неокласиків спрямовані на виправдання політики зниження заробітної плати під гаслом боротьби з безробіттям. Вважав за необхідне ввести фактор грошей до моделі рівноваги. Стверджував, що заміщення між грошима і благами має ключове значення для розуміння процесів, які ведуть до рівноваги та її порушення. Розглядав різні варіанти співвідношення між кількістю грошей і рухом цін. Прийшов до висновку про автоматичне досягнення рівноваги скоріше як випадку, ніж правила.

Іншим важливим напрямом наукових досліджень Л. у 1930-ті рр. стало теоретичне розроблення моделей ринкового самоуправлінського соціалізму. Спільно з польським економістом М. Брейтом обґрунтував одну з таких моделей. У ній усупільнення підприємств здійснюється через передачу титулів власності до всезагального банку. Самостійними галузевими трестами керували б управління, у яких вирішальний голос належатиме робітничій раді. На всезагальний банк покладалось встановлення принципів господарського розрахунку. Для усунення монополістичних тенденцій в діяльності трестів їх зобов'язували приймати на роботу всіх бажаючих. Передбачалося існування значного приватного сектору, але з тенденцією до його зникнення.

У 1936 р. Л. взяв участь у дискусії щодо так званого економічного розрахунку при соціалізмі, що став вирішальною ланкою в концепціях неможливості або можливості соціалістичної планової економіки. Дискусію розпочав ще у 20-ті рр. ХХ ст. видатний австрійський економіст Л. фон Мізес (1881–1973), заперечуючи можливість упровадження економічного розрахунку в соціалістичному господарстві внаслідок відсутності в ньому раціональної системи цін. За своїми поглядами учасники дискусії поділилися на дві групи. Першу ідейно очолили Л. фон Мізес та Ф. фон Хайек (1899–1992) як представники концепції теоретичної (логічної) та практичної нездійсненності соціалізму. Другу представляли, поряд з Л., учені-економісти Г. Дікінсон (Англія), А. Лернер, Р. Холл (США) та ін. Погляди Л. та обґрунтування ним своєї моделі ринкового (конкурентного) соціалізму представлені у статті «Про економічну теорію соціалізму» (*On the Economic Theory of Socialism, 1936–1937*). Головна ідея праці (спільної з Ф. М. Тейлором) полягає в теоретичному обґрунтуванні можливості ефективної алокації (розподілу) ресурсів і в умовах повного одержавлення власності. Центральний плановий орган за відсутності приватної власності на засоби виробництва може встановити ціни шляхом методу спроб і помилок значно швидше, ніж ринковий механізм. При цьому можливе досягнення значно кращих результатів господарювання, ніж в умовах вільної конкуренції. Фактично це модель стимуляції ринку при централізованому управлінні та суспільній (колективній) власності.

У подальшому Л. схилявся до ідеї змішаної економіки, у якій поєднуються приватна і суспільна власність, ринковий механізм і планування, матеріальні і моральні стимули до праці. У другій половині 40-х — першій половині 50-х рр., коли в економічній науці країни панувала сталінська ортодоксія, обіймав незначні академічні посади. У 1952 р. опублікував підручник «Теорія статистики» (*Teoria statystyki*). Після 1955 р., коли політична атмосфера у Польщі знову змінилась, швидко просунувся до професора статистики у Варшавському університеті та голови Економічної ради при уряді Польщі. На 2-му з'їзді польських економістів (червень 1956) виголосив програмну доповідь «Актуальні проблеми економічних наук у Польщі», в якій віддав належне роботі польських економістів у попередні роки, виявив причини відставання економічної науки в країні, але разом з тим зауважив, що на початковій стадії цієї розбудови існувало достатньо загальне знання економічних законів.

У 1959 р. вийшов перший том «Політичної економії» Л., що став широко відомим не лише в Польщі, а й у світі. Праця охоплювала основні питання політичної економії — предмет, методи, економічні закони, зв'язок з праксеологією, соціальну обумовленість економічного знання і короткий виклад сучасної західної економічної теорії. Намагався продемонструвати доречність застосування маржиналістських принципів до аналізу економік із централізованим плануванням та управлінням. «Коли книга була вперше опублікована,—пише М. Блауг,—її вітали як першу справжню спробу об'єднання марксистської та „буржуазної“ економічних теорій, що знаменувала кінець епохи сталінізму в економіках Східної Європи. Проте ідеї цієї книги не отримали розвитку ані в Л., ані в інших економістів із соціалістичного блоку, і економічна теорія в Польщі, Угорщині та Росії залишилась такою ж віддаленою від західної економічної теорії у 80-х рр., як й у 50-х рр.».

Внесок Л. в економічні науки не обмежився лише політичною економією, історією економічної думки та теорією статистики. Учений багато працював також у галузі економетрики. Видав праці «Вступ до економетрії» (1958) та «Оптимальне рішення» (1964), для яких було характерним застосування математичних методів в економічних дослідженнях. Також сприяв розвитку кібернетики та теорії систем, опублікувавши дві книги «Ціле і розвиток у світлі кібернетики» (1962) та «Вступ до економічної кібернетики» (1965). Двічі лауреат Державної премії ПНР.

Література: 1. Блауг, М. Сто великих экономистов до Кейнса. / М. Блауг ; пер. с англ. А. Михайловой, А. Попова, И. Розминского и др.—СПб. : Эконом. шк., 2005.— 352 с.

2. Stankiewicz, W. Historia myśli ekonomicznej. Wyd. rozsz / W. Stankiewicz.— Warszawa : PWN, 2000.— 583 с.

П. М. Леоненко

ЛАФФЕР
АРТУР
(н. 1940)

Laffer
Arthur

— відомий американський економіст, один з фундаторів теорії економіки пропозиції, автор кривої Лаффера.

Народився 14 серпня 1940 р. в м. Янгстауні (штат Огайо, США). Навчався в Єльському та Стенфордському університетах. Отримав у першому університеті ступінь бакалавра з економіки (1962), а в другому — ступінь магістра (1965). Докторську дисертацію з економіки захистив у 1971 р. в цьому ж університеті.

Упродовж 1970–1976 рр. працював професором Університету Пеппердін і членом ради директорів даного закладу, в Школі бізнесу при Чиказькому університеті. Обіймав посаду професора Університету Південної Каліфорнії в 1976–1984 рр.

Протягом 1972–1977 рр. був консультантом ряду державних установ. Учений був першим, хто отримав посаду головного економіста в Держдепартаменті під керівництвом Дж. Шульца (жовтень 1970 — липень 1972). Л. відіграв провідну роль під час підготовки пропозицій щодо зниження податку на нерухоме майно в штаті Каліфорнія (прийнята у 1978 р.).

Л. був одним із засновників виконавчого консультативного комітету Р. Рейгана під час президентських виборів 1980 р., а після його обрання став впливовим економістом як член Консультативної ради з економічної політики (1981–1989).

У 1986 р. Л. був основним кандидатом від республіканської партії в сенат США від Каліфорнії.

Американський економіст був одним із засновників теорії економіки пропозиції (supply-side economics), представники якої акцентували увагу на необхідності вивчення впливу пропозиції окремих факторів на виробництво та механізмів формування необхідних обсягів капіталу й робочої сили. Основна ідея теорії економіки пропозиції — заперечення маніпулятивної фіскальної політики та існуючої системи прогресивного оподаткування як такої, яка негативно впливає на ділову активність, оскільки не стимулює заощаджень та інвестицій, зумовлює нераціональний розподіл факторів виробництва, стає причиною приховування доходів, що призводить до виникнення тіньової економіки, бартерного обміну, прихованої зайнятості.

Як стверджував Л., теорія пропозиції — це, по суті, та галузь економічної теорії, яка концентрує увагу на найособистісніших і найприватніших стимулах і мотивах. На відміну від кейнсіанців, прихильники економіки пропозиції виходять із того, що зростання заощаджень має не негативний, а позитивний вплив на економічний процес, будучи джерелом нарощування інвестицій та економічного зростання.

Прихильники даної концепції вважають, що зростання виробництва можна досягти завдяки стимулюванню праці, заощаджень та інвестицій. Вони пропонували урядам сприяти збільшенню кількості вкладів шляхом податкової реформи, скорочення державних суспільних витрат, усунення бюджетних дефіцитів. Велике значення надавалося також стимулюванню виробництва за допомогою політики прискореної амортизації. Основні елементи економічної політики держави відповідно до концепції економіки пропозиції містять: орієнтованість економічної політики на виробництво, пропозицію; зниження податків з юридичних осіб для вивільнення частини прибутків для інвестування; зниження податків з фізичних осіб задля стимулювання заощаджень населення; приватизацію та дерегулювання економіки; скорочення державних витрат, передусім у соціальній сфері; регулювання пропозиції грошової маси.

Представники теорії економіки пропозиції розглядають проблему оподаткування як конкретну економічну політику, обґрунтовуючи свої висновки економетричними моделями та програмами подальшого розвитку економіки. Особливо цінними й конкретними є розробки, які стосуються інфляційних очікувань, податкового стимулювання виробничого нагромадження, розмежувань функцій грошової й бюджетної політики тощо.

Л. є також автором концепції «податкового клину» (tax wedge), який держава «вбиває» між економічними суб'єктами та процесом виробництва. На думку вченого, для збільшення виробництва потрібно здійснити такі заходи економічної політики, які б одночасно підвищували і попит корпорацій на фактори виробництва, і спроможність цих факторів бути зайнятими. Із цією метою необхідно знизити податки, але це буде ефективним, якщо знижуються граничні ставки податків.

Дослідження Л. присвячені також оптимальному рівню оподаткування та стимулюючому впливові зниження податків на інвестиційну діяльність. Учений показав специфіку впливу фіскальної політики на сукупну пропозицію («крива Лаффера»). Економічний зміст цієї кривої полягає в тому, що коли податкове навантаження переходить оптимальну межу, то надходження до бюджету згодом починають зменшуватися. На думку вченого, у вигляді податків не можна стягувати до бюджету понад 30–35 % доходів. Доходи бюджету з підвищенням податкових ставок знижуються. В умовах перевищення оптимального рівня оподаткування спостерігаються такі негативні економічні процеси: скорочення ділової активності, зниження заінтересованості в заощадженні та інвестуванні, банкрутство суб'єктів підприємницької діяльності, ухиляння від сплати податків, перехід економічних суб'єктів у «тіньовий» сектор економіки.

Л. виходив з того, що вплив податків на попит відчувається швидше. У короткостроковому періоді їх зниження однозначно сприятиме зростанню сукупного попиту й зменшенню обсягів податкових надходжень. Для того, щоб став відчутним вплив змін в оподаткуванні на пропозицію, потрібно більше часу, оскільки це пов'язано з процесом виробництва, але позитивний ефект від цих змін є також досить тривалим.

Довгостроковим періодом вважають проміжок часу, достатній для пристосування платників податку до будь-яких змін його ставки. Аналіз кривої Лаффера для довго- та короткострокового періодів розкриває протиріччя, яке існує на практиці: оскільки в короткостроковому періоді зменшення податків знизить податкові надходження до бюджету, то уряд намагається утримувати їх на високому рівні; підприємці ж будуть вимагати їх зменшення для стимулювання економіки з боку пропозиції, що призведе до зростання податкових надходжень у довгостроковій перспективі.

З врахуванням зменшення бюджетних надходжень після зниження податків пропонувалися різні способи вирішення проблеми бюджетного дефіциту. Передбачалося зменшити соціальні програми, скоротити апарат державного управління, відмовитися від малоефективних державних витрат (наприклад, субсидій промисловим підприємствам, витрат на розвиток інфраструктури тощо). Згідно з теорією економіки пропозиції зниження податків призведе до зростання реального ВВП як податкової бази, що разом зі скороченням державних витрат забезпечить збалансування державного бюджету.

До цього часу продовжується вивчення математичних та емпіричних аспектів кривої Лаффера як у теоретичному, так і в прикладному напрямках. З теоретичної точки зору це моделювання фіскальних та виробничих процесів і обґрунтування параболічного вигляду графіка та наявності так званих точок Лаффера, із практичної — це розрахунки щодо визначення даних точок для окремих країн.

Крива Лаффера найкраще описує залежність податкових надходжень до бюджету від ставки податку на додану вартість. Вона була побудована на рівні макроекономіки, тому її можна використовувати не для окремих видів податків, а, як і передбачав Л., для «усередненого сукупного податку». Проте в більшості країн використовується поняття податкового тягаря, який визначається співвідношенням фактичних податкових надходжень до бюджету країни та обсягу ВВП. Такий підхід суперечливий. З одного боку, в ньому не знаходять відображення потенційні податкові надходження, насамперед ті, що внаслідок важкого податкового тягаря не надходять до бюджету, а з другого боку — частина ВВП, яка вироблена в тіньовій економіці.

У основу концепції кривої Лаффера покладена ідея про існування залежності податкової бази від ставки усередненого сукупного податку за аналогією із залежними від неї податковими надходженнями до бюджету. Існує два підходи до розуміння точок Лаффера: коли досягається максимальне значення ВВП та коли максимуму досягають податкові надходження до бюджету.

Максимальний обсяг ВВП досягається при значенні показників податкового тягаря менших, ніж за умови надходження до бюджету максимальних податкових доходів. Це означає, що в проміжках точок Лаффера двох видів збільшення податкових надходжень до бюджету можна забезпечити і при відносному згортанні виробництва (при скороченні ВВП), тобто «поправки» до кривої ґрунтуються на врахуванні фактора часу, зокрема інтервалу, необхідного для проявлення ефекту Лаффера.

Л. вважав, що зниження податкових ставок не викличе скорочення загальної суми бюджетних надходжень, а призведе до збільшення виробництва й зростання доходів, суттєво розширить загаль-

ну базу оподаткування, тому в кінцевому підсумку доходи бюджету не скоротяться. Але для повного збалансування державного бюджету необхідно скоротити соціальні виплати населенню, що становлять значну частину державних витрат. Зменшення податкового тягаря дасть можливість знизити ціни на ресурси, скоротити витрати виробництва в багатьох галузях і в такий спосіб не тільки послабити інфляцію, але й створити умови для зростання виробництва та зниження дефіциту бюджету.

Досягнення Л. в економічній сфері отримали широке визнання. Вчений був у списку «Дванадцяти людей, які формували 80-ті рр.», опублікованому газетою «Лос-Анджелес таймс» (Los Angeles Times) 1 січня 1990 р., та в «Галереї найвидатніших людей, що вплинули на наш щоденний бізнес», надрукованої журналом «Уолл-стріт» (Wall Street Journal) 23 червня 1989 р. Розроблення концепції кривої Лаффера було названо «пам'ятною подією» у фінансовій історії. Учений отримав ряд нагород за досягнення в галузі економічної теорії. Серед них — дві нагороди від Федерації фінансових аналітиків за видатні статті, опубліковані в провідних журналах світу.

Свої знання Л. використовує в практичній діяльності. У 1979 р. заснував компанію «Лаффер асошіейтс» (Laffer Associates, м. Нешвілл, штат Теннессі) та став її генеральним директором. Діяльність фірми зосереджена на дослідженні макроекономічних, політичних і демографічних змін, що мають вплив на глобальні фінансові ринки. Л. є членом ради директорів або радником багатьох публічних та приватних акціонерних товариств. Теоретичні погляди Л. відображені у його численних статтях.

Н. Ю. Мариненко, Г. В. Ціх

ЛЕБЕДЕВ
ВАСИЛЬ ОЛЕКСАНДРОВИЧ
(1833–1909)

Лебедев
Василий Александрович

— видатний учений-економіст, людина енциклопедичних знань, автор численних робіт з різних проблем економіки та фінансів, широко відомий у наукових колах як автор підручника з фінансового права, унікального у своєму роді твору.

Народився у дворянській родині Нижегородської губернії. Батько майбутнього вченого-фінансиста був відомим свого часу лікарем у м. Нижньому Новгороді. Початкову освіту здобував удома, а із четвертого класу продовжив її в Нижегородській гімназії, де й закінчив повний курс освіти із золотою медаллю. Після закінчення гімназії у 1853 р. продовжив навчання на юридичному факультеті Казанського університету.

У 1857 р. закінчив університетський курс зі ступенем кандидата юридичних наук і з особливим свідоцтвом про успішне освоєння предмета сільського господарства. У кінці того ж року приїхав до Санкт-Петербурга для складання іспиту на ступінь магістра політичної економії. Незабаром вступив на службу в Міністерство внутрішніх справ (департамент виконавчої поліції), проте півтора роки потому через серйозну хворобу вимушений був залишити посаду.

У 1862 р. за сприянням Казанського університету був включений до переліку молодих людей для відрядження за кордон для навчання фінансовим наукам. Протягом 2,5 років перебував у Німеччині, де відвідував лекції відомих професорів з політичної економії, фінансової науки, римського права та інших наук. Згодом переїхав до м. Лейпцига, де повторно прослухав низку курсів, у тому числі й фінансове право у професора К. Рау, за підручниками якого вчилася вся тодішня Європа. Стажування в Німеччині справляє значний вплив на формування наукових по-

глядів Л. Пізніше саме він перекладе на російську мову працю «Основні початки фінансової науки» К. Рау, розпочавши таким чином свою наукову діяльність.

Навесні 1866 р., після повернення в Росію, Л. отримав запрошення від Санкт-Петербурзького Імператорського університету, де і викладав більше 40 років фінансові науки на кафедрі фінансового права юридичного факультету. Пройшов шлях від приват-доцента до заслуженого професора, від рядового семінариста до декана юридичного факультету. Із січня 1867 р. починається його науково-педагогічна діяльність у Санкт-Петербурзькому університеті. Він розробляє і читає курс фінансового права студентам юридичного й адміністративного відділень юридичного факультету.

У 1868 р. захищає дисертацію на тему: «Про поземельний податок» у Казанському університеті. На юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету отримує ступінь магістра фінансового права й призначається штатним доцентом, а з 1884 р. — екстраординарним професором. До цього часу визначається напрям його наукової діяльності, який концентрується на проблематиці державного і місцевого бюджетів та оподаткування. Цей напрям реалізується в підготовці і викладанні спецкурсів, написанні підручників і монографій.

Перша монографічна наукова робота Л. «Про поземельний податок» була написана під безпосереднім впливом ідей К. Рау, після стажування в Німеччині. У 1860–1870 рр. проблема поземельного податку, його розміру і справедливості розподілу привертала увагу російської інтелігенції, від економістів чекали роз'яснень із цього питання. Книга Л. стала своєрідним відгуком на цей суспільний запит. У праці автор докладно виклав і критично оцінив погляди різних учених на проблему оподаткування земельної власності, а також докладно вивчив досвід даного виду оподаткування в передових європейських країнах. Особливу увагу приділив огляду літератури, дав детальний виклад історії обкладання земельного доходу в Росії.

Згодом, у 1886 р., у Санкт-Петербурзькому університеті захистив докторську дисертацію на тему: «Місцеві податки: досвід дослідження теорії і практики місцевого обкладання», отримав ступінь доктора фінансового права. Поява цієї роботи була реакцією на реформи, які проводилися у сфері земського самоврядування. Бюджети земств формувалися за рахунок зборів з нерухомого майна. Виникла практична потреба визначення цінності і прибутковості землі та нерухомості як об'єктів оподаткування. При написанні книги вчений використовував матеріали, зібрані під час неодноразових відряджень у різні європейські країни. По трьох з них (Франція, Англія та Пруссія) він провів глибоке вивчення місцевих податків. За сприяння відомого вченого-фінансиста Л. Штейна, який високо оцінив наукову роботу Л., ця праця була перекладена німецькою мовою.

Наукова праця Л. не тільки давала відповіді на питання організації місцевого оподаткування, але й упродовж двадцяти років була єдиним російським твором з теорії та практики місцевих фінансів. Продовження теорія місцевих фінансів знайшла у таких роботах: «Про заходи щодо поліпшення місцевих фінансів» (П. Гензель, А. Соколов та ін.), «Місцеві фінанси» (В. Твердохлебов), «Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат» (М. Цитович) та ін.

З 1867 р. Л. почав читати курс фінансового права, а існуючий брак підручників компенсував рукописними конспектами його лекцій, які видавалися студентами літографічним способом. У 1881 р. уперше опублікував курс своїх лекцій. Це видання було таким великим, що сприймалося сучасниками як фінансова енциклопедія. Багато ідей для цієї роботи він перейняв у К. Рау і А. Вагнера.

Протягом 1882–1885 рр. Л. наполегливо працював над узагальненням і систематизацією своїх поглядів та висловив їх у роботі «Фінансове право» у 2 томах. Планував видати чотири томи,

другий та третій присвятивши теорії державних доходів, четвертий — державному кредитові. Оскільки це був практично перший російський фундаментальний підручник з фінансового права, то фахівці звернули на нього пильну увагу. З позитивними відгуками на підручник виступили професор С. І. Іловайський (Імператорський Новоросійський університет) та І. Т. Тарасов (Демидівський юридичний ліцей), а також академік І. І. Янжул. Відомий учений-фінансист С. І. Іловайський зазначав: «Фінансове право» професора Л. з Петербурзького університету може бути поставлено поряд із кращими іноземними фінансовими підручниками. Тут зібраний украй багатий матеріал з літератури, історії, сучасної практики та статистики фінансів. Названа праця є справжньою фінансовою енциклопедією». Фахівці відзначали багатство матеріалу та змістовність видання (майже тисяча сторінок), його безумовний вплив на розвиток загальної теорії фінансової науки. Цінність роботи полягає в аналізі розвитку фінансової системи та фінансової науки. Особливу увагу було приділено внеску таких учених у розвиток фінансової науки, як Ж. Боден, А. Вагнер, Т. Гоббс, Д. Локк, А. Сміт, Ф. Юсті.

Варто зазначити, що підручник «Фінансове право» перевидано у 2000 р. видавництвом «Статус» із зазначенням його наукової актуальності і в теперішній час.

Категорію «фінанси» Л. трактував таким чином: «...під словом фінанси треба розуміти не тільки державні доходи або грошові засоби, але взагалі всі матеріальні або особисті засоби, які держава або суспільна влада має у своєму розпорядженні для задоволення потреб суспільства».

Окрім фінансового господарства, досліджував і питання грошей та грошового обігу. Так, у 1889 р. виступав з доповіддю на урочистостях Санкт-Петербурзького університету з доповіддю про суть грошей та їх основні функції. Намагався об'єднати дві протилежні теорії грошей: класичну і номіналістичну.

Кар'єрне зростання вченого продовжувалося, він затвердується у званні професора (1888), а згодом — заслуженого професора (1891). З 1899 р. призначений деканом юридичного факультету. Під час викладання в Санкт-Петербурзькому університеті працював з визначними вченими-фінансистами того часу Л. В. Ходським, В. Т. Судейкіним, І. Х. Озеровим.

Л. пішов з життя 2 травня 1909 р. За свою багаторічну і бездоганну службу вчений нагороджений орденами Св. Станіслава 1-го і 2-го ступенів, Св. Анни 2-го ступеня, Св. Володимира 3-го ступеня, відзнакою бездоганної служби за сорок років на Володимирській стрічці, срібною медаллю в пам'ять царювання імператора Олександра III.

Відомий як у Росії, так і за її межами вчений-фінансист мав чудову бібліотеку. Він усе своє життя стежив за новими працями, які виходили друком, особливу увагу приділяючи європейській економічній літературі. Після його смерті вдова вченого на згадку про нього передала в дар Санкт-Петербурзькому університету частину наукової бібліотеки, яка налічувала близько 4 тис. томів.

С. В. Бойко

**ЛИТВИНЕНКО
МИКОЛА ЯКОВИЧ**
(1892 — р. с. невідомий)

*Литвиненко
Николай Яковлевич*

— народний комісар фінансів УСРР (червень — жовтень 1919 р.).

Народився в родині службовця, освіту здобув у Сумській реальній школі та Київському комерційному інституті. Революційну діяльність розпочав ще під час навчання в реальній школі,

де входив до революційного комітету середніх шкіл, активніше залучився до революційної роботи під час навчання в інституті.

У 1911–1913 рр., як член студентської української громади, у гуртках молоді проводив пропагандистську роботу. З 1914 р. приєднався до українських соціалістів-революціонерів і працював у київській групі Української партії соціалістів-революціонерів на Чернігівщині та Полтавщині, брав активну участь у всіх студентських та робітничих демонстраціях, страйках, поширенні революційних настроїв. У 1916 р. делегований партією до м. Полтави. У перші дні революції з полтавською групою революціонерів заснував Раду робітничих та селянських депутатів та був обраний до Полтавського військово-революційного комітету і Полтавського виконкому, де працював у губернському земельному комітеті.

У 1918 р. частина українських есерів (соціал-революціонери) перейшла на комуністичні позиції і організувала Українську комуністичну партію (боротьбистів), яка мала колосальний вплив на селі. Л. був одним з її активних учасників, брав участь у виданні газети «Боротьба».

У червні 1919 р. призначений на посаду народного комісара фінансів УСРР. Ця посада в умовах воєнного комунізму не мала політичного значення, оскільки фінансова політика визначалася і контролювалася Москвою. Фінанси республіки склалися як з податків, так і з контрибуцій, що слугували знаряддям для економічної й політичної боротьби із заможними верствами населення та сприяли мобілізації матеріальних ресурсів для ведення воєнних дій. Основну роль відігравали не планомірні грошові податки, а методи прямої експропріації. На посаді наркома фінансів перебував недовго. Подальша його доля невідома.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

**ЛІБЕРМАН
ОВСІЙ ГРИГОРОВИЧ**
(1897–1981)

*Либерман
Евсей Григорьевич*

— відомий український учений-економіст, теоретик і практик економічної реформи середини 60-х рр. ХХ ст.

Народився 2 грудня 1897 р. в м. Славуті Подольської губернії (нині Хмельницька обл.) у родині службовця. З відзнакою закінчив Київську гімназію (1915). У 1915–1920 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету. Водночас працював статистиком Всеросійської земської спілки (1915–1917), секретарем Київської міської продовольчої управи (1917–1918), секретарем губернського державного контролю (1919–1920).

Після закінчення університету переїхав до м. Харкова, де працював завідувачем організаційного відділу Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) України. Продовжив навчання як практикант Інституту праці НК РСІ (1923–1925). Завідуючий лабораторією обліку й аналізу виробництва інституту (1925–1930). Завідувач кафедри економіки та організації машинобудівного виробництва Харківського інженерно-економічного інституту (ХІЕІ) (1930–1941). Читав курси лекцій з політичної економії та наукової організації праці. Перебував у наукових відрядженнях у Німеччині (1924–1925, 1929), де вивчав методи організації обліку виробництва та керував закупівлями спеціальної техніки для першої в країні станції машинного обліку на Харківському заводі «Серп і Молот». У 1926–1930 рр. був завідувачем цієї станції, займався організацією обліку виробництва на промислових підприємствах Харкова. У 1930 р. був доповідачем

на Першій Всесоюзній конференції з планування в машинобудуванні (м. Москва). У 1930–1933 рр. екстерном закінчив машинобудівний факультет ХІЕІ.

Протягом 1938–1939 рр. перебував під слідством, був засуджений за сфабрикованим звинуваченням у шпигунстві, терористичній та шкідницькій діяльності. Після звільнення (1940) захистив кандидатську дисертацію «Планування серійного виробництва встановленими партіями й баланс успішності цехів».

У 1941–1943 рр. знаходився в евакуації, службовець Міністерства фінансів Киргизької РСР. Упродовж 1944–1946 рр. — науковий співробітник Науково-дослідного фінансового інституту (м. Москва). Після повернення до Харкова завідував кафедрою економіки та організації машинобудівного виробництва ХІЕІ (1947–1962). На чолі створеного ним колективу вчених-економістів у 1947–1950 рр. розгорнув широку програму досліджень у галузі машинобудівних підприємств Харкова й Харківської області, створив у ХІЕІ науково-дослідну лабораторію економіки та планування машинобудівельного виробництва Харківського раднаргоспу. Була розроблена оригінальна модель взаємозв'язку та взаємовизначеності показників собівартості й рентабельності продукції. При її побудові використано низку виробничих показників (обсяг виготовленої продукції, собівартість, оптова ціна, загальний фонд заробітної плати на підприємстві, чисельність, заробітна плата робітників тощо).

У 1956 р. захистив докторську дисертацію на тему «Шляхи підвищення рентабельності соціалістичних підприємств». Професор (1959). Працював професором кафедри статистики та обліку виробництва Харківського державного університету (1963–1981). Для багатогранної наукової творчості Л. характерна спрямованість на вирішення складних практичних економічних завдань щодо створення нових прогресивних принципів і методів на різних рівнях господарювання. Його праці пов'язані насамперед із проблемами реформування економіки, її лібералізації. Учений одним з перших усвідомив необхідність і визначив шляхи ринкових перетворень у межах соціалізму для країни з панівним директивним централізованим плануванням та управлінням народним господарством.

Значну увагу Л. приділяв обґрунтуванню й поширенню в країні положень про органічну притаманність товарно-грошових відносин системі соціалізму. Він докладно вивчив зміст розробки питання співвідношення плану та ринку, обґрунтував ідеї поєднання в господарському механізмі планових важелів і засад розвитку товарно-грошових відносин. Ішлося насамперед про зменшення ролі натуральних показників у системі планування й управління, заміну їх вартісними, істотне обмеження кількості показників, що затверджувалися централізовано. Учений вважав, що втілення цих пропозицій відкрило б можливість системного аналізу показників роботи підприємства та допомогло уникнути принципу планування «від досягнутого».

У 1962 р. Л. подав до ЦК КПРС доповідну записку «Про вдосконалення планування й матеріального заохочення роботи промислових підприємств». У першій половині 1960-х рр. надрукував у періодичній пресі низку статей, у яких розкрив основні положення доповіді. Серед них стаття «План, прибуток, премія» (газета «Правда» від 9 вересня 1962), а також «Ще раз про план, прибуток, премію» (газета «Правда» від 20 вересня 1964). Пропозиції вченого такі: зберегти державне планування основної номенклатури продукції, що виробляється підприємством; надати права підприємству самостійно планувати ефективність роботи; рентабельність виробництва визначати як оціночний показник ефективності за встановленою для неї державою стабільною шкалою, що й виконувала роль нормативу тривалої дії; створити на підприємствах фонди матеріального

заохочення, розмір яких мав залежати від досягнутої рентабельності виробництва, зростання прибутку чи обсягу реалізованої продукції. Статті започаткували загальносоюзну дискусію щодо необхідності економічної реформи, в обґрунтуванні якої Л. брав активну участь.

Вересневий Пленум ЦК КПРС (1965) ухвалив постанову «Про покращення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва». У країні розпочалась економічна реформа, що увійшла в історію під назвою «костигінської». Л. доклав великих зусиль, щоб доповнити систему економічних методів управління господарським розрахунком, особливо внутрішньозаводським.

Наслідком удосконалення господарського механізму на початковому етапі стало пожвавлення економіки, зростання темпів її розвитку, підвищення добробуту населення. Проте організаційно-економічні резерви, задіяні завдяки запропонованим змінам у системі планового господарювання, були повністю вичерпані вже протягом восьмої п'ятирічки (1966–1970).

По суті реформаторські ідеї Л. не знайшли повного реального впровадження. Не вдалося досягнути оптимального поєднання централізованого планування та управління з розширенням прав і господарської самостійності підприємств. Заходи з реформування господарського управління вирізнялися непослідовністю впровадження або мали частковий характер. Планування виробництва продукції, ціноутворення, призначення керівництва, власність на самі підприємства залишалися в руках держави. Зрештою економічна реформа, мета якої полягала у вдосконаленні планової економіки та зміцненні соціалізму, була поступово згорнута.

У праці «Економічні методи підвищення ефективності суспільного виробництва» («Экономические методы повышения эффективности общественного производства», 1970; перекладена англійською, іспанською та німецькою мовами) Л. дав розгорнутий виклад концепції економічної реформи 1965 р., проаналізував хід здійснення та виклав своє бачення її перспектив.

Література: 1. Лортикян, Э. А. Ученые экономисты Харькова XIX — середины XX ст. : словарь-справочник / Э. А. Лортикян, С. П. Кучин. — Полтава : Скайтек, 2010. — С. 74–82.

О. П. Сліпенчук

**ЛІНДАЛ
ЕРІК РОБЕРТ**
(1891–1960)

*Lindahl
Erik Robert*

— народився у 1891 р. у м. Стокгольмі. Закінчив Лундський університет у Швеції. Після закінчення університету і захисту докторської дисертації працював професором економіки у Вищій школі комерції м. Гетеборга (1932–1939 р.), Лундському (1939–1942 р.) та Упсальському університетах (1942–1960 р.). Був одним з найяскравіших представників стокгольмської економічної школи. Протягом 1956–1959 рр. — президент Міжнародної економічної асоціації.

Свою наукову діяльність розпочав з досліджень у галузі державних фінансів. Виходячи з принципів маржиналізму, будучи послідовником К. Вікселя, намагався розвинути ідеї цього економіста стосовно державних фінансів, зокрема досягнення справедливого розподілу вигод і видатків надання суспільних благ. В основі його аналізу оподаткування були покладені сформульовані К. Вікселем принципи.

У 1919 р. Л. у своїй докторській дисертації «Підстави оподаткування» довів, що діяльність держави необхідна для задоволення потреб людей, а природнім джерелом її фінансування є оподатку-

вання. У дусі вікселіанської концепції вважав державу чимось на кшталт колективу вільних громадян, які обирають обсяги надання суспільних благ та розподіл тягаря їх фінансування шляхом вільного волевиявлення за принципом одностайності. Оптимальним є такий обсяг надання суспільного блага та відповідний розподіл податків між громадянами, за який усі без винятку проголосують.

Запропонував метод визначення обсягу та фінансування суспільних благ, який був близьким до ринкового рішення, відомий як «ціноутворення за принципом вигоди» (benefit pricing). Незважаючи на те що вигоду від споживання суспільних благ важко виміряти, учений вважав, що інструментарій маржиналістського аналізу надає таку принципову можливість. У результаті добровільного волевиявлення встановлюється «рівновага Ліндала», за якої всі індивіди погоджуються на певний обсяг суспільного блага та податкові ціни, що являють собою частку кожного з них у фінансуванні даного суспільного блага. Рівноважні податкові ціни у цій моделі отримали назву «ціни Ліндала». Підстави для збирання податків визначалися справедливістю розподілу власності й доходів, а відповідна ціна суспільного блага встановлювалася аналогічно до ціни приватних благ. Пропозиція суспільних благ державою у її моделі є функцією від видатків на надання цих послуг і від того, яку частку цих видатків добровільно готові взяти на себе окремі індивіди.

Головною суперечністю запропонованого Л. механізму було те, що індивіди мають схильність приховувати свої дійсні вподобання щодо суспільних благ та перекидати тягар їх фінансування на інших, а також існує небажання брати на себе адекватну частку фінансування потреб держави, для чого необхідний примус. Крім того, аналізуючи проблему справедливості розподілу податкового тягаря, учений зауважив, що індивіди не завжди спроможні вірно оцінювати свою вигоду від надання окремого суспільного блага, а тому він вважав, що вони приймають рішення, ґрунтуючись на вірогідних вигодах від сукупності суспільних благ. Виходячи із цього, Л. прийшов до висновку, що найкращим методом оподаткування було б оподаткування за принципом вигоди, яку отримує окремий індивід від споживання окремого суспільного блага.

У своїх дослідженнях теорії грошей та грошово-кредитної політики приділяв значну увагу впливу монетарної політики на функціонування економіки. Зокрема, до його здобутків належить дослідження ролі керівництва банківської системи в забезпеченні стабільності цін в економіці, а також ролі чинника в очікуванні господарських суб'єктів щодо заходів державної політики. Лише тоді, коли населення і підприємницький сектор не можуть передбачити дійсні результати реалізованих заходів, можна очікувати, що грошово-кредитна політика справить визначений вплив на рівень цін.

Помер у 1960 р. у м. Упсала (Швеція).

Основні наукові праці:

«Підстави оподаткування» (Die Berechtigung der Besteuerung, 1919).

«Деякі суперечливі питання теорії оподаткування» (Some Controversial Questions in the Theory of Taxation, 1928).

«Сфера та засоби монетарної політики», 2 т. (Scope and Means of Monetary Policy, 1929).

«Методи монетарної політики» (Methods of Monetary Policy, 1930).

«Зауваження щодо проблеми динамічного ціноутворення» (A Note on the Dynamic Pricing Problem, 1934).

«Студії теорії грошей і капіталу» (Studies in the Theory of Money and Capital, 1939).

«Проблема збалансування бюджету» (The Problem of Balancing the Budget, 1935).

«Про Кейнсіанську економічну систему» (On Keynes' Economic System, 1954).

- Література:* 1. Bertil, O. Erik Lindahl : In Commemoration / Ohlin Bertil // Ekonomisk Tidskrift.— 1960.— Mar.— P. 1–4.
 2. Селигмен, Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен.— М. : Прогресс, 1968.— 600 с.
 3. Siven, C.-H. Analytical Foundations of Erik Lindahl's Monetary Analysis: 1924–1930 / Claes-Henric Siven // History of Political Economy.— 2002.— Vol. 34.— № 1.— P. 111–153.

С. В. Слухай

ЛО
ДЖОН
 (1671–1729)

Law
John

— одним з перших серед практиків XVIII ст. намагався осмислити грошове господарство.

Народився в столиці Шотландії — м. Единбурзі — в родині дворянина. Маючи гроші, гарну зовнішність і манери, рано розпочав життя гравця і бретера. Вважається грошово-паперовим меркантилістом. Захоплювався ідеями створення банку нового типу. У 1704 р. повернувся з континентальної Європи в Шотландію, яка знаходилася в економічній кризі. Застій у торгівлі, безробіття у містах, дух підприємництва подавлений. Свій проект вирішення труднощів виклав у книзі, яка вийшла в м. Единбурзі в 1705 р. під назвою: «Гроші і торгівля, розглянуті у зв'язку з пропозицією про забезпечення нації грошима». Пропонував поповнення країни грошима не тільки за рахунок активного торгового балансу, а й випуску банкнот. Їх кількість в обігу мала визначати потреба господарства у грошовій масі, а не запаси дорогоцінних металів у державі, як радили інші меркантилісти. Наявність грошей у країні — це ключ до економічного процвітання. На думку Л., вони забезпечать повне використання землі, робочої сили, підприємницького таланту.

Право випуску паперових кредитних грошей надавалося винятково державному земельному банку під забезпечення землею та іншими неметалевими активами. «Використання банків — найкращий спосіб, який до цих пір застосовувався для збільшення кількості грошей», — відзначав Л. Уведення в обіг паперових банкнот, на його думку, мало вести до зростання загальної грошової маси і вирішити кілька проблем:

- поповнення державної скарбниці за рахунок вивільнення з обігу металевих (товарних) грошей;
- зниження загального рівня позичкового процента;
- активізації торгівлі й, відповідно, збільшення прибутків.

Разом з тим слід указати на два принципи системи Л., значення яких важко переоцінити для майбутніх монетаристів: 1) проведення банками політики кредитної експансії, тобто надання позик, що набагато переважають запаси металевих (товарних) грошей у банку; 2) обов'язковий державний статус банку і здійснення ним економічної політики держави. Отже, можна стверджувати, що фінансит першим звернув увагу на кредит, який відіграє важливу роль у розвитку капіталістичного виробництва. Він одним з перших зрозумів дієві можливості, які надавалися відкриттям того факту, що гроші, а таким чином і грошовий капітал, можна виробити або створити. Відносячи Л. до «головних провісників кредиту», К. Маркс саркастично вказував на такі характерні його особливості: «приємний характер поєднання шахрая і провидця». Проте у практиці часткового резервування, що покладено в основу всієї банківської справи для забезпечення можливостей еластичного розширення обсягів позик і поповнення обігу, Л. не помітив потенційних небезпек для стійкості самої банківської системи: схильності банку безконтрольно роздувати свої позики заради прибутку, а звідси і можливість краху банку;

експлуатації можливостей банку за рахунок розширення обсягів випуску банкнот не для задоволення економіки, а для покриття дефіциту в державному бюджеті, наслідком чого була інфляція. У вказаний період ще не знали слова «інфляція», проте саме вона могла з'явитися і в банку, і в країні, де він діяв.

Відзначимо, що більше ніж двісті років потому представники нового монетаризму особливого значення для функціонування ринкової системи надаватимуть процесу кредитування, а не просто грошовій транзакції і грошовій масі, що обслуговує економіку. Як і Л., вони робитимуть акцент не просто на значенні грошової пропозиції, а на пропозиції кредитних фондів в умовах недосконалої (асиметричної) інформації та ринку.

Ідеї Л. не мали підтримки на батьківщині, а парламент Шотландії ухвалив навіть спеціальну резолюцію, в якій зазначалося, що «нав'язування паперового кредиту шляхом парламентського акту — справа, яка не підходить для нації». Це відкинуло реалізацію проекту Л. майже на десять років. Усі ці роки він продовжував займатися грою і спекуляцією, завдяки чому нагромадив капітал у 1,6 млн ліврів. Зі своїм багатством він поїхав до м. Парижу. Надзвичайно гострий розум і аналітичні здібності підказали, що саме тут ухопляться за його проект. Інтуїція не підвела. Після смерті у вересні 1715 р. Людовика XIV Філіп Орлеанський, який стикнувся з подвійною кризою — фінансовою, пов'язаною з обслуговуванням непомірного державного боргу, і загально-економічною, яка виявилася в низькому рівні господарської активності, зробив практичний крок для реалізації згаданих ідей. На хвилі успіху Л. відчув себе французом. Прийняв французьке підданство і навіть католицьку віру.

Зміна економічної ситуації в державі дала можливість Л. у 1716 р. організувати власний приватний банк. Він почав випускати банкноти з гарантійним розміном на повноцінні срібні монети. Банкноти банку Женераль, випуск яких у цей період успішно здійснював Л., залучались в обіг і часто приймалися навіть із премією. Перший позитивний економічний ефект обігу паперових грошей сприяв тому, що вже через рік уряд дозволив приймати банкноти Л. при сплаті податків. Талановитий адміністратор, спритний ділок, умілий політик і дипломат за підтримки регента впевнено оволодів усією грошовою і кредитною системами країни. Підтримка державою діяльності банку Л. прискорила активне кредитування переважно промисловості й торгівлі під низькі проценти. В економічному житті намітилося помітне пожвавлення. Завойована довіра клієнтів через набутий авторитет забезпечувала простір для реалізації головних ідей паперово-грошового меркантилізму.

З 1718 р. року створений Л. банк став називатися Королівським, набувши фактично державного статусу. Для реалізації ідей наприкінці 1719 р. ним було засноване величезне підприємство — Індійська компанія. На відміну від своєї попередниці, Ост-Індської компанії, це не було об'єднання вузької групи торгівців, які розподіляли між собою паї. Акції Індійської компанії призначалися для продажу серед порівняно широкого кола капіталістів й для активного обігу на біржі. Компанія була міцно пов'язана з державою не тільки через отримані привілеї й участь у ній самого Філіпа Орлеанського, а й через зрощення з банком. Подібні акціонерні товариства в Західній Європі й Америці почали виникати лише в середині XIX ст. Компанія отримала певні права і привілеї на торгівлю в Америці та інших частинах світу (Африці, Індії, Китаї) під зобов'язання щодо управління державним боргом. Вона фактично виконувала роль посередника між державною скарбницею та її кредиторами.

Забезпечувати достатню пропозицію грошей і підтримувати низький рівень процента за позиками, щоб активізувати господарську діяльність, мав банк, який давав капіталістам у позику гроші для купівлі акцій компанії, вів її фінансові справи. Узявши на себе державні борги, Л. ре-

структурував їх на вигідних для скарбниці умовах. Кредиторам запропонував конвертувати наявні в них цінні папери в акції його компанії, які на той час неухильно піднімалися в ціні. Зростання їх курсу стимулювалося банкотною емісією, а їх надійність підкріплювалася гарантією викупу їх банком. Це сприяло різкому зростанню попиту на акції. Фінансові авантюри, на думку Й. Шумпетера, часто створюють різні філософсько-економічні системи, які він називає адміністративною геніальністю, що «ставить його (Л.) в перший ряд монетарних теоретиків усіх часів».

У результаті діяльності банку й акціонерної компанії кредитні ставки знизилися до 2 %, що сприяло зростанню інвестування та поживавленню промисловості й торгівлі. Проте надмірне збільшення ціни акції (зі 160 ліврів при перших випусках до 18 тис. ліврів у 1720 р.) було штучним і не мало матеріального забезпечення. Л. поклав у кишеню великий прибуток. Можна припустити, що він був одним з перших мільярдерів планети. Компанія Л. поглинула майже всі французькі колоніальні компанії і стала всемогутньою монополією. Його система породила ажіотаж і спекуляцію при купівлі-продажу акцій. Мета полягала в тому, щоб привернути увагу, зацікавити покупців. У той же час він дуже енергійно й з розмахом розширював справу компанії. Випередив час і попередив майбутнє, поєднав реальну справу з мистецтвом реклами, поширюючи друковані вісті про казково багатий край, який освоювала компанія. Якби ризиковані колоніальні підприємства були успішними, то грандіозні намагання Л. контролювати і реформувати економічне життя великої нації з фінансових позицій, оскільки саме це в кінцевому рахунку означав його план, виглядали б зовсім по-іншому як для його сучасників, так і для істориків економічної думки. З позицій сьогодення можна піддати сумніву той факт, чи постраждала б у підсумку від цього гігантського підприємства Франція. Це ж стосується і теорії. Навряд чи можна заперечувати значний вплив згаданих подій на становлення і розвиток класичної теорії банківської справи.

Одним з перших пояснив мінову вартість срібла, яке використовувалося як гроші, з позицій кількісної теорії (чисельність грошей у порівнянні із чисельністю товарів). Проте оскільки срібло як гроші не має іншого призначення, окрім купівлі благ, то його можна замінити матеріалом, який зовсім не має товарної цінності, таким як віддрукований папір, оскільки гроші не є цінністю, на яку обмінюються блага, це цінність, за посередництва якої вони обмінюються. Це положення розрубало вузол, який до цього часу зв'язував гроші з товаром, що мав «внутрішню» цінність. На думку Л., переваги паперових грошей не тільки в дешевизні матеріалів, й у відсутності турботи про те, як отримати і зберегти адекватну грошову масу, але й у тому, що чисельність грошей повністю піддається управлінню.

Л. у своїх обґрунтуваннях використав доктрину В. Петті про потреби торгівлі, щоб показати, як додаткова чисельність товарних або паперових грошей поглинеться позичальниками завдяки широким можливостям отримання прибутку. На його думку, доходи, які виплачені незайнятим, нададуть поштовх новій хвилі споживчого попиту. Наполягання на необхідності зменшення кредитного відсотка мають сприяти збільшенню прибутку, який буде погашений зростанням проданих товарів, тому ціни не тільки не зростатимуть, а насправді можуть навіть знизитися. Очевидно, що висновки Л. передбачають високу еластичність пропозиції товарів, коли невелике збільшення ціни приводить до значного зростання пропозиції.

Висловлена Л. думка в цілому суперечить кількісній теорії грошей, але водночас вона сумісна з окремими її версіями. Потреба поступового збільшення пропозиції грошей пояснюється практиком необхідністю не змінювати рівень цін і заробітної плати, які склалися в результаті даного розподілу дорогоцінних металів між країнами. Отже, можна зробити висновок про те, що його

доктрина «гроші стимулюють торгівлю», яка передбачала нібито перманентний нерівноважний стан, може бути віднесена до перехідних періодів. Доречно наголосити, що Д. Юм у своїй динамічній версії кількісної теорії допускав подібну можливість, не заперечуючи і значення повзучої інфляції для економічного зростання. Приплив золота, за спостереженнями Юма, поступово впливає на ціни: «Спочатку ніяких змін не відбувається; потрохи ціни, спочатку одного товару, потім іншого зростають до тих пір, поки в цілому не досягнуть потрібної відповідності з новою чисельністю грошей у країні. На мою думку, збільшення кількості золота і срібла сприятливе для промисловості тільки в цей інтервал, або проміжний стан, між припливом металів і підвищенням цін».

Дослідники, вказуючи на деякі технічні дефекти схеми Л., які дійсно послужили важливими додатковими причинами її занепаду, подають її як шахрайство. Разом з тим зазначають, що період перших двох десятиліть XVIII ст. став нагромадженням досвіду, який підтвердив колишні здогадки про залежність грошового господарства від реальної економіки. Практика Л., що шокувала Європу, стала поштовхом до переосмислення ролі грошей і торгівлі, загального повороту економічної думки до з'ясування проблем виробництва й розподілу багатства. Крім негативного уроку, перший етап експерименту продемонстрував значні регулюючі можливості паперово-грошових і фінансових технологій, які здатні забезпечити реальне поживлення господарського життя. Досвід організації компаній з масовою участю дрібних акціонерів мав піонерний і практичний у послідуєчому характер й у подальшому був широко використаний у всіх країнах Європи.

На жаль, ідея регульованого грошового обігу була забута багатьма економістами аж до часу, коли знову нагадала про себе — після 1919 р. Водночас варто зазначити, що у 1852 р. система Л. відродилася в підприємстві спритних фінансистів братів Перейра — паризькому акціонерному банку «Gredit Mobilier». На питання, які засоби використовував цей банк, щоб примножити свої операції і підкорити весь промисловий розвиток Франції спекулятивній біржовій грі, один із братів відповів: «Та ті ж самі, які використовував Ло».

Учений далі розкривав цю схожість детальніше. Незважаючи на те, що банк уже в 1887 р. збанкрутував, оскільки не зміг заплатити за своїми зобов'язаннями (дивіденди до 40 %), він відіграв значну історичну роль, поклавши початок нової ери банківської справи — створення спекулятивних банків, тісно пов'язаних із промисловістю. Із розвитку великих акціонерних товариств, які захоплювали пануючі позиції в різних галузях промисловості, зі зростання гігантських банків і їх зрощування з промисловими монополіями на межі XIX–XX ст. утворився фінансовий капітал.

У жодні порівняння не йде крах системи Л., наприклад, із крахом Нью-Йоркської біржі у 1929 р. або іншими надінфляціями XX ст., коли гроші знецінювалися в мільйони і мільярди разів. Інфляція стала нормою, постійною рисою капіталістичної економіки, набувши нового змісту. Сучасна інфляція — це загальний народногосподарський процес, який часто пов'язаний з надлишковою емісією паперових грошей, проте не обмежується тільки нею. У багатьох випадках первинним фактором інфляції виступає підвищення цін, не пов'язане безпосередньо з «грошовою» стороною, а викликане іншими причинами: політикою монополій, товарним дефіцитом, зовнішньоекономічною ситуацією. Однак згодом збільшення грошової маси немов підпирає рівень цін, який зріс, закріплює його і може у свою чергу підштовхнути інфляцію. Як грошова маса, так і рівень цін набули в сучасних умовах однобокої еластичності: вони ніколи не зменшуються, а тільки зростають. Зародження цієї закономірності простежується вже в системі Л.

Монетарна теорія Л. не знайшла прямих послідовників у науці. Разом з тим протягом наступного століття осмислення лоуїзму відіграло важливу роль у становленні й розвитку тео-

рії фінансів. Блискучий розквіт класичної політичної економії XVIII і першої половини XX ст. значною мірою відштовхувався від критичного аналізу його ідей. Боротьба з так званою ерессю відіграла важливу роль у становленні поглядів П. Дюпона, Ф. Кене, Ж. Тюрго, А. Сміта, Д. Рікардо. Аналізуючи розвиток французької політичної економії, Й. Шумпетер відмітив вплив ідей Л. на виникнення фізіократії, а публікації Дюпона, на його погляд, стали першою дійсною історією економічної науки.

Якщо проаналізувати описання Л. суті феномену грошей (гроші передусім є товаром), то його можна віднести до теоретиків-матеріалістів. Проте він розглядав гроші вже як знаряддя впливу на розвиток економіки. Щоправда, при цьому не залишав поверхневої сфери обігу і навіть не намагався пізнати складну анатомію і фізіологію капіталістичного виробництва. Класична політична економія прагнула проникнути насамперед у закони цього виробництва і відшукати закономірності розподілу його результатів, критикуючи «ересь» Л.

План Л. з регулювання, реформування й виведення на новий рівень усієї національної економіки Франції спирався на ідею активного втручання феодально-бюрократичної держави. Його торгова монополія була своєрідним придатком держави. Між тим саме проти обтяжливого втручання держави в економіку виступили і фізіократи, і А. Сміт. Проте, як з'ясувалося згодом, у своїх теоретичних поглядах класики виявилися дещо однобічними. Глибоке відчуття відсутності універсальності «природного порядку» і всесіяlaissez-faire (принцип невтручання), притаманне Л., було належно оцінене значно пізніше.

Загострення суперечностей капіталізму змусило економічну науку переглянути її попереднє ставлення до ідей Л. Його своєрідна реабілітація відбулась у часи Л. Блана й І. Перейри. Згодом цей процес, зрозуміло з інших позицій, здійснювали неокейнсіанці, ідеологи державно-монополістичного капіталізму. Центром їхнього аналізу стали ідеї Л. щодо впливу на економіку через кредитно-фінансову сферу і втручання держави. Капіталотворча концепція кредиту, яку недооцінили класики, аналізувалася і представниками нової парадигми сучасного монетаризму.

Ідеї Л. про благотворну роль достатності грошей та інфляції в різних варіантах знайшли відродження у сучасній економічній літературі. Представник сучасного монетаризму М. Фрідмен обґрунтував золоте грошове правило для достатності монетизації економіки. У поміркованій інфляції сучасні монетаристи шукають порятунку від руйнівних економічних криз, масового безробіття, стагнації в економічному житті. Проте пропонується ними соціально-економічна політика, якщо вона проводиться в життя, створює власні проблеми і конфлікти.

Запроваджені регулятивні механізми стимулювання інвестування реальної економіки Л. знайшли відображення в економічній теорії XX ст. в умовах, коли грошове господарство трансформувалося в систему паперово-грошового обігу. Тим самим логічними стали пропозиції французького банкіра-фінансиста, що дало підставу визнати Л. великим економістом-теоретиком, ідеї якого набагато випередили свою епоху.

Після краху компанії в 1720 р., Л. із сином, залишивши дружину, дочку і брата, таємно виїхав у м. Брюссель. Усе його майно було конфісковане і використане для сплати кредиторам. У 1723 р. переїхав у м. Лондон з надією знову розпочати справу, проте діяти мав уже більш обачливо і стриманіше. Не отримавши схвалення з боку уряду Англії своїх проєктів, залишив країну в 1728 р. Останні роки провів у м. Венеції, де його відвідував Монтеск'є, і де, як виправдання перед нащадками, написав «Історію фінансів часів регентства», яка вперше була надрукована 200 років після його смерті.

В. Є. Новицький, П. І. Юхименко

ЛОРІА
АКІЛЛЕ
(1857–1943)

*Loria
Achille*

— відомий італійський учений-економіст, фінансист, соціолог.

Закінчив юридичний факультет Болонського університету. З 1881 р.— професор у м. Сієні, згодом у м. Падуї, а з 1903 р.— професор кафедри політичної економії Туринського університету. Свої економічні та фінансові погляди і критику концепцій інших учених достатньо повно виклав у праці «Економічна теорія політичного ладу» (*La teoria economica della costituzione politica*, 1886). Про популярність цієї книги свідчать переклади її французькою, німецькою та англійською мовами. Один з розділів праці — «Фінансова політика як результат та знаряддя інтересів класів власників» — перекладений російською мовою як окреме видання. Намагався звести всі явища політичної та інших сфер життя суспільства до економічних причин. Це явище в літературі отримало назву економічного матеріалізму.

Відомий також як автор тверджень щодо протиріч між першим і третім томами «Капіталу» К. Маркса. Вважав, що теорія додаткової вартості абсолютно несумісна з існуванням середньої норми прибутку. Заперечував економічний закон вартості, стверджуючи що товари ніколи не продаються відповідно до самої вартості, а вона у свою чергу встановлюється у сфері обміну. Ототожнював вартість із ціною, яка, на його думку, визначається в кінцевому підсумку попитом та пропозицією. У ході заочної полеміки Ф. Енгельс піддав критиці ці положення. У сучасній економічній літературі питання про зазначені протиріччя розглядається в межах полеміки стосовно так званої проблеми трансформації вартості. Л. критикував австрійську школу фінансової науки, зокрема теорію її основоположника Е. Сакса.

Ідеальною моделлю побудови справедливого суспільства вважав аграрний соціалізм, економічною основою якого є дрібна земельна власність. Констатував поділ суспільства на протилежні за фінансовим становищем та економічними й політичними інтересами класи. Відповідно до цих класових позицій визначав фінансове господарство як виробництво суспільних послуг (товарів), до яких необхідно застосувати загальні закони цінності, дія яких є неоднаковою в різних економічних умовах (вільна конкуренція, монополія). При вільній конкуренції податок має дорівнювати власній ціні суспільних послуг, що споживаються його платником. Вид податку (пропорційний чи прогресивний) залежатиме від зростання ціни суспільних послуг, що їх потребує платник: пропорційне чи більше щодо його доходу. При обмеженні вільної конкуренції (монополія) відбувається відповідна зміна закону, що управляє чисельністю та вартістю суспільних послуг. Привілейовані класи покладають на робітничий клас найбільшу частину податкового тягаря. Цим пояснюється зміст принципу визначення доходів держбюджетів витратами. На думку Л., він суперечить здорзовому людському глузду, але стає раціональним за умови, коли один суспільний клас визначає суспільні витрати та отримує від них користь, а інший дає засоби на їх покриття. Суспільні послуги стають безплатними для тих, хто їх установає, і відповідно обсяг їх може бути безмежно розширеним за свавіллям законодавців.

Схвалював історичний підхід до з'ясування категорій справедливості та моралі у фінансовій науці, яка засвідчила їх неоднаковий зміст на різних стадіях розвитку людства. Вважав, що із цієї причини вчені (А. Вагнер та ін.) намагалися висунути як основу організації податків принцип історичної справедливості. Проте вона є продуктом певної епохи і повинна мати силу лише для неї одної.

Запровадження прогресивного податку пояснював прагненням буржуазії звільнитися від частини своїх доходів для уникнення падіння прибутку на процент. Для обґрунтування необхідності прогресивного податку використав такий аргумент: власна ціна державних послуг, що їх вимагають окремі платники податків, може зростати відповідно до їх майна більшою мірою, ніж пропорційно, а тому частина необхідних державних послуг, які споживають дрібні капіталісти та наймані робітники, має оплачуватися великими власниками.

- Література:* 1. Лориа, А. Финансовая политика как результат и орудие интересов владельческих классов / А. Лориа.— М., 1907.
2. Лориа, А. Социология: ее задача, направление и новейшие успехи : Лекции, читанные в Падуанском университете : пер. с англ. / А. Лориа.— СПб., 1903.
3. Пушкарева, В. М. История финансовой мысли и политики налогов / В. М. Пушкарева.— М. : Инфра-М, 1996.— 192 с.
4. Шумпетер, Й. А. История экономического анализа : В 3 т. : пер. с англ. / Й. А. Шумпетер.— СПб. : Эконом. шк., 2004.— Т. 3.— 1232 с.

П. М. Леоненко

**ЛУКАС
РОБЕРТ ЕМЕРСОН**
(н. 1937)

*Lucas
Robert Emerson*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1995).

Народився в м. Якіма (штат Вашингтон, США). Після переїзду родини до м. Сіетла закінчив тут у 1955 р. середню школу. Оскільки мав хороші математичні знання, то батьки сподівалися, що він продовжить навчання в місцевому університеті та стане інженером. Натомість Л. мріяв про Чиказький університет. Проте на той час в університеті не було прикладної спеціалізації. Водночас бажання пізнати минуле світової цивілізації спонукало його вступити на історичний факультет університету, який закінчив у 1959 р. Здійснюючи ознайомлення з курсом економічної історії, усвідомив надмірні, як для студента-історика, прагнення до знань про економіку. За його власним зізнанням, економіку він полюбив одразу. Саме тому повернувся до Чиказького університету та навчався на економічному факультеті. Тут закінчив аспірантуру й у 1964 р. під керівництвом А. Харбергера захистив дисертацію на науковий ступінь доктора економічних наук.

Трудову діяльність почав у 1962 р. лектором економічного факультету рідного університету. З 1963 р. перейшов працювати асистентом професора економіки в Університеті Карнегі — Меллона. У той час тут сформувалася група молодих науковців, серед яких разом з Л. були Дж. Мут, Т. Сарджент, Е. Прескотт та ін. Ними започатковані перші дослідження щодо утворення та динаміки очікувань. Працюючи тут протягом 11 років, Л. згадує їх як прекрасний творчий період, коли були сформовані основи його світогляду як ученого.

У Чиказькому університеті 1967 р. отримав учене звання доцента, а 1970 р.— професора економіки. З 1975 р. перейшов працювати професором економіки до цього ж університету. Тут протягом восьми років був заступником керівника економічного факультету, а у 1986–1988 рр. очолював його. У цей період активно співпрацював з авторитетними науковими виданнями. У 1972–1978 рр. був помічником редактора «Журналу економічної теорії», з 1977 р.— заступником редактора «Журналу монетарної економіки», протягом 1978–1988 рр. редагував «Журнал політичної економії». Водночас не полишав активної наукової діяльності. Найбільший внесок у розвиток макроеконо-

міки, переважно теорії раціональних очікувань, зробив, узагальнивши, систематизувавши та класифікувавши всю ту чисельність і різноманітність обчислювальних, аналітичних, економічних, економетричних і статистичних методик, інструментарію та механізмів, що здавалася нескінченою та безладною, як броунівський рух, та підвів до аналізу економіки, що динамічно розвивається.

Проблема очікувань є надзвичайно багатогранною й досить суперечливою. Учасники економічної діяльності (фірми, підприємці, робітники) не тільки слідкують за інформацією та отримують її, а й обробляють, оцінюють, навчаються на основі отриманої інформації. Займаючи певний соціальний статус, володіючи професійними навиками, досвідом, наслідуючи традиції та правила гри, люди неоднозначно реагують на зовнішні події та очікувані зміни. Знайомство з механізмом формування очікувань дає можливість точніше уявити вплив економічної політики на розвиток господарського процесу. Економісти-кейнсіанці не вводили очікування у свої моделі, хоча у Дж. Кейнса йшла мова про очікувану граничну ефективність капіталу. Монетаристи ж, зокрема М. Фрідмен, сформулювали теорію адаптивних очікувань. Вони виходили з того, що фірми коригують свої очікування (і дії), виходячи з подій минулого, тенденцій і підтверджень або помилок минулих прогнозів. Аналогічно оцінюється ймовірна ситуація на ринках товарів, динаміка цін, зміна кон'юнктури. Такі судження лежать в основі теорії адаптивних очікувань, що займала до початку 1960-х рр. домінуючі позиції в науці. Адаптивні очікування опираються на трохи звужену, обмежену оцінку; фірми використовують переважно минулий досвід, минулі «траєкторії» у русі змінних параметрів.

Завдяки Л. макроекономіка зазнала суттєвих перетворень. Ним були проведені серйозні розробки та перевірена на практиці гіпотеза про раціональні очікування, сформульовані принципи та вирішені питання макроекономічної оцінки економічної політики. На противагу адаптивним раціональні очікування зорієнтовані більше на майбутнє, ніж на минуле. Л. виходить з того, що не слід розглядати споживачів і підприємців лише як об'єкти макрорегулювання. «У них є свої мізки, і очікування людей такі ж важливі для економіки, як економічна політика уряду. Найпростіший приклад, — вважає він, — прогноз зростання інфляції негайно прискорює це зростання». Розроблена Л. гіпотеза раціональних очікувань базується на повнішій та ширшій інформації, на аналізі, оцінках майбутніх подій, прогнозах. На думку лауреата Нобелівської премії Г. Саймона, класичний спосіб включити очікування в економічну теорію — це передбачити, що той, хто ухвалює рішення, може оцінити загальний ймовірнісний розподіл майбутніх подій. Оскільки при формуванні своїх очікувань економічні суб'єкти використовують наявну доступну інформацію оптимально (раціонально), то і їхні очікування, вважає Л., слід розглядати як раціональні (звідси й назва теорії). Отримуючи інформацію, наприклад, про несподіване зростання цін на готову продукцію, підприємці розширюють виробництво, зростає попит на додаткову робочу силу та капітал. Відповідно до гіпотези раціональних очікувань, негайно настає відповідна реакція підприємців на це зростання: вони збільшують свої інвестиції в елементи виробничого капіталу, товарно-грошові запаси розсмоктуються і поступово ринкова ситуація стабілізується. Ті господарські суб'єкти, які найшвидше і найкращим чином використовують отриману інформацію, вживають заходи, що здатні збалансувати виробництво і зайнятість, у результаті чого циклічні коливання припиняються. Раціональні люди використовують усю наявну інформацію, включаючи інформацію про те, як функціонує економіка та як держава проводить економічну політику. Це дає їм можливість передбачати наслідки змін в економіці — незалежно від того, чим викликані зміни (економічною політикою чи чим-небудь іншим) — і відповідним чином приймати рішення, які максимізують особистий добробут.

У своїх наукових розвідках Л. виходить не з того, що люди завжди роблять точні передбачення, а з того, що люди не роблять постійно помилкових передбачень, які можуть використовуватися політиками. Крім того, ключові інституції, що приймають рішення — крупні фірми, головні фінансові установи і профспілкові організації — наймають на роботу економістів, які допомагають передбачити результати нової державної політики. Отже, постійно обманювати основні інституції економіки (ті, що приймають рішення) видається неможливим. Таким чином, суть теорії раціональних очікувань полягає в таких положеннях. По-перше, вона базується на двох фундаментальних передумовах: споживачі, підприємці та робітники розуміють, як функціонує економіка, здатні оцінити майбутні результати політичних та інших змін і вибрати лінію поведінки, що відповідає їхнім власним інтересам; ринки висококонкурентні, а ціни та ставки заробітної плати швидко пристосовуються до змін попиту та пропозиції. По-друге, ця теорія стверджує, що коли люди реагують на очікувані результати стабілізаційної політики, ефективність її зводиться до нуля. Тому ця теорія підтримує правила поведінки як альтернативу дискретної політики.

З початку 70-х рр. ХХ ст. теорія раціональних очікувань привернула до себе велику увагу економістів. Її привабливість пояснюється двома обставинами. По-перше, як і у випадку з монетаризмом, ця теорія уявляється такою, що здатна замінити кейнсіанство, яке ніби неспроможне пояснити та поправити за допомогою політики становище, коли інфляція та безробіття існували одночасно у 70-х та на початку 80-х рр. По-друге, вона міцно спирається на теорію ринків, або на мікроекономічну теорію. Отже, теорія раціональних очікувань прагне встановити зв'язок між макро-і мікротеоріями, який економісти шукають уже тривалий час. Підтвердженням практичної значущості теорії раціональних очікувань було проведення ряду досліджень на матеріалі дефляційних процесів в американській економіці 80-х рр. Попередня інфляція в економіці США була далекою від своєї гіперстадії й тому її наслідки не були настільки чітко виражені. Разом з тим дефляція початку 80-х рр. суттєво знизила реальний обсяг виробництва, більше ніж це очікувалося, виходячи з теорії адаптивних очікувань. Деякі економісти вважають, що подібні позитивні зміни в економіці США відбулися на основі кредиту довіри, який був виявлений вищими політичними і фінансовими колами. Під ним вони розуміють, що крива сукупного попиту американської економічної системи зсунулася вниз переважно завдяки вірі народу, що адміністрація президента Р. Рейгана та керівники Федеральної резервної системи серйозно вирішили покінчити з інфляційними процесами. Такий ефект у принципі сумісний з теорією раціональних очікувань. На базі цієї теорії сформульовані правила, які дають змогу об'єктивно оцінити економічну політику держави; розроблені узагальнюючі багатофакторні економетричні моделі функціонування ринкової економіки. Також теорія раціональних очікувань складає необхідну методологічну основу всіх моделей нових класиків. Саме вона підводить єдине мікроекономічне обґрунтування під аналіз макроекономічних проблем.

Продовжуючи працювати над проблемою формування очікувань, Л. відкрив фактично новий напрям досліджень, який називають «критика Лукаса». Учений доводить, що очікування залежать від багатьох чинників, у тому числі від економічної політики уряду. Це необхідно приймати до уваги при оцінці передбачуваних результатів коригування цієї політики. Л. вважає, що традиційні методи оцінки варіантів політичних заходів не досить добре враховують вплив політики на формування очікувань. Одним із прикладів «критики Лукаса» може бути оцінка впливу затрат на зниження темпів інфляції. Звичайний метод розрахунку співвідношення втрат (кількості процентних пунктів ВВП, якими доведеться жертвувати для зниження інфляції на один процентний

пункт) базується на передбаченні про залежність очікуваних темпів інфляції від їх минулих значень. Зміна очікувань, яка пов'язана з імовірними змінами економічної політики, може значно знизити затрати на боротьбу з інфляцією. Іншими словами, традиційна методика розрахунку співвідношення втрат не дає достовірних результатів, оскільки підпадає під «критику Лукаса». Таким чином, «критика Лукаса» — це твердження про те, що традиційні методи аналізу економічної політики не можуть адекватно відобразити вплив змін економічної політики на очікування населення.

Саме за розроблення та застосування гіпотези раціональних очікувань, яка привела до зміни макроекономічного аналізу та поглиблення розуміння економічної політики, Королівська академія наук Швеції нагородила Л. Нобелівською премією. Більше того, він запропонував механізм передбачення раціональності основної частини факторів, що впливають на майбутні зміни економічних показників, а відповідно, і можливість розрахунку та обліку майбутніх умов ринку.

Однією з видатних наукових розробок Л. в економічному аналізі є нове теоретичне обґрунтування суті й характеру так званої кривої Філіпса. Він кардинально змінив професійний погляд на неї, звернувши увагу більшою мірою на рівноважну інтерпретацію, ніж на звичну інтерпретацію в руслі надлишкового попиту. Із цієї кривої випливало, що існує позитивна обернена залежність рівня зайнятості від рівня інфляції. У 60-х рр. крива Філіпса вважалася найстійкішою залежністю в економічній теорії. Це значною мірою виправдовувало в очах економістів та громадян дії урядів тих держав, які для покращання поточної ситуації в економіці вдавалися до експансіоністської грошово-кредитної політики. Проте дуже часто така політика призводила до негативних наслідків. На початку 1970-х рр. Л., використовуючи численний масив фактичних даних, довів, що крива Філіпса в короткостроковому періоді має позитивний схил, але у довгостроковому — вона вертикальна. Це пояснюється тим, що серед економічних суб'єктів панують раціональні очікування; господарські органи досить оперативно формують свої очікування згідно з новою політикою держави, що автоматично відбивається на процесі формування заробітної плати і цін. Теорія раціональних очікувань не передбачає державного втручання в економіку. Л. заявляє, що вельми недружньо налаштований щодо державного втручання в багатьох випадках. Висновок про те, що держава не повинна втручатися в економіку впливає з відомої спеціалістам функції пропозиції Л. Припускається, що оскільки учасники господарського процесу поінформовані про державні заходи, то очікуваний ними рівень цін співпадає з фактичним рівнем, відповідно економічна політика не впливає на реальне виробництво продукції. Зміни в останньому можуть мати місце лише в тому випадку, коли учасники господарського процесу зіштовхуються з несподіваними заходами чи ж роблять помилки. Л. вважає, що небажано здійснювати навіть несподівані для суб'єктів господарювання заходи з боку держави (навіть якщо вони були б ефективними), оскільки вони породжують додаткову непевність. Тому державі залишається лише контролювати рівень цін і пропозицію, причому останню — шляхом зниження податків.

Таким чином, теорія Л. підводить до висновку про безперспективність, безплідність економічних дій з боку держави. Теоретичні дослідження Л. опубліковані в багатьох його працях. Зокрема, до них належать «Очікування і нейтральність грошей» (1972), «Рівноважна модель в економічному циклі» (1975), «Дослідження з теорії ділового циклу» (1981), «Раціональні очікування і економетрична практика» (спільно з Т. Сарджентом, 1981), «Нова класична макроекономіка» (1984), «Моделі циклів ділової активності» (1985), «Рекурсивні методи в дослідженні економічної динаміки» (1989).

Своїм високим професіоналізмом завоював повагу й авторитет серед колег-науковців. У 1979–1982 рр. був обраний членом виконавчого комітету Американської економічної асоціації, а у 1987 р. — її віце-президентом. У 1982–1984 рр. обирався членом ради Міжнародного економічного товариства, у 1997 р. — її президентом. Зараз входить до складу багатьох професійних та громадських організацій, редколегій наукових журналів, а також є редактором окремих друкованих економічних видань. Л. — член Американської академії мистецтв і наук, Національної академії наук США, почесний професор Чиказького університету, почесний доктор Паризького університету та Афіньського університету економіки та бізнесу.

М. В. Довбенко

ЛУКІНОВ
ІВАН ІЛАРІОНОВИЧ
(1927–2004)

Лукинов
Иван Илларионович

— видатний український вчений-економіст, аграрник, партійний і державний діяч.

Народився 5 жовтня 1927 р. у с. Попівка Корочанського району Белгородської області (Росія) в селянській родині. Після закінчення восьми класів середньої школи (1941) розпочав трудову діяльність в місцевому колгоспі. У повоєнний час закінчив Корочанський сільськогосподарський технікум (1946), економічний факультет Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва (1951), аспірантуру Інституту економіки АН УРСР (1954). У 1954 р. захистив кандидатську, згодом (1964) — докторську дисертацію, отримав вчене звання професора (1968).

Після закінчення аспірантури кілька років працював молодшим науковим співробітником в Інституті економіки АН СРСР. В подальшому був на керівній партійній та адміністративній роботі. Упродовж 1956–1967 рр. Л. був завідувачем сектору економіки і науки сільгоспвідділу ЦК Компартії України. У 1965–1967 рр. працював завідувачем відділу Інституту економіки АН УРСР. Протягом 1967–1976 рр. вчений очолював Український науково-дослідний інститут економіки та організації сільського господарства ім. О. Г. Шліхтера. Упродовж 1976–2003 рр. обіймав посаду директора Інституту економіки Академії Наук, з лютого 2003 р. став почесним директором цього інституту (з 1 січня 2004 р. — Об'єднаного інституту економіки НАН України).

За цей період Інститут перетворився на великий науковий центр, підвищилася його роль як провідної наукової установи України з економічної теорії та корінних проблем народного господарства. Істотних змін зазнала структура інституту: замість дрібних підрозділів, що займалися розробкою галузевої тематики, з'явилися нові великі відділи з найважливіших напрямів економічної науки. Для поглиблення спеціалізації наукових досліджень за сприяння Л., переважно на базі наукових підрозділів Інституту економіки, було організовано нові наукові установи: Інститут світової економіки і міжнародних відносин (1978), Інститут економічного прогнозування (1997). На самостійні інститути були перетворені також Львівське та Одеське відділення Інституту економіки. Значною мірою завдяки зусиллям Л. виникли такі організації, як Міжнародна українська економічна асоціація та Міжнародний інститут менеджменту (МІМ).

Л. вніс вагомий внесок у розвиток сучасної економічної науки. Особливо важливими є його дослідження актуальних проблем відтворення, ціноутворення і рентабельності, системи економічного регулювання і створення стабільних умов господарювання, аграрних відносин, розробки теорії диференціальної ренти, міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції.

Наукові праці вченого кінця ХХ — початку ХХІ ст. відкрили новий етап його науково-дослідній діяльності. До найважливіших праць належать: «Економічні трансформації наприкінці ХХ ст.» (К., 1997; удостоєна премії ім. М. В. Птухи НАН України у 1998 р.); «Эволюция экономических систем» (М., 2002). В центрі досліджень перебували питання теорії та практики ринкових перетворень в Україні та інших постсоціалістичних країнах, обґрунтування моделі ринкового господарства, засад системного підходу до соціального захисту населення тощо.

Член Президії НАН України (1976–2004). Віце-президент НАНУ — голова секції суспільних наук (1979–1993). Академік-секретар Відділення економіки НАНУ (1976–1980, 1993–1998). Радник Президії НАНУ (2004). Л. був обраний дійсним членом (академіком) восьми академій — Національної академії наук України (1976), АН СРСР (1984), Російської академії наук (1992), ВНСГНІА (1973), Російської академії сільськогосподарських наук (1992), Української академії аграрних наук (1991), Академії економічних наук України (1993), Шведської Королівської академії сільського та лісового господарства (1975).

Відзначений високими державними нагородами: трьома орденами, медалями, Почесною Грамотою Верховної Ради України. Удостоєний престижними науковими нагородами: «Золота медаль» Міжнародної асоціації сприяння національній промисловості (Франція), «Золота медаль М. Д. Кондратьєва» Міжнародного фонду М. Д. Кондратьєва і Російської академії природничих наук ім. В. І. Вернадського за вклад у розвиток суспільних наук (2001), Золотою медаллю «Керівник Європейського співтовариства ХХІ століття» Міжнародної компанії «Європейські контракти» (2001). Л. було присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

Л. помер 4 грудня 2004 р. в м. Києві.

П. М. Леоненко

ЛВВОВ
ДМИТРО МИХАЙЛОВИЧ
(1850 — р. с. невідомий)

ЛВВОВ
Дмитрий Михайлович

— відомий російський учений-фінансист, юрист.

Народився 21 жовтня 1850 р. у Пензенській губернії. Вихованець Пензенської духовної семінарії. Закінчив Казанський університет зі ступенем кандидата юридичних наук. Служив у Харківській судовій палаті (1875–1877). Кандидат на професорське звання по кафедрі поліційного права Казанського університету (1877–1879). З 1 червня 1879 р. залишений ще на один рік у цьому ж статусі, проте на кафедрі політичної економії та статистики.

Захистив у Московському університеті магістерську роботу на тему: «Промисловий податок і методи його встановлення у західноєвропейських державах та в Росії» (травень 1880), отримав ступінь магістра фінансового права. У 1880 р. обраний доцентом кафедри фінансового права Казанського університету. Перебував у зарубіжному науковому відрядженні (1881–1882). Екстраординарний професор на кафедрі фінансового права (1884), ординарний професор на цій же кафедрі (1893). У вересні 1893 р. захистив у Казанському університеті докторську дисертацію на тему: «Податок зі спадщини».

Видав «Курс фінансового права» (1886), «Покажчик до джерел російського фінансового права» (1897), а також низку статей у журналах з питань різних видів податків (промислового, оброчного, зі спадщини та ін.), їх історичного розвитку. Праці Л. відзначаються ретельним опрацюванням

багатого фактичного та історичного матеріалу. Прихильник прямого оподаткування на місцевому рівні. Вважав, що стягнення непрямих податків вимагає збільшення апарату фінансової адміністрації, значних витрат на адміністрування замість використання цих коштів для покриття поточних видатків бюджету чи відновлення таких за його словами, «аморальних інститутів», як регіональне мито.

Основні наукові праці:

«Налог с наследства, по современному учению финансовой науки. Актовая речь» (Казань, 1883).

«Оброчная подать, ее история и действующее законодательство» (1886).

«Очерк развития кассовых и контрольных учреждений в России за истекшее двадцатилетие» (1889).

П. М. Леоненко

**ЛЬЮЇС
АРТУР ВІЛЬЯМ**
(1915–1991)

*Lewis
Arthur William*

— відомий англійський економіст, лауреат Нобелівської премії (1979).

Народився в м. Кастрі — столиці маленької держави британської Вест-Індії на о. Сент-Люсія в Карибському морі. Навчався в місцевому коледжі св. Марії. Після закінчення його пішов працювати клерком, оскільки для вступу до університету був надто молодим і не мав достатньо грошей для навчання. У 1933 р. вступив до Лондонської школи економіки, у якій віддавав перевагу господарському управлінню, бухгалтерському обліку та комерційному праву. У 1937 р. отримав ступінь бакалавра в галузі комерції і диплом з відзнакою. Продовжуючи навчання в докторантурі, почав свою викладацьку діяльність у Лондонському університеті. У 1940 р. отримав науковий ступінь доктора наук з економіки. З 1948 р. перейшов працювати професором до Манчестерського університету. Тут здійснював викладацьку і дослідницьку роботу протягом десятиріччя (1948–1958).

У початковий період наукової діяльності підготував велику працю «Теорія економічного зростання» (*The Theory of Economic Growth*, 1955). Він підкреслював: рух у невідомість, що представляє собою процес зростання, збільшує невпевненість інвестування і можливість помилок. Саме тому багато економістів вважають, що коливання — це ціна економічного зростання, і якби не бум, що згодом супроводжується спадом, то нагромадження капіталу не проходило б у середньому так швидко, як нині. Розроблена Л. теорія факторів зростання, що зводиться у зародку до інституціоналізму, включає економічну діяльність, темпи й рівень нагромадження знань та їх застосування на практиці, нагромадження капіталу як третій і найважливіший фактор. Вважав нормальним темпом зростання — три відсотки щорічно.

Новаторською виявилася його діяльність у галузі економіки промисловості, що знайшла відображення у цілому ряді праць, зокрема в книгах «Праця у Вест-Індії» (1939), «Монополії у Британській промисловості» (1945), «Принципи економічного планування» (1949), «Накладні витрати: нариси з економічного аналізу» (1950). Розглядаючи вплив постійних витрат виробництва на економічну рівновагу, прийшов до важливого висновку, що підприємці в дійсності не використовують поняття «граничні витрати» і фактично не знають його змісту. Тут його метод змикається з психологічним підходом до людської поведінки. Концентрація на проблемах економічного зростання сприяла більш глибоким дослідженням Л. причин економічного розриву

між розвиненими і слаборозвиненими, які тільки завоювали політичну незалежність, державами. Більшість учених у той період вважала, що для прискореного економічного зростання країнам, що розвиваються, найкраще вкладати прибутки від експорту традиційних товарів у промисловість. Ця думка базувалася на успішному досвіді реалізації «плану Маршалла» для відбудови економіки країн Європи в повоєнний період, коли масовані капіталовкладення і стрімке оновлення технологій забезпечили прискорене відновлення європейського господарства.

У «Теорії економічного зростання» Л. писав, що, виходячи з досвіду індустріально передових держав, можна приблизно визначити, в якому напрямі будуть розвиватися слаборозвинені країни. Однак те, що може бути корисним для розвинених держав, не обов'язково дасть аналогічний результат у країнах, що розвиваються, і тому не повинно автоматично запозичуватися ними. Учений висловився за фінансування промислових капіталовкладень та інвестицій у народну освіту як внеску в зростання людського капіталу.

Теорії Л. визрівали в ході його практичної роботи в країнах, що розвиваються. У 1957–1963 рр. він працював економічним радником ООН при прем'єр-міністрі Гани, був заступником виконавчого директора спеціального фонду ООН та віце-президентом Університету Вест-Індії. За цю діяльність у 1963 р. був зведений у дворянське звання. Потім переїхав працювати до США професором економіки та міжнародних проблем Принстонського університету.

У 1970 р. для сприяння економічному розвитку 18 країн Карибського басейну, а також заради співробітництва між ними, приділяючи особливу увагу проблемам найменш розвинутих країн регіону, створюється Карибський банк розвитку. Крім цих держав ще Англія, Канада та США вклали гроші у банк. До його функцій належали: надання допомоги регіональним членам у координації їх програм розвитку для досягнення кращого використання ресурсів, створення сучасних систем господарювання та сприяння розширенню їх міжнародної і внутрішньої регіональної торгівлі. Л., узявши чотирирічну відпустку в університеті, був засновником і першим президентом (1970–1973) Карибського банку розвитку. Працюючи на цій посаді, він практично випробовував наукові ідеї щодо проблем мобілізації в регіоні та поза його межами додаткових фінансових ресурсів для фінансування проектів і програм розвитку регіональних держав — членів, стимулювання розвитку ринку капіталів у регіоні тощо. Треба віддати належне, адже була підтверджена неабияка життєва актуальність наукових суджень ученого.

За піонерні дослідження проблем економічного розвитку, особливо країн, що розвиваються, у 1979 р. спільно з Т. Шульцом він нагороджений Нобелівською премією. Розробляти загальні теорії розвитку надзвичайно важко. Адже країни, що розвиваються, відрізняються між собою розмірами території, забезпеченістю природними і людськими ресурсами, рівнем зв'язків зі світовим ринком, типами соціальної та політичної систем, рівнем урбанізації і культурної однорідності, релігійною приналежністю населення та іншими ознаками. На межі 1950–60-х рр. Л., як і деякі інші провідні спеціалісти того часу з питань економічного розвитку, підкреслював визначальну роль капіталу. Вчений надавав особливого значення забезпеченню заощаджень, а не ролі підприємця. Згодом під впливом ряду чинників проходить зміщення акцентів і на перший план виходить людський капітал. До нього Л. відносив здобуті знання, навички, енергію, які можуть бути використані у виробництві товарів і послуг. Змінюючи акценти, він підкреслював важливість планування, координації зусиль і досягнення мотиваційних цілей, щоб забезпечити процес розвитку. Аналізуючи соціально-економічну ситуацію, звертав увагу на два фактори в економіці країн, що розвиваються: сучасний, з порівняно передовою технікою та добре функціонуючим

ринковим механізмом, та традиційний — з відсталою технікою і слабким зв'язком з ринком. У дослідженні цих проблем проявив неординарність мислення. У статті «Економічний розвиток при необмеженому забезпеченні робочою силою» (травень 1954) обґрунтував широке застосування двохсекторної моделі. Оскільки заробітна плата у великому традиційному секторі закріплена на постійному рівні завдяки дії обмежувачів інституціонального порядку, то необмежене забезпечення робочою силою при незмінній реальній зарплаті існує для відносно невеликого, але сучасного сектору, що розвивається. Більше того, висока забезпеченість господарства робочою силою гарантує значну економію на оплаті праці. Сучасні підприємці можуть зберігати та реінвестувати отримані таким чином засоби.

У дослідженнях учений оптимістично оцінював перспективи приватнокапіталістичного розвитку в умовах слаборозвинутого господарства. Економічне зростання, на думку родоначальника концепції розвитку дуалістичної економіки з надлишком робочої сили, яким вважається Л., усюди проходить протягом тривалого періоду як непрямий продукт збільшення класу підприємців і перетворення їх у домінуючу силу економічної системи. Найважливішою передумовою, покладеною в основу цієї концепції, є існування необмеженої пропозиції робочої сили в тих країнах, де щільність населення висока, капітал дефіцитний, а природні ресурси є обмеженими. До числа таких держав зазвичай відносять Індію, Пакистан, Бангладеш, Єгипет та ін. Теза про необмежену пропозицію робочої сили стосується тільки некваліфікованих її верств та припускає, що ціною праці є заробітна плата на рівні прожиткового мінімуму, а пропозиція робочої сили при цій ціні перевищує попит. Основні джерела постійного поповнення резервної армії праці — високий темп приросту населення та сільських жителів, які становлять більшість трудових ресурсів. Гіпотеза про необмежену пропозицію робочої сили передбачає існування надлишкового населення в аграрному секторі, продуктивність якого дуже низька (дорівнює нулю або навіть від'ємна), а також значні масштаби прихованого сільськогосподарського безробіття (за оцінками Л., в економіках з надлишком робочої сили від 1/4 до 1/3 усіх сільських жителів потерпають від неповної зайнятості). Перехід надлишкового аграрного населення, яке споживає, але нічого або майже нічого не дає для збільшення сукупного сільськогосподарського виробництва, у промисловий сектор забезпечить останній дешевою робочою силою, зменшить відносну перенаселеність села. У свою чергу це сприятиме зростанню продуктивності праці у сільському господарстві та появі сільськогосподарського надлишку. Він розглядається як фонд заробітної плати, від якого залежить можливість розширення продуктивності зайнятості поза аграрним сектором. Крім цього, переміщення людей від низькопродуктивної до високопродуктивної зайнятості покликане різко підвищити ефективність економічної системи в цілому.

У концепції Л. економіка поділяється на два основні сектори: сучасний, або промисловий, і традиційний, або сільськогосподарський. Перший є порівняно розвиненим, конкурентним велико-і середньотоварним капіталістичним сектором. Другий включає напівнатуральне та дрібно-товарне сільське господарство. Основний наголос у концепції розвитку з надлишком робочої сили припадає на індустріалізацію, головною відмінною рисою якої є збільшення частки промислового виробництва в національному доході та відносної величини зайнятих у промисловому секторі. Найбільш загальною проблемою, що розглядається автором концепції, є всебічна мобілізація внутрішніх джерел зростання, які є в найширшому розумінні комбінацією капітальних, людських та інтелектуальних ресурсів з урахуванням дуалістичного характеру економіки. Роль регулюючого механізму, що дає можливість найкращим чином використати наявні ресурси, відводиться міжсек-

торному ринку. Ідеться про ідеальний ринковий механізм, який в умовах існування необмеженої пропозиції робочої сили автоматично підтримує реальну заробітну плату на постійному рівні, близькому до прожиткового мінімуму. Іншим результатом дії подібного механізму є те, що він дає змогу здійснити перерозподіл національного доходу на користь заощадливих ініціативних людей — підприємців. У такому випадку при стабільно низькій заробітній платі вигоди від капіталоутворення і технічного прогресу будуть отримувати виключно підприємці. Збільшення прибутку, обсягу заощаджень та величини реінвестицій з кожним циклом капіталовкладень створює надійну основу для швидкого і безперервного зростання промислового сектору.

Наприкінці 1950-х рр. Л. довів, що за умови існування необмеженої пропозиції робочої сили при постійній реальній заробітній платі і реінвестуванні будь-якої частини прибутків у виробничі потужності прибутки і капіталоутворення будуть постійно зростати по відношенню до національного доходу. Теза Л. про існування значного прихованого безробіття в сільському господарстві країн, що розвиваються, піддалася у 1964 р. різкій критиці з боку його колеги — майбутнього нобелівського лауреата Т. Шульца та інших західних дослідників. Ця концепція, на їхню думку, не враховує особливостей сільського господарства, зокрема його сезонності. Про яку, власне, надлишкову робочу силу можна говорити, заявляв Т. Шульц, коли в сезон збирання врожаю відчувається нестача робочих рук? Це свідчить швидше про те, що гранична продуктивність робочої сили завжди позитивна і будь-який її перехід із сільського господарства неминуче повинен супроводжуватися зменшенням обсягу сільськогосподарського виробництва. Широка дискусія у 1960–70-х рр., що розгорнулася між західними економістами з приводу надлишкової робочої сили, продемонструвала значні розбіжності в теоретичній інтерпретації цього явища, в оцінці реальної придатності концепції Л. Вона виявила серйозні розходження серед учених з приводу як самого факту існування, так і розмірів прихованого безробіття. Проте в кінцевому рахунку не змогла достатньо аргументовано підтвердити правоту ані прихильників Л., ані послідовників Т. Шульца. Основною метою концепції дуалістичної економіки з надлишком робочої сили є зростання зайнятості та максимізація випуску на одиницю капіталу. У цьому зв'язку акцент робиться на використанні внутрішніх ресурсів і можливостей.

Першорядну роль у концепції економічного зростання приділяють розвитку тих галузей промисловості, які не вимагають великих витрат капіталу та складної технології, натомість поглинають велику чисельність некваліфікованої робочої сили (мова йде насамперед про дрібну промисловість). Цей підхід теоретиків знаходить жвавий відгук в економістів країн, що розвиваються. Серед відомих праць Л. є такі, як «Економічний розвиток з необмеженою пропозицією праці» (1954), «Політика у Західній Африці» (1965), «Процес розвитку» (1970), «Динамічні фактори економічного зростання» (1974), «Зростання і коливання 1870–1913» (1978), «Зростання і флуктуації» (1978) та ін. Своїми цікавими підходами в наукових дослідженнях він завоював високий авторитет та повагу серед колег-економістів. У 1983 р. обраний президентом Американської економічної асоціації. Був членом ради Лондонського королівського економічного товариства, президентом Економічного товариства Гани і членом Економічного консультативного комітету Національної асоціації підтримки кольорового населення. Йому присуджені почесні вчені звання доктора у двадцятьох університетах Америки, Європи та Африки: Колумбійським, Гарвардським, Єльським, Вест-Індським, Манчестерським, Уельським, Бристольським, Лагоським, Торонтським. Він — Почесний член Американської економічної асоціації та Лондонської школи економіки.

М. В. Довбенко

М

**МАЗУРЕНКО
ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ**
(1877–1937)

*Мазуренко
Василий Петрович*

— український політичний і державний діяч. Працював на посадах товариша генерального секретаря в справах фінансових, товариша міністра фінансів УНР (листопад 1917 — березень 1918), виконував обов'язки міністра фінансів УНР (грудень 1918 — січень 1919).

Народився в слободі Криворіжжя (Криворядне) Донецького округу Обласі війська Донського. Навчався в сільській та реальній школах. У 1897 р. вступив до Петербурзького технологічного інституту, який закінчив у 1904 р. За освітою — інженер-технолог. Був одним з організаторів українського студентського руху, очолював українську студентську громаду в Петербурзі. З 1901 р. — член Революційної української партії. За участь у студентських демонстраціях був висланий до Полтави (1901). У 1904 р. брав участь у з'їзді нелегальних студентських громад. Один з керівників Всеросійської селянської спілки (1905). Викладав на кафедрі технології силікатів Петербурзького жіночого політехнічного інституту (1910–1917). М. був одним із засновників Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП, 1905), член Головного комітету Всеросійського селянського союзу, входив до редакцій часописів УСДРП «Вільна Україна» та «Наша думка». Після Лютневої революції 1917 р. обраний до складу президії виконкому Петроградської ради робітничих депутатів.

Виїздить на Дон, де його обирають членом президії виконкому Обласі війська Донського. Член Української Центральної Ради (1917–1918). За пропозицією М. Туган-Барановського Генеральний секретаріат запрошує М. на посаду товариша генерального секретаря торгу і промисловості. З листопада 1917 р. він обіймає посаду товариша генерального секретаря в справах фінансових, а із січня 1918 р. — товариша міністра фінансів Української Народної Республіки. У грудні того ж року виконує обов'язки міністра фінансів.

За його безпосередньої участі підготовлено низку законопроектів з фінансової політики Української Центральної Ради, зокрема про податки, державні кошти УНР, установлення державної монополії на цукор. У 1918 р. під його керівництвом складено перший бюджет УНР. З приходом до влади Директорії обійняв посаду виконувача обов'язків міністра фінансів. Голова місії УНР в Італії та Австрії (1919).

У 1921 р. повернувся в Україну. Працював професором Харківського технологічного інституту, директором Української головної палати мір і ваг у м. Харкові. Член редакційної колегії та співробітник часопису «Науково-технічний вісник» (м. Харків, 1926–1928 рр.). У 1931 р. був заарештований у справі так званого «Українського національного центру». Після закінчення терміну заслання викладав у Казахському університеті. У 1937 р. його заарештовано та розстріляно в м. Алма-Аті.

Г. О. Пятаченко, А. В. Кухарець

**МАЙЕРСОН
РОДЖЕР БРЮС**
(н. 1951)

*Myerson
Roger Bruce*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (2007).

Народився 29 березня 1951 р. в м. Бостон (штат Массачусетс, США). Вивчав математику в Гарвардському університеті, де у 1973 р. отримав ступінь магістра природничих наук, через три роки там же захистив докторську дисертацію на тему «Теорія кооперативних ігор». Впродовж 1976–2001 рр. працював в Школі управління Келлоггс Північно-Західного університету (штат Іллінойс). Професор університету з 1982 р. У 2001 р. повернувся в Чиказький університет, до нині читає професорський курс з економіки інформації та теорії праці.

Значну увагу в дослідженнях М. приділив різним аспектам теорій добробуту і колективного вибору та їх зв'язку з проблемою торгу, що приводить до вибору конкретного результату з класу альтернативних кооперативних наслідків. Спільно з У. Томсоном вивчав вплив монотонності по допустимій множинності без аксіоми анонімності, але при виконанні аксіоми одностайності. Вчені охарактеризували сімейство методів, монотонних вздовж шляху, і описали їх математично. Теорема М. дає математично витончене доповнення раніше отриманих характеристик класичного утилітаризму в термінах аддитивності: рішення комутує з операцією взяття випуклої комбінації допустимих множин.

Не дивлячись на порівняно слабке етичне обґрунтування, умови аддитивності (отримувати шляхом додавання) та афінності (суміжності) привернули велику увагу завдяки їхньому математичному трактуванню. Ослабленими варіантами цих умов є супераддитивність і суперафінність. Обидві властивості виконані для егалітарної функції колективного вибору (ФКВ) та деяких інших об'єктів. М. використав суперафінність для спільної характеристики утилітарної і егалітарної ФКВ.

Вищезгадана теорема М., а також запропоновані ним та У. Томсоном ФКВ, що монотонні вздовж шляху, являють собою аксіоматичну модель торгу, яка є найбільш придатним інструментом дослідження в теорії добробуту і може застосовуватися до множини мікроекономічних задач справедливого розподілу. Результатами своєї праці М. продемонстрував плідність формального аксіоматичного методу для аналізу проблем, що мають практичне значення. Цей метод використовується для управління процесом прийняття рішень.

Водночас теорія аксіоматичних торгів тепер відіграє важливу роль при реалізації колективного вибору, має велике значення для всіх експериментів, пов'язаних з приватизацією, насамперед у країнах пострадянського простору. Саме за створення основ теорії оптимальних механізмів М. (разом з Л. Гурвічем і Е. Маскіним) була присуджена Нобелівська премія з економіки. Його дослідження, як і Л. Гурвіча, стосуються переважно мікроекономічного рівня господарювання. Вивчення економічної організації ґрунтується на двох поведінкових передбаченнях: якими пізнавальними здібностями володіють індивіди, які беруть участь в процесі обміну, і якою мірою вони орієнтуються при цьому на особистий інтерес.

У дослідженнях М. вивчав форми контракту за умов різного прояву чинників обмеженої раціональності, опортунізму та специфічності активів. Предметові його праць з моделювання механізму контракту, по суті, адекватна ситуація, коли поведінка всіх учасників контракту є опортуністичною (опортунізм — це переслідування особистого інтересу з використанням підступності, тобто слова учасників контрактації можуть розходитися з їхніми справами), активи — специфічними, а пізнавальні здібності економічних суб'єктів — необмеженими.

Ранні праці М., які заклали технічні основи теорії механізмів, були далекі від інституційної тематики, натомість його пізніші праці, зокрема, спроба пов'язати тематику, що розглядалася Л. Гурвічем, з проблемами сучасної політичної економії, належать саме до інституціональної теорії.

М. зробив значний внесок у розвиток теорії ігор. Зокрема, запропонував власні рівноваги в теорії односточкового рішення Харшані — Селтена. Вчений провів дослідження, як рівновага Неша вписується в історію економічної думки. Фундаментальним обґрунтуванням теоретичної та практичної значущості теорії ігор є такі його дослідницькі результати як принцип виявлення, теорема про еквівалентність доходів, загальний опис будови оптимальних аукціонів. Водночас це три складові статті М. «Оптимальна аукціонна конструкція» (1981), яка стала класикою економічної науки. Теорема про еквівалентність доходів та описання оптимальних аукціонів сприяли розвитку економічних напрямів досліджень; крім того, вони є основою аргументів у дискусіях про практичне облаштування значних аукціонів кінця ХХ — початку ХХІ ст., переважно аукціонів на частоті мобільного діапазону в США та Європі.

М. — член Економетричного товариства та Американської академії мистецтв і наук, почесний доктор Базельського університету.

Основні наукові праці:

«Теорія ігор: аналіз конфлікту» (Game Theory: Analysis of Conflict, 1991).

«Ймовірнісні моделі прийняття економічних рішень» (Probability Models for Economic Decisions, 2005).

М. В. Довбенко

МАНДЕЛЛ
РОБЕРТ АЛЕКСАНДЕР
(н. 1932)

Mundell
Robert Alexander

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1999).

Народився 24 жовтня 1932 р. у м. Кінгстої (провінція Онтаріо, Канада). Після закінчення в 1953 р. університету Британської Колумбії отримав ступінь бакалавра гуманітарних наук. Продовжив навчання у Вашингтонському університеті, а згодом закінчив Лондонську школу економіки. Звання доктора філософії отримав у Массачусетському технологічному інституті. Саме тут під керівництвом Ч. Кіндлеберга підготував дисертацією «Нариси з теорії міжнародного ринку капіталів» і у 1956 р. її захистив. Протягом 1956–1957 рр. проходив докторський курс з політичної економії в Чиказькому університеті. Перш ніж у 1961 р. стати співробітником МВФ, викладав у Стенфордському університеті й у Болонському центрі при Вищій міжнародній школі досліджень Поля Нітце (один з підрозділів Університету Джонса Гопкінса). У 1966–1971 рр. — професор економіки в Чиказькому університеті й редактор американського «Журналу політичної економії» (Journal of Political Economy). Протягом 1965–1975 рр. щоліта проводив професорський курс з міжнародної економіки в аспірантурі в м. Женеві. З 1974 р. — професор економіки в Колумбійському університеті в м. Нью-Йорку. А у 1997–1998 рр. знову повернувся на посаду професора економіки в Болонський центр.

Нобелівською премією відзначений за аналіз монетарної та фіскальної політики за умов різних валютних режимів, а також за дослідження оптимальних зон обігу валют. Кілька років поспіль був претендентом на цю найпрестижнішу нагороду. Вважається одним з фундаторів сучасної

теорії макроекономіки. Найактуальніші відкриття здійснив ще на початку 60-х рр. ХХ ст., коли працював у дослідницькому центрі при МВФ. Їх викладено в статті «Змінність капіталу і стабілізаційна політика в умовах фіксованих та плаваючих обмінних курсів» (1963), у якій обґрунтовано економічну модель для політичних аналізів, встановлено зв'язок між валютними коливаннями і впливом обмінних курсів на фіскальну та монетарну політику. Ці дослідження слугували фундаментом для архітектури сучасної міжнародної макроекономіки, що була створена працями кількох наступних поколінь економістів.

Серед наукових розробок М., що широко відомі фахівцям, є ефект Манделла — Тобіна. Його зміст полягає в зниженні реальної ставки відсотка, яке викликане зростанням очікуваних темпів інфляції й веде до підвищення його номінальної ставки. Це призводить до скорочення кількості реальних грошей в обігу і зменшення реального багатства і, як наслідок, — до скорочення споживання та зростання заощаджень. Роль ефекту Манделла — Тобіна в реальному житті досить велика. Якщо припустити, що обсяги споживання населення залежать від реальних запасів грошової готівки, які у свою чергу залежать від номінальної відсоткової ставки, то ефект Манделла — Тобіна обґрунтовує вплив підвищення темпів приросту грошової маси на обсяги споживання, інвестицій і реальну відсоткову ставку.

Відомою є також модель Манделла — Флемінга, що була розроблена на початку 60-х. Її співавтором є М. Флемінг, оскільки окремі складові моделі були описані ним майже одночасно з М. у листопаді 1962 р. у праці «Внутрішні фінансові установки в умовах фіксованого і плаваючого обмінних курсів». Модель Манделла — Флемінга виявляє механізм впливу кредитно-грошової і бюджетно-податкової політики на сукупний дохід, а також взаємодію між товарним і грошовим ринками в малій відкритій економіці (це економіка, незначні розміри якої унеможливають здійснення суттєвого впливу на процеси світового ринку). Складовими моделі є три рівняння. Перше описує ринок товарів. З нього виходить, що обсяг споживання перебуває у прямій залежності від чистого доходу, інвестиції — у зворотній залежності від ставки відсотка, а чистий експорт — у зворотній залежності від обмінного курсу. Друге рівняння описує грошовий ринок. Згідно з ним, пропозиція грошей у реальному вираженні дорівнює попиту на них. Попит перебуває у зворотній залежності від ставки відсотка та у прямій — від доходу. Третє рівняння показує, що внутрішня ставка відсотка визначається її світовим рівнем. Припускається, що досліджувана країна настільки мала, що може отримувати або надавати кредити будь-яких розмірів на світовому фінансовому ринку, не впливаючи при цьому на світовий рівень ставки відсотка. З аналізу моделі Манделла — Флемінга випливає основний висновок: результати будь-якої економічної політики в малій відкритій економіці залежать від типу встановленого в ній обмінного курсу (фіксований чи плаваючий).

Модель Манделла — Флемінга пояснює (за припущення про незмінний рівень цін) причини коливань рівнів доходу й обмінного курсу. При плаваючому обмінному курсі бюджетно-податкова політика не впливає на сукупний дохід. Стимулююча бюджетно-податкова політика призводить до зростання обмінного курсу і скорочення чистого експорту, що зводить нанівець її звичний позитивний вплив на сукупний дохід. Бюджетно-податкова політика впливає на сукупний дохід лише при фіксованому обмінному курсі. Модель Манделла — Флемінга підтверджує, що при фіксованому обмінному курсі кредитно-грошова політика не впливає на сукупний дохід. І будь-які спроби розширити пропозицію грошей приречені, оскільки відбувається саморегулювання для підтримання встановленого рівня обмінного курсу. Натомість кредитно-грошова політика впливає на сукупний дохід тільки при плаваючому обмінному курсі. Кожний з обмінних курсів має свої переваги.

Установлення плаваючого курсу відкриває можливість політикам використати кредитно-грошове регулювання для інших цілей, окрім мети підтримання стабільного обмінного курсу. А фіксований обмінний курс послаблює дію чинника невизначеності в міжнародних економічних відносинах.

Дослідження набуло конкретного практичного втілення, зокрема, в умовах кінця 70-х — початку 80-х рр. ХХ ст., коли до влади у США прийшли республіканці на чолі з Р. Рейганом. В основі так званої рейганоміки було покладено незвичне поєднання жорсткої кредитно-грошової політики з м'якою бюджетно-податковою політикою. Згідно з моделлю Манделла — Флемінга, це мало призвести до подорожчання американського долара. Насправді, курс долара США підвищився відносно всіх основних валют. У 1979 р. він дорівнював 218 енам і 1,83 німецькій марці, а у 1982 р. — 248 енам і 2,42 німецьким маркам. Це спричинило відносне здешевлення імпортованих товарів, зниження конкурентоспроможності цілого ряду галузей економіки США.

Наукові дослідження М. мають величезну перспективну значущість. Саме з їх допомогою він створив інтелектуальне підґрунтя для введення європейської спільної валюти. Висновок ученого про те, що більш ніж одна країна може мати вигоду від використання єдиної валюти, надихнув уряди європейських держав на запровадження зони євро, до якої вступили 11 країн. Хоч М. і не брав безпосередньої участі у введенні євро, але визначив умови, за яких можлива втрата сенсу для держави зберігати її власну валюту і створив основу для аналізу таких рішень. Тим самим він озброїв лідерів європейського співтовариства необхідним для цього інструментарієм.

Запровадження євро в безготівковий обіг з 1 січня 1999 р., а з 1 січня 2002 р. — у готівковий обіг, є потужним фактором для подальшої не лише економічної, але й для політичної інтеграції. У своїх працях М. запропонував світовому співтовариству методологію, що дає можливість визначити, як міжнародний рух капіталів може вплинути на здатність окремої держави керувати своєю економікою. Це актуально з огляду на високий ризик розміщення капіталу в країнах з перехідною економікою, до яких належить і Україна. В умовах, коли капітал починає вільно перетинати кордони, ті, хто ухвалюють політичні рішення, стверджує М., повинні вибирати — чи зберегти фіксований обмінний курс, чи відпустити його у вільне плавання. У кінцевому рахунку десятки урядів — від Гонконгу до Росії — пішли шляхом відпускання національних валют, попередньо підпадаючи під фінансові кризи різної глибини.

Різні міжнародні агенції й організації, включаючи ООН, МВФ, Світовий банк та Європейську комісію, запрошували професора М. до співпраці як радника. У 1970 р. він працював консультантом у Валютному комітеті Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), а протягом 1972–1973 рр. входив до складу наукової групи в Економічному і валютному союзі в Європі. З 1978 р. був членом наукової групи з міжнародних грошових реформ, водночас у період 1971–1987 рр., головою конференції святого Колумба з міжнародних грошових реформ.

М. є автором багатьох праць з економічної теорії та міжнародної економіки. Відомий як творець теорії економіки пропозиції, провідний світовий учений у галузі оптимальних валютних зон, спільних ринків і економічної продуктивності. Написав також детальну історію міжнародної грошової системи. Результати його досліджень викладені в більше ніж сотні статей у наукових журналах та у багатьох книгах. Серед них «Міжнародна грошова система: конфлікт і реформа» (1965); «Людина і економіка» та «Міжнародна економіка» (1968); «Грошова теорія: інтерес, інфляція та зростання у світовій економіці» (1971); у співавторстві: «Грошовий порядок денний світової економіки» (1983); «Світова нестабільність» (1990); «Борг, дефіцит та економічна продуктивність» (1991); «Будівництво нової Європи» (1992), «Інфляція і зростання в Китаї» (1996). М. продовжує

плідно трудитися, усебічно досліджуючи економіку різних країн. Зокрема в 1997 р. опублікував статтю під назвою: «Великі спади», у якій розвінчав теорії, що пояснюють безпрецедентний спад національного доходу в колишньому СРСР і країнах Центральної та Східної Європи суто об'єктивними факторами. Насправді, вважає М., це результат неправильної економічної політики.

До його думки прислухаються в багатьох урядах держав Латинської Америки, Європи та Канади, керівництві Федеральної резервної системи та міністерстві фінансів США. Посилення фінансової нестабільності у світі наприкінці ХХ ст. та в першому десятиріччі ХХІ ст. викликало особливий інтерес до думок та оцінок М. Його часто запрошують на різні форуми, конференції та симпозиуми. Так, виступаючи як головний доповідач на конференції «Ринкові перетворення в Росії у 2000 році», яка відбулася в Гарвардському клубі, він підкреслив, що без монетарної стабільності успішне економічне зростання в Росії неможливе, без такої стабільності російські ринки капіталів і товарів не зможуть бути по-справжньому конкурентними у світі, де проходить процес глобалізації. Доповідь М. на фінансовій конференції в мексиканському м. Монтерреї в жовтні 1999 р. сприяла прориву в усвідомленні взаємопов'язаності, з одного боку, стабільності валюти, з іншого — економічного зростання. На його думку, слід визнати, що спроби встановлення контролю над капіталами для захисту від фінансових потрясінь, які спричинені «гарячими грошима», не виправдалися. «Не буває поганого руху капіталу, — зазначив учений, — є тільки погані обмінні курси».

М. представляв пам'ятні лекції Франка Грехама у Принстонському університеті (1965), Маршалльські лекції у Кембриджському університеті (1974). Був першим Рокфеллерівським професором-дослідником з міжнародної економіки в Брукінському університеті (1964–1965), професором-дослідником економіки Фордівського фонду в Чиказькому університеті (1965–1966).

Він отримав премію Джагенхейма (1971), премію і медаль Джакюз Руф (1983). Є членом Американської академії мистецтв і наук, Почесним членом Американської економічної асоціації, Почесним доктором Паризького університету, Почесним професором Фінансової академії при уряді Росії та Ренмінського університету (Китай).

М. В. Довбенко

**МАРКОВИЦ
ГАРРІ МАКС**
(н. 1927)

*Markowitz
Harry Max*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1990).

Народився в м. Чикаго, там закінчив початкову і середню школи. Тривалий час захоплювався філософією, проте після закінчення в 1947 р. програми бакалавра Чиказького університету вирішив присвятити себе економічній теорії. Особливий інтерес у нього викликали дослідження у сфері економіки невизначеності, у тому числі праці Дж. Маршака, М. Фрідмена та Л. Севіджа, які тоді викладали в цьому університеті. Це захоплення справило вплив на всю подальшу наукову діяльність М. Його перша крупна праця — магістерська робота (1950) — присвячена вивченню можливості застосування математичних методів до аналізу фондових ринків.

Після одержання диплома почав працювати в комісії Коулза з економічних досліджень при Чиказькому університеті під керівництвом майбутнього нобелівського лауреата Т. Купманса. Тут захистив докторську дисертацію, розпочав розроблення концепції портфеля цінних паперів. Однак, на відміну від інших нобелівських лауреатів з економіки, які більшу частину свого життя присвя-

тили викладацькій та науковій роботі в університетах, М. майже чверть віку працював у різних фірмах та корпораціях. Залишивши Чиказький університет, протягом 1952–1960 рр. та 1961–1963 рр. був дослідником у фірмі «RAND Corp.», де вивчав техніку оптимізації у Дж. Данціга, який став його колегою. Пізніше М. обіймав посаду технічного директора «Consolidated Analysis Centres Ltd.» (1963–1968), очолював дослідницьку групу в IBM (1974–1983). У 1960–1962 рр. був віце-президентом Інституту наук управління. Упродовж 1958–1969 рр. обіймав посаду професора Каліфорнійського університету в м. Лос-Анджелесі, а з 1982 р. працює професором Нью-йоркського університету. Є відомим спеціалістом з комп'ютерного програмування (автор мови simscript для цілей комп'ютерного аналізу економічних моделей), водночас несистематично грає на торговій біржі.

М. — один з фундаторів теорії фінансів, що швидко розвивається. Ця наука закладає основи прикладної дисципліни — фінансового управління фірмою, інструментарій та методи дослідження якої сприяють проведенню аналізу фінансового стану, оцінюванню вартості капіталу та його структури, вибору найкращого проекту для вкладання коштів та джерела фінансування, ухваленню рішень стосовно структури випуску акцій та облігацій, управлінню капіталом тощо. Засадничий внесок у розроблення проблем фінансових ринків М. здійснив ще в 1950-ті рр. Вивчаючи один із «стовпів» сучасних фінансів, а саме — теорію портфеля, спеціалісти неминуче згадують ім'я її творця — М. і повертаються до його статті «Вибір портфеля» (1952), де вона вперше описана. У публікації розглянуто загальну практику диверсифікації портфеля та показано, як інвестор може знизити ризик портфеля шляхом вибору некорельованих (взаємонепов'язаних) акцій.

Проте М. не зупинився на цьому, він продовжив працювати над основними принципами конструювання портфеля. Ці принципи є основою для більшої частини сучасних знань про взаємозв'язки між ризиком і дохідністю та про формування оптимальної структури капіталу. Проведені ним дослідження фінансових ринків сприяють розміщенню грошових ресурсів у різних сферах виробництва. Учений вважає: принципова відмінність фінансово-кредитної інституції, що бере участь у реалізації виробничих інвестицій, від промислового підприємства, що робить те саме, — необхідність не лише ухвалення рішень про перевагу тієї чи іншої інвестиції, а й формування оптимального інвестиційного портфеля (критерій Марковіца). М. у своїй праці «Портфельний вибір» (1968) та У. Шарп у книзі «Портфельний аналіз» (1984) визначили критерій оптимальності інвестиційного портфеля: портфель вважається оптимальним, якщо серед усіх інших портфелів з однаковою дохідністю він має порівняно менший ризик, і, навпаки, якщо серед усіх інших портфелів рівної ризикованості йому характерна більша дохідність. Незважаючи на те що цей критерій оптимальності був сформульований для портфеля фінансових інвестицій, можливо та доцільно використовувати його і для оцінки інвестиційних програм.

Водночас М. вважається засновником теорії цінних паперів. Основні її положення він виклав 1959 р. у книзі «Вибір портфеля цінних паперів: ефективна диверсифікація інвестицій». Головна передумова концепції полягала в тому, що звичайний інвестор, який вкладає гроші в акції чи облігації, керується міркуваннями обережності. Проте, прагнучи до мінімального ризику, його дії з одержанням максимально можливого прибутку: мається на увазі зростання ринкової вартості активів і дивідендів. Праця М. починається з добре відомої ідеї про те, що вкладників переважно турбують дві сторони їхнього бізнесу: ризик і прибуток. Учений розкриває ту роль, яку вони відіграють при здійсненні різних фінансових операцій. Уявіть собі, що вам треба провести дві ризикові справи: одні фінансові активи виправдовують себе, коли йде дощ, інші — коли він не йде. Цінні папери, які поєднують обидва випадки, завжди себе виправдовуватимуть. Іншими словами,

підсумовуючи аналіз першого і другого виду ризикових активів, можна значно знизити загальний ризик портфеля цінних паперів. Таким чином, суть сучасної теорії так званого портфельного вибору полягає в тому, що ризик окремого активу напевно не матиме значення для вкладника, для якого більш важливим є те, як він вплине на загальний ризик. Ця теорія допомагає зрозуміти як цінності можуть бути вкладені з оптимальною вигодою і зі зменшеним ступенем ризику.

Перетворивши такий підхід у технічний прийом, придатний для вибору необхідного портфеля цінних паперів з набору різних активів, необхідно усвідомити: вкладники мають неоднакові смаки щодо ризику і прибутку. Це виявилось складним математичним питанням. Саме тому М. запровадив у свої дослідження широкий спектр математичних методів аналізу, розробив спеціальну методику побудови різних моделей портфеля цінних паперів. Найбільш відомою з них є модель граничної ефективності. В основу цієї моделі він заклав передбачення того, що поведінка ділових інвесторів відображає їхню негативну реакцію на підвищення ризику без відповідного зростання сподівань на майбутній прибуток. За визначеного рівня сподівань на прибуток більшість вкладників воліє мати такий портфель цінних паперів, у якому відхилення очікуваного прибутку від середнього буде мінімальним. Отже, М. визначив ризик як зміну прибутку, стандартне відхилення очікуваного прибутку від середнього. Зниження ризику при формуванні портфеля цінних паперів можливе за двох умов: галузевої та ринкової диверсифікації цього портфеля, а саме включення до його складу типів цінних паперів з різною ринковою оцінкою. Саме на цій основі, на думку вченого, можливе досягнення граничної ефективності — вибору такої моделі портфеля цінних паперів серед інших, у якій співвідношення ризику і прибутку найбільшою мірою влаштовує конкретного вкладника.

Запропонований М. метод аналізу став важливим інструментом сучасної економіки і використовується й за межами фінансової сфери. У 1963 р. він був викладений у спільній праці М. і А. Мена «Вибір методу аналізу: формування економіки широких можливостей». Теорія портфельного вибору має не тільки виключно частковий характер. Закладений в її основі методологічний підхід був розвинутий для широкого застосування в економіці. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. під впливом праць майбутніх нобелівських лауреатів Дж. Тобіна і М. стала добре відомою теоретична концепція оптимального портфеля фінансових активів. Раніше економісти вважали, що на потоки капіталу впливає скоригований на ризик рівень розходження процентних ставок для окремих держав, а також що стійке розходження ставок процента породжує безперервний потік фінансового капіталу з країни в країну. У 1968 р. у працях В. Г. Бренсона та інших економістів питання було сформульоване іншим чином: на основі теорії Марковіца — Тобіна про визначення структури портфеля активів цю проблему необхідно розглядати з позиції теорії регулювання запасів. Передбачається, що вкладники капіталів розподіляють свої активи між внутрішніми портфельними вкладами таким чином, щоб максимізувати прибуток і мінімізувати ризик при заданих процентних ставках. Звідси можна зробити висновок що на міжнародні фінансові потоки чи зміни у величині портфельних вкладів впливають зміни процентних ставок, а отже, зміни різниці, а не абсолютного рівня процентних ставок. Така зміна при відповідному коригуванні портфельних вкладів приводить до разового регулювання запасу. Більше того, якщо обсяг портфельних вкладів збільшується, то матиме місце ефект безперервного потоку у вигляді потоків капіталу, що відображають перерозподіл приростів вкладів. Із цього випливає перший висновок про неефективність політики регулювання процентних ставок для досягнення рівноваги платіжного балансу і другий — про неефективність валютних обмежень як засобу грошово-

кредитної політики. Це відбувається тому, що ефекти зміни запасів, хоч і великі, однак мають винятково мінливий характер, а ефекти безперервного потоку є незначними.

Об'єднання розробленої М. теорії, яка розглядає структуру портфеля активів, з аналізом кредитно-грошової сфери, що міститься у працях Дж. Тобіна, сприяло ефективнішому регулюванню в галузі фінансів. Сформульована концепція Марковіца — Тобіна аргументовано доводила слабкість ідей, закладених у теорії грошей Дж. М. Кейнса, у сучасних умовах. Аналізуючи наукові погляди М., слід відзначити вміння вченого в доступній формі викладати складні фінансові положення та ідеї. Його логіка диверсифікації, тобто вкладення капіталу в різні об'єкти, проста, як і все геніальне. Один з постулатів теорії портфельного вибору є таким: «не можна класти всі яйця в один кошик», іншими словами, інвестор не повинен ризикувати всім своїм капіталом, вкладаючи його в одну справу. Ця теорія стала нормативною допомогою для вкладників капіталу, тепер її вивчають навіть у школі.

Дослідження М. у теорії вибору портфеля утворили фінансовий мікроекономічний аналіз і відкрили шлях багатьом новим напрацюванням у фінансах та економічному аналізі. Він є автором таких робіт, як «Довгострокові інвестиції» (1972), «Середньодисперсний аналіз у виборі портфеля та ринки капіталів» (1987) та ін. Його праці використані при підготовці підручників з фінансової економіки у провідних країнах світу.

Саме за дослідження фінансових ринків і розвиток теорії прийняття рішень у галузі капіталовкладень М. присуджена Нобелівська премія. За «інтелектуальний запал й особливу начитаність» шанують його колеги з Нью-йоркського університету. В 1982 р. він був обраний президентом Американської фінансової асоціації. Виховав багатьох економістів-фінансистів. Своїм учителем називає його і нобелівський лауреат У. Шарп. При Нью-йоркському університеті діє Барух-коледж, у якому М. викладає фінанси й економіку. Стараннями його та інших співробітників, таких як С. Савас, М. Чанін, коледж має репутацію першокласної школи бізнесу в США, з багатим досвідом у підготовці менеджерів багатьох країн світу, зокрема Франції, Японії, Німеччини, Китаю, а останнім часом — і держав колишнього Радянського Союзу. Ідеї М. є настільки плідними, що його запросили викладати до країни, яка, здавалося б, пізнала всі економічні секрети, — до Японії. Він — член Міжнародного економетричного товариства, Американської академії мистецтв і наук та Американської академії гуманітарних і технічних наук, Почесний професор Нью-Йоркського університету, у 1989 р. отримав премію Дж. фон Неймана, що присуджена Американським товариством дослідження операцій та Інститутом проблем управління за розроблення мови програмування *simsript*.

М. В. Довбенко

МАРКС
КАРЛ ГЕНРІХ
(1818–1883)

Marx
Karl Heinrich

— видатний учений-економіст, основоположник учення діалектичного матеріалізму, міжнародного комунізму, економічної теорії марксизму, історик економічної та фінансової думки.

Народився 5 травня 1818 р. в пруському м. Трірі (нині — ФРН). Він був другим з дев'яти дітей адвоката Генріха Маркса, який походив з родини рабина, котрий перейшов у 1816 р. з іудейства в протестантизм. Родина мала середній достаток. У 1830–1835 рр. М. навчався в гімназії м. Тріра.

З 1835 р. навчався на відділенні права Боннського університету, а в 1836–1841 рр. вивчав право, історію, філософію та історію мистецтв у Берлінському університеті, по закінченні якого одержав ступінь доктора на філософському факультеті Єнського університету.

У 1842 р. М. переїхав до м. Бонна. Впродовж 1842–1843 рр. працював співробітником, а згодом редактором «Рейнської газети» (Rheinische Zeitung) у м. Кельні. В 1843 р. одночасно відбулося кілька подій: закриття газети, одруження з дочкою німецького барона Ж. фон Вестфален, переїзд до м. Парижа. Саме тут, у Парижі, він розпочав роботу над проблемами політекономії разом з А. Руге.

Наступні два роки (1844–1845) стали для М. початком поглибленого вивчення політичної економії, філософії та соціології. Він познайомився з Г. Гейне, П. Прудонем, М. Бакуніним, товаришував із Ф. Енгельсом, з яким видав їхню першу спільну працю «Святе сімейство».

У 1845–1848 рр. М. перебував у м. Брюсселі. За цей період, співпрацюючи з Ф. Енгельсом, він видав разом з ним такі праці, як «Німецька ідеологія», знаменитий «Маніфест комуністичної партії». Ідейні розбіжності з П. Прудонем, особливо щодо книги останнього «Економічні протиріччя...», стали причиною видання М. свого першого виключно політико-економічного твору за назвою «Злиденність філософії».

До Німеччини М. повернувся в 1848 р. Прибувши до м. Кельна, він очолив «Нову Рейнську газету», сподіваючись вплинути на наростання в країні революційного руху. В цій газеті в 1849 р. він опублікував твір «Наймана праця і капітал», після чого був вигнаний з Німеччини, як виявилось, назавжди. Після короткострокового перебування в Парижі, М. решту свого життя (1850–1883) провів у м. Лондоні.

У лондонський період поряд з іншими творами він пише «Капітал», який вважав працею свого життя. Його фінансові справи в цей період склалися непросто. Так, з 1851 р. протягом 10 років М. був співробітником газети «Нью-Йорк дейлі трибун», через фінансові труднощі був змушений займатися журналістикою заради заробітку, що майже не залишало часу для продовження економічних досліджень. Щоправда, незважаючи на це, йому вдалося підготувати працю «До критики політичної економії», і за сприяння Ф. Лассаля, який умовив одного з берлінських видавців прийняти її, у 1855 р. вона була надрукована.

Однак у 1862 р. розрив з Ф. Лассалем, припинення з початком громадянської війни у США співробітництва з «Нью-Йорк дейлі трибун» викликали значні фінансові ускладнення, що тривали до 1869 р., коли його друг і соратник Ф. Енгельс вирішив цю проблему, забезпечивши М. щорічною рентою. Саме в цей період ціною надзвичайних зусиль у 1867 р. М. остаточно відредагував і того ж року в м. Гамбурзі видав 1-й том «Капіталу». Два інші томи (із самого початку було задумано випустити «Капітал» у 3 т.) до часу видання 1-го не були готові для публікації як через хворобу і фінансові труднощі, так і, найімовірніше, через усвідомлення автором незавершеності цієї праці.

М. так і не вдалося закінчити 2-й і 3-й томи «Капіталу». У листопаді 1878 р. в листі до Н. Даніельсона він писав, що до кінця 1879 р. підготує до друку 2-й том «Капіталу», але 10 квітня 1879 р. повідомив йому, що цей том опублікує не раніше, ніж вивчить розвиток і завершення кризи англійської промисловості.

М. помер 14 березня 1883 р., через 2 роки після смерті дружини. Всю роботу щодо збирання матеріалу й підготовки до публікації 2-го (вийшов з друку в 1885 р.) і 3-го (виданий у 1894 р.) томів «Капіталу» взяв на себе Ф. Енгельс. Досить важко встановити, яка частина у творах М.

належить Ф. Енгельсові, проте очевидно, що вона є значною. Стосовно самого «Капіталу», безсумнівно й інше — томи 2-й і 3-й написані після смерті М. Їх зміст був добутий Ф. Енгельсом з величезних за обсягом не остаточно закінчених рукописів М.

Останній, 4-й том — історія економічної науки М. — обсягом майже 1 000 сторінок, через смерть Ф. Енгельса в 1895 р. залишився невідредагованим. Уперше він був опублікований провідним німецьким економістом К. Каутським у 1905–1910 рр. за назвою «Теорії додаткової вартості (IV т. „Капіталу”)».

Дослідження економіки, фінансів, історії економічної та фінансової думки М. вів у трьох площинах. Перша — це загальні теоретико-методологічні підходи, що лежать в основі трактування проблем економічної та фінансової науки. Друга — це тлумачення М. конкретних питань фінансів, фінансового господарства та фінансової політики із загальних теоретико-методологічних підходів. Третя — як синтез перших двох підходів, аналіз історії економічної та фінансової думки від античності до другої половини ХІХ ст.

В основі трактувань М. питань фінансів і фінансової політики, як і всіх інших економічних питань, лежать такі теоретико-методологічні положення: учення про виробничі відносини суспільства як об'єктивні, матеріальні, історичні за своїм походженням та характером, що існують у всіх фазах суспільного відтворення (виробництво, розподіл, обмін та споживання) і становлять предмет політичної економії; розгляд виробничих відносин як основних, визначальних щодо всіх інших суспільних відносин; учення про закон відповідності виробничих відносин характерові та рівневі розвитку їх матеріальних продуктивних сил; учення про базис та надбудову суспільства; учення про первинні й перетворені форми різних ступенів; трактування економічних категорій та законів як таких, що виражають певні виробничі відносини тощо.

Вже в роботі «Злиденність філософії» М. чи не вперше розкрив докорінні відмінності свого теоретико-методологічного підходу до аналізу капіталістичної економіки від всіх інших, включаючи й представників класичної політекономії. Він наголошував, що економісти застосовують дуже дивний прийом у своїх міркуваннях. Для них існує тільки два роди інститутів: одні — штучні, інші, буржуазні — природні. В такому випадку економісти схожі на теологів, які теж встановлюють два роди релігій. Всяка чужа релігія є вигадкою людей, тим часом як їх власна релігія є еманациєю бога. Стверджуючи, що існуючі відносини — відносини буржуазного виробництва — є природними, економісти хочуть цим самим сказати, що це саме ті відносини, при яких виробництво багатства і розвиток продуктивних сил відбуваються згідно з законами природи. Отже, самі ці відносини є незалежними від впливу часу природними законами, вічними законами, які мають завжди управляти суспільством. М. іронічно зауважував: таким чином, до цього часу була історія, а тепер її більше немає. До цього часу була історія, тому що були феодальні інститути і тому що в цих феодальних інститутах ми знаходимо виробничі відносини, цілком відмінні від виробничих відносин буржуазного суспільства, що їх економісти видають за природні й тому вічні.

У термінах сучасних наукових парадигм Т. Куна або конкуруючих науково-дослідницьких програм І. Лакатоша «жорстке ядро» економічної теорії М. становить, насамперед, трудова теорія вартості, на основі якої вчений розробив теорію додаткової вартості. Додаткова вартість становить собою надлишок вартості, що створений працею найманого робітника понад вартість його робочої сили, і безплатно, безеквівалентно привласнюється капіталістом. Отже, капіталістичне виробництво являє собою, на думку М., експлуатацію робітничого класу капіталістами. Тому воно пронизане внутрішніми антагонізмами, що в кінцевому підсумку призведуть до його загибелі

внаслідок невідповідності старих виробничих відносин новим продуктивним силам, здійснення соціалістичної революції і встановлення нового способу виробництва.

Всі питання економіки та фінансів М. трактував з яскраво виражених історичних і класових позицій, під кутом зору розвитку капіталістичного способу виробництва й неминучого настання соціалістичної революції. Характерним у цьому плані є розгляд питань про роль протекціонізму й вільної торгівлі та їх зв'язок з фінансами. Систему протекціонізму М. розглядав як штучний засіб, що сприяє первісному нагромадженню капіталу та скороченню переходу від старого (феодалного) до нового (капіталістичного) способу виробництва. Протекціонізм посилює експропріаторську функцію фіскальної системи, становлячи одну з її невід'ємних частин. За образним визначенням М., протекціонізм «фабрикує фабрикантів». У своїй відомій «Доповіді про свободу торгівлі» М. виступає за свободу торгівлі тільки тому, що вважав протекціонізм на той час консервативною системою, тоді як систему вільної торгівлі — руйнівною. «Вона розкладає попередні національні відносини і доводить до краю протилежність між пролетаріатом і буржуазією». Наголошував, що система вільної торгівлі прискорює соціалістичну революцію, і тільки в цьому розумінні підтримував її. Фінансову та митну сторони питання М. розглядав як важливі, але ж все ж таки другорядні щодо центральної проблеми — наближення соціалістичної революції.

Для проведення системи вільної торгівлі, наголошував М., насамперед необхідно змінити фінансову систему: «вільна торгівля штовхає до системи прямих податків». Непрямі податки вважав методом перекалення тягаря державних витрат на трудящих. Висунув вимогу про введення прогресивного прибуткового податку і відміну непрямих податків. Вважав абсурдним допущення про те, що прибутковий податок не зачіпає робітників. На противагу твердженням про нейтральність прибуткового податку вважав, що буржуазія зрівнює більш високе оподаткування своїх капіталів зниженням заробітної плати робітників або підвищенням цін. Введення кожного нового податку розглядав як зниження життєвого рівня пролетаріату, а відміну якогось старого податку як підвищення не заробітної плати, а прибутку. Разом з тим наголошував, що відміна податків або більш рівномірний їх розподіл — вимога, яка дійсно відповідає об'єктивним інтересам експлуатованих буржуазією класів (найманих робітників, селянства, ремісників).

Значну увагу М. приділив з'ясуванню значення та ролі податків у відносинах розподілу та їх змінах. На відміну від представника класичної політекономії Дж. Мілля, який відносини виробництва вважав об'єктивними, а відносини розподілу — суб'єктивними, М. наголошував на об'єктивному характері всіх фаз суспільного відтворення та цілковитій обумовленості системи розподілу системою виробництва. М. стверджував: податки можуть, у кращому випадку, видозмінити у другорядних пунктах, а не в основі, відносини розподілу, що базуються безпосередньо на буржуазному виробництві, відносини між заробітною платою і прибутком, між прибутком і відсотком, між земельною рентою і прибутком. Такі зміни відбуваються у межах буржуазних відносин, що в усіх дослідженнях та дискусіях розглядаються «буржуазними» економістами як довічні. Лише в одному випадку, вважав М., податки можуть слугувати засобом звільнення пролетаріату: під час революції можна шляхом збільшення у колосальних розмірах податків використати їх як знаряддя нападу на приватну власність. Проте й тоді, на думку М., вони або поведуть до нових революційних заходів, або в кінцевому підсумку призведуть до старих буржуазних відносин.

Значне місце в 1-му томі «Капіталу» М. належить дослідженням ролі кредиту в, так званому, первісному нагромадженні капіталу, суть якого вчений характеризував як історичний процес відділення виробника від засобів виробництва, передісторію капіталістичного нагромадження.

Колоніальна система, державний кредит, податки, протекціонізм і торгові війни розглянуті саме в такій логічній послідовності, в єдності та взаємозв'язках з позицій їх значення в первісному нагромадженні капіталу та генезі промислового капіталу. М. розкрив тісний зв'язок державного кредиту з колоніальною системою, яка вимагала величезних витрат, що покривались із державних позик. Вигоди від колоніальної системи діставались буржуазії, а витрати несла вся нація, що сплачувала відсотки по укладених позиках. М. показав, що державні борги, з одного боку, призводять до податкової системи, яка стала «необхідним доповненням системи державних позик». Податки стали джерелом, із якого здійснюється виплата відсотків за позиками. З іншого боку, державний борг, вважав М., створив акціонерні товариства, торгівлю різного роду цінними паперами, ажіотаж, одним словом — «біржову гру й сучасну банократію». Вчений показав, що первісними кредиторами держави були приватні групи спекулянтів — фінансистів, які згодом перетворились у національні банки, що отримали право емісії банкнот. Таким чином, банки надавали позики уряду, останній пускав їх в обіг, а тому фактично не банки надавали кредит уряду, а населення, що користувалося банкнотами. Проте, як наочно показав М. на прикладі Англійського банку, що виник у 1694 р., відсотки отримували банки.

У 3-му томі «Капіталу» М. дослідив перетворені форми: витрати виробництва як перетвореної форми вартості; прибутку як перетвореної форми додаткової вартості; норми прибутку як перетвореної форми норми додаткової вартості. Від цих найзагальніших перетворених форм учений переходить до вивчення окремих і конкретних перетворених форм — середнього прибутку й ціни виробництва, торгового прибутку, розпадань середнього прибутку на підприємницький прибуток і відсоток, перетворення додаткового прибутку в ренту. Капіталістичні відносини розкриваються у поверхневих формах, тобто так, як вони виступають на поверхні суспільства, на ринку, в конкуренції. М. показав не лише відмінність первинних, самостійних форм (вартість, додаткова вартість тощо) і їх перетворених форм, але й єдність, внутрішній зв'язок первинних і перетворених форм.

Одна з особливостей розгляду М. капіталістичних відносин полягає в тому, що кожна з перетворених форм досліджується водночас і як особлива форма фетишизації тих відносин, які вона приховує. При цьому ступінь фетишизації обумовлений ступенем перетворення даної форми. Відсоток і рента, у яких перетворення досягає найвищого ступеня, разом з тим є найбільш фетишизованими формами. Рента виступає як продукт землі, а відсоток — як продукт власності. Під таким кутом зору М. проаналізував комерційний та банківський кредит і їх зв'язок з фіктивним капіталом, а також розкрив роль кредиту в капіталістичному виробництві. При цьому вчений розрізняв два види фіктивного капіталу. Перший — це банківські векселі та банкноти, що не забезпечені золотом. Другий — облігації державних позик і акції.

Роль кредиту в капіталістичному виробництві М. розкрив щодо таких чотирьох сфер: вирівнювання норми прибутку; скорочення витрат виробництва; прискорення процесу відтворення; утворення акціонерних товариств. Завершується дослідження розкриттям двоїстого значення кредиту в капіталістичному виробництві. При з'ясуванні ролі кредиту у вирівнюванні норми прибутку М. виходив з того, що перетворення прибутку в середній прибуток і вирівнювання різних галузевих норм прибутку у загальну норму прибутку відбувається внаслідок припливу та відпливу капіталів із одних сфер виробництва до інших. Позичковий капітал допомагає «регулювати» капіталістичне виробництво шляхом стихійного спрямування його у галузі з високою нормою прибутку. В результаті у цих галузях відбувається надвиробництво, падіння цін та прибутку. Позичковий капітал уникає сфер виробництва з низькою нормою прибутку, тому в них має місце

надвиробництво, зростання цін й прибутку. В кінцевому підсумку відбувається зміна потоків позичкового капіталу: він охоче спрямовується в галузі, що стали прибутковими. Внаслідок таких припливів-відпливів позичкового капіталу відбувається вирівнювання норми прибутку.

М. доводить, що використання кредиту в обігу зменшує його витрати. По-перше, за рахунок повного взаємного погашення заборгованостей або покриття грошима лише різниці відбувається скорочення кількості грошей в обігу. По-друге, кредит створює особливі гроші — банкноти, банківські векселі, чеки, використання яких зменшує кількість необхідних в обігу металевих грошей (золота і срібла) та одночасно значно зменшує витрати, що пов'язані зі стиранням золотих і срібних монет. По-третє, кредит зводить до мінімуму тимчасово вільні гроші (грошовий капітал). У розвиненій банківській системі вони продуктивно використовуються тими підприємствами, які їх потребують. Завдяки кредиту капітал стає більш продуктивним, тобто виробляє більше додаткової вартості.

М. показав, що кредит скорочує час обігу, як однієї зі складових частин часу відтворення, і тим самим прискорює процес відтворення. Використання кредиту прискорює обидві фази відтворення ($D - T$ і $T' - D'$), тобто купівлі за гроші необхідних засобів виробництва та реалізації вироблених товарів. Великого значення М. надав дослідженню ролі кредиту у виникненні акціонерних товариств, хоч головна і вирішальна причина їх утворення належить сфері виробництва, величезному розвитку продуктивних сил. В кінцевому підсумку М. розкрив двоїсте значення кредиту, який, з одного боку, обумовлений капіталістичним виробництвом, а з іншого — виступає значним фактором розвитку останнього, концентрації та централізації капіталу. Водночас кредит сприяє розкладенню капіталістичного способу виробництва, насамперед через акціонерні товариства та кооперативні фабрики робітників. М. наголошував, що без фабричної системи, яка виникає із капіталістичного способу виробництва, як і без кредитної системи, що виникає із цього ж способу виробництва, не могла б розвиватися кооперативна фабрика. Кредитна система, що становить базис поступового перетворення капіталістичних приватних підприємств у капіталістичні акціонерні товариства, вважав М., становить також і засіб до поступового більшого чи меншого розширення кооперативних підприємств у національному масштабі. Капіталістичні акціонерні товариства, як і кооперативні фабрики, М. розглядає як «перехідні форми від капіталістичного способу виробництва до асоційованого».

В сучасних умовах навколо економічної теорії основоположників марксизму, що отримала назву «політична економія робітничого класу», продовжується активна полеміка. Визначились щонайменше три групи економістів. Представники першої повністю заперечують як наукове значення, так і практичне застосування теорії М, адже вона внутрішньо суперечлива й не підтверджується фактами реального життя. На думку інших дослідників, теорія М. була правильною для свого часу, але до ХХ ст. застаріла й не може бути використана для пояснення сучасних соціально-економічних процесів. Погляди решти зводяться до того, що ця теорія, незважаючи на її деяку історичну обмеженість, і нині становить собою неперехідну наукову цінність і вона багато в чому правильно відбила глибинні закономірності суспільного розвитку.

Нині набув поширення, особливо в постсоціалістичних країнах, розгляд економічної теорії М. як продовження класичної політичної економії, а самого М., відповідно як її завершувача. Проте за такого підходу неправомірно ототожнюється одне з джерел економічної теорії марксизму (класична політекономія) із сутністю теорії М., нехтуються принципові відмінності марксистської та немарксистської («буржуазної») політичної економії.

- Література:* 1. Афанасьев, В. С. К. Маркс и Ф. Энгельс — основоположники «политической экономии рабочего класса» / В. С. Афанасьев // *Мировая экономическая мысль : Сквозь призму веков. В 5 т. Т. 2.* / сопред. ред. кол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов.— М., 2005.
2. Блауг, М. Сто великих экономистов до Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Эконом. шк., 2005.— С. 200–204.
3. Негиши, Т. История экономической теории : пер. с англ. / Т. Негиши.— М. : Аспект пресс, 1995.— С. 226–281.
4. Розенберг, Д. И. Комментарии к «Капиталу» К. Маркса / Д. И. Розенберг.— М. : Экономика, 1984.— 720 с.

П. М. Леоненко

МАРТОС
БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ
(1879–1977)

Мартос
Борис Николаевич

— визначний український громадський і політичний діяч, кооператор, учений-фінансист, голова Ради народних міністрів (квітень 1919), міністр фінансів Української Народної Республіки (січень 1919 — травень 1920).

Походив зі старого козацького роду на Полтавщині. Народився в м. Градизьку Полтавської губернії. Закінчив математичний факультет Харківського університету. Під час навчання, як активний учасник українського національного руху, тричі був заарештований і відбував покарання. Член Револьюційної української партії (РУП), а з 1905 р. входив до складу Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Брав активну участь у революції 1905 р. У 1906–1910 рр. викладав у гімназіях і на Вищих комерційних курсах м. Харкова. За політичну діяльність був позбавлений педагогічної практики. У 1910–1914 рр. працював у кооперативних організаціях Волині, Полтавщини і Кубані, очолював наглядову раду «Дніпросоюзу», один з організаторів кооперативних товариств. Протягом 1914–1917 рр.— інспектор кооперації у Полтавському губерньському земстві. У 1917 р. як заступник голови Центрального комітету Селянської спілки був кооптований до складу Центральної Ради. У червні того ж року обраний до Генерального секретаріату на посаду генерального секретаря земельних справ.

З 1917 р. був головним редактором тижневика УСДРП «Воля». За часів гетьманату П. Скоропадського відійшов від політичного життя. Займався проблемами кооперативного руху та викладацькою роботою, був одним із засновників кооперативного інституту в м. Києві. З приходом до влади в грудні 1918 р. Директорії обійняв посаду міністра продовольчих справ УНР. У квітні 1919 р. призначений головою Ради народних міністрів УНР й одночасно (із січня 1919) міністром фінансів. Очолюваний ним уряд намагався проводити демократичну політику, відмовився від використання іноземної військової допомоги, проголосив про створення трудових робітничо-селянських рад.

Діяльність М. на посаді голови Ради народних міністрів та міністра фінансів збіглася у часі з кризовою ситуацією в УНР: воєнні дії, постійна нестача грошей. Він намагався налагодити діяльність фінансової системи, велику увагу приділяв стабілізації курсу української валюти за допомогою встановлення товарообміну із закордонними державами та продажу спирту, ввів нові податки. Директорія затвердила поданий М. законопроект про українську грошову одиницю і про усунення з обігу в УНР російських грошових знаків. Водночас Міністерство фінансів УНР розробило порядок увезення в Україну грошових коштів. Законом УНР від 4 січня 1919 р. введена

гривня. Гроші друкувалися в Німеччині і переправлялися в Україну літаками (до жовтня 1919 р. привезено до м. Кам'янця-Подільського 1,5 млрд грн).

М. робив багато спроб налагодити справляння податків. Уніс пропозиції про введення нових податків. Серед законів про запровадження нових податків особливий критиці піддавався закон про державний податок на деякі речі розкоші.

У 1920 р. емігрував до Німеччини, із часом переїхав до Чехо-Словацької Республіки. Був одним з організаторів і викладачів (1924–1936) Української господарської академії (УГА) у м. Подебрадах. Там же в 1936–1938 рр. працював на посаді директора Українського технічного і господарського інституту, був одним із засновників празького Музею визвольної боротьби України.

Перебуваючи в еміграції, проводив велику наукову й організаційну роботу та мріяв власні наукові здобутки щодо господарського життя в Україні передати на батьківщину, бо вірив у своє повернення. Про це свідчать його особисті документи, що збереглися в архівах. У листі до голови спілки професорів УГА (1939) накреслено план відбудови господарського життя в Україні.

У 1945 р. М. переїхав до м. Мюнхена, де заснував Українську вищу школу економіки й обійняв посаду ректора (1945–1949). У 1954–1958 рр. був президентом Інституту вивчення СРСР, віце-президентом, секретарем ученої ради інституту. Його наукові дослідження пов'язані з теорією кооперативного руху, а також присвячені фінансовій справі. Серед них такі праці: «Курс валюти і забезпечення її золотом» (1922), «Теорія кооперації» (1924), «Кооперативна ревізія» (1927), «Відбудова української кооперації» (1942) та ін.

З 1958 р. проживав у США, де помер 19 вересня 1977 р.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

МАРШАЛЛ
АЛЬФРЕД
(1842–1924)

Marshall
Alfred

— засновник неокласичної економічної теорії, талановитий учений, автор більше ніж 80 наукових праць, що заклали основи мікроекономічного аналізу.

Народився в м. Лондоні в родині банківського службовця. Після закінчення з відзнакою Кембриджського університету залишився на викладацькій роботі. Викладав економічну теорію в Кембриджському, Брістольському та Оксфордському університетах.

М. започаткував в Кембриджському університеті читання нового курсу — економічної теорії (economics), тим самим зробив вагомий внесок у розвиток економічної освіти. Його кембриджська школа об'єднала прихильників неокласичної економічної теорії. Серед учнів М. варто згадати Дж. Кейнса, який заклав основи самостійного напряму економічної теорії — кейнсіанства.

До творчої спадщини М. належать такі праці: «Учення політичної економії», «Трактат про соціологію», «Гроші, кредит і комерція», «Промисловість і торгівля». Основна його робота, над якою він працював понад 20 років — «Принципи економіки», яка багаторазово перевидавалася та зберегла свою актуальність у ХХ—ХХІ ст.

Дотримуючись основних традицій класичної політичної економії: принципу економічного лібералізму, ідеї саморегульованої та рівноважної ринкової економіки, неокласична економічна теорія М. створила свою парадигму в економічній науці. Економічна теорія досліджує сутність

таких економічних категорій, як багатство, капітал, економічна свобода, гроші. Рушійною силою розвитку суспільства вчений вважав економічну свободу та конкуренцію.

М. визначав політичну економію як науку про діяльність людей, пов'язану з їх повсякденними господарськими справами, проте стверджував, що до сфери її дослідження належать лише такі дії, що мають відношення до «матеріальних передумов добробуту». Отже, він визначав зміст предмету й формував його межі.

Визнаючи, що на поведінку людей впливають не лише економічні, але й релігійні чинники, учений вважав, що перші грають вирішальну роль у формуванні характеру існуючих інститутів. Однак оскільки суспільні інститути, з якими має справу економічна наука, безперервно зазнають змін, важко робити будь-які специфічні узагальнення щодо поведінки людини в суспільстві.

На думку М., основним ринковим інститутом є свобода підприємництва, оскільки передбачає незалежність і свободу вибору, а не суперництво, що є основою конкуренції. Таким чином обґрунтовувалася неможливість економічної гармонії. У своїй праці «Промисловість і торгівля» вчений зазначає: «Немає такого економічного принципу, який слугував би доказом того, що промисловість буде процвітати і життя буде щасливішим у тому випадку, якщо кожному буде дозволено займатися своїми справами так, як він вважає за краще». Водночас система вільного підприємництва взаємопов'язана з конкуренцією, оскільки в її основі лежить ринок, учасниками якого є багато дрібних підприємницьких структур, кожна з яких сама по собі не може впливати на ринкову кон'юнктуру. На думку М., елементи монополії завжди є в будь-якій конкурентній системі. Таким чином, він закладає основи теорії монополістичної конкуренції, яка отримала розвиток дещо пізніше. На жаль, М. залишив поза межами аналізу ринкові структури, які знаходилися між досконалою конкуренцією та монополією.

М. критикував вчення К. Маркса, оскільки, на його думку, в ньому ретельно не досліджується механізм зміни економічних і соціальних інститутів, не враховується складність даного процесу. Водночас учений вважав, що бідність може бути подолана і в умовах розвиненого капіталізму.

У своїх працях М. значну увагу приділяв дослідженню ціноутворення, що визначає, які товари повинні вироблятися і яку винагороду мають отримувати виробники товарів. Саме на основі системи цін він формує єдиний метод аналізу вартості та розподілу. Аналізуючи категорію попиту, М. здійснив визначний внесок у розвиток економічної науки, обґрунтувавши поняття еластичності попиту. Він розкриває поняття еластичності через залежність між змінами ціни та обумовленими ними змінами в обсязі попиту на товар. Концепцію еластичності попиту ілюстрував аналізом потреб представників різних класів суспільства. Попит найбільш забезпечених індивідів не має тенденції реагувати на зміни цін. Водночас попит представників середнього класу реагує на зміну цін на товари, що розглядаються як предмети розкоші. Робочий клас споживає лише необхідні товари і його попит також не є еластичним. На жаль, М. не був схильний застосовувати концепцію еластичності при дослідженні пропозиції, адже, на його думку, зміни в обсязі пропозиції вимагають часу і додаткових інвестицій.

Важливим є внесок М. у застосування в економічному аналізі фактору часу. Він розрізняв три періоди: короткий, протягом якого витрати факторів виробництва не змінюються; середньостроковий, протягом якого можливою є зміна обсягу виробництва шляхом зміни обсягу факторів виробництва; довгостроковий, протягом якого можуть відбуватися глобальні зміни у кількості населенні, обсягу капіталу, вподобаннях споживачів, технології виробництва. У «Принципах економіки» М. основну увагу приділив середньостроковому періоду, оскільки в його межах встанов-

люється нормальна ціна, що визначається витратами виробництва. У довгостроковому періоді ціна має тенденцію коливатися навколо витрат виробництва. У короткостроковому ціна не має бути нижчою за рівень первинних витрат. Таким чином, у короткостроковому періоді важливим елементом витрат є змінні витрати, тоді як постійні витрати, що пов'язані з фіксованими факторами виробництва, за своїм змістом пов'язуються з категорією «квасіренти». На думку вченого «квасірента» — це короткостроковий, визначений рівнем цін дохід, обумовлений фіксованим характером фактора виробництва, який знаходить прояв у надлишку над нормою відсотка. Вона розглядається як абсолютно випадкова величина, яка залежить від певної ситуації на ринку, і проявляється у отриманні доходу, вищого за нормальний рівень на деякі фактори виробництва.

М. заперечував трудову теорію вартості, але використав витратну теорію вартості. На основі поєднання витратної теорії вартості (вартість товару формується витратами факторів виробництва), теорії корисності (товар характеризується не вартістю, а корисністю) та теорії попиту і пропозиції (ціна товару визначається співвідношенням попиту та пропозиції) М. запропонував синтетичну теорію вартості. Згідно з нею, обмін товарів здійснюється на основі взаємодії двох елементів: вартості товару, яка є критерієм пропозиції, оскільки відіграє вирішальну роль для виробника та корисності товару, яка виступає критерієм попиту, оскільки відіграє вирішальну роль для покупця. В результаті взаємодії цих факторів відбувається ринковий обмін, що приводить до встановлення рівноважної ціни, яка для виробника є виразом мінової вартості, а для споживача — цінності товару.

У 1908 р. М. залишив викладацьку роботу й весь вільний час присвятив науковій творчості. Вчений помер у 1924 р. в м. Кембриджі.

Основні наукові праці:

«Принципи економіки» (Principles of Economics, 1890–1891).

«Элементы экономики промышленности» (Elements of the Economics of Industry, 1892).

«Промисловість і торгівля» (Industry and Trade, 1919).

«Гроші, кредит і комерція» (Money, Credit and Commerce, 1922).

В. В. Вірченко

**МАСГРЕЙВ
РИЧАРД АБЕЛЬ**
(1910–2007)

*Musgrave
Richard Abel*

— народився у 1910 р. у м. Кенінгштайні (Німеччина). У 1929–1932 рр. вивчав економічну теорію в Мюнхенському і Гейдельберзькому університетах, Екзетерському коледжі (Велика Британія). Упродовж 1933–1934 рр. — магістерська програма з економіки Рочестерського університету (Велика Британія). У 1934–1936 рр. навчався в докторантурі Гарвардського університету, де у 1937 р. отримав докторський ступінь. У 1937–1941 рр. викладав у цьому ж університеті. Протягом 1941–1947 рр. працював дослідником у Федеральній резервній системі США. У 1947–1948 рр. — викладач економіки Свартморського коледжу, наступні 10 років (1948–1958) — професор економіки Мічиганського університету. Працював професором економіки Університету Джона Гопкінса (1958–1961), професором Принстонського університету (1962–1965), професором політичної економії на факультеті мистецтва та науки і школі права Гарвардського університету (1965–1981). Після виходу на пенсію — заслужений професор у відставці цього університету.

З 1978 р. — почесний президент Міжнародного інституту державних фінансів. У 1981–2004 рр. — ад'юнкт-професор Каліфорнійського університету в м. Санта-Круз. Консультант із питань податкової політики конгресу США, радник Світового банку, урядів США, Колумбії, Японії, Чилі, М'янмару, Пуерто-Ріко, Південної Кореї, Тайваню, Болівії та інших країн.

Здобутки М. у галузі фінансової науки широко визнані в усьому світі, про що свідчить присвоєння йому звання Почесного доктора Гейдельберзького, Міланського, Мічиганського, Мюнхенського університетів, обрання дійним членом Американської академії наук (1986), членом Американської економічної асоціації та Почесним членом Американської податкової асоціації. Упродовж багатьох років був головним редактором провідного економічного часопису «Щоквартальний журнал економічної теорії» (Quarterly Journal of Economics).

Маючи глибокі знання різноманітних шкіл політичної економії, зокрема ґрунтуючись на традиціях німецької школи державних фінансів, М. зробив суттєвий внесок до різноманітних сфер фінансової науки, за що його справедливо вважають одним з основоположників сучасної теорії державних фінансів. Головним предметом наукового інтересу вченого було розроблення нормативної моделі ефективно функціонуючого державного сектору, оскільки, на відміну від прихильників теорії суспільного вибору, він вважав, що держава спроможна відігравати конструктивну і позитивну роль у розвитку економіки. М. розглядав державу як суспільну інституцію, яка в цілому задовольняє потреби індивідів у суспільних благах («держава — це підприємство, що діє на контрактних засадах, які ґрунтуються на спільних турботах окремих членів та є їх відображенням»), а якщо і має визначені недоліки, то вони підлягають виправленню шляхом упровадження наукових рекомендацій. На його думку, передбачення А. Вагнера щодо зростання ролі держави в економіці повністю справдилося, оскільки було обумовлене об'єктивними чинниками, а тому не слід порушувати питання про скорочення частки держави в економіці, а натомість обговорювати питання поліпшення її функціонування.

Особливу увагу звертав на зростання соціальної функції держави, зокрема розширення ролі різноманітних трансфертних програм. При цьому наголошував на необхідності такого оформлення цих програм, щоб отримання трансфертів не знижувало стимули до праці. Пропозиції М. стосовно вдосконалення системи соціального страхування у США знайшли широку підтримку як на рівні експертів, так і законодавців.

У 1939 р. сформулював визнане багатьма вченими-економістами положення про три сфери урядової активності в економіці: розміщення ресурсів, перерозподіл та макроекономічна стабілізація. Метою держави у сфері розміщення є досягнення більш ефективного використання ресурсів, у сфері перерозподілу — досягнення справедливого розподілу доходу, у сфері стабілізації — досягнення високого рівня зайнятості й стабільності цін. Таке концептуальне бачення відповідальності уряду дало можливість створити наукову базу для розподілу податків між рівнями влади, виходячи з того, які саме види видатків мають бути закріпленими за кожним з них. Держава виступає як інструмент вирішення важливих суспільних проблем (зовнішніх ефектів, справедливого розподілу тощо) і складає «життєво важливий соціальний капітал, доповнюючий, а не конкуруючий, рівний, а не нижчий за ринок».

Виходячи з того факту, що існують відмінності між уподобаннями суспільства в цілому та окремих індивідів щодо суспільних благ, у 1957 р. М. висунув концепцію бажаного блага (а пізніше — небажаного блага, merit good та de-merit good), яка дала змогу глибше зрозуміти явище взаємодії вподобань різних суб'єктів. Під бажаними благами розумів ті, щодо яких уподобання

індивідів характеризуються меншою інтенсивністю порівняно з благами для суспільства в цілому. Для вирішення цієї проблеми держава може різними способами переконати суб'єктів споживати більший обсяг бажаних благ.

Досліджуючи податкову політику держави, М. виступав за її об'єктивність та прогресивність, що привели б до більш справедливого розподілу податкового тягаря в суспільстві. Він обґрунтував неприйнятність пропорційного оподаткування доходів з огляду на досягнення соціальної справедливості на тлі зростаючої нерівномірності розподілу багатства в суспільстві, оскільки такий тягар суттєво впливає на добробут найбільш вразливих верств населення вважаючи за необхідне встановлення підвищених ставок податку на доходи для найзаможніших громадян, а також розширення бази оподаткування й спрощення процедури його збирання. М. був серед перших, хто застосував до аналізу податків мікроекономічний інструментарій та кейнсіанську мікроекономічну теорію, що сприяло глибшому розумінню впливів змін у податковій політиці на мікро- і макроекономічному рівнях. Він зазначав у 1978 р.: «Очевидно, що податкова політика є не просто інструментом отримання доходів у справедливий спосіб. Необхідно також урахувати сукупні результати функціонування економіки, але так, щоб не порушити справедливості податкової системи». Тобто формування податкової політики є процесом, що має враховувати такі чинники, як зайнятість, інфляцію, економічне зростання і, врешті-решт, соціальну справедливість, яка, на його думку, має визначальне значення для нормального функціонування економіки.

Одним із внесків М. до науки про державні фінанси є розроблення положень теорії фіскального федералізму стосовно поділу функцій оподаткування та здійснення видатків між рівнями держави. Він не тільки заклав методологічні засади теорії фіскального федералізму, сформулювавши принципи (національних бажаних благ, централізованого розподілу, відповідності кола споживачів суспільних благ і розміру територіальної одиниці, міжтериторіального фінансового вирівнювання), але й розробив окремі функціональні напрями, зокрема теорію трансфертів. Ним досліджено базові схеми фінансового вирівнювання і продемонстровано, який вплив кожна з них може чинити на місцеві фінанси, а звідси — яким є ступінь бажаності застосування того чи іншого механізму вирівнювання.

Виступав за розширення у США системи так званих категорійних грантів (тобто міжбюджетних трансфертів, стосовно яких існують досить широкі обмеження на використання коштів) і перетворення програм підтримки органів самоврядування на постійний елемент державної бюджетної політики зі стабілізацією коштів, які для таких потреб виділятимуться.

Помер у 2007 р. у м. Санта-Круз (США).

Основні наукові праці:

«Теорія добровільного обміну у державних фінансах» (Voluntary Exchange Theory of Public Finance, 1939).

«Пропорційне оподаткування доходів і ставлення до ризику» (Proportional Income Taxation and Risk-Taking, 1944).

«Розподіл податкових платежів між групами за доходами у 1948 р.» (Distribution of Tax Payments by Income Groups: A case study for 1948, 1951).

«Класика в теорії державних фінансів» (Classics in the Theory of Public Finance, 1958).

«Теорія державних фінансів» (The Theory of Public Finance, 1959).

«Підходи до фінансової теорії політичного федералізму» (Approaches to a Fiscal Theory of Political Federalism, 1961).

- «Податкова реформа: зростання в поєднанні з рівністю» (Tax Reform: Growth with Equity, 1963).
«Фінансові системи» (Fiscal Systems, 1969).
«Теорія і практика державних фінансів» (Public Finance in Theory and Practice, 1973).
«Максимін, невизначеність і вибір щодо дозвілля» (Maximin, Uncertainty and the Leisure Trade-Off, 1974).
«Фінансова реформа в Колумбії» (Fiscal Reform in Colombia, 1979).
«Фіскальні функції: лад і політика» (Fiscal Functions: Order and Politics, 1981).
«Коротка історія фінансових теорій» (A Brief History of Fiscal Doctrine, 1987).
«Державні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави» (Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State, 1999).

С. В. Слухай

**МАСКІН
ЕРІК СТАРК**
(*н. 1950*)

*Maskin
Eric Stark*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (2007). Народився 12 грудня 1950 р. в м. Нью-Йорк. Середню освіту здобув у 1968 р. У Гарвардському університеті закінчив курс бакалаврату (1972), магістратуру (1974), захистив докторську дисертацію (1976). Трудову діяльність розпочав науковим співробітником Коледжу Ісуса при Кембриджському університеті. Упродовж 1977–1984 рр. викладав у Массачусетському технологічному інституті, а у 1985–2000 рр. — у Гарвардському університеті. Згодом продовжує викладацьку діяльність як професор Принстонського університету, і одночасно науково-дослідницьку — в Інституті перспективних досліджень при цьому ж університеті.

М. проводить дослідження в різних сферах економічної науки — таких, як теорія ігор, теорія економічних стимулів, теорія контрактів. Він широко відомий своїми працями в галузі теорії механізмів розподілу і динамічних ігор. Останні наукові розробки вченого присвячені вивченню різних правил вибору, питанням їхньої зміни та комбінаторної структури. У 2007 р. за створення основ теорії оптимальних механізмів М. (разом з Л. Гурвічем і Р. Майерсоном) удостоєний Нобелівської премії в галузі економіки. Його науковий внесок у становлення цієї теорії стосується макроекономічного рівня господарювання.

Відомо, що економісти у сучасних дослідженнях надання суспільних благ розглядають державу як аналог ринку. Тому вважається, що завдання, пов'язане з виявленням переваг суспільних благ, держава повинна вирішувати так, як ринок вирішує його щодо приватних благ — на основі теорії суспільного вибору. Проте процес колективного вибору потребує відповідних процедур і правил. Це впливає з того факту, що люди живуть разом у межах певних співтовариств, країн, а тому повинні здійснювати колективні дії. Вже упродовж кількох десятиліть науковці аналізують цей процес. М. досліджував необхідні і достатні умови того, що задана відповідність групового вибору (ВГВ) може бути реалізована як відповідність коаліційно рівноважних результатів визначеного механізму групового вибору. Більше того, вперше задачу імплементації ВГВ за допомогою механізмів групового вибору молодий вчений розглянув ще у 1979 р.

Сутність запропонованого М. наукового підходу така: завдання групового вибору виникає кожен раз, коли якась група людей стикається з вибором елемента із деякої фіксованої множин-

ності альтернатив. В даному випадку для дослідника не важливим є конкретний спосіб вибору, його цікавить результат. Цей вибір залежить від переваг учасників. Однак він може залежати й від неврахованих обставин, а тому може бути неоднозначним. ВГВ є основними об'єктами теорії групового вибору. Важливо визначити, які ВГВ дають «гарний» вибір. Тут можливі різні підходи і критерії. Наприклад, можна зажадати, щоб результати із множинності були оптимальними по Парето. Або щоб вибір був узгоджений за різних, однак визначеною мірою подібних профілів. Нарешті, можна вважати, що ВГВ проявляється як результат визначених дій учасників, формується з допомогою певного механізму групового вибору (надалі просто Механізм). Він складається із завдання для кожного учасника i , деякої множинності повідомлень S_i та із завдання функції результату $\pi : \prod_i S_i \rightarrow A$, що дає для кожної комбінації $SN = (S_i)_{i \in N}$ індивідуальних повідомлень результуючу альтернативу $\pi(SN)$. Надсилаючи ті чи інші повідомлення, учасники певним чином впливають на результат. Передбачається, що вони поводять себе раціонально і надсилають повідомлення, які дають їм найбільш переважаючі альтернативи.

У своїх дослідженнях М. отримав два перших результати для випадку імплементації рівновагами Неша. Один простий: імplementована відповідність є обов'язково монотонною. Другий майже неочікуваний: якщо відповідність монотонна і задовольняє одній досить слабкій умові (відсутності права вето), то вона є Неш-імplementована. Припускалося, що учасників більше двох; випадок двох учасників залишався відкритим.

Після появи цього засадничого (опублікованого в 1979 р.) дослідження вийшло багато праць на зазначену тематику, в яких уточнювалися переважно другорядні питання. Впродовж цілого десятиріччя М. та інші вчені вели пошуки необхідних та достатніх умов Неш-імplementації. Лише у 1990-х рр. науковці отримали бажаний результат.

Дослідження групового вибору — це лише один з напрямів теоретичних розробок політико-економічного підходу до вивчення питань вироблення політики. Результати таких напрацювань є особливо важливими, по-перше, при аналізі зовнішньоторгової політики взагалі і протекціонізму зокрема. Широке розповсюдження протекціонізму серед промислових країн і варіація масштабів та форм протекції в залежності від галузі означають, що базова модель суспільного вибору ще не є адекватною й повною. По-друге, проблеми, пов'язані із зовнішніми ефектами та неподільністю деяких благ, приводять в ринковій економіці до неоптимального за Парето розподілу ресурсів. Водночас надання державою суспільних благ може бути ефективним вирішенням проблеми так званих провалів ринку. Тому для досягнення Парето-ефективності в процесі розподілу суспільних благ потрібен менш анархічний порівняно з ринком процес колективного вибору.

У цьому зв'язку М. привернув увагу до коаліційно-стійких механізмів (КС-механізмів) групового вибору, їх побудови та виявлення перешкод до побудови. Точність прямого КС-механізму послаблює спонукання учасників колективного вибору до маніпулювання своїми перевагами. Адаже посилаючи те чи інше повідомлення, учасник (чи коаліція) впливають на результат, зсуюючи його у відповідному напрямі. Вчені передбачали: остаточний результат (якщо він знайдеться) являє такий рівноважний стан, за якого сили, що спрямовують його у різні боки, взаємно врівноважують одна одну. Відсутність рівноваг у багатьох випадках на практиці означає, що за таких ситуацій механізм не дає можливості прийти до сталого компромісу, виявляється неспроможним як інструмент узгодження інтересів.

На основі запропонованого М. анонімного механізму був розроблений значно більш нейтральний КС-механізм. Проблема захисту механізмів прийняття колективних рішень від маніпулюван-

ня отримали таке трактування і вирішення. Будь-який механізм колективних рішень базується на інформації, що отримана від агентів: їхніх затратах, доходах, перевагах. Природно, учасник може усвідомити, що його повідомлення впливає на кінцевий вибір варіанта, і замість правдивого повідомлення може передати ту неточну інформацію, яка приводить до найвигіднішого для нього результату. Повідомлення стає стратегією. Ідеальним варіантом є та ситуація, коли повідомляти правду вигідно. На перший погляд дивно, однак такі захищені від маніпулювання механізми існують. Як правило, за них доводиться платити: наприклад, в механізмі ключових агентів платежі стимулюють надання правдивої інформації, однак у руках посередника може виявитися чимала сума грошей. Це так званий бюджетний прибуток, який не перерозподіляється між агентами.

М. і Дж. Лаффон сформулювали загальні необхідні умови існування таких оптимальних за Парето і захищених від маніпулювання механізмів. Звичайно, для того, щоб охопити все багатство стратегічних маніпуляцій, доводиться розширювати чисельність правил голосування, допустивши механізми, в яких множина стратегій є складнішою порівняно з простим повідомленням своїх переваг. Найбільш плідними концепціями рівноваги виявляються складна (або універсальна за підіграми) рівновага та сильна рівновага.

Іншу концепцію запропонував Б. Пелег, надалі її досліджували М., Е. Мулен, Б. Дутт. У своїй статті «Рівновага Неша та оптимальний добробут» (1977) М. показав, що рівноважні за Нешем результати приводять для будь-якого механізму голосування до строго монотонного відображення, і що ця властивість майже повністю характеризує відображення, які можуть бути отримані даним способом. Це був один з перших результатів у теорії реалізації, що давав рецепт побудови механізму, рівноважні за Нешем результати якого з точністю представляють дану відповідність. Запропонований механізм, однак, практично не може бути використаний, оскільки вимагає від кожного агента повідомлення всього профілю переваг, а рівновага Неша встановлюється виключно за умов повного співпадіння повідомлень всіх агентів.

М. проаналізував результати з реалізації на основі рівноваги Неша, а також універсальної за підіграми та сильної рівноваги у статті «Теорія імплементації в рівновазі Неша» (1985). Звичайно, поведінка будь-якої групи інтересів буде ефективною у досягненні власних цілей в тій мірі, в якій груповий інтерес відповідатиме ширшим інтересам тих індивідів, які не належать до групи. Досягнення такого становища можливе лише при наявності розробленої процедури, що враховує відповідність рівноважних результатів механізму групового вибору. Неординарний підхід М. при розв'язанні зазначених питань викладений у двох його книгах: «Концептуальна економічна теорія» (1994) і «Рівновага Неша та оптимальний добробут» (1999), а також у багатьох наукових статтях.

Ще одним напрямом досліджень талановитого вченого є пошук рівноважних станів на ринках з несприятливим відбором. У цій галузі досліджень він критично аналізує наукові пошуки інших вчених, а також співпрацює з окремими дослідниками. Майбутній нобелівський лауреат Дж. Акерлоф у статті «Ринок лимонів (невизначеність якості і ринковий механізм)» ще у 1970 р. започаткував сучасне теоретичне трактування несприятливого відбору — проблеми, добре відомої як у страховому бізнесі, так й на інших ринках. Досліджуючи зазначену проблему, М. Спенс використав підхід, який назвав механізмом сигналізування. Відповідно до його передбачень, сигналізуюча рівновага є нестійкою; якщо ця рівновага порушена екзогенно, то повернення до первісної рівноваги у кращому випадку є проблематичним. Проте в своєму спільному дослідженні, опублікованому в 1986 р., П. Дасгупта і М. показали, що в моделях, які згодом розроблялися

Дж. Стігліцем, М. Ротшильдом, С. Вілсоном, рівноваги за Нешем у змішаних стратегіях існують завжди, навіть якщо не існує рівноваги у чистих стратегіях.

М. — член Європейської економічної асоціації, Британської академії наук, Американської академії мистецтв і наук, почесний професор Цзінхуанського і Уханьського університетів (Китай). У 2003 р. був обраний президентом Економетричного товариства, членом якого є з 1981 р. вчений є головним редактором наукового журналу *Economics Letters* та членом редколегій ще кількох відомих наукових видань.

Основні наукові праці:

The Theory of Implementation in Nash Equilibrium: A Survey, in Social Goals and Social Organization (1985).

Differential Approach to Dominant Strategy Mechanisms (1980).

Література: 1. Данилов, В. И. Имплементация соответствий группового выбора коалиционными равновесиями / В. И. Данилов, А. И. Сотсков // Экономика и математические методы. — 1991. — Т. 27. — Вып. 4. — С. 720–732.

М. В. Довбенко

**МЕНГЕР
КАРА**
(1840–1921)

*Menger
Karl*

— всесвітньовідомий австрійський економіст, один з першовідкривачів теорії граничної корисності та засновник австрійської (віденської) школи маржиналізму.

Народився 28 лютого 1840 р. в м. Ней-Сандеці в Галичині (нині м. Нови-Сонч, Польща) у родині правника. Дитинство та юність провів у великому маєтку діда по материнській лінії Антона Менгера у Західній Галичині, богемського торгівця, котрий заробив статки під час Наполеонівських війн.

Після закінчення гімназії вищу освіту одержував на факультетах права й політичних наук Віденського (1859–1860) та Празького (1860–1863) університетів. Докторську дисертацію з права захистив у Ягеллонському університеті (м. Краків) у віці 27 років.

Після одержання докторського ступеня М. присвятив себе журналістиці, займаючись написанням статей з економічних питань. Згодом він влаштувався на службу в прес-бюро австрійського кабінету міністрів, яке завжди вважалося особливим в австрійській державній службі й приваблювало велику кількість талановитих людей як «трамплін до вищих посад державної служби».

М. був економічним оглядачем при уряді Австро-Угорщини, одним із його обов'язків стало написання оглядів стану ринків для офіційної газети «Вайнер цайтунг» (*Wiener Zeitung*). Вивчення звітів про стан ринків вразило вченого, адже він побачив явне протиріччя між традиційними теоріями цін і фактами, які досвідчені практики вважали вирішальними для встановлення цін. Він працював над проблемами цінності та ціноутворення, відкладаючи публікацію доти, доки система не сформується остаточно.

«Основи політичної економії» (російськомовний переклад назви праці — «Основания политической экономии» — певною мірою викликає сумнів, більш доречною, на наш погляд, є назва «Основи вчення про народне господарство», що відповідає назві німецькомовного оригіналу) — фундаментальний твір, але невеликий за обсягом, що вийшов з друку на початку 1871 р.

«Основи політичної економії» революціонізували економічну науку, здійснили довгостроковий вплив на її розвиток, одержали належне визнання, проте мали вкрай обмежений обіг.

За задумом автора, книга мала стати першою, вступною частиною всеохоплюючого трактату з економічної теорії (у подальшому з'ясується, що цьому задуму не судилося бути реалізованим). З рукописів, які син М. опублікував більш ніж півсторіччя потому, працюючи над другим виданням, можна дізнатися, що друга частина мала присвячуватися «відсотку, заробітній платі, ренті, доходу, кредиту й паперовим грошам», третя, «прикладна» частина — теорії виробництва й торгівлі, четверта — критиці існуючої економічної системи та пропозиціям щодо економічного реформування.

Проблемами «Першої, загальної частини» (згідно з написом на титульному листі), стали загальні умови економічної діяльності, обміну, цін та грошей. Основною метою М., визначеною у передмові, було створення теорії цін, яка пояснювала б усі пов'язані з ними явища, а також відсоток, заробітну плату й ренту за допомогою однієї головної ідеї. Більша частина книги присвячена поняттю, аргументація якого уможлиблювала вирішення основної задачі й визначила своєрідність і революційність нової школи — цінності в її суб'єктивному, особистісному значенні.

Сучасники зустріли цю книгу без захоплення та більш ніж прохолодно. Навіть спроби М. одержати на її основі право читати лекції у Віденському університеті не одразу мали успіх. У 1872 р. саме цей університет закінчили О. Бьом-Баверк і Ф. Візер, головні прихильники й послідовники М.

У 1873 р. М. став екстраординарним професором своєї *alma mater* — Віденського університету. Того ж року він звільнився з державної служби. У 1876 р. його було призначено наставником 18-річного кронпринца Рудольфа (1858–1889), сина австрійського імператора Франца-Йосипа I (1830–1916). Окрім читання лекцій, М. супроводжував потенційного монарха в тривалих подорожах Європою, зокрема до Англії, Шотландії, Ірландії, Франції та Німеччини. Після повернення до Австрії в 1879 р. М. очолив кафедру політичної економії у Відні.

Серед праць, що заклали основи маржиналістської революції та сучасної економічної науки, «Основи політичної економії» М. посідають особливе місце. Учений розробив розгалужену класифікацію благ: нижчого та вищих порядків; економічних та неекономічних; субститутів та компліментів. Блага — це предмети, що задовольняють людські потреби за умов пізнання людиною необхідних властивостей предметів і наявної можливості розпоряджатися ними. Учений звертав увагу на те, що предмети втрачають характер благ, коли змінюються уподобання людини, що призводить до зникнення потреби, для задоволення якої був призначений предмет, трансформуються властивості предмета та «втрачається його готовність бути поставленим у причинний зв'язок із задоволенням людських потреб», унеможлиблюється розпорядження предметом тощо.

Блага нижчого (першого) порядку призначені для безпосереднього задоволення людських потреб (фактично це споживчі блага), блага вищих (другого, третього і т. д.) порядків призначені для опосередкованого задоволення людських потреб шляхом виробництва благ першого порядку (виробничі блага). М. наполягав на існуванні «причинного співвідношення благ», які перебувають у системній єдності, оскільки за безпосередньою потребою людини в споживчих благах приховується розгалужена система опосередкованих потреб у засобах їх виробництва.

За переконанням М., не цінність і ціна залежать від витрат виробництва, а навпаки, завдяки виявленню цінності споживчих благ виникає оцінка факторів виробництва, що формує витрати виробництва. Тому цінність благ вищого порядку, які витрачені на виробництво благ першого порядку, не може визначати цінність останнього. Навпаки, цінність благ вищого порядку (виробничих) обумовлюється очікуваною цінністю благ першого порядку (споживчих), для виробництва

яких їх призначили учасники економічного процесу. Наголосимо, що до уваги береться не поточна, а очікувана цінність благ першого порядку, адже існування періоду часу, необхідного для перетворення благ виробничого призначення в споживчі блага, породжує невизначеність і невпевненість суб'єктів господарювання щодо кінцевих результатів їхньої діяльності. У подальшому ця ідея знайшла відображення в економічних дослідженнях ризику, невизначеності та очікувань.

Критерієм поділу благ на економічні та неекономічні є співвідношення між потребою в благах і їх кількістю, доступною для розпорядження. М. визначав економічні блага як такі, потреба в яких у певний період перевищує їх доступну кількість, а неекономічні — блага, кількість яких перевищує потребу в них. Оскільки не існує чіткої межі між економічними та неекономічними благами, він указував на зв'язок рідкості та приватної власності, стверджуючи, що «вільні» блага можуть стати економічними за умов, коли той, хто володіє владою, усуває інших суб'єктів господарювання від вільного розпорядження ними.

Заслугою вченого стало запровадження понять взаємозамінюваності (субституційності) та взаємодоповнюваності (компліментарності) благ вищого порядку, що в подальшому знайшло відображення в концепціях виробничої функції.

Теорія цінності посідає центральне місце в книзі М. Учений наголошує, що цінність не є об'єктивно притаманною благам властивістю, має суб'єктивний характер і не існує поза свідомістю людини. Цінність, за М., — це судження, які мають індивідуальні учасники економічного процесу щодо значущості благ, що є у їхньому розпорядженні задля підтримки життя й добробуту. На його думку, праця, витрачена на виробництво блага, не може бути ні джерелом, ні мірилом цінності блага. На підтвердження цієї тези зазначалося, що на цінність діаманта не впливає, знайдений він випадково чи здобутий з надр землі шляхом витрачання тисячі робочих днів.

М. належить вислів, що «цінність суб'єктивна не лише за своєю сутністю, але й за своєю мірою». Ця міра визначалася ним через «кінцеву інтенсивність» — найменшу корисність, яку має остання одиниця запасу певного блага (у подальшому в економічній науці використовується термін Ф. фон Візера «гранична корисність»). Своєю чергою, гранична корисність залежить від двох факторів: інтенсивності індивідуальної потреби та рідкості блага, яка визначається існуючим його запасом. Використовуючи і в теорії цінності принцип методологічного індивідуалізму, вчений доводив, що при визначенні цінності благ за основу необхідно брати конкретні потреби конкретної людини. Згідно з цим положенням, М. побудував шкалу корисностей на основі ранжування благ за їх цінністю для споживача. Ця побудова була втілена в так званій таблиці Менгера, яка відобразила систему потреб конкретного споживача та міру їх задоволення.

Цікаво, що в таблиці М. знайшли відображення обидва закони Госсена (з працями якого М. не був знайомий): перший — спадної граничної корисності та зменшення нагальності кожного виду потреб у міру їх насичення (поступове зменшення значення чисел у кожному стовпчику), і другий — вирівнювання граничних корисностей на основі рівномірного насичення кожної з потреб (рівність чисел у рядках).

Оскільки величина цінності матеріального блага визначається важливістю тієї конкретної (або часткової) потреби, що посідає останнє місце в списку потреб, які задовольняються усім наявним запасом матеріальних благ цього виду, вчений дійшов висновку, що «цінність речі вимірюється величиною граничної корисності цієї речі».

Подібний висновок не був сформульований раніше, хоча фактор корисності підкреслювався багатьма дослідниками й до М. Перешкодою для застосування поняття корисності при визна-

ченні цінності вже довгий час вважається парадокс А. Сміта, згідно з яким корисні для людей блага (наприклад, вода), що задовольняють нагальні, життєво важливі потреби, оцінюються низько, тоді як блага куди менш корисні (наприклад, діаманти), що задовольняють другорядні потреби, оцінюються набагато вище. Граничний підхід, урахування фактора рідкості та розмежування загальної й конкретної (сукупної й граничної) корисностей, запропоновані М., дали змогу розв'язати цей парадокс. Визначивши цінність через граничну корисність (найменш важливу одиницю з усіх можливих для задоволення потреб за допомогою наявного запасу благ), австрійський дослідник указав на те, що за умов, коли вода є в надлишку, вона не має цінності для суб'єкта господарювання, оскільки при високій загальній корисності її гранична корисність наближається до нуля. Водночас діаманти, рідкісні камінці, кількість яких обмежена, мають велику граничну корисність і цінність.

Оригінальним є вчення М. про обмін, що заперечує його еквівалентність та обґрунтовує взаємовигідність обмінних операцій. На думку М., причиною обміну є відмінність суб'єктивної цінності одних і тих самих благ для різних індивідів, тому обмін триватиме доти, доки не зрівняються відносні цінності обмінюваних благ для обох контрагентів, а відповідно пропорції обміну визначаються співвідношенням граничних корисностей благ, які обмінюються. З таких позицій учений критикував передусім економістів класичної школи, які намагалися вирішити проблему обміну через зведення передбачуваної рівності між двома кількостями благ до її причин — або рівних витрат виробництва, або витрат однакової кількості праці на ці блага. М. вважав, що в дійсності ніколи не буває рівності в цінності двох кількостей благ (рівності в об'єктивному розумінні). Обґрунтовуючи продуктивність мінових операцій, учений наголошував, що обмін змінює граничну цінність благ шляхом збільшення або зменшення їх запасу. Він зазначав, що обмін благами для суб'єктів, які обмінюються, означає збільшення або зменшення запасу благ, а відповідно й граничної корисності та цінності благ.

М. — автор еволюційної теорії грошей. Гроші, на його думку, економічний феномен, що виникає спонтанно. Їх поява не є результатом цілеспрямованих дій окремих господарюючих суб'єктів чи їхніх груп, що намагаються створити засіб обміну. Для пояснення причин виникнення грошей М. звернувся до аналізу особливостей мінових відносин: при здійсненні обмінних операцій їх учасники схильні накопичувати блага, що мають вищу «здатність до обміну», адже саме їх можна обміняти на більшість усіх інших благ. У результаті блага з вищою «здатністю до обміну» починають відігравати роль посередників при здійсненні обмінних угод. Поступово серед цих товарів виділяється один з найвищою здатністю до обміну, який і являє собою гроші. Ідея про спонтанне виникнення грошей суттєво вплинула на формування поглядів Ф. фон Хайека, Л. фон Мізеса та інших представників неоавстрійської школи.

У дослідженні процесу ціноутворення виявився внесок ученого в мікроекономічну теорію, а саме запровадження в науковий обіг понять «ціна попиту» і «ціна пропозиції». На його думку, теорія ціноутворення має зводитись до аналізу суб'єктивних індивідуальних оцінок і розкривати кілька можливих випадків: ізольований обмін (один покупець і один продавець), за умов якого враховується найменша кількість суб'єктивних оцінок і ціна встановлюється приблизно посередині між ними; одностороння конкуренція (один продавець і кілька покупців) і двостороння конкуренція (кілька продавців і кілька покупців), що передбачають складніший аналіз.

У теорії розподілу М. категорично заперечував експлуатацію й навіть можливість відбирання в робітників частини продукту праці, стверджуючи, що праця є економічним благом так само,

як інші елементи виробництва. Учений був переконаний, що власники землі й капіталу живуть саме за рахунок використання землі й капіталу (які для індивіда та суспільства мають цінність так само, як і праця), а не за рахунок робітників.

Критикуючи класичну теорію заробітної плати, згідно з якою ціна праці тяжіє до мінімуму засобів існування робітника та його родини, М. запропонував розуміння останньої як рентного доходу, що визначається перевагами високої кваліфікації або таланту.

Ідеї першої книги М. поступово ставали більш розповсюдженими, розуміння його нової теорії цінності охоплювало все більше вчених, а він сам здобув репутацію чудового викладача, лекції й семінари якого почали відвідувати все більше студентів, багато з яких у подальшому стали відомими економістами.

У 1883 р. М. опублікував другу велику працю — «Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема», яка відобразила основні моменти відомої багаторічної дискусії в галузі методології та теорії пізнання, званої в історії економічної науки як суперечка про методи (Methodenstreit), що розгорнулася між М. та представником молодшої історичної школи Г. Шмоллером в останній чверті XIX ст.

Для розуміння мети «Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема» і природи суперечок, викликаних цією працею, необхідно охарактеризувати підходи школи, проти якої вона була спрямована. Молоду історичну школу не цікавила історія як дослідження унікальних подій, на відміну від «старих істориків», до яких М. ставився з повагою, усвідомлюючи їх велич (менгерівські «Основи політичної економії» мали присвяту В. Рошеру). М. навіть іменував молодшу історичну школу «пануючою псевдоісторичною школою», наголошував на її розриві з методологічними основами й науковими здобутками старої історичної школи.

Для істориків 1870-х рр. історичне дослідження означало емпіричний підхід, який у кінцевому підсумку веде до теоретичного пояснення соціальних інститутів. Вивчення історичного розвитку, на думку «молодих істориків», давало змогу виявляти закони розвитку соціального цілого, які, своєю чергою, допомагали розкрити історичні закони кожного етапу цього розвитку. З методологічної точки зору — це різновид позитивістсько-емпіричного підходу, який у подальшому використовувався американськими інституціоналістами і який відомий методолог К. Поппер влучно назвав історизмом.

На противагу історикам, М. та його послідовники вважали економічну теорію етично нейтральною наукою, незалежною від історичних обставин, національної специфіки та індуктивних узагальнень.

Беззаперечною заслугою М. є обґрунтування методологічного індивідуалізму (термін Й. Шумпетера), який учений іменував «компаративним методом», що передбачає можливість відтворення соціального цілого з його частин. Наголошуючи на безплідності спроб «осягнути емпіричні основи економічної науки», М. стверджував, що завдання дослідника полягає в тому, щоб «звести складні явища людського господарства до їх найпростіших елементів, ще доступних точному спостереженню, прикласти до останніх відповідну їм природу міру та з установленням останньої знову показати, як складні господарські явища закономірно розвиваються зі своїх елементів».

На відміну від «Основ політичної економії», друга книга М. одразу привернула до себе увагу, передусім через критику панівного визнаного вчення. Особливо ворожою була відповідь самого Г. Шмоллера того ж року, проте М. прийняв виклик і відреагував пристрасним памфлетом «Помилки історизму в німецькій економічній науці» (1884). Склалася унікальна для наукового проти-

стояння ситуація абсолютного несприйняття — Г. Шмоллер демонстративно повернув памфлет, додавши до нього образливого листа.

Ведення полеміки з боку молоді історичної школи, особливо Г. Шмоллера, набуло вкрай агресивного характеру, тоді як поводження австрійців у дискусії було доволі толерантним. Г. Шмоллер дійшов навіть до публічних заяв щодо невідповідності представників «абстрактної» школи займаним посадам у німецьких університетах, і його вплив був достатньо сильним, щоб змістити прихильників менгерівського вчення з академічних постів у Німеччині. Саме Г. Шмоллер уперше презирливо вжив словосполучення «австрійська школа», яке закріпилося в економічній науці без тіні презирства й іронії.

Відкрите протистояння М. з Г. Шмоллером завершилося в 1884 р., проте суперечку про метод продовжували інші представники обох шкіл практично до кінця XIX ст.

Інший аспект методологічних дискусій М. (переважно з представниками лозаннської школи маржиналізму) охоплював питання використання математичних методів у економічних дослідженнях. Австрійський учений не був знайомий з працями передвісників математичного аналізу А. Курно, Ж. Дюпюї, Й. фон Тюнена — економістів, ідеї яких безпосередньо впливали на погляди інших засновників маржиналізму й неокласики — Л. Вальраса, В. Джевонса, А. Маршалла. Проте чи змінилися б його погляди від такого знайомства? З великою впевненістю зазначимо: ні, адже жодного разу вчений не висловився щодо цінності математики як інструмента економічного аналізу. Більше того, у листах до Л. Вальраса, датованих 1883–1884 рр., М. наполягав на тому, що математика неспроможна допомогти економістові дослідити якісну сутність таких явищ, як вартість, рента й прибуток.

У середині 1980-х рр. ситуація суттєво змінилася: австрійська школа завдяки публікаціям її членів остаточно сформувалася як потужний теоретичний напрям, що не потребував «відбиття» будь-яких атак, зокрема й історичної школи. У 1884 р. публікують свої визначальні праці О. фон Бьом-Баверк і Ф. фон Візер, а за ними виходить низка робіт безпосередніх учнів М.: В. Матайї, Г. Гросса, Е. Сакса, Р. Майера, І. фон Коморжинського та інших. Зазначимо, що в 1887 р. першу й найбільш повну спробу застосувати принцип граничної корисності до проблеми державних фінансів здійснив Е. Сакс у праці «Основи теорії державного господарства».

Наприкінці 1880-х рр. М. намагався не зволікати з публікацією нового видання «Основ політичної економії», однак справа була відкладена через втручання об'єктивних реалій життя — загострилася одвічна проблема австрійських грошей. У 1878–1879 рр. падіння цін на срібло призвело до знецінення паперових грошей відносно срібних й примусило відмовитися від карбування срібних грошей, після чого вартість австрійських паперових грошей поступово зростає відносно срібла й коливалася відносно золота. Дана ситуація — одна з найбільш цікавих в історії грошей — була незадовільною й набула таких форм, що остаточно реформа здавалася можливою й необхідною. Оскільки фінансове становище Австрії вперше за довгий час було достатньо стабільним, усі очікували від уряду вирішення цієї нагальної проблеми. Окрім того, угода з Угорщиною 1887 р. передбачала створення комісії із забезпечення поновлення платежів. Політичні розбіжності двох частин монархії обумовили серйозну затримку, адже комісія, або, точніше, комісії — одна для Австрії й одна для Угорщини — були утворені й скликані лише навесні 1892 р. у м. Відні й Будапешті відповідно.

Обговорення в австрійській комісії, найпомітнішим членом якої був М., є вельми показовим. Основою її роботи стали підготовлені Міністерством фінансів з особливою скрупульозністю три

об'ємних меморандуми, що містили, можливо, найповніший з опублікованих збірник документальних матеріалів з грошової історії попередніх періодів. До складу комісії ввійшли відомі економісти, а також журналісти, банкіри й промисловці, добре знайомі з грошовими проблемами, а Е. фон Бьом-Баверк, який на той час працював у Міністерстві фінансів, був одним з представників уряду й заступником голови комісії. Завданням комісії була не підготовка звіту, а розгляд і обговорення поглядів її членів з багатьох питань, висунутих урядом. Питання стосувалися основи майбутніх грошей, виведення з обігу існуючих срібних і паперових грошей у випадку прийняття золотого стандарту, обмінного курсу існуючого паперового флорина й золота тощо.

Досконале знання проблеми та дар чіткого викладення думки допомогли М. одразу ж зайняти провідні позиції в обговоренні. Його заяви набули такої ваги, що одного разу навіть спровокували тимчасовий спад на фондовій біржі. Внесок М. стосувався не стільки обговорення загального питання про обрання стандарту, адже практично всі члени комісії погоджувалися, що прийняття золотого стандарту є єдино можливим рішенням, скільки в детальному розгляді практичних проблем встановлення паритету й визначення часу переходу до такого стандарту.

Результатом вивчення грошового обігу Австрії стала публікація двох брошур: перша присвячена історії та особливостям австрійської грошової проблеми й загальним питанням про встановлення стандарту, друга розкривала технічні проблеми, пов'язані з переходом до золотого стандарту, зокрема питання встановлення правильного паритету й фактори, здатні вплинути на курс валюти після завершення переходу.

Того ж 1892 р. М. опублікував важливе й більш загальне дослідження проблеми грошей, яке безпосередньо не стосувалося нагальних австрійських проблем і яке також є вагомим внеском ученого в економічну теорію. Мова йде про велику статтю «Гроші», присвячену детальному викладу загальної теорії грошей, опубліковану в третьому томі першого видання «Довідника з суспільно-політичних наук». М. завжди цікавили грошові питання — остання глава «Основ політичної економії» і розділи «Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема» містять важливі спостереження, зокрема щодо походження грошей, однак саме ця публікація розкрила бачення М. центральної проблеми цінності грошей. Дотепер існує думка, що основним досягненням австрійської школи в теорії грошей була спроба застосувати принцип граничної корисності до проблеми цінності грошей. Безперечно, це відповідає дійсності, проте становить вузьке розуміння підходу австрійців, тоді як у ширшому плані вищим досягненням є послідовне використання в теорії грошей суб'єктивістського (індивідуалістичного) підходу, що складає основу дослідження граничної корисності, однак сам по собі є набагато ширшим і має універсальне значення.

Заслугою М., порівняно з традиційним підходом кількісної теорії грошей з точки зору агрегатних і середніх величин, є викладення значення різних теорій цінності грошей, розмежування «внутрішньої» та «зовнішньої» цінності грошей, причин змін і можливості вимірювання цієї цінності, а також здійснене ним дослідження факторів, що визначають попит на гроші. Серед сучасних представників австрійської традиції існує цікава спроба представити менгерівську теорію грошей як нерівноважну теорію в умовах невизначеності (Е. Штрейслер).

Як не дивно, перелік основних праць М. несподівано обривається саме в 1892 р. За останні три десятиріччя свого життя він опублікував лише кілька невеликих статей. Пізні його праці — переважно рецензії, біографічні нариси, передмови до книг його учнів, а остання опублікована стаття — некролог О. фон Бьом-Баверку, що пішов з життя раніше за вчителя, у 1914 р. Результати наукової діяльності останніх років М. вважаються майже втраченими.

М. у житті по-справжньому щиро переймався тільки двома речами: лівова частка уваги припадала на все, що прямо чи опосередковано пов'язане з головною справою — вивченням економічної теорії; але існувало й друге захоплення, якому він був беззастережно відданий, — збирання книг та збереження бібліотеки. Ф. фон Хайек у статті в «Міжнародній енциклопедії суспільних наук» (International Encyclopedia of the Social Sciences) зазначав, що економічний розділ цієї бібліотеки може бути віднесений до трьох-чотирьох кращих зібрань, що будь-коли належали приватній особі, а сам М. у 1911 р. оцінював свою бібліотеку приблизно в 25 тис. томів. Після смерті М. більша частина бібліотеки з усіма виданнями з економіки та етнографії була переправлена до Японії, де зараз зберігається як окреме зібрання в бібліотеці економічної школи в м. Токіо (тепер університет Хітоцубасі). Тільки в економічному розділі опублікованого каталогу нараховується більше 20 тисяч найменувань книг, переважна більшість яких є раритетними виданнями.

Основні наукові праці:

«Основи політичної економії» (Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, 1871; 2-ге вид. 1923).

«Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема» (Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere, 1883).

У перекладі російською мовою:

Основания политической экономии // Австрийская школа в политической экономии. К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер. — М. : Экономика, 1992. — С. 31–242.

Основания политической экономии / К. Менгер // Избранные работы. — М. : Территория будущего, 2005. — С. 57–286.

Исследования о методах социальных наук и политической экономии в особенности / К. Менгер // Избранные работы. — М. : Территория будущего, 2005. — С. 287–495.

Література: 1. Автономов, В. С. Австрийская школа и ее представители // Австрийская школа в политической экономии : К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер. — М. : Экономика, 1992. — С. 5–30.

2. Блауг, М. Сто великих экономистов до Кейнса : пер. с англ. — СПб. : Эконом. шк., 2008.

3. Берри, Н. Австрийская экономическая школа: расхождение с ортодоксией / Н. Берри // Панорама экономической мысли конца XX столетия / под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта : в 2 т. : пер. с англ. — СПб. : Экон. шк., 2002. — Т. 1. — С. 81–105.

4. Кубедду, Р. Политическая философия австрийской школы : К. Менгер, Л. Мизес, Ф. Хайек : пер. с англ. / Р. Кубедду. — М. : ИРИСЭН, Мысль; Челябинск : Социум, 2008.

5. Хайек, Ф. А. Карл Менгер (1840–1921) / Ф. фон Хайек // Судьбы либерализма в XX веке : пер. с англ. — М. : ИРИСЭН, Мысль; Челябинск : Социум, 2009. — С. 79–118.

О. П. Несстеренко

МЕРТОН
РОБЕРТ КОКС
(н. 1944)

Merton
Robert Cox

— відомий американський математик і економіст, лауреат Нобелівської премії (1997).

Народився 31 липня 1944 р. у м. Нью-Йорку. З дитинства, яке проходило в м. Гастінгсі, полюбив математику. Батько його був професором соціології Колумбійського університету (навіть нагороджений Національною медаллю науки за вклад у соціологічне знання), а мама — домогосподаркою. Згодом продовжив спеціалізуватися з математики в Колумбійському університеті, де в 1966 р. захистив диплом бакалавра гуманітарних наук, а потім вивчав прикладну математику

в Каліфорнійському технологічному інституті, після закінчення якого в 1967 р. отримав магістерський ступінь.

Пізнавати економіку почав ще в дитинстві, коли батько познайомив його з фондовою біржею. У студентські роки на нього справив враження прочитаний курс «Економікс» П. Семюельсона. Однак лише в середині 60-х рр. він вирішив залишити прикладну математику і вивчати економіку. Це рішення з'явилося в умовах, коли всюди популяризувалися досягнення макроекономіки та її фундаментальний вплив на управління діловими циклами та зниження безробіття й інфляції. Згадуючи потім той період, М. писав, як відчув, що коли б він працював економістом, то потенційно зміг би впливати на долі мільйонів людей. Вірив також, що знання з математичного проектування та прикладної математики зможуть дати йому певну перевагу в аналізі складних ситуацій.

Восени 1967 р. почав працювати над підготовкою докторської дисертації в Массачусетському технологічному інституті. Тут він познайомився з П. Семюельсоном, під керівництвом якого проводив наукові дослідження, писав свої перші праці. У ході цієї роботи проявилися їхні спільні інтереси до вивчення фондової біржі, конвертованих та інших цінних паперів. Навесні 1968 р. М. був офіційно затверджений науково-дослідним асистентом видатного вченого-економіста. У вересні 1970 р. захистив докторську дисертацію на тему: «Теорія аналітичного оптимального регулювання в імовірнісній та неімовірнісній економіці». Три з п'яти її розділів уже були опубліковані у вигляді наукових статей ще до того, як він подав дисертацію до захисту. Після захисту і до 1987 р. продовжував працювати в Массачусетському технологічному інституті. Викладання курсів основних ринків та загальних фінансів поєднував з активною дослідницькою роботою. Цьому сприяла тісна співпраця з Ф. Модільяні.

У цей період М. підготував низку новаторських праць, присвячених питанням фінансових ринків, управління ризиками, функціонування фінансових інструментів та ін. Зокрема до цього числа належать статті «Вибір портфеля тривалого терміну дії в умовах невизначеності: випадок безперервного часу» (1969) та «Оптимальна сфера споживання і портфель правил у моделі безперервного часу» (1971), які становили значний науковий інтерес для аналізу індивідуальних споживчих та інвестиційних рішень, що приймаються в безперервному часі. У статтях «Теорія раціонального ціноутворення опціонів» (1973) та «Міжчасова модель оцінки ринкової вартості активів» (1973) він здійснив важливе узагальнення щодо моделі оцінки ринкової вартості активів (Capital Asset Pricing Model — CAPM), зробивши раніше статичну модель динамічною.

Проте найбільше часу й уваги вчений присвятив питанням удосконалення та узагальнення формули ціноутворення опціонів. Фактично Нобелівська премія йому присуджена за працю в цій сфері. Спроби оцінити опціони та інші вторинні фінансові інструменти здійснювалися з давніх пір. Одне з перших визначень цінності опціону на угоди з акціями (акціонерного опціону) запропонував Л. Башельє в 1900 р. у своїй докторській дисертації. Однак виведена ним формула базувалася на нереалістичних передбаченнях: нульовій відсотковій ставці та процесі, у ході якого виявлялися можливими від'ємні значення курсу акцій. Американські вчені К. Шпренкл, Дж. Боунесс і П. Семюельсон удосконалили формулу Башельє. Вони припускали, що курси акцій представляють собою нормально (логарифмічно) розподілені величини (що гарантує їх позитивне значення), та врахували нерівність нулю відсоткової ставки. Економісти також передбачили, що інвестори не приймають ризик та вимагають рівності дохідності активу сумі безризикової ставки відсотка і премії за ризик. У 1964 р. Дж. Боунесс запропонував формулу, що була близькою до формули Блека — Скоулза, але базувалася на невідомій відсотковій ставці, яка включала винагороду за ризик, пов'язаний із триманням акцій.

До 1973 р. спроби оцінки акціонерного опціону в основному полягали у визначенні очікуваної цінності цього похідного інструменту на момент закінчення терміну його використання з наступним дисконтуванням отриманої цінності стосовно до часу здійснення розрахунку. Такий підхід вимагав суб'єктивного ставлення до того, яким чином премія за ризик використовується в дисконтуванні. Дана вимога пояснюється залежністю цінності опціону від усієї (ризикової) траєкторії курсу акцій, яка починається датою оцінки і закінчується моментом погашення. Але призначення премії за ризик не є простою процедурою. Ця премія повинна відображати не тільки ризик, що пов'язаний зі зміною курсу акцій, але й відношення інвестора до ризику. І хоча другий із цих чинників можна жорстко визначити в теорії, спостерігати його на практиці важко або просто неможливо. У 1973 р. Ф. Блек, М. Шоулз і М. вирішили розглянути питання, показавши, що при оцінці опціону не потрібно використовувати будь-яку премію за ризик. Однак це не означає її зникнення; справа в тому, що премія за ризик уже включена в курс акцій. Формула ціноутворення опціонів була названа на честь Ф. Блека і М. Шоулза тому, що вони були першими, хто її вивів. Первісно аналіз цих учених базувався на моделі ціноутворення капітальних активів (САРМ). Крім того, під час робіт над статтею «Ціноутворення на опціони і пасиви корпорацій» (1973) вони перебували під сильним впливом М. Цей вплив пізніше (у 1989) був так описаний Ф. Блеком: «У період нашої роботи над статтею ми проводили довгі дискусії з М., який також займався проблемою оцінки опціонів. М. вніс ряд пропозицій, що покращують нашу статтю. Зокрема, він відзначив, що за умови про безперервність здійснення операцій з опціонами й акціями можливо підтримувати між ними таке співвідношення, що є повністю безризиковим. У кінцевій версії статті ми вивели формулу на основі цієї ідеї, оскільки нам здалося, що такий спосіб виведення є найзагальнішим». Таким чином, власне М. сформулював важливе узагальнення, згідно з яким ринкова рівновага не є обов'язковою умовою для оцінки опціону, будучи достатньою умовою для оцінки, якщо не існує можливостей здійснення арбітражних операцій. Опублікована ним стаття «Теорія раціонального ціноутворення опціонів» також включала формулу Блека — Шоулза та деякі узагальнення; наприклад, він припустив стохастичність (випадковість, імовірність) відсоткової ставки.

У статті «Про ціноутворення квотових вимог і Модільяні — Міллер теорема» (1977) ним був розроблений більш загальний метод виведення формули, яка враховує той факт, що опціони можна створити синтетично за рахунок угод з акціями, що лежать в їх основі, та з безризиковими облігаціями. Звичайно, формула Блека — Шоулза є важливим науковим досягненням. Однак основна значущість внеску в економічну науку Ф. Блека, М. Шоулза і М. полягає в теоретичній та практичній важливості їхнього методу аналізу. Він став надзвичайно важливим у галузі ціноутворення на похідні фінансові інструменти. Учені спричинили швидку еволюцію ціноутворення на опціони, яка мала місце за попередню чверть століття. Розповсюдження опціонів на угоди з активами, що не є акціями, привело до виникнення інших формул, які інколи потрібно розв'язувати арифметично. Один і той самий метод застосовувався для визначення цінності валютних, відсоткових, ф'ючерсних та інших опціонів. У 1973 р. Ф. Блек, М. Шоулз і М. усвідомили, що акцію можна тлумачити як опціон на всю фірму. Відповідно, коли настає термін погашення позик, а цінність фірми є меншою, ніж номінальна цінність заборгованості, акціонери мають право, але не зобов'язання, сплатити ці позики. Таким чином, запропонований метод можна використати для визначення цінності акцій, що має велике значення у випадку, коли ці акції не котируються на ринку. Оскільки інші корпоративні пасиви також є похідними фінансовими інструментами

(їх цінність також залежить від цінності фірми), то їх можна оцінювати, використовуючи цей же метод. Отже, вчені заклали хороший фундамент для створення загальної теорії ціноутворення на всі пасиви корпорацій.

Теорія фінансових контрактів характеризується швидким розвитком. Методологія Ф. Блека, М. Шоулза і М. відіграє надзвичайно важливу роль у сучасних спробах формування оптимальних фінансових контрактів з урахуванням різних аспектів законодавства про банкрутство. За допомогою сучасної теорії ціноутворення на опціони можна також оцінювати велику чисельність типів страхових контрактів і гарантій. Припустимо, що страхова компанія хоче визначити цінність страхового контракту, який захищає власника облігації від ризику, пов'язаного з банкрутством корпорації — емітента цієї облігації. Цінність такого страхового контракту може майже співпасти із цінністю опціону на продаж (опціону пут) облігації, ціна використання якого дорівнює номіналу цієї облігації. Якщо курс облігації падає нижче ціни використання опціону, то власник облігації може продати її за цією ціною; тоді його можливі втрати будуть обмежені. Тому на практиці будь-яка страхова компанія конкурує не тільки з іншими страховими компаніями, але й з ринком опціонів. Методи, розроблені М., зокрема опубліковані у статті «Про ціноутворення квотових вимог і Модільяні — Міллер теорема», використовувалися для створення динамічної теорії фінансових ринків.

У 50-ті рр. К. Ерроу і Дж. Дебре (згодом обидва лауреати Нобелівської премії з економіки) показали, яким чином фізичні чи юридичні особи можуть усувати в часі свої конкретні ризики, якщо чисельність існуючих незалежних облігацій дорівнює чисельності майбутніх станів економічної кон'юнктури. Для такого усунення може бути потрібною велика чисельність облігацій. Ці знахідки були вдосконалені, у результаті чого стало можливим показати, що для ліквідації ризику достатньо кількох фінансових інструментів навіть при величезній чисельності майбутніх станів кон'юнктури. Підкреслюючи практичну значущість формули Блека — Шоулза та вкладу М. в її розширення, слід зазначити, що на Чиказькій фондовій біржі торгівля опціонами почала здійснюватися у квітні 1973 р., уже через місяць після виходу у світ статті «Ціноутворення на опціони та пасиви корпорацій», де вміщувалася формула ціноутворення на даний вид похідних інструментів. До 1975 р. учасники ринків опціонів почали застосовувати цю формулу, використовуючи особливим чином запрограмовані калькулятори для оцінки своїх позицій у сфері угод з ними і захисту цих позицій (тобто портфелів опціонів та цінних паперів, що лежать в їх основі). У даний час тисячі торговців та інвесторів використовують запропоновану формулу для оцінки акціонерних опціонів на ринках у всьому світі. Таке швидке та широке застосування на практиці теоретичного результату було новим феноменом у сфері економічної науки. Це явище особливо цікаве тому, що математика, яка використовувалася для виведення формули, не була на той час складовим елементом стандартного курсу навчання торговців та інвесторів чи академічних економістів.

З 1987 р. М. працює професором фінансів Вищої школи бізнесу при Гарвардському університеті та продовжує наукові дослідження. Є автором п'яти книг: «Зібрані наукові праці П. Семюельсона» (1972), «Фінансування на постійній основі» (1990), «Ситуації фінансового інжинірингу: прикладні дослідження фінансової інновації» (у співавторстві, 1995), «Глобальна фінансова система: функціональна перспектива» (у співавторстві, 1995), «Фінанси» (у співавторстві, 2000), а також опублікував понад сотню наукових статей. З 1979 р. — науковий співробітник Національного бюро економічних досліджень США. Входить до складу Американської фінансової асоціації, у 1986 р. був її президентом, удостоєний цією асоціацією звання кращого фінансиста року. Крім того, є членом ще багатьох професійних та громадських організацій, редактором і членом редко-

легій ряду наукових журналів. М. — член Американської академії мистецтв і наук, Національної академії наук США, Економетричного товариства, Почесний доктор Лозаннського, Паризького, Чиказького та інших університетів.

М. В. Довбенко

**МИКЛАШЕВСЬКИЙ
ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ**
(1864–1911)

*Миклашевский
Александр Николаевич*

— визначний український учений-економіст, фінансист, педагог, громадський діяч.

Народився в м. Городня Чернігівської губернії, в українській родині, яка походила з козацького роду. Закінчивши гімназію із золотою медаллю, вступив на природничий факультет Московського університету. На другому році навчання перейшов на юридичний факультет, який закінчив зі ступенем кандидата права у 1888 р. Його перші праці, надруковані в м. Чернігові, були присвячені болючим проблемам народного життя — «Про виправні притулки для малолітніх злочинців» (1889), «Обов'язкове навчання у сільській початковій школі» (1890). За випускню роботу на задану факультетом тему «Історія асигнаційного обігу в Росії» («История ассигнационного обращения в России») М. одержав золоту медаль та був залишений при університеті. Після успішно зданого магістерського іспиту вирушив у наукове відрядження за кордон. Перебуваючи у 1892–1894 рр. в Англії, Італії та інших країнах, вивчав теорію та історію грошового обігу, ґрунтовніше ознайомився з німецькою історичною школою, соціальним напрямом в економічній науці, теорією граничності. Альтернативні течії політичної економії справили потужний вплив на формування теоретичного світогляду молодого вченого. Після повернення з наукового відрядження представив до захисту магістерську роботу «Гроші. Досвід вивчення положень економічної теорії класичної школи у зв'язку з історією питання грошей» («Деньги. Опыт изучения положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса»). Це ґрунтовне дослідження було визнано не лише глибоким з точки зору теорії, але й надзвичайно своєчасним: воно припало на час, коли царський уряд намагався впорядкувати грошовий обіг у Російській імперії. Підтвердженням високої оцінки праці М. є той факт, що після захисту і присудження ступеня магістра політичної економії та статистики, йому було запропоновано посаду приват-доцента в Московському університеті. Талановитого економіста запросили також для роботи в Міністерстві фінансів, зокрема, М. брав участь у діяльності комісій, що займалися питаннями грошового обігу й підготовкою грошової реформи. Під час перебування у м. Львові М. зустрічався з І. Франком. Докторську дисертацію вчений-економіст захистив у Дерптському (нині Тартуський) університеті, де з 1896 р. обіймав посаду професора, деякий час — посаду декана юридичного факультету, пізніше був обраний проректором.

Знавець європейських мов та невтомний дослідник історії науки, М. переклав російською праці Ф. Кене, А. Тюрго, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Дж. Інгрема. Сферою його наукових інтересів були насамперед історія економічних вчень та монетарна теорія. Автор концепції регульованого грошового обігу, представник історико-етичного напрямку політичної економії.

У визначенні предмета, ставленні до економічних законів, трактуванні основних принципів політичної економії відійшов від традиційних постулатів. Заперечував учення класичної школи політичної економії про незмінність організаційних форм капіталістичного господарства та фаталь-

ність суспільних законів. Історизм та еволюціонізм слугують загальними принципами економічних досліджень ученого. Виступав за втручання держави в економічне життя і шукав оптимальних меж поєднання ринкової саморегуляції та державного регулювання економіки. Критично висловлювався щодо одностороннього захоплення історичним методом. Зокрема, у праці «Обмін і економічна політика» («Обмен и экономическая политика»), констатує нібито загальне торжество історичного напрямку в науці та виникнення так званого економічного матеріалізму, наголошував, що не слід категорично відмовлятися від методу класичної школи. Акцентував увагу на єдності об'єктивного та ідеального як двох взаємопов'язаних сторін реального. Виступив проти застосування принципу монізму в суспільних дослідженнях і проголосив принцип моралі одним з основних у науці. На переконання вченого, філософські та етичні засади класичної школи застаріли; він відкидав думку, що постановка за мету егоїстичного власного інтересу є єдиним стимулом економічного і соціального прогресу. Категорично заперечував догматичне трактування трудової теорії цінності як єдино правильної, вважав, що цінність є синтезом корисності, рідкості та праці.

Метою науки, на його думку, є пізнання законів суспільного життя в єдності всіх його духовних, моральних і матеріальних проявів. На підставі цих законів стає можливим передбачення майбутнього розвитку економіки та визначення економічної політики. Принцип економічної свободи вчений поставив під сумнів, вважав за необхідне встановити для неї розумні межі за допомогою громадської думки, різних союзів і вищої моральної сили — держави. Підкреслював, що економічна політика держави має забезпечити реалізацію суспільної мети, що не збігається з інтересами окремих індивідів. У його економічній концепції виразно простежуються інституціональні засади. М. наголошував, що держава, яка існує на засадах права, користується підтримкою наявних суспільних сил, тому економічні відносини спираються не на примус, а на звичку підкорятися, дотримуватися встановленого порядку, почуття обов'язку та довіри до уряду. Таким чином, соціальні інституції стають економічними чинниками.

З таких теоретико-методологічних позицій підійшов до аналізу грошового господарства та здійснив спробу поєднати в царині грошового обігу теорію з політикою. Його фундаментальна праця «Гроші» («Деньги») була опублікована напередодні грошової реформи 1895–1897 рр., у проведенні якої М. брав участь, активно відстоюючи необхідність установа в Російській імперії системи золотого монометалізму. Визнаючи товарне походження й природу грошей, наголошував на особливостях цього товару, зокрема його ролі загального еквівалента, виступав проти обмеження ролі грошей лише посередництвом в обміні. Водночас був проти перебільшення ролі грошей, указуючи, що гроші не причина, а наслідок певних економічних відносин, розвитку яких вони сприяють. У цьому сенсі трактував сприятливу роль грошей у процесі класового розмежування суспільства й поглиблення суспільного поділу праці. Соціальне значення грошей бачив у тому, що вони і поєднують, і розчленовують, і підпорядковують як окремих людей, так і значні їх групи в межах єдиного господарства; є силою, що приводить у рух людей за посередництвом існуючих інституцій.

Наприкінці XIX ст. серед економістів відбувалася дискусія з приводу майбутньої грошової системи. Ні біметалізм, який мав досить прихильників, ні паперовий обіг, на думку М., не були прийнятні. Відстоюючи повернення до металічної грошової системи, учений виступав проти кількісної теорії грошей. Він доводив, що кількість грошей — лише один із чинників, що діють на ціни товарів, який тимчасово і непропорційно впливає на їх відносну цінність, так само, як і обсяг інших товарів на їх цінність. Кредитний обіг нейтралізує коливання цінності, ви-

кликані невідповідністю попиту на гроші та їх пропозиції. Учений вважав, що трудова цінність металу (золота) найкраще визначає цінність грошей. Водночас бачив еволюційні зміни у розвитку товарно-грошового господарства й добре усвідомлював обмеженість металевого грошового обігу. Потреби економіки в міновому посереднику перевищували можливості пропозиції золота. Отже, М. прийшов до розуміння необхідності використання грошових сурогатів, пропозиція яких є більш еластичною. Банкноти, що не мають власної цінності, легко можна друкувати й пускати в обіг у випадку його розширення. При стисканні обігу банкноти легко вилучаються шляхом їх обміну на золото. У цьому виявляються переваги так званого змішаного обігу. Проте цінність таких грошових сурогатів, що доповнюють в обігу повноцінні гроші, має базуватися на можливості їх вільного обміну на благородний метал. Таким чином грошова система набуває достатньої еластичності та економічності, не втрачаючи зв'язку з металом як основою цінності. Теоретичний аналіз паперового обігу вчений-економіст будував на двох основних моментах: випуск неповноцінних грошей обходиться суспільству значно дешевше й не має суттєвих кількісних обмежень; внутрішня цінність грошей зовсім не обов'язкова умова їх придатності як міри цінності товарів та мінового посередника; навпаки, коливання власної цінності грошового матеріалу ускладнюють вимірювання цінності товарів.

Особливе місце в теоретичному доробку М. посідає дослідження кредиту та паперових грошей. Історія асигнаційного обігу в Росії була темою його магістерської роботи, частково напрацьований матеріал увійшов до монографії «Гроші» («Деньги»). Автор застерігав від поверхового сприйняття кредиту або як панацеї, або як кореня усіх проблем, указуючи, що ця галузь теоретичних досліджень, як і напрям практичної діяльності, залишалась джерелом непомірних надій та безпідставних розчарувань. Система кредиту, підкреслював М., усе більше й більше стає основою всієї промислової системи. Передбачав, що в майбутньому наступить епоха, коли функції загальної мінової одиниці виміру, збереження й передачі цінностей буде виконувати кредит, сучасне ж господарство є лише переходом до кредитного. Визнаючи факт поширення платіжних засобів і навіть акцій, облігацій та різних процентних паперів як знаряддя обігу товарів і отримання кредиту, М. не визнавав їх грішми, наголошуючи на відсутності внутрішньої цінності та на необхідності штучного (державного) регулювання. Зокрема, наполягав на встановленні жорсткого громадянського порядку, що має забезпечити правомірність здійснення кредитних угод, іншими словами — на раціональному законодавстві про зобов'язання взагалі, про банкрутство, лихварство тощо.

Аналізуючи процеси концентрації та централізації капіталу, М. указував на поширення державно-монополістичних тенденцій, наголошував на необхідності протидії цим явищам, оскільки вони ведуть до промислового феодалізму, який свободу суперництва підмінє свободою об'єднань й утверджує всевладдя магнатів фінансового капіталу. Досліджуючи кредитне господарство як продовження й розвиток грошового, звертав увагу на зростання спекулятивних угод і фіктивного капіталу й за цим явищем побачив зародження інституцій фінансово-кредитного господарства. Новаторським був погляд ученого на розвиток і становлення форм ринку і зокрема фінансового.

Використовуючи такі терміни, як спекуляція, спекулятивні замовлення, спекулятивні закупівлі тощо, М. описав механізм розгортання в економіці кризових явищ, охоплення ними спочатку сфери обігу, а пізніше — сфери виробництва. Фактично вперше охарактеризував явище, яке в сучасній літературі називають ефектом акселерації. На той час більшість економістів вважали причинами криз розлад грошової системи, нестабільний стан у сфері кредитно-фінансових відносин. М. до-

вів, що гроші є тільки каталізатором, але не докорінною причиною кризових явищ в економіці. Учений не заперечував можливості швидкого економічного зростання завдяки використанню кредиту, але вважав таке піднесення непевним. Таким чином, чи не основна пересторога М. щодо паперово-кредитного обігу пов'язана з небезпекою спекуляції та криз. Ця дилема — інфляція чи економічний застій — актуальна й для сучасного господарства.

Питання організації кредитного обігу, на думку М., містить, власне, три частини: про свободу, централізацію й урядовий чи монополюбно-приватний характер емісійних банків. Проблеми створення центральних кредитних установ, їх впливу на ціни та перерозподіл багатств привертала особливу увагу М., який виступав за централізацію емісійного права й розглядав конкретні шляхи та форми державного регулювання грошово-кредитного обігу. Відображенням тенденції до централізації стала підтримка ним ідей створення єдиної міжнародної монети, тобто всесвітньої грошової системи, свого роду світового грошового картелю. Основою для цього є функція грошей бути світовою рахунковою одиницею. М. вказував, що завдяки існуванню цієї функції всі матеріальні інтереси людства були пов'язані в єдине ціле й з'явилися умови для виникнення міжнародного поділу праці.

Паперові гроші трактував як зобов'язання держави. Випуск урядом грошових знаків для своїх платежів уважав найхарактернішою ознакою паперових грошей. Виступив із критикою теорії паперових грошей, що приписувала їм самостійну внутрішню цінність, розвінчував твердження номіналістів про стійкість паперових грошей і наполегливо доводив, що вони підлягають знеціненню як відносно золота, так і відносно товарів, причому різною мірою. Це вкрай негативно впливає на народне господарство, перерозподіл доходів і майнові відносини в суспільстві. Підкреслював, що питання про паперові гроші стало актуальною проблемою фінансової політики. Пропонував розглядати не абстрактне поняття цінності, а купівельну силу паперових грошей. Вона, на думку М., визначається низкою чинників: кредитом даної держави, чисельністю паперових грошей, станом платіжного балансу, вартістю благородних металів на світовому ринку, заходами щодо підтримки валютного курсу та біржовою спекуляцією. Хоча учений змішував фактори, що впливають на купівельну спроможність паперових грошей та їх валютний курс, проте є очевидною глибина аналізу проблеми.

Постійно наголошував на важливості правильної організації державного господарства, здорової економічної та фінансової політики. Розвиток капіталізму приводить до необхідності розширення державного втручання і, за словами вченого, «перетворення конституційної держави природної свободи, створеної на ґрунті індивідуалістичної економії, у державу, що дбає про соціальні цілі». Соціальні проблеми ринку, як і забезпечення економічного зростання, не вирішуються виключно у сфері розподілу. Відповідно й державне втручання в економічні процеси не повинно обмежуватися регулюванням розподільчих відносин. Таким чином, у роботах М. простежується новаторський підхід до визначення місця й ролі держави в ринковій економіці. Учений значно ширше, ніж представники нової історичної школи (не кажучи вже про класичний напрям), трактував економічну політику. Вказав на необхідність та можливість запровадження регулюючої дії уряду в механізм функціонування ринку.

Соціальна спрямованість його теорії з особливою яскравістю виявилась в аналізі впливу паперових грошей на народне господарство. Як і більшість його сучасників, М. визнавав руйнівний вплив на економіку додаткових випусків грошей. Розкрив їх неоднозначну, суперечливу дію: спочатку пожвавлення, гарячковий спалах активності, а потім — спад і криза; для одних верств населення — розширення споживання й додаткові доходи, для інших — злидні й боротьба

за існування. Фінансові випуски, стверджував учений, значною мірою сприяли як колосальному зростанню державного боргу, так й обтяженню платників податків та розладу всієї грошової системи. Відповідно відбувався певний перерозподіл багатств — продавці збагачувалися за рахунок держави й споживачів.

Оскільки випуски паперових грошей слугували реалізації фіскальних завдань, тобто здійснювались і для отримання державою додаткових коштів, М. уважав правомірним порівняння їх з податками й наголошував, що грошові випуски є не тільки непропорційним податком, але й найгіршим з його видів. Такий податок може бути тільки випадковим, довільним, стягнутим з усіх, без урахування розмірів чистого доходу. Міркування вченого про суперечності й згубний вплив паперово-грошового обігу підпорядковуються одній меті — довести не лише можливість, але й необхідність активної державної грошової політики, яка слугувала б не стільки потребам фіску, скільки раціональній організації господарювання, розвитку національної економіки. Дослідження проблем регулюючого впливу держави на товарно-грошові відносини найбільш повно викладено в монографії «Обмін і економічна політика» («Обмен и экономическая политика», 1904).

Таким чином, критичне ставлення М. до методології класичної школи, подолання її абстрактно-індивідуалістичних засад відкривали шлях до аналізу функціональних взаємозалежностей ринкової економіки, а відмова від беззастережного дотримання принципу економічного лібералізму була першим кроком до розвитку альтернативних засад регульованого ринку. Вчений прагнув поєднати теорію грошей з фінансовою політикою, обґрунтував необхідність державного регулювання кредитно-грошового обігу, започаткувавши монетаризм як напрям економічної теорії та практичної діяльності. Його ідеї знайшли розвиток у теорії паперових грошей М. І. Туган-Барановського.

Економічні погляди М. висвітлені в публікаціях Л. Горкіної, С. Злупка, І.-С. Коропецького, П. Леоненка, В. Небрат.

Помер учений у своєму родинному маєтку в м. Городні Чернігівської губернії.

Основні наукові праці:

«Денежный вопрос в литературе и в явлениях действительной жизни» (СПб., 1896).

«Деньги. Опыт изучения положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса» (М., 1895).

«История политической экономии : Философские, исторические и теоретические начала экономии XIX в» (Юрьев, 1909).

«Обмен и экономическая политика (Юрьев, 1904).

«Реализм и идеализм в политической экономии. Вступительная лекция в Императорском Юрьевском университете» (Юрьев, 1896).

В. В. Небрат

**МІГУЛІН
ПЕТРО ПЕТРОВИЧ**
(1870–1948)

*Мигулин
Петр Петрович*

— відомий український учений-економіст, фінансист, державний і партійний діяч, дослідник історії економіки та економічної думки.

Народився 12 серпня 1870 р. в м. Харкові в родині священика. Після закінчення в 1889 р. 2-ї Харківської гімназії був зарахований студентом юридичного факультету Харківського універ-

ситету. В 1893 р. закінчив університет з дипломом I ступеня і був направлений на 2 роки в закордонне відрядження для продовження освіти. Відвідав Францію, Англію, Швейцарію й Австрію.

Після повернення на батьківщину М. почав займатися справами адвокатури, але з 1 січня 1895 р. залишений у Харківському університеті як стипендіат для підготовки до професорського звання на кафедрі фінансового права. Під час навчання М. продовжував закордонні поїздки й відвідав практично всі основні західноєвропейські країни, а також десятки міст Російської імперії, деякі з них під час Нижньогородської виставки (1896).

У 1896 р. вчений склав магістерські іспити з фінансового права та політичної економії. З 1897 р. М. почав викладання лекцій з торгового та фінансового права, спочатку на кафедрі торгового права як приват-доцент, а з 1899 р. на кафедрі фінансового права. Під час цих курсів він проводив також співбесіди зі студентами. Дуже цікавим було обговорення студентських рефератів, підготовлених за пропозицією й під керівництвом професора.

У 1898 р. вчений займався дослідженням архівних матеріалів для пошуку та збору інформації щодо соціально-економічного розвитку країни в бібліотеці М. Х. Бунге, яку видатний український учений передав Київському університету. В 1900 р., продовжуючи пошук та підготовку матеріалів до майбутніх наукових робіт, М. працює (з дозволу тодішнього міністра фінансів С. Ю. Вітте) у архіві Особливої канцелярії кредитної частини Міністерства фінансів у м. Петербурзі. Згодом А. Й. Буковецький відзначав, що «можна перерахувати поіменно тих, хто мав можливість після безпосереднього ознайомлення зі справжнім офіційним діловодством писати про грошовий обіг. За 20 років (1894–1914) дві особи, сторонні міністерству фінансів, В. Т. Судейкін та П. П. Мігулін, були допущені в архів Кредитної канцелярії». Зібрані та проаналізовані оригінальні матеріали М. широко використовував у своїх фундаментальних працях з грошового обігу, історії російських фінансів, економічного розвитку країни.

У 1900 р. вчений успішно захистив магістерську дисертацію на тему: «Російський державний кредит» у Казанському університеті, а в 1901 р. — докторську в Київському університеті як продовження роботи «Російський державний кредит». З 1901 р. М. — екстраординарний професор, а з 1902 р. — ординарний професор кафедри фінансового права Харківського університету.

Магістерська та докторська дисертації ввійшли як перший і другий томи до фундаментальної тритомної праці вченого «Російський державний кредит (1769–1906)» («Русский государственный кредит (1769–1906)», X., 1899–1907). Відомі вчені-фінансисти того часу (професори В. О. Лебедев, М. П. Яснопольський, А. В. Ходський та ін.) дали високу оцінку цій праці. На думку П. М. Яснопольського, вона становить собою «дуже цінний вклад у російську фінансову науку і за живим інтересом для сучасників її теми, і за величезною кількістю витраченої автором праці, і за науковістю її прийомів, і за самостійністю».

Швидкий кар'єрний злет М. окремі дослідники пов'язують з його одруженням на дочці ректора Харківського університету М. М. Алексеєнка, який деякий час працював також попечителем учбового округу, а згодом головою фінансової комісії Державної думи. Проте за такої постановки питання не беруться до уваги талант, здібності, працьовитість та інші кращі якості молодого вченого. На початку ХХ ст. М. продовжує вивчення фінансових та грошових систем Росії й країн Західної Європи. Із цією метою в 1900–1903 рр. він знову виїздить за кордон і відвідує Францію, Швейцарію, Швецію, Норвегію та Данію. В 1902 р. вчений продовжує досліджувати матеріали архівів м. Петербурга, зокрема Міністерства фінансів, кредитної канцелярії та залізничного департаменту.

Характерні риси наукових праць М.— використання значної кількості оригінальних (переважно таких, що ще ніде не публікувалися) архівних матеріалів, великий обсяг статистичних і фактичних матеріалів, їх узагальнення, ретельний аналіз вітчизняних та зарубіжних літературних джерел, узагальнення економічного розвитку країни протягом тривалих історичних періодів (від 50 до 300 років). Науково-дослідницьку роботу М. успішно поєднував з державною та громадською діяльністю. В 1907 р. М. був призначений членом ради Головного управління з питань землеустрою та землеробства. Після утворення особливої вищої комісії для всебічного дослідження залізничної справи в Росії М. призначили її членом. Він брав активну участь в обстеженні на місцях вітчизняної залізничної мережі. В 1914 р. М. був призначений членом ради міністра фінансів. Він залучався до роботи в комісії статс-секретаря П. Харитонова з обговорення умов зведення державного розпису доходів і витрат.

У науково-дослідницькій, педагогічній та громадській діяльності М. чітко виділяються три періоди: харківський (1896–1911); петербурзький (1912–1917); емігрантський (1918–1948). Усі вони достатньо плідні, хоч у харківський період життя вчений написав більшість своїх фундаментальних праць. У цей час визначилася й основна тематика досліджень М.: питання грошей, грошового обігу, державного кредиту («Регулювання паперової валюти в Росії», 1896; «Російський державний кредит», 1906, 1907; «Реформа грошового обігу і промислової кризи (1893–1902)», 1902); банків і банківської політики («Російський сільськогосподарський банк», 1902; «Наша банківська політика», 1904; «Державний незалежний центральний емісійний банк», 1906); аграрні питання («Викупні платежі», 1904; «Аграрне питання», 1906); політики в галузі залізничного будівництва («Наша новітня залізнична політика», 1903); фінансів («Війна і наші фінанси», 1905; «Сьогодення та майбутнє російських фінансів», 1907). У харківський період діяльності М. був нагороджений орденом Св. Анни II ступеня і орденом Св. Володимира IV ступеня.

В грудні 1911 р. М. був переведений до Санкт-Петербурзького університету, де вже працювали такі відомі українські економісти як М. Туган-Барановський, М. Птуха, С. Солнцев. Петербурзький період діяльності вченого відзначений публікацією фундаментальної праці «Економічне зростання Російської держави за 300 років (1613–1912)». Упродовж 1909–1912 рр. за його найближчої участі редагувався і видавався журнал «Економіст Росії» («Экономист России»), а в 1912–1917 рр. М. видавав і редагував журнал «Новий економіст» («Новый экономист»). Як член партії «октябристів», роботу в зазначених журналах М. спрямовував на пропаганду ідей активного регулювання господарських процесів за посередництва введення державних монополій на окремі продукти народного господарства.

Характерною для емігрантського періоду стала праця М. «Російська аграрна проблема і сільськогосподарська катастрофа в Радянській Росії» (Париж, 1934), написана з антибільшовицьких позицій. З травня 1953 р. М. разом з П. Б. Струве, О. М. Анциферовим, М. А. Бунатяном та іншими відомими російськими вченими входив до складу Франко-Бельгійської асоціації професорів, що завідували економічними кафедрами у вищих навчальних закладах Західної Європи.

У радянській економічній енциклопедії «Політична економія» («Политическая экономия», т. 2, 1975) М. характеризується як ідеолог великої торгово-промислової буржуазії та ліберальних поміщиків. Наголошується, що він був представником того напрямку економічної думки, для якого була характерна відкрита апологія поміщицького шляху аграрної еволюції. Сутність аграрного питання в Росії вчений зводив до «малоземелля» селян. Основні ідеї М. збігалися з позицією дворянських лібералів. Висунута ним аграрна програма передбачала збереження поміщицького землеволодіння, руйнування селянської громади, зміцнення власності селян на наділені землі,

переселення малоземельних селян на вільні державні землі, організацію сільськогосподарського кредиту. М. вважав за необхідне проведення юридичних реформ, які б сприяли утворенню неподільних родинних ділянок.

Вирішення проблеми промислового розвитку Росії та зменшення відсталості від провідних країн світу М. вбачав у збільшенні капіталовкладень в усі галузі народного господарства і радив уряду ширше залучати в промисловість іноземний капітал. На думку М., «доводити, що країни, які мають великі природні багатства і бідні власним капіталом, потребують для підйому виробничих сил і розробки природних багатств у залученні іноземного капіталу, означало добуватися у відчинені двері». М. виступав прихильником втручання держави у розвиток національної економіки. Він наполягав на пріоритеті державних кредитних установ, обмеженні діяльності приватних акціонерних банків твердими урядовими регламентаціями з боку Державного банку.

В роботі «Наша нова залізнична політика та залізничні позики (1893-1902 рр.)» М. здійснив порівняльний аналіз державного та приватного підприємництва в залізничному господарстві за 50 років, починаючи з середини ХІХ ст. Він показав, що будівництво залізниць загальнодержавного значення спочатку ініціювала державна скарбниця, але вже в другій половині 50-х рр. у цій сфері з'являються приватні господарства. У 70-х рр. всі державні залізниці були передані в розпорядження приватного капіталу. Це обумовлювалося великою збитковістю державних залізниць, неузгодженістю в діяльності приватних і державних мереж, порушеннями руху вантажів. Проте в 1871–1878 рр. борги приватних залізничних компаній вирости в 5 разів. Майже весь дефіцит бюджету у 1857–1877 рр. був обумовлений підтримкою приватних залізниць.

Тільки після 1878 р. знову поновлюється державне залізничне будівництво. Держава починає викуповувати найбільш стратегічно важливі дороги, списує борги, залучається до здійснення заходів з врегулювання приватного залізничного господарства. Приватні залізниці починають втрачати свої позиції на ринку. Отже, держава зберегла регулювальну роль у сфері залізничного господарства. Контроль міністерства фінансів за діяльністю залізничних акціонерних товариств проводився для здійснення заходів щодо впорядкування фінансового господарства залізниць, розрахунків зі скарбницею, встановлення урядового нагляду за їх господарською і комерційною діяльністю. Вчений зазначав: «В ім'я підвищення економічного добробуту Росії необхідно було покрити країну мережею залізниць, не рахуючи витрати, підтримати приватну підприємливість, за допомогою приватного капіталу змусити підтягнутися державні залізниці, поступово викупити приватні залізниці у державну власність, щоб створити єдину систему залізничного сполучення».

М. провів дослідження дискусійних питань функціонування приватних і державних підприємств у гірничій промисловості Росії. За його даними, в 1908 р. на 13 найбільших гірничих заводах, які працювали на оборонну промисловість, було зайнято 40,5 тис. робітників (6,5 % їх загальної чисельності у всій гірничій промисловості). Державні підприємства гірничої промисловості до 1913 р. давали 75 % усіх надходжень до бюджету країни. Однак на з'їздах російських підприємців неодноразово стверджувалося, що такі державні заводи працюють гірше, ніж приватні, через великі огріхи в розрахунках і безгосподарність. Збитковість державних заводів відзначав і Державний контроль. Приватні військові заводи, особливо створені в 1908–1912 рр., були досконалішими за технічним оснащенням порівняно з державними, мали вищу продуктивність і нижчу собівартість продукції.

Разом з тим М. розкрив нерівність умов господарювання державних і приватних підприємств, що обумовлювала неоднаковість результатів їх діяльності. Державні заводи майже завжди

одержували менш вигідні замовлення, внаслідок чого запаси їх продукції у величезних обсягах накопичувалися на складах. Незважаючи на це, збитки скарбниці від переплат по замовленнях приватним підприємствам були більшими порівняно з діяльністю державних підприємств.

У наукових дослідженнях М. значна увага присвячена аналізу питань грошей і цін, реформування грошового обігу. Вчений вважав, що шлях розвитку національної системи грошового обігу повинен бути подібний австро-угорському, оскільки суть цієї грошової системи полягала в активній валютній політиці держави. Регулювання курсу іноземної валюти пропонувалось передати з кредитної канцелярії міністерства фінансів Державному банку, а золотий запас розділити на дві частини. Одна частина його призначалася для операцій з регулювання валютного курсу, тобто за сучасною термінологією, повинна була служити фондом валютного регулювання, а іншій частині відводилася роль забезпечення паперових грошей.

Думку про введення в Росії грошової системи, аналогічної австро-угорській, М. висловлював ще наприкінці 90-х рр. XIX ст. У 1896 р., коли М. Туган-Барановський пропонував ввести в Росії біметалізм, М. наполягав, за прикладом Австро-Угорщини, не вводити вільного розміну кредитних білетів на золото до врегулювання платіжного балансу Росії. Цю ідею він захищав і згодом, уже після завершення грошової реформи 1895–1897 рр. «Набагато було б обережніше, — вважав М., — унаслідок, безумовно, несприятливого для нас міжнародного балансу, починаючи з 1892 р. обмежитися виключно регулюванням валюти (фіксуванням курсу) і допущенням вільного обігу золотих імперіалів і півімперіалів за узаконеним курсом, відклавши остаточне завершення реформи на більш сприятливий час». У 1916 р. було організовано Всеросійський комітет громадського сприяння позикам. Для поширення позик в Петрограді утворився Всеросійський комітет громадського сприяння військовим позиками, до складу ради комітету входив М. Він також брав активну участь у розробленні проекту Хлібного банку, метою утворення якого було поліпшення умов зберігання і транспортування великих запасів хліба після закінчення збору врожаю та під час його реалізації.

Після Лютневої революції 1917 р. М. полишив викладацьку діяльність у Петроградському університеті й зосередився на роботі в комітетах і комісіях, утворених Тимчасовим урядом. У квітні 1917 р. працював у складі Народи для розроблення плану фінансових перетворень Міністерства фінансів.

Як і багато інших учених, М. не сприйняв більшовицькі ідеї і прихід партії більшовиків до влади в результаті Жовтневої революції. Виїхав із країни до Франції, де працював у складі російської академічної групи в м. Парижі. Під час вимушеної еміграції продовжував активну науково-дослідницьку та викладацьку роботу. Бібліографія його праць налічує більше ніж 400 найменувань книг, брошур, журнальних та газетних статей, рецензій, наукових записок, проектів тощо.

Помер М. у 1948 р. в м. Парижі.

Основні наукові праці:

«Регулювання паперової валюти в Росії» («Регулирование бумажной валюты в России», 1896).

«Російський державний кредит (1769–1906)» («Русский государственный кредит (1769–1906)», 1899–1907).

«Реформа грошового обігу і промислова криза (1893–1902)» (Реформа денежного обращения и промышленный кризис (1893–1902)», 1902).

«Наша новітня залізнична політика» («Наша новейшая железнодорожная политика», 1903).

- «Російський сільськогосподарський банк» («Русский сельскохозяйственный банк», 1902).
«Наша банківська політика» («Наша банковая политика», 1904).
«Викупні платежі» («Выкупные платежи», 1904).
«Війна і наші фінанси» («Война и наши финансы», 1905).
«Аграрне питання» («Аграрный вопрос», 1906).
«Державний незалежний центральний емісійний банк» («Государственный независимый центральный эмиссионный банк», 1906).
«Сьогодення та майбутнє російських фінансів» («Настоящее и будущее русских финансов», 1907).
«Відродження Росії, економічні етюди та нові проекти» («Возрождение России, экономические этюды и новые проекты», 1910).
«Російська зовнішня торгівля і наш торговий флот» («Русская внешняя торговля и наш торговый флот», 1911).
«До питання про приватне залізничне будівництво» («К вопросу о частном железнодорожном строительстве», 1912).
«Економічне зростання Російської держави за 300 років (1613–1912)» («Экономический рост Русского государства за 300 лет (1613–1912)», 1913).
«Російська аграрна проблема і сільськогосподарська катастрофа в Радянській Росії» («Русская аграрная проблема и сельскохозяйственная катастрофа в Советской России», 1934).

Література: 1. Плищына, К. Т. Мигулин Петр Петрович / К. Т. Плищына // Экономическая энциклопедия : Политическая экономия. Т. 2 / гл. ред. А. М. Румянцев. — М. : Сов. энциклопедия, 1975. — С. 488.

П. М. Леоненко

МІД
ДЖЕЙМС ЕДУАРД
(1907–1995)

Meade
James Eduard

— відомий англійський економіст, лауреат Нобелівської премії (1977).

Народився в м. Суоніджі (Англія). Навчався в Кембриджському та Оксфордському університетах. У останньому у 1930–1937 рр. працював викладачем. Брав активну участь у кейнсіанській науковій революції.

У 1936 р. опублікував книгу «Вступ в економічний аналіз і економічну політику». Вона була одним з перших підручників, що подавали системний виклад теорії Дж. М. Кейнса в досить популярному вигляді. У цій праці М. прийшов до висновку, що однією з головних причин безробіття є надлишкові грошові заощадження, які утворюються через скорочення споживання при загальному зростанні доходів, що призводить до зменшення довготермінових фінансових вкладень. Проте, на відміну від Дж. М. Кейнса, він пояснював недостатні масштаби інвестування недалекою політикою великих фінансових об'єднань та відсутністю (або браком) свободи конкуренції.

У 1938 р., залишивши університетську кафедру, М. перейшов до апарату Ліги Націй, де був членом її економічного секретаріату, редактором щорічника «Світовий економічний огляд». У м. Женеві працював 2 роки. Після повернення в м. Лондон у 1940 р. продовжив практичну роботу економіста. Протягом семи років був економічним радником, а згодом керівником економічного відділу при уряді Англії. У 1947–1957 рр. працював професором міжнародної торгівлі

Лондонської школи економіки. У цей період написав свою основну працю «Теорія міжнародної політики: платіжний баланс» (1954–1955). Водночас виходять його книги «Проблеми економічного союзу», «Теорія митних союзів», «Планування і ціновий механізм» та ін. З 1957 р. працював професором політичної економії Кембриджського університету. Протягом 1945–1962 рр. обирався членом ради Лондонського королівського товариства. У 1964 р. став його президентом і 2 роки виконував ці обов'язки. З 1966 р. — віце-президент цієї організації.

М. належить до прихильників широкої ринкової свободи — ліберал-кейнсіанців, які закликають відродити і найбільш повно використати механізм вільного підприємництва. Він і сам себе називав новим кейнсіанцем. Специфіка його поглядів така. Якщо традиційні кейнсіанці пропонують використати управління попитом для підтримки повної зайнятості, при цьому відводячи політиці доходів роль засобу боротьби з інфляцією, то М. переставляє їх місцями. Політика регулювання сукупного попиту (чи грошових витрат) у його моделі орієнтована на придушення (запобігання) інфляції, а політика доходів має на меті розширення зайнятості. На перший погляд може скластися враження, що ця перестановка практично нічого не змінює. Разом з тим учений трактує функції управління сукупним попитом і коригування рівня зарплати в подоланні інфляції та безробіття здебільшого так само, як і монетаристи. Непрямо визнається, що основною причиною безробіття є вищий рівень ставок заробітної плати.

Важливою умовою функціонування економіки, на думку вченого, є гнучке реагування цін (у першу чергу грошових ставок зарплати) на зміни в умовах попиту та пропозиції. Відповідно практичні рекомендації М. стосуються насамперед реформування існуючої структури й механізму функціонування ринку для того, щоб надати йому більшу гнучкість та мобільність. Більшу гнучкість заробітної плати має забезпечити політика доходів, яка при можливості повинна бути добровільною. Там, де добровільна політика доходів не спрацюватиме, на процес формування зарплати має впливати держава. Уряд рекомендуватиме щорічну норму підвищення заробітної плати, однак підприємців та робітників не примушуватимуть категорично дотримуватися її при укладанні договорів. Тому не виключається можливість випереджального, порівняно з рекомендованим, збільшення заробітної плати. У тих випадках, коли сторонам не вдасться досягнути взаємоприйняттого компромісу, їхня суперечка передаватиметься на розгляд у спеціально створені для цього трибунали, що наділені правом виносити остаточні рішення. Якщо ж робітники будуть не згодні з умовами, які пропонуються трибуналом, та наважаться на опір. До страйкарів та профспілок М. рекомендував застосовувати жорсткі фінансові санкції. Він, як і монетаристи, розглядав профспілки як монополістичні структури, що диктують ціни на робочу силу, а тому не відкидав думки використати як один з способів регулювання рівня і динаміки заробітної плати обмеження прав тред-юніонів.

Надалі М. приділяв багато уваги проблемі встановлення рівня заробітної плати. У 1985 р. писав, що справа не в тому, щоб відмовитися від децентралізованих, ринкових процесів установаження зарплати в ході переговорів між профспілками і підприємцями. Головне створити форму господарського арбітражу та контролю за допомогою урядових комісій, які могли б втручатися у трудові суперечки і сприяти визначенню рівня зарплати, що відповідає б співвідношенню попиту та пропозиції робочої сили в даному секторі економіки. Іншими словами, уряд повинен узяти на себе ті функції, які в умовах вільної конкуренції та відсутності профспілок виконував би ринок, сприяючи повній зайнятості за допомогою рухомої заробітної плати. М. є прихильником мінової концепції. Він розробив цікаве трактування індикативного планування.

Є автором цілого ряду праць з теорії платіжного балансу. Завдяки його зусиллям, а також працям таких економістів, як А. Харберджер, С. Цзян, протягом 1950-х рр. здійснено синтез двох підходів (першого — теорії загальної рівноваги — та другого — з позицій розгляду торговельного дефіциту винятково як наслідку перевищення національних витрат над доходами). Проблеми внутрішньої та зовнішньої рівноваги при проведенні економічної політики завжди привертали пильну увагу вчених. Новий підхід до проблеми зовнішньої рівноваги, коли її почали розглядати як одну з економічних цілей свідомої політики влади, був запропонований уперше на початку 1950-х рр. М. і майбутнім нобелівським лауреатом Я. Тінбергеном. Незалежно один від одного вони провели інверсію (зміну) традиційної моделі зовнішньої платіжної рівноваги. У концепціях цих учених оптимізуються значення рівня зайнятості, реального доходу і стану платіжного балансу. Виходячи з них, за допомогою формальних математичних методів визначаються необхідні кількісні значення показників, що характеризують інструменти економічної політики. Визначення параметрів цілей та відповідне налагодження інструментів при такому підході відносять до функції урядових органів.

У 1961 р. М. опублікував працю «Неокласична теорія економічного зростання». На основі наведених міркувань зробив практичні висновки про масштаби та інструменти державного втручання в економіку, аргументував пропозиції про те, що таке втручання повинно бути зведене до мінімуму та обмежуватися сферою кредитно-грошового регулювання. Проведені наукові дослідження стали основою майбутніх досягнень. Зокрема, проблема оптимальної норми зростання вказала один зі шляхів, по якому зараз здійснюється розроблення неокласичних моделей. Рішення цієї проблеми у вигляді неокласичної формули, що частіше всього визначається як золоте правило нагромадження капіталу, сформулювали на початку 1960-х рр. одночасно й незалежно один від одного М., Дж. Робінсон, Е. Фелпс, Т. Свен та ін. Золоте правило викликало сенсацію як своєю простотою, так і райдужними надіями у зв'язку з «оптимальною» політикою капіталовкладень. У той період великою популярністю в зарубіжних дослідженнях, присвячених проблемам відтворення в умовах відсталого господарства, користувалися двохсекторні оптимальні моделі зростання на базі виробничої функції. Цей тип моделей першим і розпочав розробляти для потреб розвинутого капіталістичного господарства М., який згодом з невеликими змінами був застосований японським економістом Х. Узавою для умов країн, що розвиваються.

М. активно займався проблемами міжнародної торгівлі, організації митних та економічних союзів. Нині багато економістів ведуть дослідження в цій галузі, тобто вивчають ситуацію, коли дві країни взаємно знижують митні бар'єри, зберігаючи їх щодо інших країн. Але початок цьому вивченню був покладений працями М. та відомого американського економіста Дж. Вайнера. Звичайно, зазначена проблема є складною, оскільки її розв'язання вимагає порівняння субоптимальних станів. Поки що чітких результатів не одержано. У кожному окремому випадку вираш від зниження торговельних бар'єрів між країнами — партнерами союзу необхідно зіставляти з можливими втратами країн унаслідок порушення пропорцій, зумовленого поведінкою кожного члена союзу, який проводить дискримінаційну політику щодо третіх країн.

Вагомий внесок М. зробив у концепцію коливних валютних курсів. У 20–40-х рр. ХХ ст. склалася так звана теорія валютної стабільності, прихильники якої (Дж. Бікердаєк, Дж. Робінсон, А. Браун, Ф. Грехам) стверджували, що зміни валютних курсів не можуть бути ефективним засобом ліквідації дефіциту чи надлишкового перевищення надходжень над витратами у платіжному балансі країни. Проте на початку 50-х рр. М. у результаті економетричних розрахунків

прийшов до висновку про те, що за умови збереження стабільності валютних курсів проблему одночасного досягнення внутрішньої і зовнішньої економічної рівноваги неможливо вирішити. Тому він виступив із пропозицією про встановлення плаваючих валютних курсів. У США ця концепція розвивалася в руслі монетаристської контрреволюції (на противагу кейнсіанській революції в західній економічній теорії). Школу монетаристів очолив М. Фрідмен, з іменем якого насамперед пов'язується концепція плаваючих валютних курсів. Спочатку ідея встановлення коливаючих валютних курсів здавалася винятково академічною і не мала реальних шансів на практичне здійснення. Однак недостатня ефективність національних засобів валютно-фінансового регулювання, вичерпання можливостей дальшого розширення міжнародної валютно-кредитної надбудови, зростання інфляції та посилення нерівномірності її розвитку в окремих країнах викликали необхідність періодичних змін офіційних валютних паритетів, привели до того, що на межі 60–70-х рр. концепція плаваючих курсів висунулася на авансцену. Керівні кола США розглядали її як засіб здійснення ринкової девальвації долара по відношенню до валют країн, які є найактивнішими торговельними суперниками США (насамперед Німеччина та Японія). На практиці концепція коливаючих валютних курсів була швидко реалізована в багатьох державах. Першою її застосувала Канада у 1950-х рр., згодом Німеччина у 1969 р. У середині 1980-х рр. «плавали» самостійно курси валют 34 країн.

Безперечно, М. властива неординарна інтелектуальна діяльність і це належним чином оцінено в науковому економічному співтоваристві. У 1977 р. за оригінальний вклад у теорію міжнародної торгівлі й теорію міжнародного руху капіталу спільно з Б. Уліном йому присуджена Нобелівська премія. Наукова скарбниця М. складається з багатьох фундаментальних праць. Серед них «Ліга Націй: світові економічні огляди: 1937–1938», «Ефективність, рівність і майнова власність» (1964), «Спадщина нерівності» (1974), «Принципи політичної економії» (у 4 томах: «Стаціонарна економіка», «Зростаюча економіка», «Керована економіка», «Справедлива економіка», 1968–1975), «Стагфляція» (1982), «Знову повна зайнятість? Мрії про агатопію» (1995) та ін. Він залишається Почесним доктором Базельського, Оксфордського та інших університетів.

М. В. Довбенко

**МІЛЕВСЬКИЙ
ЙОЗЕФ**
(1859–1916)

*Milewski
Josef*

— відомий польський учений-економіст, фінансист, політичний та державний діяч.

Народився в м. Познані. Навчався в Німеччині та Ягеллонському університеті (м. Краків). Професор, завідувач кафедри політичної економії (1890–1906), декан юридичного факультету Ягеллонського університету. Посол польського й австрійського сеймів. Займався питаннями грошової реформи в Австро-Угорщині, сільського господарства й аграрної політики. Захисник теорії біметалізму. Висвітленню цих питань присвячені праці «Про землеробський кредит» (*O kredycie rolniczym*, 1885), «Про питання валюти» (*O sprawie waluty*, 1887), «Золота валюта та її вплив на суспільне господарство» (*Zlota waluta i jej wpływ na gospodarstwo społeczne*, 1893), «Сучасний стан монетарного питання» (*Obecny stan kwestii monetarnej*, 1886), «Покровительські мита» (*Clapokielunksze*, 1888), «Банкрутство монOMETALІЗМУ» (*Bankructwo monometalizmu*, 1889), «Про торгову політику. Риси її систем та теорії» (*Z polityki handlowej. Rys jej systemow i teorii*, 1905) та ін.

З 1906 р.— директор Крайового банку (м. Львів), з 1908 р.— Почесний професор Львівського університету. Підтримував положення класичної політичної економії про необхідність розкриття природних (об'єктивних) економічних законів, але водночас з позицій історизму критикував її постулати економічного лібералізму за надмірне абстрагування від реальності. Погляди вченого на ці проблеми знайшли відображення у двотомній праці «Економічна політика» (*Polityka economiczna*, 1935), написаній у співавторстві з відомим польським економістом В. Черкавським.

Література: 1. *Bochenek, M. Szkice o ekonomii i ekonomistach* / M. Bochenek.— Torun : MADO, 2004.— S. 14, 154, 159, 169.
2. *Stankiewicz, W. Historia myśli ekonomicznej* / Waclaw Stankiewicz.— 2-e wyd. rozszer.— Warszawa : PWN, 2000.— 659 s.

Г. В. Ціх

**МІЛЛЕР
МЕРТОН ГОВАРД**
(1923–2000)

*Miller
Merton Howard*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1990).

Народився у м. Бостоні (США). У 1940 р. вступив до Гарвардського університету, який ще у 1916 р. закінчив його батько. Проте батько навчався на юридичному факультеті та працював адвокатом, а син обрав спеціалізацію з економіки. Ступінь бакалавра отримав у 1943 р. У 1944–1947 рр. працював економістом у відділі податкових досліджень Міністерства фінансів, а протягом 1947–1949 рр. перебував у дослідницькому відділі Ради керуючих Федеральної резервної системи США. У 1952 р. захистив докторську дисертацію в університеті Дж. Гопкінса в м. Балтиморі та розпочав викладацьку діяльність в Лондонській школі економіки. Звідти через рік перейшов у Технологічний інститут ім. Карнегі (м. Піттсбург), де, на його погляд, активніше проводилися наукові дослідження у сфері менеджменту.

Написанням статті «Ціна капіталу, фінанси корпорації та теорія інвестування» (*The Cost of Capital, Corporate Finance and the Theory of Investment*, червень 1958 р.) розпочалася його спільна діяльність з Ф. Модільяні. Учені виходили з того, що раціональний інвестор бере до уваги виключно майбутню прибутковість компанії, а не розмір та структуру її боргу. Вони вказали на необхідність диверсифікації: індивідуальний інвестор завжди повинен мати у своєму портфелі різні цінні папери, щоб збалансувати можливий ризик й очікуваний дохід від компаній різного рівня та надійності. Їхнє співробітництво тривало до середини 60-х рр. Спільно сформулювали теорему та формулу (Міллера — Модільяні) та окремі важливі положення сучасної теорії фінансів. Ці наукові досягнення так часто цитуються, що більшість економістів знають їх як ММ-теорему. Зміст її є таким: збільшення чи зменшення виплати дивідендів на цінні папери компанії не впливає на її ринкову вартість в умовах функціонування сучасних ринків капіталу; вартість фірми визначається її реальними активами, а не цінними паперами, які вона випускає; очікувана норма дохідності на звичайні акції збільшується пропорційно співвідношенню між сумарними зобов'язаннями фірми та її акціонерним капіталом.

Згодом Ф. Модільяні та М. опублікували статтю «Гроші і податки» (1972), у якій досліджували складні та нерозв'язані раніше у практиці корпоративних фінансів проблеми створення умов викупу частки чи всієї партії цінних паперів. Вони показали також вплив системи податків на взаємозв'язок між структурою капіталу підприємства та його ринковою вартістю, а, відповід-

но, і ринковою ціною його акцій. Теорія Міллера — Модільяні висуває нові ідеї у сфері загальної вартості капіталу та переглядає моделі інвестиційних рішень окремої фірми таким чином, що вони стають відмінними від її рішень у фінансовій сфері. Зазначені вище положення викликали велику чисельність досліджень, у яких вони заперечувалися. Наприклад, спробу дати своє протилежне бачення досконалого обміну між доходами на капітал тепер (дивіденди) і в майбутньому (курс акцій) у 1962 р. здійснив американський економіст М. Гордон у книзі «Капіталовкладення. Фінансування й оцінка вартості корпорацій». Однак ММ-теорема виявилася більш надійною, ніж це спочатку здавалося багатьом. Нині вона вважається самоочевидною та є основою сучасної теорії фінансування корпорацій та вартісного значення компаній на ринку.

Розроблена М. і Ф. Модільяні методологія розрахунку очікуваних у майбутньому доходів від цінних паперів тепер стала нормою. З 1961 р. М. працював професором банківської справи і фінансів Вищої школи бізнесу при Чиказькому університеті, з яким не розлучався до виходу у відставку. Збільшення чисельності корпорацій, фірм, значне розширення на Заході підприємницької діяльності, а також постійне прагнення бізнесменів отримувати більші прибутки від неї постійно вимагали подальшого наукового дослідження фінансових проблем. Центральне місце в теорії фінансів фірми продовжували займати підходи, за допомогою яких можна визначити ціну капіталу для даної фірми; залежність цього показника від ступеня ризику і, на завершення, чи існує (з точки зору теоретичного аналізу ціни капіталу) оптимальна структура фінансів даної фірми?

У 1964 р. була опублікована спільна праця Ф. Модільяні, У. Шарпа і М. «Капітал цінних паперів: теорія ринкової рівноваги в умовах ризику». Вчені доводять, що розумне використання відносно дешевого позичкового капіталу в поєднанні з акціонерним капіталом може забезпечити зниження середньої ціни капіталу для даної фірми. А надалі зможе підвищити ринкову вартість її активів і чисту вартість капіталу, що належить власникам фірми. Але згодом у своїх дослідженнях Ф. Модільяні і М. заперечили такий підхід. Вони запропонували модель, у якій середня ціна капіталу є постійною, незалежно від співвідношення джерел фінансування, що використовуються даною фірмою. Проаналізувавши вплив арбітражних операцій, що здійснюються на ринку цінних паперів, учені прийшли до такого висновку: фірми, які за умовами їх діяльності відносяться до однієї категорії ризику, але відмінні за співвідношеннями між позиченим і власним капіталом, виявлять, що їх цінні папери в кінці кінців будуть мати однакову сукупну ринкову вартість. Згідно з моделлю Міллера — Модільяні, середньозважена ціна грошового капіталу для даної фірми не залежить від того, яку роль у фінансуванні її операцій відіграють власні і позичені кошти. Дослідники переконані: лише одне певне значення ціни капіталу може бути критерієм ефективності інвестиційних рішень даної фірми. Ними визнано, що можливість вирахування відсотків на позичений капітал з оподаткованого прибутку сприяє максимізації частки позиченого капіталу у фінансах фірми.

Як відомо, сучасні корпорації займають суттєве місце у процесі нагромадження (нерозподілені прибутки) та проводять активну фінансову політику. У зв'язку із цим в економічній науці і практиці набули поширення так звані фінансові інвестиційні теорії, які є продовженням і розвитком монетаристської концепції відсотка. Їх автори виходять з того, що вищою метою керівників фірми є максимізація корисності для акціонерів. Ця мета здійснюється не тільки шляхом впливу на реальні інвестиційні процеси, а також за допомогою активної фінансової політики, у центрі якої знаходиться поняття вартості капіталу. Одна з таких фінансових моделей інвестиційної діяльності належить М. та Ф. Модільяні та викладена ними в 1967 р. Вони вважають, що в умовах обумовленої економіки вартість капіталу визначається єдиною ринковою відсотковою ставкою, а множинність реальних від-

соткових ставок є сповна породженням невизначеності. Модель базується на припущеннях досконалого характеру ринків капіталу і раціональності рішень керівників фірм. Крім цього, згідно з моделлю, метою фірми є принцип максимізації ринкової вартості акцій, що знаходяться в руках її власників.

На думку окремих економістів, досить штучний характер носить припущення про досконалий характер ринків капіталу. Тому подальша робота приводить М. і Ф. Модільяні до висновку: фінансова політика фірм не відображається на ринковій вартості капітальних активів. Проте до цього переконання дісталися значно пізніше. А в 1972 р. виходить книга «Теорія фінансів» (Theory of Finance), написана М. і Ю. Фамою. У ній автори здійснюють елегантне викладення теорії поточного фінансового ринку, де передбачають, що ринки споживчих інвестиційних товарів характеризуються досконалою конкуренцією; споживачі та фірми повинні пристосовуватися до цін, на які кожний з них не може впливати та які формуються в процесі нічим не ускладненої конкуренції; рівновага в початковий період досягається шляхом «намацування» цін, які врівноважують попит і пропозицію на ринку, у процесі переукладання контрактів. Іншими словами, інвестори вступають на ринок, володіючи грошовими засобами і власними смаками, а фірми, маючи ті чи інші виробничі можливості. При цьому завчасно оголошуються приблизні ціни на споживчі товари, працю та цінні папери. Фірми намічають попередні програми виробництва, а інвестори пропонують свої послуги фірмам і вступають у торг із приводу споживчих та інвестиційних товарів. Учені підкреслюють, що на початковій стадії ціни ще не остаточні, виробничі програми носять пробний характер. Ці програми не почнуть проводитися в життя доти, поки не визначиться врівноважена система цін, тобто така, при якій все, що є на всіх ринках, може бути розпродане. М. і Ю. Фама використовують цю модель головним чином для того, щоб дослідити природу рівноваги на ринку капіталу. При цьому рівновагу на ринку праці та споживчих товарів вони розглядають як даність. Викладена ними теорія фінансів значно збагатила економічну практику, дала можливість удосконалити модель ринків досконалої конкуренції видатного теоретика Л. Вальраса.

Проте в подальших дослідженнях фахівців виникали принаймні два принципово важливих заперечення проти припущень М. та Ю. Фама. По-перше, передбачається, що всі без винятку операції на ринку грошового капіталу здійснюються за умови рівноважних цін, або, іншими словами, не відбувається жодної фіктивної угоди. Однак недостатньо чітко зрозуміло, як припущення про безперешкодну та швидку рівновагу на фінансових ринках узгоджується з можливістю розповсюдження фіктивних угод на реальних ринках, що «підпирають собою» ринки фінансові. По-друге, дискусійним є припущення про те, що всі ринки виробничих факторів та товарні ринки, які доступні для даної фірми, уже перебувають у стані рівноваги. Необхідно визначити лінії взаємозалежності між реальними ринками та фінансовими секторами економіки в ситуації, коли реальні ринки виявляють очевидні ознаки нерівноваги. У фінансовій теорії фірми залишилося відкритим ще одне важливе питання: наскільки правомірним є трактування умов рівноваги на ринку грошового капіталу як дійсно важливого критерію в процесі прийняття рішень фірмою, що явно перебуває в невірноваженому стані. Украй важливо, підкреслила в 1972 р. відома дослідниця з Великобританії Дж. Робінсон, відрізнити моделі рівноваги від моделей, що характеризують ту чи іншу конкретно історичну ситуацію. Один з важливих аспектів цієї теоретичної проблеми полягає саме у відмінності й старанному відокремленні моделей указаних типів.

Запропонована М. і Ф. Фама модель ціноутворення на елементи основного капіталу базується на припущенні, що фірма діє в умовах досконалої конкуренції. Крім цього, заздалегідь заданий певний ступінь ризику і припускає, що від фірми вимагається одне — вибрати оптимальні масшта-

би своєї діяльності. На думку деяких економістів, виходить, що інвестиційні рішення даної фірми впливають лише на масштаби виробництва. Водночас проблема співвідношення між факторами виробництва (робочою силою, предметами праці та засобами праці) ігнорується.

Понад 30 років своєї творчої діяльності М. пов'язав з дослідженням проблем грошових активів, ринкової вартості компаній, політики дивідендів. Він був визнаним авторитетом серед учених-фінансистів: заслуженим членом Американської економічної асоціації, членом Американського економетричного товариства. У 1976 р. обраний президентом Американської фінансової асоціації. Теореми з його іменем продовжують бути вихідною точкою для майже всіх досліджень корпоративного фінансування. На початку 80-х рр., залишаючись професором Вищої школи бізнесу Чиказького університету, був обраний громадським директором Торгової ради м. Чикаго, а згодом на аналогічну посаду на Чиказькій товарній біржі. Сфера його дослідницьких інтересів зміщується від фінансів корпорацій до вивчення економічних проблем (опублікував у 1980 р. спільно з Р. Коузом «Нариси прикладної теорії цін», а в 1986 р. спільно з К. Уптон книгу «Макроекономіка: неокласичний вступний курс») та питань регулювання галузі фінансових послуг. М. залишається заслуженим членом Американської економічної асоціації, почесним професором Чиказького університету, Почесним доктором кількох університетів.

М. В. Довбенко

МІЛЛЬ
ДЖОН СТЮАРТ
(1806–1873)

Mill
John Stuart

— видатний англійський учений-економіст, філософ, фінансист та громадський діяч, останній з відомих представників класичної політичної економії.

Народився 20 травня 1806 р. в м. Лондоні в родині відомого економіста Джеймса Мілля (автора праці «Елементарний курс політичної економії», 1821). Був старшим з дев'яти братів та сестер. Батько дав синові блискучу домашню освіту. З 12 років хлопчик займався в основному самоосвітою — в обсязі, що значно перевищував будь-які університетські курси того часу. В 14 років він мав глибокі знання в таких галузях, як історія, математика, логіка, філософія й політична економія, знав кілька іноземних мов.

Практична діяльність М. була пов'язана з успішною та необтяжливою роботою службовця Ост-індської кампанії, у якій він працював на різних посадах, включаючи й достатньо високі (1823–1858). Член палати общин англійського парламенту (1865–1868), виступав за ліберальні та демократичні реформи, рівність чоловіків та жінок, надання робітникам виборчих прав, відміну системи лендлордизму в Ірландії тощо. Останні 14 років свого життя (1859–1873), не враховуючи періоду його членства в парламенті, учений провів в м. Авіньйоні (Франція).

Світогляд М. складався під впливом політекономії Д. Рікардо, утилітаристської доктрини І. Бентама, філософії Дж. Берклі та Д. Юма, асоціативної психології Д. Гартлі та Дж. Мілля. На думку М., все знання випливає з досвіду, його предметом є наші відчуття.

Свої перші «Досвіди про деякі нерозв'язані питання політичної економії» М. опублікував, коли йому було 23 роки, тобто в 1829 р. У 1843 р. з'явилась філософська праця «Система логіки», яка принесла йому визнання. Серед інших праць ученого, які залишили помітний слід в історії суспільної думки: «Про свободу» (1859), «Міркування щодо репрезентативного уряду» (1861), «Ути-

літаризм» (1863), «Підпорядкованість жінки» (1869). Головна ж праця (у 5 книгах, як у А. Сміта) під назвою «Основи політичної економії та деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» була видана в 1848 р. У ній вчений намагався дати розгорнуту й систематизовану панораму основних положень класичної школи політичної економії в зв'язку з актуальними соціально-політичними проблемами та ідеями свого часу, коли повною мірою виявилися внутрішні суперечності капіталізму й на зміну класичній школі політичної економії приходили інші школи.

М. виступав проти важких умов життя трудящих, наголошував на суттєвій нерівності в розподілі доходів, вважав однією з основних проблем сучасного йому суспільства незацікавленість працюючих за наймом в результатах праці. Розглядаючи сферу виробництва відособлено від сфери розподілу, визнавав природний (об'єктивний) характер економічних законів виробництва, проте стверджував, що закони розподілу формуються переважно самими людьми, і тому є суб'єктивними. У зв'язку із цим пропонувані вченим реформи значною мірою зводилися до заходів у сфері перерозподілу доходів. Учений вважав за можливе подолання суперечностей капіталізму, які він викривав, шляхом соціальних реформ в межах буржуазного суспільства. Вважав можливим поступове зрівнювання доходів в результаті державного втручання в їх перерозподіл, зокрема за допомогою податків. Серед інших заходів реформування, спрямованих на зміцнення капіталізму, пропонував створення кооперативів і виробничих асоціацій, покладаючи на них надії щодо поліпшення становища трудящих, і на перехід у власність держави земельної ренти та спадщини багатих. Тим самим М. заклав основоположні принципи соціального реформізму.

М. вніс уточнення в твердження Д. Рікардо про зворотну залежність між заробітною платою та прибутком: технічний прогрес у виробництві предметів виробничого споживання знижує витрати виробництва вказаних товарів та спричинює зростання реальної заробітної плати без зниження прибутку на капітал. Відводив важливу роль в соціально-економічному розвитку державі, яка повинна взяти на себе витрати для створення інфраструктури, розвитку науки тощо, закликав до соціального партнерства та надання працівникам частки прибутку. Парадокс використання ідей М. полягав у тому, що за бажання їх можна спрямовувати і проти феодалізму, і проти капіталізму. Російський революційний демократ М. Г. Чернишевський у 1860–1861 рр. переклав основну працю М. російською мовою, оскільки мав за мету шляхом коментування окремих його положень висловлювати свої революційні погляди.

Заключна, п'ята, книга основної праці М. має назву «Про вплив уряду» і присвячена аналізу питань впливу держави на економіку. В першому розділі розкриваються питання: економічний ефект необхідних і визнаних функцій уряду; нерозумне втручання уряду під впливом помилкових теорій; розумне урядове втручання. У подальших п'яти розділах розглядаються теорії оподаткування як одного із способів отримання засобів, що дають можливість урядам виконувати свої функції. В сьомому розділі розкриваються питання державного боргу. Восьмий та дев'ятий розділи присвячені аналізу економічних наслідків звичайних функцій уряду, гарантій безпеки особи і власності, а також системи законів і ведення судочинства. У десятій главі розкриваються форми втручання уряду в економіку, що обумовлені помилковими теоріями. Книга завершується одинадцятю главою «Основи і межі вільної конкуренції або принципу невтручання».

По суті, п'ята книга основної праці М. становить собою вчення про фінанси. Проте, як і в «Багатстві народів» А. Сміта, фінансова наука з її категоріями не виокремлена із загального контексту політичної економії та не розглядається як самостійна галузь економічного знання. Хоча, подібно до А. Сміта, фінанси поставлені у зв'язок з народним господарством, а фінансове господарство — у залежність від народного.

У теорії оподаткування вчений залишався вірним послідовником принципів класичної політекономії, що із часів А. Сміта орієнтувалась на обмеження податків лише розмірами, необхідними державі для здійснення своєї діяльності. М. розглядає чотири принципи оподаткування, сформульовані А. Смітом, як класичні, основоположні, загальноновизнані та загальнопоширені.

Заперечував обмежувальні правила, що нерідко встановлювались для торгівлі та промисловості для виключення можливості ухилення від сплати податків. Розглядав їх не тільки як обтяжливі за змістом, але й як такі, що створюють непереборні перешкоди на шляху подальшого вдосконалення використовуваних процесів. Рівномірність оподаткування вважав непорушним правилом з тієї простої причини, що вона повинна стати правилом у всіх державних справах. Рівномірність оподаткування як принцип політики означає рівномірність жертв. На думку М., вона означає такий розподіл податків, що стягуються для покриття урядових витрат, від якого ніхто із платників податку не відчував би незручностей від власної частки. Такий досконалий принцип розподілу вважав ідеальним, до якого потрібно прагнути на практиці.

Виступав за звільнення від податку доходу, що використовується для придбання предметів першої необхідності. Разом з тим вважав, що таке звільнення від податку визначається мірою витрачання на цю мету. Пільга, що надається на користь дрібних доходів, не повинна розповсюджуватися понад тієї суми доходів, яка необхідна для життя, підтримки здоров'я і позбавлення від постійних фізичних страждань. Якщо ж особа частину свого неоподаткованого доходу спрямовує для задоволення забаганок, то зобов'язана нарівні з іншими давати свою частку на покриття витрат уряду із власних витрат на предмети розкоші.

На його думку, до загального оподаткування не може бути застосований принцип прогресивного оподаткування, тобто стягнення більшого відсотка податку з більшої суми. Проте розглядав його як справедливий і корисний щодо зборів зі спадщини за заповітом і без заповіту. Вважав за неможливе визначення з належним ступенем достовірності, яким законодавець і фінансист повинні керуватися у своїх діях, пропорцій оподаткування залежно від суми доходів. М. порушив питання про ступінь і рівень обтяжливості, порівнюючи податок у розмірі 1 000 фунтів стерлінгів з 10 тис., або обсягом 100 фунтів стерлінгів з 1 000 фунтів стерлінгів щорічного доходу. При цьому він не поділяє точку зору на принцип пропорціонального оподаткування як такий, що тягче відбивається на середніх доходах, ніж на великих, оскільки за однакової пропорції в першому випадку платіж більшою мірою, ніж у другому, сприяє зниженню суспільного становища платника податку. Таку постановку питання вчений вважав більш ніж сумнівною.

Він заперечує визначення суспільного становища людини через величину її витрат. У цьому випадку він знову наголошує на правильності теорії рівності жертв. Уряд не повинен підтримувати тих, які цінують багатство через жалюгідну пихатість у прагненні до статусу заможної людини або через ганебний сором здаватися такими, що не мають багатства, проголошує М.: «Уряд, вимагаючи принесення у жертву реальних зручностей та задоволень, повинен розподіляти її між всіма людьми найрівномірніше». Вчений підтримує заходи держави щодо зменшення нерівності в суспільстві, пов'язану з багатством. Проте він вважає несправедливістю оподаткування більших доходів більш високим відсотком, ніж дрібні, прирівнюючи такий порядок оподаткування до покарання людини за працьовитість, старання і ощадливість.

На думку М., за умови належного рівня свідомості платників податків або досить дієвих додаткових засобів для забезпечення достовірності їх податкових декларацій найбільш підходящим способом обчислення прибуткового податку було б оподаткування витратної частини до-

ходів і звільнення від нього засобів, що становлять заощадження. Заперечення проти звільнення від оподаткування висувалися на тій підставі, що законодавство не повинно шляхом необґрунтованого втручання порушувати природну конкуренцію між стимулами до заощадження і стимулами витрачання. Проти цих заперечень М. наводить такий аргумент: законодавство порушує цю конкуренцію, коли воно не сприяє нагромадженню через встановлення податку на заощадження. При інвестуванні заощаджень з них стягується повна сума податків. Тому на цій стадії їх необхідно звільнити від податку, інакше податок на ці засоби стягуватиметься двічі, тоді як грошові витрати на непродуктивне споживання підлягають оподаткуванню лише один раз. Висновки вченого такі: жоден прибутковий податок на заощадження не є по-справжньому справедливий; розумний підхід полягає в оподаткуванні не пропорційно до наявної у людей власності, а пропорційно кількості витрачених коштів.

Розглядаючи питання про справедливе оподаткування, учений привернув увагу до виключень, обумовлених широким трактуванням вихідного принципу рівної для всіх справедливості.

Перше виключення стосується постійного зростання доходу без будь-яких зусиль чи жертв з боку власника, тобто такі власники становлять суспільний клас, що збагачується в силу природного ходу подій при повній пасивності його членів. Привласнення державою цілком або частково такого додаткового багатства, вважає М., не означатиме жодного підризу принципів приватної власності. «Просто створений волею обставин приріст багатства використовують в інтересах суспільства й не дозволяють йому перетворитися на незароблений придаток до багатств певного класу».

Друге виключення із правил справедливого оподаткування — це привласнення державою земельної ренти за допомогою податків. Учений посилався на досвід деяких країн Європи, де земельний податок становив значну частину державних доходів і, за загальною думкою, тенденція до збільшення чи зменшення податку завжди виникала безвідносно до інших податків.

Помер М. у травні 1873 р.

Основні наукові праці:

«Досвіди про деякі нерозв'язані питання політичної економії» (*Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*, 1829).

«Основи політичної економії та деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» (*The Principles of Political Economy: with some of their applications to social philosophy*, 1848).

Література: 1. Блауг, М. Сто великих економістів до Кейнса / М. Блауг.— СПб. : Эконом. шк., 2005.— С. 214–217.

2. Ким, В. М. Из истории налогового мышления / В. М. Ким // Финансы.— 2009.— № 8.— С. 37–40.

П. М. Леоненко

MIRRAIC
ДЖЕЙМС АЛЕКСАНДЕР
(н. 1936)

Mirrlees
James Alexander

— відомий англійський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1996).

Народився 5 липня 1936 р. у с. Міннігефф (Шотландія). З 1941 р. навчався в початковій школі м. Ньютон Стіварт, де проявив математичні здібності. Продовжував здобувати освіту в середній школі Дугласа Еверта, яку успішно закінчив у 1954 р., а згодом вступив до Единбурзької матема-

тичної школи, чотирирічний курс якої блискуче опанував за 3 роки. Разом зі ступенем магістра математики і фізики отримав також медаль Найп'є.

Нагромадивши значний багаж знань, М. без особливих зусиль вступив до Кембриджського університету. Першим його вчителем був Д. Чамперноун, який сприяв зацікавленості у серйозному вивченні економічної теорії. Значно вплинули на формування світогляду М. майбутній нобелівський лауреат Р. Стоун, а також Ф. Хан та Н. Калдор. Перші наукові дослідження М. торкалися проблем планування, оптимальності оподаткування доходів для відомого проекту зростання Р. Стоуна. За сприяння майбутнього нобелівського лауреата А. Сена він уперше побував у науковій експедиції в Індії, на стажуванні в Массачусетському технологічному інституті. У серпні 1963 р. в Кембриджському університеті захистив докторську дисертацію на тему: «Оптимальне нагромадження в умовах невизначеності». Актуальність теми обумовлена значною роллю, яку відіграють в економіці проблеми невизначеності та асиметричності. Успіх ринку що є економічною інституцією визначається ефективністю ринкових цін як механізму передачі інформації. Відомий австрійський економіст Ф. Хайек стверджував, що реальна сила ринку полягає в його здатності використовувати первісно доступну небагатьом інформацію і передавати її у вигляді зміни цін іншим. У неринкових господарствах відсутність ефективного механізму передачі інформації викликає численні проблеми. У стандартній моделі досконалої конкуренції учасники ринку мають усю інформацію і невизначеність відсутня. Ціни, що визначаються попиту і пропозицією, передають точну інформацію про альтернативну вартість, завдяки чому споживачі продукції та власники ресурсів здатні досягнути абсолютно ефективної координації економічної активності.

Згідно з теорією невиробничих витрат, обмін інформацією, яка розповсюджується переважно нерівномірно, ускладнюється тією обставиною, що потенціальні продавці можуть приховувати свої істинні знання заради отримання деяких переваг. Навіть без штучних перепон учасники ринку досить часто потрапляють у ситуації інформаційної асиметричності. За умов браку інформації як у продавців, так і у споживачів обидві сторони діяли б в однакових умовах і не мали б перед конкурентом переваг. Асиметричністю в розподілі інформації називається така ситуація, коли частина учасників ринку володіє інформацією, якої не знають інші зацікавлені особи. На практиці такі ситуації, коли інформація розподіляється асиметрично, зустрічаються часто. Невизначеність, що не дає змоги ефективно використовувати фактори виробництва і фінансові ресурси, викликана не тільки асиметричною інформацією, але й тим, що наміри продавців та покупців невідомі сьогодні їм самим. У реальному господарському житті підтвержень цьому є достатньо багато. Наприклад, при проведенні аукціонів цінних паперів у продавця немає відомостей про реальні наміри покупця платити гроші. Ухваляючи рішення про надання позики, банк не може точно визначити, якими будуть доходи позичальника, а відповідно, не може повністю застрахуватися від неповернення своїх коштів. Уряд, формуючи бюджет, не може точно розрахувати суми надходжень від податків, оскільки відсутня повна інформація про майбутні доходи окремих членів суспільства тощо. Розв'язанню цих проблем як на теоретичному, так і на практичному рівні були присвячені дослідження М., які він проводив протягом 1963–1968 рр. у Кембриджському університеті (одночасно викладаючи студентам економіку).

М. узагальнив висновки з робіт В. Вікрі в галузі економічної теорії стимулів за наявності асиметричної інформації та використав їх для планування дохідності системи оподаткування. Він розширив спектр узятих до розгляду економічних ситуацій, для яких була значущою асиметричність інформації, створив загальні моделі рішення питання. У 1968 р. його запросили до Окс-

фордського університету, де він протягом 27 років працював професором економіки. Цей період у його дослідницькій діяльності був дуже плідним. Опублікувавши книги «Настанови з досліджень промислового проекту в розвинених країнах» (з Я. Літлом, 1969), «Моделі економічного зростання» (з Н. Стерном, 1973), «Проект оцінки та планування для країн, що розвиваються» (з Я. Літлом, 1974), «Теорія морального ризику й неспостережна поведінка» (1975), а також більше сорока статей, М. зробив значний вклад у розвиток прикладної економіки, особливо економіки оподаткування. Він привніс знання про природу людини в дослідження різних галузей фінансової діяльності та розроблення податкової політики. Загальне здивування викликало його досить критичне ставлення до високих податкових ставок.

Будучи радником Лейбористської партії Англії, М. надрукував статтю «Дослідження теорії оптимального оподаткування доходу» (1971, у співавторстві з Р. Даймонд). У ній прийняв бездоказово тезу про обов'язок уряду перерозподіляти доходи від багатих до бідних. Однак згодом, урахувавши людські можливості та інтенсивність утворення прибутку, а також беручи до уваги вплив податкової ставки на матеріальне стимулювання, використав складні математичні розрахунки для визначення граничного рівня оподаткування багатих людей. Він помітив, що максимальний відсоток оподаткування не повинен бути вищим за 20 % і має бути рівним для всіх. Тобто він прийшов до висновку, що оптимальною структурою оподаткування є така, яку зараз називають «flat tax». Розпочавши дослідження для пошуку аргументів на захист високих податкових ставок, він отримав протилежні результати. У його працях міститься ідея принципу відкритості, згідно з яким вирішення питань стимулювання в умовах неповної інформації відноситься до класу так званих механізмів розподілу, що спонукають платників податків чесно розкривати приватні відомості таким чином, щоб не зачіпати свої власні інтереси.

У 1982 р. М. обраний президентом Міжнародного економетричного товариства, а протягом 1989–1992 рр. очолював Королівське економічне товариство. Після смерті дружини (1993) прийняв пропозицію про повернення у Кембриджський університет (1995) на посаду професора політичної економії. У другій половині 90-х рр. надрукував цілий ряд актуальних праць, зокрема «Інформація та стимули: економіка батогів і пряників» (1996), «Економіка людей похилого віку» (1997), «Оптимальне оподаткування та інформація» (1997). У 1998 р. обраний віце-президентом, а з 2000 р. є президентом Європейської економічної асоціації. Консультував державні установи Великобританії, Пакистану і Швейцарії. Він виховав багато учнів, широко відомих економічній громадськості, зізнавшись: «Я давно втратив рахунок чисельності моїх студентів, які є професорами, хоч я люблю думати, що їх велике число, а також, що вони здібні».

У повідомленні Шведської королівської академії наук від 8 жовтня 1996 р. відзначалося, що М. та В. Вікрі нагороджені Нобелівською премією за фундаментальний вклад в економічну теорію стимулів при наявності асиметричної інформації. Понад 20 років вони, незалежно один від одного, проводили дослідження того, як уряди, компанії чи інші організації справляються з постійною нестачею повної інформації (асиметричною інформацією), ухвалюючи в цих умовах важливі стратегічні рішення. Два економісти, чий імена були не надто широко відомі, ніколи не зустрічалися, але результати їхньої роботи стали основою для створення нового перспективного напрямку в економічній теорії. М. є Почесним членом Американської економічної асоціації, членом Національної академії наук США, Американської академії мистецтв і наук, Почесним доктором Оксфордського, Единбурзького, Почесним професором Гонконгського університетів.

М. В. Довбенко

МІТІЛІНО
МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ
(1875–1930)

Митилино
Михаил Иванович

— відомий український юрист, фінансист, громадський діяч.

Народився 13 (25) лютого 1875 р. в м. Керчі. Закінчив юридичний факультет Київського університету (1905). З травня 1906 р. — професорський стипендіат кафедри цивільного та торгового права університету. Водночас (жовтень 1906 — листопад 1908) — молодший кандидат на посади при Київській судовій палаті. Після складання магістерських іспитів (1909) відряджений для продовження навчання на 2 роки до Берлінського й Паризького університетів. Після відрядження із серпня 1911 р. виконував обов'язки доцента кафедри цивільного процесу та торгового права у Варшавському університеті.

Упродовж 1912–1914 рр. працював у Київському університеті. Викладав курс торгового права й цивільного процесу спочатку як приват-доцент, а з вересня 1914 р. виконував обов'язки екстраординарного професора. За монографію «Право забудови. Спроба цивілістичного дослідження інституту» здобув у Київському університеті звання магістра (березень 1914).

У 1916–1930 рр., з перервою, на науково-педагогічній роботі в Київському комерційному інституті. Один із засновників і товариш (заступник) директора Київського юридичного інституту (1917–1920). Одночасно викладав у вищих навчальних закладах Києва, зокрема в 1920–1923 рр. — у Вищому інституті народної освіти, створеному після реорганізації Київського університету влітку 1920 р.

У Київському інституті народного господарства (утворений після реорганізації Київського комерційного інституту) був професором кафедри торгово-промислового права (з 1920), а також деканом соціально-економічного факультету (1920–1924, з перервою), ректором (серпень 1921 — вересень 1922), проректором (вересень 1927 — лютий 1930), деканом фінансово-господарського факультету (із жовтня 1928 р. до кінця життя). Член редколегії наукових записок Київського інституту народного господарства «Техніка, економіка і право», а з 1924 р. здійснював керівництво та загальний нагляд за їх виданням.

Працював у багатьох державних органах: Наркоматі фінансів УСРР (1920–1923), економічному бюро Держбанку, економічному управлінні Київського раднаргоспу (1922–1924), Київському губплані (1922–1923). В останньому очолював фінансову комісію. Упродовж 1920–1923 рр. активно співпрацював з кодифікаційним відділом Нарком'юсту УСРР. Протягом 1919–1922 рр. — голова комісії Наркомосу УСРР з реформи вищої школи. У грудні 1921 р. — жовтні 1922 р. М. був головою Київської секції наукових працівників, що входила до структури профспілки працівників освіти. У 1921–1922 рр. та 1926–1927 рр. — член Київської міської ради.

З другої половини 1920-х рр. брав активну участь у діяльності наукових установ ВУАН як заступник голови Комісії з фінансових та банківських питань (з 1926 р.). У галузі фінансів відомі праці М.:

«Елементи фінансової науки» (1926)

«Основи фінансової науки» (1929).

«Основні риси сучасної японської податкової системи» (1929).

П. М. Леоненко

МІТЮКОВ
ІГОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ
(н. 1952)

Митюков
Игорь Александрович

— український фінансист, політичний діяч, міністр фінансів України (лютий 1997 — грудень 2001).

Народився у м. Києві в родині службовців. Після закінчення Київського державного університету імені Тараса Шевченка, де одержав спеціальність математика-економіста, працював в Інституті економіки Академії наук УРСР на посаді інженера. У 1975 р. вступив до аспірантури, у 1985 р. без відриву від виробництва захистив кандидатську дисертацію і продовжив роботу в Інституті економіки як науковий співробітник.

У 1990–1991 рр. М. працював начальником валютного відділу та управління банку «Україна», з 1992 р. — заступником голови правління цього банку. На початку 1994 р. Верховна Рада України призначила його заступником голови правління Національного банку України. Цього ж року він стає віце-прем'єр-міністром України з питань фінансової та банківської діяльності.

У березні 1997 р. М. було призначено міністром фінансів України. Цю посаду він займав до кінця 2001 р. За цей час було багато зроблено для формування незалежної фінансової політики держави. Робота Міністерства фінансів спрямовувалася на скорочення бюджетного дефіциту і призупинення інфляційних процесів, зокрема, Державний бюджет на 2000–2001 рр. було затверджено без дефіциту, це був перший крок до поступового скорочення державного боргу.

При затвердженні Державного бюджету України на 1998 р. були визначені захищені статті бюджету, які стали фінансуватися першочергово.

М. мав активну позицію щодо організації роботи Державного казначейства і вважав його розвиток одним із пріоритетних напрямів програми економічних реформ.

При формуванні бюджету на 2001 р. було започатковано його поділ на загальний та спеціальний фонди. До державного бюджету стали включатися позабюджетні кошти установ і організацій, які утримувалися за рахунок бюджету, що дало можливість побачити реальне фінансове забезпечення цих установ і організацій та сприяло прозорості державних фінансів. М. приділяв особливу увагу розробці методології складання державного бюджету за програмно-цільовим методом.

Бюджетний процес удосконалювався шляхом затвердження чіткого порядку розрахунків міжбюджетних трансфертів за формульним методом. Було проведено значну підготовчу роботу по введенню нового порядку визначення трансфертів для місцевих бюджетів. У контексті їх прогнозування застосовувалися науково обґрунтовані нормативи мінімальної бюджетної забезпеченості регіонів, враховувалися їх економічні, демографічні, екологічні та природні особливості.

М. належить суттєвий внесок у розвиток зв'язків України з державами Європи. У 1995–1997 рр. він був спеціальним представником уряду України при Європейському Союзі з повноваженнями віце-прем'єра. У 1995–1996 рр. — Керуючим від України в Світовому банку, з 1997 р. — у Європейському банку реконструкції та розвитку. З вересня того ж року — заступником Керуючого від України у Міжнародному валютному фонді. У 2002 р. заснував і очолив громадську організацію «Інститут фінансової політики».

У 2003 р. йому присвоєно дипломатичний ранг Надзвичайного та Повноважного Посла і до 2005 р. М. — Надзвичайний та Повноважний Посол в Сполученому Королівстві Великобританії та Північної Ірландії. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня.

З березня 2008 р. очолює українське представництво інвестиційного банку Morgan Stanley.

Г. О. П'ятченко, А. В. Кухарець

**МОДІЛЬЯНІ
ФРАНКО ЕНРІКО**
(1918–2003)

*Modigliani
Franco Enrico*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1985).

Народився в м. Римі, навчався в ліцеї Вісконті. Згодом вступив до Римського університету на медичний факультет, але, зрозумівши, що це не його покликання, почав вивчати право. У 1939 р. у цьому університеті отримав науковий ступінь доктора права. Водночас зацікавився економікою. Після вручення в 1939 р. першої премії на національному конкурсі робіт студентів університетів з ефективності контролю за цінами М. сповна віддає себе економіці. З початком Другої світової війни він переїхав спочатку до Франції, а потім до США. У 1940 р. поновив свої наукові студії економіки в Новій школі соціальних досліджень у м. Нью-Йорку. Тут під керівництвом Дж. Маршака вивчав проблеми макроекономіки, шляхи використання формалізованих моделей в економічному аналізі.

У 1940 р. йому присуджено докторський ступінь із природничих наук. Протягом 1945–1948 рр. працював науковим співробітником і головним статистиком в Інституті світових проблем у м. Нью-Йорку. У 1949 р., працюючи в Чиказькому університеті, увійшов до Комісії Коулза з економічних досліджень як дослідник-консультант, де залишився на п'ять років. З 1950 р.— обіймав посаду професора економіки в Іллінойському університеті, з 1952 р.— професора економіки та управління промисловістю в Технологічному інституті в м. Пітсбурзі, а з 1961 р.— професора економіки та фінансів у Массачусетському технологічному інституті. Коло наукових інтересів М. охоплювало питання ринкового механізму, фінансової сфери, приватних заощаджень і способів їх кращого використання. Нобелівську премію одержав саме за піонерний аналіз поведінки людей відносно заощаджень і за роботу з питань зв'язку фінансової структури компаній з оцінкою їх акцій інвесторами.

Протягом тривалого часу провідні західні вчені у своїх дослідженнях усебічно аналізують поведінку споживчих витрат населення, особливо уважно вивчаючи роль стабілізуючих факторів. Проводяться детальні розрахунки обмеження тиску інфляційних сил, породжених надлишковим попитом. Основи сучасної теорії споживчих функцій були закладені у фундаментальній праці Дж. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей». Ця робота сприяла виникненню численних спроб перевірки її змістовних тверджень. Таким чином з'явилися гіпотеза досягнутого піку Д'юзенберрі, модель Баумоля-Тобіна із видозмінами Брауна тощо. Серйозними дослідженнями цієї проблеми відзначається внесок М. Він побудував модель, аналогічну моделі Д'юзенберрі. У сучасному економічному аналізі відомий навіть так званий принцип Д'юзенберрі — Модільяні, що являє собою спробу виявлення дослідним шляхом впливу вже сформованих споживчих стандартів на поведінку споживача. Більш пізній варіант зазначеної моделі був сформульований у концепції життєвого циклу Модільяні — Ендоу — Брамберга. М. зі співавторами виходили з переконливого передбачення, що плануючи споживання, людина бере до уваги міркування щодо ймовірної тривалості життя (тобто формується життєвий горизонт). Якщо до цього додати передбачення про відсутність мотивів, спрямованих на зміну вартості надбаного майна, тоді рівень споживання людини буде визначатися середнім рівнем доходу, який вона розраховує отримати протягом старших років. На основі цієї теорії можна показати, що зв'язок заощаджень з особистим доходом за мінусом податків виявиться пропорційним темпу зростання реального доходу.

М. і Н. Ендоу в 1963 р. у праці «Гіпотеза заощаджень, що передбачає життєвий цикл виводять цю ж залежність питомої ваги заощаджень від темпів зростання реального доходу. Вони обрахувують та будують графік, що характеризує зміни у співвідношенні між особистим споживанням і трудовими доходами людей. Інші вчені визначали, що на співвідношення доходу та заощаджень впливають соціальні фактори різного роду (освіта, расові та національні особливості, професійний склад тощо), проте конкретний механізм цих дій не розкривали. Адаже не було зрозуміло, як визначається на практиці розподіл доходу на споживчу й ощадну частини, на чому ґрунтуються ці рішення. При обговоренні цього питання виник інтерес до теорій М. Він ще у 1954 р. дійшов висновку про несуттєвість абсолютних розмірів доходів. Розподіл доходів на споживання й заощадження, вважав М., формується на тлі прагнень людини розподілити доходи по періодах життя з урахуванням розподілу потреб. Отже, у визначені періоди людина має робити заощадження для використання їх в інші періоди, коли очікується зниження доходів нижче за бажаний рівень. У зв'язку із цим західні економісти вживають термін життєвий цикл — адже на початку своєї діяльності людина розпочинає працювати, створює родину й на цьому етапі заощадження мають від'ємний характер, особливо якщо купується житло. На другій фазі циклу йде погашення боргів, на третій — родина формує заощадження, а на четвертій — заощадження знову зникають.

Таким чином, процесу заощадження завжди протидіє зростання витрат, тобто деякі родини витрачають більше, ніж становлять їх поточні доходи. Це певною мірою пов'язано з віком заощаджувачів. Теорію заощаджень, яка розглядає їх у довгостроковому періоді, М. використовував також для тестування альтернативних пенсійних програм. Прагнучи до вдосконалення споживчої функції Дж. Кейнса і виявивши раціональну основу для макроекономічної поведінки в діях окремих індивідів, М. був першим, хто описав створення моделей життєвого циклу, що мали пояснити закономірності утворення особистих заощаджень. У працях зі споживчої функції вчений ввів у моделі обсяги нагромаджених активів домашнього господарства, трактуючи ці активи як форму заощаджень. Сюди належать переважно житлові будинки, предмети тривалого користування. Оскільки споживання їх проходить поступово, то придбання виступає як відкладене споживання і характеризується як своєрідна форма заощаджень.

Більш визначено підкреслював залежність попиту на товари тривалого користування від насиченості ринку. Теорія життєвого циклу є досить плідною з погляду точності прогнозування як рівня споживання окремих домашніх господарств, так і сукупного споживання. Адаже споживання після виходу на пенсію забезпечується за рахунок заощаджень попереднього періоду і за допомогою засобів, які люди похилого віку одержують від держави та своїх дітей. Хоча спеціальної системи перерозподілу доходу від дітей до родичів не існує, у багатьох країнах функціонує побічна суспільна система перерозподілу засобів від молодого покоління до старшого, яка називається соціальним забезпеченням. У США, наприклад, система соціального забезпечення називається OASDI, що розшифровується як «страхування людей похилого віку, утриманців та інвалідів». Як видно з назви, ця система забезпечує виплати непрацюючим членам родин, тим робітникам, які померли у працездатному віці, й тим, хто не може надалі працювати за інвалідністю, а також зобов'язує молодих робітників сплачувати податки на соціальне забезпечення, з яких потім здійснюються виплати пенсіонерам. Така система значно впливає на рішення домашніх господарств про обсяги заощаджень.

У 1940-х рр. М. працював над аналізом теорії грошей. Разом з іншими американськими вченими — Д. Ділардом, Л. Клейном, П. Семьюельсоном, А. Хансеном — прагнув дати більш чітке

математичне трактування, прискорити процес трансформації системи Дж. Кейнса в неокласичний синтез. Значну увагу приділяв проблемам сукупного попиту. Характерним є такий факт із його життєвої біографії. У 1976 р., виступаючи перед Американською економічною асоціацією, стверджував, що в межах політики управління сукупним попитом перед суспільством відкривається перспектива болісного вибору між різними комбінаціями можливої інфляції та пов'язаним з нею безробіттям. І найкраще, що може запропонувати економіст, — це рекомендації, які забезпечують наближення до такого вибору. Такий підхід учений збагатив кількісною основою. Адаптуючись із наявністю визначеної природної межі повної зайнятості, подолати яку на основі бюджетно-грошової політики неможливо, він разом з Л. Пападемисом запропонував цю норму безробіття назвати неінфляційною. Її рівень для США, на їхню думку, складає 6 %.

У 1950–1960-х рр. економічній науці стає відома низка плідних ідей М. та М. Міллера, що стосуються дій фірми у сфері реальних інвестицій. Учені запропонували модель, що передбачає середню ціну капіталу постійною, незалежно від співвідношення використаних цією фірмою джерел фінансування. Автори прийшли до спільного висновку, що під впливом арбітражних операцій, здійснюваних на ринку цінних паперів, фірми, які за умовами їх діяльності можна віднести до однієї категорії ризику, проте є різними за співвідношенням позиченого і власного капіталів, виявляють, що їх цінні папери в кінцевому підсумку матимуть однакову сукупну ринкову вартість. Згідно з концепцією Модільяні — Міллера, середньозважена ціна грошового капіталу для даної фірми не залежить від того, яку роль у фінансуванні її операцій відіграють власні чи залучені кошти. Лише конкретний показник ціни капіталу може бути критерієм ефективності інвестиційних рішень такої фірми. Також було визнано, що можливість відрахування відсотків на залучений капітал з оподаткованого прибутку сприяє максимізації частки залученого капіталу в фінансах фірми.

Протягом тривалого часу серед більшості американських економістів та інвесторів панувало переконання, що акції володіють особливо міцною антиінфляційною стійкістю. Невідповідність такого твердження реальній дійсності засвідчили події нестабільного характеру в економіці країни 1970–1980-х рр. У зв'язку із цим біржовики мали серйозні проблеми, прагнучи довести, що цінні папери й у разі інфляції зберігають свої позитивні характеристики як об'єкт інвестування. М. поклав відповідальність за недосконалий стан біржової кон'юнктури на ринок цінних паперів та його агентів — власників фондових цінностей. Він вважав, що біржа раніше не стикалася з феноменом швидкої інфляції й тому неправильно визначає ринкову вартість акцій. У біржових курсах, на його думку, відображається перебільшена оцінка негативних наслідків інфляції. «Підправляючи» біржу, він зробив у 1980 р. власний розрахунок, згідно з яким курси акцій виявилися вдвічі вищими від діючих. Разом з тим біржа протягом століть виявляла себе досить об'єктивним барометром економічної кон'юнктури. Тому навіряд чи є підстави раптово відмовлятися від цього барометра.

М. спільно з Х. Нейссером опублікували в 1953 р. фундаментальну працю «Національний дохід і міжнародна торгівля». Вона вийшла з друку на самому початку формування комплексу теорій відкритої економіки і присвячувалася дослідженням світової капіталістичної торгівлі в міжвоєнний період. Цією роботою були закладені основи моделювання експорту та імпорту на Заході, які хоч і заперечувалися згодом деякими вченими, проте в цілому зберегли своє значення. М. і Х. Нейссер поставили у своїх формулах експорт визначеної держави в залежність від імпорту решти розглянутих у дослідженні країн. Сучасні моделі повністю зберегли принцип

побудови формули цих учених. Сюди належать, зокрема, і модель світової торгівлі Міжнародного валютного фонду, і модель Організації економічного співробітництва та розвитку (1979).

У західній економічній літературі неодноразово розгорталися дискусії щодо міжнародних валютних відносин, у центрі яких незмінно була проблема золота. Виконання золотом функції розрахункової одиниці пояснюється деякими економістами не внутрішніми властивостями дорогоцінного металу, чи історичною спадкоємністю, а укладеними в м. Бреттон-Вудсі угодами між країнами — учасницями Міжнародного валютного фонду. М., а також такі відомі фахівці як С. Мерріс та Дж. Вільямсон, припускали можливість заміни золота у функції розрахункової одиниці іншими знаками. Так, Дж. Вільямсон у 1971 р. навіть писав, що «в нинішній системі pivotом фактично є долар». Аналогічної думки притримувався і М. Він зазначав обмеженість такої функції золота, як міжнародний платіжний засіб у зв'язку із запровадженням у міжнародний оборот національних валют, особливо американського долара.

М. є автором таких наукових праць, як «Вартість капіталу, фінансування корпорацій і теорія інвестицій» (спільно з М. Міллером, 1958), «Роль передбачень і планів в економічній поведінці та їх використання в економічному аналізі та прогнозах» (1961), «Ринок капіталів: інституції та інструменти» (1966), «Реформа міжнародної платіжної системи» (спільно з Г. Аскарі, 1971). Незважаючи на пройдені роки, основні наукові ідеї М. не втрачають своєї значущості. Навпаки, вагомість їх зростає. Адже ключову роль у сучасній ринковій економіці відіграють фінансові ринки, що сприяють розміщенню ресурсів серед різних сфер виробництва. Підтвердженням цього є присудження вченому Нобелівської премії з економіки в 1990 р. в числі трьох лауреатів — співавторів теорії фінансування корпорацій і вартісного значення компаній на ринку. М. присуджені почесні звання Чиказьким університетом, Лувенським католицьким університетом, університетом Бергамо та іншими навчальними закладами.

М. В. Довбенко

Н

**НАВРОЦЬКИЙ
ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ**
(1847–1882)

*Навроцький
Владимир Михайлович*

— відомий український економіст-статистик, дослідник фінансів, податків та бюджету, юрист, етнограф, публіцист.

Народився 18 листопада 1847 р. у с. Котузові на Станіславщині (Івано-Франківська обл.) у родині священика. Початкову освіту здобув у м. Коломиї. Під час навчання в гімназії у м. Станіславі долучився до громадівського молодіжного руху, підготував низку статей аналітичного характеру до газети «Зірка». У 1866 р. вступив на юридичний факультет Львівського університету. У студентські роки брав активну участь у роботі української студентської громади у м. Львові, почав друкувати свої історико-етнографічні праці («Руська родина», «Весілля в Котузові» та ін.). У 1871 р. після закінчення університету одержав посаду державного службовця в м. Ряшеві, де працював до кінця життя.

Автор низки блискучих статей з економіки й фінансів Галичини, зокрема таких: «Що у нас коштує пропінація? Кілька цифр до вияснення народної нужди в Галичині», «П'янство і пропінація в Галичині: розвідка статистична», «Подвійна крейдка. Студія над податком ґрунтовим», «Класові інтереси й інтереси народу. Ще причинок до реформи австрійських фінансів», «Реформа домового податку», «Слово», «Українська народність у школах галицьких». Досліджуючи проблеми формування промисловості в умовах численних залишків кріпосництва, експлуатації краю іноземним капіталом, він виступив із критикою податкового законодавства й фінансової політики Австро-Угорщини.

У своїх працях аналізував перехід економіки Галичини в складі Австро-Угорщини до ринково-грошового господарства та розвиток відповідних фінансових інституцій. Захищаючи економічні інтереси селянства, піддав критиці аграрну програму галицьких поміщиків і податкове законодавство. Простежуючи еволюцію селянських господарств у Галичині ХІХ ст., першим розкрив усі їх метаморфози в перехідний період від натуральної до ринкової економіки, висвітлив механізми, що штовхали селянське господарство в залежність від банківського та лихварського капіталів, дослідив згубний вплив централізованої фінансової системи на місцеве виробництво і соціально-економічне становище краю. Центральними в економічних розвідках Н. були проблеми ліцитації селянських наділів (продаж з аукціону), пропінації (монополія шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв) та індемнізаційних викупів (відшкодування поміщикам вартості скасованих кріпосних повинностей селян). Розглядаючи економіку Галичини 70-х рр. ХІХ ст., дослідив соціально-економічні наслідки її колоніального становища у період утвердження фінансового капіталу, встановив причини, що спрямовували розвиток капіталізму по колоніальному шля-

ху, зокрема визначив роль галицької шляхти в збереженні феодалних пережитків й аграрно-сировинної структури економіки.

Характеризуючи податкове законодавство та фінансову систему Австро-Угорщини, довів, що фіскальна політика уряду нищить економіку та підриває народне господарство. Колоніальний характер митної політики, стверджував Н., полягає в тому, що захищаючи інтереси великих капіталістів, уряд завдає шкоди промислово слабозвинутим провінціям, закріплює їх статус відсталих сировинних придатків метрополії.

Здійснив економіко-теоретичний аналіз загальних засад чинного на той час податкового законодавства, довів його антинауковість. Як вказував Н., те, що податок співвідносився не із чистим доходом, а з об'єктом, який має приносити дохід, створювало можливість великим поміщикам та капіталістам приховувати величину своїх доходів, натомість присадибна земельна ділянка селянина, його дім у податкових постановках трактувались як джерело доходу, яке підлягає оподаткуванню. Виступив з гострою критикою проекту урядової реформи домового податку (1875), що передбачала заміну так званого чиншово-класового податку новим, узагальненим. Розкрив соціально-економічний зміст реформи, який, на його думку, полягає в зниженні оподаткування великих міських власників нерухомості й підвищенні оподаткування власників малих будівель та сільських хат. Завдяки глибокій науковій аргументації вченого та підтримці громадськості проект було відхилено. Проте Н. підтримав законопроект уряду щодо запровадження прогресивного прибуткового податку (1877). Статистичними розрахунками довів, що цей податок сприятиме більш справедливому розкладенню видатків держави між різними майновими верствами населення. Пропонував запровадити прогресивний податок від чистого доходу, а тих, хто має 600 ринських (назва австрійських монет, що були в обігу в Галичині) доходу на рік, взагалі звільнити від прибуткового податку. Таким чином він відстоював ідею прожиткового мінімуму, що не підлягає оподаткуванню. Першим у галицькій Україні й одним з перших у Європі дослідив бюджет селянської родини, на цій підставі аргументовано довів руйнівну дію фіскалізму щодо селянського господарства.

Розкрив механізм перекалення податкових платежів з великих землевласників на селянство, зокрема дослідив такі засоби: різна оцінка ґрунтів, лісів та пасовиськ для різних податкових верств, консумовані (непрямі) податки тощо. На широкому статистичному матеріалі аргументовано довів просяхетський та колонізаторський характер податкової системи Австро-Угорщини. Критикуючи адміністративно-фінансову діяльність галицького Сейму, встановив, що через реакційну політику землевласників зберігся поділ між двором та громадою в адміністративно-політичному відношенні, а всі витрати на утримання шкіл, на будівництво й ремонт шляхів та інші громадські потреби були перекалені на селян. Оцінка поміщицьких та селянських земель під час запровадження кадастру й визначення кадастрового доходу від ріллі вчетверо вища, ніж від лісу. Це спричинило не лише надзвичайний податковий тиск на селянство, й без того обтяжене всіма місцевими й центральними податками, але й забезпечило премії шляхті за монопольне володіння лісом. Премія лісовим магнатам, указував Н., є премією за знищення галицького лісу. Цей висновок виявився пророцьким. Отже, в економічних працях ученого було встановлено регулюючу дію податків щодо різних видів господарської діяльності, соціально-економічного розвитку окремих регіонів, структури економіки. Н. уперше описав проблему регіонального розподілу податкового тиску, започаткувавши дослідження фінансового колоніалізму та податкової експлуатації.

Його публікації, що виходили друком у м. Львові, м. Києві, м. Одесі та м. Женеві, дістали дуже високу оцінку сучасників — М. Драгоманова, С. Подолинського, здійснили помітний вплив на творчість І. Франка, який назвав економічні роботи Н. капітальними, цинив їх передусім за теоретичну глибину й суспільну спрямованість. Розробки Н. щодо фінансових питань висвітлено в публікаціях І. Франка, М. Драгоманова, О. Терлецького, І. Витановича, С. Злупка, Л. Корнійчук.

Помер у м. Ряшеві 16 березня 1882 р.

Література: 1. *Навроцький, В. М.* Твори / В. М. Навроцький. — Л., 1884. — 204 с.

2. *Навроцький, В. М.* Географічно-статистичні та статистико-економічні праці / В. М. Навроцький ;
Наук. ред. і вступ. ст. д-ра екон. наук С. М. Злупка — Л., 2004. — 580 с.

В. В. Небрат

**НАЙТ
ФРЕНК ХАЙНЕМАН**
(1885–1972)

*Knight
Frank Hyneman*

— видатний американський учений-економіст.

Народився 7 листопада 1885 р. в містечку Мак-Ліні (штат Іллінойс, США). Після навчання в коледжі та Університеті Мічиган отримав ступінь бакалавра в галузі природничих наук і магістра мистецтвознавства в галузі німецької лінгвістики.

У 1913 р. вступив до Корнельського університету для вивчення філософії, а через рік перейшов до вивчення економічної теорії. Результатом його навчання стала дипломна робота «Теорія підприємницького прибутку», яку захистив у 1916 р. під керівництвом А. Янга. Ця робота була надрукована з доповненнями під назвою «Ризик, невизначеність і прибуток» у 1921 р., висунувши Н. до числа визнаних американських економістів. Після майже десятирічної роботи в декількох університетах, у 1928 р. вченого призначили професором Чиказького університету.

Б. Селігмен стверджував, що в Н. економічна теорія перетворилася «у грандіозну вправу з чистої абстракції». Для Н. характерна своєрідна роздвоєність: з одного боку, економічна теорія розглядалася ним як чиста наука, яка базується на висновках, отриманих з певної системи апріорних положень, а отже, позбавлена історичного фундаменту та нормативного значення, а з іншого боку, він доводив, що економічна поведінка учасників ринку зумовлена звичаями, інституціями, правовими нормами. На думку Н., економічна теорія має бути абстрактною та вимушена постійно звертатися до інтуїтивного знання. Він уважав, що неможливо поширювати плани раціональної поведінки на невизначене майбутнє. Разом з тим Н. був упевнений, що на основі цих принципів можна робити практичні висновки для «пояснення того, як функціонує економічна система, для її критики й розроблення положень про необхідні зміни». Наголошував на важливості досліджень інституційних аспектів економічної реальності.

Н. критикував англійську класичну політичну економію. Вартість, на його думку, базується на виборі, в основі якого — порівняння, тоді як проблема економічності зводиться до максимальної ефективності в процесі співставлення додаткової ефективності з додатковими ресурсами. Його методологічний підхід до аналізу економічної статистики й динаміки значно вплинув на розвиток економічної науки. Дослідження економічних процесів варто розпочинати, вважав Н., зі стану статистики, бо при цьому чітко виявляються визначені потреби й ресурси для їх задоволення, а також структура розподілу доходів. У статичній моделі споживачі та виробники використовують усі ви-

готовлені товари так само, як й усі доступні ресурси виробництва. Динамічну модель Н. розглядав як процес нагромадження та інвестування, що дає змогу здійснювати розширене відтворення. Уважав, що в основі організації економіки — відносини обміну. Завдяки обміну зароджуються й формуються ринки, які регулюють розвиток економіки. Разом з тим, Н. розглядав обмін і як «гру, для якої характерним є ризик». Виходячи із цього, пов'язав прибуток з такими явищами, як ризик та невизначеність, що посилюється завдяки швидким змінам ринків. Розмежував ризик і невизначеність. Ризик за Н. — невизначеність, що вимірюється. Багато економічних ризиків можна підрахувати, спираючись на об'єктивні дані. Проте існують такі ризики, які неможливо підрахувати, оскільки подібних не було в минулому. Саме існування такого виду невизначеностей дає змогу підприємцям отримувати прибуток як позитивну різницю між очікуваними й реальними доходами. Прибуток зникає в стабільній економіці, у якій майбутні події можна порівняно точно передбачити.

За умов невизначеності ухвалення економічних та фінансових рішень є важкою справою. Цю функцію бере на себе підприємець, який ризикує. Теорія прибутку Н. заклала підвалини теорії фірми, що в майбутньому буде предметом аналізу Р. Коуза та інших неоінституціоналістів. Інтерпретація його теорії набуде розвитку в когнітивній теорії фірми. Поняття «обмеженої раціональності» посяде провідне місце в поясненні поведінки фірми в інституціональній теорії.

Необхідність зменшення невизначеності, перетворення її в ризик, що вимірюється, обумовлює розвиток таких наукових напрямів, як прогнозування, програмування та планування, у тому числі в галузі державних і корпоративних фінансів, страхування фінансових та інших ризиків. Таким чином, «абстрактна теорія» Н. отримала конкретне вираження в розвитку страхової справи як складової фінансової системи.

Протягом 30 років (1928–1958) Н. викладав у Чиказькому університеті курси з теорії цінності, корисності й розподілу, з історії економічної думки. Н. очолював Американську економічну асоціацію. Отримав найвищу нагороду цієї асоціації — медаль Волкера. Наукові ідеї вченого справили значний вплив на розвиток економічної та фінансової думки, фінансову практику.

Г. І. Гринчуцький

**НЕЗАБИТОВСЬКИЙ
ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ**
(1824–1883)

*Незабитовский
Василий Андреевич*

— український учений, філософ, економіст, юрист.

Народився у 1824 р. у м. Радомисль (нині м. Радомишль Житомирської обл.) Київської губернії в родині дрібного канцеляриста. Початкову освіту здобув у 2-й Київській гімназії. Як одного з кращих учнів гімназії, його направлено на навчання на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира за державний кошт. Навчання казенних студентів було спрямоване на підтримку обдарованої молоді. Повне матеріальне забезпечення давало можливість молодій людині належно навчатись і повністю віддаватися науковій праці. Під керівництвом вимогливих професорів університету К. О. Неволіна і С. Й. Богородського старанний та талановитий Н. отримав гарні знання з усіх частин російського законодавства. Захоплення філософією Г. В. Гегеля і зведенням законів сприяли його обізнаності в теорії й у догмі права.

Виходець із незаможної родини, скромний і невпевнений, молодий Н. вважав кар'єру вченого недоступною для себе, хоча відчував потяг до науки. Отримавши після закінчення університету сту-

піль кандидата права, був призначений помічником начальника до Київської палати громадянського суду. Вже з перших днів зрозумів, що така служба йому не до душі, хоча й відрізнявся відмінним знанням законів. Допитливість і обдарованість молодого вченого спонукали у 1848 р. залишити цю посаду й піти вчителем законодавства в рідну Київську гімназію. Тут він залишався недовго.

Після переїзду з Ніжинського ліцею професора права М. Х. Бунге до Київського університету св. Володимира та через навчання його ад'юнктом на кафедрі політичної економії та статистики Н. був запрошений на його місце у м. Ніжині. Це була висока довіра й визнання юного вченого. Він весь поринув у наукову роботу. У сфері його інтересів була історія розвитку російського законодавства про фінанси. За короткий час підготував до видання дві праці «Про податкову систему в Московській державі із часів встановлення самодержавства до введення подушного окладу» і «Нарис системи казенних доходів в Росії із часу імператора Петра Великого до скончини імператриці Катерини II». На противагу своєму попереднику, який цікавився переважно теоретичними аспектами предмета та опрацював в м. Ніжині свою «Теорію кредиту», що була видана вже в Києві у 1852 р., Н. звернув увагу на догму та історію російського фінансового права. За спогадами сучасників, настільними книгами М. Х. Бунге були всесвітньо відомі праці А. Сміта та інших зарубіжних класиків. Н. завжди працював із Повним зібранням законів Російської імперії та іншими зібраннями історичних матеріалів.

Обидві роботи Н. були точними у використанні статистики та характеризувалися історичною об'єктивністю Неволіна, прихильником якого вчений залишався все життя. Для тих часів то був вагомий внесок у розвиток вітчизняної юридичної науки. Завдяки цим працям учений був помічений у наукових колах.

Роботи Н. насичені історичними фактами та спираються на законодавчу основу в розкритті еволюції державних фінансів. Цікавим є його узагальнення щодо окремих фіскальних заходів для збільшення доходів, які мають актуальність і нині. Це стосується передавання у вільну торгівлю з додатковим митом ряду товарів, залучення валюти в країну, обмеження зарубіжної торгівлі на користь вітчизняної, розвиток торговельної інфраструктури, створення торговельного флоту. Проте, як зазначав учений, регламентація і внутрішні мита є перепоною для розвитку ринку. Н. демонструє розуміння стимулюючої ролі податкової та фіскальної політики держави в розвитку вітчизняної економіки. Особливо виділяє політику Петра I з надання пільг промисловцям (1719); гірничодобувну свободу; право власності на підприємства та інші звільнення підприємств від посадських служб і податків (1721); заходи стимулювання промисловості (1723), які давали право усім бажаючим заводити фабрики, здійснювати безмитну торгівлю та інше для захисту від конкуренції, а «першозведеним» підприємствам установлювати монополію на виробництво (до 30–50 років). Держава намагалася захистити національну промисловість від конкуренції зарубіжних товарів.

Отримавши за роботу «Про податкову систему...» ступінь магістра державного права, Н. був переведений у 1853 р. ад'юнктом у Київський університет св. Володимира на кафедру загальнонаціонального правознавства. Протягом 30 років, аж до смерті, він працював в університеті. У 1858 р. отримав звання екстраординарного професора і за університетський кошт був відправлений за кордон (липень 1858 — грудень 1859) для вивчення іноземного досвіду і зібрання матеріалу для написання докторської дисертації. У 1862 р. після успішного захисту отримав ступінь доктора політичних наук, а наступного року обраний ординарним професором на кафедрі.

Темою свого дисертаційного дослідження він обрав «Вчення публіцистів про міждержавне володіння». Вибір теми був не випадковим. Адже у період закордонних подорожей Н. ознайо-

мився з оригіналами робіт Р. Моля та інших щодо необхідності розмежування сфер суспільства і держави, інтересів соціальних і політичних а також з працями І. Канта з правових питань. Високий науковий інтелект і працездатність дали можливість українському вченому виробити власну оригінальну теорію права. Це була його єдина праця, яка вийшла окремим виданням.

Самобутніми і глибоко філософськими є його роздуми про співвідношення теорії та практики. Фінансова наука не обмежується тільки теорією. Є в ній інші частини, підкреслював він, а саме: фінансова політика, фінансове право і фінансова історія.

Фінансова історія є системним викладом історичного розвитку фінансового господарства та його складових частин у різних державах. Вона дає неоціненний і найнеобхідніший матеріал для узагальнень й побудови фінансової теорії.

Фінансова політика є практичним застосуванням фінансової теорії до запитів життя окремої країни у визначений час. На конкретних прикладах ще у своїй магістерській роботі він показав, що в цих умовах ставляться питання про те, що робити, які податки краще всього вводити, які доходи держави краще всього розвивати. Учений наголошував на необхідності застосування виведених наукових законів до державної практики.

Н. висловив своє розуміння фінансового права як науки, що вивчає фінансові закони різних країн, тобто такі, які досліджують яким чином і якими прийомами вилучаються податки й усі інші доходи держави, у якому порядку і якими установами складається, затверджується і проводиться в життя державний бюджет, а також які визначають органи фінансового управління. На його думку, фінансове право не просто трактує окремі фінансові закони як просте зібрання або їх перелік — воно приводить їх у систему, робить на їх основі правове узагальнення, зводячи зміст до відомих загальних правових засад. Ці ідеї він висловлював у своїх лекціях у Київському кадетському корпусі, де викладав декілька років законодавство, починаючи з 1857 р.

Ураховуючи високу ерудицію і філософську наукову базу вченого, крім викладання свого предмета, йому часто доручали читати інші дисципліни до появи професорів відповідного профілю. Його шанували студенти, поважали за гострий розум і скромність колеги по університету. З 20 вересня 1863 р. до 17 вересня 1865 р. та з 1 липня 1876 р. до 26 лютого 1879 р. був деканом факультету, а впродовж 1865–1867 рр. проректором, неодноразово виконував за відсутності ректора його обов'язки. Двічі обирався університетський суддею, був активним членом ради і правління університету, брав активну участь у житті факультету, що свідчить про його високі людські та моральні життєві принципи.

У 1863 р. брав участь у складанні відомої брошури «Повстання поляків у Південно-Західній Росії», яка була переважно спрямована на надання допомоги, ніж на написання власної праці. На факультеті йому не було рівних в юридичній ерудиції і тонкому критичному ставленню, саме тому його так часто запрошували до рецензування дисертацій на здобуття вчених звань та опанування на диспутах. Він неодноразово представляв науковий інтерес та захищав честь університету і факультету на публічних обговореннях.

За вислугою 25 років у 1874 р. Н. був залишений на посаді професора в університеті ще на 5 років, а в 1879 р. рада університету переважною більшістю голосів продовжила цей термін на наступне п'ятиріччя. Він не бачив себе без викладацької діяльності, без університету й повністю присвятив своє життя, свої рідкісні здібності служінню науці та університету.

Помер 14 липня 1883 р. від важкої хвороби.

В. В. Небрат

НІТТИ
ФРАНЧЕСКО САВЕРІО
(1868–1953)

Nitti
Francesco Saverio

— відомий італійський учений, фінансист, державний і політичний діяч, реформатор, представник італійської школи фінансової науки.

Народився 19 липня 1868 р. в комуні Мельфі (Італія). Здобув юридичну освіту в Неаполітанському університеті. Після закінчення університету працював журналістом. Упродовж 1892–1904 рр. був на науково-педагогічній роботі. Професор фінансового права Неаполітанського університету (1898).

З 1904 р. брав активну участь у політичному житті Італії та управлінні державою. Депутат від радикальної партії в парламенті Італії (1904), міністр сільського господарства, торгівлі та промисловості (1911–1914), міністр фінансів (жовтень 1917 — червень 1919), прем'єр-міністр Італії (червень 1919 — червень 1920), одночасно був також міністром внутрішніх справ, а з 20 березня по 21 травня 1920 р. виконував обов'язки міністра колоній.

Намагався ліберальними заходами подолати повоєнну кризу: були знижені ціни на хліб, селянським кооперативам передані ділянки необроблюваних і погано оброблюваних земель, проведена виборча реформа.

Як учений, державний і політичний діяч, перебував у жорсткій опозиції до фашизму. Після приходу фашистського уряду до влади в 1922 р. емігрував спочатку до Швейцарії (м. Цюріх), а згодом (1926) — до Франції, проживав у Парижі. У роки Другої світової війни був одним з організаторів антифашистського опору. Після Другої світової війни обраний у сенат Італії від націонал-демократів, а згодом від Італійської соціалістичної партії. Виступав за нейтралітет країни, проти вступу Італії до НАТО.

Н. — автор праць із економіки, фінансів, соціології, міжнародних відносин. У галузі фінансів найбільш відома його робота «Основні начала фінансової науки» (*Principi di scienza delle finanze*, 1903; рос. переклад «Основные начала финансовой науки», 1904).

Особливість трактування Н. предмета фінансової науки полягала у тому, що він розглядав її як одну зі складових політичної економії. Завдання науки про фінанси вбачав у вивченні способів примноження та використання матеріальних засобів, необхідних для життєдіяльності держави й місцевих самоуправлінь. За переконаннями Н., фінансова наука вивчає економічну діяльність держави та місцевих колективних органів, общин, областей, департаментів, графств. Отже, на відміну від переважної більшості тогочасних учених-фінансистів, предмет фінансової науки Н. трактував у широкому розумінні, включаючи до нього вивчення не лише державних, але й місцевих, тобто публічних, фінансів. Структуру та зміст фінансової науки Н. розглядав також широко: вивчення державних доходів доповнене вченням про державні витрати, кредит і бюджет.

Значну увагу Н. приділив дослідженню суті та економічної ролі правової держави у зв'язку з державними витратами в різних країнах. Визначав державу як природну й вищу форму соціальної кооперації, яка може чинити величезний вплив на розвиток суспільства. Водночас Н. наголошував на значенні індивідуальної діяльності: без неї неможлива будь-яка колективна діяльність. Характер взаємодії між державою й приватними господарствами в галузі економіки, на думку Н., такий: основа економіки — приватне господарство, держава — своєрідна надбудова економіки. На основі аналізу та узагальнення статистичних даних (1871–1902) про загальнодержавні витрати в різних

країнах, включаючи й Російську імперію, Н. зробив висновок про їх значне зростання. Незважаючи на зростання багатства, громадяни в ХІХ ст. несли більший тягар податків порівняно з ХVІІІ ст. Головну причину зростання державних витрат Н. вбачав у постійному збільшенні військових витрат, витрат на застосування досягнень науки й техніки, соціальних витрат (утримання лікарень, благодійних установ, притулків тощо). Як наслідок, відбувалося зростання й державного боргу.

При дослідженні державного бюджету Н. наголошував на двох аспектах: момент його обчислення (розпис доходів і видатків) та момент юридичної дії (акт схвалення державних доходів і видатків). На думку Н., бюджет відзначається «спеціалізацією». Бюджетний розпис має поділятися на категорії, розділи, параграфи та статті. Після затвердження такого бюджету парламентом уряд, на переконання Н., не має права переводити суми з одного параграфа кошторису в інший, з одного призначення на інше. Великого значення Н. надавав публічності бюджету, під якою розумів гласність та правдивість: усі доходи та видатки повинні бути вказані без будь-яких приховувань або таємних визначень.

Н. досліджував податки відповідно до своїх поглядів на природу й економічну роль держави. Увів поняття «суспільні неподільні послуги», що задовольняють колективні потреби, які відрізняються від індивідуальних. Тому суспільні послуги, неподільні за своєю природою, відшкодовуються громадянами через податки. За визначенням Н., податок — це та частина багатства, яку громадяни передають державі та місцевим органам влади заради задоволення колективних потреб. Обґрунтував новий для свого часу принцип оподаткування — «податки не мають заважати розвитку виробництва». Надто високі податки на споживання скорочують його, а отже, зменшують попит і в кінцевому підсумку — виробництво.

Н. виступив критиком ідеї єдиного податку. Вважав її нездійсненною, оскільки уведення єдиного податку заважало б реалізації принципів рівномірності та справедливості в оподаткуванні.

П. М. Леоненко

НОРТ
ДУГЛАС СЕСІА
(н. 1920)

North
Douglass Cecil

— видатний американський економіст, один з найвизначніших представників сучасного інституціоналізму. Лауреат Нобелівської премії з економіки (спільно з Р. Фогелем, 1993 р.), присудженої за оновлення методології економічної історії шляхом використання економічної теорії та кількісних методів для пояснення економічних та інституціональних змін. Обидва вчені впродовж тривалого часу працювали в галузі економічної історії та економетрики, синтез яких сприяв виникненню нової економічної історії, або кліометрики.

Народився в м. Кембриджі (штат Массачусетс, США). Навчався в початковій школі м. Оттави (Канада), потім у коледжі м. Лозанни (Швейцарія), а згодом — у приватних середніх школах м. Нью-Йорка і м. Велінгфорда (США). Вступив до Гарвардського університету, перевівся в Каліфорнійський університет у Берклі. Бакалавр (1942) зі спеціальності «Політична наука, філософія й економіка». Під час Другої світової війни служив на торговому флоті. Після закінченні війни став викладачем в університеті Берклі. Його наставником і консультантом у роботі над дисертацією був професор М. Кнайт. У 1952 р. захистив докторську дисертацію з історії страхування життя у США. На той час його цікавив новий підхід до економічної історії, зміст якого полягав

у застосуванні економічної теорії та кількісних методів для опису та пояснення історичних процесів та явищ. Згодом їх почали називати кліометричними методами.

З початку 50-х років ХХ ст. здійснив низку досліджень зростання економіки в межах вивчення економічної історії. Особливо плідним був період 1960–1966 рр., коли він був директором Інституту економічних досліджень при Вашингтонському університеті. Результати цих розробок опубліковані в «Американському економічному огляді» у статтях «Кількісне дослідження в американській економічній історії» (1963) та «Структура економічної історії» (1965), а також узагальнені в книгах «Економічне зростання США з 1790 р. до 1860 р.» (Growth and the United States 1790 to 1860, 1965), «Зростання і добробут в американському минулому: нова економічна історія» (Growth and Welfare in the American Past: A New Economic History, 1966). У цих працях Н. виступає як представник нової економічної історії (кліометрики), що поєднує неокласичну теорію виробництва з новими методами отримання даних з історичних джерел. Від більшості економічних істориків (у тому числі від Р. Фогеля) Н. відрізняє прагнення не стільки до кількісних і статистичних оцінок економічних параметрів і не до побудови контрфактичних моделей, скільки до аналізу реальних історичних явищ. Методологічна новизна його досліджень полягала у використанні аналітичного апарату нових інституціональних економічних теорій, зокрема трансакційних витрат, прав власності. Він використав висновки теорії прав власності до аналізу інституційних змін в історії США.

У працях «Інституційні зміни та американське економічне зростання» (Institutional Change and American Economic Growth, 1971), «Піднесення західного світу: нова економічна історія» (The Rise of the Western World: A New Economic History, 1973) та низці інших проаналізовані такі конкретні проблеми, як динаміка цін і заробітної плати в середньовічній Англії, зростання добробуту американців у XVII–XIX ст., ефективність океанського судноплавства, американський платіжний баланс. У роботі «Структура і зміни в економічній історії» (Structure and Change in Economic History, 1981) одним з перших почав здійснювати зіставлення й кількісне оцінювання стратегій економічного зростання в різних країнах. Під структурами економіки розумів політичні та економічні інституції, технологію, демографію та ідеологію суспільства.

Аналіз Н. ґрунтується на врахуванні трьох чинників: прав власності, що створюють стимули для економічної діяльності; держави, яка визначає і забезпечує права власності; ідеології як системи моральних і етичних цінностей, які впливають на практичні дії людей.

Трактування історичного процесу здійснював з точки зору еволюції інституцій та інституційної структури. У багаточисельних працях ученого та його послідовників вимальовується широка концепція інституцій та інституціональної динаміки, тобто їх еволюції, що спирається на поняття прав власності, трансакційних витрат, контрактних відносин та групових інтересів.

Представники неінституційної економічної теорії розглядають інституції, як правила гри, що задають систему стимулів (позитивних і негативних), скеровуючи діяльність людей у певному напрямі, знижуючи невизначеність, що сприяє зростанню передбачуваності соціального середовища. Адаже віра людей у надійність і справедливість законів, договорів та прав власності утримує їх від опортунізму, тобто спроб шахрайства, крадіжки та обману. Так інституції виконують свою головну функцію — економію трансакційних витрат. Однак створення і підтримка загальних правил гри у свою чергу вимагають чималих витрат.

У центрі неінституційної дослідницької традиції перебуває поняття інституцій, тобто штучно створених обмежень, що надають людським взаємовідносинам форму і структурують стимули в галузі політичного, соціального та економічного обміну. Ключові категорії нової інституцій-

ної теорії Н. розкрив у книзі «Трансакційні витрати, інституції та функціонування економіки» (Transaction Cost, Institutions and Economic Performance, 1992). Ці ж питання порушені у його відомій книзі «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (Institutions, Institutional Change and Economic Performance, 1990), яка мала близько десяти видань англійською мовою, у 1997 р. її було опубліковано російською, а у 2000 р.— українською. У цих працях найповніше проявилось наукове кредо вченого: проведення не традиційних історико-економічних досліджень, а використання сучасних наукових теоретико-методологічних досягнень для характеристики складної інституційної структури суспільства й економіки та інституційних змін. Останні характеризував як шлях, яким суспільство розвивається в часі. Власне тому вони є ключем для розкриття історичної зміни: «Залежність інституційної зміни від її шляху означає, що історія має серйозне значення. Ми не можемо зрозуміти теперішніх варіантів вибору (і визначити їх при моделюванні функціонування економіки), якщо не простежимо поступового розвитку інституцій».

Погляд Н. на економічний розвиток та економічну історію як на процес, у якому сучасність і майбутнє пов'язані з минулим безперервністю інституцій, допомагає глибше зануритися у цю проблематику. Розроблені людьми інституції неможливо побачити, відчути, доторкнутися і навіть виміряти. На відміну від попередніх дослідників (Р. Коуза та інших), Н. відокремлює поняття «інституція» і «організація». Мета інституцій — визначення способу, згідно з яким відбувається гра, тобто формування характеру гри, інституційного середовища. Завдання організації (гравців) — перемогти у грі за допомогою поєднання майстерності, стратегії та координації чесними, а іноді й нечесними засобами. Інституції можуть бути неформальними (договори, угоди, добровільно взяті на себе норми поведінки, неписані кодекси честі, гідності, професійної самовідданості, традиції, звичаї, різного роду соціальні умовності тощо), формальними (конституції, закони, різні офіційно закріплені норми права, судові прецеденти, адміністративні акти) та третього роду — вид та ефективність дотримання правил.

Неформальні інституції (неофіційні, неправові обмеження) утворюють ніби підводну частину айсберга. Вони встановлюються стихійно, без будь-якого свідомого задуму, як непрямий результат взаємодії багатьох людей, які дбають про власні інтереси. Формальні інституції та механізми їх захисту (офіційні, правові обмеження) установаються і підтримуються свідомо, в основному силами держави. Вони вибудовуються в певну ієрархію: правила вищого порядку змінити важче, ніж правила нижчого порядку (конституцію важче, ніж закон; закон важче, ніж адміністративний акт). До формальних інституцій відносив статутне право, загальне право, контракти між індивідами. Формальні правила передбачають різку одномоментну революційну зміну (в періоді революцій), тоді як неформальні змінюються лише поступово. Жовтнева революція 1917 р., як зазначає Н., стала, можливо, найрішучішою в історії людства перебудовою всієї інституційної структури суспільства. Проте вона не змогла відмінити великої кількості попередніх звичаїв, звичок, стандартів поведінки, які зберігалися ще довго.

Інституції третього роду Н. охарактеризував як вид та ефективність дотримання правил, процедуру встановлення порушень та санкціонування відповідних покарань за невиконання або порушення інституційних норм і обмежень. У працях вченого мають місце підходи до розуміння причин провалів тієї чи іншої економічної системи, створюється можливість співставлення інституційної структури, а отже, й моделей різних економічних систем.

Для нових, або молодих, ринкових економік це питання є ключовим. Ідеться насамперед про пострадянські республіки, країни СНД, у тому числі й Україну, які формально визнані країнами

з ринковою економікою, проте в яких ринкова інституційна структура та інфраструктура остаточно ще не сформовані. У такій економіці не можна очікувати ефективної дії законів, навіть ретельно скопійованих із законодавства розвинених країн, якщо вони не спираються на неформальні правила гри цього суспільства.

Н. виділяє два основних джерела інституційних змін та зміни інституційної структури. Перше — зрушення в структурі відносних цін, друге — ідеологія, під впливом якої формується структура вподобань, переваг людей.

У будь-який момент часу індивідуальні агенти стоять перед необхідністю вибору: або обмежитися взаємодією в межах існуючих правил гри, або ж спрямувати частину ресурсів на їх зміну. Тільки якщо очікувані вигоди настільки великі, що здатні окупити витрати переходу до нової інституційної системи, вони почнуть здійснювати кроки щодо її зміни.

Стан інституційної рівноваги вчений визначає як ситуацію, коли жоден з агентів не зацікавлений у перебудові діючого набору інституцій, а отже, й інституційної структури (з урахуванням витрат, яких йому при цьому довелося б зазнати). Центральне питання нової економічної історії полягає в тому, чи завжди такий стан буде ефективним. Відмінності в економічному розвитку згладжуватимуться в міру того, як відстаї суспільства почнуть використовувати інституції передових. Звідси випливає надзвичайна актуальність проблеми і практики експорту-імпорту інституцій, їх адаптації до нових умов та ефективного використання.

«Оптимістична» модель, згідно з якою неефективні інституції завжди мають витіснитися ефективними, переважала в період панування нової економічної історії і була покладена в основу книги Н. та Р. Томаса «Піднесення західного світу: нова економічна історія» (*The Rise of the Western World: A New Economic History*, 1973). На думку вчених, економічна теорія зіштовхується з двома головними загадками людської історії: чому неефективні форми економіки існували тисячоліттями і чому розвиток різних суспільств так часто йшов не шляхами, що зближалися, а тими, що розходилися? Інакше кажучи, чому конкуренція на економічних і політичних ринках не приводить до послідовного вибраковування поганих правил гри? Таке становище обумовлене високими транзакційними витратами, які роблять ці ринки схожими на досконалий ринок у неокласичній теорії. У своїх пізніших роботах Н. посилається на дію трьох чинників: подвійна роль держави; вплив груп зі спеціальними інтересами; залежність еволюції інституцій від раніше обраної траєкторії.

Держава може сприяти економічному зростанню, забезпечуючи в обмін на податки найважливіше суспільне благо — правопорядок. Проте вона може вести себе і як хижак, намагаючись максимізувати монопольну ренту — різницю між доходами і витратами казни. Досягненню цих цілей найчастіше відповідають абсолютно різні набори інституцій, а отже — зовсім різні інституційні структури та середовища. Тобто, держава може бути заінтересована у підтриманні неефективних інституцій та інституційних структур, якщо це збільшує монопольну ренту. Фактично, як доводить Н., саме так і було впродовж більшої частини людської історії.

Водночас політичним ринкам органічно притаманна тенденція виробляти неефективні права власності, що ведуть до стагнації й занепаду. Якщо деякі правила гри підривають добробут суспільства, але при цьому приводять до перерозподілу багатства на користь тієї чи іншої могутньої групи, вони будуть установлюватися й зберігатися. Саме це положення теорії прав власності є надзвичайно актуальним для сучасної України, коли неефективні власники не дбають про створення ефективних організаційно-господарських форм.

«Нові» і «старі» інституції знаходяться в нерозривному зв'язку. «Стара» інституція вільна від витрат, неминучих при встановленні «нової», тому збереження менш досконалої інституції, з урахуванням можливих витрат її заміни часто виявляється вигіднішим. Як наслідок, інституційні зміни в процесі трансформації інституційних структур зустрічають сильний опір навіть тоді, коли вони збільшують добробут суспільства. Н. довів, що всі ці чинники стабілізують усталену інституційну структуру незалежно від її ефективності. Унаслідок цього інституції виявляються не нейтральним фактором: вони «заганяють» суспільство у відповідну траєкторію інституційного та суспільного розвитку, у певне річище, з якого потім важко вийти, тому що період інституційної зміни досить тривалий. Для зміни траєкторії розвитку потрібна відповідна критична маса нових інституцій. Із цим Н. і пов'язує феномен розвитку за траєкторіями, що розходяться. Отже, інституції та інституційні структури виступають фундаментальними факторами функціонування економічних систем у довгостроковій перспективі, вирішуючи проблеми кооперації між людьми, зменшуючи невизначеність шляхом установлення стійкої, хоча й не обов'язково ефективною, структурою взаємодії між ними.

Основну дилему історії Н. убачає в перевагах добровільного обміну, які відкриваються в ході зростання поділу праці, і реалізація яких можлива лише за умови незначних трансакційних витрат. Головна функція соціальних інституцій полягає в забезпеченні зменшення трансакційних витрат. Проте з поглибленням поділу праці стають вищими трансакційні витрати. Це обумовлюється як зростанням витрат на вимірювання кількості та якості товарів і послуг, що обмінюються, так і зростанням витрат на специфікацію прав власності та захист контрактів. Адаже поглиблення спеціалізації підтримує договірну ідеологію, що об'єднувала традиційні суспільства та полегшувала угоди між їх членами.

Поряд з інституціями розглядає також і організації. На відміну від інституцій, вони виконують іншу функцію. Хоч організації також структурують взаємовідносини між людьми, але це вже не правила гри, а самі гравці, їхні стратегії. З теоретичних позицій важливо чітко відрізнити правила (інституції) від гравців (організацій). Пошук ефективних економічних та політичних моделей має виходити з того, що кожна модель чітко відповідає певному набору формальних і неформальних інституційних обмежень. Конкретні інституційні обмеження утворюють той простір, те інституційне середовище, в якому діють суб'єкти — організації і громадяни. Спрямування діяльності суб'єктів на непродуктивні цілі обумовлюється відповідними інституційними обмеженнями, а отже, відповідним інституційним середовищем та інституційною структурою. Тому вирішальне значення для економічної політики мають правильні уявлення реформаторів про ці обмеження й дозвільні процедури, формальні та неформальні інституції. Якість економічної та політичної моделі при цьому залежить не тільки від здатності пояснити існуючий стан справ, але й від можливості правильно передбачити ситуацію на найближче майбутнє.

У поняття «організація» входять політичні органи й установи, економічні структури (фірми, профспілки, сімейні фірми, кооперативи), суспільні та освітні установи. Організації утворюються для досягнення певних цілей, виступають головними агентами інституційних змін, а отже, і зміни інституційної структури. Відокремлення правил гри від стратегії гравців є необхідною передумовою для розроблення теорії інституцій. Країни третього світу бідні тому, що інституційні обмеження визначають систему винагород за політичні (або економічні) дії, що не заохочують до продуктивної діяльності.

Зміна формальних правил офіційних інституцій можлива за одну ніч шляхом ухвалення політичних чи юридичних рішень, проте неформальні обмеження, неофіційні інституції, втілені

у звичаях, традиціях та кодексах поведінки, значно менш сприйнятливі до свідомих людських зусиль. Ці культурні обмеження не тільки поєднують минуле із сучасним і майбутнім, але й дають ключ до розуміння шляху історичного розвитку.

У працях Н. початку ХХІ ст. інституційний аналіз здійснюється в межах економічної психології (когнітивістики) та на стику економічної теорії й політології як нового предмета дослідження. До таких праць належить «Розуміння процесу інституційних змін» (Understanding the Process of Economic Change, 2005). Останнє фундаментальне дослідження Н., написане у співавторстві з Дж. Воллісом та Б. Вайнгастом, «Насильство та соціальні порядки» (Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History, 2009) є вагомим внеском у подальше розроблення теорії інституційного економічного аналізу.

Н. упродовж тривалого часу був членом ради директорів Національного бюро економічних досліджень США, у 1960–1966 рр. одним з видавців «Журналу економічної історії» («Journal of Economic History»), у 1972 р. президентом Асоціації історії економіки, у 1975 р. президентом Західної економічної асоціації, з 1987 р. входить до складу Американської академії мистецтв і наук. Працював економічним консультантом урядів Росії, Аргентини, Перу та Чехії, виступав з лекціями у найпрестижніших університетах світу. Працював у м. Вашингтоні та м. Х'юстоні; нині є професором Вашингтонського університету в Сент-Луїсі, де обіймав різні адміністративні посади. Н. залишається впливовою фігурою в економічному світі.

- Література:* 1. Норт, Д. С. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. С. Норт ; пер. з англ. І. Дзюба.— К. : Основи, 2000.— 198 с.
2. Норт, Д. С. Понимание процесса экономических изменений / Д. С. Норт ; пер. с англ. К. Мартынова, Н. Эдельмана.— М. : Гос. университет ; Высш. шк. экономики, 2010.— 254 с.
3. Блауг, М. Сто великих экономистов после Кейнса / М. Блауг ; пер. с англ. М. А. Сторчевого.— СПб. : Эконом. шк., 2008.— 384 с.

А. О. Маслов

ОЗЕРОВ
ІВАН ХРИСТОФОРОВИЧ
(1869–1942)

Озеров
Іван Христофорович

— видатний російський вчений-фінансист, статистик, член Державної Ради від університетів і Академії наук.

Народився у бідній селянській родині в Чухломському повіті Костромської губернії. Після закінчення юридичного факультету Московського університету в 1895 р. був відряджений на два роки за кордон для підготовки до професорського звання цього ж факультету. У 1896 р. захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра на тему «Прибутковий податок в Англії і економічні та суспільні умови його існування». У 1900 р. здобув ступінь доктора фінансового права (тема дисертації — «Найголовніші течії в розвитку прямого оподаткування в Німеччині»). У 1902 р. став професором. Читав курси фінансового права в Петербурзькому та Московському університетах, Московському комерційному інституті, на Бестужевських жіночих курсах.

Наукові погляди формувалися під впливом відомого російського фінансиста академіка І. Янжула. Від свого вчителя О. успадкував пристрасть до фінансової науки; до наукових інтересів вченого належали податкове обкладення, державний бюджет, вплив фінансової системи на процес економічного розвитку суспільства. Податкову систему вчений розглядав як «рефлекс економічного життя», ідеалом для Росії вважав податкову систему Англії та Німеччини, засуджував використання урядом таких джерел державних доходів як винна монополія та непрямі податки, виступав проти лотерей і виграшних позик. Пропонував стягувати прибутковий податок з помірною прогресивною шкалою, вимагав запровадження державного і громадського контролю за витрачанням коштів з державного бюджету, системою казенних постачань і підрядів.

Крім магістерської та докторської дисертацій, О. надрукував такі роботи: «Що таке суспільство споживачів? Як його заснувати і вести?» (СПб., 1896); «Підсумки економічного розвитку ХІХ століття» (СПб., 1902); «Пошта в Росії і за кордоном» (СПб., 1902); «Фабричні комітети і колективний договір» (М., 1902); «Товариство споживачів» (СПб., 1900); «Про прийомах вивчення фінансової науки» (М., 1903), «Нариси економічного та фінансового життя Росії і Заходу» (М., 1904); «Фінансове право. Вип. I. Вчення про звичайні доходи» та «Фінансове право. Вип. II: «Бюджет, місцеві фінанси, держ. кредит» (М., 1905), «Страхування трудящих в Німеччині» та ін.

Проте найбільш значною його працею є підручник «Основи фінансової науки», вперше опублікований в 1905 р. Вихід підручника, в якому О. визначав фінанси як самостійну науку, став важливою подією наукового, педагогічного та суспільного життя. Підручник базувався на лекціях професора і став настільки популярним серед студентів і викладачів, що в 1908 р. вийшло друге значно розширене і доповнене його видання, а до 1917 р. цю працю було перевидано п'ять разів

з доповненнями. Особливістю даного підручника є значне використання історичного та статистичного матеріалу. Сучасники визнали підручник О. «Основи фінансової науки» одним з найбільш вдалих посібників з історії фінансової науки, а Академія наук удостоїла його премії колишнього міністра фінансів генерал-ад'ютанта С. А. Грейга.

У 1906 р. друком вийшла книга «Великі міста, їх завдання та засоби управління», в якій О. заклали основи теорії міського планування, критикуючи російські міста порівняно з європейськими за відсталість транспортних комунікацій.

На початку 1930-х рр. О. зазнав переслідувань, проте у 1933 р. був амністований. Помер у 1942 р. в м. Ленінграді.

Література: 1. Кучеров, И. И. Профессор И. Х. Озеров и наука финансового права / Кучеров И. И. // Финансовое право.— 2004.— №1.— С. 2–5.

П. І. Юхименко

ОЛСОН
МЕНКУР ЛЛОЙД (МОЛОДШИЙ)
(1932–1998)

Olson
Mancur Lloyd Jr

— відомий американський учений-економіст, дослідник у галузі економічної теорії, економічної політики та фінансової науки. Випускник університету штату Північна Дакота, отримав ступінь магістра економіки Оксфордського університету. Захистив докторську дисертацію в галузі економіки в Гарвардському університеті (1963). Помічник секретаря Міністерства охорони здоров'я, освіти й соціальної допомоги США. Доцент Принстонського університету. Протягом 1969–1998 рр. — професор економіки університету Меріленд (м. Коледж Парк).

З ініціативи О. в 1990 р. в університеті Меріленд створений Центр інституціональних реформ та неформальної економіки, який під його керівництвом швидко набув слави одного з провідних дослідних центрів з проблем країн, що розвиваються, і постсоціалістичних країн.

О. зробив чималий внесок у розвиток багатьох напрямів сучасної економічної та фінансової теорії, зокрема теорії суспільних фінансів, інституціональної економіки, теорії економічної еволюції трансформаційних країн.

Головний науковий доробок О. в економічну теорію й теорію державних фінансів представлений теорією колективних благ, концентрованою виклад якої міститься в його докторській дисертації, що опублікована під назвою «Логіка колективної дії. Суспільні блага й теорія груп» (*The Logic of Collective Active Publics Goods and the Theory of Groups*, 1965). Про її наукове значення свідчить те, що вона була перекладена майже всіма європейськими мовами та японською.

Сама праця присвячена аналізу поведінки колективів, тобто груп людей, поєднаних спільним інтересом. О. виходив з того, що наявність у людей спільних інтересів щодо суспільних благ об'єднує їх у відповідні групи. Вони можуть бути як дуже малими (наприклад, родина), так і дуже великими (наприклад, платники податків). Розміри групи впливають на ефективність її функціонування, проте переваги, що мають як малі, так і великі групи, не реалізуються автоматично. Припустимо, що кожен член групи діє добровільно, раціонально та корисливо, тобто намагається максимізувати власну, а не колективну корисність. Особливість спільного інтересу полягає в тому, що його об'єктом є суспільне благо, тобто благо, для якого характерні насамперед такі риси, як неподільність і неможливість виключення зі споживання. Якщо це благо надається завдяки

зусиллям частини групи, то результат — колективне благо — будуть споживати всі її члени, незалежно від своєї участі в колективних зусиллях з надання благ для задоволення групового інтересу. Проте в такому випадку цілком імовірно, що воно може або взагалі не надаватися (якщо всі члени групи оберуть позицію «безбілетника»), або надаватися в обсязі, меншому за оптимальний.

Отже, природа суспільного блага обумовлює те, що можна назвати, за аналогією з «відмовами ринку», «відмовою колективної дії», тобто вона може призводити до неефективного забезпечення попиту групи через дії її членів. Пропозиція блага може бути відсутньою взагалі, незважаючи на наявність попиту суб'єктів групи, або ця пропозиція буде недостатньою для ефективного задоволення попиту.

Найважливішим у теорії О. є формулювання умов, за яких група спроможна забезпечити себе колективним благом. Насамперед до них належить узгодженість дій її членів, яка, у свою чергу, визначається розміром групи та іншими обставинами. І що більшою є однорідність уподобань членів групи щодо конкретного колективного блага, його обсягу та розподілу тягаря набуття, то більшим є шанс на узгоджену дію групи й реалізацію колективного інтересу. О. виявив, що в більшості випадків ступінь, у якому група виявляється спроможною забезпечити себе колективним благом шляхом добровільної дії її членів, обернено залежить від її розміру. Більший розмір групи обумовлює меншу ймовірність того, що добровільна дія індивідів дійсно проявить себе, а обсяг забезпечення колективного блага буде оптимальним. Разом з тим навіть малі групи, де індивіди мають персоніфіковані стосунки, а внесок кожного доволі помітний з точки зору досягнення колективного результату, не є гарантованими щодо ефективності їхнього функціонування: відмінності членів колективу в поглядах на обсяг та методи забезпечення колективного блага будуть вимагати суттєвих витрат (зокрема часу) для організації індивідів на узгоджену дію, величина яких може бути такою, що унеможливить досягнення спільної мети. Окрім ускладнень у здійсненні колективної дії, великі групи мають ту перевагу над малими, що їх розмір надає їм (потенційно) більшої політичної та економічної сили в масштабах цілого суспільства.

Ці теоретичні міркування О. застосував до суспільної дійсності, намагаючись знайти джерело, яке обумовлює спроможність великої групи корисливих індивідів забезпечити себе колективним благом і, таким чином, виправдати існування організації. Аналіз розвитку й діяльності великих суспільних організацій у США (професійні спілки, професійні асоціації, організації фермерів і навіть держав) привів його до формулювання дуже важливого висновку: в більшості випадків добровільна дія індивідів сама по собі неспроможна забезпечити колективне благо. Для цього необхідно, щоб організація або здійснювала примус (неекономічні засоби тиску) у різних його формах, або надавала членам те, що О. назвав «селективними стимулами» — економічні засоби впливу на поведінку окремих індивідів для заохочення їх до сприяння діяльності організації.

О. рішуче відкидає постулат добровільності дії індивідів для задоволення групового інтересу, якого дотримувалася традиційна американська соціологія. Що більшою є група, то більшими є потреби в примусі окремих її членів до спільної праці для загальної мети. Доповненням до цього примусу можуть бути селективні стимули — позитивні та негативні. Як засвідчило дослідження історії розвитку суспільних груп США, проведене О., найуспішнішими та стабільними виявилися ті, що мали або гарантоване державою право примусу (профспілки), або ті, яким вдалося забезпечити членів групи ефективними селективними стимулами (вигода від кооперативного бізнесу, практикованого асоціаціями фермерів). Останнє свідчить на користь того, що пакетна пропозиція суспільних і приватних благ (бо селективні стимули є саме приватними благами) спроможна забезпечити ефективність групової дії.

Проблеми лобізму як відстоювання інтересів окремих груп у суспільстві О. проаналізував у рамках теорії «побічного продукту» та «спеціального інтересу». Він довів, що лобістська діяльність, яка має на меті сприяти реалізації інтересів окремої групи, є колективним благом особливого характеру. Воно, як і будь-яке інше благо, потребує визначеного рівня організованості групи. І що меншою й краще організованою є група, то більшим може бути ефект від її діяльності, і навпаки: що більшою й гірше організованою є група, то менш імовірною є результативність її діяльності. Тому малі, добре організовані групи завжди перемагали великі, але погано організовані, незважаючи на кількісну перевагу останніх, досягаючи поставлених цілей та перекладаючи тягар прийнятого суспільним органом влади рішення на інших суб'єктів, що не належали до цієї групи. Яскравим прикладом такої діяльності може бути надання податкових пільг окремим галузям або фірмам, що призводить до посилення податкового тягаря для інших груп підприємців і суспільства в цілому.

У науковому співтоваристві теорія О. знайшла не лише прихильників, але й критиків. Останні зазначили низку проблемних аспектів. Серед них — неврахування динамічного аспекту в діяльності раціональних індивідів, різниці між діями індивіда як члена групи й діями групи як члена більшої спільноти (наприклад, поведінка окремого місцевого уряду в рамках багаторівневої системи суспільного управління). З економічного погляду аргументація О. могла б набути нового звучання, якщо до поведінки колективів застосувати інструментарій теорії ігор, зокрема концепцію рівноваги за умови співпраці членів групи. Методологічний індивідуалізм, з якого виходить теорія О., як і багатьох інших провідних учених сучасності, не дає можливості врахувати деякі важливі аспекти соціальної взаємодії індивідів, на кшталт маніпулювання колективною свідомістю, що призводить до дій групи (або навіть більшої частини суспільства) в інтересах невеликої її частини або окремих індивідів, а не групи загалом.

Спираючись на теорію колективної дії, О. показав принципово важливе значення інституційних перетворень у забезпеченні поступального розвитку економіки сучасних трансформаційних країн, зокрема розвитку демократичних інститутів та відносин власності. На цю тему вчений написав у 1990-х рр. низку статей, частину з яких перекладено російською та іншими мовами.

О. зробив також вагомий внесок у теорію фіскального федералізму. Він сформулював принцип фіскальної еквівалентності стосовно розміщення відповідальності за надання суспільних благ між рівнями системи суспільного управління. Відповідно до цього принципу, ефективний обсяг надання суспільного блага на місцевому рівні буде забезпечено тільки тоді, коли вигоди від суспільного блага споживатимуться тими громадянами, які проживають на території даної адміністративно-територіальної одиниці й платять за це благо через систему місцевих податків.

О. надавав консультації урядам понад 30 трансформаційних країн, серед яких Індія, Бангладеш, Монголія, Непал, Єгипет, Польща, Росія.

Був дійсним членом Американської академії наук та мистецтв, членом Американської асоціації розвитку науки.

Основні наукові праці:

«Логіка колективної дії. Суспільні блага й теорія груп» (The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups, 1965, видана в перекладі українською мовою в 2004 р.).

«Принцип фіскальної еквівалентності: поділ відповідальності між різними рівнями уряду» (The Principle of «Fiscal Equity»: The Division of Responsibilities among Different Levels of Government, 1969).

«Піднесення та занепад держав: економічний розвиток, стагфляція та соціальний застій» (The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities, 1982, видана в перекладі українською мовою в 2002 р.).

«Від комунізму до ринкової демократії: чому економічні показники навіть погіршуються після відходу від комунізму?» (From Communism to Market Democracy: Why is Economic Performance Even Worse after Communism is Abandoned?, 1994).

«Довготривале зростання рівня безробіття у Європі» (The Secular Increase in European Unemployment Rates, 1995).

«Деволюція у північних та тевтонських економіках» (The Devolution of the Nordic & Teutonic Economies, 1995).

«Чому настільки важкий перехід від комунізму?» (Why the Transition from Communism is So Difficult, 1995).

«Економіка автократії та правило більшості: невидима рука й застосування сили» (The Economics of Autocracy and Majority Rule: The Invisible Hand and the Use of Force, with Martin C. McGuire, 1996).

«Влада й процвітання: подолання комуністичних і капіталістичних диктатур» (Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships, 2000, видана в перекладі українською мовою в 2007 р.).

Література: 1. *Collective Choice / Essays in Honor of Mancur Olson / ed. by Heckelman Jac C., Coates Dennis, 2003.*

2. *Радаев, В. В. О рациональности и коллективном действии (О книге М. Олсона «Логика коллективного действия») / В. В. Радаев // Вопр. экономики. — 1996. — № 10. — С. 144–152.*

3. *Слухай, С. В. Економічна теорія групової дії Менкура Олсона та її прикладність до аналізу проблем постсоціалістичного суспільства / С. В. Слухай // Олсон М. Логіка колективної дії. — К., 2004. — С. 243–258.*

С. В. Слухай

ОРЛОВ
МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ
(1788–1842)

Орлов
Михаил Федорович

— економіст та засновник теорії державного кредиту в російській фінансовій думці; генерал-майор; віце-президент Київського відділення Біблейського товариства; директор Московського художнього класу.

Народився 25 березня 1788 р. в Москві, його батьком був генерал-поручик граф Федір Григорович Орлов. Узаконений указом імператриці Катерини II від 27 квітня 1796 р., яким за дітьми графа Ф. Г. Орлова були визнані права дворянські й фамільні та герб Орлових, О. був відданий у пансіон абата Ніколя, де виховувалися представники багатьох аристократичних родин.

Після виходу з пансіону О. був зарахований до Колегії закордонних справ, проте вже в 1805 р. залишив колегію та вступив юнкером у лейб-гвардії кавалергардський полк, з яким і провів кампанію проти французів. Він брав участь у битві біля Аустерліца та був проведений в офіцери.

Пізніше О. був призначений ад'ютантом до князя П. М. Волконського. З початком війни 1812 р. О. звернув на себе увагу Барклая де Толлі, а згодом і М. І. Кутузова; останній відзначив здібного офіцера та доручав йому відповідальні завдання.

У 1814 р., будучи в загоні генерала Василя Орлова-Денисова, бився під Шампобері та Труа. Під час взяття Парижа уклав конвенцію з французьким командуванням про здачу міста союзникам, за що 2 квітня 1814 р. отримав звання генерал-майора. Потім був відряджений в Данію для врегулювання конфлікту між Норвегією та Швецією, у 1815 р. брав участь у другому поході до Франції.

Саме в цей час розпочинається захоплення О. питаннями економіки та фінансів. Він зближується з відомим політичним та громадським діячем, «батьком російської фінансової науки» М. І. Тургенєвим, вони удвох неодноразово обговорювали питання звільнення селян від кріпацтва. Крім того, О. належить перша в XIX ст. спроба знищити кріпацтво, яка знайшла своє відображення в листі до імператора Олександра І.

13 червня 1817 р. призначений начальником штабу 4-го піхотного корпусу в Києві. У 1817 р. познайомився з О. Пушкіним, був членом літературного товариства «Арзамас». Під час проживання О. в Києві, у його будинку збиралися найосвіченіші сучасники. Водночас ім'я О. тісно пов'язане з діяльністю київського відділення Біблейського товариства, віце-президентом, якого він став незабаром. Згодом при Київському військово-сирітському відділенні він відкрив ланкастерську школу на 800 осіб.

У 1820 р. О. призначений командуючим 16-ї піхотної дивізії, що квартирувала в Кишиневі, проте керував нею лише протягом 3 років.

Наступною знаковою подією в житті О. став його арешт 14 грудня 1825 р. За підозрами щодо участі в змові декабристів був ув'язнений до Петропавлівської фортеці, а 16 червня 1826 р. видано Царський указ, відповідно до якого О. відправлений на проживання в село, де йому належало жити безвиїзно, «із заборобою в'їзду в обидві столиці, а місцевому керівництву мати за ним пильний нагляд». Проте незабаром О. отримав дозвіл на переїзд до Москви, де оселився й опікувався справами суспільного характеру.

Основні економічні переконання О. знайшли цілісне відображення в його фундаментальній праці «Про державний кредит» («О государственном кредите»). За твердженнями дослідників його життєвого шляху, О. розпочав працювати над нею в 1824 р. Видання вийшло з друку в 1833 р. анонімною, а в 1840 р. його переклали німецькою мовою під назвою «Про державний кредит. Твір російського державного діяча».

Робота О. «Про державний кредит» складається з вступу, трьох розділів: перший — теорія державного кредиту; другий та третій — порівняльний нарис розвитку державного кредиту в Англії (приклад позитивний) і Франції (приклад негативний) та підсумків.

У вступі автор відзначає важливість дослідження державного кредиту і разом з тим відсутність праць, які давали б «повне та задовільне поняття про цей предмет». Особливість праці О. полягає в тому, що вже у вступі він подає висновки дослідження у вигляді двадцяти тез. Серед них: різне походження державного і приватного кредиту (перший — у формі довгострокових і безстрокових облігацій породжений «неспроможністю уряду», що жодним чином не пов'язана з «довірою», тоді як другий якраз ґрунтується на довірі).

О. вважав державний кредит інструментом державного економічного та політичного регулювання. На його думку, система позик, заснована на правилах державного кредиту, перетворилася на одну з головних потреб першої половини XIX в. Державний кредит своїм походженням зобов'язаний розладу державних фінансів. О. детально описує механізм держкредиту та встановлює правила дієвості його механізму на практиці:

- використання помірних податків на звичайні витрати;
- задоволення надзвичайних потреб за допомогою позик;

- здійснення позик зі сплатою довічних відсотків без повернення капіталу;
- доступ векселів до вільного обороту на фондовій біржі;
- заснування кас погашення для сплати відсотків по боргу й поступового викупу державних векселів.

О. критикував учених-сучасників за їхнє негативне ставлення до зовнішнього боргу. Він не вбачав різниці між внутрішнім і зовнішнім боргом, оскільки обидва погашаються з одного джерела.

Отже, О. заклав у фінансовій науці основи теорії державного кредиту, яка зберегла свою актуальність для сучасної практики державного кредитування та державного боргу.

О. помер 19 березня 1842 р. в Москві.

С. В. Бойко

**ОСОКІН
ЄВГРАФ ГРИГОРОВИЧ**
(1849–1885)

*Осокин
Евграф Григорьевич*

— відомий російський вчений-фінансист.

Народився у Вологді в родині священика. Закінчив філософсько-юридичний факультет Головного педагогічного інституту (1841). Для вдосконалення знань у галузі у політичній економії та статистики перебував у Німеччині (1841–1843). Відвідував лекції у Дрезденському, Лейпцігському та Гейдельберзькому університетах. З квітня 1845 р. до набуття магістерського ступеня — виконуючий обов'язки ад'юнкта на кафедрі законів про державні повинності та фінанси Казанського університету. Викладав камеральне право.

Захистив магістерську дисертацію на тему «Історико-критичне дослідження пауперизму», удостоєний ступеня магістра державного права (травень 1846). Затверджений у званні ад'юнкта (липень 1847). Захистив докторську дисертацію на тему «Внутрішні мита в Росії» і здобув науковий ступінь доктора політичних наук (березень 1849). Екстраординарний професор (грудень 1849). Ординарний професор по кафедрі законів про державні повинності та фінанси (листопад 1855). З 1849 р. викладав навчальні курси політичної економії та статистики, законів державного благоустрою і благочиння, російських державних законів. Декан юридичного факультету (грудень-вересень 1863). За вибором ради університету — ректор Казанського університету (1863–1872, 1876–1880). Заслужений професор університету (1870). У наукових працях досліджував питання організації фінансового управління в Афінах, промислового податку та його історичного розвитку в Росії тощо.

Література: 1. *Осокин, Е. Г.* Несколько спорных вопросов по истории русского финансового права. — Казань, 1855.

2. *Осокин, Е. Г.* О понятии промышленного налога и об историческом его развитии в России. — Казань, 1856.

П. М. Леоненко

**ОУТС
УОЛЛЕС ЮДЖИН**
(н. 1937)

*Oates
Wallace Eugene*

— відомий сучасний американський учений-економіст, теоретик фінансової науки.

Народився в 1937 р. в м. Лос-Анджелес (штат Каліфорнія, США). Після закінчення Стенфордського університету (1959) викладав економіку в коледжах м. Сан-Дієго й Сан-Хосе

(1961–1963). У 1962–1965 рр. — докторант Стенфордського університету. Навчання в докторантурі успішно завершилося захистом докторської дисертації в галузі економічних наук на тему: «Економіка федералізму: проблеми стабілізації та гармонізації податків» (1965). У подальшому (1965–1979) О. послідовно пройшов усі етапи викладацької кар'єри (асистент, доцент, професор економіки) у Принстонському університеті. З 1979 р. О. — професор університету Меріленд.

Учений став визначним фахівцем у галузі міжбюджетних відносин та місцевих фінансів. Водночас з викладанням він успішно працював консультантом у багатьох містах та штатах, федеральних міністерствах США, а також у різноманітних міжнародних організаціях, зокрема в ОЕСР та ЄС.

Наукові інтереси О. сконцентровані здебільшого у сферах теорії державних фінансів (насамперед, фіскального федералізму) та економіки довкілля. Здобутки в цих сферах досліджень по праву принесли науковцеві всесвітнє визнання.

Починаючи зі своєї докторської дисертації, він приділив велику увагу дослідженню розподілу функцій між різними рівнями держави у федеративній системі, забезпеченню суспільних благ на місцевому рівні, розробленню теорії міжбюджетних трансфертів, оптимальній структурі місцевих доходів. Хоч О. розробляв свої теорії на підставі досвіду федеративної держави, багато з пропонованих ним положень мають безпосереднє відношення до функціонування суспільних фінансів унітарної країни.

Зокрема, учений надав пояснення феномену зростання видатків держави в ринковій економіці, з'ясував принципи розподілу основних функцій між рівнями влади. Він довів, що найбільша роль місцевої влади може бути саме в наданні суспільних послуг, а не у сферах розподілу чи стабілізації економіки.

Аналізуючи тенденції розвитку державних фінансів, О. прийшов до висновку, що децентралізація, тобто передача владних функцій на субнаціональний рівень влади, може дати значний суспільний вигравш. Його досягають завдяки тому, що на місцевому рівні можна краще врахувати особливості місцевих уподобань щодо суспільних благ. Згодом цей висновок був підтриманий широким загалом науковців та отримав назву «теорема децентралізації».

Досліджуючи міжбюджетні трансферти, О. показав, що вони суттєво впливають на фіскальну поведінку місцевих органів влади, і надав пояснення феномену «ефект липучки» (*flypaper effect*), тобто ситуації, коли місцеві органи влади, отримуючи загальні трансферти від держави, не погоджуються на зниження місцевого податкового тягаря. На його думку, причиною цього явища є так звана фіскальна ілюзія, тобто подання місцевими адміністраторами населенню викривленої інформації щодо видатків на надання суспільних благ, що дає їм змогу добиватися згоди на збільшення бюджетних видатків.

У галузі економіки охорони довкілля його дослідження спрямовувалися на вирішення проблеми використання економічних стимулів в управлінні довкіллям. У книжці «Теорія політики захисту довкілля» у співавторстві з В. Баумолем (1975) він сформулював пропозиції щодо застосування податків як інструменту протидії забрудненню, а також ліцензій на забруднення. Праця «Економічна теорія, політика природокористування та якість життя» у співавторстві з В. Баумолем і С. Блекман (1979) також є значним дослідженням у галузі ринкових розв'язань проблем захисту довкілля. Пропозиції О. та його колег використані згодом при розробленні регуляторних норм Агентством захисту довкілля США. У працях останніх років О. показав

суттєвий вплив на результати політики довкілля ставлення до цього питання місцевих органів влади.

Почесний доктор економіки університету Сен-Галлен (Швейцарія), Почесний член Королівської норвезької академії наук, відзначений медаллю Національної податкової асоціації (США), Почесний член Асоціації економістів у галузі довкілля та природних ресурсів. Член численних національних та міжнародних асоціацій економістів.

Основні наукові праці:

«Фіскальний федералізм» (Fiscal Federalism, 1972).

«Теорія політики охорони довкілля» (The Theory of Environmental Policy, with William Baumol, 1975, 1988).

«Економічна теорія, політика охорони довкілля та якість життя» (Economics, Environmental Policy, and the Quality of Life, with W. Baumol, 1979).

«Студії з фіскального федералізму» (Studies in Fiscal Federalism, 1991).

«Економічна теорія регулювання довкілля» (The Economics of Environmental Regulation, 1996).

«Економічна теорія фіскального федералізму й місцевих фінансів», редактор (The Economics of Fiscal Federalism and Local Finance, 1998).

«Політика охорони довкілля й фіскальний федералізм» (Environmental Policy and Fiscal Federalism: Selected Essays of Wallace E. Oates, 2004).

М. В. Довбенко

**ОХЕНКОВСЬКИЙ
ВЛАДИСЛАВ**
(1840–1908)

*Ochenkowski
Wladyslaw*

— відомий польський учений-економіст.

Народився в Скрщеві (повіт Седльце). Після закінчення середньої школи у Варшаві продовжив (до 1863 р.) навчання у Петербурзі. Як учасник польського національно-визвольного повстання (1863), змушений був емігрувати до Німеччини. У Єнському університеті під керівництвом видатного представника німецької старої історичної школи професора Б. Гільдебранта вивчав політичну економію, право й філософію. Здобув ступінь доктора філософії (1867). Працював професором у Єнському та Мюнстерському університетах (1878–1892). З 1892 р. він професор суспільної економії Львівського університету, згодом — керівник кафедри економії, пізніше став деканом правничого факультету, а також ректором.

Наукові інтереси О. — дослідження в галузі економічної теорії та політики, економічної історії Англії (цін, торгової політики, грошової системи середньовіччя, розвитку країни в період середньовіччя, ощадних кас). Перебував під впливом німецької старої історичної школи, соціології А. Конта й частково класичної школи політичної економії.

Обґрунтував положення про єдність господарської діяльності підприємств з іншими сферами суспільного життя, існування гармонії між цілями окремих господарських одиниць і суспільства в цілому. Здійснив спроби синтезу класичного лібералізму з історизмом. Захисник поміркованого втручання держави в економічне життя. Прихильник грошей з дорогоцінних металів, кількісної теорії грошей, економічної соціології.

У своїх підручниках «Економічна політика» (1904) та «Суспільна економія» (1906) критикував психологічну школу, зокрема заперечував основне положення теорії граничної корисності — про визначеність цінності благ їх граничною корисністю. Підкреслював значення людської праці для суспільного та економічного розвитку людства. Член Академії наукових товариств у Німеччині та Англії.

Основні наукові праці:

Englands Gesetzgebung in Bezug auf die Preise.

Sprawa gruntowa w Irlandii; Angielskie kasy oszczednosci.

Adolf Helds socialpolitische Geschichte Englands. Polityka ekonomiczna (1904).

Ekonomia spoleczna (1906).

Г. В. Ціх

П

**ПАТІНКІН
ДОН**
(1922–1995)

*Patinkin
Don*

— відомий американський учений-економіст, дослідник у галузі мікро- та макроекономіки, теорії грошей, відсотка й цін.

Народився в 1922 р. в м. Чикаго (США). Закінчив Чиказький університет (1943). Усі свої вчені ступені отримав у цьому ж університеті — бакалавра (1943), магістра (1945), доктора (1947). Кілька років викладав у Чиказькому університеті, а згодом емігрував до Ізраїлю (1948), де працював професором економіки нового Єврейського університету (Єрусалим). Своєю професійною діяльністю уславив Єврейський університет і сприяв успішному розвитку економіки країни. Опублікував працю з історії ізраїльської економіки «Економіка Ізраїлю: перше десятиріччя» (The Israel Economy: The First Decade, 1959).

У основній праці П. «Гроші, процент і ціни: інтеграція теорії грошей і теорії вартості» (Money, Interest and Prices: An Integration of Monetary and Value Theory, 1956) здійснено спробу, характерну для представників неокласичного синтезу, з подолання так званої класичної дихотомії (проблема переходу від відносних цін, що визначені в моделі Вальраса, до їх абсолютного рівня). Для подолання цієї дихотомії вважалося за необхідне макроекономічне трактування теорії загальної рівноваги та включення грошей у цю теоретичну модель таким чином, щоб не порушити її рівноважну структуру й механізм внутрішнього саморегулювання. Специфіку свого підходу П. визначив так: він пов'язаний з методами загальної рівноваги, й оскільки висунуто припущення, що грошові зрушення впливають на всі ринки, то ефект їх можна оцінити повною мірою лише за одночасного їх розгляду.

Для поєднання теорії вартості й теорії цін П. запропонував змінити функцію попиту шляхом включення до неї так званого ефекту реальних касових залишків, не руйнуючи при цьому вальрасівську теорію. Ефект реальних касових залишків проявляється в стихійній реакції споживчого попиту на переоцінювання грошових активів (касових залишків), що відбувається під впливом зміни загального рівня цін. П. (як і Л. Вальрас) уважав, що мінова вартість грошової одиниці сама собою ніяк не впливає на мінові пропозиції між товарами, оскільки змінюється у вигляді рівнопропорційного зниження (підвищення) грошових цін усіх товарів. Разом з тим це означає, що товарні ринки відносно грошового можна та необхідно розглядати як той самий ринок. Отже, П. розкрив двопродуктову модель ринкового господарства, у межах якої зміна мінової пропозиції тягне за собою збільшення реального розміру багатства одних учасників торгівлі й рівне за вартістю зменшення багатства інших.

Такий результат більш реалістичний, ніж диференціація вищого рівня в розподілі наявної маси грошей між учасниками обміну. Загальне падіння товарних цін (підвищення мінової вар-

тості грошової одиниці) не обов'язково означає збагачення всіх учасників торгівлі, що, на думку П. та інших західних теоретиків, веде до розширення сукупного попиту на товари, розчищення товарних ринків. Дія ефекту чистого багатства (реальних касових залишків) обмежується достатньо жорсткою умовою, яка пов'язана з розподілом готівкової маси грошей між суб'єктами господарювання.

Намагання П. вийти за межі вальрасівської схеми в аналізі наблизилася його до розуміння інших мотивів щодо збереження готівкових грошей. Новизна його підходу полягає в доведенні, що загальна рівновага в ринковій економіці реалізується через вартість грошових нагромаджень. Зміст вальрасівської моделі, удосконаленої П., становить собою опис перехідного процесу, що відповідає реалізації стану рівноважної дихотомії, а таким чином, і рівноважній нейтральності грошей. Розглядається стан, коли зросла грошова маса обігу, яка викликала збільшення сукупного попиту, а значить, і попиту на окремі види товарів. Рішення виробника розширити виробництво, щоб задовольнити попит на його товар в умовах повної зайнятості, призвело б до збільшення граничних витрат. Це, своєю чергою, є мотивом для вальрасівського аукціоніста ринку підвищити ціни на товар. За умови одночасного зростання цін на товар намагання кожного з виробників добитися переваг за рахунок зростання своєї ціни відносно інших цін зведеться нанівець. У такому випадку рівень цін, який підвищився, адаптується до грошової маси, що зросла, і попит знизиться до попереднього рівня, натомість рівень виробництва повернеться до попереднього стану.

Відповідно до класичної моделі, дія монетарного каналу передбачає передусім гомогенний грошовий процес установалення цін і зарплат. Однак для післявоєнної практики розвинутих країн характерний гетерогенний процес цінового коригування. Наприклад, ціни на свою продукцію змінюють раз на рік близько 40 % фірм, частіше — тільки 10 %, а решта 50 % коригують їх менше ніж раз на рік. Приблизно такий же стан коригування ставок заробітних плат: 65 % коригується не частіше ніж раз на рік, 10 % — раз на квартал і 25 % — раз на півріччя. Проте безпосередній зв'язок між процесами коригування цін і зарплат відсутній.

Інтерес до зазначених проблем серед економістів виник ще в 1920-ті рр. У докторській дисертації «Ціноутворення — фактор змін» (1927) Г. Мюрдаль, розвиваючи ідеї Вікселя, зосередив увагу на розгляді міжчасової рівноваги, яка відображає вплив поточних змін ринкової ситуації на майбутні ціни і, навпаки, вплив очікувань майбутніх змін на поточні ціни. У роботі «Грошова рівновага» (1933) він увів поняття *ex ante* та *ex post*, що виражають різницю між ситуацією, яка фіксує їх реалізацію, і використав дані поняття під час пояснення парадоксу незбігу сукупних інвестицій та вкладів, що досить важливо в кейнсіанській моделі. Адже фактично зроблені інвестиції збігаються з фактичними заощадженнями, але для передбачуваних величин такого збігу не існує.

Отже, щоб ліквідувати внутрішнє протиріччя традиційної (вальрасівської) моделі, П. відкинув постулат однорідності, згідно з яким попит і надлишковий попит на товарних ринках не змінюються у відповідь на зміну абсолютного рівня цін (мінової вартості грошової одиниці). Проте, як було сказано вище, в основі постулату однорідності покладено припущення про рівнопропорційну зміну грошових цін товарів. П., відкидаючи постулат однорідності, зберіг постулат про нейтральність грошей. Таке припущення правомірне лише за умови, прийнятої П.: мінова вартість грошової одиниці зменшується суворо пропорційно збільшенню кількості грошей. У такому випадку включається зростання вартості грошових нагромаджень, і отже, загального розміру багатства за рахунок збільшення кількості грошей. Але виникає явне протиріччя: з одного

боку, П. розглядав запас грошей як елемент реального багатства, що дав можливість говорити про ефект касових залишків (при фіксованій кількості грошей), з іншого — стверджував, що збільшення кількості грошей не має і не може мати жодного стосунку до зростання багатства.

Для уточнення звернемося до рівняння обміну $MV = PQ$, де вартість грошей, які надходять у господарську систему, повністю поглинається зростанням товарних цін (пропорційне падіння мінової вартості грошової одиниці) тільки в тому випадку, якщо швидкість обігу грошей V залишається незмінною, а обсяг виробництва товарів Q визначається незалежно від кількості грошей. Але згідно з відкриттям П., обидві умови не можуть бути збережені одночасно.

У базовій (неокласичній) моделі ринкової економіки для визначення обсягу виробництва задається той чи інший рівень цін P , для коригування реального рівня заробітної плати. Обсяг виробництва товарів фіксується на рівні повної зайнятості. Коли обсяг виробництва Q віднайдений, зафіксований на початку рівень цін відкидається та визначається рівноважне значення P уже із врахуванням фактичної кількості грошей і віднайденого обсягу виробництва.

Відповідно до цієї моделі, для розрахунку обсягу виробництва потрібен визначений рівень цін або обсяг виробництва, що встановлюється на ринку робочої сили та залежить від реальної заробітної плати. Подібна залежність існує й у визначенні рівня цін, для чого необхідно знати обсяг виробництва, бо рівень цін встановлюється на грошовому ринку й залежить, відповідно до рівняння обміну, від обсягу виробництва. Проте двосторонній залежності не надавалося виняткового значення, оскільки вважалося, що, хоча всі товарні ринки, включно з ринком робочої сили, пов'язані з грошовим ринком (закон Вальраса), коригування мінової грошової вартості одиниці ніяк не впливає на стан товарних ринків. Тому оптимальний, із точки зору зайнятості, обсяг виробництва не скоротиться в результаті руху цін до нового рівня. По-іншому такі зміни виглядають у світлі досліджень П. з його початковим і відкорегованим, урахувавши стан грошового ринку та рівень цін. Для ліквідації цієї перешкоди можна припустити, що, залежно від обсягу виробництва й кількості грошей, коригується не рівень цін, а швидкість обігу грошей. Проте в такому разі порушується перша умова, яка дала можливість П. зберегти висновок про нейтральність грошей.

Абсолютний рівень цін в умовах загальної ринкової рівноваги визначається згідно з рівнянням обміну $P = MV/Q$, тобто все продається й купується за рівноважними цінами. За відсутності рівноваги цін одних товарів було би більше, а інших менше, порівняно із заявками учасників торгівлі. Тому в умовах загальної рівноваги за будь-яких оголошених цін — як рівноважних, так і нерівноважних — сумарна ціна товарів, які купуються, дорівнює сумарній ціні товарів, які продаються. Але за такої умови весь процес оцінювання і взаємозв'язку попиту та пропозиції на різних ринках може обходитися без будь-яких реальних грошей.

Такий підхід сприяв появі ще в XIX ст. теорії ідеальної грошової одиниці виміру, а в другій половині XX ст. — ставленню питання про причини впровадження грошей у господарський обіг (чому гроші, а не бартер), які зайняли одне із центральних місць у дискусіях західних економістів.

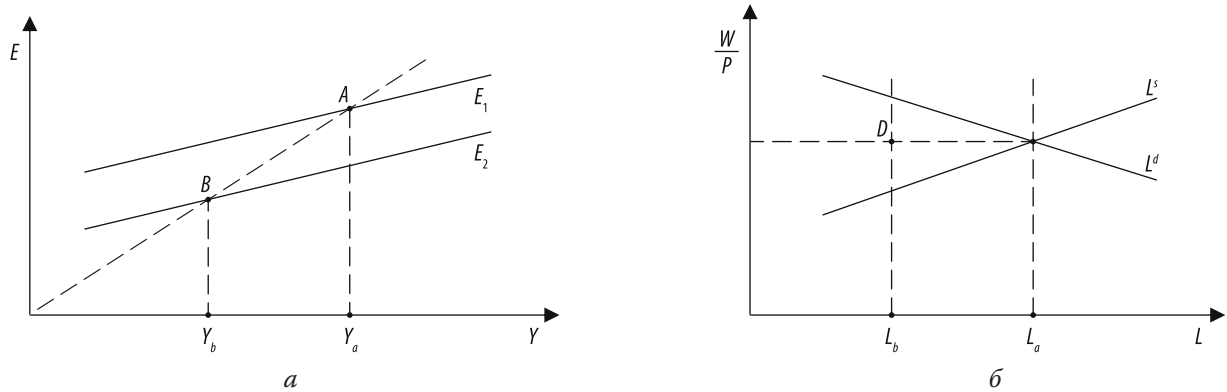
П. збудував свою модель на основі простої агрегації відповідних функцій у стандартній моделі загальної економічної рівноваги. Таким способом він намагався вирішити проблему дихотомії та довести стійкість моделі рівноваги, яка допускала вимушене безробіття. Помітним явищем у сучасній економічній теорії запропонована П. модель стала завдяки тому, що грошам була надана самостійна роль страхового фонду. Вони включались у формі реальних (тобто з урахуванням купівельної спроможності) касових залишків в індивідуальні функції попиту та пропозиції. Таким

чином, поряд із цінами П. увів ще один рівноважний механізм — вплив зміни обсягу реальних касових залишків на рівні індивідуального й сукупного попиту, тобто ефект реальних касових залишків. Вперше ідею впливу зміни вартості нагромаджених активів на споживання висловив А. Пігу в праці «Зайнятість і рівновага» (1949). Він пов'язав цей ефект з так званими зовнішніми грошима — чистою заборгованістю уряду приватному сектору. Зміст ефекту полягає в тому, що економічні суб'єкти намагаються підтримувати касові залишки на певному оптимальному рівні, який відображає їхнє уявлення про регулярність фінансових надходжень і необхідність забезпечення засобами обігу. Реакція індивідів впливає на зміну обсягу реальних касових залишків, які змінюють обсяг індивідуального попиту та пропозиції.

Свідченням усвідомлення Л. Вальрасом проблеми є його намагання ввести корисність реальних касових залишків як змінну функцію, причому такий залишок він трактував як засіб, призначений компенсувати розрив між часом отримання доходу від продажу товарів і купівлі в майбутньому бажаної кількості товарів. П. дещо конкретизував це поняття. Зростання пропозиції грошей збільшує попит на ринках товарів, який примушує аукціоніста ринку підвищувати ціни. Загальне зростання рівня цін, у свою чергу, знижує реальну вартість касових залишків, якими володіє економічний агент. Намагаючись відновити (у реальному вираженні) обсяг касових залишків, економічний агент тим самим відновлює попередній попит на товари. Принцип дихотомії для стану рівноваги зберігався завдяки ефекту збереження реальних касових залишків. Зміна до зростання номінального касового залишку в початковий момент давала старт перехідному процесу, наприкінці якого система приходила у стан рівноваги: реальні обсяги (у тому числі й реальний касовий залишок) ставали такими ж, як у попередньому стані рівноваги. Щодо цін, то вони зростали в тій самій пропорції, що й грошова маса. Таким чином, існує «рівноважна» дихотомія. У розробленій П. моделі гроші виконували не тільки трансакційну роль, як у моделі Вікселя, а ставали елементом багатства, бажаним для агентів. Розвиваючи вальрасівські ідеї грошової економіки, П. для обґрунтування необхідності існування грошей припускав можливість незбігу в часі платежів і надходжень, що насправді означало відхід від ідеї аукціоніста, тобто від передумови про повну інформованість економічних суб'єктів чи миттєву реакцію цін на зміну ринкових умов.

У його моделі діють три групи учасників: споживачі, які визначають попит на товари та пропонують працю, фірми, що пропонують товари, і держава, яка здійснює емісію грошей. Формально модель має вигляд: $Y = E(Y, M/P)$; $L^d(W/P) = L^s(W/P)$, де E — сукупний попит; Y — сукупна пропозиція (дохід у натуральному вираженні); M — маса грошей в обігу; P — індекс цін; L^d, L^s — попит і пропозиція праці; L — рівень зайнятості; W — номінальна заробітна плата.

Графічна інтерпретація моделі Патінкіна подана на рисунку. При скороченні сукупного попиту (E_1 зміщується вниз до E_2) точка макроекономічної рівноваги переміщується з A у B . За умови абсолютної рухливості ринкових цін можна очікувати миттєвого відновлення рівноваги на ринку товарів завдяки ефекту реальних касових залишків. За недостатньої рухливості цін виникає ситуація надлишкової пропозиції товарів, на яку фірми реагують скороченням виробництва та попиту на робочу силу. На графіку вона відображається точкою D , у якій ні фірми, ні працівники не знаходяться в стані рівноваги, оскільки при $W/P = (W/P)_0$ у фірм порушена умова досягнення максимального прибутку, і вони намагатимуться розширити виробництво, а на ринку робочої сили існуватиме надлишкова пропозиція. В умовах одночасних змін ціни та зарплати без зміни обсягу сукупного попиту ситуація вимушеності зберігається. Досягнення рівноваги на ринках

Графічна інтерпретація моделі загальної рівноваги за П.:

a — скорочення попиту, b — скорочення виробництва

передбачає, по-перше, рухливість цін і зарплати, а по-друге, наявність ефекту реальних касових залишків, унаслідок якого пряма сукупного попиту зсувається вгору. У результаті попередній обсяг виробництва відновлюється, але за нижчого значення номінальних цін і зарплати.

Уведення нових гіпотез (елемента часу, несинхронності обмінів, фактора невизначеності), які відрізнялися від Вальрасових, свідчило про те, що в грошовій економіці значно важче прийняти загальну модель економічного процесу Л. Вальраса. Проте модель також викликала жваву дискусію, центром якої стали такі проблеми: відносна швидкість реакції цін і кількості на скорочення попиту; відносна сила ефекту реальних касових залишків, спрямованого на відновлення рівноваги з повною зайнятістю, і механізму поступу до рівноваги при нижчому рівні виробництва; характер ситуації вимушеного безробіття (рівноважний чи нерівноважний). Була також порушена проблема очікувань й пов'язана з нею проблема невизначеності.

Коментарі П. щодо дискусії та деякі більш пізніші праці з монетарної теорії вміщені в праці «Дослідження з економічної теорії грошей» (Studies in Monetary Economics, 1972). Погляди учених на модель Патінкіна коливаються в межах діаметрально протилежних — від схвальних (уперше успішно поєднав теорію ціни й теорію грошей за допомогою ефекту реальних касових залишків) до негативних (через сприйняття ідеї нейтральності грошей не зміг зробити правильні висновки зі свого відкриття, що призвело до «консервації бартерних ознак моделі»). Йому не вдалося показати істинну значимість грошей у системі товарного виробництва, виявити специфічні риси грошової економіки.

У 1970–80-ті рр. П. зосередив свої наукові зусилля на дослідженні історії створення Дж. М. Кейнсом його економічної теорії, кейнсіанської наукової революції, обґрунтуванні першості й оригінальності кейнсіанської економіки порівняно з теоріями її попередників (М. Келецького, Г. Мюрдаля, Б. Уліна). Аналізу згаданих питань присвячені такі роботи П.: «Грошова теорія Кейнса: вивчення її розвитку» (Keynes' Monetary Thought: A Study of Its Development, 1976) та «Предбачення у „Загальній теорії“» (Anticipations of the General Theory? And Other Essays on Keynes, 1982).

П. у 1956–1972 рр. був директором Інституту економічних досліджень Фалька, у 1974 р. — обраний президентом Економетричного товариства, а у 1975 р. — Почесним членом Американської економічної асоціації.

Помер у 1995 р.

П. І. Юхименко, П. М. Леоненко

**ПАТЛАЄВСЬКИЙ
ІНОКЕНТІЙ ІУСТИНОВИЧ**
(1839–1883)

*Патлаевский
Инокентий Иустинович*

— відомий український учений-економіст, фінансист.

Народився в м. Золотоноші Полтавської губернії в родині купця. Батьки намагалися долучити сина до сімейного бізнесу, а для цього потрібна була добра освіта. Початкову освіту здобував під керівництвом сімейного вчителя, потім був відданий у Золотоніське повітове училище. Можливо, він назавжди залишився б у ролі помічника родинної справи — якби не випадок. До училища для інспекції прибув директор Полтавської гімназії А. Глушановський. На прохання інспектора для ознайомлення зі станом навчання було виділено клас, у якому навчався П. Інспектора вразив рівень знань і ерудиція учня, а тому він рекомендував перевести П. до Полтавської гімназії. Переведення відбулося в середині навчального року, але П. швидко освоїв пропущений матеріал і поповнив когорту найталановитіших учнів гімназії.

Закінчив гімназійний курс у 1858 р. із золотою медаллю та вступив на юридичний факультет Київського університету св. Володимира. Особливу цікавість та наполегливість в освоєнні знань проявляв у політико-економічних науках, які викладав професор М. Х. Бунге. За рекомендацією М. Бунге після закінчення університету зі званням кандидата юридичних наук у 1862 р. був направлений до Ніжинського ліцею князя Безбородька. У свій час тут розпочинав педагогічну та наукову діяльність М. Бунге. Майже рік П. присвятив підготуванню до педагогічної роботи, а в липні 1863 р. був призначений на посаду виконуючого обов'язки професора законів державного управління. До 1866 р. займався викладацькою та науковою роботою в м. Ніжині, де зблизився з найкращими професорами ліцею, зокрема, І. Лашнюковим, О. Вороним та ін.

Наукові інтереси молодого викладача значною мірою були обумовлені працями М. Бунге. П. детально ознайомився з його роботою «Теорія кредиту» («Теория кредита», 1852) і зрозумів, що фінансова наука — це його майбутнє. У 1865 р. він здав при Київському університеті св. Володимира екзамен на магістра фінансового права та активно розпочав підготовку магістерської роботи.

Саме в цей період молодого вченого було запрошено на посаду доцента фінансового права в Новоросійський університет, де він і читав цей курс (1866–1868). У 1868 р. П. надрукував свою дисертацію «Грошовий ринок у Росії від 1700 до 1762 року» («Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года»), яку успішно захистив у грудні того ж року. П. у своїй роботі виступив прихильником грошової школи, представники якої (С. Овертон, Р. Торенс, Дж. Мак-Куллох та ін.) уважали, що найдосконалішою грошовою системою є золотомонетний стандарт. На його думку, за повноцінної монети грошовий обіг не знає її нестачі чи надлишку. Єдина незручність цієї системи — вага грошей, однак її можна ліквідувати введенням банківських білетів. При цьому банкноти слід випускати так, щоб їх кількість точно відповідала золотому запасу країни. Гроші, на думку вченого, це виключно банкноти центрального банку й монети в обігу (тобто те, що зараз відносять до агрегату M0).

П. вважав, що кількість грошей і швидкість їх обігу визначають рівень цін. Для економіки характерний механізм рівноваги пропозиції та попиту на гроші. Якщо грошей виявляється більше ніж потрібно, то починається зростання цін, а це приводить до дефіциту торговельного балансу і витіканню золота за кордон. Тому країна повинна мати таку кількість грошей, яка об'єктивно необхідна для нормального функціонування економіки. Тим самим П. підкреслив свою прихильність поглядам Д. Рікардо.

Погляди молодого вченого базувалися на непохитній концепції золотого стандарту, відповідно до якого грошова маса в обігу має повністю покриватися золотом. Збільшення грошової маси можливе й допустиме лише тоді, коли воно підкріплене відповідним збільшенням золотих запасів.

Після успішного захисту магістерської роботи (31 грудня 1868 р.), П. на початку 1869 р. виїхав для написання докторської дисертації у відрядження за кордон. Основну частину свого навчання він провів у Гейдельберзькому університеті. У XIX ст. це був один з провідних навчальних закладів Німеччини, відомий завдяки таким ученим, як Г. Гегель, який читав там філософію та створив цілу школу послідовників, Г. Гельмгольтц — відомий природознавець та ін. Повернувшись до Одеси, П. захистив 11 квітня 1871 р. докторську дисертацію на тему «Теорія грошового обігу Рікардо і його послідовників», яка була надрукована в «Записках Императорского Новороссийского университета» і окремо видана в Одесі в 1871 р. У квітні 1871 р. за поданням професора М. М. Вольського обраний екстраординарним, а у вересні 1871 р. — ординарним професором фінансового права. З квітня 1871 р. до квітня 1874 р. П. був секретарем, а з травня 1881 р. до серпня 1882 р. — деканом юридичного факультету. В університеті він неодноразово обирався членом університетського суду, що свідчило про його високі моральні якості. Тривалий період очолював кафедру фінансового права. В останні роки життя ще займав посаду директора Одеського комерційного училища (з 1882 р.) і був секретарем Одеського комітету торгівлі та мануфактури.

Протягом життя крім дисертації П. написав ще кілька статей і підготував унікальний «Курс фінансового права», який за схвалення вченої ради Новоросійського університету виданий у 1885 р. в Одесі вже після смерті вченого. Окремі висловлені позиції були надзвичайно глибокими й відзначалися новим поглядом на найважливіші проблеми предмета фінансового права, трактування яких різняться до сьогодні. Дискусійними аспектами фінансового права продовжують залишатися такі: визначення предмета фінансового права та конкретних матеріальних об'єктів, які належать до його галузі; віднесення конкретних фондів грошових засобів до цієї сфери.

До теперішнього часу можна зустріти хибне ототожнення поняття «фінансове право» з поняттям «фінанси», а також із фінансово-правовою наукою і навіть з наукою про фінанси. Це пояснюється тим, що категорія «фінансове право» генетично пов'язана з економічною категорією «фінанси», і цей взаємозв'язок обумовлений діалектикою форми і змісту.

Найважливішим проблемним питанням, до цього часу дискусійним, вважається питання віднесення до предмета фінансово-правового регулювання тільки фондів публічних грошових засобів держави та муніципальних утворень чи ще й грошових фондів інших матеріальних утворень — суспільних і приватних.

П. у вказаній праці зазначав, що фінанси — це не тільки державні доходи або грошові кошти, але й усі матеріальні та особливі засоби, які державна чи суспільна влада має у своєму розпорядженні для задоволення потреб суспільства. Цікаво, що вчений не відносив витрат «державного багатства» до сфери фінансового права. Саме застосування, витрачання коштів, на думку вченого, виходить за межі фінансової науки. Для фінансового управління функція використання засобів полягає тільки у відпусканні їх відповідно до вимог, поставлених установами.

Український учений-фінансист відносив до доходів держави не тільки грошові доходи, але й різноманітні натуральні зобов'язання та податки. Зокрема, він уважав, що особисті трудові зобов'язання громадян у будь-якій формі є доходом держави в нематеріальній формі, проте вони створюють реальний матеріальний дохід у вигляді неоплачених трудових затрат і результатів праці в будь-якій матеріальній формі.

На думку П., будь-яку діяльність без оплати в інтересах держави можна вважати зобов'язанням і обраховувати в грошовому вираженні. Отримання доходів від цієї діяльності вчений вважав матеріальним доходом держави. У сучасних економічних відносинах такого роду відносини регулюються, відповідно, адміністративним і державним правом.

У результаті наукових роздумів про зобов'язання П. все ж пов'язує їх з матеріальною вигодою держави через грошове вираження, тобто гроші або грошові потоки, що в кінцевому рахунку є грошовими фондами. Тобто український учений усе ж включав ці зобов'язання до предмета регулювання фінансового права. Він включив у сферу фінансового права й регулювання казенних підприємств та поставок. Нині ці відносини регулюються цивільним правом.

Можна стверджувати, що П. належав до тих учених, які все державне майно в будь-якому його вигляді — грошовому і матеріальному, незалежно від способів його набуття й витрачання, відносять до предмета фінансово-правового регулювання. Фінансове право вчений визначав як сукупність норм, які «відносяться до придбання, управління та витрачання матеріальних грошових засобів» державою або як «сукупність законів, на основі яких держава в даний час задовольняє власні матеріальні потреби».

В умовах соціалізму доля поглядів П., як й інших «буржуазних» учених-фінансистів, виявилася плачевною. Відповідно до тодішньої теорії, гроші не були інструментом управління, переміщення товарів і послуг, розвитку господарства й соціальних процесів. Вони слугували інструментом розгляду органів влади та управління. У той період до основних принципів належали вилучення й розподіл. При виконанні затвердженого вищим органом плану прибуток підприємства вилучався на користь держави, після чого самою державою й перерозподілявся.

Глибоке та тривале недооцінювання в радянській теорії та практиці ролі й значення фінансів та фінансового права, а також товарно-грошових відносин і грошей загалом, спричинили недооцінювання фінансового права як науки та самостійної галузі права. У цей час праці П., як і інших українських учених в галузі фінансового права, були піддані не тільки ревізії, але й повному запереченню. У 1920–30-х рр. в радянському суспільстві ствердилася точка зору, згідно з якою фінансове право не є самостійною галуззю права. Своєю чергою, подібний підхід не міг не відобразитися на розвитку науки про фінанси та фінансового права, яким у той час так і не вдалося зайняти в системі економічних та юридичних наук об'єктивно належне їм місце. Ця обставина віддалила встановлення факту існування фінансового права як самостійної галузі радянського права наприкінці 1930-х — початку 1940-х рр. При цьому створювалося помилкове уявлення про те, що, по-перше, до цього фінансове право самостійною галуззю права не було; по-друге, поява фінансового права відбулася у зв'язку з виділенням його з державного та адміністративного права.

П. помер 10 серпня 1883 р. в Одесі.

П. І. Юхименко Т. В. Куриленко

**ПЕТРАЖИЦЬКИЙ
ЛЕВ ЙОСИПОВИЧ**
(1867–1931)

*Петражицкий
Лев Иосифович*

— видатний теоретик права, економіст, соціолог, філософ, громадський діяч. Відомий як засновник психологічної школи права.

Народився 13 (25) квітня 1867 р. в родині польських дворян у родовому маєтку Коллонтаєво Вітебської губернії. Розпочав навчання на медичному, пізніше продовжив його на юридичному

факультеті Імператорського університету св. Володимира. Протягом навчання в університеті здійснив переклад з німецької праці професора Ю. Барона «Система римського цивільного права», яку впродовж багатьох років рекомендували студентам як навчальний посібник для вивчення курсів римського та цивільного права. Відраджений до Німеччини для підготовки до набуття професорського звання після закінчення університету в 1890 р. У 1890–1892 рр. стажувався в російській семінарії, заснованій при Берлінському університеті для підготовки професорів римського права для Російської імперії. У Німеччині вийшли перші самостійні праці: *Die Fruchtverteilung beim Wechsel der Nutzungsberechtigten. Vom Standpunkt des positiven Rechtes und der Gesetzgebung*, та *Die Lehre vom Einkommen* (Берлін, 1892). Частина першої пізніше була перекладена російською мовою та опублікована під заголовком «Розподіл дотальних плодів» («Распределение дотальных плодов») у «Киевских университетских известиях» (1895). У додатку до останньої роботи була викладена концепція, пізніше розвинута вченим і сформована в так звану систему Петражицького. Доопрацьована версія названого додатку видана в 1896–1897 рр. як «Вступ до науки політики права» («Введение в науку политики права»).

Для наукових праць П. характерний міждисциплінарний підхід, що набув поширення пізніше, у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

П. захистив магістерську дисертацію «Розподіл дотальних плодів за римським правом» («Распределение дотальных плодов по римскому праву», 1896). Через рік відбувся захист докторської дисертації на тему: «Права добросовісного власника на доходи з точок зору догми та політики цивільного права» («Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права», 1897). У цій праці вчений вперше у вітчизняній науці висунув ідею необхідності утворення науки «політика права». На його думку, метою такої науки мало стати цілеспрямоване регулювання соціальних відносин через психологічний вплив права на людську свідомість. З 1897 р. зайняв посаду професора кафедри енциклопедії та філософії права юридичного факультету Петербурзького університету, в 1898 р. отримав ступінь доктора римського права. Упродовж 20 років — з 1898 до 1918 рр. — очолював названу кафедру. В 1905 р. був обраний деканом юридичного факультету.

П. визнано одним із засновників соціології права. Він здійснював наукове керівництво популярним студентським науковим гуртком філософії права в Петербурзькому університеті (1897–1918), слухачами якого в різні роки були згодом відомі вчені — П. Сорокін, Г. Гурвич, М. Кондратьєв та ін.

Значне місце в науковій діяльності займала редакторська робота — був науковим редактором спеціальних відділів «Філософія та історія філософії права» («Философия и история философии права») та «Загальна наука цивільного права та римського права» («Общая наука гражданского права и римского права») у «Словнику юридичних та державних наук» («Словарь юридических и государственных наук», 1901–1902).

За політичними переконаннями — поміркований кадет. Був одним з ідеологів та керівників кадетської партії (членом її Центрального комітету), депутатом першої Державної думи Росії.

Після Лютневої революції емігрував до Польщі (1918). До кінця життя очолював кафедру соціології Варшавського університету.

Ідеї П. справили значний вплив на юридичну, економічну й соціологічну думку Європи та США початку ХХ ст. Ідеться, насамперед, про його теорію емоційної психології, відповідно до якої господарське життя та правові відносини визначаються різними типами емоціональної поведінки людей. Мав значний авторитет як у наукових, так і в політичних колах. Основні праці П.: «Вступ до вивчення права та моральності. Основи емоційної психології» («Введение в изучение права

и нравственности. Основы эмоциональной психологии», 1905) і «Теорія права й держави у зв'язку з теорією моральності» у 2 т. («Теория права и государства в связи с теорией нравственности» в 2 т., 1909–1910) привернули увагу відомих учених Б. М. Чичеріна, П. І. Новгородцева, Б. О. Кістяківського та ін. Значний вплив праць П. на розвиток економічної та фінансової науки відзначали видатні вчені минулого: О. О. Ісаєв, М. І. Кондратьєв, Є. Є. Слуцький, М. І. Туган-Барановський та ін. Видатний державний діяч другої половини ХІХ — початку ХХ ст., міністр фінансів Російської імперії С. Ю. Вітте вважав П. «видатним ученим, надзвичайно талановитою та розумною людиною» і тому неодноразово звертався до нього за консультаціями для уточнення окремих положень урядових указів у сфері фінансового права та акціонерного законодавства. У радянський період ідеї П. були використані М. І. Рейснером при вивченні «революційної підсвідомості». Засновник інтегральної теорії соціальних систем, професор юридичного факультету Петроградського університету П. О. Сорокін (1889–1968) уважав себе учнем та послідовником П. Правові погляди вченого ґрунтуються на концепції феноменологічної соціології та мають спільну інтегративну спрямованість. Ідеї П. отримали світове визнання після публікації праць «Теорія права й держави у зв'язку з теорією моральності» («Теория права и государства в связи с теорией нравственности») та «Вступ до вивчення права та моральності» («Введение в изучение права и нравственности», 1955) в США М. Тимашевим та П. Сорокіним, які виступали популяризаторами розвитку ідей вченого. На основі концепцій П. сформовано нові наукові напрями, відомі як американський та скандинавський правовий реалізм.

Значний внесок П. здійснив у дослідження фінансової проблематики. У роботі «Акції, біржова гра та теорія економічних криз» («Акции, биржевая игра и теория экономических кризисов», 1911) та серії статей в періодичній пресі, присвячених реформі акціонерного законодавства, учений вперше розглянув проблему грюндерства та біржової спекуляції залежно від соціально-психологічних чинників. На основі своєї концепції мотивів соціальної поведінки П. розглядав фондовий ринок як зовнішню проєкцію, сформовану етично-моральними та правовими емоціями. Зміну кон'юнктури фондового ринку трактував у термінах соціальної психології, розглядаючи активність людської діяльності як визначальний чинник коливання цін та попиту на цінні папери. Вказував на велику роль психологічного фактора в процесах мобілізації та акумуляції капіталів, перерозподілу фінансових потоків, концентрації виробництва, становлення фондового ринку тощо. Поставив проблему необхідності оцінювання ризиків акціонерів та кредиторів компанії. Розглядав генезу фондового ринку як історію розвитку різних психологічних явищ у суспільстві.

Помер П. у Варшаві 15 травня 1931 р.

Рукописи багатьох праць Петражицького знищені під час розгрому Варшавського повстання у період Другої світової війни.

Основні наукові праці:

«Деление дотальных плодов по римскому праву» (Спб., 1896).

«Предстоящая реформа акционерного законодательства в России» (1896).

«Введение в политику права» (1896).

«Права добросовестного владельца на доходы» (Спб., 1903).

«Акционерная компания. Экономическое исследование Л. Петражицкого» (Спб., 1898).

«Очерки философии права» (Спб., 1900).

«О мотивации человеческих поступков, в особенности об этических мотивах и их разновидностях» (Спб., 1904).

«Университет и наука» (у 2-х т., Спб., 1907).

«Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии» (Спб., 1908).

«Теория права и государства в связи с теорией нравственности» (Спб., 1909).

«Новое учение о праве и нравственности и критика профессора В. И. Сергеевича» (Спб., 1910).

«Акции, биржевая игра и теория экономических кризисов» (Спб., 1911).

- Література:* 1. *Исаев, А. А.* Профессор А. И. Петражицкий как основатель политической экономии / А. А. Исаев.— СПб. : Типо-лит. Шредера. 1912.
2. *Михайлов, П. Е.* Новое учение об экономических кризисах / П. Е. Михайлов // Науч. обозрение.— 1911.— № 36.
3. *Рейснер, М. А.* Теория А. И. Петражицкого. Марксизм и социальная идеология / М. А. Рейснер.— СПб. : Тип. Т-ва «Общественная польза», 1908.
4. *Шиф, А.* Социология / А. Шиф // Рус. мысль.— 1910.— № 2.
5. *Кистяковский, Б. А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский.— М. : М. и С. Сабашниковы, 1916.— Гл. V.
6. *Лицкий, Е.* Жизнь и труды Леона Петражицкого / Ежи Лицкий.— Варшава, 1967.
7. *Социологическая мысль в России.*— А. : Наука, 1978.— Гл. 8.

Н. А. Супрун

**ПИНЗЕНИК
ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ**
(н. 1954)

*Пинзеник
Виктор Михайлович*

— український економіст, політичний діяч, міністр фінансів України (лютий 2005 — серпень 2006, грудень 2007 — лютий 2009).

Народився у с. Смологовиця Іршавського району Закарпатської області. Закінчив економічний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка, навчався в аспірантурі. У 1980 р. захистив кандидатську дисертацію. Закінчив докторантуру Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, в 1989 р. захистив докторську дисертацію. У 1990 р. одержав вчене звання професора, згодом був призначений завідувачем кафедри економіки і управління народним господарством. З 1989 р. по 1992 р.— директор Львівського інституту менеджменту.

Наприкінці 1991 р. П. обрано народним депутатом України, він став членом комісії Верховної Ради з питань економічної реформи та управління народним господарством. У 1992–1993 рр. обіймав посади міністра економіки, віце-прем'єр-міністра України. З вересня 1993 р.— голова Українського фонду підтримки реформ. В Україні були запроваджені розрахунки населення за продовольчі й промислові товари так званими «купоно-карбованцями». З жовтня 1994 р. по серпень 1995 р.— перший віце-прем'єр-міністр України, з серпня 1995 р. по квітень 1997 р.— віце-прем'єр-міністр України.

З березня 1998 р. по квітень 2002 р. П.— член Комітету з питань фінансів і банківської діяльності Верховної Ради України. З лютого 2005 р. по серпень 2006 р. та з грудня 2007 р. по лютий 2009 р.— міністр фінансів України. Подав заяву про звільнення з посади міністра фінансів 12 лютого 2009 р.

Почесний доктор Національного університету «Киево-Могилянська академія». Заслужений економіст України. У січні 2011 р. призначений заступником голови наглядової ради АТ «УкрСиббанк».

Г. О. Пятченко, А. В. Кухарець

ПІГУ
АРТУР СЕСІА
(1877–1959)

Pigou
Arthur Cecil

— народився в 1877 р. у м. Райд (о-в Вайт, Велика Британія).

Протягом 1896–1900 рр. — студент Королівського коледжу Кембриджського університету. Його викладачем економічної теорії був А. Маршалл. У 1901–1908 рр. — викладач економічної теорії в Кембриджському університеті. Упродовж 1908–1943 рр. — професор, завідувач кафедри політичної економії цього ж університету.

П. був членом урядового валютного комітету, членом Королівської комісії з прибуткового податку, членом комітету Чемберлена з питань грошового обігу. Член Британської академії (1925–1947). Почесний закордонний член Американської академії мистецтв і наук.

П. приділив значну увагу аналізу зростання економічного добробуту нації, завершивши створення неокласичної теорії добробуту, а також зробив значний внесок у розроблення теорії оподаткування.

У центрі уваги вченого перебувало поняття «національного дивіденду» (тотожного національному доходу), який, складаючись із сукупності товарів і послуг, що продаються за гроші, виступає не лише мірилом ефективності виробництва, але й мірою суспільного добробуту. Проте він також вивчав добробут окремих індивідів, показавши, що їхній добробут не вичерпується виключно економічними аспектами, але й охоплює такі складові, як характер роботи, умови довкілля, взаємовідносини з іншими людьми, житлові умови, безпеку тощо. Отже, він по суті сформулював основні складові такого показника, який сьогодні відомий під назвою «якість життя». Як стверджував П., «національний дивіденд» не охоплює всіх цих аспектів, а тому існує відмінність у динаміці загального рівня добробуту та економічного добробуту.

П. вважав, що загальний рівень добробуту залежить не тільки від величини національного дивіденду, але й від його розподілу. Виходячи з принципу спадної корисності грошового доходу, він висував тезу, що трансферт доходів від багатих до бідних може збільшити суспільний добробут. Ґрунтуючись на цьому, вчений розробив свою теорію оподаткування і трансфертів.

Основним принципом оподаткування, на думку П., є принцип найменшої сукупної жертви, що означає рівність граничної жертви для всіх членів суспільства. Це можна забезпечити лише в умовах прогресивного оподаткування. Формулюючи свій підхід до прогресивного оподаткування, учений виходив з гіпотези про однаковість функцій індивідуальної корисності доходу. Якщо дотримуватися цієї гіпотези, то висока податкова ставка для групи населення з високими доходами означатиме приблизно таку саму втрату доходу, як і низька ставка для групи з низькими доходами. Ці положення відіграли важливу роль у розбудові податкових систем у багатьох країнах світу.

Аналізуючи проблеми суспільного добробуту, вчений показав, що він залежить не тільки від обсягу національного дивіденду та його розподілу, але й від наявності таких недосконалостей ринку, як негативні й позитивні зовнішні ефекти. Для врегулювання проблеми зовнішніх ефектів П. вперше запропонував застосувати податкові інструменти. Він, зокрема, довів, що негативні зовнішні ефекти, такі як забруднення довкілля, можуть бути зменшеними до оптимального рівня, якщо збільшити граничні витрати виробників шляхом запровадження спеціального податку на одиницю продукції, яка спричиняє забруднення. Збільшення граничних витрат виробників змусить їх підвищити ціну продукції та скоротити її випуск, що дасть змогу реалізувати суспільний оптимум. Такого роду екологічні податки отримали згодом назву «податок Пігу». У проти-

лежному випадку, коли зовнішні ефекти позитивні, тобто суспільна вигода є більшою за приватні граничні витрати, П. запропонував застосовувати субсидії.

Таким чином, П. обґрунтував необхідність активізації фінансової політики держави та підвищення її ролі в регулюванні економічних процесів. Згодом ці ідеї були підхоплені іншими економістами, зокрема Дж. М. Кейнсом.

Помер у 1959 р. у Кембриджі.

Основні наукові праці:

«Мир у відносинах праця-капітал» (Industrial Peace, 1905).

«Імпортне мито» (Import Duties, 1906).

«Багатство і добробут» (Wealth and Welfare, 1912).

«Безробіття» (Unemployment, 1914).

«Економічна теорія добробуту» (The Economics of Welfare, 1920. Рос. переклад: Пигу А. С. Экономическая теория благосостояния. Т. 1–2, 1985).

«Політична економія війни» (The Political Economy of War, 1922).

«Есеї з прикладної економіки» (Essays in Applied Economics, 1923).

«Промислові флуктуації» (Industrial Fluctuations, 1927).

«Дослідження державних фінансів» (A Study in Public Finance, 1928).

«Теорія безробіття» (The Theory of Unemployment, 1933).

«Економічна теорія стаціонарних станів» (The Economics of Stationary States, 1935).

«Соціалізм проти капіталізму» (Socialism versus Capitalism, 1937).

«Зайнятість і рівновага» (Employment and Equilibrium, 1941).

«Відхід від принципів повної зайнятості» (Lapses from Full Employment, 1944).

«Таємниця грошей» (The Veil of Money, 1949).

«Загальна теорія Кейнса: ретроспективний погляд» (Keynes's General Theory: A retrospective view, 1951).

«Есеї з економічної теорії» (Essays in Economics, 1952).

Література: 1. Андрущенко, В. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті / В. Андрущенко.— Л., 2000.

2. Блауг, М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг.— К., 2001.— С. 533–538.

3. Eden, L. Retrospectives on Public Finance / L. Eden.— 1991.

4. Stabile, D. R. Pigou's Influence on Clark: Work and Welfare / D. R. Stabile // J. of Economic Issues.— 1995.— Vol. 29.

С. В. Слухай

ПІХНО
ДМИТРО ІВАНОВИЧ
(1853–1913)

Пихно
Дмитрий Иванович

— відомий український економіст, фінансист, представник ліберально-прагматичного напрямку економічної думки

Народився 13 січня 1853 р. на Київщині в небагатій селянській родині.

Випускник юридичного факультету Київського університету св. Володимира (1876). З 1877 р.— приват-доцент цього ж університету. У 1885 р. був відкликаний М. Х. Бунге (який на той час став міністром фінансів Російської імперії) на державну службу до Санкт-Петербурга. Працював

чиновником з особливих доручень міністерства фінансів. Після захисту докторської дисертації (1888) знову повернувся до Київського університету і працював тут до 1902 р. Вів масштабну наукову та громадсько-політичну роботу. Найбільш значні його праці з економічної теорії — «Закон попиту і пропозиції. До теорії цінності» (Закон спроса и предложения. К теории ценности, 1886), «Основи політичної економії» (Основы политической экономии, 1890) та ін.

За економічними поглядами П. належить до київської школи, засновником якої був М. Х. Бунге. «З багатьох найголовніших питань як економічної теорії, так і економічної політики, — писав О. Білімович, — вона різко розходиться з іншою школою російських економістів, марксистською в теорії та народницькою в політиці, — школою московською, що зв'язана з ім'ям покійного московського професора О. І. Чупрова».

Магістерську дисертацію П. захистив на тему «Комерційні операції державного банку» (опублікована у 1876 р.), де вперше проаналізував операції державного банку з часів його заснування (1860) до 1871 р. Праця П. насамперед привертала увагу до подвійності у діяльності державного банку, що виконував як фінансові, так й комерційні операції.

При аналізі географічного розподілу операцій державного банку вчений особливо наголошував на «нездоланному прагненні до централізації, причому столиці, як міфічний мінотавр, пожирають російські капітали... Тоді як величезні природні багатства країни залишаються незайманими і промисловість потерпає високих процентів, від яких жажнулися б західноєвропейські комерсанти, у Санкт-Петербурзі та Москві банківські каси переповнюються вкладками, і правління банків часто скаржаться, що вони втрачають від напливу грошей, вигідне вкладення яких є ускладненим». Звідси — прагнення до біржової гри та шаленої спекуляції в торгівлі та промисловості зі всіма сумними наслідками. Корені цього зла, робив висновок П., глибоко вросли у народний організм, а тому остаточно усунути його можна лише цілою низкою державних, фінансових та господарських реформ. Разом з тим, у державному банку, удосконаленні його комерційної діяльності, вчений вбачав потужний важіль, який міг би поживавити торговельні обіги, сприяти піднесенню народного господарства.

П. брав активну участь у підготовці та проведенні грошової реформи 1895–1897 рр. Він повністю підтримував заходи С. Вітте щодо введення системи золотого монометалізму, заперечував передчасні для умов Російської імперії ідеї номіналістів того часу (А. Антоновича, С. Шарапова, Л. Ходського та ін.). Адже вони обстоювали ідею паперово-грошового обігу та прогнозували невдачу реформи. Продуктивними для вдосконалення реформи С. Вітте були такі пропозиції П., як пропозиція забезпечення державною рентою незабезпечених золотом паперових грошей, вимога точного розмежування емісійної діяльності державного банку та операцій державного казначейства тощо. Статті вченого, в яких він виклав погляди на грошову реформу, ввійшли в окрему збірку «До реформи грошового обігу» (К реформе денежного обращения, 1896).

Праці П. відзначаються глибиною розробки таких важливих для визначення заходів економічної політики держави проблем, як порівняльний аналіз діяльності різних форм підприємств, учення про шляхи сполучення, торгівлю, у тому числі зовнішню тощо. У 1885 р. в праці «Торгово-промислові змови» вчений дослідив явища, які на той час ледве починали привертати до себе увагу наукової громадськості та уряду. Він показав поширення торговельно-промислових змов («стачок») — конвенцій, картелів, синдикатів тощо, їх значний розвиток, «як екстенсивний, так й інтенсивний», і посилення впливу на економічне життя. Дані про монополістичні об'єднання, наведені австрійським ученим Ф. Клейнвехтером, П. доповнив даними по Російській імперії, осо-

бливо наголошуючи на акціонерній формі цих об'єднань, що надає їм можливість розширюватися до гігантських розмірів. Він стверджував, що ці промислові гіганти рідко вступають у виснажливу боротьбу, частіше ж «миролюбно ділять здобич».

П. розцінював торговельно-промислові об'єднання насамперед як ринкове явище і доводив, що вони не можуть бути виразниками суспільних інтересів, оскільки «служать вираженням і провідником приватних і односторонніх інтересів, з тією лише різницею, що останні будуть діяти не поодиноці, а як масова організована сила». Вчений зробив важливий висновок: боротьба між виробниками, споживачами і торговельними посередниками не тільки не зникне, а «значно загостриться, оскільки не буде пом'якшуватися конкуренцією у кожній з цих груп».

В докторській дисертації «Залізничні тарифи (Дослідження ціни залізничного перевезення)» (1888) П. проаналізував питання залізничних тарифів у зв'язку з визначенням засад тарифної політики держави. Відповідно до основних типів залізничного господарства визначив три тарифні системи:

- приватногосподарську або комерційну (встановлення тарифів співвідношенням попиту та пропозиції);
- змішану (за тим же принципом, однак з діючими обмеженнями і під контролем держави);
- народногосподарську або державну (за принципом середніх ринкових цін або, як особливий вид тарифів, за митним принципом).

Вчений наголошував, що «основний економічний закон попиту і пропозиції є підставою не тільки комерційній, а й державній системі тарифів», які мають задовольняти потреби народного господарства та забезпечувати необхідний дохід залізничним підприємствам.

Водночас П. показав, що існуюча комерційна система тарифів не задовольняє жодну з основних вимог, що відповідали б потребам народного господарства (публічність, рівність для всіх, хто користується залізничними послугами, простота, стійкість і дешевизна), принципово відкидаючи їх. Потужна сила залізничних шляхів віддається у розпорядження величезних комерційних компаній, озброєних монополією або урядовими гарантіями. Не усуває головних недоліків комерційної системи тарифів і державний контроль, одночасно покладаючи на державу серйозну відповідальність. Звідси випливає необхідність державної тарифної системи, побудованої на твердих принципах, що надасть одноманітний тариф для всієї залізничної мережі.

Питання про роль держави у розвитку економіки країни П. вважав одним з найважливіх в теорії і практиці, у державотворенні та економічній науці. Тому воно знаходилося в центрі його досліджень. Критичний аналіз різних поглядів на цю проблему в її історичному розвитку привів вченого до висновку, що кореспондується з сучасним баченням проблеми. За умов достатньо розвиненої ринкової економіки, коли взаємозв'язок і взаємозалежність приватного та народного господарств перетворює їх на органічну складову останнього, питання полягає не в тому, чи до речне втручання держави у господарську діяльність, а в доцільних межах такого втручання. Це загальне питання, наголошував вчений, не може вирішуватися за одним принципом раз і назавжди, для всіх випадків; воно розв'язується за сукупністю визначених обставин та історичних умов.

Обґрунтованість цього висновку П. підтверджував, зокрема, розглядом «вічно старого і вічно нового» питання про свободу міжнародної торгівлі і протекціонізму. Вчений переконливо доводив небезпеку надмірного захоплення протекціонізмом, під вплив якого більшість культурних країн, у тому числі й Російська імперія, знову потрапили в останній чверті ХІХ ст. внаслідок удосконалення й здешевлення перевезень та посилення міжнародної конкуренції.

П. чітко визначив та розкрив основні недоліки протекціоністської системи. Вона неминуче викликає протидію з боку інших держав: вивізні премії у відповідь на високі митні тарифи на ті самі продукти; встановлення загальної охоронної системи; спеціальні митні репресії на експортні товари тощо. Така протидія, вважає вчений, або паралізує здійснені заходи, або позначається негативно на інших галузях промисловості.

Крім того, премії, які створюють протекціоністські мита на користь одних виробництв, оплачуються іншими галузями промисловості та непромисловими споживачами; у деяких випадках відвертають працю і капітал від незахищених галузей промисловості. Таким чином, у країнах, де переважає землеробство, протекція обробній промисловості важким тягарем лягає на сільське господарство. При напруженій міжнародній конкуренції такий протекціонізм «призводить до розладу основні галузі народного господарства і вражає найнадійніші та плідні джерела народного доходу». Особливо вчений наголошував на практичній неможливості для уряду обирати галузі виробництва, що є найбільш перспективними для протекції, а також визначатися зі ступенем останньої.

На думку П., держава при підтримці промисловості повинна керуватися такими принципами: у митній політиці мати на меті не протекціоністські, а фіскальні цілі, з огляду на загальну систему податків та мит; відмовитися від недоречної на високому рівні розвитку промисловості керівної та виховної ролі щодо неї, обмежитися у таких умовах в галузі митної політики лише охороною та захистом вітчизняної промисловості від непосильної іноземної конкуренції і, одночасно, не створювати штучно тепличної атмосфери для розвитку нових галузей виробництва тощо. Отже, вчений жодним чином не заперечував ролі держави у сприянні промисловості, лише уточнюючи її зміст, належні сфери і способи дії. «Держава як потужна і благодійна сила, — писав П., — може надавати могутню підтримку національній промисловості й мати величезний виховний вплив. Проте цей вплив буде безпомилковим і благодійним, якщо держава діятиме не митними заходами, не наданням пільг і привілеїв окремим галузям промисловості, натомість спрямовуючи зусилля і піклування на створення загальних сприятливих для народного господарства умов і виховання та зміцнення продуктивних сил народу загальними позитивними заходами, які служитимуть всім галузям промисловості». До таких заходів вчений відносив покращення шляхів сполучення, правильну організацію грошового обігу і кредиту, розумну систему податків та ін., відводячи визначне місце «на сьогоднішньому мирному світі... розвитку науки та народної освіти у всіх її ступенях і галузях».

П., поділяючи погляди М. Бунге (які беруть початок ще від А. Сміта), цілком слушно вважав, що тільки достатній розвиток сільськогосподарського виробництва може забезпечити піднесення обробної промисловості. Зважаючи на рутинність і відсталість сільського господарства в країні, вчений заперечував односторонні протекціоністські заходи у промисловості за рахунок останнього.

Проблема сільськогосподарської політики держави посідає особливе місце у науковій спадщині П. У 1881 р. він різко заперечував проти численних настійливих вимог, які висловлювалися у пресі, щодо необхідності прийняття урядом на себе організації масштабних переселень селянства у південні степи та в азіатську частину країни. Вчений доводив необґрунтованість надій на піднесення добробуту переселенців та селян, що залишаються, а також на запобігання появи в країні безземельного пролетаріату внаслідок очікуваного зростання ціни на працю та зниження орендних цін на землю. Інтенсивність попиту і пропозиції на працю і землю, як пояснював П., не визначається виключно кількістю населення, навіть у найбільш заселених місцевостях. Політика народонаселення, як вважав П., повинна виходити не з положень Т. Р. Мальтуса (за ними

бідуючих трудящих і безробіття спричинялися «абсолютним надлишком людей»), а скоріше сприйняти з позицій І. Зонненфельса, який доводив, що інтереси держави вимагають не зменшення, а збільшення кількості населення, від густоти якого залежить культура країни.

Розходження П. з російською народницько-марксистською політекономічною школою особливо наочно виявилось у питанні про хлібні ціни, які на той час (90-ті рр. XIX ст.) на світовому ринку різко знизилися, та про доцільність державної підтримки сільськогосподарських виробників (за їх численними клопотаннями). Міністерство фінансів доручило кільком провідним економістам дослідити питання, наскільки зниження цін на хліб може вважатися шкідливим для російського народного господарства. У результаті в 1897 р. вийшло колективне дослідження «Вплив врожаїв і хлібних цін на деякі сторони російського народного господарства» (Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства), виконане під керівництвом та за редакцією О. Чупрова і О. Поснікова. Останні виходили з того, що більшість селян не отримують достатнього годування від своїх наділів, отже, вони є покупцями хліба. Водночас значна частина приватних землевласників утилізує свої землі заходами натуральної винагороди за працю (обробітком їх «з половини» та ін.), за яких ціни на хліб не впливають на видатки виробництва. Це дало підставу О. Чупрову і О. Поснікову дійти висновку, що для російського народного господарства вигідними є не високі, а, навпаки, низькі ціни на хліб (якщо вони супроводжуються великим урожаєм). Низькі ціни на хліб, вважали ці вчені, є не вигідними лише для тих небагатих землевласників, які капіталізували власне господарство і виробляють переважно зернові продукти для продажу.

У низці статей в газеті «Киевлянин» (ці статті у 1897 р. вийшли окремим виданням «Значення для Росії хлібних цін») та в деяких інших працях, П. як професійний економіст, причетний до державної діяльності, розглядав цю теорію як неправильну і тенденційну. Він різко заперечував проти проектів штучної підтримки хлібних цін (казенної закупівлі хліба за встановленою ціною, стягування державних податків хлібом тощо). Вчений був переконаний, що уряд не може справляти серйозного впливу на явища, які залежать від стану світового ринку, і при тому в такій колосальній галузі господарської діяльності, як хлібне виробництво та хлібна торгівля.

Особливі надії П. слушно покладав на заможний прошарок землеробського селянства, вважаючи його здоровим ферментом та соціальною опорою для покращання становища решти населення. Саме ця, поки слабка і нечисленна верства селянства, здатна до піднесення та поширення культури землеробства і загальної культури села, до самоврядування тощо.

Вчений сформував окрему позицію стосовно ефективності співіснування у сільському господарстві великого і дрібного типів землеволодіння, кожен з яких має свої переваги. Отже, упорядковане та процвітаюче велике господарство П. розглядав як силу вищого технічного знання й капіталу, у зв'язку з цим вважав ареною більш сміливої і широкої підприємливості та прогресу. Водночас він наголошував, що процвітаючі та упорядковані дрібні господарства — «надійні охоронці добрих норів і традицій, вчителі скромної простоти й ощадливості, дійсні художники та віртуози» у тих галузях господарства, які ґрунтуються на ретельному й дбайливому догляді за малою справою. «Без сусідської допомоги процвітаючого і прогресивного великого господарства, — робив висновок П., — дрібному загрожує небезпека затягування рутинною відсталості та здичавіння; без допомоги дрібних хороших господарств велике може захиріти від хирлявості та ненадійності головного фактору — робочої сили, яку воно не буде здатне виховати у стайнях та казармах з бездомних, кочівних наймитів».

У низці статей (виданих також окремою брошурою «Найголовніші потреби сільського господарства») опублікованих у газеті «Киевлянин» у зв'язку зі створенням в 1902 р. Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням С. Вігте, П. обґрунтував необхідні заходи для піднесення сільського господарства. Першочерговими для поліпшення якості сільськогосподарської праці вчений вважав широкий розвиток освіти (як загальної, так і спеціальної), покращення юридичних умов селянського побуту. Як одне з найважливіших завдань держави вчений розглядав землевпорядну політику та поліпшення умов селянського землеволодіння, а саме: розв'язання проблеми черезсмужжя, породженого общиною; для губерній з подвірним землеволодінням — спрощення земельних документів та юридичних способів реєстрації права на землю (особливо при переході її у спадок); заходи «щодо впорядкування селянської землі на відрубні ділянки та розселення великих сіл на хутори та селища». «Йдеться про те, — наголошував вчений, — щоб зняти з кількох мільйонів селян великоруських губерній тяжкі пута, в яких їх тримає земельна громада, і щоб дати землі господаря — власника, який мав би до неї живий інтерес і був би пов'язаний з нею міцним зв'язком, а не тимчасовими відносинами, що залежать від сторонніх осіб та випадкових впливів. Лише право власності може дати землеробу ту енергію, яка від нього вимагається при переході господарств від хижацьких форм експлуатації ґрунту до господарства, заснованого на внесенні у землю значної підготовчої праці та капіталу, на ретельному догляді за землею».

В своїх працях вчений висловив чимало думок, що лежать у річищі сучасного цивілізаційного підходу. В роботі «З приводу полеміки про дешевий хліб (Відповідь пп. Чупрову і Поснікову)» П. стверджував: «Ані підвищення економічного добробуту, ані освіта мас населення не звальються з неба як манна небесна і не можуть бути створені штучно одними зусиллями держави. Ці блага добуваються тривалим і важким процесом народного життя та народної праці, який необхідно полегшувати, але не можна замінити його природного та неминучого поступу... Всі не можуть разом вийти з бідності та невігластва; стверджувати протилежне означає говорити дурниці: отже, необхідно і неминуче виходити частинами. І всяка верства населення, що піднімається, навіть мимоволі та несвідомо подає руку і тягне нагору верстви, що лежать нижче, хоча б навіть вона цього й не бажала, якщо тільки вона позбавлена влади закабалювати в рабство масу. Проте культура, що розвинулася у верхніх верствах, та добробут неминуче руйнують врешті-решт навіть юридичне рабство, як це і відбувалося скрізь; вони визволяють раба і роблять з нього громадянина».

П. був членом Державної ради (1907–1913).

Помер П. у 1913 р. в Києві.

Основні наукові праці:

«Коммерческие операции государственного банка» (К., 1876).

«К переселенческому вопросу» (К., 1881).

«Торгово-промышленные стачки: Доклад, читанный на заседании Киев. юрид. общ-ва 13 апреля 1885».

«Железнодорожные тарифы. Опыт исследования цены железнодорожной перевозки» (К., 1888).

«О свободе международной торговли и протекционизме» (К., 1889).

«К реформе денежного обращения» (К., 1896).

«Значение для России хлебных цен (По поводу книги „Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства“» (К., 1897).

«По поводу полеміки о дешевом хлебе (Ответ гг. Чупрову и Посникову)» (К., 1897).

«Влияние некоторых экономических условий на сельское хозяйство: Речь в собрании членов Киевского общества сельского хозяйства по случаю его двадцатипятилетия 14 февраля 1901 г.» (К., 1901).

«Главнейшие нужды сельского хозяйства» (К., 1902).

«Финансовые заметки» (К., 1909).

- Література:* 1. *Памяти Д. И. Пихно. Сообщения проф. А. Д. Билимовича и проф. Н. М. Цытовича.*— СПб., 1913.
2. *Ретроспектива ринкових перетворень в Україні : сучасний дискурс / За ред. Л. П. Горкіної.*— К. : ІЕП НАНУ, 2010.— С. 75–83.
3. *Горкіна, Л. П.* Стан та рівень уявлень про ринкову економіку в Україні на рубежі XIX–XX ст. // *Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць.*— Вип. 30 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін.— Київ — Тернопіль, 1998.— С. 141–151.

Л. П. Горкіна

**ПОГРЕБИНСЬКИЙ
ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ
(1905–1979)**

*Погребинский
Александр Петрович*

— відомий український учений радянських часів, дослідник історії економіки, економічної та фінансової думки.

Народився 17 травня 1905 р. в родині педагогів і просвітянців у м. Чернігові. Закінчив Одеський інститут народного господарства (1927) і став професійним викладачем економічної історії. На початку 1930-х рр. переїхав до м. Москви. На науково-викладацькій роботі спочатку в Інституті народного господарства ім. Г. В. Плеханова (нині — Російська економічна академія ім. Г. В. Плеханова), а згодом до кінця життя — у Московському фінансовому інституті (нині — Фінансова академія при Уряді РФ). Захистив докторську дисертацію на тему: «Мобілізація промисловості царської Росії в Першу світову війну» (1950) і здобув науковий ступінь доктора економічних наук, звання професора одержав у 1951 р.

Як учений П. здобув світову популярність і визнання завдяки дослідженням у галузі історії економіки й фінансів, підручникам та навчальним посібникам з історії народного господарства світу й окремих країн. Наукові пошуки та результати досліджень ученого з питань фінансів і фінансової політики відображені насамперед у його фундаментальних працях «Нариси історії фінансів дореволюційної Росії (XIX–XX ст.)» («Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.)», 1954; перекладено румунською мовою), «Державні фінанси царської Росії в епоху імперіалізму» («Государственные финансы царской России в эпоху империализма», 1968). Навчальні посібники вченого-педагога присвячені вивченню питань середньовічного міста в XI–XII ст., економічному розвитку Англії, США, Франції, Німеччини в епоху промислового капіталізму. Співавтор ряду підручників для студентів ВНЗ країни, у тому числі «Історії СРСР» (1954) за редакцією акад. М. В. Нечкіної, «Історії народного господарства СРСР (1917–1950)» за його редакцією, «Історії народного господарства СРСР» (1959) за редакцією проф. Ф. Я. Полянського та ін., «Економічної історії СРСР» (1963) за редакцією проф. І. С. Голубничого та ін.

П. наголошував на важливому науковому значенні вивчення історії фінансів і фінансової думки дореволюційної (до 1917 р.) Росії. Воно обумовлене насамперед існуванням тісного зв'язку між соціально-економічним розвитком країни та її державними фінансами. Тому без глибокого, усе-

бічного вивчення фінансів і фінансової політики держави ні їх історія, ні історія країни не будуть вичерпними. Вважав, що вивчення фінансів дореволюційної Росії, маючи самостійне наукове значення, важливе також і для дослідження іншої, більш широкої галузі наукового знання — історії народного господарства.

Для численних праць П. в галузі історії фінансів спільними є об'єкт, предмет, методи та мета досліджень. Учений аналізував державні фінанси й фінансову політику Росії за тривалий час — від періоду кризи кріпосництва і поступового формування капіталістичних відносин на початку XIX ст. до революційних подій 1917 р. В основу своїх праць поклав періодизацію історії фінансів, що обумовлена особливостями соціально-економічного розвитку країни. Останні ж обумовлюють фінансову політику та функціонування всіх фінансових інститутів. Згідно з таким теоретико-методологічним підходом учений послідовно проаналізував становище фінансів і фінансову політику уряду в умовах становлення, розвитку й руйнування капіталістичних відносин у Росії (XIX — перша чверть XX ст.). З'ясовані специфіка фінансового становища країни й фінансової політики на кожному з виокремлених періодів розвитку в умовах дореволюційної Росії. В монографії «Нариси історії фінансів дореволюційної Росії (XIX–XX ст.)» спеціальні розділи присвячені вивченню фінансової сторони будівництва залізниць у пореформеній Росії, без якої, на думку автора, неможливо отримати всебічне уявлення про систему державних фінансів Росії в цілому. Разом з тим, згідно з традиціями радянської економічної науки, автор наголошує, що історія будівництва залізниць розкриває яскраву картину грабежу скарбниці різними концесіонерами, підрядниками, керівниками приватних залізничних компаній, а також царськими вельможами, які наживали таким шляхом мільйонні статки. В імперіалістичну стадію залізнична політика уряду, вважав П., стала засобом збагачення залізничних монополій, перетворилась у джерело отримання ними максимальних прибутків.

Дослідження П. цінні не лише з погляду їх історичної значущості, але і як досвід розвитку фінансів за різних соціально-економічних умов, що може стати корисним інструментом для вирішення низки сучасних актуальних проблем.

Основні наукові праці:

«Столипінська реформа на Україн»і (1931).

«Нариси історії фінансів дореволюційної Росії (XIX–XX ст.)» («Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.)», 1954).

«Державні фінанси царської Росії в епоху імперіалізму» («Государственные финансы царской России в эпоху империализма», 1968).

П. М. Леоненко

ПОЛОЗ
МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ
(1891–1937)

Полоз
Михаил Николаевич

— народний комісар фінансів УСРР (1926–1930).

Народився в родині службовця акцизного відомства, середню освіту здобув у Харківському реальному училищі. В юнацькі роки захопився революційною діяльністю, у 1906 р. вступив до Харківської учнівської спілки соціалістів-революціонерів (есерів). Внаслідок провалу організації у 1908 р. був заарештований і засуджений до піврічного ув'язнення та подальшого заслання.

Після звільнення навчався в народному університеті ім. Шанявського у м. Москві, згодом — у Петровській сільськогосподарській академії. Під час навчання співпрацював з Московською організацією Української партії соціал-революціонерів (УПСР), був делегатом двох з'їздів цієї партії. З початком першої світової війни добровільно пішов до армії, закінчив школу авіаторів. Був направлений на румунський фронт, брав участь у бойових діях, згодом став прапорщиком російської армії.

У травні 1917 р. П. було обрано делегатом I Всеукраїнського військового з'їзду, висунуто до Українського генерального військового комітету і кооптовано до Центральної Ради. У грудні 1917 р. він увійшов до складу української делегації, яка вела переговори у м. Брест-Литовську.

На II з'їзді УПСР П. став членом Центрального комітету. Він належав до лівого крила партії українських есерів. З серпня 1919 р. був одним з керівників УКП (боротьбистів), головою закордонного бюро ЦК.

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського П. брав участь у підготовці збройного повстання. Українські ліві есери обстоювали радянську форму влади, але виступали проти партійної диктатури більшовиків.

На початку 1920-х рр. П. став представником Уряду УСРР при Раднаркомі РСФФР, з 1923 р. очолює Держплан, у 1924–1925 рр. працює на посаді голови адміністративно-фінансової комісії. На нього були покладені обов'язки керівника Укрповітшляху, який закладав підвалини розвитку цивільної авіації в республіці.

Чимало було зроблено П. для формування незалежного від загальносоюзного республіканського бюджету, він вимагав від центрального уряду закону, «який докладно означав би бюджетні права радянських республік і забезпечував би для них відповідні власні і загальносоюзні засоби». Розробив «Положення про Народний комісаріат фінансів УСРР», яке детально визначило права і функції Наркомфін.

Націонал-комуністичні переконання П. не знаходили підтримки в радянському партійному керівництві УСРР. Його, як й інших лідерів «боротьбистів», звинуватили спочатку в «націонал-хильництві», а згодом — у приналежності до «націоналістичної організації». Наприкінці 1933 р. П. був заарештований, а 4 червня 1934 р. засуджений до десяти років виправно-трудоих таборів. Покарання відбував у Соловецьких таборах. Рішенням особливої трійки від 9 жовтня 1937 р. П. було засуджено до розстрілу. Вирок виконано 3 листопада 1937 р. на Соловках. Реабілітований посмертно у 1957 р.

Г. О. П'ятченко, А. В. Кухарець

ПОСОШКОВ ІВАН ТИХОНОВИЧ (1652–1726)

*Посошков
Иван Тихонович*

—визначний російський економіст та публіцист початку XVIII ст., якого сучасні дослідники історії економічної думки називають першим економістом у Росії. Його ідеї щодо розвитку торгівлі, сільського господарства та фінансів випереджали час.

Народився П. у 1652 р. у родині ювеліра-срібляльника палацового с. Покровське, неподалік від м. Москви. Його дід та батько були оброчними палацовими селянами, що виконували замовлення царського двору та московського ринку.

Прикро, але немає інформації про те, чи вчився П. Джерелами відомостей про його життя є власні твори автора та розшукові секретні справи.

П. добре знав церковну літературу, володів церковнослов'янською мовою. В середовищі майстрів-срібляників і зброярів він отримав різнобічні технічні знання та навички, і завдяки цьому зміг працювати згодом грошових та збройних справ майстром.

Неподалік від Москви знаходився Андріївський монастир, ігуменом якого був Авраамій. Молодий Петро I час від часу відвідував цей монастир. Авраамій цікавився політичними подіями та об'єднав навколо себе однодумців. Якось Авраамій, доповідаючи цареві про «грошову справу», подарував йому модель грошового верстата, зробленого на його прохання П.

Наприкінці 1696 р. Авраамій представив Петру I сміливу записку, в якій викривав багато непорядків, навіть критикував поведінку самого царя, і після цього був заарештований. На допитах в Таємній канцелярії він у числі інших назвав ім'я П., згодом відбувся арешт останнього. Проте, можливо, саме знайомство Петра I з технічними винаходами майстра, що перевершують іноземні зразки, зокрема з грошовим верстатом, урятували майбутнього економіста від покарання.

Приблизно в 1699–1700 рр. П. представив записку з проектом грошової реформи, у якій він обґрунтував необхідність випуску мідної розмінної монети «дрібним дробом». Вочевидь, коли 11 березня 1700 р. вийшов указ про випуск нової мідної монети, цар пригадав про П. У 1700 р. він винайшов спосіб карбування круглих мідних грошей і був призначений «статутним грошової справи майстром».

Грошова справа дійсно цікавила П. Він і в 1708, і в 1718 р. подавав уряду звіти про мідні гроші, й у своїх працях досліджував проблеми монетної справи.

Життя П. було багате на події та літературну працю. Він займався підприємництвом: намагався відкрити фабрику гральних карт, завести сірчану копальню, побудувати світлицю на Аптекарському острові, проте ці ідеї не реалізувалися. На державній службі П. перейшов зі Збройової палати в «горілчані майстри». У 1710 р. його призначено горілчаним майстром до Новгороду. Там він займався приватною торгівлею та промислами, купив кілька ділянок землі із селянами, ставши дрібним поміщиком та власником кріпаків. П. володів нерухомим майном у Новгороді та Петербурзі. Його статки до кінця життя сягали кількох тисяч рублів.

Основна праця П.— «Книга про бідність та багатство» («Книга о бедности и богатстве»), у якій автор реагував на різні події, що відбувалися в державі, навів підсумок життєвих спостережень і роздумів. Ця книга вийшла друком лише в 1842 р. у виданні «Товариства історії та старовин російських» при Московському університеті. Цей твір, що приніс йому гучну посмертну славу, закінчений у 1724 р., коли авторові було 72 роки. У ньому міститься безліч пропозицій і проектів, які стосуються різних сторін державного та суспільного життя. Разом з економічними темами праця містить обговорення питань адміністративного устрою, судочинства, законодавства, освіти. У творі відобразився багатий життєвий досвід автора. Проте, коли працю було закінчено, то виявилось, що це не черговий проект, а грандіозна програма перетворення Росії, адресована особисто Петру I.

У «Книзі про бідність та багатство» дев'ять розділів: «Про духовність», «Про військові справи», «Про правосуддя», «Про купецтво», «Про мистецтво», «Про розбійників», «Про селянство», «Про земельні справи», «Про царський інтерес». П. сподівався, що ця книга послужить розквіту й зростанню заможності в державі.

Для П. проблема багатства була центральною, він розглядав багатство не у вигляді золотих і срібних грошей, а у двох основних формах: «матеріальній» і «нематеріальній». Речовинним багатством він вважав сукупне багатство держави (скарбниці) та народу. Як альтернативне джерело багатства розглядав економію. П. був переконаний, що ощадливість, розумне використання грошових і матеріальних ресурсів укріплює добробут держави та кожного росіянина, тоді як марнотратство призводить до зубожіння.

Великий інтерес у П. як економіста викликали гроші, особливо проблема їх цінності. Він знав, що в інших країнах існує визначена залежність цінності грошей від металу, з якого вони виготовлені: золоті монети дорожчі за срібні, навіть якщо вони рівні за масою, а срібні є дорожчими за мідні.

П. був прихильником номіналістичної теорії грошей та виступав проти псування якості монет шляхом домішування міді до срібла, а срібла до золота. Він уважав національною гідністю Росії наявність монет із чистого металу. Будучи практиком, він обґрунтовував свої погляди відповідними розрахунками.

Книга надійшла до царя в грудні 1724 р., а в січні 1725 р. Петро I помер. Через 7 місяців після смерті царя П. був арештований та ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Причину арешту приховували. У складеному для імператриці Катерини I «екстракті» у його справі мовиться, що він «утримується у важливій секретній державній справі». За наявними в архівах матеріалами можна вважати, що арешт був пов'язаний зі змістом написаної ним «Книги про бідність та багатство».

Помер П. в Петропавлівській фортеці 1 лютого 1726 р.

П. І. Юхименко

**П'ЯТАЧЕНКО
ГРИГОРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ**
(н. 1932)

*Пятаченко
Григорій Александрович*

— перший міністр фінансів незалежної України (1991–1994).

Народився в с. Великий Степ Вінницької області в селянській родині. У 1956 р. закінчив Львівський торгово-економічний інститут. Того ж року почав працювати заступником головного бухгалтера Рибницьких розробок «Сахкамін» Міністерства промисловості продовольчих товарів УРСР, з 1958 р. — заступником головного бухгалтера з фінансових питань тресту «Сахкамін» Вінницького раднаргоспу, з 1960 р. — заступником головного бухгалтера того ж раднаргоспу. Не полишаючи роботи, закінчив аспірантуру Київського інституту народного господарства ім. Д. С. Коротченка, захистив дисертацію.

У 1966 р. П. став заступником начальника фінансового управління Міністерства харчової промисловості УРСР, а з 1972 р. — начальником цього управління. Брав активну участь у підготовці та проведенні експерименту з удосконалення управління економікою, зокрема в Міністерстві харчової промисловості. Протягом 1984–1991 рр. П. — начальник відділу фінансів Держплану УРСР, заступник міністра економіки України.

Головним напрямом економічної роботи в цей період було підвищення самостійності й відповідальності підприємств за кінцеві результати господарювання. Формувалися нові засади госпрозрахунку та впровадження економічних методів керівництва економікою.

Саме в цей час розпочався перехід підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування, проте у функціонуванні галузей промисловості все ж переважав централізований метод управління економікою.

Відповідно до Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), в країні необхідно було створювати самостійні фінансову й податкову системи, упроваджувати власну грошову одиницю, самостійно формувати Державний бюджет України.

Змінилися вимоги до фінансової політики держави, що було зумовлено зміною форм власності на основні засоби виробництва, структури економіки, соціального складу населення. Фінансова політика мала орієнтуватися на розбудову держави та ринкової економіки.

У цих непростих умовах становлення держави Міністерством фінансів було багато зроблено для розбудови фінансової системи, зокрема впродовж 1991–1992 рр. створено власну податкову, бюджетну, митну системи, частково — валютну систему. Віднайдено кошти для фінансування видатків на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи, забезпечення зовнішньоекономічного фінансування та фінансування оборони.

Міністерством фінансів України було підготовлено десятки законодавчих і нормативних актів, які визначали порядок, умови й методи здійснення податкової, фінансової, кредитної політики, зокрема, такі закони, як «Про оподаткування доходів підприємств і організацій», «Про державну податкову службу в Україні», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про бюджетну систему України» та декрети Кабінету міністрів «Про режим іноземного інвестування», «Про прибутковий податок з громадян».

Перебудовувалася організаційна структура Міністерства фінансів України. Зокрема, були утворені підрозділи, що здійснювали валютне регулювання, регулювання використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, виготовлення цінних паперів, обслуговування зовнішнього боргу, функціонування фінансових ринків, комп'ютеризацію фінансових органів, державне регулювання бухгалтерського обліку і звітності, юридичну службу тощо.

У 1991 р. було утворено Державну пробірну палату, підпорядковану Мінфіну. З 1992 р. Міністерству фінансів передано державне підприємство «Поліграфічний комбінат „Україна”», яке забезпечує виготовлення цінних паперів. На базі КРУ Мінфіну організовано Головне контрольно-ревізійне управління. У 1993 р. законодавчо встановлено, що державна контрольно-ревізійна служба діє при Міністерстві фінансів України. У 1992 р. міністерству також було підпорядковано податкову службу.

У 1993 р. для здійснення експертного оцінювання якості дорогоцінних, напівдорогоцінних та декоративних каменів за міжнародними стандартами було утворено Державний гемологічний центр при Міністерстві фінансів України. У тому ж 1993 р. утворено державне підприємство «Укрбурштин».

Після прийняття Кабінетом Міністрів України в 1993 р. Положення про Міністерство фінансів України було затверджено нову структуру апарату Мінфіну з чисельністю 399 працівників.

Формування й виконання бюджету України здійснювалося в умовах кризового стану економіки, наростання інфляційних процесів та розбалансування фінансово-кредитних відносин. В Україні у грошовому обігу перебувала тимчасова грошова одиниця — купонокарбованець.

Для розбудови зовнішньоекономічної сфери держави важливим кроком стало набуття Україною членства в Міжнародному валютному фонді, Світовому банку та Європейському банку реконструкції та розвитку. Як уповноважений Президентом від Уряду України П. провів відповідні переговори і в 1992 р. підписав документи про вступ України до цих організацій. Упродовж 1992–1994 рр. був Керуючим від України в Міжнародному валютному фонді й в Європейському банку реконструкції та розвитку.

У 1993 р. П. виступив з ініціативою створення Науково-дослідного фінансового інституту при Міністерстві фінансів України. Це була перша наукова установа міністерства із формування фінансової науки й визначення фінансової політики держави, а також підготовки наукових кадрів за спеціальністю «Фінанси, грошовий обіг і кредит».

З 1994 р., після виходу на пенсію, П. очолив Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України. У 2003 р. став почесним директором цього Інституту.

П. — кандидат економічних наук, професор, має почесне звання заслуженого економіста України.

А. В. Кухарець

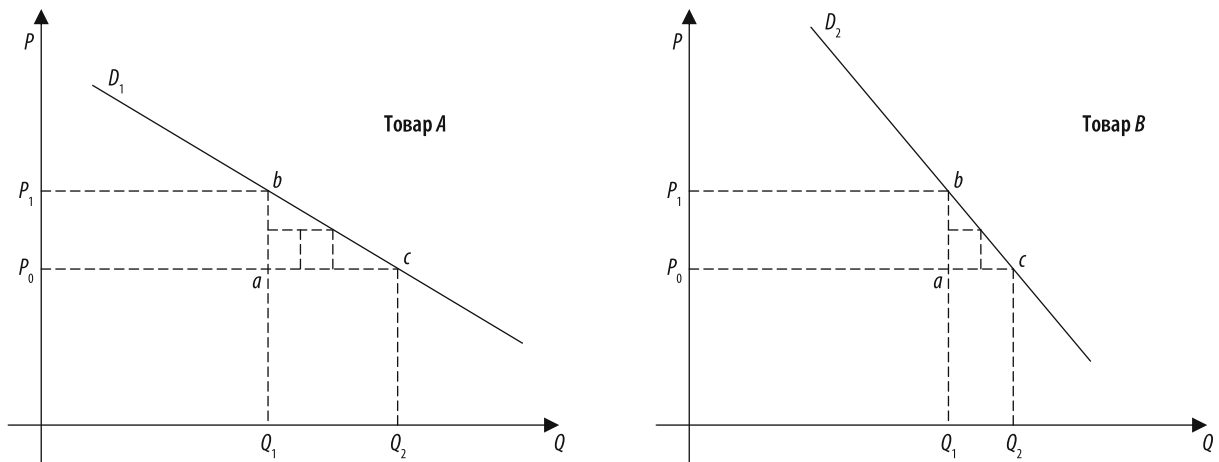
Р

**РАМСЕЙ
ФРЕНК ПЛАМПТОН**
(1903–1930)

*Ramsey
Frank Plumpton*

— англійський математик та економіст. Народився в м. Кембриджі (Велика Британія). У 1915 р. закінчив Вінчестер-коледж, пізніше в Кембриджі — Трініті-коледж і з 1924 р. за сприяння Дж. М. Кейнса почав там працювати в Королівському коледжі, де очолив студії з вивчення математики. Здійснив вагомий внесок у теорію оптимального оподаткування та економічного зростання.

Теорія оптимального оподаткування вченим розроблена на основі показників еластичності попиту та пропозиції на окремі групи товарів. Припустимо, що існує два товари різної еластичності A та B , кожен з яких необхідно оподаткувати (рисунок).

Вплив еластичності попиту на рівень оподаткування

Якщо оподатковувати товари A та B за однаковими ставками, це означатиме виникнення надлишкового податкового тиску на той товар, еластичність попиту якого є вищою.

Функція попиту на товар A з відповідними доподатковою та післяподатковою цінами є більш еластичною за функцію попиту на товар B з відповідними доподатковою та післяподатковою цінами. Скорочення обсягу продажу в разі реалізації товару A є більшим, ніж товару B , що визначає різницю в площі трикутників abc на рисунку. Для функції D_1 на кожен одиницю податкових надходжень припадає більший тиск, ніж для функції D_2 . Отже, податок накладений неоптимально. Прагнення мінімізації надлишкового податкового тиску за наявної потреби в податках ви-

магає зменшення оподаткування товару A й збільшення оподаткування товару B . Таким чином, оптимальні ставки податків є обернено пропорційними до значень цінової еластичності товарів (правило оберненої еластичності): $t_a / t_b = ed_b / ed_a$; $t_a ed_a = t_b ed_b$, де t_a , t_b — податкові ставки на товари A і B ; ed_b , ed_a — еластичності попиту на товари A і B .

Правило Рамсея означає, що за оптимального рівня оподаткування фізичний обсяг виробництва кожного з товарів A та B скорочується в однаковій пропорції. Зважаючи на це, Р. поставив собі питання, який розмір податків повинен накладати уряд на різні товари, якщо неможливе введення недеформуючих (однакових за обсягом) паушальних податків. У центрі уваги вченого був не перерозподіл, а лише ідентифікація Парето-ефективного переліку податків за умови неможливості накладання паушального податку.

Податки Рамсея записуються рівнянням $t_i = k(1/ed_i + 1/es_i)$, де t_i — оптимальне значення податкової ставки на i -й товар ($t_i = t/p$; t — податок на одиницю товару; p — ціна після оподаткування); k — коефіцієнт пропорційності, який залежить від податкових надходжень; ed_i — еластичність компенсованого попиту на товар; es_i — еластичність пропозиції товару.

У своїй теорії Р. довів, що за відсутності будь-якого прибуткового податку різні товари можуть оподатковуватися за різними ставками, залежно лише від еластичності попиту чи пропозиції. Коли існує оптимально обраний прибутковий податок, може бути небажаним запровадження диференційованого товарного податку. Коли бажаним є запровадження диференційованих товарних податків, то вони залежать уже не тільки від еластичності попиту. В разі існування загального прибуткового податку за обраною нормою оптимальна ставка податку на товар є обернено пропорційною до еластичності попиту та пропорційною до показника, яким вимірюється межа, до якої багаті споживають більше товару (отже, податок на цей товар є прогресивним). Товари з низькою еластичністю попиту (продукти харчування) пов'язані з низькими втратами добробуту, проте податок на них є регресивним. Обидва ефекти (ефективність чи втрати добробуту) взаємно нейтралізуються, тому диференційоване оподаткування на різні товари або не має існувати взагалі, або воно мусить базуватися на показниках, відмінних від еластичності попиту.

Якщо розглядати цю ситуацію з позицій правила оберненої еластичності, то за високими ставками мають оподатковуватися товари низької еластичності (предмети першої необхідності). Проте за таких умов це правило не діє, оскільки необхідно враховувати перехресну еластичність. У більшості держав світу саме товари першої необхідності підлягають пільговому оподаткуванню або ж узагалі звільнені від податків (переваги в плані перерозподілу, яких неможливо досягти інакше). Отже, виникає суперечність між раціональними висновками теоретиків економіки добробуту й реальними діями політичної еліти.

Правило Рамсея пізніше використав французький економіст М. Буате (1956) для пояснення цінової політики природних монополій (ціноутворення Рамсея — Буате). Ціноутворення Рамсея — Буате ґрунтується на тому, що відхилення ціни кожного товару від його граничних витрат має бути обернено пропорційним до еластичності попиту на даний товар. Економічним обґрунтуванням цього слугує теза, згідно з якою якщо для природного монополіста ціна товару повинна відхилитися від його граничних витрат, то краще, щоб це відхилення викликало мінімально можливі спотворення попиту. Отже, найбільші відхилення повинні припадати на товари з найменшою еластичністю. Наприклад, у Франції та Росії були ухвалені програми функціонування залізничного транспорту, за якими перевізники, що займаються пасажирськими перевезеннями, сплачують нижчі тарифи, ніж перевізники, що працюють у галузі вантажних перевезень.

Основні наукові праці:

«Щодо теорії оподаткування» (A Contribution to the Theory of Taxation, 1927).

«Математична теорія економії» (A Mathematical Theory of Saving, 1928).

- Література:* 1. *Tanner, E.* Fiscal Rules and Countercyclical Policy: Frank Ramsey meets Gramm-Rudman-Hollings / E. Tanner // First Draft: IMF Institute / Western Hemisphere Division. — 2003. — Jan.
2. *Keynes, J. M.* Frank Plumpton Ramsey / J. M. Keynes // Essays in Biography. — New York, 1933.
3. *Стігліц, Дж. Е.* Економіка державного сектору : пер. з англ. / Дж. Е. Стігліц. — К. : Основи, 1998.

О. В. Длугопольський

РАУ

КАРЛ ДЕВІД ГЕНРІХ

(1792–1870)

Rau

Karl David Henrich

— відомий німецький учений-економіст, фінансист, статистик, представник німецької фінансової школи, історик економічної та фінансової думки. Професор Ерлангенського та Гейдельберзького університетів.

У науково-педагогічній діяльності вченого чітко вирізняються два етапи. На першому він був представником камералістики, пропагував систему промислів, цехову організацію ремісництва, протекціонізм і навіть яскраві меркантилістичні погляди. На другому етапі виявляв прихильність до класичної політичної економії, запозичив деякі її засадничі положення. Приймав теорію ренти Д. Рікардо, принцип свободи промислів і торгівлі, закон ринків Ж. Б. Сея, учення А. Сміта про приватне й народне господарство, чотири основних принципи оподаткування, сформульовані А. Смітом.

У галузі теорії оподаткування виступав за звільнення від податкового тягаря заробітної плати й незначних доходів. Правильним об'єктом оподаткування вважав лише чистий дохід. Проте Р. не був ортодоксальним послідовником класичної школи політичної економії, не поділяв усіх її положень та висновків. Визнаючи законність існуючої форми народного господарства, разом з тим виступав за широке втручання держави в економічне життя для забезпечення розвитку молодого національної промисловості, поліпшення становища населення. Тому Р. можна розглядати як попередника німецької історичної школи.

З питання класифікації економічних наук та місця в ній фінансової науки німецькі вчені-економісти представлені двома групами. До першої належали Р., Ю. Соден, Й. Лотц та інші, які виділили науку про фінанси в особливу самостійну частину економічного знання. Вони трактували її як третю, завершальну складову політичної економії після власне вчення про теорію («закони») та прикладної економіки (економічної політики). Таке розуміння загальної структури політичної економії та місця в ній фінансової науки знаходило своє відображення навіть у побудові підручників.

Друга група відомих учених (К. Баумштарк, К. Мальтус, І. Шьон, Ш. Нейфорн, К. Улепенбах, Л. Якоб та ін.) розглядала науку про фінанси як особливу самостійну науку, навіть протиставляла її політичній економії. Р. увійшов до історії фінансової науки насамперед як автор тритомного, дуже популярного свого часу в низці країн (Італія, Росія та ін.) підручника з політичної економії. У Німеччині вперше він був виданий в 1832 р.

У першому томі («Основи вчення про народне господарство») розкривався зміст політичної економії; у другому томі («Основи економічної політики») розглядалося вчення про заходи, якими уряди сприяють успіхам народного господарства, а третій том («Основи фінансової науки») становив заключну

частину й містив тодішні знання в галузі фінансової науки та практики. Перший том книги мав 9 видань, другий — 6, третій — 7. Останнє видання третього тому перероблене А. Вагнером і видане під назвою «Фінансова наука» (Finanzwissenschaft, 1871–1872). Російською мовою третій том книги Р. перекладено під назвою «Основні начала фінансової науки» («Основные начала финансовой науки», 1867–1868).

На думку Р., що відбивала традиційні погляди німецьких економістів того часу, лише принципи, які розкриваються в першому томі книги, мають характер абсолютних істин, майже математично точні, а тому можуть отримати всезагальне застосування. Щодо принципів, розкритих у двох інших томах, то їх застосування залежить від конкретно-історичних умов. Третій том «Основи фінансової науки» складається зі вступу, в якому розкриваються загальні основи фінансової науки, та розділів, що містять викладення питань державних витрат, державних доходів (від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, податків), державного кредиту, бюджету, організації фінансового управління. Така структура та логіка розгляду питань відображали тодішній зміст і стан розвитку фінансової науки не лише в німецькій, а й у інших національних школах (англійській, італійській, російській).

На основі аналізу фінансової практики Р. сформулював такі закони перекладення податкового тягара: а) можливість його лише при зміні ціни; б) утрудненість перекладення від покупця до продавця, оскільки зміна попиту непомітно розподіляється по всій сукупності товарів; в) майже неможливість перекладення податку з певних особистих доходів; г) мале перекладення податків, які не визначаються кількістю товарів; д) перекладення податку із джерела доходу за можливості його іншого використання. Сучасні дослідники (В. Л. Андрущенко, В. М. Пушкарьова та ін.) наголошують на теоретичному змісті законів Р., що пов'язаний з розробкою термінології перекладення, його понятійного апарату: перекладення від продавця до покупця; перекладення від споживача до продавця; уникнення податку шляхом відмови від споживання об'єкта обкладання податком.

У галузі історії економічної та фінансової думки й економічної історії найбільш відомі праці Р.: «Нариси камералістичної науки та науки про народне господарство» (Grundriss der Kameralwissenschaft u. Wirtschaftslehre, 1823).

«Про камеральні науки, їх характер і складові» (Ueber die Kameralwissenschaft, Entwicklung ihres Wesens und ihrer Teile, 1825).

«Історія плуга» (Geschichte des Pfluges, 1845).

«Про сільське господарство Рейн-Пфальцу і особливо в Гейдельберзькій окрузі» (Ueber die Landwirtschaft der Rheinpfalz und insbesondere in d. Heidelberger Gegend, 1830; 2-е вид., 1860).

Ставлення до праць Р. діаметрально протилежне: від тверджень про посередність і неоригінальність (Й. А. Шумпетер) до розгляду його підручника з політичної економії як енциклопедії знань, скарбу й слави німецького народу.

П. М. Леоненко

РЕКІС
ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ
(1898–1937)

Рекис
Александр Александрович

— народний комісар фінансів УСРР (1932–1937).

Народився в родині службовця, закінчив реальне училище. З 19 років брав участь у революційному русі, під час громадянської війни перебував у м. Одесі на підпільній роботі. У 1920 р. Р. призна-

чають на посаду секретаря, згодом — заступника голови Одеського та Київського губвиконкомів. Неодовзі він переходить на роботу в Держплан та Наркомфін, а з 1932 р. стає наркомом фінансів УСРР.

Р. неодноразово ставив питання перед Наркомфіном СРСР про зменшення фінансових планів по податках з населення, вважаючи, що слід послабити податковий тягар саме для дрібних товаровиробників, щоб стимулювати подальший розвиток виробництва. Він вимагав від працівників Наркомфіну та фінансових органів виконання плану, контролював своєчасне надходження товарів до торговельної мережі, що активізувало сплату податків до бюджету з торговельних організацій.

Будучи наркомом фінансів, виступав зі статтями в пресі, де висвітлював завдання, що стоять перед фінансовими органами. Наголошував на необхідності впорядкування й поліпшення фінансової роботи сільських рад за допомогою обласних, районних партійних і радянських органів, а також фінансового апарату. Газета «Вісті ВУЦВК» практично щоквартально публікувала відомості про виконання фінансового плану республікою та областями.

За ініціативою Р. здійснювалися заходи з розширення гласності й прозорості фінансових документів. Фінансові органи мали уважно та оперативно реагувати на публікації в пресі, що стосувалися фінансової роботи.

У липні 1936 р. Р. увійшов до складу комісії з розроблення нової Конституції УРСР. У 1937 р. заарештований за звинуваченням у належності до української націоналістичної терористичної організації й того ж року розстріляний.

У 1957 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР відмінила вирок за відсутністю складу злочину, цього ж року Р. реабілітовано і поновлено в комуністичній партії посмертно.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

**РЖЕПЕЦЬКИЙ
АНТОН КАРЛОВИЧ**
(роки життя невідомі)

*Ржепецький
Антон Карлович*

— відомий громадський і політичний діяч, міністр фінансів Української Держави за Гетьманату (5 травня — 14 грудня 1918 р.).

Нащадок давнього шляхетського роду. До революції 1917 р. займав високі посади: голови землеробського синдикату, директора банку, голови товариства взаємного кредиту, радника Київської міської думи, очільника виборчої комісії для обрання до Державної думи, а під час Першої світової війни — голови так званого Тетянинського комітету, що опікувався біженцями.

Діяльність Міністерства фінансів за керівництва Р. полягала в розв'язанні нагальних питань фінансової політики того часу та спрямовувалася на розбудову вітчизняної фінансової системи й зміну національної валюти. У його програмі пріоритетними завданнями визначено проведення грошової реформи та стягнення податків.

Талановитий організатор, Р. зібрав у Міністерстві фінансів високопрофесійних службовців, залучив до роботи досвідчених фінансистів, створив дієздатний управлінський апарат. Особливу увагу міністр приділяв урегулюванню взаємин усіх відомств з Міністерством фінансів, заощаженню ресурсів держави, фінансовому забезпеченню державних потреб.

Під керівництвом Р. відбувалося становлення вітчизняної системи адміністрування податків. У складі міністерства фінансів були створені департаменти для справляння окремих видів податків. На місцях відновлювалися фіскальні органи у структурі дореволюційних установ з підпорядкуванням

міністерству. Збереглися види податків, справлення яких здійснювалося за Російської імперії. По деяких з них (наприклад, мито на експорт-імпорт) встановлювався старий рівень ставок. Проте по інших, виходячи з потреб держави в нових соціально-економічних умовах, встановлювалися нові, як правило, значно вищі рівні ставок. Ставки поземельного податку та гербового збору були підвищені втричі, промислового податку з торгівельних підприємств та податку на доходи від грошових капіталів — у півтора рази. Упроваджувався податок на нерухоме майно. Підвищили податок на пиво, пресовані дріжджі, цигаркові гільзи, цигарковий папір, сірники, продукти нафтоперероблення (особливо гас).

Було впроваджено фіскальну монополію на цукор та спиртні напої. Купівлю цих товарів казенні управління здійснювали за встановленими цінами з урахуванням витрат виробників, а продаж їх на внутрішньому й зовнішньому ринках — за цінами, що передбачали монопольні надбавки. Ураховуючи значні обсяги продажів, держава від цих операцій мала значні доходи.

Р. акцентував увагу на підвищенні продуктивності праці департаментів, що організовували надходження до бюджету державних прибутків і податків, на поліпшенні організації кредитової канцелярії, яка регулювала обіг готівки та контролювала діяльність приватних банків, на проведеному внутрішніх і зовнішніх державних позик, розрахунків з іншими державами тощо. Було засновано Український державний банк, створено сприятливі умови для діяльності й розвитку приватних банківських та кредитно-ощадних структур і закладів, здійснено досить вигідні для України міжнародні фінансові угоди. Національна валюта протягом існування гетьманату була порівняно стабільною й міцною. Офіційний валютний курс карбованця становив: 1 крб. = 1,33 марки (а на вільному ринку він сягав 1,60–1,70 марки); 1 крб. = 2 австро-угорські крони тощо.

Р. був представником правих політичних сил, належав до прихильників федеративного об'єднання України з Росією. Ще на початку міністерської роботи (травень 1918 р.) він сформулював своє політичне кредо: «Потрібна самостійна Україна. Крим має ввійти до України, як потрібний їй для вільного господарського розвитку». Р. був українським федералістом-русофілом. Проте у своїй практичній роботі на перше місце ставив фахові навички та досягнення результатів від діяльності в ім'я державницької України незалежно від власних політичних переконань.

Під керівництвом Р. складено важливий історичний документ — перший Державний бюджет України на 1918 р., що засвідчив становлення української державності.

Р. був у числі міністрів, які підписали й подали гетьманові П. П. Скоропадському «Записку в справі зовнішньої політики України». У ній порушувалося питання про те, що Україна повинна пов'язувати свої інтереси з інтересами інших держав, які виникли на території колишньої Росії, а на майбутній мирній конференції узагальнити у своїй міжнародній політиці всі інтереси. Обговорення цієї записки спричинило урядову кризу, і Рада міністрів подала у відставку. Згодом, у листопаді 1918 р., сформовано новий уряд Української держави, проросійський, у якому Р. залишився міністром фінансів.

Після падіння влади гетьмана П. П. Скоропадського, за наказом Директорії, Р. разом з деякими колишніми міністрами гетьманського уряду в грудні 1918 р. був заарештований і ув'язнений.

На вимогу представників Антанти в лютому 1919 р. його та інших ув'язнених урядовців звільнили й відправили до Одеси. Подальша доля невідома.

Література: 1. Гай-Нижник, П. П. А. К. Ржепецький — міністр фінансів Української Держави за Гетьманату 1918 року / П. П. Гай-Нижник // Фінанси України. — 2008. — № 3. — С. 117–120.

2. Ярошенко, Ф. О. Історія оподаткування в Україні / Ф. О. Ярошенко, П. В. Мельник, В. А. Андрущенко, В. М. Мельник // Історія оподаткування. — Ірпінь, 2004. — С. 136–137.

Г. О. П'ятаченко, П. М. Леоненко

**РІКАРДО
ДЕВІД**
(1772–1823)

*Ricardo
David*

— найвидатніший економіст класичної політичної економії Англії, ідеї якого з теорії земельної ренти й міжнародного поділу праці ввійшли до золотого фонду економічної думки. Він був послідовником й одночасно активним опонентом окремих теоретичних положень спадщини великого А. Сміта.

Р. походив з іспанської єврейської родини, яка втекла від переслідування інквізиції з Голландії й оселилася в Англії. Йому, уродженцю Лондона, третьому із 17 дітей біржового маклера, не довелося навчатися в коледжі чи університеті, оскільки під впливом батька він з дитинства вивчав основи комерції, допомагаючи в торгових і біржових операціях.

Не маючи систематичної освіти, Р. у 16 років уже був найближчим помічником батька в конторі й на біржі. Спостережливий, кмітливий, енергійний, він ще юнаком став відомою людиною на біржі та в ділових конторах Сіті. Батько доручав йому самостійне ведення справ і був ним задоволений.

Одруження у 21-річному віці без благословення батьків стало для Р. тяжким випробовуванням. Узявши у шлюб з дочкою лікаря-квакера, християнкою, він відмовився від своєї релігії — іудаїзму, але і не сприйняв ідеї квакерської общини, тому вигнаний батьками разом із дружиною. Отже, Р. міг розраховувати тільки на отриману ним професію брокера на біржі.

Йому пощастило лише через 6 років, коли в нього було вже троє дітей (згодом у його родині їх було вісім). Старі ділові зв'язки, природні здібності й талант допомогли йому досягнути успіху в біржових операціях без нагляду батька й досягти достатнього фінансового добробуту, щоб дозволити собі поєднання бізнесової діяльності з вивченням раніше не пізнаних належною мірою математики, природознавства та інших наук.

У наш час на фондових біржах Англії, США та інших країн продаються переважно акції великих приватних компаній. Наприкінці XVIII ст. акціонерних товариств було надзвичайно мало. Операції з акціями Англійського банку, Ост-Індської компанії й кількох інших товариств становили невелику частку біржових операцій, і Р. ними майже не цікавився. Золотим дном для нього, як і для багатьох спритних ділків, виявився державний борг та угоди з облігаціями державних позик. Гра на курсах облігацій стала його першим джерелом збагачення.

У ці роки розпочались операції, з яких згодом розвинулася інвестиційна банківська справа, а з нею становище й влада таких фінансових магнатів, як Ротшільди та Моргани. Заможні фінансисти, об'єднавшись у невеликі групи, брали в уряду замовлення на розміщення нових позик. Прибуток від цих операцій був великим. Р. протягом 10 років постійно брав участь у торгах і кілька разів проводив розміщення позик. Потім Р. полишив справу біржового брокера, поклавши початок своєму капіталу, який становив майже 40 млн франків.

У 1810 р. Р. стає помітною фінансовою фігурою, власником будинку в аристократичному кварталі Лондона та особистої заміської резиденції. Після цього Р. поступово відходить від активної діяльності в бізнесі й перетворюється на великого землевласника й рантьє. Такою є біографія талановитого фінансиста.

Проте Р. був людиною з допитливим розумом і ненаситною жадобою до знань. У віці 26 років він, досягнувши фінансової незалежності й багатства, повертається до науки, яку не міг вивчати в юнацтві.

Із цього часу заможний Р., який займався мінералогією, більшу перевагу почав віддавати політичній економії, «Багатству народів» А. Сміта, шукаючи відповіді на запитання щодо причин матеріального багатства суспільства. У 37 років Р. написав першу економічну статтю.

За свідченнями багатьох дослідників, його пов'язувала багаторічна творча дружба з багатьма вченими-економістами тих часів. Він був у захопленні від праць А. Сміта, сильне враження на нього справив Т. Мальтус, чий «Досвід про закони народонаселення» вийшов першим виданням у 1798 р. Згодом, після особистого знайомства з Т. Мальтусом, він відзначав, що при читанні цієї роботи визнав його ідеї такими виразними й так добре викладеними, що вони пробудили в нього інтерес, який поступався тільки інтересові до уславленої праці А. Сміта. Проте особливо тісні стосунки в нього були тільки з Дж. Міллем — гострим публіцистом і письменником, який працював над соціально-економічними питаннями. Останній увів Р. до кола вчених і письменників, а найголовніше — підштовхнув до публікації перших творів. Окремі дослідники вважають, що якби не Дж. Мілль, то Р. став би не більш як памфлетистом і членом парламенту від однієї з провінцій.

У 1817 р. опубліковано його головну працю «Основи політичної економії та оподаткування». Необхідно звернути увагу на те, що вже в передмові до книги у властивій авторові лаконічній формі висловлюється власне розуміння двох, на його думку, ключових проблем економічної теорії. По-перше, солідаризуючись із А. Смітом, Р. також виділяв у суспільстві три основних класи (власники землі; власники грошей і капіталу; наймані робітники) і три види доходів (рента, прибуток, заробітна плата). По-друге, дав своє трактування головного завдання політичної економії, що полягає, за його словами, у тому щоб визначити закони, які керують розподілом доходів.

Ще однією важливою віхою в біографії Р. є заснування в 1821 р. першого в Англії клубу політичної економії.

Помер Р. у віці 51-го року в маєтку графства Глостершир.

П. І. Юхименко, С. В. Бойко

С

**САКС
ЕМІЛЬ**
(1845–1927)

*Sachs
Emil*

— видатний австрійський учений-економіст, фінансист, представник австрійської школи фінансової науки. Професор Празького університету.

Становлення і розвиток фінансової науки С. поставив у пряму залежність із розвитком економічної теорії, зокрема її маржиналістським напрямом. Указував на єдність методів дослідження економічної теорії та фінансової науки з позицій теорії граничної корисності. Став основоположником загальної теорії фінансової науки та фінансового господарства на базі цієї теорії (книга «Основи теоретичного державного господарства» — *Grundlegung der theoretischen Staatswirtschaft*, 1887). У сучасній фінансовій літературі ця піонерна праця справедливо розглядається як учення про державні фінанси в суб'єктивно-психологічній інтерпретації (В. П. Андрущенко, В. М. Пушкарьова та ін.), що дала поштовх потужному руху в галузі теоретичних досліджень фінансів.

Критично ставився до класифікації економічних наук та визначення в ній місця фінансової науки засновником австрійської школи К. Менгером. С. підтримував виокремлення фінансової науки в самостійну галузь знання, але вважав помилковою точку зору К. Менгера про фінансову науку як прикладну. Відносив політичну економію та фінансову науку до розряду точних наук. Проте, на думку вченого, фінансову науку необхідно перебудувати на засадах маржиналізму, як це було здійснено в економічній теорії (політичній економії) в останній третині XIX ст. В основу перебудови покладено теоретичне трактування колективних (суспільних) потреб як перетвореної форми індивідуальних потреб, задоволення яких здійснюється на державно-суспільному рівні за рахунок національного багатства і національного доходу. Суб'єктивна цінність визначає економічні закони функціонування державно-суспільного рівня. З урахуванням матеріального стану й напруженості потреб споживачі дають суспільним потребам різні суб'єктивно-психологічні оцінки, а їх сукупність через механізм суспільного вибору визначає загальний обсяг доходів та витрат. Фінансові відносини між державою і суспільством (сукупністю індивідів) пояснював їх взаємовигідністю. Тому оподаткування вважав фіскальним процесом колективної оцінки суспільних благ, за якого рівень податків залежить від граничної корисності доходів, вартості майна та споживання платників податків, що відчужуються через податкову систему. Про абсолютну суму податків не можна сказати нічого певного, окрім того, що відносна сума їх знаходиться у співвідношенні з граничною корисністю багатства, яке має в розпорядженні платник. На його думку, загальні інтереси, як однакові для всіх, можна забезпечити в найбільшій мірі, досяжній за даних умов, шляхом мінімальних затрат обмежених ресурсів з боку всіх. Окрім того, оскільки кожен має ідентичну

потребу в цій загальній меті, витрати можуть бути розподілені взаємовигідно, тобто всі частки мають однакову суб'єктивно рівновелику цінність.

Ставлення науковців до концепції прогресивного податку *S.*, що ґрунтувалась на економічній основі відчужуваних цінностей, неоднозначне. У ортодоксальній марксистській літературі дослідження вченого традиційно розглядалися з класової, партійної точки зору як «апологетичні», «вульгарні» тощо та виключались з наукового доробку в радянський період. Не знайшли вони підтримки й у так званих просоціалістичних дослідників (А. Лорія та ін.). Зокрема, А. Лорія вважав, що для обґрунтування прогресивного податку недостатньо припущення про зворотне співвідношення граничної корисності доходу і всієї його суми. За таких умов відповідним до справедливості був би пропорційний податок, як такий, що бере від кожного платника пожертву рівної корисності. Встановлення прогресивного податку вимагає більш ніж пропорційного спадання граничної корисності доходу порівняно з його збільшенням. Виключно в цьому випадку сума, яку відбирають в окремих платників, і яка повинна виражати для кожного з них втрату однакової сукупності корисності, буде більш ніж пропорційною порівняно з їхнім майном. Висновок А. Лорія зводився до того, що концепція *S.* обмежує сферу застосування прогресивного податку більшою мірою, ніж стара школа. Відомий російський дослідник історії фінансової думки і політики доходів професор В. М. Пушкарєва погоджується з критикою теорії *S.* і вважає, що маржиналістська школа та її основний інструментарій граничних величин не здатні об'єктивно обґрунтувати прогресивне оподаткування. Проте заслуга цієї школи полягає в тому, що вона зробила ще один крок до об'єктивного тлумачення змісту платоспроможності, вичерпавши можливості її аналізу із суб'єктивних позицій. Усі обґрунтування теорії побудовані виключно на економічних принципах.

- Література:* 1. *Sachs, E.* The Valuation Theory of Taxation / E. Sachs // Classics in the Theory of Public Finance / ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock.— London : Macmillan; New York : St Martin's Press, 1967.
2. *Андрущенко, В. Л.* Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів / В. Л. Андрущенко.— Л. : Каменяр, 2000.— 305 с.
3. *Пушкарєва, В. М.* История финансовой мысли и политики налогов / В. М. Пушкарєва.— М. : Инфра-М, 1996.— 192 с.

П. М. Леоненко

**САЛАМОН
ЛЕСТЕР М.**
(н. 1943)

*Salamon
Lester M.*

— відомий сучасний американський учений-економіст, юрист, один із провідних дослідників економіки некомерційного сектору.

Навчався в коледжі (1966–1967), Університеті Вандербільта (1970–1973), Університеті Дюка (1977–1980). У 1964 р. закінчив Принстонський університет й отримав ступінь бакалавра з економічних і політичних наук. Ступінь доктора філософії в галузі державного управління отримав у Гарвардському університеті (1971).

Працював заступником директора Американського відомства управління та бюджету (м. Вашингтон, 1977–1979), директором Центру досліджень керівництва та управління у Вашингтонському міському інституті (1980–1986), де очолював інститутський проект дослідження некомерційного сектору. Впродовж 1987–1997 рр.— директор заснованого ним Інституту досліджень по-

літики й водночас професор Школи мистецтв та науки Університету Дж. Хопкінса (штат Меріленд, США). З 1997 р. — директор наукового Центру досліджень громадянського суспільства Інституту вивчення політики при Університеті Дж. Хопкінса. Продовжував працювати професором Школи мистецтв та науки в цьому ж університеті.

С. автор і співавтор більше як 20 книг та сотень статей, у яких досліджуються проблеми громадянського суспільства, некомерційного сектору (НС) та організацій громадянського суспільства (ОГС) у США й інших країнах світу. Серед найвідоміших його праць: «Федеральний бюджет і некомерційний сектор» (The Federal Budget and the Nonprofit Sector, 1982), «Уряд та некомерційний сектор у сучасній державі добробуту» (Government and the Nonprofit Sector in the Modern Welfare State, 1996), «Інструменти уряду: посібник з нового управління» (The Tools of Government: A Guide to the New Governance, 2002), «Глобальне громадянське суспільство : Огляд» (Global Civil Society: An Overview, у співавторстві, 2003; видання угорською 2003), «Глобальне громадянське суспільство: величина некомерційного сектору» (Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector, у співавторстві, 2004; видання китайською 2007), «Переосмислення корпоративного соціального зобов'язання: уроки Латинської Америки» (Rethinking Corporate Social Engagement: Lessons from Latin America, 2010) та ін. Окремі з них удостоєні нагород як кращі публікації в галузі досліджень НС та ОГС.

С. — засновник емпіричних досліджень некомерційного сектору в США, провідний фахівець у галузі вивчення альтернативних урядовій діяльності засобів некомерційного сектору. Науково-дослідницька діяльність С. відображає зростання уваги зарубіжних учених до аналізу різних аспектів громадянського суспільства й місця в ньому НС та ОГС або некомерційних організацій (НКО). Активність науково-дослідної роботи в цій сфері обумовлена, насамперед, піднесенням громадянської активності наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., збільшенням впливу громадських організацій, іншими новими тенденціями, характерними для розвитку некомерційного сектору в США та інших країнах світу.

Наукові дослідження С. веде в двох площинах: теоретичне осмислення громадянського суспільства та його елементів і кількісне вивчення цих феноменів у нових соціально-економічних умовах. Кількісні дослідження ведуть на національному, регіональному та міжнародному рівнях з використанням новітніх аналітичних і статистичних методів аналізу, зазвичай, в порівняльному контексті. Конкретна тематика досліджень досить широка: з'ясування сутності та структури громадянського суспільства; відносини між складовими громадянського суспільства, що формують його структуру; відносини між громадянським суспільством і ОГС та зовнішнім середовищем; причини і джерела виникнення та функціонування ОГС; методи дослідження ОГС і НС; досягнення ОГС і НС тощо. Водночас С. зазначає, що «протягом тривалого часу громадянські організації були своєрідним втраченим континентом на соціальній карті світу», а тому необхідно ліквідувати цю лагуну в наукових знаннях.

Виникнення і функціонування НС та ОГС С. і його прихильники (В. Соколовські, Р. Ліст, М. Хеддок та ін.) пояснюють з позицій теорії (або моделі), в основі якої лежить аналіз особливостей попиту на створювані ОГС блага. Згідно з цією теорією, добровільні організації виникають та діють як відповідь на «провали» ринку, тобто його неспроможності економічно ефективно забезпечувати виробництво і надання тих або інших послуг, або за аналогією на «провали» держави, тобто неспроможність державних установ досягнути поставлених цілей.

До «провалів» ринку і держави, що визначають основними причинами виникнення НС та ОГС, вчений пропонує додати і «провали» волонтерства. Серед них С. вирізняє: «філантропічну не-

достатність» (неадекватність масштабів завдань добровільних пожертвувань), «філантропічну обмеженість» (концентрація зусиль на задоволенні потреб тільки окремих груп), «філантропічний патерналізм» (постійна безкоштовна підтримка окремих громадян і (або) груп, яка полишає їх стимулів до самостійності) і «філантропічне аматорство» (відсутність професіоналізму, отже, ефективності в процесі надання послуг громадянам). С. вважає, що багато із цих «провалів» — результат урядової політики, яка гальмує (або недостатньо сприяє) розвитку добровільної діяльності.

Для визначення НКО застосовані такі критерії: інституціонально-закріплена структура; автономний статус (проте допускається можливість використання в діяльності організацій державного фінансування); відмова від розподілу отримуваних організацією доходів серед її засновників, керівників і членів; самоуправлінський характер; опора на добровільні пожертвування та волонтерську працю.

Джерела фінансування некомерційних організацій різноманітні — бюджетні засоби, приватні та кооперативні фонди, доходи від діяльності власне організацій. Структура цих джерел значно змінилася, а саме — суттєво збільшилася частка надходжень від власної діяльності. Доходи, отримані від надання послуг, капіталовкладень, та членські внески становили 53 % доходів НКО. Державні асигнування склали в середньому 35 %, а філантропія різних видів становила лише 12 % доходів. Отже, зміцнилася фінансова незалежність і самостійність ОГС. У США функціонує 65 тис. благодійних фондів, які щорічно надають понад 30 млрд дол. грантів на соціальні, культурні, освітні та наукові цілі. Включення до розділу «філантропія» внеску волонтерів суттєво змінює співвідношення доходів НКО: частка філантропії зростає з 12 до 35 %, частка державних коштів знижується до 27 %, а частка доходів самих організацій — до 38 %.

Проте це характеристика ОГС переважно з позицій ресурсного аспекту, тобто з боку доходів і витрат, і лише опосередковано свідчить про їх значення з позицій економічних результатів. У своєму дослідженні С., Л. Хімс і К. Чіннок аналізують результативність діяльності ОГС у сфері виконання ними різних функцій громадянського суспільства. Вчені звертають увагу на таку роль неприбуткового сектору: 1) поліпшення якості послуг, забезпечення більшої рівності споживачів, зменшення витрат, пов'язаних із наданням послуг, покращання спеціалізації й обслуговування; 2) зростання інновацій, що реалізуються за рахунок більшої гнучкості некомерційних структур, їх спроможність здійснювати технологічні та продуктивні інновації, діяти за новими «соціальними» технологіями; 3) ініціювання й поширення соціальних змін, які ОГС здатні реалізувати, пов'язуючи окремих індивідів із політичним процесом, представляючи їх інтереси, відстоюючи права тощо; 4) сприяння розкриттю якостей особистості й розвитку лідерства шляхом участі у різних некомерційних організаціях; 5) формування соціального клімату і сприяння демократизації суспільства.

Під керівництвом С. з 1991 р. ведуться інтенсивні дослідження в галузі економічного розвитку некомерційного сектору та некомерційних організацій. Мета досліджень — з'ясувати загальні закономірності, тенденції та особливості діяльності НС як важливої складової сучасного суспільства, що функціонує поряд з державними органами влади і відповідними організаціями та приватним сектором. В багатьох міжнародних дослідженнях та офіційних документах низки держав поняття «некомерційний сектор» ідентичне до термінів «третій», «неурядовий» і «суспільний» сектор. На відміну від державного сектору, НС не пов'язаний з державними витратами на своє утримання, водночас на відміну від приватного сектору, НС не націлений на виробництво та отримання прибутку. Тому його розглядають як «серединний» шлях розвитку, що є проміжним між ринком і державою. В науковий обіг введені такі поняття як «некомерційний», «добровільний сектор»,

«громадянська участь», «між секторне партнерство» та багато інших. Прихильники НС вважають, що він не має основних негативних ознак, що характерні для двох інших секторів — бюрократизації, закритості державного апарату і комерціалізації приватного сектору, що полягає у його спрямованості на отримання прибутку як головної мети діяльності.

Під керівництвом С. виконані проекти наукового Центру при Університеті Дж. Хопкінса «Глобальне громадянське суспільство». Результати їх опубліковані в кількох томах у 1999–2004 рр. С. та інші виконавці проекту показали, що у восьми досліджуваних ними країнах (Австралія, Бельгія, Канада, Нова Зеландія, США, Франція, Чехія та Японія) темпи розвитку НС помітно випереджують темпи зростання економіки в цілому. НС посів помітне місце на ринку праці: у ньому зайнято 39,5 млн осіб, з яких 22,7 млн (57 %) — оплачуваний персонал, а 16,8 млн (43 %) — волонтери. Працівники НКО становлять 4,4 % економічно активного населення, що в 10 разів перевищувало зайнятість у текстильній промисловості та в сфері комунальних послуг, а також у 5 разів більше, ніж у харчовій промисловості.

В результаті досліджень НС у 35 країнах Європи, Азії, Африки та Америки виконавці проекту зробили висновок про чітко виражену регіональну специфіку НС. Частка працівників НКО в економічно активному населенні коливалася від 14 % (Нідерланди) до 0,4 % (Мексика). Помітними були також відмінності у волонтерській участі. В розвинених країнах частка волонтерів в економічно-активному населенні в середньому становила 2,7 %, а в країнах, що розвиваються — лише 0,7 %. Водночас досить висока частка участі добровольців в НКО свідчить про їх здатність залучати до своєї діяльності значні маси населення і про наявність потужного потенціалу некомерційного сектору та організацій громадянського суспільства.

С. бере активну участь у роботі ОГС як член ради Мерілендської асоціації некомерційних організацій, член ради комісії з наукового вивчення філантропії та некомерційного сектору. Він член редакцій журналів «Волонтери» (Voluntas), «Адміністрація і суспільство» (Administration and Society), «Огляд суспільства та громадського управління» (Society, Public Administration Review), «Щоквартальник некомерційного та добровільного сектору» (Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly).

Основні наукові праці:

«Федеральний бюджет і некомерційний сектор» (The Federal Budget and the Nonprofit Sector, 1982).

«Уряд та некомерційний сектор у сучасній державі добробуту» (Government and the Nonprofit Sector in the Modern Welfare State, 1996).

«Інструменти уряду: посібник з нового управління» (The Tools of Government: A Guide to the New Governance, 2002).

«Глобальне громадянське суспільство : Огляд» (Global Civil Society: An Overview, співавт., 2003).

«Глобальне громадянське суспільство: величина некомерційного сектору» (Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector, співавт., 2004).

«Переосмислення корпоративного соціального зобов'язання: уроки Латинської Америки» (Rethinking Corporate Social Engagement: Lessons from Latin America, 2010).

Література: 1. *Израелян, Е. В.* Диалог государства и общественности : Опыт Канады / Е. В. Израелян. — М. : ИСКРАН, 2006.

2. *Израелян, Е. В.* Некоммерческий сектор в зеркале статистики : Международный и канадский опыт / Е. В. Израелян // США — Канада : Экономика, политика, культура. — 2008. — № 6. — С. 113–127.

3. *Чухно, А. А.* Інституціонально-інформаційна економіка / А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. — К. : Знання, 2010. — С. 547–563.

П. М. Леоненко

**САРДЖЕНТ
ТОМАС ДЖОН**
(н. 1943)

*Sargent
Thomas John*

— відомий американський учений-економіст, один із засновників нової класичної макроекономіки.

Народився в м. Пасадена (штат Каліфорнія, США). Ступінь бакалавра отримав у Каліфорнійському університеті (1964), а доктора філософії — в Гарвардському університеті. Професор Меніотського університету (1975–1987), згодом Чиказького та Нью-йоркського університетів.

Найвідоміші праці С.: «Раціональні очікування та динаміка гіперінфляції» (Rational Expectations and the Dynamics of Hyperinflation, спільно з Н. Волласом, 1973), «Після кейнсіанської макроекономіки» (After Keynesian Macroeconomics, спільно з Р. Лукасом, 1978), двотомник «Раціональні очікування та економетрична практика» (Rational Expectations and Econometric Practice, спільно з Р. Лукасом, 1981), «Раціональні очікування та інфляція» (Rational Expectations and Inflation, 1986), «Динамічна макроекономічна теорія» (Dynamic Macroeconomic Theory, 1987). Автор актуального підручника «Макроекономічна теорія» (Macroeconomic Theory, 1979).

У працях С. розкриті причини відходу представників економічного неоконсерватизму від кейнсіанської теорії та практики, характерні риси теорії раціональних очікувань (ТРО), суть наукової революції раціональних очікувань, відмінності кейнсіанської та нової класичної макроекономіки, ТРО й монетаризму тощо. Наукові дослідження в галузі макроекономіки С. здійснює у двох взаємопов'язаних аспектах: розкриття загальних положень, спільних для теорій економічного неоконсерватизму (монетаризм, теорія економіки пропозиції, ТРО), та особливих положень, характерних для ТРО.

Загально визнано, що С. належить до основоположників нової класичної школи. В літературі немає єдиної назви цієї важливої школи сучасної економічної думки. Вживаються такі назви: теорія макрораціональних очікувань (Ф. Модільяні), нова класична макроекономіка (Дж. Тобін), відгалуження монетаризму з раціональними очікуваннями (Б. Маккаллум), школа Лукаса — Сарджента — Воллеса (К. Гувер) та ін. У цих назвах відображені різні ознаки школи — від її персонального складу (Р. Лукас, С. і Н. Воллес — провідні представники) до гіпотези про раціональний характер очікувань ринкових суб'єктів. Школа формувалась у середині 1970-х рр. і була безпосередньою реакцією на неспроможність макроекономічного регулювання економіки з позиції кейнсіансько-неокласичного синтезу приборкати стагфляцію.

В основу ТРО покладені три фундаментальні передумови: раціональний характер формування сподівань господарських агентів, згідно з яким останні ефективно й цілеспрямовано використовують усю наявну інформацію для прогнозуванні майбутнього розвитку кон'юнктури і ґрунтують на них сподіваннях свої рішення; гнучкість ставок заробітної плати і цін; високий ступінь конкурентності ринків (товарів і економічних ресурсів) та їхня здатність швидко та повністю «позбуватися» від надлишків, у результаті чого для системи характерний стан постійної рівноваги.

На думку авторів ТРО, ринки постійно перебувають у стані рівноваги й попит дорівнює пропозиції, оскільки механізм ринкового саморегулювання оперативно ліквідує будь-як відхилення в їхньому співвідношенні. Концепція раціональних очікувань передбачає, що в умовах конкуренції починають діяти всі важелі саморегулювання, які ефективно налаштовують економічну систему та забезпечують її рівновагу. Прихильники даної теорії вважають, ще коливання виробництва чи зайнятості найбільш характерні, переважно на рівні фірми або галузі. В рамках національної економіки переважає тенденція до їхнього вирівнювання.

Подані вище теоретико-методологічні положення становлять, за термінологією основоположника наукових парадигм Т. Куна, «жорстке ядро» ТРО, тобто положення, що залишаються незмінними, непорушними за будь-якого розвитку та еволюції теорії. До «захисного поясу» ТРО, тобто положень, що можуть зазнавати змін у процесі розвитку теорії під впливом різноманітних обставин, насамперед змін соціально-економічних умов, належать такі характерні ознаки: 1) економічні суб'єкти орієнтуються на реальні, а не номінальні значення економічних змінних; 2) передавання всієї інформації економічним суб'єктам здійснюється тільки через механізм ринкових цін; 3) визнання довготермінової нейтральності грошей (незалежності реальних і номінальних величин); 4) джерело порушень у системі — випадкові непередбачувані коливання грошової маси, які породжують коливання номінального рівня цін.

Положення ТРО стали також основою для розроблення теорії ціноутворення на фондовому ринку, основою якої є поняття ефективних ринків; теорії споживання, заснованої на концепції перманентного доходу, моделі згладжування податків і моделі ділових циклів, заснованої на концепції помилки очікування.

С. та інші провідні представники нової класичної школи (Р. Лукас, Н. Воллес) вказують на тісний генетичний зв'язок із монетаризмом у позитивному й нормативному аспектах. На формування їхніх поглядів значний вплив справили праці лауреатів Нобелівської премії з економіки М. Фрідмена й Е. Фелпса кінця 1960-х рр., у яких введено поняття природної норми безробіття як точки рівноваги, що досягається внаслідок оптимізації поведінки агентів, що господарюють. Відштовхуючись від нього, нові класики ключовими для себе обрали поняття природного рівня цін і природного рівня виробництва та продуктів. Також нові класики поділяють монетаристське правило щорічного стійкого зростання грошової маси як найдоцільнішу форму економічної політики. Водночас у літературі наголошується: «Хоча нова класична макроекономіка виросла в 1970-х рр. із монетаристської макроекономіки і вміщує певні елементи (наприклад, монетаристське тлумачення інфляції), необхідно її розглядати як школу мислення, відособлену від ортодоксального монетаризму».

Однією з важливих відмінностей між теоріями монетаризму і ТРО є різні трактування їх представниками кривої Філіпса, яка за переконаннями перших відображає обернену залежність між рівнем інфляції та безробіття. На думку монетаристів (М. Фрідмен та ін.), у довготерміновому періоді капіталістичній економіці притаманний природний рівень безробіття та інфляції, який встановлюється у результаті дії ринкових сил і відповідає стану економічної рівноваги. Будь-яке безробіття, що перевищує природний рівень, монетаристи розглядали як добровільне, пов'язане з відхиленням заробітної плати від рівноважного рівня, але при цьому ігнорувалися питання короткотермінової динаміки, що дало поштовх до нових теоретичних пошуків у рамках основних монетаристських постулатів. Наслідком стало посилення впливу прихильників ТРО, які вважають, що крива Філіпса не відповідає реальності ні в короткотерміновому, ні в довготерміновому періодах, тобто має місце природний рівень безробіття.

Щодо нормативного аспекту, то нова класична макроекономіка «намагається показати даремність кейнсіанської політики управління попитом і замість цього фокусує увагу на економіці пропозиції». На думку С. та інших представників нової класичної школи, споживачі, підприємці, робітники розуміють, як функціонує економіка, та мають можливість використати доступну інформацію для прийняття таких рішень, які найкраще будуть відповідати їхнім особистим інтересам. Агенти, що господарюють, спроможні правильно оцінити майбутні заходи уряду у відповідь на шоки, що виникають, та своєчасно та правильно реагувати на дії уряду. Відмінність між монетаризмом

і новою класичною школою такі: перші наголошують у цій сфері на «необізнаності», а нові класики — на «знанні»; у перших свої рішення суб'єкти ринку виводять із минулих спостережень, а у других — із прагнення передбачити майбутні тенденції економічного розвитку й відобразити їх у своїх рішеннях, господарських контрактах тощо. Тим самим нібито суттєво обмежуються можливості держави в галузі перерозподілу доходів і послаблюється стимулюючий ефект економічної політики.

Помітна риса розвитку сучасних економічних теорій — це те, що він відбувається у гострому протиборстві їх представників, зіткненні різних аргументів та контраргументів. Розвиток практично кожної економічної теорії супроводжується її критикою з боку прибічників інших теорій та напрямів економічної думки. Переважна більшість представників сучасної економічної науки оцінює таке явище як позитивне. Не стали винятком і теоретичні погляди С. та інших представників ТРО. В економічній літературі широко констатується факт аргументованої критики теорій нової класичної школи, зокрема ТРО.

Серед основних контраргументів найчастіше вживаються такі: 1) нереалістичність передумови про раціональний характер поведінки агентів, що господарюють («людині з вулиці» приписують здатність добре орієнтуватися у функціонуванні сучасної ринкової економіки, в її внутрішньому механізмі та зв'язках між окремими елементами суспільного відтворення, правильно передбачити майбутній розвиток ринкової кон'юнктури); 2) нереалістичність припущення про чисто конкурентні ринки та їх миттєві очищення від надлишкових товарів шляхом швидкого пристосування цін, тобто допущення про гнучкість цін та заробітної плати; 3) вплив економічної політики на рівень виробництва і зайнятості (на противагу твердженням представників ТРО про неефективність політики внаслідок реакції людей на її очікувані результати насправді грошово-кредитна й фіскальна політика реально сприяють стабілізації економіки, тому дискретна політика протиставляється монетарному правилу як ефективніший інструмент впливу на функціонування економіки).

Незважаючи на критику, внесок представників ТРО в економічну теорію визначається переосмисленням макроекономічної політики. Неоконсервативні доктрини сформульовано в конкретних країнах, і вони найбільшою мірою сприяли вирішенню проблем саме цих країн. Їхня успішна реалізація можлива не всюди й не завжди. Для цього необхідна не лише політична воля влади, але й відповідні економічні умови, рівень розвитку країни, належні історичні, національні, інституційні та інші чинники.

Основні наукові праці:

«Раціональні очікування та динаміка гіперінфляції» (Rational Expectations and the Dynamics of Hyperinflation, співавт., 1973).

«Після кейнсіанської макроекономіки» (After Keynesian Macroeconomics, співавт., 1978).

«Раціональні очікування та економетрична практика» (Rational Expectations and Econometric Practice, співавт., 1981).

«Раціональні очікування та інфляція» (Rational Expectations and Inflation, 1986).

«Динамічна макроекономічна теорія» (Dynamic Macroeconomic Theory, 1987).

«Макроекономічна теорія» (Macroeconomic Theory, 1979).

Література: 1. Блауг, М. Сто великих економістів до Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Економ. шк., 2005.— С. 262–263.

2. Чухно, А. А. Сучасні економічні теорії / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко.— К. : Знання, 2007.— С. 765–767, 772–774.

П. М. Леоненко, Н. Ю. Мариненко

**САХНОВСЬКИЙ
ГЕОРГІЙ ЛЕОНІДОВИЧ**
(1905–1988)

*Сахновский
Георгий Леонидович*

— народний комісар фінансів УРСР (1944–1946), міністр фінансів УРСР (1946–1951).

Народився в селянській родині. Трудову діяльність розпочав із сімнадцяти років. У 1931 р., після закінчення Харківського фінансово-економічного інституту, вступив до аспірантури, працював завідувачем кафедри та деканом цього інституту. У 1935 р. очолив Одеський кредитно-економічний інститут.

З початку Великої Вітчизняної війни знаходився в діючій армії, був політруком роти, згодом призначений начальником відділу фінансового управління армії. У 1943 р. обіймав посаду заступника наркома, а з 1944 р. — наркома фінансів УРСР.

Діяльність С. на посаді наркома фінансів та міністра фінансів УРСР припала на важкі для економіки України воєнні та повоєнні роки. Зруйноване війною промислове виробництво республіки сягало лише 26 % довоєнного рівня, а прямі збитки від гітлерівської окупації України — 285 млрд крб. (у діючому на той час масштабі цін). Для відбудови зруйнованого народного господарства необхідно було в стислі строки мобілізувати значні матеріальні ресурси та кадри. Потрібно було майже наново створювати фінансову систему республіки, у галузі відчувався брак кваліфікованих працівників.

Після закінчення війни гостро постала проблема своєчасності внесення податків і платежів до бюджету. Сплата податків, особливо в сільській місцевості, проходила з великим напруженням: господарства й садиби колгоспників, зруйновані під час війни, відновлювалися повільно, для цього не вистачало будівельних матеріалів, сільськогосподарського інвентарю, селяни не одержували гроші за відпрацьовані в колгоспі трудовні. Таким чином, доходи колгоспників, переважно від підсобного господарства, були досить незначними, а питома вага податків у бюджеті селянської родини зростала. Оподатковувалося все, що було в господарстві, навіть плодові дерева. Незважаючи на це уряд вимагав від радянських фінансових органів забезпечення повної сплати податків. Питання несвоечасних надходжень до бюджету щоквартально розглядалося на засіданнях колегії Міністерства фінансів УРСР.

Тривала діяльність С. на посаді міністра фінансів УРСР, послідовне проведення ним виробленої фінансової політики сприяли належному виконанню завдань п'ятирічок, успішній відбудові та подальшому розвитку народного господарства високими темпами, підвищенню народного добробуту та життєвого рівня трудящих.

С. дбав про економне витрачання коштів. Вимоги міністерства, очолюваного ним, щодо дотримання бюджетної дисципліни були жорсткими. Щорічно ревізувалася правильність витрачання коштів бюджетними установами і сільськими радами.

Приділяв велику увагу підготовці кадрів для фінансової системи. Організовувалися короткострокові курси, семінари, поширювалося заочне навчання у фінансових технікумах і вузах. Саме у цей час (1944–1950) започатковано створення навчальних закладів Міністерства фінансів: Чернівецького та Одеського фінансових технікумів.

Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, сімома медалями, Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Помер у 1988 р. в м. Києві.

Г. О. П'ятаченко, П. М. Леоненко

СЕЙ
ЖАН БАТИСТ
(1767–1832)

Say
Jean Baptiste

— французький економіст, представник класичної школи політичної економії.

Народився 5 січня 1767 р. у родині ліонського купця. З дитинства багато займався самоосвітою, особливо наполегливо вивчав політичну економію. Вважав, що ідеї книги А. Сміта «Багатство народів» (1776) заслуговували популяризації на благо як Франції, так й усього людства. Це видання справило вирішальний вплив на формування світогляду вченого-економіста. На відміну від утопістів-соціалістів, а потім і марксистів, які вибирали з вчення А. Сміта передусім положення про експлуатацію робітничого класу капіталістами і землевласниками, С. виокремив положення про взаємозв'язок і взаємозумовленість праці, капіталу і землі як основних факторів суспільного виробництва й утворення вартості суспільного продукту.

Подоланню фізіократичного ухилу поглядів сприяли ділові подорожі до Англії, де, на відміну від його країни, у господарстві та політичній економії на перший план висувалися вже індустріальні, а не аграрні проблеми. Після повернення з Англії у 1789 р. С. вступив до одного зі страхових товариств, ставши секретарем адміністратора Клавера — майбутнього міністра фінансів (1792). Три роки потому (1792) С. приєднався до якобінців, вступив волонтером у революційну армію, яка воювала з європейськими монархами на західних кордонах Франції. Згодом, у 1794 р., залишив військову справу, випробовував себе на посаді редактора солідного журналу, перебуваючи у вирі соціально-політичного життя країни до 1799 р.

Незалежність й неординарність суджень молодого С., критична оцінка економічної діяльності уряду сприяли його чиновницькій кар'єрі — у 1799 р. він призначений членом трибунату в комітеті фінансів. Безперечно, практичний досвід у вищій сфері державної економічної служби й глибинні знання теоретичних розробок у галузі економічної думки в поєднанні з належним сприйняттям концепції економічного лібералізму А. Сміта допомогли С. у написанні власних робіт у галузі теорії та практики розвитку народного господарства.

Перші здобутки С. у теорії економічної науки мають переважно національне значення. Як відомо, у Франції в середині XVIII ст. з'явилися і здобули широку популярність фізіократичні економічні теорії, які продовжували домінувати в економічній думці країни, незважаючи на появу в 1802 р. французького перекладу «Багатства народів» А. Сміта. Подолати стереотипи фізіократизму співвітчизників зміг саме С. завдяки одній зі своїх ранніх, проте змістовних, робіт («Трактат політичної економії, чи просте викладення способу, яким створюються, розподіляються і споживаються багатства», 1803). Це була книга, що, на перший погляд, лише повторювала й інтерпретувала ідеї А. Сміта. Після її видання С., як і його англійські колеги, продовжував працювати над удосконаленням цієї праці, неодноразово доповнюючи і переробляючи її для повторних видань, яких за життя автора було здійснено п'ять. Унаслідок таких переробок цей твір став кращим з усіх аналогічних, залишився основною науковою працею творчого доробку дослідника.

Незважаючи на величезний успіх згаданої книги, перерва між першим та другим виданнями становила більше десяти років. Причиною було те, що центральна ідея «Трактату політичної економії» (про економічний лібералізм) визначена автором настільки чітко й недвозначно, що її реалізація, особливо в аспекті невтручання держави в економіку і перебудову господарського життя, позбавила б військово-промислове керівництво в управлінні тодішньою Францією реальної

повноти влади. Адаже на знак невизнання нового режиму С. свідомо пішов на конфлікт зі своїм керівництвом, відмовившись схвалити фінансові проекти першого консула трибунату в другому виданні своєї праці, що готувалося до друку. Сам консул, занепокоений волею С., не тільки заборонив видання «Трактату політичної економії», але й виключив його автора з трибунату, призначив його на нижчу посаду. Так С. потрапив у багаторічну опалу.

Проте невгамовний С. вирішив відкрити власну текстильну мануфактуру, налагодивши її роботу на основі передової англійської техніки. У 1812 р., продавши мануфактуру, повернувся до м. Парижа, щоб на зароблені кошти здійснити друге видання свого «Трактату політичної економії». Воно з'явилося вже після падіння Наполеона і реставрації Бурбонів у 1814 р., потім вийшли ще три інші видання — у 1817, 1819 і 1826 рр. відповідно. Згодом праця була перекладена багатьма мовами та принесла С. визнання найвидатнішого економіста Франції.

Зміни, що відбувалися у Франції з падінням режиму Наполеона, реабілітували ім'я С. як ученого-економіста і громадського діяча. Він був визнаний новим урядом. С. легко відмовився від республіканізму своєї юності і став віддано служити Бурбонам. Із запалом продовжив роботу над своїми творами з політичної економії, виступав з лекціями з політичної економії, демонструючи мистецтво систематизації, популяризував основні положення економічної теорії. Уже у 1816 р. в м. Атені читав курс лекцій з політичної економії, у 1817 р. випустив у світ «Катехізис політичної економії». З 1819 р. у Консерваторії мистецтв і ремесел розпочав читання лекцій спеціально введеного для нього урядом Реставрації курсу індустріальної економіки. Ці лекції були надзвичайно популярними. Майстер популяризації і систематизації, він подавав складний матеріал ясно й доступно. У цьому йому сприяло те, що вчений був не тільки буржуазним інтелектуалом, але й буржуа-практиком, знавцем конкретних потреб свого класу.

Економічну науку розглядав як джерело практичної мудрості для буржуа-підприємця. Він умів зводити політичну економію до проблем організації виробництва і збуту, управління підприємствами. Особливо важливу роль у ринковому господарстві відводив особистості підприємця, якого наділяв рисами сміливого новатора, здатного найефективніше об'єднати у процесі виробництва капітал і працю.

З 1830 р. і до останніх років життя очолював спеціально створену для нього кафедру політичної економії в Коллеж де Франс, ставши засновником власної школи економічної думки, яку пізніше представляли Ф. Бастіа, М. Шевальє, Ш. Дюнуайє та інші відомі постаті. За кілька років до своєї смерті (1828–1829) С. видав підсумкову працю життя «Повний курс практичної політичної економії» у шести томах, у якій намагався відобразити насамперед практичну значущість економічної теорії, що ґрунтується на принципах економічного лібералізму, невтручання в економіку ззовні.

З повагою і симпатією до С. ставився його сучасник Д. Рікардо, який до своєї смерті продовжував інтенсивне листування. У «Основах політичної економії» Д. Рікардо стверджував, що політичну економію як науку збагатили англійські дослідники Дж. Стюарт, Дж. Мілль і А. Сміт, а також французькі — А. Тюрго, С. Сісмонді і С. Водночас Д. Рікардо сміливо і відкрито висловлював критичні зауваження не тільки на адресу своїх колег Т. Мальтуса, С. та інших, але й свого кумира — А. Сміта.

Практична група запропонованих С. грошових настанов, які виникли у зв'язку з формулюванням закону ринків збуту, дає право відносити його до числа перших, хто намагався проникнути за грошову «вуаль». Послідовник і популяризатор теорії А. Сміта в континентальній Європі

на початку XIX ст. у «Трактаті політичної економії» узагальнив ідеї фундаторів класичної школи стосовно того, що економічний добробут нації визначається не стільки її грошовими нагромадженнями, скільки величиною суспільного продукту й безперервністю його кругообігу. Адже, на його думку, збут для продуктів створюється самим виробництвом. Учений стверджував, що будь-яке виробництво не лише збільшує пропозицію товарів, але й породжує доходи, на які купуються всі товари. «Кожний продукт із моменту виробництва відкриває собою збут для інших продуктів на повну суму своєї цінності. Як тільки останній виробник отримав свій продукт, нічого він так сильно не бажає, як продати його, щоб цінність цього продукту не залишалася марною в його руках. Проте не менше поспішає він позбутися і грошей, отриманих від продажу цього продукту, щоб не залишалася також у нього на руках і цінність отриманих грошей. Однак позбутися грошей можна лише купівлею іншого продукту. Із цього випливає, що окремий факт виробництва товару у момент його здійснення відкриває можливості збуту для інших товарів». Дане узагальнення С. назвав законом ринків збуту. У сучасній історії економічної думки він фігурує як закон Сея.

Викладена С. доктрина, яка в наступне століття стала об'єктом критики з боку Дж. М. Кейнса і кейнсіанців, була спрямована проти меркантилістів з характерним для них наголосом на роль грошей. На противагу меркантилістам учений стверджував, що не велика кількість грошей, а загальне багатство продуктів сприяє продажу. Гроші виконують роль пасивного обміну, тимчасового посередника в товарообмінних операціях і ніякого іншого застосування мати не можуть. Він був прихильником ідеї А. Сміта стосовно того, що не тільки марнотратство сприяє попиту, а й заощадження, адже додані до капіталу вони споживаються в тому ж році, однак іншим — продуктивним — методом.

Учений не замислювався щодо практичної значущості явищ, які могли виникнути в результаті відмови швидко витратити отриману виручку або на споживання, або на реальне капіталовкладення (інвестиції, що пов'язані з попитом на товари і послуги). Разом з тим це було свідченням переосмислення ролі грошей, усвідомлення інших їх функцій, тобто відмовою від зведення грошової функції виключно до засобу обігу.

Грошова теорія С. переважно втілена в практичних висловах, а не в системному викладенні. Він пояснює падіння цін, що може відбуватися в умовах розширення виробництва при відсутності відповідного збільшення грошового обігу. На його думку, зростання торгівлі потребує більшої кількості грошей, їх нестачу мають заповнити замітники, такі як комерційні векселі, банкноти і вклади до запитів, а гроші будуть «припливати» з-за кордону. Це надто поверховий підхід до проблеми, проте тут закладені основи, що згодом втілилися в золотому правилі М. Фрідмена про необхідність уведення еквівалентності до зростаючої кількості виробленої продукції і послуг. С., як і переважна більшість теоретиків тієї доби, знехтував такою функцією грошей, як збереження цінностей. У його попиті на гроші є елемент, який не враховано у самій теорії. Намагаючись розвинути думку вченого, замінивши слова «схильність утримуватися від покупок» словами «попит на гроші», приходимо до вельми сучасного пояснення закону Сея. Він діє тоді, коли попит на гроші незмінний. Проте слід зазначити, що, незважаючи на розуміння специфічних обставин дії закону Сея, для автора він залишився беззаперечним.

Хоча С. не усвідомлював проблем визначеності рівноваги, які можуть виникнути у зв'язку з монетарними факторами, цінність його закону для того періоду полягала в тому, що він заперечував тези Сісмонді про неможливість поступального розвитку капіталізму. У ньому, хоча й у недостатньо ґрунтовній формі, простежується думка про те, що капіталізм у ході розвитку

сам створює собі ринок, отже немає потреби в так званих третіх особах для вирішення проблеми реалізації, на що вказував С. Сімонді. Аргументи С. підтримала та проголосила прогресивна буржуазія, висуваючи вимоги скорочення бюрократичного державного апарату, свободи підприємництва і торгівлі.

С. сформулював теорему, яка була однозначною новацією для того періоду, особливо в розумінні, що її до того не було виражено так яскраво і змістовно та залишається цікавою з теоретичної точки зору. Напевно сам учений не усвідомлював значення такого доробку, оскільки не тільки помилково виклав його, але й невірно використав у питаннях, що мали суттєве значення. Це породило сумніви, які існують і серед економістів сучасного періоду.

Разом з тим беззаперечним є це питання для науковців, які досліджують механізм функціонування економіки й визначення оптимальної грошової маси, а також чи дійсно фраза С. «пропозиція товарів породжує попит» є описанням його закону та основним висновком класичної моделі й, відповідно, головною ідеєю теорії грошей. У основі закону Сея й значної частини класичної економічної теорії знаходяться передумови необмеженості людських потреб, переслідування власних цілей та досягнення максимального задоволення як основної мети потреб кожного індивіда. До того ж людське мислення раціональне, тобто ми завжди намагаємося робити так, щоб були враховані наші інтереси. Це досягається шляхом найкращого використання часу і доступної інформації при ухваленні економічних рішень.

У своїх працях С. розглядає прибуток як позичковий відсоток і підприємницький дохід. Перший присвоюється капіталістом як власником капіталу, другий — капіталістом як керівником підприємства. Для С. підприємницький дохід — це винагорода за особливу й дуже важливу функцію — раціональне поєднання всіх факторів виробництва. Згодом пояснення підприємницького доходу, організуючої ролі підприємця було підхоплено А. Маршаллом. Й. Шумпетер використав інший мотив С. — роль підприємця як автора, носія технічного прогресу. Зрештою, Ф. Найт писав, що підприємець несе «витрати невизначеності», або, простіше кажучи, ризику, за що має бути особливо винагороджений. Натяк на це є також у працях С.

У сучасній літературі дискусія про закон Сея триває між прихильниками неокласичного й кейнсіанського напрямів економічної думки. Перші, не посилаючись на закон Сея, фактично стоять на позиціях, які виходять від його автора, що через гнучкість цін, заробітної плати та інших основних елементів економіка може стихійно запобігати серйозним кризам. Другі на основі критики закону Сея виступають за широке втручання держави в економіку.

П. М. Леоненко

**СЕЛІГМЕН
ЕДВІН РОБЕРТ АНДЕРСОН**
(1861–1939)

*Seligman
Edwin Robert Anderson*

— видатний американський учений-економіст, фінансист, історик економічної та фінансової думки.

Народився 25 квітня 1861 р. в м. Нью-Йорку в родині відомих банкірів. Закінчив Колумбійський коледж у 1879 р. Протягом трьох наступних років продовжував освіту в університетах Берліна, Гейдельберга й Парижа (1880–1883). Отримав ступінь магістра гуманітарних наук і бакалавра права (1884), доктора філософії (1885) у Колумбійському університеті. Працював викладачем факультету політичних наук Колумбійського університету (1885–1931), досяг звання професора

політичної економії та фінансів (1890). Один із засновників (спільно з Р. Елі) Американської економічної асоціації (1885) та її президент (1902–1904). Співзасновник і президент (1919–1920) Американської асоціації університетських професорів. Головний редактор «Енциклопедії суспільних наук» (*Encyclopedia of the Social Sciences*, 1930–1935) у 15 томах.

У галузі політичної економії та фінансової науки поділяв окремі положення історичної школи (критика економічного лібералізму та підтримка протекціонізму при створенні нових галузей промисловості), австрійської школи (використання поняття «граничні класи» в аналізі соціальних питань), американської школи маржиналізму Дж.-Б. Кларка (гранична корисність, розподіл доходів згідно з теорією граничного продукту й граничної продуктивності). Намагався синтезувати у своїх концепціях положення цих різних шкіл економічної та фінансової науки, знайти компромісний варіант між класичною політекономією та маржиналізмом.

С. — автор багатьох книг і статей з економічної теорії, історії економіки, економічної думки, теорії та практики оподаткування. У своїх дослідженнях дотримувався принципу єдності позитивної та нормативної теорії, необхідності історичного підходу до аналізу явищ і процесів. Уважав, що головне завдання економічної науки — пояснення того, що є. Проте, оскільки все суспільство — результат еволюції, то зрозуміти те, що є, можна, тільки спираючись на знання того, що було. Дослідження соціальних тенденцій ставить питання про те, що має бути.

Вченим у галузі історико-економічних наук добре відома «Економічна інтерпретація історії» (*The Economic Interpretation of History*, 1902) С., у якій він досліджував економічний розвиток різних країн. Порушив тему так званих забутих економістів у історії економічної та фінансової думки. Розкриттю їхніх ідей присвятив статтю «Про деяких забутих британських економістів» (*On Some Neglected British Economists*, 1903), у якій проаналізував теоретичні погляди попередників теорії граничної корисності (В. Ллойд, С. Лонгфілд та ін.).

У галузі фінансової науки досліджував майже всі основні проблеми: майнове, прибуткове й прогресивне оподаткування, перекладення податків, класифікацію державних доходів, державний кредит, місцеві фінанси. Аналіз цих питань містять роботи С.: «Перекладення й падіння податків» (*The Shifting and Incidence of Taxation*, 1892; два перевидання — 1898, 1910), «Прогресивне оподаткування в теорії й на практиці» (*Progressive Taxation in Theory and Practice*, 1894), «Прибутковий податок: дослідження історії, теорії та практики оподаткування доходів у США й за кордоном» (*The Income Tax: A Study of the History, Theory and Practice of Income Taxation at Home and Abroad*, 1911), «Дослідження публічних фінансів» (*Studies in Public Finance*, 1925) та ін.

С. імплементував теорію граничної корисності в теорію оподаткування з погляду платоспроможності, застосував граничний аналіз у дослідженні прямого оподаткування доходу, вказав на відсутність прямої вигоди платника при сплаті податку. Визначив податок як примусовий збір, який стягує держава з окремої особи для покриття витрат, викликаних загальнодержавними потребами, безвідносно до особистої вигоди платника.

Подав етимологічну ілюстрацію історичного процесу еволюції поглядів на природу податку. Показав, що спочатку пануючою була ідея дару: в середньовіччі особа «робила подарунок уряду». Ідея дару знайшла свій вираз у латинському терміні *donum* і в англійському — *benevolence*. Згодом уряд звертався до народу за підтримкою. Цій ідеї відповідало латинське слово *gracarium*, яке вживалося на континенті декілька століть, а також германське *Bede* (*beten* — просити). Отже, виникла ідея допомоги, що надається народом державі. Вона знайшла свій вираз у латинському *auditorium*, англійському *aid* і французькому *aide*. Згодом з'явилася ідея про пожертвування, яке індивідуум

приносить в інтересах держави, відмовляючись від чогось задля її інтересів. Цю ідею виражають старофранцузьке *gabelle*, у сучасній німецькій — *Abgabe*, у латинській — *dazio*. Почуттю обов'язку, що формується при цьому в платника податку, відповідає англійське *duty*. Ідея примусу з боку держави виражена в англійському *impost* або *imposition*, у французькому *impot*, та італійському *imposta*. Зрештою, посилюється ідея щодо певної частки або окладу, що встановлюється чи вираховується урядом незалежно від волі платника. Цю ідею бачимо в середньовічному англійському терміні *scot*, який становить видозмінене німецьке *schuss* або скандинавське *skatt*. Німецьке *Schatzung* (або оцінка) вживалося на початку століття.

Після вивчення процесу розвитку прямого оподаткування С. дійшов висновку про прибуткове оподаткування як його останню й найдосконалішу форму. Він уважав безсумнівним те, що прибутковий податок відповідає новим ідеям про податкову справедливість набагато точніше, і висловив припущення про неминуче скасування протягом певного часу всіх прямих податків та заміну їх єдиним прибутковим податком. Проте передбачення С. спіткала така ж невдача, як і всі ідеї єдиного податку багатьох інших вчених.

У теорії перекладення податків С. не тільки проаналізував зміст, але й з'ясував конкретні умови, що мають значення для розв'язання практичного питання про ймовірність перекладення того чи іншого податку. В результаті аналізу він установив, у якій мірі (повністю або частково) податок «входить у ціну», як він розподіляється між виробником і споживачем, тобто хто з них і якою мірою несе тягар податку. Вчений показав також види перекладення, розміри, структуру податків з погляду їх перекладення. Види перекладення він розрізняв за відмінностями механізму включення податку в ціну: а) перекладення з продавця на покупця; б) перекладення з покупця на продавця. Серед умов перекладення виокремив: ухилення від податку; амортизацію (або погашення), поглинення й капіталізацію податку; перекладення платником, який законно обкладений податком, його тягара на іншу особу. С. вважав, що перекладення податку залежить від економічної сили сторін, яка визначається багатьма умовами, у тому числі інституційними.

Література: 1. Блауг, М. Сто великих економістів до Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг. — СПб. : Економ. шк., 2005. — С. 263–265.

2. Андрущенко, В. А. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті : Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів. — Л. : Каменярь, 2000. — С. 169–178.

П. М. Леоненко

**СЕМЮЕЛЬСОН
ПОЛ ЕНТОНІ**
(1915–2009)

*Samuelson
Paul Anthony*

— видатний американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1970).

Народився в м. Гера (штат Індіана, США). Навчався в Гайд-паркській вищій школі. Диплом Чиказького університету отримав у 1935 р., Гарвардського — у 1936 р. Невдовзі, у 1940 р., перейшов на викладацьку роботу в Массачусетський технологічний інститут (у 1966 р. повернувся сюди професором економіки). Засновник знаменитого економічного факультету (Economics) цього інституту.

У 1941 р. став доктором економіки, одночасно за свою дисертацію «Основи економічного аналізу: операціональне значення економічної теорії» отримав премію імені Г. Уеллса. Відтоді

поєднував викладацьку діяльність із консультуванням різних державних установ. Як член Комісії США з реконструкції, створеної в 1941 р., готував переведення після Другої світової війни промисловості на цивільні рейки. Прихильник теорії змішаної економіки, виступав за активне державне регулювання економічного життя. У 1947 р. опублікував книжку «Основи економічного аналізу», що відразу стала бестселером й однією з найавторитетніших праць для наступних поколінь економістів. Написана чіткою математичною мовою, вона відрізнялася точністю формулювань і логічністю висновків. Саме відтоді триває протистояння в економічній науці математиків і літераторів. Потяг до математичної мови, ясної та чіткої, дав можливість С. поєднати вищу математику з економічним аналізом, що заклало міцний фундамент при розробленні статичної й динамічної теорії та основ стабільності економічних систем.

У 1961–1968 рр. був радником з економічних питань президентів Дж. Кеннеді та Л. Джонсона, брав активну участь у розробленні економічної програми уряду демократів. Зокрема очолювана ним група економістів підготувала доповідь «Перспективи й політичні настанови щодо розвитку американської економіки на 1961 рік». Багато положень цього документа лягли в основу політики уряду. В 1961 р. С. обрали президентом Американської економічної асоціації (у 1947 р. ця асоціація нагородила його медаллю Дж. Б. Кларка), а 1968 р. — головою Міжнародної економічної асоціації. Автор найпопулярнішого і найпоширенішого в західних країнах підручника «Економікс», або «Економіка» (Economics). Це головна праця вченого, у якій викладена система його поглядів. На ідейно-методологічних основах цього підручника виховувалися і продовжують виховуватися покоління західних економістів. Щоправда, у США представники Союзу радикальної політичної економії досить енергійно критикували С., звинувачуючи в навмисному спотворенні природи сучасного капіталізму, приписуванні йому властивостей споживчої ідилії, приховуванні концентрації багатства і влади найбільшими корпораціями.

Деякі економісти-теоретики, відмічаючи прагнення автора дати загальне трактування, критикують курс «Економікс» за відсутність чітко сформульованого предмета. На їхню думку, наведеним у підручнику визначенням предмета «економікс» властиві суб'єктивістські, ідеалістичні риси; вони базуються на метафізичному, а не на матеріалістичному методі аналізу економічного життя суспільства, тому неспроможні в методологічному відношенні. Автор «Economics» підданий критиці за те, що визнаючи (не завжди) існування економічних законів, трактує їх неправильно, кладе в їх основу психологічні фактори і мотиви, інколи змішуючи економічні відносини з іншими відносинами. У 1964 р. підручник «Економіка. Вступний курс» було видано в колишньому СРСР.

До сфери інтересів С. входить досить широке коло проблем: від теорії вартості й аналізу фінансового стану до макроекономіки та аспектів міжнародної торгівлі. При цьому він сам підкреслює, що основу його поглядів не становить якась одна економічна теорія. «Як син Шумпетера, я є внуком Бьом-Баверка та Менгера. Як син Леонт'єва, — пише він у книзі «Семюельсон і неокласична економічна теорія» (1982) — я — онук Борткевича та правнук Вальраса». У 1938 р. у статті «Нотатки з приводу чистої теорії поведінки споживача», опублікованій у журналі «Економіка», С. заявив, що пропонує знову почати штурм проблеми попиту, відкинувши всілякі залишки теорії корисності. І, як здавалося спочатку, однією зі спроб, і досить вдалою, вирішити це питання була теорія виявлених переваг С.

У 1939 р. з'явилася праця вченого «Взаємозв'язок між мультиплікатором і принципом акселерації». Вона стала своєрідною класикою для західної політекономії. У ній уперше було подано різні варіанти взаємодії мультиплікатора й акселератора. Із введенням до аналізу коефіцієнтів

мультиплікації й акселерації західна економічна наука зайняла вихідні позиції для розроблення теорій та моделей економічного зростання. С., а також Е. Хансен і Дж. Хікс, які вважаються основоположниками ортодоксальної версії кейнсіанства, справили найбільший внесок й у розвиток кейнсіанської теорії циклу. Підтвердженням цього є добре відома в економічній теорії модель Хансена — Семюельсона, розроблена на основі концепції 45-градусного кейнсіанського хреста. Пізніше формулюється теорема Столпера — Семюельсона. Підвищення ціни будь-якого товару неминуче спричиняє ще більше зростання винагороди власника одного з факторів (у протилежному разі затрати виробництва не зросли б у тій самій мірі, що й ціна товару) та абсолютне зниження винагороди власника іншого фактора (інакше зросли б затрати на виробництво товарів, ціни яких залишилися незмінні). Так само ціна будь-якого фактора виробництва повинна знизитися при підвищенні ціни одного з товарів.

Значна увага С. спрямована на аналіз проблем загальної рівноваги. Незважаючи на те що у 1930-х рр. деякі економісти розрізняли поняття «рівновага» та «стабільність», першим, хто запропонував чітку класифікацію загальних систем та методів їх аналізу, був С. Його книга «Основи економічного аналізу» (1947) спирається на ряд ранніх праць, у яких дається всебічна характеристика рівноваги. У цьому дослідженні вчений заклав надійний фундамент для розвитку прикладної науки. Найістотніший внесок С. у розвиток теорії загальної рівноваги такий: розкрито, що економічна наука ніколи не ставила перед собою завдання сформулювати в явному вигляді якісь динамічні теорії. Без опису динамічного механізму, що характеризує реакцію системи на зміни зовнішніх умов, не може вважатися обґрунтованим жоден висновок, який спирається на аналіз порівняльної статистики. Нестійка система, параметри якої зазнали зміни, зовсім необов'язково знову повинна повернутися в стан такої нової рівноваги. С. використав поширене в математичній літературі визначення стійкості, застосувавши його до аналізу динамічної системи. Після 1950 р., коли швидкими темпами почалася цілеспрямована математизація економічної науки, у макроекономічній теорії пануючі позиції належали кейнсіанській теорії. До економічних досліджень залучали фахівців у галузі прикладної математики, завдяки чому стара теорія загальної рівноваги Л. Вальраса набула нового вигляду, в ній з'явилися додаткові вимірювання. До числа лідерів у цій галузі належить С., який виступає за широке використання математичних методів в економічних теоретичних дослідженнях.

Про визнання значного внеску вченого в розвиток цього наукового напрямку свідчить його обрання у 1952 р. президентом Міжнародного економетричного товариства. У 1958 р. у співавторстві з Р. Дорфманом та Р. Солоу вийшла книжка «Лінійне програмування і економічний аналіз». Однією з концепцій проблеми розподілу інвестицій між державою і приватним капіталом є теорія державних витрат С. Вона була вперше викладена в послідовній формі в 1950-х рр. у трьох його статтях. Її зміст полягає в тому, що всі потреби поділяються на колективні й приватні. Відповідно до цього вчений виділяє суто колективні (суспільні) і приватні блага. Корисність суспільних благ, на відміну від корисності тільки приватних товарів має зовнішній споживчий ефект і поширюється більш ніж на одну людину. Якщо товар можна поділити так, що кожна його частина буде окремо продана різним особам, без поширення зовнішнього ефекту на інших членів групи, то такий товар не повинен стати об'єктом діяльності держави. Творенням першої групи благ обов'язково займається держава. Суто приватні блага — це сфера прикладання приватного капіталу. Вразливість концепції стає очевидною, коли поставити, наприклад, таке запитання: чому будівництво електростанції покладено на державу, а створення нафтових вишок узяв на себе приватний капітал, хоча продукція за характером споживання в обох випадках однакова? Бо в першому ви-

падку окупність капіталу відбувається протягом багатьох років і вкладення спочатку невігідні, а в другому — вкладення дають прибуток відразу. У подальших працях С. відмовився від такого категоричного поділу благ на приватні й суспільні та висловив думку, що вони є лише крайніми полюсами, між якими розміщується основна частина товарів і послуг. Він виробив систему критеріїв, згідно з якою створені блага розміщуються в певній послідовності.

У 1950–1960-ті рр. у західній економіці вдалося дещо пом'якшити циклічні кризи. Цьому сприяло поширення кейнсіанських рецептів економічного регулювання, які зазнали певних модифікацій. Під впливом суперечливої взаємодії ринкового механізму з монопольним регулюванням західні економісти прийшли до висновку про необхідність поєднати кейнсіанські рекомендації щодо регулювання з неокласичними теоретичними положеннями про стимулювання виробництва, у результаті чого була розроблена концепція неокласичного (або кейнсіансько-неокласичного) синтезу. Одним з видатних творців і пропагандистів її є С. Суть концепції полягає в поєднанні теоретичних положень неокласики та кейнсіанства, ринкового регулювання з державним впливом на економіку, а саме: у період глибокого спаду використати бюджетні важелі, а в умовах піднесення — кредитно-грошові. Щоправда, згодом вона відійшла на другий план у зв'язку з появою нових економічних теорій монетаризму, економіки пропозицій тощо, й автор припинив її пропагування. У 1970 р. за наукові роботи в розвитку статичної і динамічної економічної теорії та активний внесок у підвищення рівня аналізу в економічній науці С. присуджено Нобелівську премію. Його, першого з американських економістів-теоретиків, відзначено цією престижною нагородою. Свій виступ з нагоди вручення йому Нобелівської премії 11 грудня 1970 р. С. присвятив максимізаційним принципам, що лежать в основі сучасної неокласичної теорії, їх універсальній ролі.

Настановою на переоцінку цінностей у західній політекономії, пристосування її до ситуації, що змінюється у світі, стало восьме видання його книжки «Економікс» (1970). С. включив до неї два нові розділи — «Економіка нерівності: бідність, достаток і якість життя» та «Економічні проблеми расизму, міст і забруднення навколишнього середовища», значно більше уваги приділив питанням розподілу, соціальних реформ. Визнав помилковість одностороннього підходу до проблем зростання лише з позицій збільшення валового національного доходу, у відриві від проблеми його розподілу. Дійшов висновку, що краще мати менший «національний пиріг», але справедливо розподілений між людьми, ніж орієнтуватися на перспективу його збільшення без урахування зв'язаних із цим соціальних аспектів.

Стверджуючи, що проблему справедливого розподілу «національного пирога» можна вирішити без соціальної революції, вчений заперечував висунуту К. Марксом концепцію закономірності зубожіння пролетаріату. Він доводив, що капіталізму іманентно властива закономірність руху до загального достатку. Приділив значну увагу дослідженням теорій К. Маркса. У своїй доповіді, присвяченій 100-річчю виходу у світ першого тому «Капіталу» (1967), опублікованій згодом у вигляді окремої статті, зобразив К. Маркса в ролі попередника західних теоретиків, творців моделей «затрати — випуск». Стверджував, що Маркс цікавий економістам другої половини ХХ ст. лише як творець формул розширеного відтворення. У 1973 р. С. додав у дев'яте видання свого підручника «Економікс» розділ, присвячений марксизму. На його думку, марксизм може виявитися надто корисним, щоб сповна віддати його марксистам. Увага до марксизму в офіційному західному підручнику вперше проявлена так голосно та відверто.

С. надзвичайно плідний учений (протягом 45 років він писав одну статтю на місяць) та чи не найуспішніший автор (підручник «Economics» протягом 1948–2010 рр. було перевидано 19 ра-

зів, перекладено більш ніж 40 мовами й розпродано у різних країнах світу в кількості понад 4 млн примірників). С. був членом Американської академії мистецтв і наук, Британської академії наук, Національної академії наук США, Міжнародного економетричного товариства. Йому присвоїли почесні звання університети Гарварду, Чикаго, Індіани, Мічигану, Кейо, Південної Каліфорнії, Пенсильванії, Рочестера, Східної Англії, Північного Мічигану, Массачусетсу, Католицького університету Лувена та ін.

Помер 13 грудня 2009 р. у м. Бельмонті (штат Массачусетс, США).

М. В. Довбенко

СЕН
АМАРТІЯ КУМАР
(н. 1933)

Sen
Amartya Kumar

— індійський економіст та політолог. У 1998 р. отримав Нобелівську премію з економіки «за внесок в економічну теорію добробуту та теорію соціального вибору», відновив етичний аспект обговорення найважливіших економічних проблем. Лауреат премій Ф. Сейдмана (1986) та В. Леонтєва (2000).

Народився у м. Сантінікетан (штат Західна Бенгалія, Індія), У 1953 р. після закінчення навчання в Калькутському університеті поступив у Трініті-коледж (м. Кембридж), який успішно закінчив, отримавши докторський ступінь з економіки. Викладав у Калькутському, Кембриджському, Делійському університетах, Оксфордському, Гарвардському університетах, Лондонській школі економіки. Визнаний почесним професором у більше як 80 університетах по всьому світі, зокрема у Гарвардському, Колумбійському, Єльському, Делійському, Калькутському, Оксфордському, Лондонському, Нью-йоркському, Единбурзькому, Болонському, Флорентійському, Падуанському, Цюрихському, Сорбонському університетах.

Інтерес, який учений виявляв до теорії соціального вибору, пов'язаний з тим, що вона звертається до самих основ демократії. Першоджерелами його досліджень стали праці Ж. Кондорсе та К. Ерроу. Теорія соціального вибору С. базується на тому, що за наявності широкої згоди вибір, який здійснює суспільство, не викликає сумнівів. Проте, якщо думки розходяться, проблема полягає в тому, щоб знайти способи зведення воедино різних думок виборців у питаннях, що стосуються кожного. Теорія соціального вибору зорієнтована саме на ув'язку індивідуальних цінностей та колективного вибору. Фундаментальними питаннями, на які вчений намагався дати відповідь, були: «Чи можна, і якщо так, то яким чином, послідовно вивести переваги суспільства загалом з індивідуальних переваг його окремих членів?», «Як можна судити про добробут суспільства в цілому, враховуючи суперечливі інтереси його членів?», «Яким чином побудувати узагальнений показник бідності, беручи до уваги різноманітні проблеми окремих людей?», «Як можливо узгодити права та свободи громадян, належним чином визнаючи їх переваги?». Відповіді на ці питання мають ключове значення як для можливості ранжування різних соціальних станів, побудови змістовних показників економічного добробуту, так і для сприяння в прийнятті соціально важливих рішень на державному рівні.

Учений відкинув загальноприйняті показники оцінки добробуту суспільства: ВВП та ВНП, які абсолютно не враховують перерозподіл створеного доходу, а також деякі соціальні параметри розвитку економічних систем: освіту, охорону здоров'я, продуктивність праці тощо. Розкритику-

вав існуючий у ті часи підхід до оцінювання бідності на основі прямого підрахунку чисельності осіб, які проживають за межею бідності, або підхід, згідно з яким аналізується, наскільки вище або нижче цієї межі перебувають бідні особи (глибина бідності).

У 1976 р. запропонував власний індекс бідності, який враховує відносний рівень позбавлень:

$$P = [M + (1 - M)G]H,$$

де H — частка населення, яка знаходиться за межею бідності x_0 , G — індекс нерівності Джині, M — кількісна міра від 0 до 1, яка розраховується як $M = (1/qx_0) \sum z_i$, $z_i = (x_0 - x_i)$ — різниця між межею бідності та i -м доходом, q — чисельність індивідів, які знаходяться за межею бідності.

Проте його критерій не знайшов широкої підтримки у розробників соціальної політики. Пізніше вчений розробив інший показник, що дає можливість порівнювати добробут різних країн:

$$J = E(1 - G),$$

де E — ВВП на особу, G — індекс нерівності Джині.

Також взяв участь у розробленні широко відомого індексу розвитку людського потенціалу (Human Development Index), що заснований на різних характеристиках умов життя населення усього світу та активно використовується ООН (таблиця). Багато уваги приділяв дослідженню проблем голоду, зокрема наголошував на тому, що люди голодують не лише у зв'язку зі зменшенням обсягу продовольства, а також тому, що скорочуються реальні доходи населення, які уряди повинні компенсувати. Важливим висновком ученого було те, що голод практично ніколи не виникає в умовах демократії, за існування якої інформація поширюється значно швидше та критика громадськості швидше досягає цілі, завдяки чому вирішального значення набуває швидка реакція уряду на екстремальні події (порівняння Індії та Китаю).

Інтенсивні дослідження вчений проводив також у сфері гендерної нерівності, увівши в науковий обіг категорію втрачених жінок, до яких відносив, переважно, жінок з Північної Африки, Західної Азії, Індії, Китаю, які щорічно передчасно помирають через нерівність доступу до послуг охорони здоров'я, ігнорування побутових проблем чи відсутності соціального захисту.

Практичне застосування теорії соціального вибору полягає в тому, що вона допомагає, по-перше, більш чітко уявити зміст демократії (вибори та суспільне обговорення), по-друге, оцінити соціальний прогрес (розвиток початкової освіти, первинної медичної допомоги, гендерної рівності, скорочення показників бідності). Для С. головним є надання людям можливості самим приймати рішення, що стосуються їхнього життя, для того, аби вони могли обирати те життя, яке їм подобається. Розвиток має розглядатись як процес розширення реальних свобод, якими користуються люди. Відповідно розвиток вимагає ліквідації основних джерел несвободи: бідності і тиранії, обмежених економічних можливостей, систематичного погіршення соціальних умов, зневаги до суспільних механізмів, активності репресивних держав».

Учений також підкреслював, що економіка добробуту є своєрідною чорною дірою економічної теорії, до якої щось потрапляє, проте ніколи не повертається. Причинами цього є складнощі у міжперсональному порівнянні індивідуальних корисностей, необхідного для побудови суспільної корисності; визначення економічної ефективності за Парето, адже стан суспільства цілком може бути Парето-оптимальним, однак одні особи можуть знаходитися в стані зубожіння, а інші — жити

**Індекс розвитку людського потенціалу (ІРАП)
та його компоненти в окремих країнах світу, 2010 р.**

Рейтинг	Країна	ІРАП		Очікувана тривалість життя при народженні, років	Тривалість навчання, років		ВНД на особу, дол. США	Значення ІРАП, не пов'язане з доходом	Приріст ІРАП, %	Коефіцієнт Джині (дохід)
		1980 р.	2010 р.		середня	очікувана				
<i>Країни з дуже високим рівнем розвитку людського потенціалу</i>										
1	Норвегія	0,788	0,938	81,0	12,6	17,3	58810	0,954	+19,0	25,8
2	Австралія	0,791	0,937	81,9	12,0	20,5	36692	0,989	+18,4	35,2
3	Нова Зеландія	0,786	0,907	80,6	12,5	19,7	25438	0,979	+15,4	36,2
4	США	0,810	0,902	79,6	12,4	15,7	47094	0,917	+11,4	40,8
5	Ірландія	0,720	0,895	80,3	11,6	17,9	33078	0,936	+24,3	34,3
6	Ліхтенштейн	...	0,891	79,6	10,3	14,8	81011	0,861
7	Нідерланди	0,779	0,890	80,3	11,2	16,7	40658	0,911	+14,2	30,9
8	Канада	0,789	0,888	81,0	11,5	16,0	38668	0,913	+12,5	32,6
9	Швеція	0,773	0,885	81,3	11,6	15,6	36936	0,911	+14,5	25,0
10	Німеччина	...	0,885	80,2	12,2	15,6	35308	0,915	...	28,3
11	Японія	0,768	0,884	83,2	11,5	15,1	34692	0,915	+15,1	24,9
12	Південна Корея	0,616	0,877	79,8	11,6	16,8	29518	0,918	+42,4	31,6
13	Швейцарія	0,800	0,874	82,2	10,3	15,5	39849	0,889	+9,2	33,7
14	Франція	0,711	0,872	81,6	10,4	16,1	34341	0,898	+22,6	32,7
15	Ізраїль	0,748	0,872	81,2	11,9	15,6	27831	0,916	+16,5	39,2
23	Італія	0,703	0,854	81,4	9,7	16,3	29619	0,882	+21,5	36,0
26	Великобританія	0,737	0,849	79,8	9,5	15,9	35087	0,860	+15,2	36,0
41	Польща	...	0,795	76,0	10,0	15,2	17803	0,834	...	34,9
<i>Країни з високим рівнем розвитку людського потенціалу</i>										
44	Литва	...	0,783	72,1	10,9	16,0	14824	0,832	...	35,8
48	Латвія	0,651	0,769	73,0	10,4	15,4	12944	0,822	+18,1	36,3
50	Румунія	0,688	0,767	73,2	10,6	14,8	12844	0,820	+11,5	32,1
56	Мексика	0,581	0,750	76,7	8,7	13,4	13971	0,785	+29,0	51,6
58	Болгарія	0,649	0,743	73,7	9,9	13,7	11139	0,795	+14,5	29,2
61	Білорусь	...	0,732	69,6	9,3	14,6	12926	0,763	...	28,8
65	Росія	0,692	0,719	67,2	8,8	14,1	15258	0,729	+3,9	43,7
69	Україна	0,690	0,710	68,6	11,3	14,6	6535	0,794	+2,8	27,6
73	Бразилія	...	0,699	72,9	7,2	13,8	10607	0,728	...	55,0
74	Грузія	...	0,698	72,0	12,1	12,6	4902	0,805	...	40,8
83	Туреччина	0,467	0,679	72,2	6,5	11,8	13359	0,679	+45,3	41,2
<i>Країни із середнім рівнем розвитку людського потенціалу</i>										
89	Китай	0,368	0,663	73,5	7,5	11,4	7258	0,707	+28,6	41,5
99	Молдова	0,616	0,623	68,9	9,7	12,0	3149	0,729	+1,1	37,4
100	Монголія	0,520	0,622	67,3	8,3	13,5	3619	0,710	+19,6	36,6
101	Єгипет	0,393	0,620	70,5	6,5	11,0	5889	0,657	+57,7	32,1
119	Індія	0,320	0,519	64,4	4,4	10,3	3337	0,549	+62,2	36,8

Продовження таблиці

Рейтинг	Країна	ІРАП		Очікувана тривалість життя при народженні, років	Тривалість навчання, років		ВНД на особу, дол. США	Значення ІРАП, не пов'язане з доходом	Приріст ІРАП, %	Коефіцієнт Джині (дохід)
		1980 р.	2010 р.		середня	очікувана				
<i>Країни з низьким рівнем розвитку людського потенціалу</i>										
130	Гана	0,363	0,467	57,1	7,1	9,7	1385	0,556	+28,6	42,8
142	Нігерія	...	0,423	48,4	5,0	8,9	2156	0,436	...	42,9
155	Афганістан	...	0,349	44,6	3,3	8,0	1419	0,358
162	Ліберія	0,295	0,300	59,1	3,9	11,0	320	0,509	+1,7	52,6
169	Зімбабве	0,241	0,140	47,0	7,2	9,2	176	0,472	-42,0	50,1
	Країни ОЕСР	0,754	0,879	80,3	11,4	15,9	37077	0,904	+16,6	...
	Весь світ	0,455	0,624	69,3	7,4	12,3	10631	0,663	+37,1	...

у розкоші, оскільки зубожіння одних не може бути пом'якшене без зниження рівня добробуту багатих; несправедливість та нестійкість конкурентної рівноваги; розквіт теорії велферизму, яка сповідує тезу, що функція суспільного добробуту залежить лише від індивідуальних корисностей, та не враховує фактори соціальної активності індивідів.

Основні наукові праці:

Collective Choice and Social Welfare (1970).

On Economic Inequality (1973).

Choice, Welfare and Measurement (1982).

Література: 1. Эконом. наука современной России. — 1999. — № 2. — С.107–115.

2. Уоллес, Л. Свобода как прогресс / Л. Уоллес // Финансы и развитие. — 2004. — Сент. — С. 4–7.

3. Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations : Pathways to Human Development. — Access technique: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010/>.

О. В. Длугопольський

**СИДОРЕНКО
ГЕОРГІЙ ДМИТРОВИЧ
(1832–1899)**

*Сидоренко
Георгий Дмитриевич*

— відомий український учений-економіст, юрист, статистик, фінансист.

Народився в міщанській родині у м. Ніжині Чернігівської губернії. Початкову освіту отримав у місцевому повітовому училищі. Професор Київського університету О. І. Ставровський перебував у цьому училищі з перевіркою і звернув увагу на здібного учня. За клопотанням професора юнака перевели у 2-гу Київську гімназію на безкоштовне утримання. Після успішного закінчення гімназії із золотою медаллю та правом на чин 14 класу за успіхи в грецькій мові С. прийнятий до числа студентів за казенний кошт на історико-філологічний факультет Київського університету. Тут його здібності та наукова праця були високо оцінені професорами університету. Після закінчення університету в 1856 р. за представленням ради навчального закладу його залишили для викладання політичної економії під керівництвом професора М. Х. Бунге та для підготовки

до магістерського звання. Політична економія в той період входила до кола предметів історико-філологічного факультету, де й розпочав свою наукову кар'єру вихованець університету. Для набуття практичних навичок викладання його прикріпили викладачем Білоцерківської, а згодом, із січня 1857 р., 2-ї Київської гімназії.

Успішно склавши магістерські іспити у 1858 р. захистив дисертацію на тему: «Тюрго. Його політико-економічне вчення в теорії та практичному застосуванні» і отримав учений ступінь магістра політичної економії та статистики. У березні 1859 р. для підготовки докторської дисертації був відправлений за кошти університету в Німеччину та Францію. Перебуваючи там з науковою метою майже два роки (до 1861), С. вивчав курси державного права, політичної економії, поліцейського права і фінансів провідних учених Р. Моля та К. Рау у Гейдельберзі, основоположника старої історичної школи В. Рошера у Лейпцизі, А. Бодрільєра у Парижі. На першому році свого наукового відрядження він пише працю «Епізод із фінансової історії Австрії» (1859), що привернула увагу вчених у галузі фінансової науки.

Після повернення (у 1861 р.) С. за поданням юридичного факультету був обраний на посаду ад'юнкта (помічника професора) кафедри законів про державні повинності та фінанси, а потім секретарем факультету, посаду якого обіймав до 1867 р. У 1862 р. став виконувач обов'язків екстраординарного професора. Протягом 1863–1864 рр. читав політичну економію та статистику студентам юридичного факультету, які вперше вивчали цю дисципліну згідно зі статутом університетів від 1863 р. Учений-педагог користувався повагою серед студентів і заслужив визнання серед викладачів. Знаком довіри і визнанням високих моральних якостей стало його обрання та праця (1866–1868, 1870–1879) суддею університетського суду. Впродовж 1867–1870 рр. та 1873–1876 рр. С. — декан юридичного факультету. У 1869 р. здобув ступінь доктора політичної економії і статистики та викладав в університеті до 1886 р. У 1881–1886 рр. і до завершення своєї трудової діяльності був головою університетського суду.

Перу вченого належить «Конспект лекцій з російського фінансового права» (1888), в основі якого лежать погляди щодо основоположних питань фінансової науки і практики.

У своєму викладі загальних початків фінансової науки дотримується усталених схем: вступ, присвячений загальним початкам фінансової науки, і розділи, що висвітлюють питання державних витрат та доходів (від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, мит, податків тощо), бюджету й організації фінансового управління.

Одним з перших в українській фінансовій літературі розглянув предмет та зміст фінансової науки. На його думку, предметом теорії фінансів є державне господарство. Натомість наукою, що вивчає фінанси або державне господарство з його характерними особливостями, є теорія фінансів, або фінансова наука. Зміст фінансів убачав в аналізі доходів і витрат держави. Наголошував на щільному зв'язку науки про фінанси з іншими суспільними науками. Адже вона у своїх дослідженнях має звертати увагу на положення загального державного права і політичної економії.

Був ознайомлений з досягненнями тогочасної фінансової думки. Читав працю К. Рау в оригіналі. Високо оцінюючи її, С. відмічав, що твір цей вирізняється системністю, повнотою, багатством даних і поєднує в собі все, що було до нього зроблено німцями в галузі фінансової науки; разом з тим праця не відзначається великою оригінальністю, носить еkleктичний характер і відрізняється визначеною стриманістю. Ураховуючи помилки попередників, С. намагався більш широко подати теоретичні та історичні аспекти складових фінансової науки. Оригінальність його

роботи полягала не тільки у виявленні різних способів набуття державою засобів, необхідних для здійснення її функцій, але й у започаткуванні аналізу цих способів впливу на різноманітні аспекти суспільного життя. Намагався дослідити причини переходу від одних форм державного господарства до інших.

Аналізуючи складові державного господарства, що є джерелом доходів казни, віддавав перевагу ринковій економіці. На думку С., у власності держави мають залишитися тільки ті підприємства, які забезпечують суспільні потреби.

Одним з перших в економічній літературі вказував на об'єкт оподаткування. Для того щоб податки сплачувалися постійно і не перешкождали розвитку народного господарства, вони мають братися з вільного доходу, тобто тієї його частини, яка залишається за вирахуванням витрат виробництва й необхідних витрат для утримання платника. Виступав прихильником подоходного податку.

Використовував складові фінансової науки — фінансовий опис, фінансову історію, фінансову статистику, фінансове право — як допоміжні в методології дослідження. Він наблизився до усвідомлення, що фінансова теорія має встановлювати закономірності фінансових інституцій, які розкривають причинну залежність в їх еволюції. У «Конспекті лекцій з російського фінансового права» дійшов висновків про ситуацію на той час і намагався показати позитивні сторони, напрями та перспективи розвитку. Отже, за сучасною термінологією, поєднав позитивну і нормативну теорію. Користувався положеннями фінансової теорії, з'ясовуючи причини того, що відбувається з тією чи іншою фінансовою інституцією. Наприклад, вивчав більшу ефективність заміни реального обкладання подоходним. Досить глибоко аналізує обставини, за яких подоходний податок може утриматися у фінансовій системі, а за яких приречений на виродження і скасування. Виявив на основі багаторічного досвіду різних країн найбільш придатні форми побудови державного бюджету.

Як і його зарубіжні колеги, С. вважає фінансове господарство формою організації задоволення колективних потреб. Його особливий характер проявляється внаслідок того, що господарство політичних союзів, по суті, має інші завдання і розпоряджається іншими засобами, ніж приватне господарство. Проте вчений обґрунтовує необхідність керуватися на практиці тим же принципом ощадливості, що й у приватному господарстві. Вимога ця у фінансовому господарстві що впливає не тільки із загальних господарських основ, але й зі справедливості до громадян, на яких прямо чи опосередковано відображається тягар державних витрат.

Незважаючи на відсутність чіткого поділу державних доходів на види, заклав основи для їх виокремлення. Це пізніше зробив Л. Косса у своїх «Основах фінансової науки» (1900). Саме після його досліджень у фінансовій науці був прийнятий поділ державних доходів на звичайні та надзвичайні. Звичайні він поділив на прямі й непрямі, які детально описані в працях С.

Порівняння структури державних доходів, яку охарактеризував С., із сучасною свідчить, що й нині вона включає доходи від державного майна, мита, податків, акцизів, які держава отримує не тільки з доходів від державно-монопольних виробництв. Залишилися в історії, як застарілі, терміни «домени» і «регалії». Водночас реально змінилося співвідношення між різноманітними видами звичайних державних доходів на користь податків.

Помер С. у м. Києві в 1899 р.

П. І. Юхименко, В. М. Федосов

**СИМОНЕНКО
ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ**
(1838–1905)

*Симоненко
Григорий Федорович*

— відомий учений-економіст, фінансист, історик економічної та фінансової думки.

Випускник Московського університету. Ще під час навчання активно займався науковою роботою. Надрукував низку статей під загальною назвою «Аболіціонізм і аболіціоністи» («Аболиционизм и аболіционисты»), що згодом вийшли окремою книгою. На противагу деяким західноєвропейським економістам (Г. Молінарі та ін.) довів, що знищення рабства в США не призвело до економічного занепаду країни. У Московському університеті С. захистив обидві свої дисертації — магістерську на тему: «Суспільство, держава та право з точки зору законів народного господарства» («Общество, государство и право с точки зрения законов народного хозяйства», 1870) та докторську на тему: «Про новітні теорії поліційної держави та про сучасний занепад Франції» («О новейших теориях полицейского государства и о современном упадке Франции», 1872). На науково-педагогічній роботі з 1870 р. Професор політичної економії та статистики Варшавського університету (1870).

Праці С. в галузі політичної економії й фінансів відображають протистояння англосаксонської та німецької трактовок суспільного й індивідуального інтересу, протекціонізму і фритредерства, ролі держави в економічному житті тощо з урахуванням специфіки народного господарства Росії. Англосаксонський підхід заперечував можливість існування інтересів, що відмінні від переваг окремих індивідуумів. На противагу цьому підхід німецьких учених, який набув поширення в німецькій школі політичної економії та фінансової науки, визнавав фундаментальною основою суспільного інтересу колективні потреби. Значно відмінними були також трактування й інших принципових питань.

Для праць С. характерні теоретико-методологічні положення, що співзвучні постановкам цих питань німецькою школою та інституціоналістами. Водночас С. безумовно визнавав пріоритет А. Сміта в постановці та вирішенні питань класифікації економічної науки, його значний вплив на подальше їх розв'язання. Вчений докладно виклав це питання в історичному аспекті, із залученням значної літератури, за такою схемою: значення прикладних економічних наук у системі меркантилістів; відношення прикладних частин економічної науки до чистої частини її у системі фізіократів; праця А. Сміта як перший самостійний виклад законів чистої частини економічного вчення; постановка А. Смітом прикладних частин економічної науки в безпосередню залежність від законів чистої частини її; А. Сміт як батько не лише політичної економії, але й вчення про фінанси у зв'язку з вченням про управління; роз'єднання після А. Сміта прикладних частин економічної науки з її чистою частиною; полеміка та оцінки внеску А. Сміта у класифікацію економічних наук.

Оригінальним було пояснення С. причини включення А. Смітом та багатьма його послідовниками вчення про державні фінанси до складу політичної економії. С. вважав, що це обумовлене неоднорідністю народного господарства. Останнє розпадається на дві дещо різні за своєю суттю частини. До складу народного господарства входить, по-перше, сукупність всіх приватних господарств, що знаходяться в межах певної держави, і, по-друге, особливе, окреме від них державне господарство, хоч воно й отримує свої доходи переважно з доходів приватних господарств. Звідси, відповідно до грецької етимології слів «політична економія», під цією наукою слід

би розуміти одночасно і вчення про закони, що управляють сукупністю приватних господарств, і вчення про державне господарство або фінанси. Тому в А. Сміта вчення про державні фінанси, або фінансова наука, не відокремлювались від вчення про народне господарство взагалі, тобто політичної економії. Воно становило не більше, ніж частину останньої. У своїй знаменитій праці А. Сміт заклав перші основи і науки про народне господарство у вузькому розумінні цього слова (тобто політичної економії), і науки про державне господарство або про фінанси, яка лише згодом відокремились від першої й утворила окрему науку. Тому А. Сміта визнають одночасно батьком і політичної економії, і фінансової науки.

Вчений широко підходив до визначення предмету і об'єкту вивчення економічної науки. Він наголошував на необхідності вивчення економічних відносин у тісному зв'язку з аналізом неекономічних інституцій. «Політична економія, — наголошував учений, — не може розглядати народне господарство поза зв'язком з політичними і громадськими установами країни, з її цивільним та адміністративним законодавством, поза впливом на економічний побут релігії, пануючого морального світогляду народу і його побутових особливостей, переважаючого напрямку ідей в дану епоху, загальних успіхів людського знання та техніки, промисловості особливо, одним словом, поза зв'язком з усім ходом історичного розвитку».

У працях С., як й інших вітчизняних учених (І. Вернадський, М. Бунге, І. Цехановецький та ін.), обґрунтоване методологічне бачення необхідності та сутності підходу до вивчення економічних відносин суспільства з позицій моральності. Вчений стверджував, що в економічній науці при вивченні відносин людини не зі світом зовнішньої природи, а з людьми, дослідженні їх взаємних відносин і обов'язків, не можна не зачіпати основних питань приватної чи суспільної моральності. Тому необхідно, щоб різноманітні комбінації цих відносин не суперечили моральним інтересам суспільства, не ігнорували їх. Політична економія, на думку С., має розглядати вчення про народний добробут у тісному зв'язку з умовами всього морального та політичного побуту країни. Виділившись із моральної філософії в самостійну науку, політекономія за своєю суттю залишилася тією ж моральною філософією, але стосовно не до окремих осіб, а до всього суспільства в сукупності його економічних відносин.

Для С. та вітчизняних економістів останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. характерним був методологічний підхід, згідно з яким на перший план висувались інтереси суспільства в цілому, проголошувався їх пріоритет над індивідуальними, власними інтересами, перевага соціальних над суто економічними критеріями суспільного прогресу. На думку С., теорія повинна вказувати, наскільки економічні відносини сприятливі чи несприятливі для досягнення загального добробуту, щоб в останньому випадку вимагати втручання економічної політики. При цьому вчений досить чітко розрізняв суб'єктів учення кожної із частин економічної науки — позитивної та нормативної. У теоретичній частині політичної економії ними виступали переважно окремі особи, а в галузі економічної політики — переважно держава, община, асоціація, родина та інші громадські союзи. Головне ж полягало у тому, що обидві частини економічної науки мали своїм верховним завданням спільну кінцеву мету — дослідження умов найбільш ефективного досягнення народного добробуту. Саме це об'єднувало дві частини в одну економічну науку, надавало спільності її функціям.

Надзвичайно актуальними продовжують залишатися пронизані високою моральністю постановки питання С. та вітчизняними вченими про народний добробут та його досягнення. Навіть при допущенні у теоретичній частині політичної економії таких економічних відносин,

які ґрунтуються винятково на особистому інтересі, як це робили представники англійської класичної школи, вона не може випускати з уваги свого основного завдання — загального добробуту. С. стверджував: «Основне, кінцеве завдання вчення про народне господарство — забезпечити народний добробут, аж ніяк не збагачення окремих осіб, які можуть досягати такого збагачення способами напевно шкідливими для загального блага, отже, і для всього народного господарства. З позицій останнього, подібні способи мають бути визнані неекономічними, збитковими, бо, забезпечуючи вигоду окремих осіб, вони одночасно підривають засади добробуту більшості народонаселення». При цьому «економічне» не зводилося лише до «матеріального», «народний добробут» — виключно до «матеріального добробуту». Це обумовлювалося широким визначенням об'єкта політичної економії та фінансів: віднесенням до нього не лише сфери матеріального виробництва, а й нематеріального, духовного виробництва і державної діяльності.

С. правильно розкрив гносеологічну причину основної помилки ряду відомих західних теоретиків з питання про співвідношення індивідуального й суспільного добробуту: змішування поглядів приватних господарств з поглядами народного господарства. Для вченого було вихідним принципове положення про загальний добробут як основний економічний інтерес і мотив господарської діяльності, необхідність їх першочергового забезпечення, а звідси — і про основне завдання політичної економії. Воно трактувалось як розкриття економічних законів та умов для забезпечення народного добробуту в тісному зв'язку з вивченням впливу різних неекономічних чинників.

Учений сформулював такий оригінальний висновок про співвідношення справедливого та несправедливого й економічного та неекономічного: у приватному господарстві економічні вигоди можуть інколи досягатись несправедливим шляхом, а в народному господарстві будь-яка несправедлива дія не може бути скільки-небудь економічно вигідною. Тут доречно провести паралель з макроекономічним підходом Дж. Кейнса. Згідно з ним, умови процвітання окремої фірми зовсім не тотожні умовам зростання та процвітання економіки в цілому. Примноження індивідуального й національного багатства у певних соціально-економічних умовах можуть не збігатися, входити навіть у суперечність.

Для розуміння специфіки поглядів С., а також національних витоків інституціоналізму, принципове значення має висвітлення питань про його ставлення до матеріального та нематеріального виробництва, продуктивної та непродуктивної праці. Із часів А. Сміта ці питання знаходились в центрі дискусій як між самими представниками класичної школи, так і між ними та прихильниками інших економічних шкіл і напрямів. А. Сміт дав неоднозначні й суперечливі трактування категорій продуктивної та непродуктивної праці. Під продуктивною працею він розумів працю, що обмінюється на капітал, а під непродуктивною — працю, що обмінюється на дохід. Водночас він визначав продуктивну працю як таку, що матеріалізується в товарі, а непродуктивну як таку, що не отримує матеріалізації. Тому, на думку А. Сміта, усі, хто створюють послуги, живуть за рахунок землеробської та промислової праці. Звичайно, А. Сміт і його прихильники не заперечували важливості й корисності непродуктивної праці попри нематеріальний характер її результатів.

С. вважав вчення А. Сміта про продуктивну й непродуктивну працю одним з найслабкіших пунктів його економічної теорії, який призводить до неправильного розуміння реалій суспільно-економічного життя. При вирішенні питання про продуктивну і непродуктивну працю С. надавав першочергового значення вибору відповідних критеріїв. За основу визначення категорій продуктивної та непродуктивної праці вчений взяв потреби людини й зусилля, якими вона задовольняє ці потреби. Під цим кутом зору будь-яка праця, що задовольняє з найменшими витратами будь-

які матеріальні чи духовні потреби окремої особи або всього суспільства, повинна бути визнана продуктивною. Вчений слушно зазначав: «А. Сміт, який заклав загалом принципіву основу нинішньому виключенню державної сфери і взагалі будь-якої нематеріальної діяльності із сфери народного господарства, погрішив саме в тому, що з недостатньою увагою віднісся до споживання багатств. Від цього недоліку далеко не звільнились і багато його послідовників». У цьому ж контексті С. доречно наводив іронічне зауваження французького економіста І. Дроза: «читаючи твори їх, можна подумати, що не продукти створені для людей, а люди для продуктів». Нематеріальність, невідчутність продуктів праці нематеріального виробництва абсолютно не заважає задоволенню людських потреб.

Правильне вирішення питання про продуктивну та непродуктивну працю відкривало можливості для розв'язання проблеми забезпечення народного добробуту за рахунок належного співвідношення та розвитку всіх видів виробничої діяльності населення. Звідси випливало й нове суттєве завдання економічних наук, яке вирішувалося з позицій інституціоналізму. Вони повинні вивчати умови, за яких можливе існування правильного, гармонійного співвідношення різних галузей матеріального та нематеріального виробництва, продуктивної та непродуктивної праці. «Політична економія прагне підмінити загальні закони, властиві всім галузям народної діяльності, які обумовляють гармонійне, спільне існування їх і розвиток, — наголошував С. — Вона розглядає вчення про народний добробут у зв'язку з умовами всього морального й політичного побуту країни».

Помітне місце у працях С. відведено розгляду поглядів академіка А.-Г. Шторха (1766–1835), ученого, який працював у Росії, але мав відчутний вплив на думки українських економістів першої половини ХІХ ст., особливо на Т. Ф. Степанова. С. в цілому позитивно оцінював вчення А. Шторха, проте висловив на його адресу два критичних зауваження. По-перше, учений вважав за необхідне розглядати одні й ті самі економічні закони одночасно в обох сферах виробництва — матеріальній і духовній. По-друге, на думку С., А. Шторх неправильно вживав термін «цивілізація», вичерпуючи його елементами нематеріального виробництва. Насправді «під нею слід розуміти розвиток не одних лише нематеріальних благ та здібностей, а й водночас і успіхи матеріального добробуту. Успіхи промисловості, сільського господарства, торгівлі у такій же мірі характеризують цивілізацію нації, як і успіхи наук, мистецтва, моральності та державної діяльності».

Питання про роль держави в економічному житті С. розглядав під кутом зору з'ясування співвідношення між політичною економією та соціологією. Загальну постановку питання С. конкретизував щодо двох протилежних теорій — невтручання держави в економічне життя та якомога більш повного й усебічного управління народним життям. С. приходив до висновку, що використовувана багатьма вченими соціологія є політичною економією, котра визнає державну діяльність однією з продуктивних сфер народного господарства. Звідси робив висновок про те, що для соціології немає потреби вигадувати якісь нові закони, потрібно розробляти далі те, що вже зроблено економічною наукою в особі А. Сміта ще наприкінці ХVІІІ ст. «Сміємо думати, — писав С., — що письменники, які відносяться до соціології із цієї саме точки зору, стоять на найтвердішому, практичному ґрунті, і це може привести наукові дослідження в даній галузі до найбільш плідних результатів». Для вченого була безсумнівною необхідність розгляду

суспільних явищ у соціології з позицій визнання «коренем та основою їх політичної економії». У такій постановці питання вбачаються початки міждисциплінарного підходу до вивчення соціально-економічних явищ і процесів, інститутів тощо.

З кінця 1870 рр. і до кінця 1890-х рр. С. значну увагу приділив питанням порівняльної статистики щодо Польщі та інших регіонів. Цій тематиці присвячені праці вченого: «Порівняльна статистика Царства Польського та інших європейських країн» («Сравнительной статистике Царства Польского и других европейских стран», Варшава, 1878), «Про рух населення за останній 27-річний період у губерніях Царства Польського» («О движении населения за последний 27-летний период в губерниях Царства Польского», Варшава, 1895), «Порівняльна статистика заробітків і продовольства в десяти губерніях Царства Польського» («Сравнительная статистика заработков и продовольствия в десяти губерниях Царства Польского», Варшава, 1897), під псевдонімом «Економіст» С. надрукував «Вивізні премії та нормування цукрового виробництва» («Вывозные премии и нормировка сахарного производства», Варшава, 1887) та «Чи винна наука в помилках нашої фінансової практики та значення періодичної преси для попередження їх» («Виновата ли наука в ошибках нашей финансовой практики и значение периодической печати для предупреждения их», Варшава, 1888). У праці «Про Царство Польське порівняно з Познанню та Галичиною» («О Царстве Польском сравнительно с Познанью и Галицией», Варшава, 1878) намагався за допомогою статистики довести незвичайний прогрес російської частини Польщі після аграрних реформ 1864 р. порівняно з австрійською та пруською частинами Польщі після реформ 1848 і 1850 рр. Книга викликала шквал обурень у зарубіжній польській пресі й неприємності з боку місцевої адміністрації, що С. виклав у своїх «Нарисах Привіслянщини» («Очерки Привислянья», М., 1897) (Привіслянський край — у Російській імперії загальна назва 10 губерній Царства Польського в 1867–1917 рр. — П. А.).

Останньою великою роботою С. була «Політична економія в її новітніх напрямках» («Политическая экономия в ее новейших направлениях», Варшава, 1900). У ній фактично підведені підсумки розвитку політичної економії та фінансової науки за тривалий період — з останньої третини XVIII ст. до початку XX ст., досліджені розвиток та еволюція основних шкіл і напрямів економічної й фінансової думки.

Основні наукові праці:

«Суспільство, держава та право з точки зору законів народного господарства» («Общество, государство и право с точки зрения законов народного хозяйства», 1870).

«Про новітні теорії поліційної держави та про сучасний занепад Франції» («О новейших теориях полицейского государства и о современном упадке Франции», 1872).

«Порівняльна статистика Царства Польського та інших європейських країн» («Сравнительной статистике Царства Польского и других европейских стран», 1878).

«Про рух населення за останній 27-річний період у губерніях Царства Польського» («О движении населения за последний 27-летний период в губерниях Царства Польского», 1895).

«Порівняльна статистика заробітків і продовольства в десяти губерніях Царства Польського» («Сравнительная статистика заработков и продовольствия в десяти губерниях Царства Польского», 1897).

«Вивізні премії та нормування цукрового виробництва» («Вывозные премии и нормировка сахарного производства», 1887).

«Чи винна наука в помилках нашої фінансової практики та значення періодичної преси для попередження їх» («Виновата ли наука в ошибках нашей финансовой практики и значение периодической печати для предупреждения их», 1888).

«Про Царство Польське порівняно з Познанню та Галичиною» («О Царстве Польском сравнительно с Познанью и Галицией», 1878).

«Нариси Привіслянщини» («Очерки Привислянья», 1897).

«Політична економія в її новітніх напрямках : Огляд та критична оцінка вчень головних представників сучасної економічної науки, особливо новоісторичної школи» («Политическая экономия в ее новейших направлениях : Обзор и критическая оценка учений главных представителей современной экономической науки, особенно новоисторической школы», 1900).

Література: 1. Леоненко, П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.) : монографія / П. М. Леоненко.— К. : ІАЕ УААН, 2003.— С. 99, 155–163, 369–370.

П. М. Леоненко

**СЛУЦЬКИЙ
ЄВГЕН ЄВГЕНОВИЧ**
(1880–1948)

*Слуцкий
Евгений Евгеньевич*

— видатний український учений-економіст, математик, статистик.

Народився 7 квітня 1880 р. у с-щі Новому Молозького повіту Ярославської губернії в сім'ї вчителя-вихователя. У 1886 р. родина переїхала до м. Житомира. Навчався в Житомирській класичній гімназії, яку закінчив у 1899 р. із золотою медаллю. У цьому ж році вступив до математичного відділення фізико-математичного факультету Київського університету. Захопившись ідеями революційної перебудови суспільства, став активним учасником студентських виступів, за що двічі (1901, 1902) виключався з університету. Позбавлений права навчатись у вищих навчальних закладах Російської імперії, був вимушений продовжити освіту на машинобудівному факультеті Мюнхенського політехнічного інституту (1902–1905). Революційні події 1905 р. уможливили повернення на батьківщину та продовження навчання на юридичному факультеті Київського університету. У 1911 р. успішно завершив університетську освіту, отримавши диплом з відзнакою. Його випускна робота «Теорія граничної корисності» була нагороджена дипломом першого ступеня і золотою медаллю. У 1917 р. майбутній учений успішно здав магістерські іспити на економічному факультеті Московського університету.

Підготовка до магістерських іспитів спонукала С. до поглибленого вивчення теорії ймовірностей як теоретичної основи статистики. Результати його наукових пошуків знайшли відображення в посібнику «Теорія кореляції та елементи вчення про криві розподілу» (1912), який отримав позитивні відгуки. Це допомогло С. у січні 1913 р. посісти посаду штатного викладача Київського комерційного інституту, реформованого в 1920 р. у Київський інститут народного господарства. У цьому навчальному закладі працював на посадах викладача, доцента, професора (з 1920) до початку 1926 р. Протягом зазначеного періоду викладав курси теоретичної економіки, політичної економії, математичної статистики, історії економічних і соціалістичних вчень та здійснював інтенсивні наукові пошуки, які відобразили багатогранність його творчої натури.

Ще перебуваючи на студентській лаві був членом-кореспондентом Товариства економістів при Київському комерційному інституті. У 1911 р. став дійсним членом, у 1911–1913 рр.— секретарем, а в 1913–1915 рр.— членом ради цього товариства. Крім того, з 1912 р. був обраний дійсним членом Математичного і Соціологічного товариств, які працювали в м. Києві, а також Товариства суспільних наук імені О. О. Чупрова при Московському університеті (1915).

Здійснені в цей період політекономічні дослідження знайшли відображення в праці «Природа кооперації та її форми», опублікованій у 1913 р. У цьому творі вчений, на основі аналізу історії

розвитку кооперативного руху в Росії та за кордоном, дослідив об'єктивні передумови виникнення кооперативів, виділив та проаналізував основні їх види, виокремив найважливіші принципи кооперативного руху, проблеми та перспективи розвитку кооперативів у майбутньому.

Важливим етапом становлення С. як економіста стали його дослідження з історії економічної думки. У 1913 р. виступив з доповіддю на засіданні Товариства економістів у Київському комерційному інституті з нагоди 250-річчя з дня опублікування першого економічного трактату відомого англійського дослідника В. Петті. Основні ідеї цієї доповіді знайшли відображення в опублікованому в 1914 р. історико-економічному нарисі «Сер Вільям Петті», який містив самобутні погляди українського вченого на творчість засновника класичної політичної економії в Англії. У цій праці С. дослідив витoki та багатогранний зміст наукового доробку В. Петті, виявив вплив на формування економічних поглядів англійського дослідника меркантилістської доктрини та показав розбіжності між нею та економічним ученням В. Петті, довів односторонність поглядів К. Маркса на В. Петті як засновника трудової теорії вартості, охарактеризував натуралістичний світогляд ученого, звернув увагу на те, що В. Петті є родоначальником теорії утримання, пізніше проголошеної Н. Сеніором тощо.

Вагомим економічним дослідженням того часу, що отримало в подальшому світове визнання, стала стаття С. «До теорії збалансованого бюджету споживача», опублікована в 1915 р. в італійському «Giornale degli economisti rivista di statistica». Поштовхом до її написання була праця відомого вченого-економіста В. Парето на тему корисності та попиту (1892). У своєму творі український дослідник відкинув пануючий на той час австрійський варіант теорії суб'єктивної корисності та запропонував власне розуміння цього поняття, відповідно до якого корисність певного поєднання благ є величиною, яка набуває що більшого значення, то кращим виявляється таке поєднання для даного індивіда. Здобутком дослідника стали: подальший розвиток ординалістської концепції корисності; запровадження поняття рівноважного стану бюджету споживача та визначення критеріїв його стійкості; виокремлення двох видів благ: насичуючих (гранична корисність яких спадає зі збільшенням їх кількості) та ненасичуючих (гранична корисність яких за тих же умов збільшується); математичне дослідження стабільності бюджету споживача; розмежування нормального та аномального бюджетів, аналіз поведінки функції корисності при змінах в індивідуальному попиті як функції доходу (ефект доходу) та при змінах попиту як функції ціни, коли зміна ціни на певне благо зумовлює подвійний ефект, у т. ч. ефект, який у подальшому отримав назву ефекту заміщення; формулювання найважливішої умови рівноваги (рівності граничних норм заміщення співвідношенню цін відповідних благ), математичне трактування компліментарності товарів тощо.

Перша половина 20-х рр. ХХ ст. була пов'язана з активною діяльністю та плідними новаторськими розвідками С. в економічній царині. У 1923 р. очолив секцію теоретичної економії Товариства економістів, діяльність якого спрямовувалась на поширення в Україні економічних знань, сприяння розвитку економічної науки та співпраці економістів-теоретиків і практиків. У цьому ж році опублікував математичний додаток «До питання про обчислення доходу держави від емісії», у якому представив графік грошової емісії у вигляді кривої в логарифмічному масштабі, запропонував формулу розрахунку доходу держави від емісії на основі врахування обсягів емісії грошових знаків, що знаходяться в обігу, та індексу цін, довівши, що при високій інфляції важливу роль у зростанні доходів держави відіграє швидкість доставки грошових знаків до місця їх розподілу. Цей період його творчої діяльності був тісно пов'язаний із критичним переглядом

та подальшим розробленням питань теоретичної статистики, зверненням до гносеологічних проблем та аксіоматичних принципів теорії ймовірностей, стохастичної границі та закону великих чисел. Результати новаторських пошуків знайшли відображення в доповіді, прочитаній на секції теоретичної статистики на III Всеросійському статистичному з'їзді, яка пізніше була опублікована у «Віснику статистики».

У 1925 р. побачили світ два видатних твори вченого: «Про стохастичні асимптоти і граничні значення» та «До питання про закон великих чисел», у яких було запроваджено нові для статистичної науки поняття стохастичної межі та стохасимптоти, що лягли в основу нетрадиційного тлумачення закону великих чисел та стали значним кроком уперед у розвитку статистичної науки. У цей період опубліковані й інші важливі роботи українського дослідника, зокрема «Про деякі схеми кореляційного зв'язку і про систематичні помилки емпіричного значення кореляції», «Про один дослід побудови теорії середніх без допомоги теорії ймовірностей», «До питання про середню щільність населення».

Надзвичайно цінною публікацією зазначеного періоду, яка принесла С. світове визнання, є стаття «Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних основ економіки» (1926), опублікована українською та німецькою (в оригіналі) мовами. Визначивши праксеологію як загальну, формальну за своєю природою, теорію, окресливши її понятійний апарат та розглянувши основні формально-праксеологічні поняття (система, ситуація, перспектива, параметри, простір станів тощо), учений започаткував новий напрям наукових досліджень, розвинений у подальшому відомими представниками вітчизняної та зарубіжної економічної науки.

Новаторські пошуки С. справили велике враження на відомого російського дослідника М. Д. Кондратьєва, директора Кон'юнктурного інституту в м. Москві, який особисто запросив українського вченого на роботу до цієї відомої науково-дослідної установи. У жовтні 1925 р. М. Д. Кондратьєв звернувся з листом до народного комісара фінансів Г. Я. Сокольникова, у якому високо оцінив творчий доробок та науковий талант С., висловив прохання щодо його зарахування на посаду консультанта Кон'юнктурного інституту, яка була найвищою після посад директора та його заступника.

У 1926 р. С. переїжджає до м. Москви, працює на посаді консультанта Кон'юнктурного інституту, завідуючи одночасно сільськогосподарською секцією Інституту експериментальної статистики та статистичної методології Центрального статистичного управління СРСР. У цей період активно співпрацює з представниками московської школи теорії ймовірностей.

Подальші економіко-математичні дослідження були пов'язані з аналізом циклічних процесів. У 1927 р. у журналі «Питання кон'юнктури» («Вопросы конъюнктуры») була опублікована стаття С. «Додавання випадкових причин як джерело циклічних процесів». Видана у 1937 р. англійською мовою ця стаття посилила його світове визнання та була оцінена як вагомий науковий відкриття. У ній С. критично проаналізував існуючі методи дослідження кон'юнктурних коливань та започаткував новий напрям їх наукового пояснення на основі стохастичних (випадкових) процесів, пов'язаних з масовими явищами та подібними за характером до випадкових помилок, які вивчає теорія ймовірностей. Зміцненню міжнародного авторитету вченого як видатного науковця сприяла його участь у конгресі математиків в Італії (1928) та творча дискусія з відомим ученим Ф. Кантеллі. Широкий науковий резонанс викликала доповідь українського дослідника про стохастичні асимптоти, свідченням чого стала організована Французькою академією наук публікація його робіт (1927–1929).

У 1930 р. Кон'юнктурний інститут закрили, його директора М. Д. Кондратьєва заарештували, а згодом стратили. Це змусило С. перейти на роботу в Центральний інститут експериментальної гідрології та метеорології, де він захопився дослідженням проблем впливу сонячної активності на врожаї. З 1934 р. завідував кафедрою фізико-математичної статистики в Науково-дослідному інституті математики та механіки при Московському державному університеті. За сукупність важливих наукових робіт у цій сфері йому присуджено науковий ступінь доктора фізико-математичних наук. З 1938 р. працював у Математичному інституті імені В. А. Стеклова при Академії наук СРСР. Сфера його наукових інтересів була пов'язана з розробленням теорії випадкових процесів. Під час Другої світової війни, коли інститут було евакуйовано до м. Ташкента, С. займався укладанням лічильних таблиць для функцій декількох змінних, які були опубліковані вже після його смерті Н. В. Смірновим та А. М. Колмогоровим у 1950 р.

С.—глибокий, багатогранний та оригінальний мислитель із широким діапазоном наукових інтересів, автор інтелектуальних новацій у сфері економічної теорії, історії економічної думки, економічної географії, демографії, математичної та експериментальної статистики. На сьогоднішній день інтелектуальні новації вченого є невід'ємною складовою багатьох напрямів світової економічної науки. Загальноновизнаними в економічній теорії є такі терміни та концепції, як «рівняння С.», «паралелограм С.», «матриця С.», «ефект Слуцького — Юла», «гранична синусоїдальна теорема С.», «умова С.», «теорема С.» тощо.

За оцінкою англійського економіста Р. Аллена, глибокі та оригінальні праці С. справили вплив на еволюцію економічної науки у двох важливих напрямках: теорії поведінки споживача та аналізі часових рядів. Віддаючи належне українському економістові за «вперше правильно обраний шлях дослідження», відомий англійський економіст, лауреат Нобелівської премії Дж. Р. Хікс назвав рівняння С. «основним рівнянням теорії цінності». Здійснене українським ученим дослідження додавання випадкових причин як джерела циклічних процесів збагатило уявлення науковців щодо природи циклічності в економіці та мало важливе значення для подальших наукових пошуків причинного механізму циклічних коливань та висвітлення проблем стохастичності.

Новаторські ідеї дослідника були поштовхом до нових наукових відкриттів. Теорія стаціонарних випадкових (стохастичних) послідовностей стала невід'ємною складовою сучасної статистики, увійшовши до загальної теорії стаціонарних випадкових процесів А. Хінчина, яка є важливим відгалуженням сучасної теорії ймовірностей. Саме С. належить пріоритет у порушенні питання про необхідність створення нової науки — праксеології, покликаної вивчати принципи раціональної поведінки людей за різних комбінацій умов. Глибинний та багатоплановий творчий спадок дослідника не втратив свого значення та є надзвичайно цінним для сучасних науковців, які займаються фундаментальними та прикладними дослідженнями. Відтак інтелектуальні новації українського вченого світового масштабу повинні органічно ввійти до вітчизняної економічної науки, ставши потужним джерелом її подальшого успішного та плідного поступу.

Помер С. 10 березня 1948 р. у м. Москві.

Основні наукові праці:

«Теория предельной полезности» (1910).

«Теория корреляции и элементы учения о кривых распределения» (1912).

«Сущность кооперации и ее формы» (1912).

«Сэр Вильям Петти. Краткий очерк его экономических учений с приложением нескольких важнейших отрывков из его произведений» (1914).

- «К теории сбалансированного бюджета потребителя» (1963).
 Sulla teoria del bilanciodel consumatore (1915).
 «К вопросу о логических основах исчисления вероятностей : доклад, читанный в заседании секции теоретической статистики III Всероссийского статистического съезда в ноябре 1922 г.» (1922).
 «К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии» (1923).
 «Математические заметки к теории эмиссии» (1923).
 «К вопросу о „законе больших чисел”» (1925).
 «Про стохастичні асимптоти і граничні значення» (1960).
 «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки» (1926).
 «Сложение случайных причин, как источник циклических процессов» (1927).
 «Декілька пропозицій про випадкові стохастичні границі» (1960).
 «О квадратичной ошибке коэффициента корреляции в случае однородных связанных рядов» (1929).
 «О распределении ошибок коэффициента корреляции в однородных связанных рядах» (1932).
 «Статистический эксперимент как метод исследования конкретных проблем : Критические заметки к проблеме „Земля — Солнце”» (1935).
 «Об одиннадцатилетней периодичности солнечных пятен» (1935).
 «О связанных случайных функциях одной независимой переменной» (1935).
 The Summation of Random Causes as Source of Cyclic Processes (1937).
 «Випадкові майже періодичні функції та розклад випадкових стаціонарних функцій на компоненти» (1960).
 «Несколько предложений к теории случайных функций» (1960).
 «О таблицах закона χ^2 (неполная Г-функция)» (1941).
 «О таблицах обратной неполной бета-функции» (1946).
 «Таблицы для вычисления неполной Г-функции и функции вероятности χ^2 » (1950).

- Література:* 1. Аллен, Р. Дж. Математическая экономия : пер. с англ. / Р. Дж. Аллен.— М. : Изд-во иностр. лит., 1963.— 667 с.
 2. Блауг, М. Сто великих экономистов до Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Эконом. шк., 2005.— 704 с.
 3. Блауг, М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг.— М. : ДелоЛТД, 1994.— 684 с.
 4. Васильева, Р. Х. Історія економічної думки України : навч. посіб. / Р. Х. Васильева, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська.— К. : Либідь, 1993.— 272 с.
 5. *Всемирная история экономической мысли* : в 6 т.— М. : Мысль, 1989.— Т. 3.— 606 с.
 6. Горкіна, Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні : остання третина XIX — перша третина XX ст. / Л. П. Горкіна.— К. : Наук. думка, 1994.— 244 с.
 7. Є. *Слуцький* : Визнання : Творча спадщина з погляду сучасності / за ред. В. Д. Базилевича.— К. : Знання, 2007.— 919 с.— (Славетні постаті).
 8. Злупко, С. М. Є. Є. Слуцький — український економіст-математик світової слави / С. М. Злупко // *Економіка України*.— 1995.— № 7.— С. 67–74.
 9. Злупко, С. М. Основоположник праксеології / С. М. Злупко // *Аксіоми для нащадків : українські імена у світовій науці* / упоряд. О. Романчук.— Л. : Меморіал, 1992.— С. 465–486.
 10. Злупко, С. М. *Економічна думка України* : навч. посіб.— Л. : ЛНУ, 2000.— 496 с.
 11. *Історія економічних учень* : підручник / за ред. В. Д. Базилевича.— К. : Знання, 2004.— 1300 с.— (Класичний університетський підручник).
 12. Колмогоров, А. Н. Е. Е. Слуцкий : Некролог / А. Н. Колмогоров // *Успехи мат. наук*.— 1948.— № 4.— С. 145–146.
 13. Колмогоров, А. Н. *Математика в ее историческом развитии* / А. Н. Колмогоров.— 2-е изд.— М. : Наука, 2007.— 224 с.
 14. Корнійчук, Л. Я. *Історія економічної думки України* / Л. Я. Корнійчук : навч. посіб.— К. : КНЕУ, 2004.— 562 с.

15. *Коропецький, І. С.* Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І. С. Коропецький.— К. : Либідь, 1995.— 240 с.
16. *Талала, Я. С.* Про внесок Є. Слуцького у світову економетричну науку / Я. С. Талала // Історія народного господарства та економічної думки України.— К., 1997.— Вип. 29.— С. 128–136.
17. *Талала, Я. С. Є.* Слуцький: сфера та основні напрямки наукових досліджень (історико-біографічний нарис) / Я. С. Талала.— К. : Курс, 1999.— 23 с.
18. *Українська економічна думка : хрестоматія* / за ред. С. М. Злупка.— К. : Знання, 2007.— 694 с.
19. *Четвериков, Н. С.* Жизнь и научная деятельность Е. Е. Слуцкого : 1880–1948 / Н. С. Четвериков // Ученые записки по статистике.— Т. V.— М., 1959.— С. 254–270.
20. *Чипман, Дж. С.* История одной находки: как была заново открыта и интерпретирована статья Слуцкого 1915 г. : пер. с англ. / Дж. С. Чипман, Ж.-С. Ланфан // Эконом. шк.— 1999.— Вып. 5.
21. *Хикс, Дж. Р.* Стоимость и капитал : пер. с англ. / Дж. Р. Хикс.— М. : Прогресс, 1993.— 191 с.
22. *Allen, R. G. D.* Professor Slutsky's Theory of Consumer Choice / R. G. D. Allen // Rev. of Economic Studies.— 1935–1936.— Vol. 3.— P. 120.
23. *Allen, R. G. D.* The Work of Eugen Slutsky / R. G. D. Allen // Econometrica.— 1950.— Vol. 18.— № 3.— P. 209–316.
24. *Barnett, V. E. E.* Slutsky : Mathematical Statistician, Economist, and Political Economist? // J. of the History of Economic Thought.— 2004.— Vol. 26.— № 1.— Mar.— P. 2.
25. *Hicks, J. R.* A Reconsideration of the Theory of Value / J. R. Hicks, R. G. D. Allen // Economica. N. S. I.— 1934.— Vol. 52–76.— P. 196–219.
26. *Les'ko, L. J.* Mathematical economics in work of E. E. Slutsky (Ukrainian) in The Institute of Mathematics : Outlines of its development (Ukrainian) / L. J. Les'ko.— Kiev, 1997.— P. 165–174.
27. *Morgan, M.* The History of Econometric Ideas / M. Morgan.— Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1990.
28. *Sheining, O. B. E. E.* Slutsky: On the 50th anniversary of his death (Russian) / O. B. Sheining // Istor-Mat. Issled.— 1998.— № 3.— P. 128–137, 398.
29. *Schumpeter, J.* History of Economic Analysis / J. Schumpeter.— London : Allen&Unwin, 1965.— 1063 p.

В. Д. Базилевич

СМІТ
АДАМ
(1723–1790)

Smith
Adam

— видатний шотландський учений-економіст, засновник класичної політичної економії.

Народився 5 червня 1723 р. в м. Кірколді (Шотландія). Його батько, митний чиновник, помер через кілька місяців після народження сина. С. був єдиною дитиною молодої вдови. Родина жила небагато, але й нестатків не знала. Виявивши здібності до навчання, у віці 14 років С. вступив до Університету м. Глазго (це було у звичаях того часу), який закінчив у 1740 р. Як кращий студент, був удостоєний стипендії для завершення освіти в Оксфордському університеті, де навчався до 1746 р. Проте рівень викладання не повністю його задовольняв, і він переїхав до м. Единбурга з наміром присвятити час самоосвіті й читанню публічних лекцій з англійської літератури й політичної економії. Вже тоді, судячи з його лекцій, він дотримувався принципів економічного лібералізму й особливо принципу свободи торгівлі.

«Людина звичайно розглядається державними діячами й політиками як якийсь матеріал політичної механіки. Політики порушують природний хід людських справ, потрібно ж повернути природу самій собі й дати їй повну волю в дотриманні її цілей і здійсненні власних проєктів. Для того щоб підняти державу з найнижчої сходинки варварства на вищий щабель добробуту, потрібні лише мир, легенькі податки й терпимість в управлінні; решту зробить природний хід речей. Усі уряди, які насильно спрямовують події іншим шляхом або намагаються придушити

розвиток суспільства, — протиприродні. Щоб утриматися при владі, вони вимушені гнобити й тиранити», — сміливо стверджував С. в одній зі своїх лекцій.

У 1751 р. С. був призначений професором логіки в Університеті Глазго, а наприкінці того ж року перейшов на кафедру моральної філософії, на якій викладав до 1764 р. Велика наукова робота «Теорія моральних почуттів» (*The Theory of Moral Sentiments*, 1759) принесла йому широку популярність. Проте в подальшому науковий інтерес С. все більше схилявся до економічної науки, що було пов'язано з його активною участю в Глазгівському клубі політичної економії і, зокрема, дружбою з філософом й економістом Д. Юмом.

У 1764 р. в житті С. сталася переломна подія: він залишив кафедру (як виявиться, назавжди) і прийняв пропозицію супроводжувати під час закордонної подорожі молодого лорда, пасинка відомого політичного діяча — герцога Баклю. Матеріальна заінтересованість від цієї подорожі мала для С. неабияке значення — поїздка гарантувала йому 800 фунтів стерлінгів щомісячно до кінця життя, що було набагато більше його професорського гонорару. Подорож тривала упродовж 1764–1766 рр., з яких півтора роки він провів у м. Тулузі, два місяці — у м. Женеві, де зустрічався з Вольтером, і дев'ять місяців у — м. Парижі.

Знайомство під час поїздки з французькими філософами Д'Аламбером, Гельвецієм, Гольбахом, а також із фізіократами, у тому числі з Ф. Кене і А. Тюрго, певним чином вплинуло на його погляди. С. був уже досить зрілим ученим, щоб не потрапити під вплив фізіократів, але водночас він виявився здібним і сприймав все корисне з їх вчення. С. глибоко проник у внутрішню фізіологію ринкової економіки. Знаходячись у річищі англійських традицій, він побудував свою економічну теорію на фундаменті трудової теорії вартості, тоді як фізіократи взагалі не мали, по суті, теорії вартості. Важливим кроком уперед, порівняно з фізіократами, стане його твердження про те, що всяка продуктивна праця, а не тільки землеробська, створює вартість. Разом з тим С. не зрозумів геніальних ідей Ф. Кене про механізм капіталістичного відтворення. Незважаючи на це, у фізіократах він побачив союзників і друзів, які йдуть до тієї ж мети, тільки іншим шляхом.

Після повернення до Шотландії С. вирішує оселитися у своїй матері, де усамітнюється, щоб завершити роботу над книгою «Дослідження про природу і причини багатства народів» (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*). Ця праця, видана в 1776 р., іще більше зміцнила й без того широку популярність автора. Вона 4 рази перевидавалася за життя С. і ще 3 рази після його смерті (1790) і до кінця XVIII ст. Вплив С. на своїх сучасників був настільки великим, що навіть англійський прем'єр-міністр В. Пітт (молодший) оголосив себе його учнем. Одним з результатів його контактів з ученим стало підписання В. Піттом у 1786 р. першого Ліберального торгового договору з Францією — договору Едена, який істотно змінив митні тарифи. Вплив творчої спадщини автора «Багатства народів» проявився також у викладанні в Единбурзькому університеті з 1801 р. самостійного курсу політичної економії, тоді як раніше політекономія входила до складу дисциплін курсу моральної філософії. У січні 1778 р. С. був призначений комісаром шотландської митниці в Единбурзі, залишаючись на цій пристойно оплачуваній посаді до своєї смерті в 1790 р.

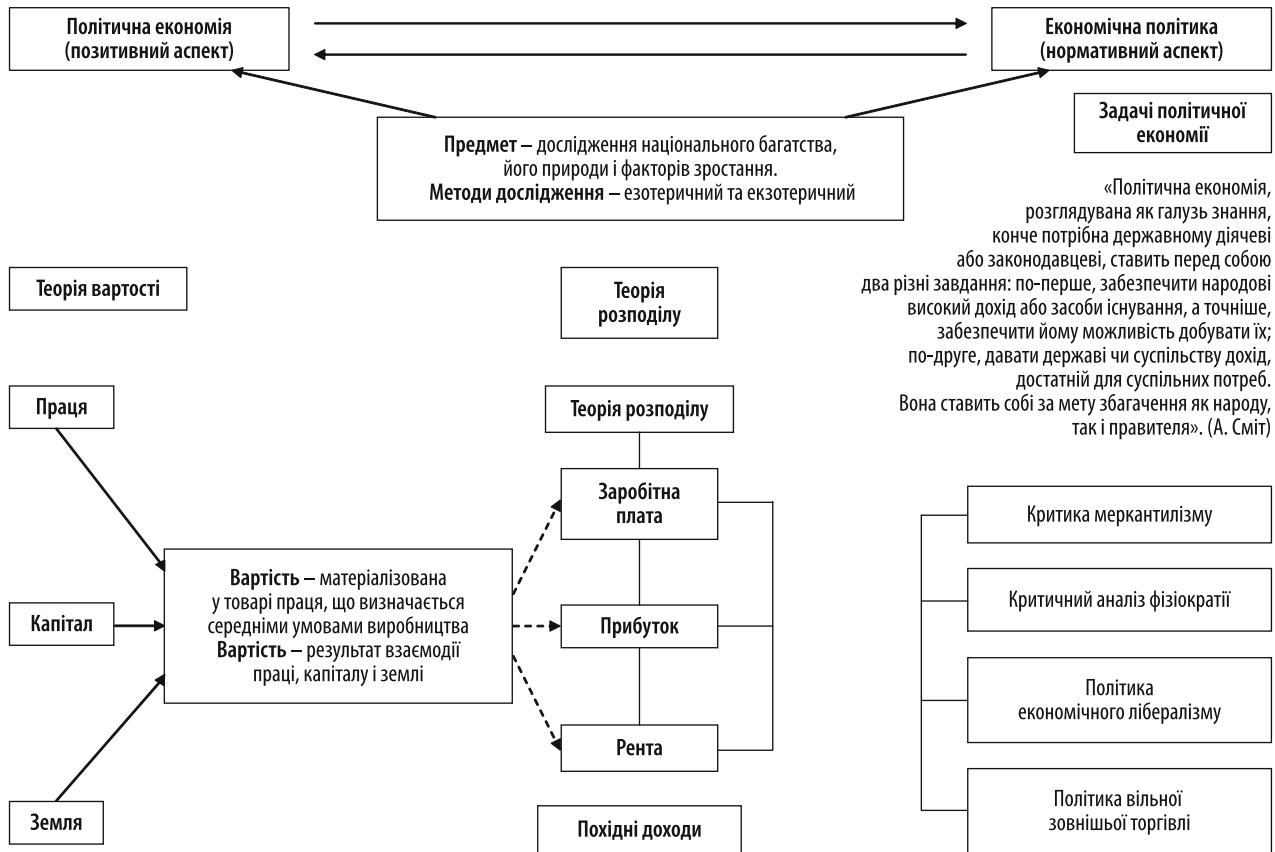
С. справедливо вважається засновником класичної політичної економії, яка вивчає об'єктивні економічні закони виробництва та розподілу національного багатства. Фундаментальною основою багатства народів вважав поділ праці, а головними факторами — зростання продуктивності праці та кількість населення, зайнятого у сфері матеріального виробництва. В основу позитивної та нормативної частин політичної економії С. поклав вчення: про природний порядок; «еконо-

мічну людину» (*homo economicus*), що у своїй діяльності, керуючись власними егоїстичними інтересами, найкраще задовольняє суспільні інтереси; свободу підприємництва й невтручання держави в економіку; вільну торгівлю та ін. Характерні положення з економічної теорії С.: «Дбаючи про власні інтереси, людина часто реальніше служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне це робити»; «Очевидно, що кожна людина, пристосовуючись до місцевих умов, може набагато краще, ніж це зробив би замість неї будь-який державний діяч або законодавець, судити про те, у який саме вид вітчизняної промисловості вкласти свій капітал і продукт якої промисловості може мати найбільшу вартість. Державний діяч, який спробував би давати приватним особам вказівки стосовно того, як вони мають використовувати свої капітали, обтяжив би себе цілком зайвою турботою, а також привласнив би собі владу, що її не можна без збитків довірити не тільки якійсь особі, але й будь-якій раді чи установі, і що в жодних руках не виявилася б також небезпечною, як в руках людини, настільки безумної і самовпевненої, щоб уявити себе здатною використовувати цю владу». Разом з тим система економічних поглядів С. відзначалась двоїстим, суперечливим характером.

Ядро політекономії С. — вартість і розподіл доходів. У теорії вартості вчений дотримувався як трудової, так і нетрудової (факторної) теорії вартості, а в теорії розподілу доходів — як теорії, що ґрунтувалася на трудовій теорії вартості, так і теорії, що ґрунтувалася на нетрудовій (факторній) теорії вартості. Перше положення С. щодо вартості показано на рисунку у вигляді суцільної стрілки «Праця», що символізує працю як єдине джерело створення вартості. Друге положення показане пунктирними стрілками «Капітал» і «Земля». Це означає, що поряд із працею одночасно й рівноправно капітал та земля беруть участь у створенні вартості продукту, а отже, і доходів. Капітал створює дохід у формі прибутку, земля — у формі ренти, а праця — у формі заробітної плати. Пунктирні стрілки від «Вартість» до доходів «Заробітна плата», «Прибуток», «Рента» показують розподіл доходів відповідно до другого положення С. про суть та джерела створення вартості.

С. фактично розрізняв політичну економію, теорію економічної політики, фінанси та управління економікою. Архітектоніка праці С. «Дослідження про природу і причини багатства народів» так відбиває ці поділи (розрізнення). Із п'яти книг праці три перші відведені позитивній теорії, четверта — полеміці з меркантилізмом та фізіократією, п'ята — доходам, витратам і функціям держави в режимі природної свободи (нормативній теорії, фінансам та управлінню). Проте формально в С. вчення про державні фінанси, або фінансова наука, ще не відокремлене від учення про народне господарство взагалі, тобто від політичної економії.

Добре ухопив суть проблеми видатний український учений-економіст та державний діяч М. Х. Бунге (1823–1895). Він писав про значний вплив праць і частково викладацької діяльності С. та його прибічників на економічні перетворення, особливо першої половини ХІХ ст. Ці перетворення, у дусі вчення про свободу підприємництва, відзначалися особливим характером. С. не пропонував готового господарського та фінансового устрою; його мета — звільнити економіку від монополій та утисків. Тому реформи, що навіювалися засадничими принципами його теоретичної системи, потребували вивчення дійсності, усвідомлення суспільством необхідності реформ і строгої обачливості при їх здійсненні з боку самих реформаорів (жодне із зазначених положень не втратило своєї актуальності в світлі нинішніх ринкових перетворень економіки постсоціалістичних країн). Майже всі великі європейські країни можуть указати на діячів, вихованих школою С.: Росія може назвати М. М. Сперанського і графа Д. Гур'єва (колишнього міністра фінансів Росії); Німеччина — Л. Штейна, Франція — де Мольєна. Проте ніде не був так підготовлений

Система економічних поглядів А. Сміта

ґрунт для реформ у душі вчення С., як в Англії, де діяла низка державних діячів-реформаторів. Завдяки С. була подолана однобічність (а, отже, і хибність) попередніх економічних учень щодо джерел національного багатства. На думку С., існує три джерела народного багатства — земля, праця і капітал, які змикаються в одне ціле, що підпорядковується більш широкому цілому — народному господарству.

У складі фінансів С. виокремив державні витрати, державні доходи та державні борги. Своєю чергою, державні витрати поділив на дві групи: ті, що мають загальне значення (оборона й утримання королівської влади) і повинні оплачуватися за рахунок доходу суспільства; ті, у яких зацікавлені окремі особи. Витрати по виконанню правосуддя та народній освіті повинні оплачуватися зборами, а установи, що здійснюють таку державну діяльність, повинні утримуватися за рахунок надходжень від зборів. На підставі цього вчений прийшов до думки про необхідність поділу фінансового господарства на державне і місцеве: «Місцеві або провінційні витрати, користь від яких обмежується однією якоюсь місцевістю, наприклад, утримання міської та сільської поліції, повинні оплачуватися місцевими або провінційними доходами й не повинні припадати на загальні доходи суспільства. Було б несправедливо примушувати все суспільство нести витрати, що приносять користь лише його частині».

Доходи С. поділив на доходи від капіталів, підприємств та майна держави (за сучасною термінологією — неподаткові доходи) і податки. Виступав проти підприємницької діяльності держави, вважав її неефективною (неприбутковою) і тим самим захищав інтереси промислових капіталістів, які розглядали державу як сильного й небезпечного конкурента, що має реальні можливості використати свій авторитет та вирішити будь-які спори на свою користь. На думку С., прибутки класу капіталістів належать до первинних доходів, а через перерозподіл держава отримує частину їх у вигляді вторинних доходів.

Заслуга С. полягала також у тому, що він розглядав податки в загальному зв'язку і встановив чотири знамениті правила (принципи) здорового оподаткування: податки мають відповідати доходам; їх розміри, час, спосіб і місце платежу повинні бути точними й визначеними; податок повинен стягуватися найбільш зручним для платника способом; збір податків повинен коштувати державі якомога дешевше.

Надзвичайно позитивний вплив учення С. на подальший розвиток фінансової науки науковці різних країн правильно вбачали у зміні ролі науки стосовно практики. Виключне значення практики, яка цілком панувала у фінансовому господарстві, було зрештою порушене. С. навчив бачити в ній лише шлях, засіб для розроблення та перевірки загальних принципів: наукові основи стали законодавцями практики.

Професор кафедри фінансового права Московського університету І. Х. Озеров фактично таку саму оцінку висловив так: «Своєю працею «Багатство народів» С. відкрив нову епоху у фінансовій науці. До виникнення класичної політекономії навколишня дійсність чинила сильний вплив на зміст фінансової науки. Наприклад, домени, що довго відігравали значну роль у бюджетах, і у фінансової науки віднімали левову частку уваги. Фінансова наука часто лише описувала існуюче й давала рецепти на ті чи інші випадки... Класична школа політичної економії — А. Сміт і особливо Д. Рікардо — теоретизувала фінансову науку. Вона вважала своєю місією відновлення природного порядку шляхом знищення перепон, які затримували економічне життя; звідси — учення про справедливі системи оподаткування».

Основні наукові праці:

«Дослідження про природу і причини багатства народів» (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776).

Література: 1. Блауг, М. Сто великих економістів до Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Економ. шк., 2005.— С. 279–283.

2. Леоненко, П. М. Теорія фінансів / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільченко.— К. : ЦНЛ, 2005.— С. 28–54.

3. Шумпетер, Й.-А. История экономического анализа : в 3 т : пер. с англ. / Й.-А. Шумпетер.— СПб. : Економ. шк., 2001.

П. М. Леоненко

СОБОЛЄВ
МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ
(1869 — р. с. невідомий)

Соболев
Михаил Николаевич

— видатний російсько-український учений-економіст, фінансист.

Народився 3 грудня 1869 р. у дворянській родині в м. Нижньому Новгороді. Початкову освіту здобув у гімназії, яку закінчив з відзнакою й у 1896 р. вступив на юридичний факультет Імпера-

торського Московського університету. З перших років навчання активно включився в науково-пошукову роботу. Представлені реферати за відповідні курси вирізнялися оригінальністю і глибиною та отримували схвальну оцінку професорів університету, що виділяло їх серед праць інших студентів. У 1891 р. закінчив університет і був залишений професором факультету О. Чупровим для підготовки до професорського звання по кафедрі політичної економії і статистики. У 1892–1896 рр. викладав політичну економію, історію статистики і комерційну статистику в Олександрійському комерційному училищі в м. Москві, де з перших років стає шанованим студентами викладачем. У 1896–1897 рр. був відправлений у закордонне відрядження, результатом якого була представлена магістерська дисертація «Мобілізація земельної власності й новий план аграрної політики в Німеччині». Після складання магістерського іспиту й успішного захисту дисертації у 1898р. був допущений до читання необов'язкового курсу політичної економії в Імператорському Московському університеті. Того ж року обраний приват-доцентом кафедри і розпочав активну роботу з підготовки докторської дисертації.

З 1 липня 1899 р. призначається виконувачем обов'язків ординарного професора по кафедрі політичної економії і статистики Імператорського томського університету. Паралельно викладав курс політичної економії у Томському технологічному інституті, І Сибірському комерційному училищі Цесаревича Олексія, на Вищих історико-філософських курсах. На новому місці продовжував вести активну викладацьку, наукову і суспільну діяльність. Для завершення своєї наукової роботи здійснив експедицію в Монголію (1910), провів низку статистико-економічних досліджень, вивчав питання економічного розвитку Сибіру і значення Транссибірської залізничної магістралі. Він намагався залучати своїх учнів до наукової діяльності. Для цього створив студентський статистико-економічний гурток. Брав участь у популяризації наукових знань, читаючи публічні лекції, які відвідували студенти інших навчальних закладів міста. У цей період неодноразово виїжджав з науковими відрядженнями за кордон. Знайомився з постановкою статистичної праці в провідних державах Європи, працював у бібліотеках, музеях і державних установах м.м. Берліна, Брюсселя, Лондона, Парижа, Цюриха, Відня, виступав на конгресі з викладання соціальних наук у м. Парижі, зібрав комплект видань зі статистики, до якого ввійшли праці німецькою, французькою, англійською мовами, які згодом передав у юридичний кабінет Томського університету. Брав активну участь в організації й діяльності томського відділення партії Народної волі.

У 1911 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора політичної економії та монографію за темою своєї наукової роботи «Митна політика Росії в другій половині XIX ст.», що була віддрукована за ухвалою юридичного факультету Томського університету. У виданні всебічно дослідив історію митної політики Росії в другій половині XIX ст., з'ясував причини зміни фритредерських і протекціоністських течій.

Після захисту докторської дисертації до кінця 1920-х рр. доля С. пов'язана з Україною. На засіданні юридичного факультету Харківського університету 4 травня 1912 р. було заслухано рапорт професорів В. Левитського, О. Анциферова і магістра поліцейського права О. Раєвського, які рекомендували ординарного професора Імператорського харківського університету доктора політичної економії С. для заміщення вакантної посади. Після обговорення здобутків кандидата було вирішено піддати його, як тоді висловлювалися, закритому балотуванню, у результаті якого С. був одногосно обраний професором кафедри фінансового права.

До переходу професором фінансового права в Харківський університет С. мав досить вагомий педагогічний та науковий досвід. Окрім згаданих праць, ним були надруковані «Нариси

з історії світової торгівлі» (1899), «Комерційна географія Росії» (1900), «Сільський лихварський кредит за даними земської статистики», «Боротьба з лихварством» (1893), «Універсальні магазини як явище сучасного торгівельного обороту», «Конкуренція як рушій економічного життя» (1900). Останню працю він продовжував писати у м Харкові, успішно поєднуючи її з викладацькими обов'язками.

Постійно виїздив у закордонні відрядження, виконуючи напружену науково-пошукову роботу. У 1913 р. та 1914 р. здійснив дві наукові подорожі до м. Берліна, а згодом відвідав м. Мюнхен, м. Париж та м. Брюссель. Наслідками цих відряджень були нові видання. У 1913 р. після подорожі до Німеччини надрукував низку статей про російсько-німецький торговельний договір, митне обкладання сільськогосподарських машин, випустив сьоме, суттєво доповнене, видання книги «Комерційна географія Росії. Нарис господарської статистики і географії Росії порівняно із зарубіжними державами». У 1914 р. вийшла з друку відома робота «Історія російсько-німецького договору». У цьому та наступних роках учений видав статті в «Агрономічному журналі», що присвячені питанням фінансів, протекціонізму і принципам торговельної політики. Ці статті були продовженням розвитку ідей, викладених у його праці «Мобілізація земельної власності та нова течія аграрної політики в Німеччині» (1898)

У десятому номері журналу «Вісник фінансів» за 1917 р. опублікував критичну статтю «Нова праця з теорії паперових грошей проф. Туган-Барановського», а також низку статей, що присвячені фінансовим проблемам. У 1918 р. вийшла його праця «Кредит і його роль у народному господарстві», а в наступному — навчальний посібник для кооперативних шкіл і курсів «Економічна теорія кооперації» та елементарний підручник політичної економії для кооперативних шкіл, народних університетів, комерційних училищ і самоосвіти.

Окрім наукової діяльності, разом зі своїми колегами, відомими в Україні та поза її межами фахівцями з політекономії, статистики і фінансового права О. Анциферовим і В. Левитським, С. належав до складу вимогливих й авторитетних комісій харківських професорів із прийому магістерських екзаменів, захисту докторських дисертацій. Цікавим є той факт, що в Україні й Росії в дореволюційний період до претендентів на професорську посаду вимоги були вищими, ніж у західних країнах.

С. брав активну участь у становленні вищих комерційних навчальних закладів м. Харкова, подібні до яких в Європі з'явилися наприкінці XIX ст. На початку XX ст. комерційні інститути були засновані у м. Києві (1906 р.) та м. Харкові (1912 р.). Характеризуючи завдання комерційної освіти, С. писав: «Вищі комерційні навчальні заклади мають за мету надання закінченої наукової освіти для торговельних діячів, озброєння їх методами наукового дослідження та забезпечення наукового розуміння складних проблем торговельного і кредитного оборотів».

З 10 жовтня 1912 р., з перших днів відкриття курсів, С. був зарахований до викладацького складу і входив у так званий навчальний комітет курсів, який опікувався всіма питаннями, що пов'язані з навчальним процесом. У травні 1916 р. курси перетворені в Харківський комерційний інститут (ХКІ), до складу ради якого від економістів входив С. Він викладав економічну політику студентам, його було обрано деканом факультету. Слід зазначити, що в основу викладання курсу економічної політики в інституті була покладена книга С. «Нариси економічної політики промисловості й торгівлі» (1916), що видана ним як навчальний посібник для студентів. Оригінальність її полягала в тому, що в загальній схемі курсу теоретичної політичної економії враховані всі проблеми торгівлі і промисловості, що, за-

звичай, викладалися в курсах прикладної економії (наприклад, вчення про банки, торгівлю та її форми, економічне значення тощо). Тобто, до даного курсу було віднесено вивчення значної частини фінансової науки.

С. вів активну громадську діяльність. Як товариш міського голови брав активну участь у роботі економічного відділу харківського відділення Всеросійської спілки міст (1916) і фінансово-економічної комісії міської думи. У 1917 р. виступав доповідачем з питань фінансової політики на Московській нараді суспільних діячів, вимагав установлення дієздатної державної влади як необхідної передумови нормалізації становища, що склалося. Видав серію статей із проблем фінансової політики в журналі «Народоправство». Після введення до м. Харкова Добровольчої армії влітку 1919 р. виконував обов'язки директора ХКІ, очолював фінансово-економічну комісію міської думи, фактично керував господарством міста в цей час.

У тому ж 1919 р. вийшов ще один посібник С., у якому вперше у вітчизняній та іноземній літературі подавався системний виклад економічної теорії кооперації — «Економічна теорія кооперації. Посібник для кооперативних шкіл і курсів». Серед низки праць із кооперації, що переважно були присвячені історії, з'явилося видання з описом тогочасних фактів, з викладенням окремих практичних питань кооперації. Книга розширювала тематику завдяки висвітленню важливих проблем господарського життя у сфері кооперації, на кшталт праці та капіталу, побудови цін, теорії розподілу доходів. За твердженням самого автора, мета книги полягає в тому, щоб піддати весь кооперативний господарський світ науковому аналізу за прийнятою для політичної економії системою (теорія виробництва, обміну й розподілу).

Більш глибоко фінансові проблеми розкрив у працях, присвячених аналізу організації сільськогосподарського кредиту («Організація сільськогосподарського кредиту», 1924), грошового обігу («Система нашого грошового обігу та її завершення», 1925), фінансової науки («Нариси фінансової науки (загальнодоступні бесіди)», 1925). Саме в цих виданнях підводить підсумки розвитку теорії фінансів та піднімає питання про її подальшу долю.

Продовжував поглиблювати розпочате ще у 1910-ті рр. дослідження проблем економічної політики. Його фундаментальна праця «Економічна політика капіталістичних країн» (1925) присвячена аналізу економічної політики найважливіших зарубіжних держав і дореволюційної Росії у галузі промисловості й торгівлі. На відміну від попередніх робіт з даної проблеми, а ними переважно були видані за кордоном трактати, що подавали лише фактичний опис заходів держав, без будь-якого намагання з'ясувати їх соціальну природу, у вказаній праці він акцентує увагу на дослідженні сутності, ролі, наслідків та перспектив діяльності держави в економіці.

За своїми науковими поглядами належав до соціально-інституціонального напрямку. У його працях спостерігається намагання пояснити економічні процеси з позицій соціальної й історичної обумовленості, віднайти наукові методи свідомого регулювання цих процесів, а також дослідити проблему еволюції існуючого господарського ладу. Його намагання захистити нерегульований товарно-господарський лад свідчить про сприйняття ідей неокласичної школи.

Підняв ряд проблем теорії та практики розвитку фінансового господарства. Зважаючи на важливу роль банківських інституцій у ринковій трансформації суспільства, розширення операцій банків, гостру потребу в кредитних коштах, стрімке збільшення банківського капіталу, у статті «Кредит і його роль у народному господарстві» (1919) глибоко проаналізував діяльність державних й акціонерних банків, порівнював ефективність та виконувані функції, підняв питання проблеми повернення позик і законодавчої політики щодо діяльності банківської структу-

ри. Відзначаючи помітне зростання економічної могутності банків, а також посилення їх ролі у створенні умов для динамічного розвитку національної торгівлі, промисловості, сільського господарства, писав, що банки з їх фінансовим капіталом є головним двигуном усього капіталістичного господарства.

Брав активну участь у дискусіях з важливих проблем фінансового господарства. Зокрема, глибина аналізу та науковий підхід простежувалися в дискусії щодо ролі іноземних капіталовкладень в економіку країни. На відміну від своїх колег, які однозначно позитивно сприйняли іноземне інвестування (П. Мігулін) і вважали, що з його допомогою можна усунути дефіцит вільних грошових засобів і спрямувати їх на розвиток промислових підприємств, і тих, хто не визнавав жодних позитивних моментів у державній політиці залучення іноземного капіталу (А. Антонович), погляди С. були більш чітко вираженими. Він належав до українських учених-економістів (М. Туган-Барановський, В. Железнов), які сприйняли іноземні капіталовкладення в національну економіку як реальний факт і намагалися спокійно, різнобічно охарактеризувати зазначене явище.

Висловлюючи своє ставлення щодо ролі держави в житті суспільства, С. писав про посилення її економічного впливу на хід господарських процесів за допомогою митної та грошово-кредитної політики.

Початок періоду введення планових засад у фінансову діяльність — складання кошторису доходів і витрат на певний період — означало появу бюджету як нової фінансової інституції. Це знайшло відображення у розвитку бюджетного права. С. у своїх «Нарисах фінансової науки» дав таке визначення: «Бюджетним правом називається сукупність усіх тих законів, які визначають порядок складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету. Бюджетне право визначає, хто остаточно зводить його в одне ціле, які установи беруть участь в обговоренні цього проекту, хто затверджує і в якому порядку». Бюджет почав розглядатися як норма, що визначає діяльність державних фінансових органів. Отже, праці українського вченого сприяли розвитку концептуальних засад формування та обґрунтування бюджету, що ввійшли до предмета фінансової науки (теорія бюджету).

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. С. працював професором Московського промислово-економічного інституту ім. Рикова. Надзвичайно обмеженою є інформація про останні роки життя вченого. Помер після 1945 р. у м. Москві.

П. І. Юхименко, С. В. Бойко

СОКОЛОВ
ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ
(1885 — р. с. невідомий)

Соколов
Александр Александрович

— видатний російський учений-фінансист та юрист. Автор великої чисельності робіт з різних фінансових проблем, зокрема грошового обігу та оподаткування. Сучасні дослідники еволюції фінансової думки відносять С. до основоположників учення про податки.

Народився у 1885 р., що є єдиною достовірною інформацією про дитинство та студентські роки майбутнього вченого. Педагогічна та наукова діяльність тривалий час була пов'язана з Московським комерційним інститутом (нині — Російська економічна академія ім. Г. В. Плеханова). Цей навчальний заклад був одним із кращих у галузі економічної освіти та об'єднував зусилля

відомих науковців-фінансистів — П. П. Гензеля, І. Х. Озерова, М. Д. Загряцкова, Д. П. Боголепова та ін. Згодом С. обійняв посаду доцента фінансового права.

Протягом 1914–1915 рр. опублікував низку статей у періодичних виданнях, що були присвячені фінансовому господарству держави, працював над написанням окремих частин до «Нового енциклопедичного словника» Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона. До цього періоду слід віднести наукову статтю «Цукор», у якій розглядаються причини зростання цін на цукор, а також висвітлюється особливий режим цукрової промисловості — цукрове нормування.

Першою з найбільших його праць є монографія «Німецьке імперське законодавство», що вийшла друком у 1915 р. У виданні досліджує співвідношення прямого і непрямого оподаткування в Німеччині. З критичних позицій розглядаються закони про одноразовий надзвичайний збір на оборону держави, про зміни у фінансовому устрої Німеччини, про податок на імущі класи, про зміни закону про штемпельний податок, про право держави на спадкоємництво.

Цього ж року була опублікована стаття «Податки, введені під час війни та дорожнеча», яка започаткувала серію спільних наукових праць С. з відомим ученим-фінансистом П. П. Гензелем. У цій роботі досліджуються збільшені та повторно введені в Росії для покриття військових витрат податки, а також їх вплив на зростання цін. Особлива увага приділяється непрямому обкладенню. Спільно з професором П. П. Гензелем виданий збірник наукових статей «Фінансова реформа в Росії». У статті «Прибутковий податок» наголошується на необхідності змін у податковій системі та змін у справлянні прибуткового податку. Автор погоджувався з раніше запропонованим проектом, відповідно до якого рекомендувалося введення прибуткового податку за прусською моделлю.

У 1916 р. була надрукована праця С. «Центральне бюро у міських справах», присвячена необхідності створення центрального бюро та можливості використання іноземного досвіду в умовах розвитку Росії початку ХХ ст. Саме із цієї роботи розпочав активно досліджувати питання місцевих фінансів.

На VII з'їзді Всеросійського союзу міст, що проходив у жовтні 1916 р., С. виголосив доповідь «Проект нового положення про міські доходи, витрати, кошториси та звіти» з аналізом проекту реформи міських фінансів, підготовленого комісіями міністерств фінансів і внутрішніх справ. Згідно з проектом, містам надавалася можливість встановлювати близько 30 різних зборів. У цій та наступних працях виступив за розширення демократизації міського та земського самоуправління, покращення фінансового становища місцевих органів влади.

У 1920 р. вийшла друком праця «Знецінення грошей, дорожнеча та перспективи грошового обігу в Росії», у якій досліджуються фінансові наслідки війни, велика увага приділяється питанням співвідношення золотих та паперових грошей.

Початок 1920-х рр. характерний стрімким зростанням авторитету вченого: у 1922 р. С. присуджено звання професора, він брав активну участь у створенні та вдосконаленні фінансової системи РРФСР. Опублікував низку статей, присвячених проблемам оподаткування та грошового обігу, зокрема «Податки як знаряддя нової економічної політики», досліджував відновлення податкової системи та визнав цей процес справою величезної державної ваги в роботах «Грошові податки і державний бюджет», «Валютне питання як міжнародна проблема і відновлення грошового обігу в Росії», «Соціалістичне господарство, ціна і гроші».

Поряд з науковою діяльністю брав участь у нараді з питань грошового обігу в Народному комісаріаті фінансів, виступаючи проти введення паралельної валюти та став на захист паперо-

вого рубля. Головою комісаріату був відомий учений-фінансист Г. Я. Сокольніков, який походив з України.

С. брав участь у дискусії щодо публікації офіційного курсу рубля, що проходила в Інституті економічних досліджень 24 березня 1922 р., потім разом з І. Х. Озеровим та П. П. Гензелем виступив на засіданні з питань відновлення винної торгівлі, брав участь у роботі комісії з прямих податків.

Досить продуктивним у контексті наукової діяльності для С. виявився період 1923–1925 рр. Вийшли друком статті та видання, присвячені питанням грошей та грошового обігу: «Проблеми грошового обігу і валютної політики» із систематизацією практики грошового обігу воєнних і післявоєнних років, формулюванням проблем, що породжуються практикою та розробленням шляхів їх вирішення; «Єдина або паралельна валюта?» з обґрунтуванням переваги єдиної валюти та підтвердженням негативного ставлення автора до паралельної валюти; «Швидкість обігу грошей і товарні ціни» із дослідженням проблеми швидкості обігу грошей.

У роботі «Деякі питання, пов'язані з нашою грошовою реформою» намагається відповісти на ключові питання: чи була грошова реформа 1924 р. необхідною, чи був у перші місяці реформи грошовий і розмінний голод і, нарешті, чи можлива абсолютна стабілізація рубля в умовах радянської економіки? Проблемам ціноутворення з урахуванням галузевих особливостей присвячена стаття «Перспективи і політика цін в 1924–1925 рр.». До цього ж періоду відносяться такі праці: «Основні проблеми теорії грошей», «Зауваження стосовно доповіді Л. Н. Юровського „Про умови проведення грошової реформи”», «До реорганізації єдиного сільськогосподарського податку», «Найближчі завдання нашої валютної політики», «Швидкість обігу грошей, рівень цін і наші емісійні можливості» та ін. Брав участь в обговоренні питань про акциз текстильних виробів, емісію грошей, відновлення капіталу в промисловості, кредитування приватного сектору тощо.

У 1926–1927 рр. продовжував активно працювати над дослідженням фінансової системи СРСР, підтвердженням цього є наукові розробки тем «Проблеми організації довгострокового кредиту в СРСР», «Грошова політика і кон'юнктура», а також стаття «До теорії перекладення податків».

У 1926 р. вийшла рецензія на книгу П. П. Гензеля «Прямі податки. Нарис теорії та практики». У лютому 1926 р. С. виступив з доповіддю на засіданні фінансової ради ВРНГ, у якій відзначив, що товарний голод у країні виник на ґрунті інфляційного попиту.

Багаторічна наукова та педагогічна діяльність професора С. знайшла своє відображення в його останній, проте найбільш відомій праці — «Теорія податків», яка є систематичним курсом та відображає базові питання теорії податків. Ця робота була досить об'ємною та налічувала більше ніж 250 сторінок, включала 17 лекцій, зведених у розділи «Класифікація податків», «Принципи обкладення», «Теорія прогресії», «Податки як знаряддя економічної політики», «Проблема перекладення податків». У оригіналі книги після кожної лекції давалися питання й завдання, вказівки для студентів та література, а в кінці курсу — теми контрольних робіт. Сучасні вчені в галузі фінансів та права вважають працю «Теорія податків» такою, що не втратила актуальність, тому у 2003 р. вона була перевидана московським видавництвом «Юрінфор-прес» та включена до хрестоматії з теорії податків.

Остання згадка про С. припадає на 1929 р., у шостому номері журналу «Вісник фінансів». Подальшу долю видатного вченого початку ХХ ст. виявити не вдалося.

І. О. Лютий, С. В. Бойко

СОКОЛЬНИКОВ
(БРИЛЛІАНТ) ГРИГОРІЙ ЯКОВИЧ
(1888–1939)

Сокольников
(Бриллиант) Григорий Яковлевич

— російський учений-економіст зі світовим ім'ям, відомий державний діяч, дипломат та журналіст.

Народився 15 серпня 1888 р. у м. Ромни Полтавської губернії в єврейській родині лікаря, власника аптеки Янкеля Брілліанта. Незабаром родина переїхала до м. Москви, а майбутній учений вступив до V московської класичної гімназії, де навчалися в ті часи відомі особистості — Б. Пастернак, М. Бухарін та ін. Навчання С. продовжив на юридичному факультеті Московського університету, проте не закінчив.

У 1905 р. став членом московської організації більшовиків, керував соціал-демократичним рухом учнів. Восени 1907 р. його заарештували та у 1909 р. вислали до Бутирської в'язниці, як пізніше він зазначав в автобіографії: «Це був час систематичного читання з економіки, історії та філософії». Після чотирьох місяців ув'язнення наважується на рішучий крок — утечу.

Восени 1909 р. оселився в м. Парижі, де познайомився з В. І. Леніним. Там закінчив юридичний факультет університету та курс докторанта економічних наук. Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Росії, долучився до активної партійної роботи. Унаслідок тяжкої хвороби з початку 1921 р. до кінця року не міг брати участь у партійній діяльності. У 1921–1922 рр. був призначений членом колегії Наркомфіну, згодом — заступником народного комісара фінансів і, фактично, очолив це відомство. У цей період країна потерпала від фінансової кризи, до 1921 р. рубель порівняно з довоєнним часом знецінився у 50 тис. разів. Восени 1922 р. офіційно став наркомом фінансів РРФСР, а після утворення Народного комісаріату фінансів СРСР у липні 1923 р. очолив це відомство.

Влітку 1922 р. брав участь у Гаазькій конференції. У 1923–1924 рр. керував проведенням грошової реформи, був послідовним прихильником утворення міцної валюти.

Очолював роботу з відновлення фінансової й грошової систем у країні. Головними завданнями цього періоду фінансової діяльності були: організація народного комісаріату фінансів, установи якого піддалися майже повній ліквідації в епоху воєнного комунізму, створення твердого бездефіцитного бюджету та розроблення норм радянського бюджетного права, ліквідація натурального обкладення й організація системи грошових податків і доходів, створення системи банківських установ на чолі з Держбанком, організація державних кредитних операцій (короткострокових та довгострокових позик), створення Держстраху та державних трудових ощадних кас, диференціація державного і місцевих бюджетів, введення фінансової дисципліни і звітності тощо.

Навесні 1926 р. став заступником голови Держплану. Впродовж 1929–1932 рр. виїздив до США для переговорів по фінансових угодах.

Науковий доробок С. складається з книг і статей, які присвячені питанням фінансової політики та грошового обігу: «Державний капіталізм і нова фінансова політика: збірка статей» (1922), «Державний кредит у Радянській Росії» (1923), «Проблеми фінансового будівництва» (1923), «Бюджет і валюта» (1924), «Грошова реформа і шляхи її закріплення» (1924), «Грошова реформа» (1925), «Пройдений шлях і нові завдання» (1925), «Радянська фінансова система і завдання радянського будівництва» (1925), «Фінансова політика революції. Т. 1–3» (1925–1928), «Основи фінансової системи СРСР» (1930), «Фінансова наука. Т. 1, 2» (1930). Значення та цінність цих праць полягають у забезпеченні кращого розуміння історичних подій у 20–30-х рр. минулого століття.

Був арештований у сфабрикованій справі «Паралельного антирадянського троцькістського центру» 26 липня 1936 р., у тому ж місяці виключений зі складу кандидатів у члени ЦК і з партії. Під час слідства, як й інші обвинувачені, був підданий сильному тиску. У результаті на відкритому судовому процесі був змушений визнати свою вигадану провину і 30 січня 1937 р. засуджений до в'язниці. За офіційною версією — 21 травня 1939 р. убитий ув'язненими у Верхньоуральському політизоляторі. У 1988 р. помертньо реабілітований і відновлений у партії.

Протягом довгих років ім'я С. згадувалося в радянській історичній літературі в негативному контексті, його праці не перевидавалися, роль у проведенні грошової реформи замовчувалася. Ситуація змінилася після офіційної реабілітації С. У низці історико-економічних робіт високо оцінювалася його участь у здійсненні непу, в 1995 р. вийшла збірка економічних робіт С. з автобіографією. У 2006 р. була перевиdana одна з основних праць С.— «Фінансова політика революції».

І. О. Лютий, С. В. Бойко

СОЛОУ
РОБЕРТ МЕРТОН
(н. 1924)

Solow
Robert Merton

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1987).

Народився в м. Нью-Йорку. Навчався в Гарвардському університеті, де під керівництвом В. Леонтєва займався новими розділами економічної науки (теорія загальної рівноваги, методи міжгалузевго балансу та ін.). У ньому здобув ступінь бакалавра (1947), магістра гуманітарних наук (1949), а у 1951 р. захистив докторську дисертацію з економіки. З 1950 р. викладацька та науково-дослідницька діяльність С. пов'язана з Массачусетським технологічним інститутом, де він став професором економіки. У 1968–1969 рр. викладав в Оксфордському університеті.

У науковій роботі основну увагу приділив теорії економічного зростання. У ряді публікацій запропонував і розвинув математичну модель, у якій відобразив співвідносну роль різних факторів виробництва, що сприяють економічному зростанню. Ввів у свою модель економічного зростання так звану агрегатну виробничу функцію, що відображає залежність між валовим національним продуктом (ВНП), обсягом виробничих фондів і трудових ресурсів (у різних їх співвідношеннях). Цю модель, що пізніше була названа моделлю Солоу, почали широко використовувати для масштабного аналізу різних аспектів економічного зростання та поступово під її впливом переглянули в цілому підхід до дослідження довгострокового економічного розвитку.

Нобелівським лауреатом став саме за внесок у теорію економічного зростання. У лютому 1956 р. опублікував статтю «До питання про теорію економічного зростання», де навів тонкий аналіз моделі Харрода — Домара у традиціях макроекономічної теорії. У цій праці фігурували чотири основні економічні величини: споживання, інвестиції, капітал та праця. Теоретично досліджував умови та обмеження врівноваженого, збалансованого зростання капіталістичної економіки з урахуванням різних типів технологічного прогресу. Вже тоді розглядав результати свого дослідження як внесок у нову теорію економічного зростання. Початком відліку для періоду поглибленого розроблення теорії, яку згодом назвали неокласичною теорією економічного зростання, була саме публікація цієї статті. Погляди С. відрізнялися достатньою простотою та чіткістю, а це забезпечувало їм поширення. Його робота вже тоді містила в зародку численні важливі теоретичні вдосконалення, що стали відомими згодом. Така неординарність характеризувала й інші його ранні праці.

Гостра дискусія (з питань теорії зростання) розпочалася після появи в 1956 р. праць С., підготовлених в американському м. Кембриджі, з одного боку, і Дж. Робінсон — в англійському — з іншого. Тут обігрується така обставина: і Массачусетський технологічний інститут, і Гарвардський університет, що видає журнал «Щоквартальник економіки» (Quarterly Journal of Economics), у якому було опубліковано статтю С., розміщені в одному університетському містечку, яке носить назву Кембридж. Зміст дискусії полягав у тому, що з одного боку, неокласична школа в особі С. наполягає на тому, що відповідність між рівнем виробленої продукції та зміненою величиною затраченого для цього капіталу та праці є цінним інструментом економічного аналізу; неокласична теорія розподілу може досить добре пояснити розподіл продукту в економічних системах. З іншого боку, опоненти неокласичної теорії, зокрема англійська економістка Дж. Робінсон, стверджують, що не існує будь-якої відповідності; в самій логіці неокласичної теорії розподілу міститься корінна й неминуча вада; розподіл доходу на прибуток та зарплату залежить від темпів економічного зростання і схильності до заощаджень одержувачів прибутків. «Суперечка двох Кембриджів» (таку назву вона отримала в західній економічній науці) залишається жвавою й досі.

Середина 1950-х рр. була плідною для С. У серпні 1957 р. опублікував статтю «Технічні зміни й узагальнена виробнича функція», де вперше в американській літературі дав оцінку автономному технічному прогресу. Праця породила появу численної літератури. Учений вкладав у поняття технічного прогресу ширше тлумачення, ніж те, що розглядалося раніше. Для нього технічний прогрес — це не тільки чинник зростання ефективності виробництва, а й будь-які зміни, що спричиняють зрушення у виробничій функції. У цій статті зроблено спробу дослідити залежність обсягу виробництва від технічного прогресу (на матеріалах несільськогосподарського виробництва в США за 1909–1949 рр.).

У своїх працях використовував ще не досліджену проблематику та по-новому формулював мету дослідження. Перша стаття показала, як з допомогою інструментів неокласичного аналізу можна ліквідувати конфлікт між гарантованою та природною нормами зростання наявних моделей, у другій у дослідженні було введено технічний прогрес як особливий чинник зростання. Продовжуючи вивчати проблеми крайньої нестабільності збалансованого зростання, вийшов на формулювання неокласичної теорії зростання. З її допомогою фахівці отримали характеристики умов підприємницької рівноваги, що забезпечувалися механізмом вільної конкуренції. У теорії чітко визначався вплив технічного прогресу на ефективність виробництва. Розрахунки, проведені в середині 1950-х рр., засвідчили, що технічний прогрес, який трактується в широкому розумінні як збільшення національного доходу, визначав майже 70 % темпів економічного зростання США.

Основний акцент у наступних роботах робив на дослідженні взаємозв'язку між змінами в засобах виробництва та економічним зростанням. Суть нової концепції технічного прогресу така. Позаяк у процесі виробництва бере участь старе й нове обладнання, більшість технічних нововведень має втілитися в засобах виробництва довготривалого користування ще до того, як вони стануть ефективнішими. Отже, ступінь впливу техніки й технології на темпи збільшення виробництва продукції залежить від заміни старого обладнання новим. Наслідком цього буде якісне оновлення капітальних фондів. Скорочення строку служби обладнання за рахунок збільшення амортизаційних відрахувань у свою чергу сприятиме прискореному оновленню морально застарілої техніки й технології, а отже, підвищенню ефективності виробництва. Аналізуючи вплив технічного прогресу на зростання продуктивності праці, С. стверджував, що двократне її збільшення

в несільськогосподарському секторі економіки США за період 1909–1949 рр. майже на 90 % було обумовлено технічним прогресом. І лише 10 % приросту були зумовлені зростанням капіталоозброєнням праці. Подальші дослідження Е. Денісона та інших відомих учених уточнили результат аналізу С.: частину приросту продуктивності праці було віднесено на рахунок навчання на практиці, використання більш освіченої та кваліфікованої робочої сили, а також економії завдяки розширенню масштабів виробництва, усього народного господарства. Хоча після цих досліджень оцінка внеску технічного прогресу в підвищення продуктивності праці знизилася, але технікою й технологією припинили нехтувати, а інтерес до цієї проблеми не послаблюється й досі.

Чільне місце в науковій діяльності С. посідає прогнозування економічної перспективи. Відповідно до розробок С., Е. Денісона, Р. Нельсона було сформульовано методика складання прогнозів темпів економічного зростання. Вона полягає у визначенні майбутнього темпу випуску продукції з урахуванням досягнутих до початку прогнозу темпів науково-технічного прогресу, рівнів технічних змін, а також характеру існуючих на виробництві технологій. Основна мета таких прогнозів — передбачити можливі тенденції економічного зростання, щоб проведенням економічної політики здійснити бажаний вплив на процес розширеного виробництва.

При складанні прогнозу розрахунки С., зроблені в травні 1962 р., дали такий результат: необхідною умовою для підвищення щорічного темпу економічного зростання на 1 % є збільшення питомої ваги інвестицій приватного ВВП на 20–25 %. Це означає, що для 1 % підвищення темпу економічного зростання необхідно збільшити питому вагу інвестицій у приватному ВВП з 10 до 12 %. Опубліковані через десять років статистичні дані підтвердили, що середній темп зростання ВВП США у 1960–1969-х рр. склав 4,5 %. Він значною мірою збігся з темпами зростання, прогнозованими С. Проте, як свідчить подальший аналіз, цей збіг не був пов'язаний з виявленням ученим реальних причин збільшення ВВП. Це дало певну підставу сумніватися у правильності вибраної ним методики складання прогнозу. Згодом це помітив і сам учений. Цифрові дані, наведені С. у «Теорії зростання: варіант викладу» (1969), на протигагу попередній його тезі про існування за умов ринкової економіки пропорційного взаємозв'язку між інвестиціями та випуском продукції свідчать, що в жодній із провідних капіталістичних держав такого взаємозв'язку не спостерігається. С. належить до першовідкривачів економіко-математичних методів аналізу. У 1958 р. він у співавторстві з Р. Дорфманом та П. Семюельсоном опублікував книгу «Лінійне програмування й економічний аналіз». У цій праці було вперше сформульовано правило автостради, що відповідає на запитання: яким є оптимальний шлях, що веде до максимального обсягу виробництва певної структури. Зміст його такий: маючи на увазі структурні перетворення в економіці, слід рахуватися з незбалансованим зростанням окремих галузей та виробництв. Тому потрібна мета досягається скоріше за все тоді, коли більшу частину шляху буде подолано в напрямі врівноваженого зростання. Це рішення нагадує подорож автострадою, коли вигідно проїхати кільцевим шляхом, натомість заощадивши час.

У 1971 р. С. здійснив математичний аналіз результатів, пов'язаних із двома моделями: максимізації темпів зростання та максимізації прибутку. Його висновок полягав у тому, що відмінності значень основних показників на основі двох моделей у тривалому періоді часу несуттєві. У співпраці з П. Семюельсоном були розроблені моделі міжнародної торгівлі, споживання тощо. Протягом 1975–1980 рр. С. працював головою ради директорів Федерального резервного банку в м. Бостоні. Окрім проблем прикладної економіки, значну увагу приділив теорії фірм і ринків. У своїх дослідженнях дійшов такого висновку: і ті фірми, які орієнтуються на зростання вироб-

ництва, і ті, що орієнтуються на прибуток, реагують однаково на зміни таких параметрів, як ціна факторів виробництва чи зміни в рівні податків.

С.— визначний представник західної економічної думки. Завоював високий авторитет не тільки в науковому світі, а й серед політиків. У 1964 р. був обраний президентом Міжнародного економетричного товариства, у 1979 р.— президентом Американської економічної асоціації. Ще на початку 1960-х рр. був запрошений У. Геллером працювати провідним спеціалістом у Раду економічних консультантів. На запрошення Президента США Дж. Кеннеді брав участь у крупних нарадах з різних питань економічної політики того часу. У 1987 р. був призначений членом Ради економічних консультантів при президенті США. Він є членом Національної академії наук США, Американської академії мистецтв і наук. Нагороджений медаллю імені Дж. Б. Кларка Американської економічної асоціації (1961), Почесний доктор Чиказького університету.

М. В. Довбенко

**СПЕНС
МАЙКЛ**
(н. 1943)

*Spence
Michael*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (2001).

Народився в м. Монтклар (штат Нью-Джерсі, США). Протягом 1962–1966 рр. навчався в Принстонському університеті, після закінчення якого одержав диплом бакалавра з філософії. Наступних два роки продовжив навчання в Оксфордському університеті, де захистив диплом магістра з математики.

У 1972 р., після захисту дисертації у Гарвардському університеті, йому присуджено науковий ступінь доктора філософії. Працював професором Гарвардського і Стенфордського університетів. У 1977–1979 рр. був членом економічної консультативної групи при Національному науковому фонді США. Нагороджений медаллю Дж. Б. Кларка (1982). З 1984 р. працював деканом Школи мистецтв і наук при Гарвардському університеті, а з 1990 р.— деканом бізнес-школи при Стенфордському університеті. Має друковані праці з різних аспектів економічної діяльності, але вагомий внесок в економічну науку зробив у двох вузлових напрямках: економіці інформації та дослідженнях динамічних аспектів конкуренції, насамперед зв'язку між конкурентними стратегіями компаній та наслідками дії ринку. Нобелівська премія була присуджена С. (спільно з Дж. Ейкерлофом і Дж. Стігліцом) за результати досліджень, що пов'язані з проблемою несиметричності інформації на різних ринках — від кредитних до сільськогосподарських. Нобелівська лекція С. (8 грудня 2001) має назву: «Передача сигналів у ретроспективі та інформаційна структура ринків».

Шлях до Нобелівської премії починався зі статті «Сигнали ринку праці» (1973). У традиційній моделі ринку з досконалою конкуренцією передбачається, що покупці володіють досконалим знанням і здатні точно описати відмінності в характеристиці, наприклад, різних моделей електричних чайників. У цінах мають автоматично відбиватися ці відмінності. Але в реальному житті більшість покупців такої інформації не мають, і тому продавці вживають додаткових заходів, пропонуючи, наприклад, гарантії на триваліший строк як свідчення вищої якості. Проблема полягає в тому, яким чином краще поінформовані, ніж інші, учасники ринку могли б передавати цю інформацію так, щоб уникнути ситуації зворотної селекції. Для цього потрібні особливі учасники ринку, які б

діяли (і, відповідно, несли витрати) з інформування інших учасників ринку про їхні можливості й про цінність та якість їхніх товарів і послуг. Така ж проблема існує і щодо дивідендів. Так, американські фірми сплачують дивіденди своїм акціонерам, хоча відомо, що за законами США вони фактично підпадають під подвійне оподаткування. Простіше було б залишати прибуток на підприємстві, капіталізувати його, збільшуючи тим самим капітал, який перебуває в руках акціонерів. Одне з можливих пояснень — дивіденди служать сигналом (свідченням) хороших перспектив розвитку фірми, прибутковості її діяльності. Відтак підвищується ціна акцій, що компенсує акціонерові додаткові податки на дивіденди. На думку С., сигнал — це спостережна властивість індивіда (або товару, титулу тощо), яку можна змінити. Наприклад, освіта є сигналом у цьому розумінні, а вік, стать, раса — ні. Учений називає показники останнього типу індексами. Спостережні властивості можуть бути використані як механізми фільтрації (фільтрація — процедура, у ході якої неінформовані індивіди визначають характеристики інформованих індивідів на основі вибраних ними стратегій). У монографії С. «Ринкове сигналізування: передача інформації при наймі на роботу і відповідні процедури просвічування» (1974), що ґрунтувалася на матеріалах його докторської дисертації, освіта розглядалася як свідчення продуктивності праці на ринку праці. При наймі робітників на роботу отримання правдивої інформації про їхню потенційну продуктивність обходиться дуже дорого, а тому потрібне певне свідоцтво (параметр, індикатор, сигнал), що непрямо свідчить про можливості працівника. Один з таких індикаторів є інформація про загальну й професійну освіту робітника. Майбутні працівники прогнозують, що працедавці передбачають таку ситуацію, а тому завчасно витрачають свій час та гроші на отримання дипломів, щоб сигналізувати працедавцю про свою високу продуктивність.

С. зазначав, що продуктивність праці позитивно корелює з результатами в навчальних закладах. Отже, у більш продуктивного робітника в середньому нижчі персональні витрати на отримання необхідного переліку документів про освіту. Оскільки працедавець не в змозі відрізнити претендентів, які будуть працювати більш продуктивно, тому він вибирає освіту як певну непряму ознаку якості майбутнього свого працівника. Водночас С. стверджує, що освіта може сигналізувати про потенціал продуктивності робітника в тому випадку, якщо затрати на нього негативно корелюють із цим потенціалом. Також відмітив можливість іншого співвідношення, ніж побудовану на очікуваннях рівновагу між освітою та оплатою праці. Чоловіки одержують вищу зарплату, ніж жінки, а білі — вищу, ніж чорношкірі, причому з такою ж продуктивністю праці. Проте і стать, і колір шкіри є опосередкованим свідченням якостей майбутнього робітника.

Вивчає проблеми цінності інформації на ринку. Розкрив досить важливий механізм, за допомогою якого більш інформовані учасники ринку діляться інформацією з аутсайдерами, у результаті чого становище і тих і інших суттєво покращується. Крім вивчення сигналів ринку, провів піонерні дослідження з практичного застосування результатів, що одержані нобелівськими лауреатами (1996) В. Вікрі та Дж. Міррлісом у процесі аналізу страхових ринків. Протягом 1975–1985 рр. був одним з перших, хто просунув застосування теорії ігор до досліджень в економічній теорії, з'ясовуючи багато аспектів стратегічної поведінки на ринку в межах так званої нової теорії промислових організацій. Досліджує різні аспекти інформації не лише у вузьких рамках ринку, але й у масштабах економічного розвитку сучасного світу.

Досить цікавим є бачення вченого щодо ринкових перспектив міжнародної економіки, яке він у середині 2002 р. виклав в інтерв'ю німецькій газеті: «Ми живемо, — відмітив С., — в епоху надзвичайно швидких перетворень, а це вимагає від Америки, Європи та інших розвинених регіонів

світу не відгороджуватися від сусідів високими митами, а шукати шляхи ефективної інтеграції». Досить згадати, як повоєнна Канада, прагнучи захиститися від решти світу підвищенням ввізного мита, позбулася конкурентоспроможності промисловості. У той же час не можна віддавати все на відкуп ринковій економіці, хоча ринок сповна може сприяти вирішенню багатьох проблем. С. ніколи не був прихильником чистого ринкового господарства. Оскільки, на його думку, учасники ринку не володіють достатньою інформацією, це часто призводить до помилкових рішень. Їх може коригувати держава, що й відбувається на сучасних фінансових ринках, яким потрібне міжнародне законодавство.

Привернув увагу до викликів, що пов'язані з глобалізацією та її суперечливими соціально-економічними наслідками. Відповідь на них полягає в тому, що недостатньо лише ввести ринкові принципи та зробити відкритою національну економіку. Одночасно необхідно у відсталих країнах створити ефективну інфраструктуру, щоб підвищити рівень освіченості населення та пристосувати економіку до потреб глобалізації. Велика чисельність держав продовжують недооцінювати людський капітал, який був та залишається найважливішим фактором економічного розвитку.

С. — автор трьох книг: згадана монографія «Ринкове сигналізування: передача інформації при наймі на роботу і відповідні процедури просвічування» (1974), «Конкуренція у відкритій економіці» (у співав., 1980), «Конкурентні структури інвестиційних банків» (1983) та майже сотні наукових статей, надрукованих у професійних журналах. Серед них «Нелінійні ціни й добробут» (1977), «Інвестиції, стратегії та зростання на новому ринку» (1979), «Замітки про рекламу, економію від масштабу і вхідні бар'єри» (1980) та ін. С. не лише вчений та адміністратор, але й партнер кількох фірм, що спеціалізуються на управлінні інвестиціями у сфері новітніх технологій. Він також є членом правління комерційних фірм. У різний час учений був та продовжує залишатися членом редакційних колегій таких відомих періодичних видань, як «Американський економічний огляд», «Журнал економічної теорії», «Журнал економічної теорії і державна політика». С. — член Американської академії мистецтв і наук, Міжнародного економетричного товариства, Американської економічної асоціації.

М. В. Довбенко

СПЕРАНСЬКИЙ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (1772—1839)

*Сперанский
Михаил Михайлович*

— видатний російський державний діяч, реформатор, граф.

Народився 1 січня 1772 р. в с. Черкутіно Володимирської губернії в родині бідного сільського священика. Навчався в Суздальській духовній семінарії. Перед вступом до семінарії отримав прізвище Сперанський (від лат. sperat — сподіватися), адже в той час селяни й нижче духовенство не мали власних прізвищ, а обходилися прізвиськами. Закінчив у 1791 р. Головну Олександро-Невську духовну семінарію (м. Петербург), де був залишений для викладання в цьому навчальному закладі курсів математики, філософії, красномовства та французької мови. З 1797 р. на державній службі.

Видатні здібності та виняткова працездатність, кмітливість, уміння чітко формулювати думки дали йому можливість стрімко піднятися службовими сходами — від секретаря міністра внутрішніх справ О. Б. Куракіна до віце-директора, а згодом директора департаменту Міністерства внутрішніх справ (1803–1807), статс-секретаря імператора Олександра I, члена комісії зі складання

законів, державного секретаря (1807–1811). Отримав чин статського радника, спадкове дворянство, став власником 2 тис. десятин землі з кріпаками.

За дорученням Олександра I підготував проект загальних державних перетворень «Вступ до укладення державних законів» («Вступление к уложению государственных законов», 1809). Він передбачав оновлення соціально-економічного та політичного ладу Росії, перетворення країни з архаїчної монархії на сучасну державу з чіткою системою управління, міцною економікою. Важливу складову частину проекту становила система заходів у галузі фінансів та оподаткування. На той час фінансове господарство країни перебувало у важкому становищі. Стрімке наростання бюджетного дефіциту відбивало катастрофічне становище державних фінансів (таблиця).

Державні витрати, доходи та дефіцит бюджету в 1801–1809 рр.*

Рік	Витрати		Усього	Доходи за розписом	Нестача доходів
	за розписом	понад розпис			
1801	78 214 118	15 096 396	93 310 514	81 081 671	12 228 843
1802	75 480 853	18 712 715	94 193 569	77 163 555	17 030 014
1803	95 650 680	18 530 652	114 181 332	97 815 446	16 365 886
1804	98 650 575	21 906 580	120 557 155	101 256 790	19 300 365
1805	112 341 332	15 446 924	127 788 256	102 405 616	25 382 640
1806	108 529 460	18 452 153	126 981 613	103 082 320	23 899 293
1807	123 841 706	38 411 281	162 252 987	117 377 146	44 875 841
1808	134 905 470	109 845 410	244 750 880	118 449 918	126 300 962
1809	145 169 891	134 076 899	279 246 790	121 741 699	157 505 091

* Джерело: Печерин, Я. И. Исторический обзор росписей государственных доходов с 1803 по 1843 год включительно / Я. И. Печерин. — СПб., 1896. — С. 11.

Імператор Олександр I доручив С. розробити заходи з нормалізації становища в галузі російських фінансів. Для розроблення плану фінансових перетворень С. залучив відомих учених того часу: професора Головного педагогічного інституту М. А. Балудянського, визнаного фахівця з політичної економії, фінансів та права Ф. Г. Вірста, широко відомого своїми працями в галузі фінансів, професора Харківського університету Л. Г. Якоба — теоретика банківської справи. Підготовлений проект реформування фінансів обговорено й частково доповнено в особливому комітеті міністра фінансів Росії в 1810–1823 рр. Д. О. Гур'єва. В обговоренні брали участь відомі державні діячі того часу — М. С. Мордвинов, В. П. Кочубей, Б. Б. Кампенгаузен. Остаточний варіант «Плану фінансів» Олександр I надав Державній раді 1 січня 1810 р., в день відкриття роботи цього нового для Росії державного інституту. С. був призначений державним секретарем.

У «Плані фінансів» С. ґрунтовно розкрив фінансово-економічні проблеми Росії, розробив теоретичні основи реформ в галузі фінансів, грошового обігу і формування бюджету. «План фінансів» складався з двох частин: у першій («Начала загальні») розглядалися невідкладні заходи по впорядкуванню російських фінансів у 1810 р., у другій — розроблені питання стратегії розвитку фінансового господарства на перспективу після 1810 р. Основний зміст свого «Плану фінансів» С. охарактеризував так: «Головні основи цього плану полягають у тому, щоб всіляким скороченням витрат привести їх у належну розмірність з доходами, встановити у всіх частинах управління істинний розум доброї економії та найдієвішими заходами покласти тверду основу

поступовій сплаті державних боргів». Корінну причину розладу фінансів С. вбачав саме у невідповідності витрат з доходами. У «Плані фінансів» наголошував на значенні рівноваги бюджету, його бездефіцитності, вважаючи такий стан законом. Положення про недопустимість бюджетного дефіциту С. категорично сформулював у таких двох параграфах: № 45 «Видатки повинні бути встановлені за прибутками»; № 46 «Тому жодна нова витрата не може бути призначена раніше, ніж знайдене буде джерело доходу їй розмірне». Тому витрати повинні встановлюватися за доходами, а призначення витрат — це перша й найсуттєвіша операція у фінансах. Для контролю над витратами С. поділив витрати на звичайні та надзвичайні. Вони повинні мати свої правила, строки, розряди. Кожний вид витрат (звичайні й надзвичайні) діляться на чотири розряди. У кожному з них витрати поділені по вертикалі: витрати центральні, губернські, окружні, волосні. Кожна витрата повинна мати своє джерело покриття. До надзвичайних витрат С. відніс лише витрати на війну, пенсії та оренду. Перший і найсуттєвіший обов'язок міністерства фінансів повинен полягати у тому, щоб не тільки власне воно ніколи не порушувало правил призначення витрат, але й пильнувало за дотриманням їх у всіх департаментах. Для цього міністерство фінансів повинно перевіряти рух кредитів по всіх департаментах. Обчислення витрат і доходів, тобто бюджетний розпис, необхідно зробити до травня або червня і внести на розгляд уряду (тодішня Державна рада). Після розгляду урядом обчислення необхідно подати на затвердження царю і таким чином воно стає законом для всіх майбутніх кошторисів. Отже, Міністерство фінансів могло витрачати засоби лише у межах прийнятого закону по кошторису. Визначаючи способи відповідності у прибутках і видатках на 1810 р. С. пропонував повністю припинити новий випуск асигнацій.

Автор «Плану фінансів» передбачив, що відновлення можливого порушення відповідності між доходами й витратами здійснюється двома способами: примноженням доходів і скороченням витрат у щорічній системі фінансів. Примноження доходів можливе за рахунок кращого розподілу податків і поліпшення різних джерел доходів, а саме кращого облаштування казенних помість, винних і соляних зборів тощо. Щодо скорочення витрат, то воно повинно відбуватися за рахунок збереження лише необхідних витрат.

Розмірність, стверджував С., відновлюється двома способами: скороченням витрат і примноженням доходів. Водночас закликає до строгої ощадливості, за допомогою якої сподівався покращити фінансове становище країни. Правила, покладені в основу скорочення витрат, відзначались чіткістю та простотою: необхідні витрати зберігати; корисні відкласти; надлишкові взагалі припинити. Необхідні витрати — ті, що забезпечують «безпеку держави як зовнішню, так і внутрішню», і ті, відкладення яких може призвести до великих збитків, а також витрати управління. Надлишкові витрати — ті, що «служать одній розкішності, прикрашенню, виявленню щедрості, користь від яких сумнівна».

Запропонував такі шляхи скорочення витрат: збільшення купівельної спроможності рубля за рахунок припинення додаткових випусків асигнацій, а також скорочення витрат військового департаменту на «знову передбачувані будівлі та інженерні роботи»; зміна порядку постачання продовольством військ у польських губерніях (замість відпуску срібла «зміцнити хлібний збір в цих провінціях, що порівняно дешевший і зручніший»). По департаменту внутрішніх справ «План фінансів» С. передбачав призупинення нового будівництва та розосередження вже розпочатого. В галузі зовнішньої торгівлі запропоновано призупинити виплату окремих зовнішніх боргів та всі податі й податки «приблизити до того обчислення, в якому їм по першому їх началу бути належало».

Для реалізації «Плану фінансів», що передбачав нормалізацію фінансового становища країни, прийняли низку постанов. Серед них: маніфест 2 лютого 1810 р. «Про заходи до зменшення державних боргів, про припинення випуску в обіг нових сум асигнаціями та про підвищення деяких податей і мит» («О мерах к уменьшению государственных долгов, о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями и о возвышении некоторых податей и пошлин»); маніфест 20 червня 1810 р. «Про новий устрій монетної системи» («О новом устройстве монетной системы») і 29 серпня «Про нову срібну та мідну монети» («О новой серебряной и медной монетах»); маніфест 9 квітня 1812 р. «Про введення повсюдного єдиного обігу державних банківських асигнацій» («О введении повсеместного единообразного обращения государственных банковских ассигнаций»). Держава визнала всі випущені асигнації державним боргом і для їх викупу створила комісію для погашення боргів (асигнації — паперові гроші в Росії, введені в 1768 р.; у 1772 р. призупинено розмін асигнацій на срібло). Асигнації передбачалось вилучати шляхом внутрішніх і зовнішніх позик, засоби від яких поступали у створену комісію. В історії використання асигнацій у Росії С. виокремив три періоди: час рівності (1768–1788); час падіння (1788–1815); час поступового підвищення (після 1815).

При складанні бюджетного розпису на 1810 р. С. запропонував збільшити дохідну частину за рахунок підвищення подушної податі, митних зборів, соляного та деяких інших податків зі 105 млн руб., як це було спочатку запроєктовано міністром фінансів, до 170 млн руб. Крім цього, дохідна частина бюджетного розпису збільшувалася за рахунок «підкріплень» з різних відомчих сум та капіталів, а також позик на 39 млн руб. Таким чином, дохідна частина бюджетного розпису зростала до 209 млн руб. Державні витрати С. запропонував скоротити з передбачуваних 225 до 184 млн руб., тобто бюджет передбачав перевищення доходів над витратами в розмірі 25 млн руб. Проте фактично витрати становили 241 млн руб. Війна 1812 р. зірвала здійснення «Плану фінансів» С., погіршила і без того слабку бюджетно-кошторисну дисципліну, повністю розладнала фінансове господарство країни. Процвітали марнотратство й казнокрадство, що поглиблювалися безконтрольністю за витрачанням державних коштів. За 1812–1814 рр. державні доходи були меншими на 138 млн руб. порівняно з запланованим кошторисом. Загальний дефіцит державного бюджету за 2,5 роки війни склав приблизно 360 млн руб., що були покриті такими джерелами: випуск асигнацій (191 млн руб.), внутрішні позики (47 млн руб.), субсидії Англії (42 млн руб.), інші джерела (89 млн руб.).

С. наголошував на необхідності введення бюджетної та касової єдності: «Усі джерела державних доходів і всі витрати повинні поєднуватися в одному управлінні». В галузі грошового обігу С. дотримувався правила необхідності зрівняння паперових грошей з «капіталами, що до купівлі та міни (тобто обміну) здатних, кредитним паперам». На його думку, капітал — все те, що можна обернути обмін та купівлю. Кредитні гроші С. поділив на чотири групи залежно від їх основи — ті, що базуються на: сріблі; міді; товарах і нерухомому майні (векселі, закладні і позичкові папери); пропозиції капіталів, а не на власних капіталах. Розглянув переваги третьої групи кредитних грошей і сформулював основний принцип кредиту: достовірність кредитних паперів «залежить від вірності застави». Визнавав необхідність обміну асигнацій на кредитні папери, що оснований на сріблі. Для «влаштування постійної монетної та кредитної системи» С. запропонував здійснити погашення асигнацій шляхом таких спроб: провести 5 % позик на основі срібла (25 млн руб. на 10 років); при успіху першої позики провести другу на тих же умовах, а при невдачі — другу позик у вигляді лотереї. Рекомендував здійснювати позики до «зрівняння асигнацій сріблом».

Перший період діяльності С. завершився в 1812 р., коли видатний реформатор потрапив в опалу і був відсторонений від прямого впливу на хід економічних перетворень у країні. Другий період його державної діяльності розпочався в 1816 р. на посадах Пензенського губернатора, а згодом генерал-губернатора Сибіру. Після повернення до м. Петербурга С. очолив департамент законів Державної ради. За дорученням імператора Миколи I за короткий час, лише за 7 років (1826–1833), здійснив величезну роботу — склав «Звід законів». Одночасно брав активну участь у діяльності Міністерства фінансів, яке очолював у 1823–1844 рр. Є. Ф. Канкрін, ґрунтовно займався питаннями фінансів і грошового обігу. Написав праці «Думки про нові білети казначейства» («Мысли о новых билетах казначейства», 1831) та «Записку про монетний обіг» («Записка о монетном обращении»), яка була пізніше видана із зауваженнями міністра фінансів. У 1839 р. С. нагороджений графським титулом.

Праці С. є великим науково-теоретичним внеском у розвиток російської економічної та фінансової думки, а засадничі положення, що визначені в них, чинили позитивний вплив на весь подальший розвиток фінансів країни.

Помер С. 11 лютого 1839 р. в м. Санкт-Петербурзі.

Основні наукові праці:

«Вступ до укладення державних законів» («Вступление к уложению государственных законов», 1809).

«Думки про нові білети казначейства» («Мысли о новых билетах казначейства», 1831).

«План фінансів» («План финансов», 1885).

«Записка про монетний обіг із зауваженнями графа Канкріна» («Записка о монетном обращении с замечаниями графа Канкрин», 1885).

Література: 1. Министерство финансов России : 1802–1902. Ч. 1.— СПб., 1902.— С. 31–33.

2. Карамова, О. В. История русской экономической мысли. Ч. 3. Экономическая мысль России XIX века. / О. В. Карамова, Т. Г. Семенкова.— М. : Финанс. академия, 1999.— С. 12–23.

П. М. Леоненко, С. О. Рибак

**СТЕПАНОВ
ТИХІН ФЕДОРОВИЧ**
(1795–1847)

*Степанов
Тихон Федорович*

— український економіст, професор Харківського університету.

Закінчив Воронежську духовну семінарію в 1814 р., згодом вступив до Харківського університету. В 1824 р. за працю «Про політичну рівновагу» («О политическом равновесии»). отримав ступінь магістра політичної історії та статистики.

З 1830 р. працював у Державній комісії з погашення боргів у м. Петербурзі. Після повернення з Петербурга в 1832 р. призначений екстраординарним професором кафедри політичної економії Харківського університету, а в 1835 р. обраний деканом морально-політичного факультету. В 1837 р. призначений проректором університету, але в 1845 р. через хворобу залишив університет.

У прочитаній С. вступній лекції з політичної економії 5 вересня 1832 р. відчутні не тільки добра обізнаність із працями А. Сміта, Ж.-Б. Сея, С. Сисмонді, Д. Рікардо, Дж. Мілля, Т. Мальтуса та інших представників класичної школи політичної економії, але і традиційне для сучасної

науки розуміння поділу на «позитивну» і «нормативну» економічну теорію. За структурою теорія політичної економії в нього складається з трьох розділів, у яких мають аналізуватися: джерела багатства (природа, праця, капітал); проблеми розподілу багатства; проблеми споживання. У «практичній» частині вчений пропонував досліджувати галузі господарства, джерела податків, напрямки видатків уряду та державний борг.

Економічна концепція С. найкраще висвітлена в його основній двотомній праці «Записки про політичну економію» («Записки о политической экономии, 1844, 1848 pp.»), яка була першим у Російській імперії оригінальним курсом політичної економії російською мовою і яка написана під значним впливом класичної політичної економії. Попри певні огріхи, яких неможливо було уникнути з огляду на новизну поставленої мети, С. із достатньою глибиною аналізу висвітлив розуміння предмету та основних категорій політичної економії: багатства, суспільного розподілу праці, продуктивної та непродуктивної праці, цінності, капіталу, заробітної плати, прибутку, відсотку, ренти тощо. Незважаючи на захоплення С. ідеями класичної політичної економії, він завжди критично підходив до теоретичних висновків класиків, застерігаючи сучасників від «рабського їх наслідування».

В центрі філософської концепції політичної економії С. ставить людину, що обумовлює гуманістичне спрямування всієї його праці. Він упевнений у можливості економіки забезпечити людині гідне життя; наголошує на свободі виробничої та торгівельної діяльності, на справедливому відшкодуванні за витрачену працю та на необхідності дотримуватися рівноваги між виробництвом і споживанням.

Досліджуючи джерела багатства, С. вважає, що праця — найважливіша сила у творенні і прирощенні багатства, а її продуктивність залежить від того наскільки вона вільна.

Основні аспекти фінансового життя держави й теорію цінності С. виклав у другому томі «Записок про політичну економію» серед проблем розподілу і споживання багатства.

Цінність у С. втілена через взаємодію «необхідної» (в розумінні Д. Рікардо — «нормальної») і «торгівельної» (поточної, ринкової) ціни. В основі «необхідної ціни» є витрати праці, які є мірилом цінності. «Необхідна ціна» впливає на пропозицію виробів. Відхилення «торгівельної» ціни від «необхідної» дещо порушує ідеальну картину дії трудової теорії цінності, а тому не слід відкидати фактори, які обумовлюють попит на продукцію. В окремих випадках вчений перебуває під впливом витратної теорії цінності.

Гроші, на думку С., є результатом еволюції обміну; а відсотки — прибутком на капітал. Рівень відсоткової ставки С. пов'язує з розвитком промисловості, який впливає на кількість задіяного капіталу; кількістю грошей в обігу; а також схильністю до ощадливості в різних народів. Значну увагу він приділяє кредиту, який є «душею торгівлі» і стосунків у суспільному житті. В основі виникнення і розвитку кредиту були приватні і державні позики, комерційні угоди (операції). Рівень поширення кредиту характеризує високоосвічене суспільство. Виокремлює кредит приватний, публічний (урядовий), міждержавний. Наголошує на важливості асигнаційних банків для розвитку промисловості і торгівлі. Банки повинні випускати обмежену кількість асигнацій і банківських білетів, щоб вони відповідали кількості золота і срібла в державі, інакше це може спровокувати банкрутство.

Дві останні глави «Записок про політичну економію» аналізують податкові надходження до бюджету, напрямки урядових видатків та проблеми державного боргу. У главі «Про публічне споживання» С. виділив п'ять основних каналів урядових видатків на суспільні потреби: 1) утри-

мання уряду; 2) утримання діячів, що сприяють моральності у суспільстві; 3) облаштування моральної діяльності: духовної, освітньої, громадянської, військової; 4) сприяння успішному розвитку промисловості; 5) благодійна діяльність.

Для їх забезпечення держава має два джерела: дохід від державного майна та податкові надходження громадян. Основний закон податку полягає в тому, щоб він «жодним чином не був перешкодою для поступового збільшення багатства, сприяв духовному розвитку суспільства». Важливими також є дотримання сумірності податку та багатства й простота його вилучення.

С. порушив питання про оподаткування трьох основних джерел багатства: природи, праці та капіталу. Найкращим і найсправедливішим вважав податок на споживання виробів, який разом зі свободою торгівлі та розширенням збуту товарів дасть змогу збільшити податкові надходження. Зазначав, що зростання народного багатства розширює потреби держави, які вона прагне покривати поступовим збільшенням податків. Державні позики неминучі, але С. схвалював тільки такі державні позики, які сприяють розвитку промисловості, будівництву доріг, каналів, а не скеровуються на неvirобниче споживання.

Основні наукові праці:

«Про політичну рівновагу» («О политическом равновесии», 1824).

«Вступна лекція з політичної економії, читана в Імператорському харківському університеті 5 вересня 1832 р. як екстраординарного професора» («Вступительная лекция по политической экономии, читанная в Императорском харьковском университете 5 сентября 1832 г. в качестве экстраординарного профессора», 1833).

«Про сутність, важливість та призначення політичних наук : Промова на урочистих зборах університету 30 серпня 1833 р.» («О сущности, важности и назначении политических наук : Речь в торжественном собрании университета 30 августа 1833 г.», 1833).

«Записки про політичну економію» («Записки о политической экономии», 1844, 1848).

Ю. В. Ущановський

**СТІГЛЕР
ДЖОРДЖ ДЖОЗЕФ**
(1911–1991)

*Stigler
George Joseph*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1982).

Народився 17 січня 1911 р. у м. Рентоні (штат Вашингтон, США) у родині емігрантів з Німеччини та Австро-Угорщини. Після закінчення середньої школи в м. Сієтлі вступив до Вашингтонського університету, де у 1931 р. отримав ступінь бакалавра економічних наук. Тут у 1938 р. йому присуджено докторський ступінь за дисертацію «Теорії виробництва і розподілу». Викладацьку діяльність розпочав у 1936 р. асистентом професора в Університеті штату Айова. Відпрацювавши вісім років професором Мічиганського університету, у 1946 р. перейшов у Браунський, а в 1947 — у Колумбійський університет. Після одинадцяти років роботи в ньому отримав призначення на посаду професора кафедри американських інституцій Чиказького університету, який став його постійним місцем праці. Тут заснував престижний курс із промислових організацій, був редактором університетського журналу з політекономії.

Протягом 1940–1950-х рр. опублікував багато проблемних статей і книг з питань прикладної мікроекономіки та промислових організацій. Студенти й аспіранти, зокрема, вивчали мікроеконо-

міку за написаним ним підручником «Теорія ціни» (Theory of Price, 1942). У працях С. «Поділ праці обмежується розмірами ринку» (1951) та «Економія на масштабах виробництва» (1958) об'єктом наукових досліджень була проблема внутрішніх інтеграційних процесів організації. Саме співвідношення їх із процесами спеціалізації та кооперації між підприємствами стало предметом його дискусії з авторитетним економічним істориком А. Чендлером. С. роз'яснює виведений А. Смітом закон про залежність поділу праці від розмірів ринку таким чином, що з розвитком внутрішнього ринку розширюється сфера дії товарних відносин. Натомість А. Чендлер заперечує цей висновок, протиставляючи йому зростання інтеграційних процесів та адміністративної координації — на противагу ринковій координації. На думку останнього, спеціалізація не означає зростання чисельності фірм.

У своїх дослідженнях С. значну увагу приділив динамізації теорії фірми. Прагнув вивчити внутрішньовиробничі і міжзаводські взаємозв'язки не тільки в умовах статичності, а й динаміки. Таким чином, свою теорію зумів наблизити до реальних умов великого бізнесу. У 1950–1960-ті рр., передусім у США, а згодом і в інших західних країнах, почала розвиватися і стала широко розповсюдженою концепція ефективної конкуренції. Найбільш видатним представником цієї теорії був С. Серед її прихильників були також відомі американські економісти Дж. М. Кларк, Е. Мейзон, К. Едвардс та ін. Теорія ефективної конкуренції претендує на створення такого економічного механізму, який був би оптимальним з точки зору реалізації динамічних економічних функцій, у першу чергу технічного прогресу. Водночас ця теорія має на меті пошук оптимального господарського механізму і знаходить його не в умовах досконалої конкуренції, а в умовах панування монополій. Автори виходять з кількох головних функцій, що повинні складати економічний механізм. Серед них виділяють, як правило, п'ять: розподіл ресурсів, тобто забезпечення максимуму виробництва при даному обсязі ресурсів і незмінній техніці; регулювання структури пропозиції; розподіл доходу; пристосування виробничих потужностей до зміни зовнішніх факторів; регулювання технічного прогресу.

Створення теорії ефективної конкуренції привело до серйозної переоцінки всієї західної економічної теорії. Старі ідеали вільної конкуренції і досконалої конкуренції, що проіснували довгі десятиліття, піддавалися сумніву. Все це викликало гостру полеміку серед економістів. Особливе невдоволення висловлювали неоліберали, економічний ідеал яких у результаті появи нової теорії постраждав дуже сильно. Але найважливіше положення цієї концепції полягало в тому, що економічна система ринкового господарства як оптимальний механізм трактувалась не як неосяжний ідеал досконалої конкуренції, а цілком реальна, існуюча ринкова форма олігополії. Олігополія в буквальному розумінні — продаж небагатьма. Під олігополією економічна думка розуміє не найбільшу фірму, а її становище на ринку при продажі певного товару. До найбільш важливих рис олігополії С. відніс: незначну чисельність компаній — олігополістів; великі масштаби виробництва (відносно всього обсягу ринку); наявність перешкод для вторгнення на ринок потенційних нових конкурентів. Ці риси характеризують реальні умови та їх дослідження відрізняється цікавим аналізом зміни витрат великих корпорацій, методів їх конкуренції, організації збуту, встановлення цін тощо.

У праці «Теорія олігополії» (Theory of Oligopoly, 1964) визнав окремі негативні сторони олігополії. Підкреслював, зокрема, прагнення фірм-олігополістів до змови між собою про ціни чи обсяг виробництва, наявність хронічного недовантаження виробничих потужностей, надмірні затрати на рекламу та ін. Однак розцінив олігополію як позитивне явище сучасної економіки. Учений виходив з того, що олігополісти шляхом таємних угод прагнуть забезпечити якнайбільші прибутки своїх учасників. Намагався встановити фактори, від яких залежить здійснення таких намірів. Хоча С. і визнав, що фірми, які домовляються, повинні якось досягати згоди про ціни,

але свою увагу повністю сконцентрував на проблемі виконання подібних негласних угод. При цьому його модель олігополії виходить із існування складної структури цін. Водночас припускав, що така структура відображає неоднорідність продуктів і покупців, а також приділяє увагу ризику залучення потенційних конкурентів у галузь, яка вивчається. Поставив перед собою дуже складне завдання. Адже перевірити, чи збігаються декларовані продавцями ціни, неможливо. До того ж результати подібної перевірки завжди можуть виявитися ненадійними, оскільки таємне зниження цін можна виявити лише проаналізувавши ціни, що сплачені покупцями. Отож, треба вивчати фактичні ціни ринку. Дійшов висновку, що звичайним способом виявлення негласних знижок можуть бути методи статистичного аналізу. Зокрема основною ознакою надання фірмою таємних знижок є укладання нею таких угод, які за реального врахування сил вона не змогла б здійснити. Статистичні методи дослідження проблеми олігополії дали можливість ученому зробити деякі важливі висновки. По-перше, таємні угоди фірм ефективніші на тих ринках, де покупці точно повідомляють про заплачені ними ціни (наприклад, при урядових закупках). По-друге, можливості таємних угод є обмеженими за умови постійної зміни складу покупців (наприклад, у будівництві). По-третє, ефективність таємних угод перебуває у зворотній залежності від величини, що характеризує розрив між величиною фірм-продавців. Для ефективного регулювання повсякденної діяльності корпорацій, формування прогнозу у справі раціонального вкладення грошей у майбутньому ці висновки мали велике значення. Твердження С., що укладання якихось таємних угод між картелями в умовах вільного ринку часто веде до неуспіху операції, згодом підтвердилося. Зокрема, у випадку з Організацією країн — експортерів нафти у 1980-ті, коли вона після нафтового буму опинилася у новій ситуації зменшення попиту на нафту і втратили силу нав'язані нею угоди про жорсткі ціни на експортовану сировину. Ґрунтовність наукових досліджень, серйозність їх результатів формують високий авторитет С. серед учених.

У 1964 р. обраний президентом Американської економічної асоціації. Через 4 роки вийшла його книга «Організація промисловості». У 1970 р. він спільно з Дж. Кіндалом написав книгу «Поведінка промислових цін». У цьому цікавому статистичному дослідженні автори вперше зібрали інформацію про ціни фактичних продаж замість преїскурантних цін, що друкуються Бюро статистики праці Міністерства торгівлі США. Їхній висновок про більшу рухливість контрактних цін у порівнянні з раніше оголошеними не був несподіваним. Але він ще раз підтвердив, що в США монополістична конкуренція привела до створення розгалуженої системи таємних цінових знижок. Учені зробили ряд обґрунтованих висновків, зокрема про те, що адмініструючі ціни — це ілюзія, а єдина ціна є міфом. Майже універсальною є множинність цін продаж і цін покупок.

У 1971 р. висунув концепцію регулювання галузей на основі попиту і пропозиції. Її зміст полягає у тому, що власні інтереси галузей вимагають регулювання, при цьому уряд виступає як постачальник. Застосував загальнотеоретичні положення концепції до аналізу конкретних проблем. У першу чергу це стосується проблеми вертикальної інтеграції і теорії фірм та ринків. Логічно обґрунтував один з типів поведінки фірми. Деякі з ідей С. щодо зм'якшення, і навіть відмови від державного регулювання в промисловості США, що набули розвитку в працях «Громадяни і держава: нариси про регулювання» (The Citizen and the State: Essays of Regulation, 1975) та «Радощі і прикрощі сучасного капіталізму» (1982), реалізовані адміністраціями Дж. Картера (1977–1981) і Р. Рейгана (1981–1989). Сам учений продовжував залишатися незалежним, заявивши, що не належить до школи рейганоміки, а лише прагне послабити надмірний урядовий тиск на виробництво. Досить цікаво у своїх дослідженнях підходив до розроблення проблеми відносин

найму. Зводив суть справи до питання пошуку: робітники шукають наймачів, готових платити, а наймачі — тих, хто потребує зарплати. Цей зустрічний пошук продовжується доти, поки очікувані граничні затрати не врівноважаться.

С. належить перше формулювання теорії пошуку. Він виходив з того, що економічний зміст стану безробіття полягає в соціально-корисній діяльності зі збору та обробки ринкової інформації. Безробітний не є в стані неробства, адже він веде пошук на ринку праці, що представляє собою продуктивний процес, тобто одну з форм інвестування в людський капітал. Для самої людини дохід від людського капіталу такого роду складає різницю між заробітками, які вона одержуватиме на роботі, підібраної в результаті пошуку, і заробітками, які вона могла б мати, погодившись на першу запропоновану пропозицію. Витрати пошуку будуть складатися з неотриманих робітником у пошуковий період заробітків, транспортних і поштових витрат, оплати послуг агентів із працевлаштування тощо.

Важливою сферою роботи С. є історія економічної думки. Він автор монографії «Нариси з історії економічної теорії» (*Essays in the History of Economics*, 1965), визнаний у світі авторитет з інтерпретації ідей, праць та особистого життя економістів-теоретиків минулого, тенденцій розвитку економічної науки. Президент Американської економічної асоціації Р. Гордон у 1975 р. на річному зібранні назвав С. одним з найвидатніших істориків економічної думки. Показово, що нобелівська лекція С. носила назву «Розвиток і досягнення економіки» (*The Process and Progress of Economics*, 8 грудня 1982). На відміну від таких відомих економістів — лауреатів Нобелівської премії, як П. Семюельсон, К. Ерроу і Дж. Дебре, С. уникав використання математики у своїх працях, віддаючи перевагу літературному стилю. Він є автором цікавої праці «Економіст як проповідник та інші нариси» (*The Economist of Preacher and Other Essays*, 1982). Отримав загальне визнання за ясність, елегантність викладу й ерудицію.

Нобелівською премією нагороджений за плідне вивчення промислових виробництв, функціонування ринків, причин і наслідків суспільного регулювання економічних процесів. Він визнаний видатним економістом вільного ринку, активним противником державного втручання в господарську діяльність. Цікаво, що державу він образно змальовував як короткозорого Робін Гуда, який обкрадає майже кожного. Редактор престижного теоретичного «Журналу політичної економії» (*Journal of Political Economy*) (1973–1991). У 1977–1978 рр. був президентом товариства «Мон-Пелерін», у 1977 р. — президентом товариства історії економічної думки. Залишається Почесним професором Чиказького університету. Йому присуджені почесні наукові ступені Чиказького, Рочестерського, Карнегі — Меллона та Браунського університетів, а також економічної школи в м. Гельсінкі.

М. В. Довбенко

СТІГЛІЦ
ДЖОЗЕФ ЮДЖИН
(н. 1943)

Stiglitz
Joseph Eugene

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (2001).

Народився в м. Гері (штат Індіана, США). Закінчив Амхерст-коледж. У 1966 р., у віці 23 років, захистив у Массачусетському технологічному інституті докторську дисертацію з економіки, що є свого роду рекордом, який ще нікому не вдалося побити, і почав там викладати. З 1970 р. працював професором Єльського університету, згодом викладав економіку в Принстонському,

Оксфордському і Стенфордському університетах. Є визнаним фахівцем у галузі економіки державного сектору.

У своїх працях основну увагу приділив дослідженню ролі державних організацій у тих сферах, де вільний ринок виявляється неідеальним: фундаментальні наукові розробки, національна оборона, правоохоронні органи, комунікації тощо. Завоював високий авторитет спеціаліста з теоретичних і практичних проблем оподаткування. І хоча в центрі його наукових досліджень є переважно проблеми, що постають перед економікою США, проте вченому вдалося створити систему підходів, у межах якої уряди різних країн світу можуть вирішувати конкретні політико-економічні питання, які їх турбують. Висновки з досліджень науковця є чималим внеском у розвиток сучасної макроекономічної теорії, теорій економічного розвитку й торгівлі. У 1993–1995 рр. працював у Раді консультантів з економічних питань президента Б. Клінтона, а в 1995–1997 рр. був її головою. Упродовж 1997–2000 рр. обіймав посаду першого віце-президента й одночасно був головним економістом Міжнародного банку реконструкції та розвитку (перейменованого згодом у Світовий банк). З 1 лютого 2000 р. достроково пішов у відставку, публічно звинувативши цей банк і Міжнародний валютний фонд у проведенні хибної політики щодо країн з перехідною економікою (Росія) та країн, що розвиваються (держави Південно-Східної Азії, Латинської Америки й Африки). Спочатку ці організації запропонували підходи, відомі під афористичними назвами Вашингтонський консенсус та шокова терапія, теоретичною базою яких була ортодоксальна неокласична (неоліберальна) парадигма (так званий мейнстрим), згідно з якою вільний ринок повинен ефективно вирішувати всі проблеми. Невдачі цієї політики в більшості транзитивних країнах висвітлили важливість інституційної розбудови ринкових відносин, у якій держава відіграє вирішальну роль. Проте розвиток таких інституцій зазвичай викликає конфлікт інтересів впливових політичних і бізнесових груп, що зумовлює суперечливість, поступовість й уповільненість перехідного процесу. Тому такий підхід отримав назву градуалістського. С. став його теоретиком і науковим лідером, а політика «шокової терапії» та ігнорування нею специфіки інституцій різних країн стали об'єктами його розвінчань. З 2000 р. С. працює професором економіки, фінансів і міжнародних відносин Колумбійського університету.

Наприкінці 1990-х рр. був активним критиком ліберального вільного ринку, який, на його думку, не може забезпечити всім однаковий доступ до інформації та, отже, ставить учасників ринку в нерівні умови. Своїми дослідженнями наслідків інформаційної асиметрії в економіці зробив великий внесок у розробку нового напрямку сучасної економічної науки — економіки інформації. Саме за фундаментальний вклад (спільно з Дж. Ейкерлофом і М. Спенсом) у формування її базису, С. була присуджена Нобелівська премія (2001). Ці питання протягом тривалого часу цікавили економічну науку. Згадані нобелівські лауреати ще в 1970-х рр. розробили математичні методи аналізу, що дають можливість об'єктивно оцінити різні ринки, беручи до уваги інформацію, якою володіють різні його учасники (продавці, покупці, виробники, споживачі). С. розглядав проблему асиметричної інформації з точки зору менш інформованих учасників ринку на прикладі страхових компаній. Пояснив яким чином вони прагнуть покращити своє становище, здобуваючи додаткові дані. Йому вдалося показати, як асиметрична інформація впливає на безробіття та дефіцит кредитів на ринку. Багато наукових результатів, отриманих С., докорінно змінили уяву економістів про ринки праці. Розробив механізм так званої зворотної ринкової адаптації, коли погано інформовані учасники ринку одержують інформацію від краще інформованих.

Одна з класичних праць С., що написана у співавторстві з М. Ротшильдом, суворо та формально описує, як працюють інформаційні потоки на тих ринках страхових послуг, де компанії не володіють інформацією про рівень ризику стосовно окремих клієнтів. Автори доводять, що страхова компанія (погано інформована сторона) здатна ефективніше стимулювати своїх клієнтів (добре інформована сторона) з тим, щоб вони видали інформацію щодо дійсного страхового ризику. У звичайних ринкових моделях банки піднімають відсоткову ставку для того, аби компенсувати ризик потенційного неповернення кредитів. У схемах з моделюванням асиметричної інформації банки починають квотувати пільгові кредити, щоб, використовуючи конкуренцію серед обмеженого кола претендентів, відібрати тих, які повернуть кредит гарантовано. Спільно із С. Гроссманом нобелівський лауреат аналізував ефективність фінансових ринків. Головний результат дослідження відомий як парадокс Гроссмана — Стігліца: якщо ринок ефективний з інформаційної точки зору, іншими словами, уся необхідна інформація відбивається в рівні цін, то жодний з учасників ринку не буде мати ефективних стимулів використати інформацію, що міститься в цінах. С. є одним із засновників сучасної економіки розвитку. Довів, що асиметрична інформація та економічні стимули є не просто науковими абстракціями, а досить конкретними явищами, з'ясування яких потрібне для аналізу інституціональної структури та ринкових умов у країнах, що розвиваються. Саме недостатня або помилкова інформація може руйнувати ринки не лише слаборозвинених країн, обов'язок уряду — допомогти у запобіганні цих руйнацій.

Доречно відзначити, що С. передбачив провальність системи безпеки в аеропортах США (що стало очевидним 11 вересня 2001) через невтручання уряду в неефективний ринок. «Є такі різновиди діяльності, як, наприклад, організація безпеки в аеропортах, що повинні бути виведені з приватної сфери. Цей ринок не регулюється сам» — стверджує вчений.

У публікаціях останнього десятиліття досліджує питання про хід, процеси, соціально-економічні наслідки та уроки з досвіду трансформації економіки в постсоціалістичних країнах. Провали реформ у Росії й у багатьох постсоціалістичних республіках, на думку С., зумовлені не тим, що погано здійснювалася в цілому грамотна політика. Причини полягають значно глибше, вони кореняться в нерозумінні реформаторами, власне, основ ринкової економіки та процесу інституціональних реформ.

Контраст між стратегіями (і відповідно результатами розвитку) двох великих держав — Росії та Китаю — може бути повчальним. За 10 років (починаючи з 1989) валовий внутрішній продукт (ВВП) Китаю майже подвоївся, а Росії — скоротився майже вдвічі. На початку періоду ВВП Росії більш ніж у два рази перевищував ВВП Китаю, а наприкінці — виявився меншим на третину. Росії також вдалося перевернути з ніг на голову теоретичне співвідношення між нерівністю доходів та економічним зростанням: у процесі скорочення ВВП ступінь нерівності доходів зріс удвічі. Дані на кінець 1990-х, якими володів С., малюють ще більш недосконалу ситуацію у світі. Чисельність людей, які перебувають на межі бідності, що визначається доходом у 4 дол. США на день, зростає до середини десятиріччя з 2 до понад 660 млн громадян. Неспроможність тих, хто консультував Росію, постійно передрікаючи, що вона перебуває напередодні успіху, і заявляючи про перемогу навіть на порозі світової фінансово-економічної кризи 2008–2010 рр., має бути наочною. Саме ті, хто закликав до швидкої приватизації, вказували, що значна частина державних підприємств перейшла у приватні руки. Проте це було досить сумнівним досягненням, переконаний С. А вже приватизація проводилася способами, які багатьма вважаються незаконними, а також за умов відсутньої інституціональної інфраструктури. Західні консультанти з реформ полегшили процес

вивезення так званими російськими олігархами частини свого багатства за межі держави, стимулюючи, а в деяких випадках і наполягаючи, на знятті обмежень на вивіз капіталу.

Таким чином, провал приватизації як основи створення ринкової економіки був не випадковим, а передбачуваним наслідком способу її проведення. Росія швидко перетворилася на країну із сировинною, а не сучасною індустріальною (тим більше постіндустріальною), економікою. Ці провали контрастують із величезними успіхами, що досягнуті Китаєм на шляху розбудови власного шляху реформ (не використовуючи креслення чи рецепти західних консультантів). Адже було досягнуто успіху не тільки в забезпеченні швидкого економічного зростання, але й у створенні повноцінного недержавного сектору колективних підприємств. Інвестиції в переробну промисловість Китаю, на відміну від Росії, зростали високими темпами. Критики таких порівнянь указують на значні відмінності в початкових позиціях двох країн: дохід на особу в Китаї на початку реформ був набагато нижчим і тому були сприятливі можливості для того, щоб наздогнати Росію. Однак С., навпаки, схильний стверджувати, що в Китаї було більше труднощів, оскільки йому довелося одночасно вирішувати завдання і переходу, і розвитку. Вчений переконаний, що потрібно відповісти на питання: чому сталися провали при переході до ринку? У своїй відповіді підкреслює: захисники рекомендованої програми реформ та способів її утілення в життя вважають, що невдалими були не самі проекти реформ, а процес їх здійснення. Однак, на думку С., причини провалів набагато серйозніші. Частково проблема полягає в надмірній довірі до моделей економіки, що запозичені із західних підручників та можуть бути придатними для навчання студентів, проте на них не можна спиратися при консультуванні урядів, які прагнуть створити ринкову економіку. Такий стан речей спостерігався у відносинах Світового банку з країнами Азії, що розвиваються, а пізніше з Росією та Бразилією, які, одержавши від цього банку фінансову допомогу, оголосили дефолт зі сплати боргів.

Альтернативна стратегія змін, стверджує С., має бути іншою. Соціальний та організаційний капітал у трансформаційних країнах виявляється настільки слабким, що краще за все починати з існуючих соціальних інституцій і прагнути їх поступово трансформувати, а не нищити докорінно, щоб потім починати із чистого аркуша. Треба зазначити, що в середині 1990-х рр. С. зробив пропозицію про перехід від ідеології ринку вільної конкуренції до концепції рамки всеосяжного розвитку (або, як її ще називають, КОР). По суті, це ідеологія та стратегія, що є альтернативними неокласичній теорії монетаризму. Ідея КОР передбачає надання більш активної ролі державі у створенні умов для масового залучення населення до ринкової діяльності. Комплексність її полягає в розробленні та реалізації послідовних, взаємопов'язаних збалансованих рішень у політичній, економічній, соціальній, екологічній, духовній сферах. Як і до будь-якої довгострокової концепції, на адресу цієї стратегії також лунають критичні зауваження. Зрозуміло, що це не ідеальна програма, але в будь-якому разі держава повинна мати якісну довгострокову програму розвитку та відігравати активну роль у її розробленні та реалізації.

С. є автором понад 300 актуальних наукових праць. Серед них «Хрестоматія із сучасної теорії економічного зростання» (Reading in the Modern Theory of Economic Growth, 1969), (у співавторстві із Х. Узавою), підручник з державних фінансів (у співавторстві з Д. Ньюбері), «Теорія стабілізації товарних цін» (The Theory of Commodity Price Stabilization, 1981), «Інформація та економічний аналіз» (1980), «Глобалізація та її тягар» (Globalization and its Discontents, 2002), «До нової парадигми в монетарній економіці» (2002, спільно з Б. Грінуолдом). Праці вченого допомагають зрозуміти, за яких обставин вільні ринки функціонують недосконало і коли обмежені втручання

з боку держави можуть мати позитивні результати. С. є видатним економістом, за його підручниками навчаються по всьому світу. Підручник «Лекції з економічної теорії державного сектору» (Lectures in Public Economics, 1980, у співавторстві з Е. Аткинсон) у 1995 р. опублікований російською мовою. У США перевидавалася його книга «Економіка державного сектору» (Economics of the Public Sector, 1986), а у 1998 р. за підтримки програми перекладів Центральноєвропейського університету та Міжнародного фонду «Відродження» це видання вийшло й українською мовою. Разом з тим усе частіше переклади його статей друкуються в нашій періодичній пресі.

С. — член Національної академії наук США, Міжнародного економетричного товариства та Американської академії мистецтв і наук, почесний іноземний член Російської академії наук, Почесний доктор багатьох університетів у різних країнах. Нагороджений медаллю Дж. Б. Кларка Американської економічної асоціації (1979).

М. В. Довбенко

**СТОЛИПІН
ПЕТРО АРКАДІЙОВИЧ**
(1862–1911)

*Столыпин
Петр Аркадьевич*

— останній реформатор царської Росії. З його ім'ям пов'язане проведення низки соціально-економічних реформ, спрямованих на лібералізацію економічних відносин та вирішення гострих соціальних питань. Метою реформ була побудова якісно нової економічної системи за збереження монархії.

С. — нащадок давнього дворянського роду, був не лише палким прибічником монархії, але й ідейним натхненником розгортання репресивної політики, спрямованої на жорстке придушення будь-яких проявів соціальних конфліктів. Після закінчення фізико-математичного факультету Петербурзького університету, кар'єру державного чиновника С. розпочав з Міністерства внутрішніх справ. У 1903–1906 рр. обіймав посаду губернатора Саратовської губернії, а з 1906 р. й до своєї загибелі в 1911 р. очолював Міністерство внутрішніх справ та був призначений головою Ради міністрів Російської імперії.

Вважається хрестоматійною постаттю історії російського царизму завдяки проведенню аграрної реформи за часів свого прем'єрства. Проте не слід забувати, що уряд С. розробив пакет реформ щодо комплексного реформування економіки. Активно будувалася транспортна та комунікаційна інфраструктура: нові залізничні шляхи, морські порти, розвивався телефонний та телеграфний зв'язок.

На межі XIX–XX ст. у Російській імперії загострилося протистояння феодальної та капіталістичної систем. Це протистояння виражалося в масових соціальних конфліктах: селянських бунтах, поширенні антимонархічних настроїв. С. був людиною свого часу й усвідомлював необхідність проведення реформ, особливо гостро стояло земельне питання на селі.

У кінці XIX — на початку XX ст. відбувалася боротьба двох напрямів розвитку капіталізму в сільському господарстві: фермерського (американський) та буржуазно-поміщицького (пруський). У Російській імперії домінуючим був пруський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві. Після скасування кріпацтва в 1861 р. селяни змушені були за свої земельні ділянки платити високі викупні платежі. Малоземелля змушувало селян постійно орендувати в поміщиків землю, найматися в їхні господарства. Катастрофічно збільшилося число малоземельних селянських господарств. Для того щоб вижити, селянин змушений був шукати заробітків поза селом.

Злиденне село, обтяжене напівкріпосницькими пережитками, не могло стати надійною основою для внутрішнього ринку. Велике поміщицьке землеволодіння та напівголодне існування селян ставали підґрунтям для соціального конфлікту. І тому проведення нової аграрної реформи ставало питанням часу.

С. був переконаний, що не можна побудувати ефективну економічну систему й очікувати позитивних і схвальних відгуків від суспільства, коли існує бідне село та знедолений селянин, позбавлений приватної власності на землю. За ініціативи С. була розроблена реформа, яка не передбачала обмеження поміщицького землеволодіння: поміщицькі землі залишалися недоторканими. Разом з тим її заходи спрямовувалися на зміцнення заможного селянства та створення фермерського господарства, яке мало стати основою аграрної системи країни. Заможний селянин мав бути своєрідною протидією поширенню соціалістичних ідей на селі. Селянська община розглядалася як перешкода в розвитку капіталістичних відносин на селі. Селянин не міг покинути її, не міг продати землю, якою користувався, адже вона належала общині. За реформою передбачалося руйнування селянської общини.

Крім того, реформа передбачала створення відрубного та хутірського господарств. Селянин, який вийшов з общини, мав право вимагати об'єднання розрізнених земельних угідь, які йому належали під час перебування в общині. Таке господарство називалося «відрубом». За межами села таке господарство називалося «хутірським». За ініціативою уряду був створений Селянський банк, який мав надавати пільгові кредити на облаштування селянських господарств. В Україні майже половина від загальної кількості селянських господарств почали вести відрубні та хутірські господарства. У таких господарствах активно застосовувалися нові технології сільськогосподарського виробництва, що сприяло зростанню продуктивності праці, розвитку ринкових відносин.

Наступним кроком реформи було переселення селян до віддалених регіонів Російської імперії. Для вирішення проблеми малоземелля в центральних районах імперії уряд виступив ініціатором переселення до Сибіру та Середньої Азії. З України в пошуках кращого життя за 1906–1911 рр. виїхало близько 1 млн осіб. Однак через важкі природо-кліматичні умови й відсутність допомоги з боку влади в організації та облаштуванні нових господарських поселень у незаселених регіонах імперії багато переселенців поверталися додому. В Україну до 1911 р. повернулося близько 70 % зневірених і розчарованих переселенців.

Окрім аграрних перетворень уряд С. планував реформування податкової системи країни, яка мала стати соціально орієнтованою. Передбачалося введення прогресивної системи нарахування прибуткового податку. Найнижча сума, з якої він мав братися була доволі значною — 850 руб. Система оподаткування передбачала низку пільг, які мали забезпечити зниження податкового тиску на незабезпечені верстви населення.

Для покращення соціальної політики царської Росії урядом С. було розроблено й реалізовано заходи щодо врегулювання трудових відносин між робітником і роботодавцем. Зокрема, заборонялася нічна праця жінок та підлітків, а також використання її для підземних робіт. У 1906 р. для робітників торговельних і ремісничих закладів вводився час на відпочинок. Тривалість робочого дня для підлітка мала бути скороченою. Урядом були розроблені законопроекти, що передбачали виплату допомоги найманим робітникам на випадок повної або тимчасової втрати працездатності.

За своїми національними уподобаннями С. займав агресивну антиукраїнську позицію й проводив відповідну політику. Як державний чиновник Російської імперії, виступав проти будь-якого

розширення національних прав і свобод, виступав за єдине й нероздільне панування російської народності. Переслідував українську мову та культуру.

Реформи С. здійснювалися за загальної політики терору й переслідувань, у країні діяли військово-польові суди. С. називали як «великим реформатором», так і «вшателем» та «гнобителем народів імперії».

Загалом переважна більшість реформ С. так і не була реалізована. Навіть головна його реформа — аграрна — так і не вирішила основного завдання: розбудови фермерського господарства в Російській імперії.

За часів прем'єрства С. у нього було достатньо політичних ворогів та опонентів. На його життя неодноразово вчинялися замаху. Він був смертельно поранений в стінах Київського театру опери та балету 1 вересня 1911 р.

Діяльність уряду С. не можна оцінити однозначно. Будучи прихильником монархії він розумів й усвідомлював необхідність реформ і забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку своєї країни. Проте його прогресивні соціально-економічні реформи проводилися за жорсткого обмеження та придушення будь-яких проявів демократичних прав і свобод.

В. В. Вірченко

СТОУН ДЖОН РІЧАРД НІКОЛАС (1913–1991)

*Stone
John Richard Nicholas*

— відомий англійський економіст, лауреат Нобелівської премії (1984).

Народився 30 серпня 1913 р. в м. Лондоні. Навчався спочатку в підготовчій школі Клівден — Плейса, а згодом у Вестмінстерській школі. Вступивши до Кембриджського університету, почав вивчати юриспруденцію, але через 2 роки, у 1931 р., Велика депресія (1929–1933) обумовила інтерес до економіки. Захоплення нею не обмежувалося рамками навчального курсу. Брав консультації і відвідував лекції Р. Кана, К. Кларка, Дж. М. Кейнса та інших учених. Після закінчення університету в 1935 р. почав редагувати економічний інформаційний бюлетень. Через 2 роки разом із дружиною У. М. Джекінс почали видавати щорічний економічний і діловий журнал «Трендс». У ньому були опубліковані його перші статті з проблем регіональної зайнятості, інших економічних питань.

На початку Другої світової війни (восени 1939) був запрошений на роботу в Міністерство військової економіки Великобританії, де керував відділом статистики морських перевезень та постачання нафти. У 1940 р., перейшовши у службу централізованої економічної інформації управління секретаріату Військового кабінету, він зустрівся там із Дж. М. Кейнсом і Дж. Мідом. Спільними зусиллями вони склали огляд економічного та фінансового стану країни. Огляд — це систему таблиць, які відображали показники національного доходу і витрат за 1938–1940 рр., особистих доходів, витрат і заощаджень населення, які дали загальну оцінку можливостей приватного сектору в наданні допомоги уряду у війні. С. і Дж. Мід (1907–1995) уперше дали оцінку рахунків національного доходу, видали книгу «Національний дохід і витратні статті національного бюджету» (National Income and Expenditure, 1944).

У 1945 р. С. залишив державну службу і до 1955 р. очолював новостворений факультет прикладної економіки, а згодом став професором факультету фінансів і обліку Кембриджського університету. Тут у 1957 р. захистив дисертацію на науковий ступінь доктора природничих наук. Став

відомим в економічній науці своїми працями в галузі застосування математичних методів для аналізу різних економічних явищ і процесів. Окрім загальнометодологічних питань, великий інтерес становлять його дослідження динаміки національного доходу, споживчого попиту, проблем математичного моделювання економічного зростання. Розглядав математичні методи не тільки як інструмент формалізації економічних процесів, дослідження залежностей між економічними явищами, розрахунків параметрів економіко-математичних моделей, але як найважливіший засіб постановки й розв'язання проблем економічної теорії. Досвід засвідчив, що серед розроблених у західних країнах прогнозів є багато таких, які містять аналіз конкретних ситуацій і тенденцій майбутнього економічного розвитку. Наприклад, модель інвестиційного попиту Б. Кікмена, міжгалузева балансова модель К. Алмана в США, короткострокова модель планування в Норвегії та ін. У цьому переліку важливе місце посідає й кембриджська економічна модель «Ракета» (1960–1970), розроблена групою економістів під керівництвом С. Вона побудована для довгострокових прогнозів економіки Великобританії та є однією з найцікавіших спроб удосконалити методику передбачення господарської кон'юнктури. За допомогою цієї моделі проводилася координація галузевих (для 35 галузей) і макроекономічних показників, оцінювалася ефективність альтернативних варіантів державної економічної політики. Автори кембриджської моделі виходили з аналізу системи 257 національних рахунків, вивчаючи конкретні рівні головних господарських показників на 1970 р. «Ракета» відрізняється також універсальність, що дає змогу здійснювати розрахунки для різних варіантів зовнішніх умов і регульованих показників (державні інвестиції, сальдо платіжного балансу, темпи зовнішньої торгівлі та ін.), враховуючи майбутні тенденції їх змін. За основу моделі прийнято очікуваний темп зростання національного доходу (в середньому 4 % за рік упродовж 1960–1970) і додаткового зрушення в демографічній структурі, які були визначені на основі розрахунків за попередній період (1900–1960). Виходячи із цих показників, була намічена величина кінцевого споживчого попиту при заданому рівні оподаткування. Схеми, побудовані на оцінках зрушень в урядовій політиці, конкретизуються відповідно до часу і до особливостей виробничих галузей. Звичайно, запропонована кембриджська модель має і слабкі сторони. Її пізнавально-аналітичну цінність обмежують насамперед надмірно абстрактні передумови структури розподілу національного доходу в Англії в 1970 р. Розрахунки зростання доходів зроблено лише на особу, внаслідок чого модель дає можливості визначити частку соціальних груп населення та зрушень у соціальній структурі особистого споживчого попиту і витрат. Крім того, надмірна абстрактність закладених в основу кембриджської моделі рівнянь, яка збільшує універсальність і гнучкість її застосування, перетворюється на недолік саме тоді, коли виникає необхідність вивчати механізм впливу податкової та бюджетної політики уряду на формування господарської кон'юнктури, а не компоненти кінцевого попиту та їх вплив на структуру витрат виробництва. Особистий споживчий попит у програмі «Ракета» прогнозується, виходячи з рівня доходів і лише непрямо врахованого рівня цін. Цей недолік частково усунений у результаті точнішого обліку впливу нагромаджених фондів домашніх господарств, норми їх спрацювання та деяких інших додаткових показників. Практичне застосування моделі обмежує й те, що її компонування не дає змоги встановити конкретні величини середніх помилок прогнозу. Параметри моделі відбивають тільки довгострокові зрушення в стереотипі споживчих витрат.

Проте критичний аналіз кембриджської моделі аж ніяк не применшує її науково-дослідницької цінності. Більше того, необхідно зазначити, що процес тлумачення мікроекономічної теорії споживчого попиту найвиразніше простежується в працях західних економістів, які розробляють

на основі теорії корисності практичні методи дослідження попиту. Серед них насамперед С., а також відомі вчені Р. Аллен, А. Боулі, Г. Шульц та ін. Цим проблемам у журналі «Економетрика» С. присвятив кілька публікацій. Спільно з Д. Роувом написав наукові праці «Ринковий попит на товари тривалого користування» (1957), «Тривалість користування споживчими товарами» (1960). Новим моментом у моделюванні є розроблення багатосекторних моделей економічного зростання, у яких моделі економічного зростання поєднуються з балансовими таблицями, зокрема з балансом затрати — випуск. Розроблення таких багатосекторних моделей спрямована на те, щоб відбити структурні зрушення в економіці й дати основу для економічного програмування та впливу на зміни галузевої структури. Цьому присвячена праця С. «Математичні моделі з економіки та інші нариси» (*Mathematics in the Social Sciences and Other Essays*, 1966). Групою економістів під керівництвом С. у 1963 р. проведено оригінальне дослідження міжгалузевих зв'язків Англії (1954–1966). У цей період учений розпочав роботу з вивчення потоків учнів та студентів через систему освіти в Англії. Такий підхід підтвердив, що схема затрати—випуск може бути дуже корисною і в соціальній демографії.

У 1960-ті рр. велику полеміку серед учених-економістів Заходу викликали неоднозначні погляди на плановість економіки. Цікаві думки висловив і С. У 1964 р. він пояснював, що план, забезпечуючи нас характеристиками функціонування економічної системи, дає змогу визначати шляхи досягнення мети економічної політики. Отже, його можна ототожнити з управлінням або контролем, які у свою чергу, можуть бути розкриті як у термінах примусу, так і в термінах саморегулювання. Альтернатива наявному плану — його відсутність або анархія. Теоретично вільне підприємництво не є прикладом відсутності плану; це вищою мірою погоджений план функціонування економічної системи. Такі судження С. з'явилися тоді, коли перед Заходом знову постала проблема оновлення арсеналу методів впливу на ринкову економіку. За цих умов у розвинутих країнах широке розповсюдження набули теорії економічного зростання й динаміки, що розроблялися авторитетними вченими Е. Хансеном, Р. Харродом, Е. Домаром, Дж. Робінсон, П. Семьюельсоном, С. та ін.

Наукові проблеми, якими протягом багатьох років займався С., перебувають у внутрішньому зв'язку між собою. Проте спочатку вони аналізувалися вченим вибірково. На початковому етапі їх дослідження така ситуація забезпечувала розвиток позитивних рис кожного напрямку економічної науки, перш ніж були зроблені спроби їх інтеграції. Однак у процесі розроблення деталізованих моделей, що охоплювали багато аспектів економіки, розпорошеність створювала незручності. Доводилося проводити обширні розрахунки для порівняння таких моделей. Певною мірою завдяки цьому С. одним з перших ще на I Міжнародній конференції з методу витрати—випуск (Голландія, 1950) запропонував включити таблиці витрат—випуску до системи національних рахунків (СНР). Він виявився також першим, хто включив фінансові операції до своєї системи і побудував систему фінансових балансів. С., як і Д. Дерксен, К. Грюзон, О. Аукруст, Дж. Хікс та інші фахівці в галузі балансів рахунків, був одним з їх творців.

У ролі консультанта брав активну участь у розробленні міжнародних стандартних СНР і демографічного обліку, прийнятих Організацією Об'єднаних Націй (ООН) та Організацією економічного співробітництва і розвитку. Одне з рішень, запропонованих С. і прийнятих при створенні схеми національних рахунків у рамках ООН, полягає в тому, щоб розглядати державні установи як «квазідомогосподарства», тобто як особливі споживаючі одиниці. Досить складну систему національних рахунків можна уявити в такій простій формі: рахунки виробників і рахунки споживачів, а серед останніх — рахунки особистого споживання і рахунки урядового споживання.

Така система поділу сприяла точнішій математичній й економічній обробці всієї схеми показників, тобто державних установ світу. Стоунівський метод національних рахунків дав поштовх до побудови економічних моделей, а самі рахунки сформували основу для збирання відповідних статистичних даних і тестування їх послідовності. Завдяки розробленню та наступному поширенню СНР була створена також принципова можливість програмування та індикативного планування економіки. Одержаний великий обсяг макроекономічної інформації, що розробляється в межах СНР, все ширше застосовується органами державного управління різних країн світу.

Позитивна риса напрацювань С. полягає в тому, що в кінцевому підсумку створилася можливість для побудови системи прогнозів, яка враховувала соціальні показники і яка була взята за єдиний контур для прийняття економічних рішень. С. був широковідомим економістом за межами своєї країни. Він вважається одним з основоположників СНР. Тривалий час був членом Міжнародного статистичного інституту, Американської академії мистецтв і наук, Американської економічної асоціації. У 1955 р. його обрали президентом Міжнародного економічного товариства. Крім згаданих праць С. широко відомими є «Аналіз ринкового попиту» (1945), «Роль вимірів в економіці» (1951), «Виміри споживчих витрат та оцінка поведінки споживачів у Сполученому Королівстві за період з 1920 до 1938» (1954), «Система національних рахунків» (1968, спільно з А. Айденоффом), «До системи соціальної і демографічної статистики» (1975). У СРСР було опубліковано низку його праць, серед яких «Метод витрати — випуск і національні рахунки» (1963), «Моделювання економічних систем» (1965), «Застосування методу балансу до статистики населення як засіб планування народної освіти» (1967), «Економічні та демографічні рахунки і розподіл доходів» (1971).

У 1984 р. за фундаментальний внесок у розроблення СНР і значне поліпшення основ економічного аналізу С. присуджена Нобелівська премія. Він Почесний доктор університетів мм. Осло, Брюсселя, Женеви, Урвіка, Парижа та Брістоля.

М. В. Довбенко

СУББОТІН
АНДРІЙ ПАВЛОВИЧ
(1852–1906)

Субботин
Андрей Павлович

— російський учений-економіст, фінансист, статистик, бібліограф.

Закінчив юридичний факультет Московського університету. Викладав у різних навчальних закладах. Йому належить «Курс промислової економії і комерційної географії» («Курс промышленной экономики и коммерческой географии», СПб., 1878). Згодом став виконавцем доручень міністрів фінансів і шляхів сполучення в Росії та за кордоном. У 1885–1894 рр. видавав «Економічний журнал» («Экономический журнал»). Засновник Санкт-Петербурзького товариства «Збори економістів» («Собрание экономистов») (1891), члени якого обговорювали різноманітні питання розвитку економіки та фінансів.

Коло наукових інтересів і, відповідно, результати наукових досліджень С. різноманітні. Разом з тим для С., як ученого, характерне зосередження на дослідженні актуальних питань розвитку економіки, фінансів, торгівлі, різних регіонів Російської імперії в останній третині XIX ст. Його творча спадщина національна за духом та спрямуванням, хоча вчений виступав противником протекційної системи.

В галузі фінансової науки та фінансового господарства відомі праці С. «Російський промисловий податок» («Русский промысловый налог», М., 1877), «Огляд літератури з питання про пряме обкладення та мита» («Обзор литературы по вопросу о прямом обложении и пошлинах», СПб., 1879), «Огляд державних боргів Росії» (Обзор государственных долгов России, СПб., 1881), «Земська криза та прибуткове обкладення» («Земский кризис и подоходное обложение», СПб., 1885), «Небувала полеміка з фінансових питань» («Небывалая полемика по финансовым вопросам», СПб., 1886) та ін.

Низка праць вченого присвячена вивченню питань внутрішньої та зовнішньої торгівлі Росії. Серед них: «Росія й Англія на середньоазіатських ринках» («Россия и Англия на среднеазиатских рынках», СПб., 1885), «Торгові сполучення Східної Росії та Сибіру» («Торговые сообщения Восточной России и Сибири», СПб., 1885), «Чай і чайна торгівля в Росії та інших державах» («Чай и чайная торговля в России и других государствах», СПб., 1892).

Особливу галузь наукових досліджень С. становить міждисциплінарне вивчення (економіка, історія, статистика, географія) питань розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі Росії. До праць ученого у цій галузі належать насамперед «Поїздка по кустарних районах і кустарні артілі» («Поездка по кустарным районам и кустарные артели», СПб., 1893), «Матеріали для економічного вивчення Російського Сибірського краю» («Материалы для экономического изучения Российского Сибирского края», СПб., 1885), «Історико-статистичний огляд промисловості Росії : фабричні та ремісничі вироби із металів» («Историко-статистический обзор промышленности России: фабричные и ремесленные изделия из металлов», СПб., 1886). Упродовж 1884–1888 рр. С. здійснив економіко-статистичні дослідження басейнів рік Волги, Дніпра, Західної Двіни, Дінця, Лени, Ангари та ін. Результати цих досліджень відображені у працях вченого.

С. вкрай критично оцінював становище наукових досліджень фінансів у російській літературі. Він вважав, що «в Росії до цього часу нехтували вивченням державного господарства», і найпершу причину такого становища вбачав у «незнанні самих себе, незнайомстві з продуктивними силами вітчизни». Наголошував на відсутності «планомірності та витриманої системи навіть у найкращих російських фінансових працях». На думку С., «фінансова наука на Заході, хоч недавно, але вже виокремлена з-поміж інших суспільних наук, а в нас все ще не є відособленою». Разом з тим визнавав, що за ретельного розгляду «в російській фінансовій літературі знайдеться немало цінних праць». У своєму бібліографічному покажчику російських книг і статей про пряме обкладення в Росії та за кордоном подав 1218 найменувань.

Праця С. «Огляд літератури з питання про пряме обкладення та мита» становить значний науковий інтерес не лише з точки зору полегшення знайомства з російським державним господарством, літературою предмета, історією кожного податку, але й насамперед щодо з'ясування тодішнього складу російського обкладення та напрямів необхідного його реформування. Ці питання вчений порушив у спеціальному фінансовому нарисі до праці.

С. показав, що в Росії система прямих податків не отримала значного розвитку. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. вона складалася із п'яти видів: подушного збору, оброчної податі з державних селян, поземельного податку, збору з міських нерухомостей і промислового збору. Після докладної характеристики кожного із цих видів податків С. зробив висновок про те, що «від розвитку прямих податків потрібно очікувати більшої стійкості для наших фінансів, особливо враховуючи необхідність перенести центр ваги нашої податкової системи, який лежить тепер на непрямих податках, головним чином на питному».

Вчений провів порівняльний аналіз прямого оподаткування в Росії та головних країнах світу в 1878 р. і зробив висновок про переважання непрямих податків у всіх країнах. «Очевидно найлегші прямі податки — в Росії, — писав С., — але якщо взяти відношення до дійсного доходу, то вийде зовсім інше: для російського селянина 1 руб. дістається дорожче, ніж для француза або англійця 2–3 руб.».

При розгляді земських податків С. показав, що земські бюджети знаходяться в хаотичному стані. Земству надано право обкладення на нових засадах, за цінністю і доходністю майна, але ця цінність і доходність дуже рідко вимірюються належним чином, навіть приблизно. Звідси — хронічне нагромадження недоїмок, велика кількість скарг на завищену оцінку, неправильну класифікацію майна тощо. Вчений наголошував, що взагалі земські фінанси мають привертати до себе більше уваги законодавства й суспільства, оскільки правильна однакова система земського обкладення допоможе згладити недоліки загальної податкової системи. Виступав за розширення економічної діяльності земств, підтримку общинного землеволодіння і кустарної промисловості.

Погляди вченого на реформування податкової і фінансової системи Росії відзначалися прогресивністю. Першим і головним заходом для поліпшення державного бюджету, досягнення рівноваги в ньому, С. вважав скорочення державних витрат. Проте воно повинно супроводжуватися поліпшенням у всіх галузях державної діяльності, особливо в адміністративній сфері; при цьому разом із скороченням витрат повинні збільшуватися доходи. С. виступав проти паперово-грошових випусків і державних позик. Відзначаючи як актуальне питання необхідність перетворення податкової системи, С. підтримує ідею знищення варварської межі між «податними» і «неподатними» класами. Ця різниця між класами, що платять і не платять, становила негативну відмінність Росії від інших європейських країн. «Тепер потрібно надати і російській системі скільки-небудь європейського вигляду, ввести рівну участь усіх громадян в державних витратах і назавжди відійти від того порядку, коли між платіжними силами й участю в державних благах — зворотне відношення: ті, хто більше всього користуються благами державного співжиття, не платять нічого або дуже мало, а ті, хто майже не користуються цими благами, платять більше, ніж можуть і повинні платити!»

С. вказував на необхідність реформування прибуткового (подушного) податку. Він, на думку вченого, як незалежна форма, немислимий інакше, як у вигляді єдиного загального дохідного податку, що стягується з усієї сукупності доходів, а не з певного об'єкта.

Актуальною продовжує залишатися думка вченого про те, що за відсутності хорошої фінансової та економічної статистики фінансові заходи не будуть відзначатися стійкістю, а самі судження про них, отже, і фінансова література, не будуть мати належної опори.

Основні наукові праці:

«Російський промисловий податок» («Русский промысловый налог», 1877).

«Огляд літератури з питання про пряме обкладення та мита» («Обзор литературы по вопросу о прямом обложении и пошлинах», 1879).

«Огляд державних боргів Росії» («Обзор государственных долгов России», 1881).

«Земська криза та прибуткове обкладення» («Земский кризис и подоходное обложение», 1885).

«Небувала полеміка з фінансових питань» («Небывалая полемика по финансовым вопросам», 1886).

**СУДЕЙКІН
ВЛАСІЙ ТИМОФІЙОВИЧ**
(1857—р. с. невідомий)

*Судейкин
Власий Тимофеевич*

— відомий російський економіст-фінансист.

Народився 7 лютого 1857 р. в Катеринославській губернії. У 1868 р. був зарахований пансіонером у Московський ліцей Цесаревича Миколи, який закінчив у 1876 р. Вищу освіту здобув на юридичному факультеті Московського університету, отримавши диплом з відзнакою у 1879 р.

У серпні 1879 р. вирушив за кордон для продовження навчання. Першим навчальним закладом став Берлінський університет, де майбутній учений навчався протягом зимового семестру 1879–1880 рр. У м. Берліні слухав лекції та відвідував семінари з політичної економії, фінансів, статистики відомих німецьких учених — А. Вагнера, А. Гельда, Е. Енгеля. У квітні 1880 р. продовжив навчання у Фрайбурзькому університеті, а восени того самого року — коледжі Лондонського університету. Проте більшу частину часу проводив за роботою в бібліотеці Британського музею. Після повернення в Росію склав магістерський іспит у Московському університеті на ступінь магістра політичної економії та статистики.

У 1883 р. переїхав до м. Петербурга та працював в Особливій канцелярії з кредитної частини Міністерства фінансів. У 1885 р. призначений податковим інспектором м. Петербурга, розпочав свою педагогічну діяльність викладачем торгового права в спеціальних класах Комерційного училища.

У 1892 р. С. захистив у Московському університеті дисертацію на тему: «Державний банк. Його економічне та фінансове значення» і отримав ступінь магістра політичної економії та статистики. Того ж року почав викладати історію фінансів Росії в Петербурзькому університеті, а в 1893 р. відкрив загальний курс фінансового права. Згодом працював ревізором з податкової частини при Міністерстві фінансів.

Основні наукові праці:

«Наші громадські міські банки та їх економічне значення» («Наше общественные городские банки и их экономическое значение», СПб., 1884).

«Прямі податки та їх організація у Франції» («Прямые налоги и их организация во Франции», СПб., 1887).

«Операції державного банку» («Операции Государственного банка», СПб., 1888).

«Відновлення металічного обігу в Росії : 1839–1843 рр.» («Восстановление металлического обращения в России : 1839–1843 гг.», М., 1891).

«Біржа та біржеві операції» («Биржа и биржевые операции», СПб., 1892).

С. В. Бойко

Т

ТАРАСОВ
ІВАН ТРОХИМОВИЧ
(1849–1929)

Тарасов
Иван Трофимович

— видатний учений, юрист, економіст, педагог, громадський діяч.

Народився в 1849 р. в Санкт-Петербурзькій губернії у дворянській родині. У 1868–1872 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету. По закінченні курсу залишений в університеті для підготовки до професорського звання. Захистив магістерську дисертацію на тему: «Особисте затримання як поліцейський захід безпеки» («Личное задержание как полицейская мера безопасности», 1875). Наукову дискусію, що розпочалася на захисті дисертації з офіційними опонентами, Т. аргументовано продовжив у своїх подальших публікаціях, зокрема у «Відповіді проф. Кістяковському магістра І. Тарасова з приводу його рецензії на магістерську розвідку „Особисте затримання як поліцейський захід безпеки”» («Ответ проф. Кистяковскому магистра И. Тарасова по поводу его рецензии на магистерское рассуждение „Личное задержание как полицейская мера безопасности”», 1875).

У 1876–1878 рр. для вивчення досвіду розвитку акціонерної справи та акціонерного законодавства західноєвропейських країн Т. відвідав Австрію, Пруссію, Німеччину, Францію. Як звіт про наукове відрядження видав працю «Два роки на Заході з науковою метою» («Два года на Западе с ученою целью», 1879). У результаті аналізу зібраного під час відрядження наукового та емпіричного матеріалу в 1878 р. підготував і видав у Києві свою найбільш відому працю «Учення про акціонерні компанії. Розвідка І. Тарасова, що пропонується для публічного захисту на ступінь доктора» («Учение об акционерных компаниях. Рассуждение И. Тарасова, предлагаемое для публичной защиты на степень доктора»). Друге видання монографії здійснено двома випусками в 1879–1880 рр. в Ярославлі. У роботі вперше у вітчизняній економічній та фінансовій науці здійснено комплексний аналіз правової й економічної природи акціонерного товариства та його соціально-економічного значення. Монографія принесла Т. світове визнання, на неї у своїх працях посилалися як відомі вчені минулого (Л. Й. Петражицький, А. І. Камінка, Г. Ф. Шершеневич та ін.), так і сучасні дослідники (В. А. Євтушевський, Р. І. Капелюшников, Л. Е. Шепелев та ін.). Праця отримала визнання не тільки в науковому середовищі, адеже упродовж більш ніж 100 років залишається обов'язковим навчальним посібником, що рекомендується в навчальному процесі для вивчення проблем акціонерного підприємництва та акціонерного законодавства.

З 5 жовтня 1878 р. до 30 грудня 1878 р. працював на посаді доцента Київського університету. В цей період займався науковими дослідженнями проблем соціального захисту, що знайшло відображення в активній громадській діяльності та практичній реалізації суспільно-важливих проєктів: заснуванні народного училища при університеті в м. Бердичеві Київської губернії,

позико-ощадного товариства, громадської крамниці та народної чайної в Бердичівському повіті. Брав активну участь у відкритті та організації роботи Рубежівської колонії для малолітніх злочинців поблизу Києва.

Виконував обов'язки екстраординарного професора (1878), переведений на посаду екстраординарного професора (1879) і посів посаду ординарного професора кафедри державного права (1880) Демидівського юридичного ліцею в м. Ярославлі. У 1883 р. в Ярославлі вийшла друком праця «Нарис науки фінансового права» («Очерк науки фінансового права»). Друге видання праці, перероблене та доповнене, з'явилося в 1889 р. Упродовж 10 років (1879–1889) викладав у ліцеї фінансове право; розробив курс поліційного (адміністративного) права. У сфері адміністративно-правової тематики вийшли друком «Короткий нарис науки адміністративного права» («Краткий очерк науки административного права», 2 т., Ярославль, 1888–1889), монографії: «Полиція в епоху реформ» («Полиция в эпоху реформ», М., 1885), «Особисте затримання як поліцейський захід безпеки» («Личное задержание как полицейская мера безопасности», Ярославль, 1886).

Наприкінці листопада 1879 р. Т. звернувся з поданням до ректора Московського університету про допущення його дисертації до публічного захисту на ступінь доктора. За підсумками наукового диспуту, що відбувся на захисті дисертації 29 січня 1880 р., рішенням юридичного факультету, яке згодом було затверджено Радою університету, Т. присуджено ступінь доктора поліційного права.

У 1881 р. Т. висунув свою кандидатуру на заміщення посади професора кафедри поліційного права Київського університету (вакансія виникла внаслідок призначення професора кафедри М. Х. Бунге товаришем міністра фінансів). Прохання відхилили з детальним обґрунтуванням причин рішення, яке було опубліковане під назвою: «Думка факультету про вчені праці п. Тарасова» («Мнение факультета об ученых трудах г. Тарасова») у другій книзі «Журналу цивільного та кримінального права» («Журнала гражданского и уголовного права») за 1882 р. Представлену рецензію праць Т. здійснили доцент Д. І. Піхно та професор Г. Д. Сидоренко. Відмова від юридичного факультету Київського університету та рецензія праць ученого стали об'єктом серйозної критики в науковому середовищі з боку таких відомих учених, як професори М. Володимирський-Буданов, А. Кістяківський, І. Андреевський, О. Чупров, які опублікували «Відповідь на думку факультету про вчені праці п. Тарасова» («Ответ на мнение факультета об ученых трудах г. Тарасова», Ярославль, 1882).

У 1885–1895 рр. Т. проводив науково-практичну дослідницьку діяльність, вивчаючи проблеми економічного розвитку в провідних країнах світу. В 1885 р. здійснив дослідження з вивчення чинників інтенсифікації сільського господарства Бельгії. За сприяння міністра фінансів Бельгії Бернерта організував дослідження сільськогосподарського виробництва та збір емпіричних даних в агропромислових центрах Вільворт, Тільт, Асх, Херв та ін., що знайшло віддзеркалення в праці «Інтенсивне господарство та сільськогосподарська політика» («Интенсивное хозяйство и сельскохозяйственная политика», СПб., 1885). У 1889 р. в Німеччині та Франції, за дорученням директора Департаменту торгівлі та мануфактури, здійснив дослідження системи організації товариств взаємного заохочення ремісничої праці та товариств, заснованих для полегшення збуту фабрично-заводської продукції серед своїх членів. Вивчення західного досвіду знайшло втілення в наукових звітах для урядового використання та реалізації практичних проектів. Зокрема проект створення товариств зі страхування витрат, які Т. визначав як один із засобів боротьби з лихварством, запропонований у його праці «Страховання витрат» («Страхование расходов», Москва, 1907).

У 1885 р. Т. балотувався на посаду професора кафедри поліційного права Московського університету. Кандидатуру Т. було відхилили, проте вчений повторив спробу згодом, і з 1 липня 1889 р. здобув посаду ординарного професора на цій кафедрі. Одним з головних завдань під час роботи визначив підготовку підручника поліційного (адміністративного) права, яке вважав наукою про суспільне управління. Викладання цієї дисципліни ускладнювалося через відсутність відповідної навчальної літератури. Упродовж 1891–1896 рр. публікуються чотири випуски підручника науки поліційного права, який став першим у вітчизняній науковій літературі фундаментальним курсом адміністративного права. У 1897 р. вийшов друком «Нарис науки поліційного права» («Очерк науки полицейского права») як нова редакція підручника, переробленого для зменшення обсягів поданого матеріалу й здешевлення видання.

Т. успішно поєднував педагогічну працю з науково-організаційною роботою. Упродовж 1896–1899 рр. працював на посаді секретаря юридичного факультету Московського університету; з 1904 р.— на посаді декана університетських курсів Імператорського ліцею пам'яті цесаревича Миколи.

Про високий авторитет Т. свідчить також призначення його в 1896 та 1899 рр. Почесним мировим суддею Васильківського судово-мирового округу.

З 1909 р., добровільно залишивши кафедру поліційного права, Т. брав активну участь у засіданнях ради Московського університету та працював у складі комісії із захисту дисертацій. Був організатором музеїв адміністративного права та соціального музею ім. О. В. Пригожевої.

Протягом 1911–1913 рр. виконував обов'язки декана юридичного факультету університету. З 1916 р. як професор кафедри торгового права читав лекції з курсу акціонерного законодавства.

Основними напрямками наукової діяльності Т. під час роботи в Московському університеті були: дослідження фінансових питань, аналіз організаційної структури та правового статусу акціонерних товариств, проблем поліційного права.

Значне місце в його діяльності посідала редакторська робота. Т. відредагував чотири томи фундаментальної праці К.-І. Родбертуса-Ягецова «Дослідження в галузі національної економії класичної давнини» («Исследования в области национальной экономии классической древности»), виданої в перекладі з німецької на російську в Ярославлі (1881–1887).

Був постійним автором публіцистичних видань: «Санктпетербурзькі відомості» («Санктпетербургские ведомости»), «Голос», «Порядок», «Русь» та «Земство».

Фінансову науку Т. розвинув крім названих у працях: «Кредит і паперові гроші» («Кредит и бумажные деньги», Ярославль, 1881); «Паперові гроші» («Бумажные деньги», СПб., 1886), а також у серії критичних статей щодо урядової фінансової політики, які публікувалися в «Московських відомостях» («Московских ведомостях») у 1880-х рр. Новаторським елементом у зазначених працях є внесок у розширення проблематики фінансових досліджень, зокрема кредитної системи, емісії паперових грошей та цінних паперів. У працях Т. вперше у вітчизняній економічній науці здійснено комплексний аналіз економічної сутності фінансових інструментів фондового ринку та класифіковано види цінних паперів. Досліджено чинники формування ціни акцій та розмірів відсоткових і дивідендних виплат. Значну увагу приділено дослідженню проблем оплати цінних паперів та формуванню статутного капіталу акціонерного товариства. Поставлено питання щодо необхідності нормативного закріплення оплати акцій у грошовій формі. Уперше висунуто ідею про необхідність диференціації прав акціонерів за належною їм кількістю акцій. Розглянуто проблему дисбалансу між реальною вартістю майнового внеску засновників у статутний капітал та його завищеною оцінкою, що розглядається як основа порушення інтересів наступних набува-

чів корпоративних прав та кредиторів акціонерного товариства. На основі аналізу особливостей розміщення, обігу та амортизації цінних паперів запропоновано авторську концепцію органічної цільності процесу підписки на акції. Уперше висунуто тезу про необхідність жорсткого державного контролю при проведенні процесу емісії цінних паперів, запропоновано контрольні функції в цій сфері покласти на Державний банк.

Останніми роками спостерігається відродження інтересу до наукової спадщини Т. Це знайшло відображення в перевиданні його найбільш значимих праць, зокрема поряд із працями О. Ісаєва: учених поєднує загальний підхід до дослідження публічних фінансів, що сформувався у них за роки спільної роботи в Демидівському юридичному ліцеї в Ярославлі. Багато положень, що містяться в перевиданих працях, дотепер зберігають науково-практичну цінність та історичну значущість.

Помер Т. у 1929 р. у м. Москві.

Основні наукові праці:

«Інтенсивне господарство та сільськогосподарська політика» («Интенсивное хозяйство и сельскохозяйственная политика», СПб., 1885).

«Публічні лекції та промови. За дев'ять років. 1878–1887 рр.» («Публичные лекции и речи. За девять лет. 1878–1887 гг.», Ярославль, 1887).

«Нарис науки фінансового права» («Очерк науки финансового права», вид. 2-ге, Ярославль, 1889)

«Нарис політичної економії» («Очерк политической экономии», М., 1899).

Н. А. Супрун

ТАРНОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ (1872–1952)

*Тарновский
Владимир Васильевич*

— відомий український фінансист, громадський діяч.

Народився 2 серпня 1872 р. в м. Херсоні у дворянській родині. У 1893 р. служив поручиком у привілейованому лейб-гвардійському 3-му стрілецькому полку, але через 3 роки вийшов у відставку та присвятив себе банківській справі. Організував Самарський купецький банк і став його управляючим. У 1902 р. очолив Московський міжнародний торговий банк, а в 1912 р. обійняв посади директора та голови правління Сибірського торгового банку в Петербурзі, який входив до десятки найкрупніших банків Російської імперії, кредитував торгівельні операції та обслуговував експорт. У своїх працях Т. неодноразово досліджував історію розвитку цього банку.

Переломною подією в житті та професійній діяльності Т. стала Жовтнева революція 1917 р. Він позбувся всіх своїх посад і капіталів, які налічували понад 1 млн руб., та щорічної заробітної плати по 100 тис. руб. Проте Т. почав співпрацювати з радянською владою. В 1920 р. підписав звернення 20 відомих російських діячів до країн Антанти та емігрантів із закликом припинення боротьби з Радянською Росією.

Т. брав активну участь у розбудові грошової та кредитної систем радянської держави, працюючи на посадах начальника Петроградської контори та заступника керуючого Північно-західної контори Державного банку. Він рішуче відхилив модні серед ортодоксальних марксистів та лівих комуністів ідеї знищення грошей, які в 1918–1920-х рр. не тільки широко обговорювалися, але й знайшли практичне втілення в політиці воєнного комунізму. На противагу цим ідеям Т. наполягав на використанні товарно-грошових відносин і введенні нової грошової одиниці.

Т. є автором кількох проектів реформи грошового обігу на початку 20-х рр. ХХ ст., суть яких виклав у доповідях на засіданнях фінансової секції Інституту економічних досліджень Наркомату фінансів Росії (перша доповідь — червень 1921 р., друга — жовтень 1921 р.). Виступив прихильником системи подвійної валюти: банкнот, стійких за курсом і розмірних на золото, і тимчасових (на 3 роки) паперових грошей, випуск яких у подальшому мав бути припинений. Запропонував поступове вилучення паперових грошей з обігу шляхом прийому на сплату податків та обміну їх на зобов'язання державних позик. Противник використання паперових грошей для фінансування бюджетного дефіциту. Пропонував покривати його за рахунок випуску банкнот. Стійкість курсу банкнот і розмірність на золото забезпечували б можливість залучення великих іноземних кредитів. Також пропонував визнати царські довоєнні борги, що було неодмінною умовою отримання іноземних кредитів у подальшому. Необхідність залучення за кордоном великих кредитів він вважав слабким пунктом своєї програми. Однак розглядав її як більш перспективну порівняно з пропозиціями щодо стабілізації існуючих паперових грошей за допомогою різних заходів з усунення бюджетного дефіциту та пасивності розрахункового балансу. Т. визнавав доцільність таких заходів, водночас указуючи на неминучість досить тривалого періоду для реалізації та ймовірність ослаблення позитивного впливу внаслідок відсутності твердої валюти. Утілення в життя планів Т. мало надати грошовому обігу (або принаймні його частині) тверду грошову одиницю через швидке оздоровлення.

У другому проекті реформи грошового обігу Т. визнав неможливість швидкої відмови від подальшої емісії радянських знаків для покриття бюджетного дефіциту зі встановленням твердого співвідношення між обома грошовими одиницями (банкнотами й паперовими грошима). Тому пропозицію про введення подвійної валюти замінено на систему паралельного обігу двох валют, за якою держава не фіксує постійного співвідношення між ними, натомість орієнтуючись на зміни ринкових умов. Т. запропонував надати Держбанкові право випуску банкнот для короткотермінового кредитування приватних і кооперативних підприємств, що могли відповідати своїм майном за повернення кредитів. Пропонувалося таке забезпечення банкнот: на 20 % — золотом, а на решту — векселями та іншими зобов'язаннями. За оцінками Т., для забезпечення стійкості банкнот необхідні затрати золота становили би приблизно 20 млн золотих довоєнних рублів, вони й склали б основний капітал Держбанку.

Ставлення керівництва Наркомфіну до обох проектів Т. було різко негативним через принципові розбіжності в поглядах на бюджетний дефіцит. Т. аргументував можливість досягнення бездефіцитного бюджету, а керівництво Наркомфіну вважало неминучим збереження бюджетного дефіциту протягом тривалого терміну, що мав покриватися шляхом емісії паперових грошей (радзнаків). Вважалося, що будь-яка інша валюта, паралельна й незалежна щодо державної паперово-грошової валюти, небезпечна за наслідками свого використання для народного господарства, буде підривати державну валюту, позбавляючи державу доходів від її емісії. Водночас емісія радзнаків для покриття бюджетного дефіциту не вважалася перешкодою стабілізації грошової одиниці.

Грошова реформа полягала в обміні грошей за принципом: 1 новий рубль змінювався на 10 тис. рублів будь-яких колишніх випусків, а також у випускові нових грошових знаків — червінців (листопад 1922). Нова грошова одиниця мала бути повністю забезпечена платиною, золотом, сріблом та іноземною валютою. Тому червінці випускали спочатку в невеликій кількості, а вони своєю чергою стали користуватися величезним попитом.

Перші радянські червінці високо котировалися на валютних біржах світу та стали підтвердженням вдало проведеної грошової реформи. Проте в 1926 р. було заборонено вивозити радянські гроші за кордон, у 1928 р. — ввозити, ці заборони неминуче призвели до неконвертованості радянської валюти.

Однією з особливостей радянської влади було проведення репресій науковців та провідних фахівців у більшості галузей. Не стали виключенням і провідні фінансисти-теоретики та практики, серед них і Т. У 1929 р. його звільнили з радянських установ «за першою категорією», тобто позбавили соціального захисту: пенсії, допомоги з безробіття, права працювати в будь-яких державних, громадських та кооперативних організаціях.

Згодом окремим особам було дозволено працювати в системі Наркомфіну, проте Т. не працював у цій установі. Відомості про його подальшу долю відсутні.

П. М. Леоненко

**ТВЕРДОХЛЄБОВ
ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ
(1876–1954)**

*Твердохлебов
Владимир Николаевич*

— один з відомих представників фінансової науки в Україні та Росії першої половини ХХ ст.

Народився 5 (17) серпня 1876 р. в Бесарабській губернії — м. Кишиневі. Освіту отримав в Кишинівській гімназії та на юридичному факультеті Новоросійського університету (нині Одеський університет ім. І. І. Мечнікова) — одного із найпрестижніших навчальних закладів того часу. В цих закладах, як відмінник навчання, отримав перші нагороди.

По завершенні навчання в 1899 р. Т. за рекомендацією вченої ради університету зараховують приват-доцентом Новоросійського університету. Активну викладацьку роботу молодий учений поєднує з науковою діяльністю. В 1910 р. у Харківському університеті захищає магістерську дисертацію на тему: «Оподаткування міської нерухомості на Заході». Через рік у званні магістра фінансового права Т. наказом міністра торгівлі та промисловості переводиться в Петербург в Політехнічний інститут, спочатку на посаду доцента, а потім екстраординарного професора на кафедрі науки про фінанси. Усі ці й наступні роки науково-педагогічна діяльність українського вченого вражає своєю продуктивністю і різноманітністю. Він читає лекції в Петроградському державному університеті на факультеті суспільних наук (1921–1924), проте не пориває зв'язків з Одеським університетом, Політехнічним інститутом у Петрограді (назва м. Санкт-Петербург у 1914–1924 рр.).

Зібрані матеріали під час підготовки докторської дисертації в 1916 р. систематизував у монографії «Фінансові нариси». Крім згаданих відомих праці Т.: «Місцеві фінанси» (Одеса, 1919), «Новітні фінансові проблеми 1914–1923 рр.» (Петроград, 1923), «Податки в іноземних державах» (М., 1926), «Місцеві фінанси» (М., 1927), «Державний кредит» (Ленінград, 1928).

Його дослідження збагатили вітчизняну й зарубіжну науку про місцеві фінанси, він зробив вагомий внесок в історію української та російської фінансової думки початку ХХ ст. Його перу належать більш як 80 наукових праць — монографій, статей надрукованих на батьківщині та за її межами. Усі вони були відгуком українського вченого на найактуальніші проблеми сучасної йому фінансової теорії та практики й завжди наповнені ідеями, що випереджали час з тією дивовижною прозорливістю, яка характерна тільки вченим такого масштабу.

У липні 1917 р. Т. виконує обов'язки головного редактора «Торгівельно-промислової газети», що виходить як додаток до «Вісника фінансів, торгівлі і промисловості». У цій газеті опублікована

стаття українського вченого, присвячена новим запровадженим податкам, реформам місцевих фінансів, проблемам бюджетної політики.

Восени 1917 р. український учений знову повертається на батьківщину — в Кишинів, до осені 1920 р. продовжує свою педагогічну й наукову діяльність у Новоросійському університеті. Незважаючи на своє не зовсім лояльне ставлення до нової влади, Т. віддав перевагу не еміграції, а роботі в радянській Україні й Росії.

Саме в ці роки ним розпочато підготовку нової праці «Новітні фінансові проблеми 1914–1923 рр.» — однієї з найзначніших із проблем фінансів воєнного часу не тільки в українській і російській, але й у світовій науковій літературі. Написане буквально слідами війни і перших післявоєнних років дослідження містило величезний банк даних західної військово-фінансової статистики, конкретні нариси фінансового становища воюючих держав, передусім співвідношення витратних і доходних частин їх державних бюджетів, простежувало прямий зв'язок між структурами фінансів воєнних і довоєнними структурами років.

Велику увагу вчений приділяв питанням державного кредиту, аналізував динаміку державного кредиту в роки Першої світової війни, повсюдне збільшення його розмірів і надзвичайну різноманітність форм. Він прийшов до висновку, який на перший погляд простий, але вперше викладений на сторінках наукового видання: що багатша країна, то менше відсоткове відношення боргу до її багатства й то менша його частка припадає на душу населення.

Крім наукової й педагогічної роботи 1920-ті рр. були наповнені ще й активною практичною діяльністю. З переїздом до Петрограда в 1920 р. вчений став керівником фінансової секції місцевого відділу Інституту економічних досліджень при Народному комісаріаті фінансів. Без перебільшення можна відмітити, що значна частина рішень з питань фінансової політики уряду тих років носить на собі відбиток знань, ерудиції й досвіду Т.

У 1932 р. він звільнився з роботи в Ленінградському фінансово-економічному інституті, де з 1930 р. очолював кафедру «Фінансова система капіталістичних країн і СРСР» і читав курси лекцій з фінансів, грошового обігу та кредиту, теорії податків. Цьому сприяли і його майже щорічні наукові відрядження за кордон протягом 1900–1920-х рр., де він поглинав усі новинки західної наукової літератури, і повернувшись оперував ними під час лекцій, зрозуміло, супроводжуючи своїми висновками, коментарями й оцінками.

У 1942 р., після незначної перерви, на запрошення Іркутського фінансово-економічного інституту Т. повертається до викладацької роботи, очоливши кафедру фінансів.

Проте в 1944 р. Т. отримує пропозицію від керівництва Ленінградського фінансово-економічного інституту викладати на кафедрі фінансів. Йому доручають найвідповідальнішу й особливо значиму для університету ділянку роботи — керівництво науковою підготовкою кадрів. На основі великої кількості наукових праць тут у 1949 р. за рішенням ВАК йому присвоєно вчене звання професора. У цьому закладі він працює до 1951 р., до звільнення у зв'язку з виходом на пенсію.

У останні роки життя Т. займався переважно питаннями історії російських фінансів у XVIII–XIX ст., вивчав погляди, позиції державних діячів того часу, які зосереджували у своїх руках керівництво фінансовою політикою або близько з нею стикалися. Заглиблення в такого роду проблеми значною мірою було пов'язане з керівною роботою аспірантів, оскільки історія включалася в задачу кандидатського мінімуму. Вважаючи важливою дану науку для майбутнього фахівця й науковця, Т. сам готував списки праць українських, російських і європейських учених, які характеризували

епохальні віхи історії світових фінансів і детально розкривали їх національні особливості. Це був його вагомий внесок в історіографію науки про фінанси.

Проблемі перекладення податків Т. присвятив четвертий та п'ятий розділи «Фінансових нарисів». У дореволюційній українській і російській літературі він був одним із перших, хто детально висвітлював ці питання. Його дослідження опиралися на новітні праці західних учених — К. Вікселя, Е. Селігмана, А. Штейна та ін. Будь-який платник податку, зазначав Т., природно намагається звільнитися від цього тягара, перекласти його на плечі іншої особи. Перекладення податків може розглядатися з двох точок зору: як процес змін в умовах попиту та пропозиції, які переносять тягар нового податку з безпосереднього платника на інших осіб, і як розподіл податкового тягара, який передбачає рівновагу попиту та пропозиції. Ця рівновага може порівнюватися з попереднім веденням податку станом рівноваги економічних сил або з гіпотетичним випадком, коли податок відсутній.

На думку Т., важливим є питання про порівняльні переваги оцінювання та оподаткування за ринковою (продажною) цінністю й за дохідністю майна. Це питання посідало важливе місце в дискусіях економістів. Т. припускав, що оподаткування повинно здійснюватися за ринковою цінністю, хоча в цьому випадку податок падає більшим тягарем, ніж у разі капіталізованої дохідності, адже різниця частково слугує засобом збільшення оподаткування ренти в доході з нерухомості.

Важливе місце в наукових розробках Т. належить проблемам місцевих фінансів, вивчення яких розпочалося з фундаментальної й дуже детальної праці російського економіста В. Лебедева «Місцеві фінанси. Досвід дослідження. Теорія і практика» та досліджень українських економістів-фінансистів М. Цитовича «Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат» (1898) і Й. Кулішера «Комунальне обкладання в Німеччині в його історичному розвитку» (1914). Проте аналізу вітчизняної практики й здобутків у фінансовій теорії не було. Вивченню вітчизняних місцевих фінансів Т. присвятив свій навчальний посібник «Місцеві фінанси» (1928). У цьому полягала його оригінальність і самобутність. Праця українського вченого дала дуже цікаве узагальнення всього, що зроблено в галузі місцевих фінансів, і стала одним із кращих посібників для ознайомлення з основними питаннями місцевих фінансів як в Радянському Союзі, так і на Заході.

До скарбниці української фінансової літератури з історії фінансових інститутів і фінансового господарства книжка Т. «Новітні фінансові проблеми» (1925).

Одним з перших серед українських учених Т. зробив спробу написання курсів з окремих частин фінансів. Він підготував курс «Державний кредит. Теорія і техніка» (1924, 2-ге видання цієї праці вийшло у 1928). Це одна з найважливіших книг з державного кредиту в сучасній літературі. Український учений досить точно й глибоко характеризував даний вид кредиту. На його думку, це сукупність відносин щодо мобілізації державою тимчасово вільних грошових коштів фізичних і юридичних осіб для покриття бюджетного дефіциту або для додаткового фінансування потреб суспільства понад поточні можливості держави. Важливою є ідея необхідності спрямування кредитів державою в пріоритетні галузі на пільгових умовах. Вона залишається актуальною і для сучасної грошово-кредитної політики України.

До заслуг ученого слід віднести систематизацію та розвиток теоретичних положень основних принципів державного кредиту, а саме: державні бюджетні витрати мають розподілятися на звичайні та надзвичайні; звичайні витрати повинні оплачуватися податками, надзвичайні — позиками; відсотки за позиками також слід оплачувати податками і для кожного виду боргу необхідно призначити окремий податок; позики мають бути вільними, а зарубіжні капітали в країні потрібно залучати на рівні з вітчизняними; усі державні борги повинні бути безповоротними, за боргами

слід оплачувати тільки довічні відсотки; для підтримання курсу позики доцільно заснувати касу погашення, яка має купувати й продавати позики, регулюючи таким чином відсотки.

Крім наукових здобутків, у працях Т. була низка недоліків: недотримання власних теоретичних визначень, хаотичність викладу, вплив манчестерства.

Однак завдяки науковим досягненням Т. належить до найвідоміших представників фінансової науки України та Росії першої половини ХХ ст. Його наукові інтереси акцентувалися на питаннях теорії та практики фінансів, переважно місцевих, державному кредиті, оподаткуванні в інших країнах тощо.

Помер 22 травня 1954 р. в м. Ленінграді.

П. І. Юхименко, С. В. Бойко

ТЬЄБУ
ЧАРЛЬЗ МІЛЛЗ
(1924–1968)

Tiebout
Charles Mills

— американський економіст, професор економіки та географії Вашингтонського університету.

Народився у м. Грінвічі (Коннектикут, США). У 1950 р. закінчив Весланський університет, докторський ступінь з економіки отримав у 1957 р. в Мічиганському університеті.

Займався проблемами регіональної економіки, економічної географії та економіки суспільного сектору. Розробив модель (1956) яка ґрунтується на тому, що коли фіскальний федералізм не існує спонтанно й адміністративно-територіальні одиниці не діють на свій розсуд, то існує своєрідна «невидима рука», яка здійснює ефективний розподіл функцій між різними рівнями управління. Модель стала першою роботою у сфері публічних фінансів на місцевому рівні. У моделі Т. розглядав виробництво лише тих благ, що є суспільними на локальному рівні (вони можуть використовуватися тільки жителями певного регіону, а відповідно при їх споживанні діє принцип виключення загального простору). Унаслідок цього між громадами виникає конкуренція, оскільки кожна адміністративно-територіальна одиниця прагне запропонувати найбільш бажаний (очікуваний) населенням комплекс благ. Це зумовлює прояв ефекту «голосування ногами» — зміну місця проживання громадян, які, мігруючи, здатні підібрати найефективніший для себе комплекс локальних суспільних благ та їх «цін» — місцевих податків. Учений підкреслював можливість міграції між муніципалітетами. Якщо кількість муніципалітетів є достатньо великою, то надання суспільних благ на локальному рівні стає подібним конкурентному ринковій приватних благ. Конкуренція між муніципалітетами відображається в комбінаціях суспільних благ і податків.

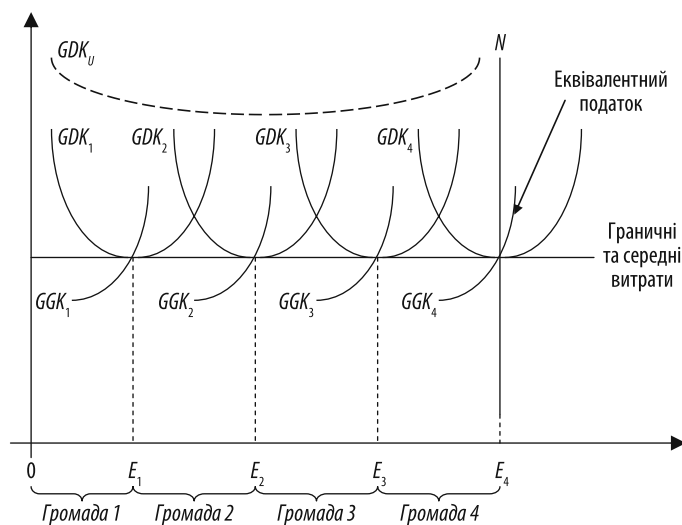
Гіпотезу Тьебу можна сформулювати у такий спосіб: за наявності великого числа територіальних одиниць та інтенсивної міграції населення бюджетна децентралізація сприяє Парето-покращенню, оскільки створює передумови для адекватного виявлення переваг, що стосуються локальних суспільних благ та найбільш повної реалізації цих переваг. У граничному випадку механізм, описаний Т., працював би подібно ринковому механізму, що забезпечує досягнення Парето-оптимальних станів.

Вихідну позицію моделі Тьебу формують такі припущення: 1) усі індивіди, які максимізують власну вигоду, мають ідентичні преференції, однакові доходи та споживають одне й те саме суспільне благо; 2) громади розглядаються як підприємства, діяльність яких спрямована на максимізацію прибутку (витрати, які припадають на кожного громадянина, мають U-подібну форму, а ко-

жен громадянин отримує повноцінну його частину); 3) суспільне благо можуть споживати тільки жителі даної адміністративно-територіальної одиниці — платники податків (справджується принцип виключення загального суспільного простору, який у межах окремої громади не діє); 4) громадяни не несуть витрат, пов'язаних з переїздами і обирають місце проживання виключно з міркувань оптимальності співвідношення комплексу суспільних благ та рівня оподаткування; 5) не існує жодних витрат, пов'язаних зі вступом на ринок і виходом з нього (заснування та ліквідація громад, які вже існують, не породжують жодних затрат і здійснюються без особливих обмежень).

На рисунку наведена ситуація, коли населення певної країни обслуговується значною кількістю громад, що надають суспільні блага за мінімальними середніми витратами. Масштаби громад та їх кількість визначаються на базі функцій середніх і граничних витрат GDK_i і GK_i та кількості населення E_i , яке формує попит N на суспільне благо — місце проживання (у ряді усунення можливостей міграції в міжнародному просторі попит є повністю нееластичним відносно ціни блага). За визначеної кількості населення та наявного рівня технологій надання суспільного блага сформовано чотири громади. Якщо діє умова оптимальності ціни на суспільне благо та граничних витрат його надання, то кожен член громади сплачує суму податку, яка покриває граничні витрати громади з його надання — еквівалентний податок, що в моделі Т. набуває характеру збору, який стягується за користування локальними суспільними благами та залежить від місця проживання індивідів.

Зрозуміло, на практиці існує чимало факторів, що стримують прояв тенденції Т. По-перше, зміна місця проживання пов'язана з втратами (грошові витрати на переїзд, можливі втрати заробітку, добробуту, звичного оточення, кола спілкування, кліматичних умов). По-друге, витрати не завжди цілком переміщуються на тих, хто приймає рішення про зміну місця проживання (мають місце зовнішні ефекти, які не сприяють підвищенню аллокаційної ефективності: від'їзд або приїзд великої чисельності жителів може значно змінити рівень витрат, що припадають на інших осіб, які проживають у населеному пункті). По-третє, локалізація вигід від суспільного блага майже ніколи не буває абсолютною, що також обумовлює появу екстерналій (покращення охорони суспільного порядку в окремому населеному пункті певною мірою впливає на ситуацію в цілому

Модель Тьєбу

регіоні). По-четверте, індивіди не мають достатньої інформації, що потрібна для прийняття оптимальних рішень. По-п'яте, кількість потенційних місць проживання для індивідів не є безмежною, отже, параметри розвитку державного сектору навряд чи можуть диференціюватися настільки широко, як споживчі переваги. По-шосте, привести адміністративно-територіальний розподіл та бюджетні повноваження в повну відповідність з економічно оптимальними умовами виробництва локальних суспільних благ є вкрай важким завданням як через історичні й політичні причини, так і через розмаїття самих цих благ, вигоди від яких поширюються в неоднакових межах.

Дискусійність положень гіпотези Тьебу зумовила появу низки її емпіричних досліджень, серед яких виділяються роботи В. Оутса, Р. Шваба, М. Едела, Е. Склара, Б. Гамільтона, К. Коллмена, Дж. Міллера та С. Пейджа. Так, В. Оутс і Р. Шваб визначили зв'язок між вартістю нерухомості, місцевими податками на нерухомість та витратами. Вони побудували свою модель конкуренції, засновану на неокласичному підході, щоб з'ясувати, яким чином місцеві органи влади залучають новий капітал у муніципалітети, використовуючи податкову ставку та якість місцевої інфраструктури. Висновок учених: муніципалітети часто змушені підвищувати податки на капітал, якщо їм не вдається фінансувати суспільні блага за допомогою інших податків. Модель Оутса — Шваба стверджує, що за однорідності переваг громадян та голосування за правилом простої більшості вибір муніципалітету є оптимальним (податок на капітал дорівнює нулю, а граничні витрати покращення інфраструктури дорівнюють граничній згоді платити). Коли муніципалітети є неоднорідними, а ставка податку на капітал позитивною, виникають спотворення у рішеннях громад. Існує три джерела спотворення в процесі прийняття рішень: відсутність доступу до ефективних податкових інструментів; відхилення від волі електорату; неоднорідність агентів у межах муніципалітету.

М. Едел, Е. Склар та Б. Гамільтон дійшли висновку, що місцеві податки можна розглядати як ціну, яку агенти сплачують за місцеві суспільні блага. Відповідно ціна житла як вартість оподаткованого товару не пов'язана з доходами та витратами. К. Коллмен, Дж. Міллер та С. Пейдж розглядали проблему «сортуння» в моделі Тьебу. Вони вважають що політичні інститути відрізняються своєю здатністю ефективно сортувати громадян (переважно, за рівнем добробуту).

Основні наукові праці:

A Pure Theory of Local Expenditures (1956).

Exports and Regional Economic Growth (1956).

Community Income Multipliers: A Population Growth Model (1960).

Література: 1. *Hamilton, B.* The Effects of Property Taxes and Local Public Spending on Property Values: a Theoretical Comment / B. Hamilton // *Journal of Political Economy.*— 1976.— Vol. 84.— № 3.

2. *Бланкарт, Ш.* Державні фінанси в умовах демократії : Вступ до фінансової науки / Ш. Бланкарт.— К. : Либідь, 2000.

В. О. Длугопольський

ТІКТІН
ГЕОРГІЙ ІСААКОВИЧ
(1880–1945)

Тиктин
Георгий Исаакович

— відомий український учений, економіст, фінансист ХХ ст., фахівець з фінансово-економічних та правових проблем. Визнаний не лише серед науковців в Україні, але й за її межами. Знав кілька європейських мов.

Народився в липні 1880 р. в м. Одесі в родині популярного адвоката із середнім достатком. Батьки надавали великого значення вихованню й освіті дітей. Отримавши хорошу домашню освіту, для продовження навчання Т. був відданий у Рішельєвську гімназію, яку досить успішно закінчив у 1899 р. У гімназії виділявся знаннями з гуманітарних дисциплін. Бесіди з юридичних питань з батьком та надзвичайна повага до нього вплинули на вибір майбутнього фаху.

За власним бажанням Т. вступив на юридичний факультет Новоросійського (Одеського) університету. З перших курсів показав себе старанним та ерудованим студентом, рано розпочав

активну науково-дослідницьку діяльність. Представлені наукові реферати отримували високі оцінки викладачів. Його перші наукові праці, у яких розглядалися важливі проблеми фінансового права, датуються періодом до 1905 р. Незважаючи на недостатню зрілість цих робіт, вони дістали схвалення професорів університету, зокрема С. Іловайського, за оригінальність викладу і самостійність мислення автора. Із іменем цієї людини буде пов'язане все творче життя Т. Після завершення навчання в 1906 р. він за рекомендацією Іловайського був залишений в університеті для підготовки до професорського звання на кафедрі фінансового права.

Для підтримки матеріального становища й набуття практики, Т. одночасно з науковою розпочав педагогічну діяльність у навчальних закладах рідного міста. Зокрема, у 1907–1922 рр. він викладав правознавство та політекономію в училищі торговельного мореплавства, а з 1910 р. до 1920 р. — фінансове право, політекономію та статистику на Одеських вищих жіночих курсах. Його ерудиція, високий професіоналізм і порядність імпонували студентам. Уміння оригінально й самобутньо представити матеріал у наукових статтях, упевненість в аргументації критики викликали повагу серед науковців. Інтелігентність стала основою великого авторитету серед колег та особливої поваги його наставника й викладача проф. С. Іловайського.

Талант і здібності науковця особливо розкрилися в 1912 р., коли Т. видав значно перероблений, доповнений та оновлений підручник з фінансового права згідно з передсмертною волею свого вчителя. Випущений ще в 80-х рр. ХІХ ст. проф. С. Іловайським «Конспект з фінансового права» у подальших виданнях став називатися «Підручником фінансового права». Це був елементарний і не зовсім повний щодо розкриття змісту проблем підручник. Проте після докорінної переробки та доповнення Т. випустив п'ять його видань і розвинув, як зазначали фахівці, до високого рівня науковості. Від підручника С. Іловайського залишилася форма, а новий і дуже оригінальний зміст у книгу було вкладено Т. Це була єдина спроба на той час видати підручник з фінансового права в історії української та російської наукової літератури. Правові питання в ньому висунуті на перше місце і ґрунтовно розкриті.

Після отримання ступеня магістра політичної економії та фінансового права Т. був зарахований приват-доцентом кафедри фінансового права Новоросійського університету. З 1918 р. він на запрошення адміністрації працює доцентом кафедри фінансової науки економічного факультету Одеського політехнічного інституту, де не тільки викладає, але й проводить активну роботу з підготовки молодих фахівців вищої школи.

Т. вдало поєднував організаційну та наукову діяльність. Він є автором багатьох праць з теоретичних проблем фінансів. Працюючи в інституті, Т. створив власну концепцію «самостійної фінансової науки», яку викладав у вищих навчальних закладах у 20–30-х рр. ХХ ст. Самобутність наукових поглядів ученого викликали роздратування нового керівництва інституту, проте талант й організаторські здібності вченого змушували адміністрацію залишити перспективного науковця і педагога на роботі.

У 1938 р. він підготував до друку працю «Основи теорії радянських фінансів», яка, на жаль, так і не вийшла у світ. У рукописах залишилися й інші праці, зокрема «Теоретичні основи вчення про радянські гроші». Як і всіх прогресивних учених того періоду, Т. хвилювали проблеми соціально-економічних перетворень в Україні, уявлення про основні рушійні сили й засади таких перетворень. У дослідженнях, публічних виступах він передбачав здійснення їх державою на основі збереження й подальшого розвитку різних форм власності у їх взаємодії, тобто використання принципу приватної ініціативи, товарно-грошових і ринкових відносин та інститутів. Він щиро

покладав надію на втілення своїх наукових ідей на реформаторських засадах розбудови нового суспільного устрою, а після встановлення радянської влади — на засадах згоди з нею. Вчений намагався внести науково обґрунтовані принципи в господарську діяльність нової влади.

Незважаючи на всі несприятливі суспільні зміни, Т. брав активну участь у громадській роботі інституту, продовжував розвивати свої наукові погляди в статтях. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. Т. став активним автором інститутського наукового збірника «Господарство та право. Записки Одеського інституту народного господарства». Підготовлений на основі наукових здобутків учених інституту перший том збірника вийшов у 1928 р., другий — у 1929 р. Другий том, як зазначалося у вступі, виходив українською мовою, за винятком статей професорів Т. та І. Фааса — у зв'язку з тим, що вони були продовженням фундаментальних наукових розробок, опублікованих у першому томі російською мовою. До складу редакційної колегії цих збірників входив і Т. Він опублікував у двох томах збірника підготовлені раніше «Нариси із загальної теорії публічних фінансів», яку викладав у інституті й інших вищих навчальних закладах, оскільки лекції мали велику популярність у студентів. Слід зауважити, що ще раніше, у 1926 р., Т. надрукував свою монографію із загальної теорії публічних фінансів в журналі науково-дослідних кафедр в Одесі. У цих публікаціях Т. розвинув ідеї фінансової науки, викладені ще в «Підручнику фінансового права». Тому правомірно на теренах СРСР Т. вважався фахівцем з фінансової науки, загальної теорії фінансів та фінансового права.

Ураховуючи значний потенціал наукових кадрів економічного циклу, факультет зовнішньоторговельних відносин Одеського інституту народного господарства у 1923 р. реорганізовано в економічний факультет. Деканом нового факультету став Т., і очолював його до 1930 р. включно.

У 1931 р. у зв'язку з ліквідацією Одеського інституту народного господарства Т. працював в Одеському інституті харчової промисловості та Інституті інженерів водного транспорту, де завідував кафедрою фінансів та обліку економічних факультетів. У інституті харчової промисловості він був деканом економічного факультету. У 1933 р., з відновленням Одеського державного університету, Т. став професором економічного факультету і працював там до його ліквідації в 1935 р. У вересні 1935 р. кваліфікаційна комісія, на основі представлених наукових праць і багаторічної роботи з підготовки кадрів, затвердила Т. у вченому званні професора. У березні 1941 р. ВАК присвоїла йому вчений ступінь доктора економічних наук без захисту дисертації на підставі подання Одеського кредитно-економічного інституту. Слід зазначити, що за період існування інституту лише Т. та А. С. Бориневичу було присвоєно звання доктора економічних наук без захисту. Це було визнанням попередніх наукових здобутків ученого.

З початком війни, улітку 1941 р., Т. разом з частиною колективу інституту евакуювався до Саратова. На запрошення керівництва спочатку працював у місцевому кредитно-економічному інституті, а в листопаді, коли в це місто переїхав весь Одеський інститут, став знову працювати в ньому. Через відсутність корпусів для евакуйованого вищого навчального закладу Одеський кредитно-економічний інститут злився з місцевим інститутом, тому значна частина українських викладачів працювала зі студентами обох навчальних закладів. Восени 1941 р. Т. був запрошений на роботу Московським плановим інститутом, який на той час знаходився в Самарканді. Після його реевакуації Т. запросили працювати в Ленінградському плановому інституті, у якому він викладав протягом 1943–1944 рр.

Незважаючи на важкі воєнні роки, Т. продовжував активну наукову роботу. Він написав низку праць, які відображали світові проблеми ведення фінансового господарства в умовах війн ХХ ст.

Проте головним в науковій роботі вченого були дослідження питань фінансової теорії та практики в умовах соціалізму, з традиційним для того часу протиставленням їх «буржуазним» фінансам. Про це свідчать праці Т. першої половини 40-х рр.: «Основні проблеми теорії радянських фінансів у зв'язку з питаннями методології методики, пропедевтики економічної теорії соціалізму», «До питання про дію закону вартості в реформованому вигляді та природу грошей і кредиту в соціалістичному устрої», «Новітній розвиток форм короткострокового кредиту. До питання про відмінні ознаки позик Держбанку СРСР та їх класифікація», «До питання про сутність і форми розрахунків та платежів із взаємних боргів і правових вимог соціалістичних організацій», «Система буржуазного кредитно-банківського права й основи техніки операцій капіталістичних банків», «Історичні передумови фінансів і їх виникнення в докапіталістичних антагоністичних суспільствах. Фінансові та постфінансові системи покриття матеріальних витрат, що викликані функціями суспільної влади».

У перші дні після визволення рідного міста у 1944 р. Т. повертається до Одеси, щоб відновити наукову та освітянську діяльність. На нього чекала кафедра фінансів у Одеському кредитно-економічному інституті, яку він уславив як один із провідних центрів фінансової думки України. Т. також був запрошений завідувати кафедрою політекономії Одеського державного університету. Проте виснажлива наукова та організаційна робота підірвали здоров'я вченого. Через хворобу Т. не міг продовжувати активну наукову та викладацьку діяльність. Це бачили його колеги, коли разом з ним поверталися до Одеси. Він був дуже засмучений і мовчав майже весь час. «Очевидно,— писав проф. С. Я. Боровий, який їхав разом з ним,— у нього тоді починалася та душевна хвороба, яка звела його в могилу після повернення в Одесу».

Помер Т. після тривалої хвороби наприкінці січня 1945 р. в м. Одесі.

В. М. Федосов, П. І. Юхименко

ТКАЧЕНКО
МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ
(1879–1920)

Ткаченко
Михаил Степанович

— український партійний та державний діяч, виконував обов'язки міністра фінансів Української Народної Республіки (окремі періоди січня — березня 1918 р.).

Народився в селянській родині. Освіту здобув на юридичному факультеті Київського університету. Був одним з лідерів студентської громади, очолював гурток пропагандистів, який готував партійні кадри для Революційної української партії. Спрямування цього гуртка було «виразно марксистське».

З 1 листопада 1917 р. Т. ухвалою Української Центральної Ради призначений генеральним секретарем судових справ, із січня 1918 р. — народним міністром судових справ УНР, а з березня 1918 р. — міністром внутрішніх справ, одночасно в січні — березні 1918 р. виконував обов'язки міністра фінансів УНР. На міністерських посадах Т., як згадували сучасники, відзначався своєю енергією й щирим бажанням поліпшити внутрішній лад у державі.

У веденні фінансових справ діяльність Т. зводилася до намагання стабілізувати фінансову політику. В грудні 1917 р. він вніс пропозицію до Генерального секретаріату про необхідність запровадження грошової одиниці Української Народної Республіки, брав участь у розробленні законопроекту про одноразовий прогресивний податок, в обговоренні інших питань.

У січні 1919 р., коли Українська соціал-демократична робітничка партія розкололася на фракції, ліву течію очолив Т. Він увійшов до складу новоутвореної УСДРП (незалежної), а згодом — до Української комуністичної партії (УКП), був одним з її ідеологів, автором проекту програми. Незважаючи на україносоціалістичні погляди, Т. виступав палким прихильником національної ідеї. У березні 1919 р., коли влада Директорії похитнулася під тиском більшовиків, у м. Кам'янці-Подільському, де перебував уряд УНР, було утворено Комітет охорони республіки, членом якого також став Т. Комітет ставив перед собою такі завдання: переговори з Директорією про негайне припинення стосунків із французьким командуванням у м. Одесі та початок переговорів з радянським урядом України, на яких передбачалося домагатися визнання самостійності й незалежності України, виведення з її території російських військ.

Члени УКП («укапісти») із застереженням ставилися до централістської політики в Україні, але виступали за встановлення радянської влади й диктатури пролетаріату. УКП підкреслювала, що саме вона має бути керівною силою революції в Україні, а не КП(б)У, що є неподільною частиною РКП(б) та чужа українській нації, її відродженню і об'єктивно стала знаряддям відновлення єдиної й невідомої Росії. УКП вважала, що українська революція, на відміну від революції в Росії, не могла перерости з буржуазно-демократичної в соціалістичну без завершення національно-визвольної боротьби українського народу. На думку «укапістів», на зміну УНР (яка була при Центральній Раді й Директорії) мала прийти самостійна Українська соціалістична радянська республіка, проте цей крок мають зробити лише внутрішні сили українського народу.

У 1919 р. Т. поїхав до м. Москви, сподіваючись на погодження з Російською комуністичною партією питань політичного характеру, проте помер у м. Серпухові 1 січня 1920 р. В Україні 8 лютого 1920 р. відбувся з'їзд партії, присвячений пам'яті Т.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

**ТОБІН
ДЖЕЙМС**
(1918–2002)

*Tobin
James*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1981).

Народився 5 березня 1918 р. в м. Шампейні (штат Іллінойс, США) у родині з широкими інтелектуальними інтересами. Після закінчення середньої школи в м. Урбані в 1935 р. Т. одержав стипендію Гарвардського університету. Там вивчав економіку й в 1939 р. отримав ступінь бакалавра, а в 1941 — ступінь магістра економічних наук.

Свою трудову діяльність Т. почав в Управлінні регулювання цін, продовжив у Раді цивільного постачання та військового виробництва у м. Вашингтоні.

Під час Другої світової війни він вступив на службу у військово-морський флот і 4 роки прослужив офіцером на міноносці «Кірні».

У 1946 р. Т. повернувся до Гарвардського університету на посаду викладача. Під керівництвом Й. А. Шумпетера (1883–1950) захистив докторську дисертацію з економіки на тему «Теоретичне і статистичне дослідження функції споживання» (1947). Т. проявляв великий інтерес до різних бічних наукових досліджень. Він надрукував цілий ряд статей з макроекономіки, статистичного аналізу попиту й теорії раціональних очікувань. З 1950 р. перейшов працювати професором економіки в Єльський університет, який став його постійним місцем роботи.

Крім викладання він проводив наукові дослідження фінансових ринків, розробляв теоретичні питання, що стосуються змін у розмірах грошових фондів і становища на грошових ринках під впливом політики прийняття рішень у сфері споживання, виробництва та капіталовкладень. У той період значну увагу вчені приділяли теорії споживчих функцій. Наприкінці 1940-х рр. у працях Дж. С. Дьюзенберрі були представлені докази того, що споживання в межах індивідуальних господарств залежить швидше не від абсолютних розмірів доходу, а від їх належності до тої чи іншої групи в розподілі доходів (тобто від їх відносного доходу). Згодом, у 1951 р., Т. запропонував свою альтернативну концепцію стосовно гіпотези досягнутого піку Дьюзенберрі. Він стверджував, що феномен, заради якого Дж. С. Дьюзенберрі розвинув теорію, можна пояснити за допомогою модифікованої гіпотези абсолютного доходу. Т. висловив припущення, відповідно до якого споживання залежить як від розміру доходу, так і від обсягу багатства, або чистої вартості майна.

У праці «Споживча функція» Т. стверджував, що в тих країнах, де велика частка належить доходам від вартості, а норма заощаджень досягає високого рівня, великою є й норма відсотка. Однак, на думку деяких учених, ці міркування передбачають надто сильний вплив норми процента на схильність до заощаджень, навіть якщо враховувати, що некомпенсований вплив, який передається підвищенням норми відсотка, в кінцевому рахунку приводить до збільшення заощаджень.

Стосовно способів перерозподілу заощаджень у Т. відбулася цікава дискусія з М. Фрідменом. Останній вважав доходи людей (у даному випадку бідних) заданими й незмінними або в крайньому разі такими, що не залежать від форми надходження їх до власників. Саме це припущення піддає сумніву Т. Його докази досить цікаві з точки зору взаємозалежності корисності. Припустимо, що середній клас і робітнича аристократія відчують неприйняття безробітних такою мірою, що готові чинити опір будь-якому оптимальному перерозподілу купівельної спроможності на користь бідних. Проте Т. не вважає становище безнадійним. Існують певні поточні потреби, зокрема в їжі, одязі, взутті, житлі, медицині, освіті тощо. Можна сподіватися, що швидше забезпечені верстви населення погодяться на повніше задоволення потреб бідніших, ніж віддадуть їм частину загальної купівельної спроможності. Разом з тим у разі задоволення початкових потреб приріст реальних доходів бідних буде більшим від тих сум, що держава розподіляє у вигляді частини загальної торговельної спроможності.

Справедливість доказів Т. певною мірою підтверджується досвідом США та інших країн: тут в обігу продуктові талони, ведеться державне житлове будівництво, надається безплатна медична допомога, існує страхування від хвороби. Блага й послуги, яких потребують бідні, суспільство насправді надає їм значно охочіше, ніж частину загальної торговельної спроможності, яку бідніші хотіли б отримати. Т. схвалює подібну практику та пропонує розширити кількість і підвищити якість послуг, що надаються державою бідним, щоб в розподілі їх не «панувала нерівність».

У 1961–1962 рр. Т. був членом Ради економічних консультантів при президенті Дж. Кеннеді. Робота в ній збагатила самого вченого. Виступаючи з лекцією після повернення до Єльського університету, він підкреслював: під час обговорення більшості питань доводиться користуватися різноманітною статистичною інформацією й нагромадженими за тривалий період матеріалами урядових обговорень та переговорів, що доступні тільки урядовим чиновникам. На його думку, економічна наука здатна внести корисний самостійний внесок в економічну політику, суттєво підвищити рівень політичних рішень. Знаючи, як часто політичні рішення приймаються на основі неповної інформації, неточного дослідження й поспішного аналізу, і зважаючи на те, що важливість і актуальність тих чи інших питань вимагають наукового дослідження, Т. здійснив важли-

вий внесок у розвиток техніки розрахунків у прикладній економетриці. Розроблений ним метод аналізу, названий на його честь Тобін-методом, призначений саме для визначення статистичних залежностей, що включають трактування залежних змінних, виражених у ймовірнісних термінах, таких, наприклад, як імовірність втратити роботу, імовірність міграції.

Один із провідних представників сучасної західної політичної економії, Т. значну частину наукових досліджень присвятив проблемі позичкового відсотка. Він розглядав відсоток неординарно, як наслідок співвідношення попиту та пропозиції на гроші. Попит пов'язував прямо пропорційно з рівнем доходів і обернено пропорційно з нормою відсотка. У 1958 р. вчений спробував розширити теорію господарського ризику, щоб ліквідувати відмінності в оцінках майбутньої динаміки відсотка як єдиної одиниці, на якій базується його рівень. Проблема, якою зайнявся Т., відзначається особливою актуальністю. Адже в періоди економічних спадів і криз різко погіршується фінансовий стан фірм, порушується нормальний кругообіг капіталів, масовими стають банкрутства підприємств. Обґрунтовуючи відповіді на питання про шляхи виходу із цієї ситуації та оздоровлення фінансової системи, Т. запропонував теорію переваги ліквідності. Мова йде про ліквідність, яка з фінансової точки зору означає здатність банків, фірм, бізнесменів забезпечити своєчасне виконання своїх боргових зобов'язань. Т. пов'язав норму відсотка з диверсифікацією цінних паперів, що здійснюється окремим інвестором.

На відміну від Дж. М. Кейнса він визнавав два можливих джерела переваги ліквідності: нееластичність очікуваних майбутніх відсоткових ставок і невизначеність майбутньої норми відсотка. Його теорія переваги ліквідності пояснює поведінку інвестора при виборі ним грошей і облігацій. Власне гроші в трактуванні Т. оголошувалися найліквіднішим активом, за яким відсоток узагалі не повинен сплачуватися. Короткострокові цінні папери відносилися до високоліквідних, за якими сплачується нижчий відсоток, а довгострокові — низьколіквідні, за якими сплачується вищий відсоток.

У 1958 р. Т. обирався президентом Міжнародного економетричного товариства, а в 1971 р. — президентом Американської економічної асоціації. На початку 1970-х рр. він, як і деякі інші ортодоксальні кейнсіанці, запропонував ігнорувати проблеми інфляції й продовжувати працювати над питаннями досягнення повної зайнятості. Про це висловився у своїй президентській доповіді на засіданні Американської економічної асоціації у 1972 р. У рекомендаціях він не передбачав анти-інфляційних заходів. Учений вважав, що «соціальні» втрати від інфляції менші, ніж тягар безробіття, що вона посилиться, якщо й надалі не звертати на неї серйозної уваги. Він був стійким противником економічної політики, що включає ризик викликати високе безробіття. Коли з'явилися перші заклики «ігнорувати інфляцію», її темпи в США склали приблизно 5 % на рік. Але коли події набули іншого змісту й темпи загального підвищення цін стали вимірюватися двозначними цифрами, то Т. уже в 1974 р. відреагував по-іншому. Статистичний аналіз проблем зайнятості та інфляції, одягнений у кейнсіанську форму, одержав у західній політекономії назву концепції кривих Філіпса.

У 1979 р. Т. стверджував, що це післявоєнний варіант кейнсіанської теорії заробітної плати й зайнятості. Саме він один з перших емпірично перевіряв аксіому Філіпса. Як відомо, крива Філіпса показує існування стійкого оберненого зв'язку між інфляцією та безробіттям. Давній противник монетаризму, Т. у статті «Монетаристська контрреволюція сьогодні» (березень 1981) визнав, що в 1970-х рр. центр економічної науки змістився в бік монетаристської позиції й методології. При цьому він указав на другу хвилю монетаризму, другу контрреволюцію, яка вдихнула нове життя в старий ортодоксальний варіант монетаристської доктрини й виявилася ще більш реакційною, ніж первісна доктрина М. Фрідмена. Мова йде про модну на Заході теорію раціо-

нальних очікувань, яка хоч і виходить за межі монетаризму й у низці питань полемізує з ним, але в той же час активно використовує його теоретичні новації й у кінцевому підсумку спрямована на утвердження загальних висновків про неефективність і безглуздість енергійних заходів держави з регулювання попиту. Визнаючи цю зміну в економічній теорії, Т. все ж не вірив у практичну реалізацію монетаристської доктрини. Виступаючи на конференції економістів (листопад 1981), Т. заявив, що обіцянки Рейгана знизити інфляцію й безробіття, збалансувати бюджет та знизити податки — це просто нісенітниця.

У дослідженнях економіки США Т. багато уваги приділяв проблемам прямих і зворотних зв'язків між відтворенням діючого капіталу й функціонуванням фондового ринку. Прямі зв'язки біржової кон'юнктури проявляються залежно від стану справ в економіці. Звідси впливає виконання біржею барометричної функції. Зворотні зв'язки проявляються у впливі коливань розмірів акціонерного капіталу на міжгалузеве переливання капіталу, фінансування корпорацій та ін. Для характеристики співвідношення ринкової вартості акцій і вартості активів Т. розробив показник, названий ним коефіцієнтом q (к'ю). Цей коефіцієнт виражає відношення відновлюваної вартості активів фірм за поточними цінами до ринкової вартості акцій і боргових зобов'язань фірм на фондовій біржі. У випадку, якщо граничне значення коефіцієнта q буде вищим або нижчим за одиницю, фірмі потрібно проводити відповідно інвестування чи зменшення капіталу. У випадку довгострокової рівноваги значення q конкурентоспроможної компанії має дорівнювати одиниці. Коефіцієнт q активно використовується американськими економістами.

Т. став широко відомим завдяки розробленню в 1970-х рр. теорії портфельної адаптації (або теорії портфельного вибору). Визнавши теорію ліквідності спрощеною, Т. почав розглядати взаємозв'язок реального виробництва не тільки з коливаннями грошового попиту, але й зі змінами всієї фінансової сфери. Цей механізм Т. і описав у тритомному виданні «Нариси з економіки: теорія і політика» (*Essays in Economics: Theory and Policy*, 1982) за допомогою концепції портфельної адаптації. Її зміст полягає в тому, що за умов постійного переливання вкладів завдяки високій заміщеності цінних паперів змінюється їх ціна, грошовий попит на них; відповідно зміни цього попиту викликають зміни відносних цін всієї структури (портфеля) активів, тобто облигацій, акцій.

Без сумніву, Т. зробив великий внесок в економічну науку. Він написав 16 книг, більш як 400 статей. По праву інтелектуальним гігантом назвав його П. Семюельсон у своїй книзі «Економікс». Справедливість цих слів підтвердив і Нобелівський комітет, нагородивши Т. премією за аналіз фінансових ринків і їх зв'язків з рішеннями в галузі витрат, зайнятості, виробництва та цін. Йому присвоєно Почесні вчені звання і ступені Єльським, Сіракузьким, Іллінойським, Ліссабонським університетами та іншими навчальними закладами. У 1955 р. він нагороджений медаллю Дж. Б. Кларка Американської економічної асоціації.

Основні наукові праці:

«Вивчення повної зайнятості та інфляції» (1953).

«Національна економічна політика» (*National Economics Policy*, 1966).

«Нова економіка: погляд через десятиріччя» (*The New Economics: One Decade Older*, 1974).

«Нагромадження грошових засобів й економічна активність. Роздуми про сучасну макроекономічну теорію» (1980).

«Політика процвітання. Нариси в кейнсіанському дусі» (*Policies for Prosperity: Essays in a Keynesian Mode*, 1987).

М. В. Довбенко

**ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ**
(1865–1919)

*Туган-Барановский
Михаил Иванович*

— видатний український вчений, фінансист, історик економічної та фінансової думки, генеральний секретар у справах фінансових (серпень — грудень 1917) у Генеральному секретаріаті — уряді часів Української Центральної Ради (УЦР) та Української Народної Республіки (УНР).

Народився 20 (8) січня 1865 р. в с. Солоному на Харківщині в шляхетній родині. Закінчив природничий і юридично-економічний факультети Харківського університету, вивчав економічні науки в Англії. У Московському університеті здобув учений ступінь магістра політичної економії.

За пропаганду соціалістичних поглядів у 1885 р. Т. був виключений з університету «внаслідок політичної неблагонадійності» із суворою забороною приймати його до будь-яких інших навчальних закладів Міністерства народної освіти. Університет він закінчив екстерном у 1888 р.

У 1895 р. вступив до Вільного економічного товариства. Наступного року очолив його. З 1895 р. викладав у Петербурзькому політехнічному інституті, крім того був професором Комерційного інституту та університету ім. Шанявського в Москві, головним редактором журналу «Вісник кооперації» («Вестник кооперации») і популярної серії «Нові ідеї в економіці» («Новые идеи в экономике»), одним з авторів енциклопедичного довідника «Український народ у його минулому й теперішньому» («Украинский народ в его прошлом и настоящем»).

У 1899 р. наказом міністра народної освіти Т. заборонено викладати й усунено з посади приват-доцента Петербурзького університету. Навесні 1901 р. за участь у студентській демонстрації його заарештовано та вислано до Полтавської губернії.

У роки перебування на Полтавщині Т. обирався повітовим і губернським земським гласним, водночас зосередився на науковій діяльності. Продовжуючи розроблення проблем історії соціалістичних учень і теорії соціалізму, він опублікував нову серію праць. Велику увагу приділяв досвіду влаштування соціалістичних громад в історії людства та поєднанню ідей соціалізму з ідеями кооперації, їх соціальним і господарським характеристикам, ролі та можливостям захисту інтересів різних верств трудящих. Особливого значення надавав сільськогосподарській кооперації, вважав її шляхом до піднесення селянського господарства, поліпшення добробуту селян. Результатом його досліджень стала знаменита праця «Соціальні основи кооперації» («Социальные основы кооперации»), яка тільки за життя автора перевидана тричі.

Т. ґрунтовно займався вивченням і аналізом різних соціально-економічних доктрин і теорій, у тому числі теорії К. Маркса. Замолоду був визнаним пропагандистом марксизму, проте досить швидко прийшов до його критичного осмислення, яке виклав у відомій праці «Основна помилка абстрактної теорії капіталу Маркса» («Основная ошибка абстрактной теории капитала Маркса», 1899). У ній поставлені під сумнів засадничі поняття марксистської теорії: трудова цінність (вартість), додаткова цінність. Звідси зроблено висновок про надуманість марксистських положень щодо підвищення рівня (норми) додаткової цінності, падіння середньої норми прибутку, зростання ступеня експлуатації з розвитком капіталізму, сформульованого Марксом загального закону капіталістичного нагромадження — усієї, за виразом Т., конструкції абстрактної теорії ка-

піталізму Маркса. Натомість, центральною ідеєю марксизму він вважав вчення про концентрацію та централізацію суспільного виробництва, що найлегше пояснює, яким чином капіталістичний господарський лад перетворюється на свою протилежність.

Т. створив власну теорію циклів та криз, що розглядається у світовій економічній літературі як така, що започаткувала сучасну теорію економічної кон'юнктури. Чільне місце в ній посідає інвестологія. Інституції й інвестиції для Т. — це засіб досягнення матеріального й духовного добробуту людей, оскільки розміщення основного капіталу, його економічні імпульси, зв'язок із процесом відтворення, розвитком ринкової економіки, національними особливостями внутрішньої й зовнішньої економічної політики міцно пов'язані.

Учений розробив соціальну теорію розподілу, дійшов висновків про величезні можливості саморозвитку, закладені в капіталістичній господарській системі, про необхідність пошуку реформаторських шляхів забезпечення подальшого прогресу суспільства й досконалішого соціального устрою на базі капіталізму.

Лютневу революцію 1917 р. Т. зустрів з великою надією на демократизацію суспільства, яку він вважав необхідною умовою економічного й соціального прогресу, поступового наближення до соціалізму. В серпні 1917 р. Центральна Рада запросила Т. на посаду генерального секретаря в справах фінансових. Перебуваючи на цій посаді, він виступав за проведення незалежних від політики Росії соціально-економічних перетворень, обґрунтовував необхідність створення власної української валюти, розриву між «карбованцем та російським рублем», щоб «урятуватися від того фінансового провалля, в яке летить Росія».

Брак грошей у Російській імперії відчувався вже під час Першої світової війни. Випуск казначейських знаків Тимчасового уряду Керенського («керенок») не зміг виправити становище, тим паче, що миколаївські «кредитки» були анульовані, а життя дорожчало щогодини. Через розладнану транспортну систему регіони не отримували вчасно грошових знаків із центру. Коли грошова криза в Україні набула критичних масштабів, Центральній Раді нічого не залишалось, як запровадити власну валюту.

За перебування Т. на посаді генерального секретаря у справах фінансових в уряді УЦР вперше розроблено найпростіші правила касового виконання доходів і видатків бюджету УНР, а також порядок ведення обліку грошових і матеріальних цінностей в організаціях та установах.

Приватна власність на землю була скасована 20 листопада 1917 р. III Універсалом УЦР, що викликало гострі суперечки в Генеральному секретаріаті. На знак протесту з уряду вийшла частина генеральних секретарів, серед яких був і Т.

Відійшовши від роботи в Генеральному секретаріаті, Т. у 1918 р. очолив Українське товариство економістів, редагував часопис «Українська кооперація», керував радою Українського центрального кооперативного комітету, був одним з організаторів і деканом юридичного факультету Українського державного університету в Києві, академіком-засновником Всеукраїнської академії наук, головою її соціально-економічного відділу.

На пропозицію гетьмана П. Скоропадського увійти до Ради Міністрів відповів відмовою, проте наприкінці 1918 р. дав згоду уряду Директорії УНР обійняти посаду радника з економічних питань на переговорах з країнами Антанти в Парижі. Дорогою до Парижа, Т. помер, похований у м. Одесі.

Г. О. П'ятченко, А. В. Кухарець

ТУРГЕНЄВ
МИКОЛА ІВАНОВИЧ
(1789–1871)

Тургенєв
Николай Иванович

— російський економіст і публіцист, активний учасник руху декабристів. Сучасні дослідники в галузі історії фінансової думки називають його засновником російської фінансової науки.

Т. народився у 1789 р. в м. Симбірську у дворянській родині. Батько — Іван Петрович Тургенєв (1752–1807), відомий масон, член новіковського Дружнього вченого товариства, директор Московського університету, мати — Катерина Семенівна Качалова.

Родина дала блискучу освіту. Розпочав навчання майбутній учений у Московському університетському благородному пансіоні й Московському університеті, завершив його в м. Геттінгені, де займався історією, юридичними науками, політичною економією та фінансовим правом. Ще в період студентства, вільно володіючи англійською, французькою й німецькою мовами, Т. вивчив твори філософів Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, французьких філософів-просвітителів, а також праці економістів П. Буагильбера, Ф. Кене, А. Тюрго, Ж. Сея. Він добре знав твори англійських філософів та економістів Д. Юма, Дж. Стюарта, А. Сміта.

У 1812 р. повернувся на батьківщину, але наступного року був призначений до знаменитого прусського реформатора Г. Штейна, який на той час був уповноваженим від імператорів російського та австрійського, а також прусського короля для організації Німеччини. Т. повернувся до Росії тільки через 3 роки.

Як учений-економіст Т. сформувався під впливом класичної політичної економії, основні ідеї якої він поділяв. Свою діяльність економіста-теоретика розпочав ще в Німеччині в 1810 р., написавши «Міркування про банки». У 1811 р. він зробив перший нарис майбутньої книги «Досвід теорії податків».

Після закінчення війни з Наполеоном Т. був російським представником у центральному міжсоюзницькому органі з управління територіями, зайнятими союзними військами. Повернувшись у 1816 р. до Росії, він отримав пост статс-секретаря в департаменті Державної ради й начальника канцелярії Міністерства фінансів. За складом розуму він міг стати державним діячем, прогресивним реформатором, переконаним у можливості Росії стати процвітаючою державою. Він прагнув усіма силами служити своїй Батьківщині.

Наприкінці 1818 р. Т. видав свою книгу «Досвід теорії податків» («Опыт теории налогов»), у якій місцями зачепив питання кріпацтва в Росії. Що стосується загальних фінансових поглядів Т. висловлених у «Теорії податків», то він радить прагнути до повної свободи торгівлі; енергійно повстає проти високих митних зборів; стверджує, що уряд повинен намагатися, наскільки можливо, зменшувати тягар податків на простий народ; висловлюється проти звільнення від податків дворянства та на підтвердження своєї думки посилається на обкладення податками земель у Пруссії.

«Досвід теорії податків» сформував інтерес до фінансової науки, яка активно почала розвиватися в першій чверті XIX ст. У передмові до своєї книги він пише, що «виклад теорії податків,— які слугують підставою фінансів,— яким би він недостатнім не був, не може бути здійсненим зайво в такий час, коли у нас так багато говорять про фінанси і так небагато про них пишуть».

«Досвід теорії податків» складається з передмови та семи розділів. Кожен розділ поділений на окремі частини. Ґрунтовному дослідженню автор піддає такі питання, як: походження податків (розд. 1); головні правила стягування податків (розд. 2); джерела й різні види податків (розд. 3);

збирання податків (розд. 4); порівняння податків (розд. 5); загальна дія податків (розд. 6); про паперові гроші як про податок (розд. 7).

Необхідність податків Т. пов'язував із самою можливістю існування суспільства. Уже на перших сторінках книги він дає коротке й водночас ґрунтовне визначення податків: «податки є засобом досягнення мети суспільства або держави, тобто такої мети, яку люди собі припускають, єднаючись у суспільство або організуючи державу».

Т. виділив та обґрунтував також чотири правила справляння податків: 1) рівний розподіл податків; 2) визначеність податків; 3) збирання податків у зручний час; 4) дешеве збирання податків.

Друге видання книги в 1819 р. підтвердило її затребуваність та інтерес, викликаний до неї в наукових та політичних колах. Уперше «Досвід теорії податків» був перевиданий в Радянському Союзі в 1937 р., у Російській Федерації — в 1998 р.

Дослідження Т. «Досвід теорії податків» не втратило актуальності й донині. Пояснюється вона передусім глибиною аналізу основ оподаткування.

У 1819 р. Т. став членом таємного товариства. На початку 1820 р. за пропозицією Пестеля в Петербурзі відбулися збори, де точилися гарячі дебати про те, чому слід віддати перевагу — республіці чи монархії. Коли черга дійшла до Т., він сказав: «Un président sans phrases» («Безперечно, президент»), і під час голосування всі одностайно висловилися за республіку. Проте пізніше в проєктах петербурзьких членів таємного товариства переважало прагнення до обмеженої монархії.

Участі в подіях 14 грудня 1825 р. Т. не брав не тільки тому, що став відходити від революційного руху, але й через те, що навесні 1824 р. виїхав для лікування за кордон. Незважаючи на цей факт, він був заочно засуджений до страти, заміненої згодом довічною каторгою. До Росії Т. не повернувся. Після судового процесу над декабристами примірники книги Т. стали конфісковувати й знищувати. Проте обидва видання вже широко розповсюдилися, і багато книг збереглося.

У 1847 р. Т. видав у Парижі книгу «Росія та росіяни» (т. 1–3, французькою мовою), в якій вельми суб'єктивно виклав історію таємних товариств, а також висловив свої погляди на перспективи економічного розвитку Росії, акцентуючи увагу на необхідності звільнення селян.

4 липня 1856 р. він звернувся до Олександра II з проханням про помилування і був повністю амністований 26 серпня 1856 р. У травні 1857 р. приїхав до Петербурга, де йому були повернені чини, ордени, усі права за походженням, окрім права на колишнє майно. Незважаючи на це, за ним встановили секретний поліцейський нагляд.

Рукописна спадщина Т. ще мало вивчена. Вона містить немало творів та нарисів з економічних питань.

До останніх років життя Т. був членом Товариства політичної економії в Парижі, беручи активну участь в його засіданнях.

Помер Т. у 1871 р. на своїй віллі Вербуа в околицях Парижа.

Російська дослідниця М. А. Рогачевська наводить слушне порівняння: «Історія економічної науки знає багато випадків, коли вчені різних країн одночасно зверталися до дослідження однієї проблеми. У 1818 р. в Санкт-Петербурзі вийшла книга «Досвід теорії податків», написана молодою людиною Миколою Івановичем Тургенєвим. Роком раніше у Лондоні була опублікована книга Д. Рікардо, уже відомого бізнесмена й економіста, «Початки політичної економії та податкового обкладення». І Рікардо, і Тургенєв розвивають ідеї А. Сміта, викладенні ним у «Дослідженні про природу та причини багатства народів», але кожен робить це по-своєму. Їхні наукові долі, так само як і долі їхніх книг, виявилися разюче несхожими, відображаючи по-

літичний і економічний лад Англії та Росії. Рікардо став членом парламенту, Тургенев — політичним вигнанцем; у науці Рікардо став загально визнаним представником класичної політичної економії, Т. — маловідомим, навіть у самій Росії ученим-фінансистом; книгу Д. Рікардо вивчали не тільки в Англії, але й на континенті, і в Америці, а книги М. І. Тургенева в Росії розшукували та знищували...»

С. В. Бойко

ТЮРГО
АНН РОБЕР ЖАК
(1727–1781)

Turgot
Anne Robert Jacques

— видатний французький вчений-економіст, фізіократ, фінансист, державний діяч. Один із засновників економічного лібералізму.

Народився в м. Парижі в родині дворянина, яка мала давні традиції державної служби. Його батько обіймав посаду, що відповідає сучасній посаді префекта або мера. Згідно з родинними традиціями він як третій син мав здобути духовну освіту. Завдяки цьому, Т. отримав найкращу освіту, яка була можлива на той час. Проте після успішного закінчення семінарії й теологічного факультету гордість Сорбонни — 23-річний абат Т. несподівано вирішив відмовитися від свого призначення церкви, не бажаючи, за його словами, усе життя носити маску на обличчі, і перейшов на державну службу. Здібності Т. з юних літ вражали учителів і товаришів. Молодий чиновник добре володів шістьма мовами, коло його інтересів становили філософія, філологія, юриспруденція, природничі науки, математика, художня література, поезія.

Ще на початку своєї службової кар'єри в магистратурі Парижа Т. переважно цікавився економічним становищем Франції. У 25 років він уже обіймав судову посаду в паризькому парламенті, а ще через рік отримав місце доповідача судової палати, став відомою фігурою серед світських та філософських кіл французької столиці. У ці роки Т. зблизився з одним із колег — інтендантом торгівлі В. Гурне, дружба з яким, у тому числі як з економічним наставником, продовжувалася до смерті останнього. На відміну від фізіократів, В. Гурне вважав промисловість і торгівлю найважливішим джерелом процвітання країни. Проте разом з ними він виступав проти цехових обмежень ремесел, за свободу конкуренції. Т. здійснив з Гурне декілька подорожей провінціями для інспектування торгівлі й промисловості, що вплинуло на його погляди. Разом вони бували в колі друзів Ф. Кене, який жив, як відомо, у одній з квартир під дахом Версальського палацу.

Незважаючи на те, що квартира Ф. Кене складалася всього з однієї великої, але низенької й темної кімнати та двох напівтемних комірок, вона стала одним з найулюбленіших місць зборів «літературної республіки» — учених, філософів, письменників, які згуртувалися на початку 1750-х рр. навколо видання енциклопедії. Тут часто бували Дідро, д'Аламбер, Бюффон, Гельвецій, Кондільяк. У 1766 р. тут провів кілька вечорів А. Сміт. Частим гостем цих зборів був і Т.

Черговим службовим призначенням Т. стала в 1761 р. посада інтенданта (губернатора) в м. Ліможі, центрі провінції Лімузен, яку він обіймав протягом майже 13 років. Представляючи центральну владу у віддаленій провінції, Т. займається господарськими питаннями, серед яких — стягнення податків. Саме в лімозький період життя Т. написав свою основну економічну працю «Роздуми про створення та розподіл багатств» (1766), твір «Цінність та гроші» (1769, незавершений) та ін.

Усі вони, вочевидь, ґрунтувалися на фізіократичних поглядах, а також на принципах ринково-економічних відносин, насамперед вільної конкуренції та вільної торгівлі. Саме в цих працях Т. фізіократична система набула найдосконалішого вигляду.

У 1774 р. Т. отримав останнє у своїй службовій кар'єрі призначення: Людовік XVI виділив для нього спочатку посаду морського міністра, а кілька тижнів потому перевів на посаду генерального контролера фінансів (що прирівнювалося до посади міністра фінансів) — одну з найважливіших на той час у внутрішніх справах держави. Це були нелегкі для Т. роки, адже він маючи талант, не мав того обдарування, про яке влучно казав Ш. де Талейран: «Використовувати язик не для того, щоб розкривати свої думки, а щоб ховати їх». Проте це був шлях до сміливих буржуазних реформ, які, на думку Т., були необхідними з точки зору загальнолюдського поступу й прогресу.

За півтора роки перебування на посаді генерального контролера фінансів Т. хоч і не забезпечив скорочення державних витрат, проте зміг провести низку указів та законопроектів (едиктів), що відкрили можливість лібералізації економіки. Однак кожне його реформаторське нововведення наштовхувалося на жорсткий опір парламенту, який перебував під сильним впливом дворянства, духовенства та деяких підприємців, які намагалися зберегти своє монопольне становище. Саме під тиском парламенту в травні 1776 р. королівський посланець вручив йому наказ залишити справи у зв'язку з відставкою, а через три місяці король скасував усі едикти міністра-реформатора. Для прогресивної частини суспільства його реформаторська діяльність мала суттєве значення. Якщо така людина, як Т., не змогла провести реформи, то це означало, що таким шляхом їх здійснити неможливо. Тому від реформ Т. до Бастилії — пряма дорога.

Основними досягненнями Т. на посаді міністра в період реформ стали: введення вільної торгівлі зерном та борошном; вільне ввезення та безмитне вивезення зерна з держави; заміна натуральної шляхової повинності грошовим земельним податком; ліквідація ремісничих цехів та гільдій, що гальмували підприємництво у промисловій сфері.

Т. не вважав себе ані учнем, ані послідовником Ф. Кене, заперечуючи будь-яку причетність до «секти», як він висловлювався, фізіократів. Але творча спадщина та практичні справи свідчать про його прихильність до засадничих принципів фізіократичного вчення та економічного лібералізму.

В 1749 р. у віці 22 років, Т. написав листа абатові де Сісе «Про паперові гроші», у якому ви-передив ідеї, класично викладені через 30 років самим А. Смітом. Зокрема в листі він звертається до справ Дж. Ло: «Чи допустимо було не знати, що золото, як і все інше, втрачає в ціні, якщо його кількість збільшується?». Т. з розумінням суті проблеми аргументує положення про незручність паперових грошей, якщо їх кількість не відповідає кількості вироблених товарів та послуг.

Після смерті свого друга В. Гурне в 1759 р. Т. надрукував твір «Хвалебне слово Венсану де Гурне». У цій праці він не тільки дав характеристику поглядів свого покійного товариша, але й уперше системно виклав свої власні економічні ідеї. Більш детально вони знайшли відображення в праці «Роздуми про створення та розподіл багатств». Це 100 стислих тез, свого роду економічних теорем (деякі, насправді, сприймаються як аксіоми). До 31-ї теореми Т. — фізіократ. Це найбільш системне й наукове тлумачення дійсності в рамках фізіократії. Проте на відміну від інших фізіократів Т. наближається до розуміння додаткової вартості, непомітно переходячи від «чистого дару природи» до створюваного землеробом надлишку продукту, який присвоюється власником головного засобу виробництва — землі.

Наступні 17 теорем присвячені вартості, цінам, грошам. На цих сторінках через 100 років учені віднайшли першопочатки суб'єктивістських теорій, які опинилися в колі уваги науковців тільки

наприкінці ХІХ ст. Як й іншим представникам французької школи, Т. не вдалося виробити трудової теорії вартості. На його думку, мінова вартість і ціна товару визначаються співвідношенням потреб, інтенсивністю бажань осіб, продавців і покупців, які вступають в обмін. Він розкрив негативне значення протекціоністської політики в економіці. На його переконання, загальна свобода купівлі та продажу є єдиним засобом забезпечення продавцеві — ціни, а покупцеві — найкращого товару за найнижчою ціною.

По суті, гроші Т. розглядав як специфічний товар у товарному світі, беручи до уваги, що «золото та срібло більш, ніж будь-який інший метал, придатні служити монетою», оскільки вони «за самою природою речей стали монетою та, до того ж, загальною монетою, незалежно ані від якої угоди, ані від якого закону». На його переконання, золото та срібло, змінюються в ціні не тільки порівняно з усіма іншими товарами, але й стосовно одне до одного залежно від більшої чи меншої їх наявності.

Серйозну увагу Т. приділяв дослідженню природи походження позичкового (грошового) відсотка, засуджуючи пересуди моралістів, які розглядали «віддачу в приріст як злочин», цитуючи при цьому Євангеліє: «У позику давайте, не чекаючи нічого». Він стверджує, що згодом той, хто позичає, втрачає прибуток, який міг би отримати, ризикуючи своїм капіталом, а той, хто взяв позику, може використати гроші на вигідне придбання, що здатне принести йому великий прибуток. Тому, робить висновок Т., той, хто позичає, не завдає ніякого збитку тому, хто бере позику, оскільки останній пристає на умови й не має ніяких прав на позичену суму. «Прибуток, який можна отримати, маючи гроші, є безперечно, одним з найбільш впливових чинників, що схиляють брати позику під відсотки, і це одне з джерел, яке дає змогу виплачувати відсоток». Щодо поточного відсотка, то він, вважає Т., є термометром на ринку, за яким можна робити висновок про надлишок або нестачу капіталів, уточнюючи, зокрема, що низький грошовий відсоток — це і наслідок, і показник надлишку капіталів.

Описуючи механізм формування цін на ринку, Т. виділяє ціни поточні та основні. Перші встановлюються співвідношенням попиту та пропозиції, другі — «у застосуванні до товару є те, чого дана річ коштує робітникові... це той мінімум, нижче якого ціна не може опуститися». При цьому, на думку Т., рідкість товару є одним з елементів його оцінки під час придбання.

На відміну від попередників, Т. звернув увагу на зародження економічної нерівності. Причину виникнення найманої праці він убачав у відмежуванні виробників від землі. Т. висунув більш зріле тлумачення класової структури суспільства, виділивши серед фермерів, а також несільсько-господарського населення, з одного боку — господарів, а з іншого — найманих робітників. Він наблизився до розуміння значення власності на засоби виробництва й диференціації суспільства.

Т. по-новому тлумачив проблему нагромадження капіталу. Він уперше вказав на різницю між грошима та капіталом. У нього склалося розуміння виділення прибутку як особливого виду доходу. Розглядаючи питання заробітної плати, Т. пов'язував її зміну з конкуренцією між робітниками на ринку праці. Він вважав, що це зведе заробітну плату до мінімуму засобів існування.

Найбільш привабливою є 62-га теорема згаданої вище роботи: вкладений у виробництво капітал здатний до самозростання. Що ж визначає міру, пропорцію цього самозростання? Т. пояснює, із чого складається вартість продукту, яка створюється капіталом (а насправді працею): повернення затрат капіталу, в тому числі й заробітної плати; інша частина — прибуток, який дорівнює позичковому відсотку і який капіталіст може отримати «без всякої праці», тобто це підприємницький дохід за «працю, ризик і мистецтво» капіталіста, який погоджується вкласти

свої гроші у фабрику чи ферму (тут Т. помітив розпад промислового прибутку, його поділ між позичковим і функціонуючим капіталом), і земельна рента. Остання існує тільки для капіталів, які зайняті в землеробстві. Безумовно, цей аналіз був новим словом в економічній науці.

Можна вказати на помилковість окремих думок Т, проте ці помилки великого вченого також є важливими. Розглядаючи різні форми застосування капіталу, він поставив найважливіші питання про конкуренцію капіталів, природний рівень норми прибутку, дослідив можливості їх переливу з однієї сфери в іншу. Наступний важливий крок у вирішенні цих проблем зробив уже Д. Рікардо. Ці пошуки французької й англійської класичної економіки поступово підвели до рішень, які дав К. Маркс у третьому томі «Капіталу», базуючись на теоріях прибутку і ціни виробництва, позичкового капіталу й відсотка, підприємницького доходу, земельної ренти.

Найбільше Т. не любив у людях лицемірство, легкодумство, непослідовність. Придворні манери він так і не засвоїв. Версальських шаркунів, пише його біограф, лякала одна його зовнішність — «пронизливі темні очі, масивний лоб, величні риси, сама посадка голови й достойність, як у римської статуї». Таким він і увійшов в історію.

П. І. Юхименко, В. А. Осецький

**ФЕДОРОВИЧ
ЛЕВ ВАСИЛЬОВИЧ**
(1854 — р. с. невідомий)

*Федорович
Лев Васильевич*

— український економіст, статистик, фінансист, який досліджував грошово-кредитне господарство, будучи професором кафедри політичної економії та статистики Новоросійського (Одеського) університету.

Ф. успішно закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету і деякий час залишався там для викладацької роботи. У 1881 р. захистив магістерську дисертацію на тему «Житлові приміщення робітників» при Московському університеті, обґрунтувавши необхідність втручання уряду для пом'якшення класових антагонізмів.

Маючи українське коріння, перспективний учений повертається до України. У квітні 1884 р. його обирають доцентом кафедри політичної економії Новоросійського університету. Проте бажання розвиватися далі змушує його за власний кошт продовжити навчання за кордоном. Після повернення Ф. представив у 1888 р. докторську дисертацію на тему «Теорія грошового та кредитного обігу». Захист дисертації відбувся в Київському університеті св. Володимира. Новизна наукового підходу та глибина дослідження справили позитивне враження на вчену раду університету. Ф. запрошено до викладацького складу. У травні 1888 р. його призначили професором політичної економії та статистики. На цій посаді вчений працював до 1895 р., проте співпраці з Новоросійським університетом не поривав. Там продовжували публікуватися його основні праці.

Крім вищезгаданих, відомі такі праці Ф.: «Історія і теорія статистики» (1894), «Історія політичної економії від найдавніших часів до Адама Сміта» (1900), «Теорія політичної економії. Частина I. Загальні поняття. Виробництво і розподіл цінностей» (1901), «Теорія політичної економії. Частина II. Обіг та споживання цінностей» (1901).

Для фінансистів остання робота важлива тим, що вчений розробив методологічні засади теоретичних досліджень економіки. У їх основу він ставить людину, її потреби та проблеми. Потреби зумовлені залежністю людини від зовнішньої природи й знаходять вираження у відчутті «недостачі, поєднаному з прагненням до її усунення».

У контексті фінансової науки Ф. досліджував грошовий та кредитний обіг, що відображено у праці «Теорія грошового і кредитного обігу» (1888). Ця робота складається з трьох частин і присвячена питанням природи, сутності й цінності грошей, виявленню закономірностей та еволюції грошового обігу (перша частина — питання грошового обігу, друга — кредитного обігу, третя — паперово-грошового обігу).

Український учений не визнавав раціоналістичної концепції походження грошей, в основі якої було визначення суті грошей як результату суспільної домовленості та визначення цінності

грошей урядовими рішеннями. Проти цієї концепції виступала класична школа, представники якої започаткували еволюційну концепцію — гроші з'явилися поза волею людей як наслідок тривалого розвитку обміну з виділенням особливого товару, що виконував роль грошей у великому товарному світі. Проте ідеї раціоналістичної концепції, корені якої відходять ще до Стародавньої Греції (Аристотель), витримали випробування часом.

Ф. у числі перших українських учених розмежовує економічну та юридичну сфери у грошовому обігу. Із цього приводу він відмічає: «Гроші є платіжним засобом самі по собі, не потребуючи законодавчих постанов. Санкція закону є справою лише зручності. <...> Якщо закон не обмежується санкцією існуючих відносин, а встановлює нові, що не випливають із самої сутності речей, то в суспільному господарстві з'являються патологічні явища».

Для гармонійного співіснування реального і грошового господарства величина попиту на гроші виражається всією сумою товарів, що пропонуються для продажу. Цей взаємозв'язок має і зворотну сторону, адже величина пропозиції грошей виражається всією сумою грошей, що призначені для купівлі цих товарів. Отже, як стверджує український учений-економіст, зв'язок між кількістю грошей та її впливом на ціни не підлягає сумніву: що більша кількість товарів обмінюється на дану кількість грошей, то цінність останнього вища або що те ж саме — тим ціна товарів нижча, і навпаки. Цей закон звичайно виражають словами: цінність грошей обернено пропорційна ціні товарів.

Водночас Ф. указує на те, що кількісна теорія зовсім не відкидає впливу на цінність витрат виробництва, визнаючи за ними значення середньої величини, довкола якої коливається ціна виробленого товару. Особливість грошового господарства в тому, що зв'язок між кількістю і цінністю для грошей є більш тісним і більш наочним, ніж в реальному господарстві для вироблених товарів. Український учений пояснює це тим, що на ринку пристосування пропозиції благородних металів до змін попиту відбувається набагато повільніше, ніж інших вироблених товарів.

На основі свого аналізу вчений приходять до висновку, що максимум грошового обігу, необхідного для країни або місцевості, можна визначити за вищою сумою платежів, які доводиться здійснювати одночасно протягом певного періоду часу. Він вказує на практичне значення подібної статистики для ефективного функціонування банківської справи та визначення характеру коливань попиту, аналізу причин і характеру таких коливань.

На відміну від прихильників класичної школи, Ф. вважав, що урядове втручання в грошовий обіг є необхідним. На тлі загального визнання ідей ліберальної економіки, коли більшість економістів пропагують невтручання держави в економіку, а сама ідея металевих обігу базується на постулаті самодостатності такого обігу (з огляду на вивчення досвіду і практики системи паперово-грошового обігу), український учений приходять до висновку про необхідність активної політики уряду у сфері фінансів і вимагає державного регулювання грошового обігу. Це свідчить про те, що Ф. навіть у межах металістичної концепції висловлював схильність до монетаризму, теоретичні основи якого тільки почали окреслюватися.

Поширення банкнот як розвиненої форми кредитних грошей у Росії наприкінці XIX ст. привернуло увагу економістів і фінансистів-практиків до питань розвитку кредиту як важливої складової піднесення ринкової економіки. Новий етап у розвитку грошового обігу був пов'язаний, насамперед, з витісненням металу кредитними грошми, поєднанням державних і приватно-комерційних банків, широким використанням не тільки державних паперових грошей, але й банківських білетів. Поступово на зміну ювелірам, крупним купцям та міняйлам прийшли професійні банкіри. Саме вони брали зобов'язання приймати вклади, використовувати гроші, отримувати прибуток

і ділитися частиною цього прибутку з вкладниками. Так з'явилися проценти за кредит банку, що певною мірою стримувало приплив грошей до банків.

Кредит став подібним до колеса господарській діяльності. Дослідження кредитного обігу Ф. будує на принципах, викладених у загальній еволюційній грошовій теорії. Виникнення і розвиток кредитних відносин учений пов'язує з еволюцією виробництва й обміну. Проте якщо поява в обігу грошей означала кінець натурального обміну і перехід до товарно-грошового, то розвиток кредиту дав можливість банкам збільшувати або зменшувати сумарну пропозицію грошей в економіці. Такої можливості не існувало, коли банки випускали банкноти і депозити, кількість яких точно відповідала обсягу золота, що зберігалось в банку. Тому кредитні зобов'язання не мають самостійної, внутрішньої цінності: їх цінність — похідна. Ф. визначає кредит як різновид обміну, при якому взаємна передача цінностей роз'єднана в часі.

Більш детально аналізуючи грошове господарство країни в ринкових умовах і стан грошового ринку, Ф. указує на можливість заміщення грошей кредитом. Проте він виступає проти отождивлення поняття «кредит» з поняттям «капітал» (кредит переміщує цінність, а капітал створює її). Щодо заміни грошей кредитом, то він писав: «У певних умовах переміщення цінностей здійснюється зручніше за допомогою кредиту, ніж за допомогою дзвінкого металу, тому на практиці в багатьох випадках кредит і заміняє собою гроші у їх функції мінового посередника, унаслідок чого кількість останніх, необхідна для обігу товарів країни або місцевості, скорочується».

Для праць Ф. була характерна глибина дослідження. Тому для з'ясування міри, за якою кредит може слугувати збереженню грошей, український учений досліджує різноманітні форми кредиту. Первинний банківський білет як безстроковий вексель банкірів, що оплачувався за вимогою золотом (сріблом), був найзручнішою й найуживанішою формою боргових зобов'язань. Вони випускалися в крупних купюрах і слугували лише для комерційних розрахунків між індивідами, відрізняючись від векселів і чеків своєю універсальністю та призначенням — бути особливим засобом обігу разом з монетами. Водночас повністю прирівняти банківський білет до повноцінних грошей неможливо.

Важлива сфера досліджень ученого — виявлення впливу грошей на ціни. Ф. критично розглядає існуючі концепції двох основних напрямів у теорії — металістичної та банківської шкіл, представники яких активно вели наукову дискусію із цього питання, і робить висновок: «Кредит може здійснювати вплив на ціни лише настільки, наскільки він замінює гроші в обігу і, відповідно, наскільки сприяє зменшенню їх кількості. Сприяє зменшенню кількості грошей кредит може тільки: по-перше, шляхом заміни одного зобов'язання іншим, для чого найбільш придатними є спеціально пристосовані для цієї мети банківські білети, які до того ж мають найбільшу обіговість, і, по-друге, шляхом зарахування взаємних зобов'язань».

П. І. Юхименко, В. М. Федосов

**ФЕЛДСТЕЙН
МАРТІН**
(н. 1939)

*Feldstein
Martin*

— відомий американський економіст, основоположник нової галузі науки — економіки охорони здоров'я.

Народився 25 листопада 1939 р. в м. Нью-Йорку (США). У 1961 р., після закінчення Гарвардського коледжу зі ступенем бакалавра гуманітарних наук, прийнятий на медичний факультет

Гарвардського університету. Однак відкладав початок навчання, поки остаточно не вирішив, що прагне стати економістом.

Економічні знання Ф. здобував у Оксфордському університеті протягом 6 років. Отримавши ступінь бакалавра (1963) та докторський ступінь (1967), викладав у Наффілд-коледжі (Оксфорд).

Наукові праці Ф. «Економічний аналіз ефективності послуг охорони здоров'я» (Economic Analysis for Health Service Efficiency, 1967), «Економіка охорони здоров'я» (Health Care Economics, 1979) та «Лікарняні витрати і медичне страхування» (Hospital Costs and Health Insurance, 1981) заклали підвалини нової галузі науки — економіки охорони здоров'я.

У докторській дисертації Ф. розглянуто методи зниження витрат лікарень у державній системі охорони здоров'я. Акцент на ефективності надання послуг охорони здоров'я суттєво суперечив домінуючій думці того часу: ефективне медичне обслуговування має бути безкоштовним для всіх.

Інші роботи Ф., написані ним в Оксфорді, — це праці в галузі державних фінансів і макроекономіки, що дають підстави вважати його видатним економістом. Він здійснив переворот щодо розуміння функціонування програм соціального страхування, зокрема соціального забезпечення і страхування на випадок безробіття.

У віці 29 років, завдяки своїм науковим досягненням, Ф. обійняв посаду професора економічного факультету Гарвардського університету. В 1977 р. його нагороджено премією Джона Бейтса Кларка, що присуджується економістам віком до 40 років, які здійснили вагомий внесок у розвиток економічної теорії.

Того ж року вчений став президентом Національного бюро економічних досліджень (НБЕД) — провідного аналітичного центру США з економіки, яким керував у 1977–1982, 1984–2008 рр. За винятком дворічного перебування у Вашингтоні у 1980-х рр. на посаді голови Ради економічних консультантів президента США (РЕК) Ф. постійно працював у Кембриджі, розподіляючи свій час між Гарвардом і НБЕД.

Неодноразово Ф. висловлював думки, що суперечили усталеним поглядам. Так, у 1978 р. у доповіді фінансовому комітету сенату США він висловив думку щодо можливостей збільшення доходу від податку на приріст капіталу шляхом зниження ставки цього податку. Ф. пояснив, що співробітники апарату конгресу дотримувалися традиційної точки зору, згідно з якою зміна податку не мала приводити до зміни поведінки інвесторів: при зниженні податку на одну третину податкові доходи теж знизяться на одну третину. Проте насправді такої залежності може й не бути. Сенатори дослухалися до висновків Ф. — ставку податку на приріст капіталу було зменшено в 1978 р., і активна реакція інвесторів не забарилася. На теперішній час процедури, що використовують співробітники казначейства США і об'єднаного податкового комітету, враховують вірогідну реакцію поведінки інвесторів при оцінці наслідків зміни ставки податку на приріст капіталу.

Загальна концепція Ф. — «люди реагують на стимули». При зміні економічної політики, наприклад податків або програм соціального страхування, змінюються стимули, і люди змінюють свою поведінку. Наукові дослідження, які провів Ф. у 70-х — на початку 80-х рр. ХХ століття в галузі податків, відкривали нові ефекти та явища. Він продемонстрував ефект переміщення платників податків в іншу податкову категорію — явище, за якого інфляція, взаємодіючи з податковою системою, «виштовхувала» осіб із середніми доходами в групи осіб, що за рівнем доходів підлягають оподаткуванню за значно вищими ставками. За його розрахунками, за період 1965–1980 рр. гранична податкова ставка для родин із середніми доходами подвоїлася, значно перевищивши 40 %. Ф. показав, що інфляція також викликала різке підвищення ефективних ставок податків

на інвестиційні доходи фізичних осіб. Викладені в 1970-х рр. в оглядових статтях журналу «Уолл Стріт» (Wall Street Journal) та інших видань висновки Ф. сприяли усвідомленню того, що високі податки були «несправедливими, необґрунтованими й непотрібними».

Ф. показав можливі негативні впливи програм соціального страхування на стимули, припустивши, що система соціального забезпечення витіснила приватні заощадження домашніх господарств. У дослідженні, проведеному за дорученням Об'єднаного економічного комітету Конгресу США, Ф. продемонстрував, яким чином програма страхування на випадок безробіття виступала як негативний стимул до праці і, таким чином, підтримувала високий рівень безробіття.

Ф. доводив: «...економісти неправильно оцінювали ступінь, в якому програма страхування на випадок безробіття могла пригнічувати стимули до роботи. Вони говорили мені, що ця програма не може бути значним чинником, оскільки допомога з безробіття складала лише близько 20 % середньої заробітної плати. Проте я заперечував, що необхідно вивчати вплив цієї програми на людей, які стоять перед вибором: влаштуватися на роботу або залишатися безробітними. Наприклад, для тих, хто не був основним годувальником у родині, розмір допомоги з безробіття часто сягав 70 або 80 % від суми, яку вони могли б заробити, сплативши податки. Для таких працівників надання страхування на випадок безробіття могло продовжувати час, який вони залишалися безробітними, що підвищувало рівень безробіття».

Продовжуючи працювати над проблемою негативних стимулів, що породжуються системою соціального забезпечення, Ф. активно пропонував її реформування, зокрема шляхом уключення до цієї системи приватних інвестиційних рахунків.

Аргументи Ф. на користь зниження податку на приріст капіталу й акцент на стимулюванні виробництва для підтримки економічної активності зробили його одним з яскравих представників економічної теорії стимулювання виробництва. Учений підтримував зниження податків, що проводилося урядом Р. Рейгана, не сумнівався в тому, що воно приведе до зростання надходжень, однак уважав надмірним твердження про самоокупність зниження податків.

У книгах «Оподаткування капіталу» (Capital Taxation, Harvard University Press, 1981), «Інфляція, правила оподаткування і формування капіталу» (Inflation, Tax Rules, and Capital Formation, Chicago University Press, 1981), «Методи моделювання поведінки в аналізі податкової політики» (Behavioral Simulation Methods in Tax Policy Analysis, Chicago University Press, 1981), «Вплив оподаткування на накопичення капіталу» (The Effects of Taxation on Capital Accumulation, University of Chicago Press, 1987) і «Податки і формування капіталу» (Taxes and Capital Formation, University of Chicago Press, 1987) зібрано його статті про вплив податків на накопичення капіталу.

Ф. попереджав президента США про необхідність контролю за зростаючим дефіцитом бюджету США під час свого перебування на посаді голови РЕК. У рік виборів його попередження почали викликати роздратування в деяких посадових осіб в адміністрації Р. Рейгана. Тому, коли влітку 1984 р. Ф. залишив пост голови РЕК, засоби масової інформації пояснили його відставку розбіжностями з адміністрацією в питаннях податково-бюджетної політики.

У 1984 р. Ф. повернувся на пост глави НБЕД, де започатковані ним у 1977 р. перетворення починали приносити позитивні результати. Створене в 1920-х рр. НБЕД завжди залучало найкращих економістів. Проте на той час, коли Ф. вперше вступив на пост президента НБЕД, установа була в занепаді. Він відродив її, зібравши разом економістів, які працювали в сфері емпіричних досліджень. У межах програм НБЕД вони могли регулярно спілкуватися два або три рази на рік. Завдяки зусиллям Ф. та інших відомих американських учених НБЕД стала елітною й неуперед-

женою дослідницькою групою чисельністю приблизно 500 економістів, які оприлюднюють значну частину своїх праць у вигляді робочих документів НБЕД. На думку Ф., бюро заохочує вчених до емпіричних досліджень.

При тому, що найбільший інтерес у вченого викликала внутрішня економічна політика США, з роками він став також висококваліфікованим фахівцем у сфері міжнародних відносин. Під час фінансової кризи в Азії в 1997–1998 рр. він гостро критикував діяльність МВФ щодо застосування до країн Азії «старих способів економічної політики, розроблених для інших проблем». Ф. стверджував, що традиційні рецепти МВФ — девальвація і дефляція — не підходили країнам зі значним боргом, що є деномінованим в іноземних валютах. Девальвація автоматично призводила до дефляції, підвищуючи вартість міжнародного боргу; подальша дефляція попиту за допомогою жорсткої грошово-кредитної й податково-бюджетної політики викликала, на його думку, «непотрібні страждання і збиток на ранній стадії кризи». Ф. не схвалював і те, що МВФ наполягав на структурних реформах як умові надання кредитів. Він вважав, що такі реформи не мають вирішального значення для подолання кризи, а політика МВФ ставить під сумнів національний суверенітет.

Загальну увагу привернули також погляди Ф. на перспективи євро, введення якого він охарактеризував як «дорогий засіб досягнення політичного союзу». Виступаючи на святкуванні перших роковин нової валюти на початку 2000 р., він передбачив, що євро негативно вплине на зайнятість та інфляцію в Європі і посилить політичні конфлікти як у самій Європі, так і між нею та США.

Професіоналізм Ф. цінували і цінують у державних колах США. У 2006 р. президент США Дж. Буш уключив його до складу Консультативної ради із зовнішньої розвідки, а у 2009 р. президент США Б. Обама залучив вченого до складу Консультативної ради при президенті з питань економічного відновлення.

Протягом багатьох років Ф. успішно поєднує наукову діяльність з викладацькою в Гарвардському університеті. З його ім'ям пов'язаний курс, що має назву «Ек10». Це вступний курс з економіки тривалістю два семестри, який щороку слухає понад 600 студентів і є одним з найпопулярніших в Гарварді. Це обов'язковий предмет для студентів, які мають намір спеціалізуватися на економіці.

За видатні наукові досягнення Ф. нагороджений медаллю Дж. Б. Кларка (1977); він лауреат премій Дж. Р. Коммонса (1989), А. Сміта (1993) і Б. Хармса (1994).

Література: 1. Блауг, М. Сто великих економістів до Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Економ. шк., 2008.— С. 307–309.

П. М. Леоненко, Н. Ю. Мариненко

**ФЕЛПС
ЕДМУНД С.
(н. 1933)**

*Phelps
Edmund S.*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (2006).

Народився в Іванстоуні (штат Іллінойс, США). Ступінь бакалавра гуманітарних наук отримав у 1955 р. в Амхерст-коледжі, а ступені магістра (1957) і доктора (1959) — в Єльському університеті. Трудову діяльність розпочав як економіст у корпорації «Ранд» (RAND), потім працював рік у Массачусетському технологічному інституті і 3 роки (1963–1966) — в Єльському університеті. Згодом працював у Пенсильванському університеті на посаді професора економіки.

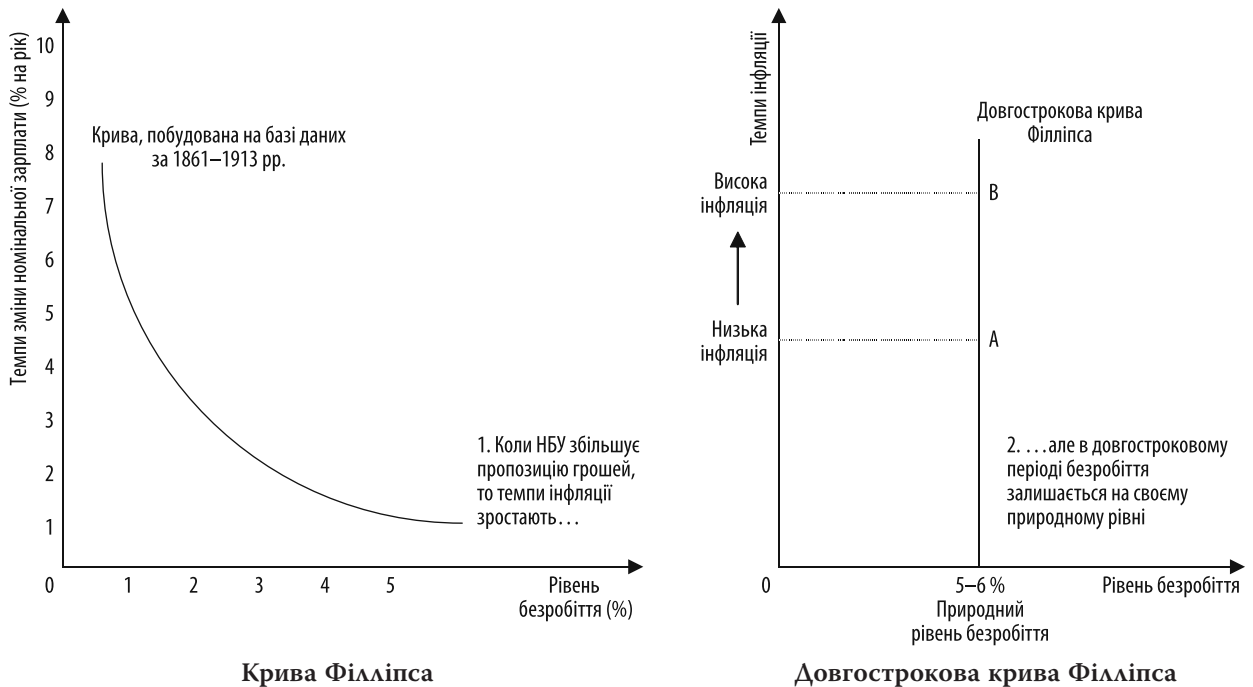
У науково-дослідницькій роботі він проявив особливий інтерес до проблем економічного зростання. Увагу молодого вченого привернув цікавий факт: у деяких теоретичних моделях швидкість економічного зростання наближається до процентної ставки. Розрахунки, зроблені на основі моделі Солоу, показали: що більша норма заощаджень, то вища капіталооснащеність робітника в стані збалансованого зростання і, отже, вище темп збалансованого зростання. Проте таке зростання не є самостійною метою. У моделі важливим було визначення умов оптимального для суспільства економічного зростання. На початку 60-х рр. таке дослідження одночасно і незалежно здійснили кілька економістів (серед них і майбутні лауреати Нобелівської премії Дж. Мід, М. Алле). Проте першим розкрив питання саме Ф. у своїй знаменитій статті «Золоте правило нагромадження: казка для фанатів зростання» (*The Golden Rule of Accumulation: A Fable for Growthmen*, 1961). Йому ж належить і термін «золоте правило нагромадження капіталу», що ввійшов з того часу у широкий вжиток. Учений вирішив питання про бажану величину капіталу суспільства, що знаходиться на траєкторії збалансованого зростання. Достатньо великий обсяг капіталу гарантуватиме високий рівень виробництва, але все більша його частина спрямовуватиметься не на споживання, а на нагромадження — суспільство не зможе насолодитися плодами зростання. За надто малого обсягу капіталу споживати доведеться майже все, що вироблено, але ж вироблено буде зовсім небагато. Десь посередині між цими двома крайностями, очевидно, знаходиться оптимальна для суспільства точка, в якій обсяг споживання суспільства досягає максимуму.

Таким чином, рівнем «золотого правила» визнається рівень капіталооснащеності, що забезпечує найбільший обсяг споживання. На цьому рівні чистий граничний продукт капіталу дорівнює темпу приросту виробництва. Оцінки, зроблені для реальних економік, таких як економіка США, показують, що запаси капіталу є набагато нижчими від рівня «золотого правила». Для досягнення цього рівня необхідно збільшувати інвестиції і, відповідно, знижувати рівень споживання нинішніх поколінь. Вирішення питання про збільшення нагромадження капіталу вимагає співставлення добробуту різних поколінь. Політик, який більше стурбований добробутом нинішніх поколінь, ніж майбутніх, може відмовитися від мети досягнення сталого рівня за «золотим правилом». І навпаки, той, хто однаковою мірою турбується про всі покоління, буде дотримуватися його. Навіть за умови, що нинішнє покоління буде споживати менше, усі майбутні покоління скористаються вигодами вибору, зробленого відповідно до «золотого правила». Оптимальний темп нагромадження капіталу вирішальною мірою залежить від того, як порівнюються інтереси нинішнього і майбутніх поколінь. Біблейське золоте правило гласить, що ми «повинні ставитися до інших так, як хотіли би, щоб ставилися до нас». За умови дотримання цього принципу добробут будь-якого покоління є однаково важливим.

Ухвалення рішень відповідно до «золотого правила» — оптимальна стратегія за такої постановки питання. Використання цього правила на практиці виявилось обмеженим через досить завищені вихідні передбачення, проте воно дало можливість сформулювати висновки щодо реального економічного зростання. Модель Солоу і «золоте правило», хоча й досить прості, але надзвичайно зручні в разі використання аналітичними засобами. За їх допомогою стало можливим досліджувати вплив на економічне зростання різних модифікацій виробничої функції, технічного прогресу, зміни норми заощаджень і оподаткування тощо.

Подальші наукові дослідження Ф. теж стосувалися макроекономічних проблем. Зокрема, на межі 50–60-х рр. ХХ ст. у центрі уваги громадськості і політиків перебували два основних показники стану економіки — темпи інфляції та рівень безробіття. Залежність між інфляцією

й безробіттям активно вивчали також фахівці-економісти. У 1958 р. професор Лондонської школи економіки А. Філіпс надрукував статтю «Залежність між безробіттям і темпом зміни номінальної заробітної плати у Сполученому Королівстві в період 1861–1957 рр.» (The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the Union Kingdom: 1861–1957, 1958), яка згодом зробила його відомим. У ній дослідник довів існування стійкої оберненої залежності між рівнем безробіття й темпом інфляції. Він показав, що в періоди низького рівня безробіття для економіки є характерною висока інфляція, і навпаки (А. Філіпс розраховував темпи інфляції через зростання номінальної заробітної плати, а не підвищення цін, проте в даному випадку ця відмінність не має принципового значення, тому що обидва способи вимірювання інфляції зазвичай дають близькі результати). Через 2 роки після виходу в світ праці А. Філіпса американські професори П. Семюельсон та Р. Солоу надрукували статтю «Аналіз антиінфляційної політики» (Analytical Aspects of Anti-inflation Policy, 1960), у якій підтвердили новацію й повідомили про наявність аналогічної оберненої залежності між інфляцією та безробіттям в економіці США. Виникнення цієї залежності вони пов'язували з тим, що високий сукупний попит, з одного боку, веде до зниження рівня безробіття, а з іншого — до підвищення заробітної плати і цін. Саме ця пара учених дала назву оберненій залежності між інфляцією та безробіттям — крива Філіпса (рисунок).

Використовуючи графічне зображення кривої Філіпса, можна продемонструвати дію інструментів грошово-кредитної та фінансово-бюджетної політики: збільшення пропозиції грошей, державних витрат або зниження податків зсуває криву сукупного попиту вправо і на зображеній кривій переміщає економіку в точку з нижчим безробіттям та вищою інфляцією. А зменшення пропозиції грошей, скорочення державних витрат або підвищення податків зсуває криву су-

купного попиту вліво, і на кривій Філліпса економіка зміщується в точку з нижчою інфляцією та вищим рівнем безробіття. Ця крива відкрила урядовцям множину комбінацій «рівень безробіття — темпи інфляції». Вона швидко стала наріжним каменем аналізу макроекономічної політики. Адаже показники інфляції та безробіття 1960-х у США та інших розвинених країнах з ринковою економікою підтвердили відмічену залежність.

Проте серед окремих фахівців виникали сумніви щодо стабільності в часі зазначеної множини можливих комбінацій «рівень безробіття — темпи інфляції». У 1967 р. Ф. першим спрогнозував нестабільність цієї кривої, а наступного року з подібним прогнозом виступив і М. Фрідмен. Наочні переваги застосування кривої Філліпса, що ґрунтувались на аналізі реальних фактів 1960-х рр., сприяли сміливішим розробкам передбачення обох учених. Заперечення довготривалої взаємодії інфляції та безробіття вони підкріпили двома аргументами. Перший — необхідне врахування існуючих серед суб'єктів господарювання інфляційних очікувань щодо відносних цін, рівня зарплати та цін. Другий — відповідно до постулатів класичної теорії, збільшення пропозиції грошей не впливає на реальні змінні, а лише пропорційно змінює ціни та номінальні доходи. Зокрема зростання кількості грошей не впливає на ті чинники, що визначають рівень безробіття в економіці, — владу профспілок над ринком праці, роль стимулюючої заробітної плати, ефективність пошуків роботи. Ф. і М. Фрідмен прийшли до висновку: немає підстав уважати, що темпи інфляції в довгостроковому періоді пов'язані з рівнем безробіття. Отже, органи, відповідальні за проведення грошово-кредитної політики, мають справу з вертикальною довгостроковою кривою Філліпса (рисунок). Наприклад, якщо темпи зростання грошової маси, що визначаються національним банком, є невеликими, то, відповідно, темпи інфляції є також невисокими й економіка знаходиться в точці А. Якщо ж національний банк швидко збільшує пропозицію грошей, то економіка характеризується високими темпами інфляції і перебуває в точці В. У обох випадках безробіття прагне до свого нормального, так званого природного, рівня.

Ф. незалежно від М. Фрідмена сформулював і першим опублікував гіпотезу природного рівня безробіття. Суть її така. Економіці властивий природний, або рівноважний, рівень зайнятості, при якому очікування індивідів, що зв'язані зі змінами заробітної плати та цін, повністю відповідають реальному рівню цих змін; будь-яка спроба уряду знизити рівень безробіття нижче від цього рівноважного значення з допомогою експансіоністської фіскальної і монетарної політики приводить до появи очікувань, обумовлених підвищенням заробітної плати та цін. Своєю чергою, це проковує поведінку, що підсилює інфляцію, і процес зупиняється тільки тоді, коли безробіття знову досягне природного рівня, але вже за вищого рівня інфляції. Натомість те, що рівень безробіття природний, не означає його бажаність для суспільства. Водночас, він не є постійним. Припустимо, що новоутворена незалежна профспілка використовує свою владу над ринком праці для того, щоб укласти договір про підвищення реальної заробітної плати деяким категоріям працівників на рівні, що є вищим за рівноважний. Проте це приведе до надлишкової пропозиції робочої сили і, відповідно, підвищення природного рівня безробіття. Він «природний» не тому, що він бажаний, а тому, що перебуває поза впливом грошово-кредитної політики. Підвищення обсягу пропозиції грошей жодним чином не вплине на ступінь влади профспілки чи на рівень безробіття. У даному випадку єдиний результат збільшення грошової маси — прискорення темпів інфляції.

З точки зору Ф., гіпотеза природного рівня безробіття зв'язана, передусім, з пошуком роботи, який був причиною основного, хоч у жодному випадку не єдиного компонента безробіття. Кейнсіанська теорія трактує безробіття як вимушений процес і припускає, що безробітні люди

активно шукають нове місце зайнятості. Дж. М. Кейнс, як і його послідовники, визнав, що, окрім вимушеного («циклічного») безробіття існує й «випадкове» безробіття, породжене реальними обставинами конкретних людей. Однак його вважали незначним фактором усієї проблеми, який дає лише 1–2 % загальної чисельності безробітних. Тим часом у 1960-х рр. американський учений А. Алчіян та деякі інші економісти звернули увагу на те, що безробітні люди не завжди погоджуються на першу пропозицію, а шукають престижнішу й високооплачувану роботу і знижують рівень своїх претензій вони лише поступово, в міру продовження періоду безробіття. Більше того, оскільки пошуки роботи вимагають багато часу, люди, щоб знайти щось краще, можуть навіть кинути ту роботу, яку вже мають, і їх пошук буде тим тривалішим, чим вищим є рівень виплат з безробіття. У цьому відношенні видатну роль зіграв знаменитий «Збірник Фелпса» — «Мікроекономічні основи безробіття і теорія інфляції» (Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory, 1970), що опублікований за редакцією Ф. У ньому за аксіому прийнято прагнення домогосподарств до максимізації корисності, а фірм — до максимізації прибутку, проте особливого значення набуло застосування передумови про зв'язок між одержаною інформацією та витратами. На основі цього розроблено модель пошуку роботи. Ф. зі співавторами аналізують висновки з моделі, прагнучи пояснити спостережуване співвідношення тих, хто звільняється за власним бажанням, та тих, хто звільняється за бажанням компаній на американському ринку праці, і явне зростання природного рівня безробіття у 60-х рр. ХХ ст. Прихильники моделі мали певні труднощі в поясненні емпіричних закономірностей ринку праці, і тому деякі співавтори надалі вибрали інші шляхи. Ці дослідження, що інтенсивно розвиваються, спрямовані на те, щоб з'ясувати, чому повільна й поступова адаптація цін і ставок заробітної плати може бути раціональною навіть на ринку з множинністю продавців та покупців.

Упродовж 1978–1979 рр. Ф. викладав у Нью-йоркському університеті, а з 1982 р. перейшов до Колумбійського університету, де читав курс політичної економії. Він продовжує активно займатися науковими дослідженнями. Ученим і практикам запропонував цікавий підхід до проблеми підвищення ефективності економіки від упровадження нових ідей, або те, що сам Ф. називає «динамізмом» капіталістичної системи. Він стверджує, що капіталізм відкриває для ринку всі варіанти. Однак багатьох турбує питання про наслідки динамізму сучасного капіталізму. У ході аналізу Ф. акцентує увагу на вигодах і недоліках динамізму. Формулюючи висновки, він доводить, що економіка, в якій постійно продукуються інновації, як правило, робить значно більше інвестицій — у співробітників, нові офіси, заводські приміщення. Щоправда це може відбуватися за рахунок перекинення ресурсів із сектору споживчих товарів, але й можливе також шляхом набору нових співробітників. Крім того, на його думку, такий підхід застосовується для того, щоб зменшити кількість звільнень і скоротити рівень природного безробіття. Таким чином, динамізм забезпечує процвітання економіки з максимальною продуктивністю і можливостями для самореалізації.

Професор Ф. — автор кількох підручників, зокрема, «Економічна справедливість» (Economic Justice, 1973), «Альтруїзм, мораль і економічна теорія» (Altruism, Morality and Economic Theory, 1975), «Уведення в політичну економію» (Political Economy: An Introductory Text, 1985), а також монографій «Боротьба з інфляцією і теорія безробіття: застосування аналізу затрати-вигоди у плануванні грошової політики» (у співавторстві, Inflation Policy and Unemployment Theory: A Cost Benefic Approach to Monetary Planning, 1972), «Дослідження з макроекономічної теорії» (Studies in Macroeconomic Theory, 1979, 1980), «Спад у Європі: реконструкція відкритої теорії» (у співавторстві, The Slump in Europe: Open Theory Reconstructed, Basic Blackwell, 1988), «Сім

шкіл у макроекономічній думці» (Seven Schools of Macroeconomic Thought, 1990) та багатьох наукових статей.

Ф. запрошували консультантом до таких авторитетних інституцій, як Сенат США (із соціального забезпечення, 1974), науково-дослідний департамент Міжнародного валютного фонду (1983), Організація економічного співробітництва і розвитку (1999). У 1983–1984 рр. Ф. був президентом Міжнародного атлантичного економічного товариства. Він є членом Національної академії наук США (1982), Міжнародного економетричного товариства (1966) та Американської академії мистецтв і науки (1980), Почесним професором Ренмінського університету, Почесним доктором Мангеймського, Римського, Лісабонського, Паризького, Ісландського університетів, Почесним членом Американської економічної асоціації. За версією М. Блауга внесений до списку «ста визначних економістів після Кейнса».

Література: 1. Блауг, М. Сто великих економістів до Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Эконом. шк., 2008.— 704 с.

М. В. Довбенко

ФОГЕЛЬ
РОБЕРТ ВІЛЬЯМ
(н. 1926)

Fogel
Robert William

— видатний американський учений, лауреат Нобелівської премії з економіки (1993), один з основоположників нової економічної історії (кліометрики).

Народився в м. Нью-Йорку 1 липня 1926 р. За 4 роки до його народження родина емігрувала з м. Одеси до США. Батьки прагнули, щоб їхні діти отримали ґрунтовну освіту, попри важкі часи і незначні фінансові можливості. Упродовж 1932 — 1944 рр. Ф. навчався в безкоштовних середніх школах Нью-Йорка, де йому прищепили любов до історії й літератури та прагнення до вищого рівня освіти. Юнака приваблювала кар'єра науковця. Вищу освіту отримав у Корнелльському (бакалавр у 1948 р.) і Колумбійському (магістр гуманітарних наук у 1960 р.) університетах. У Колумбійському університеті проявив себе як наполегливий, оригінально мислячий студент. Найбільший вплив на його світогляд справили Дж. Стіглер (майбутній нобелівський лауреат), який викладав мікроекономіку, та К. Гудріч, під чийм керівництвом Ф. готував свою магістерську дисертацію.

У 1963 р. Ф. захистив докторську дисертацію (ступінь доктора філософії) в Університеті Гопкінса (штат Меріленд). Викладацьку діяльність почав у цьому ж університеті в 1958 р., але у 1959 р. перейшов до Університету Рочестера. З 1964 р. працював у Чиказькому університеті, де через рік став професором економічної історії. За сумісництвом з 1968 р. обіймав посаду професора в Університеті Рочестера. У 1975 р. залишив обидві посади, щоб стати професором Гарвардського університету.

У 1981 р. керівництво Чиказького університету запропонувало Ф. змінити місце роботи й узятися за організацію Центру економіки народонаселення при університеті. Створений Ф. науково-дослідницький центр зосередив свою діяльність на вивченні взаємодії економічних, демографічних і біологічних процесів життєциклів та генерацій. У проведених дослідженнях обґрунтовано безпосередній зв'язок між політичною стабільністю й динамікою економічних процесів.

Наукові праці Ф. поєднані не об'єктами, а методами дослідження. Учений є одним з лідерів кліометрики — того напряму історичної науки, який, згідно з образним висловом Ф., народився «від

шлюбу історичної проблематики з передовим статистичним аналізом, до того ж подружжю нареченої була економічна історія, а дружком нареченого був комп'ютер». Термін кліометрика утворено від грецьких слів Κλειώ — ім'я музи історії у давньогрецькій міфології і μέτρηση — вимірювання.

Нобелівську премію з економіки (1993) Ф. присуджено разом з Д. Нортон за оновлення методології економічної історії шляхом використання економічної теорії q кількісних методів для пояснення економічних та інституціональних змін.

Трьома складовими творчості вченого є: аналіз транспортної революції з використанням контрфактичного моделювання; вивчення економічної ефективності американського рабства; дослідження змін біологічних характеристик людини під впливом економічного розвитку.

Вислів «нова економічна історія» Ф. використав для позначення нового наукового напрямку в книзі «Залізничі й американське економічне зростання: нариси з економетричної історії» (*Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History*, 1964). Остаточо термін утвердився в літературі з часу виходу в 1966 р. статті вченого під назвою «Нова економічна історія, її відкриття та методи».

Традиційно економічна історія розглядалася просто як різновид історичних досліджень, що описують господарське життя минулого, і лише в середині ХХ ст. історики вдалися до аналізу тенденцій еволюції господарських систем. Представники нової економічної історії займаються не відтворенням старого, а кількісними оцінками історичних явищ. Прихильники цієї школи прагнуть покласти кінець недооцінці ролі вимірювання і своїм завданням вважають відтворення американської економічної історії на солідній кількісній основі.

Для нової економічної історії характерним є використання таких способів економічного дослідження: статистичних методів дослідження за допомогою ЕОМ; економічної теорії для вивчення економічної історії; побудови та використання гіпотетичних дедуктивних, у тому числі так званих контрфактичних, моделей для пояснення минулого.

У центрі уваги американських дослідників були дві основні, хоча далеко не єдині, теми: економіка рабства на Півдні США та роль залізничного будівництва в розвитку країни останньої третини ХІХ ст.

Представники нового наукового напрямку виходять з того, що минуле залишило про себе значно більше інформації, ніж може здатися історичному, який використовує лише традиційні методи. Адаже крім загальновідомих фактів, що безпосередньо впливають з речових та письмових джерел, сама наявність цих фактів і частота згадувань про них є певною інформацією про минуле.

Масиви інформації, що розглядаються і як традиційні, і як нетрадиційні джерела, містять у собі різні дані, котрі можна обробляти з використанням сучасних статистичних та економетричних методів й отримувати нові змістовні результати. Як вихідні моделі історичного дослідження господарського життя економісти-історики використали моделі, що розроблені економічною теорією. До них належать так звані контрфактичні моделі, за допомогою яких розглядають гіпотетичний альтернативний розвиток економіки, відмінний від реального.

У роботах, присвячених аналізу економіки рабства, розглядалася контрфактична ситуація, за якої в США не відбувалося громадянської війни і не відмінялося рабство, а у випадку із залізницями будувалася модель економіки, в якій залізничі були відсутні. Модель економіки, побудована на основі контрфактичної ситуації, порівнювалася з реальними параметрами американського господарства, і на основі цього співставлення робився висновок про ступінь ефективності відміни рабства чи величезного залізничного будівництва другої половини ХІХ ст.

У своїх дослідженнях Ф. одним з перших починає використовувати контрфактичні гіпотези. З їх допомогою він різко порушив уявлення про роль та умови розвитку залізниць у США. Учений заперечив досить поширену точку зору, згідно з якою залізниці «зробили» Америку. Про це йдеться у статтях «Кількісний підхід до вивчення залізниць в американському економічному зростанні: доповідь про ряд попередніх висновків» (1962) та «Переоцінка в американській економічній історії: обговорення» (1964), а також у книжках «Залізниці й американське економічне зростання» (1964) та «Нове тлумачення американської економічної історії» (у співавторстві із С. Енгерманом, 1971).

Міркування на тему «а що було б, якби...» стало завдяки А. Тойнбі своєрідним різновидом наукового дозвілля, тривалий час залишалися на узбіччі «великої» науки, тобто вважалося, що історію не можна піддати умовному нахилу або умовній формі. Новий прорив у цьому напрямі відбувся завдяки Ф., коли у 1964 р. він опублікував книгу про залізниці що стала скандально знаменитою «Залізниці й американське економічне зростання».

Традиційно вважалося, що саме залізничне будівництво було одним з «локомотивів», абсолютно незамінним для швидкого економічного піднесення США у 1840–1890 рр.: залізниці як найефективніший транспортний засіб сприяли зростанню товарообігу, стимулювали освоєння нових земель і, крім того, давали основний поштовх розвитку промисловості, особливо сталеплавильної. У своїх працях Ф. довів, що все це певною мірою перебільшено. Учений спробував перевірити за допомогою контрфактичної моделі звичні оцінки транспортної революції. У цій моделі він розглянув насамперед вплив залізничного будівництва на транспортні витрати, а також змодельював його вплив на розвиток суміжних галузей (виробництво рейок і шпал, видобуток вугілля тощо).

Отримані результати математичних розрахунків були парадоксальними: значення залізниць при всьому бажанні не можна вважати вирішальним, водні шляхи могли б непогано замінити залізниці як транспортний засіб, а валовий національний продукт США в 1890 р. зменшився б при цьому не більше ніж на 2–5 %; освоєння нових земель також практично не гальмувалося б завдяки розгалуженій системі каналів; більшу частину попиту на продукцію сталеплавильної промисловості забезпечувала б не потреба в нових рейках, а заміна старих, а також інші виробництва, наприклад, з виготовлення цвяхів. Отже, без будівництва залізниць економічний розвиток Америки загальмувався б не більше, ніж на пару років. Обрана американцями технологічна стратегія — залізниці замість диліжансів і пароплавів — виявилася порівняно з альтернативною стратегією ефективнішою, але в набагато меншій мірі, ніж це здавалося раніше. Таким чином, залізниці виявилися зовсім не такими життєво необхідними, як вважалося до цього.

Навколо книги Ф. негайно розгорілася гучна дискусія. Одні критики взагалі відкидали методику контрфактичного моделювання, вказуючи, що в принципі неможливо вірогідно виміряти те, чого не було. Інші, не відкидаючи саму оригінальну ідею, вважали потрібним підкреслити важливість якісних змін, від яких Ф. свідомо абстрагувався. Висловлювалася думка, що головний ефект будівництва залізниць полягав не тільки у здешевленні перевезень, але й у різкому їх прискоренні, уможливленні виробництва нових товарів.

Після дискусії Ф. змінив напрям своїх досліджень, відійшовши від проблем транспортної революції до питань економіки рабства, а також перестав наголошувати на «альтернативній історії».

Приголомшливішими виявилися результати досліджень Д. Норта, Ф. та С. Енгермана про роль та ефективність рабства у південних штатах США напередодні Громадянської війни. Економіка

американського рабства традиційно є однією з найважливіших тем американської історичної науки. Упродовж значного періоду серед істориків-економістів (як американських, так і радянських) панівною була думка, що рабство американського Півдня гальмувало економічний розвиток Сполучених Штатів, будучи неефективною економічною системою. Представники нової економічної історії зруйнували цей стереотип.

Ф. та С. Енгерман свої результати опублікували у книгах «Нове тлумачення американської економічної історії» (1971) та «Час на хресті: економіка американського рабства» (1974).

Автори звинуватили всіх, хто дотримувався ортодоксальної точки зору на проблему рабства, у расизмі й наполягали на значній ефективності рабства. Лише позаекономічна сила, така, як Громадянська війна, могла викликати його відміну.

Коректному порівнянню рабовласницьких і нерабовласницьких господарств перешкоджають розходження в їх ресурсному забезпеченні. Типова рабовласницька плантація мала набагато більше землі, фізичного капіталу й працівників, аніж середня нерабовласницька ферма, а тому безпосередньо порівнювати їхню ефективність не можна. Для оцінки відносної ефективності господарств Ф. і С. Енгерман використовували індекс «повної продуктивності фактора» («total factor productivity»), що вимірював випуск (output) на середню одиницю ресурсу (input) для кожного типу сільськогосподарських підприємств.

Щоб проаналізувати продуктивність факторів виробництва, вони скористалися функцією Кобба — Дугласа $Q = AL^{\alpha L}K^{\alpha K}T^{\alpha T}$, де Q — виробництво, A — технологічний коефіцієнт, L — витрати праці, K — фізичного капіталу (машин тощо), T — землі, а показники αL , αK , αT — пропорція впливу на випуск кожного з факторів відповідно.

Дослідження баз даних за цією методикою привели до несподіваних висновків і засвідчили, що в 1860 р. рабовласницьке сільське господарство Півдня в цілому було на 35 % ефективніше (якщо розглядати випуск при однаковій кількості ресурсів), ніж засноване на вільній праці сільське господарство Півночі, при цьому сільське господарство з використанням рабів на Старому Півдні було на 19 % продуктивнішим, ніж вільно-трудова ферма Півночі, а сільське господарство з використанням рабів на Новому Півдні — навіть на 53 %.

Дослідження засвідчили, що інтенсивна організація господарювання, сприятлива кон'юнктура ринків бавовни робили плантаційні господарства прибутковими, витрати для відтворення рабів виявилися меншими за прибуток від работоргівлі, а ефективність сільськогосподарського виробництва на «відсталому» Півдні була вищою, ніж на «розвиненій» Півночі, і що доходи на особу в південних штатах були не лише на рівні найрозвиненіших країн тих років, але й відрізнялися надзвичайно високими темпами зростання. Таким чином, ефективність рабовласницької системи, по-перше, виявилася набагато вищою, ніж прийнято вважати; по-друге, причинами її краху стали не економічні, а політичні й соціальні фактори.

Запропоноване Ф. доведення економічної ефективності плантаційного рабства викликало в Америці ще більш широкий резонанс, ніж його модель «Америка без залізниць». Адаже в сучасних Сполучених Штатах зберігаються важкі наслідки соціально-расового антагонізму епохи рабства: деякі афроамериканці вимагають репарацій за експлуатацію їхніх предків, білі расисти продовжують вважати чорношкірих неповноцінними людьми, а міжрасові родини (як, до речі, й родина самого Ф.) трапляються не досить часто. Аргументами того, що плантаційне рабство було економічно дуже ефективним, а темношкірі раби при цьому утримувалися в досить пристойних умовах (зокрема, їхнє харчування було помітно краще, ніж у білих бідняків), багатьом

здавалися «політично некоректними», оскільки об'єктивно принижували «страждання» рабів і виправдували білих плантаторів. Критичні оцінки «гри з цифрами» Ф. є свідченням того, що об'єктивний погляд на економіку рабовласницького Півдня багато в чому суперечив теорії класових конфліктів.

Книга «Час на хресті: економіка американського рабства» (Time on the Cross: The Economies of American Negro Slavery, 1974) послужила катализатором для великої кількості подальших кліометричних досліджень з економіки рабства. Зрештою більшість висновків Ф. й С. Енгермана виявилися прийнятими. Учені підвели підсумки цього напряму своїх досліджень у двотомній книзі «Без згоди чи контракту: злет і падіння американського рабства» (Without Consent or Contract: The Rise and Fall of American Slavery, 1991), де сформулювали висновок, що причиною громадянської війни була зовсім не економічна неефективність рабства, а моральне неприйняття волелюбними американцями інституту рабства як системи гноблення. Учені вважають рабство аморальним, хоча не зважаючи на те, що мораль вища за економіку, рабство було прибутковим та ефективним. Висновок не безперечний, але втішний для американської самосвідомості — виявляється, їхні предки, знищуючи рабство, не робили помилки, а свідомо зуміли піднятися над суто матеріальними інтересами.

Проте роботи в галузі кліометрики і сам термін часто піддавалися нападкам, послабленню яких допомагали зміни в економічній науці та вплив таких видатних учених-економістів, як Д. Норт, С. Кузнець та О. Гершенкрон (останні двоє не вважали себе кліометриками). Головним недоліком контрфактичних моделей є їх нездатність охопити і змодельювати всі наслідки контрфактичної ситуації — для цього необхідно передусім створити таку модель, яка би повністю й адекватно відображала реальну економіку, що принципово неможливо. У підсумку обговорення робіт кліометриків стало переважно зводитися до спроб урахування все нових і нових зв'язків, що виникають при контрфактичних ситуаціях.

Дослідження економіки рабства і залізниць були далеко не єдиними темами, що цікавили нових економістів-істориків. У 1960–1970-х рр. опубліковано цілу низку кліометричних досліджень, що внесли суттєві уточнення в уявлення про історію економічного розвитку США і деяких інших країн. Для з'ясування джерел тривалого спаду в економіці та інвестиційних показників Ф. досліджував вплив на них довгострокових зрушень у демографічній структурі населення, різних мікроекономічних факторів, використовуючи комп'ютерну базу й нове програмне забезпечення. Здійснені дослідження виявилися корисними для пояснення природи економічного зростання та спаду.

Загальне уявлення про підсумки розвитку нової економічної історії в 1960-ті рр. дає книга за редакцією Ф. і С. Енгермана «Реінтерпретація американської економічної історії» (The Reinterpretation of American Economic History, 1971).

Проте було б помилково описувати внесок Ф. в економічну історію як просту переінтерпретацію минулого в манері інтриги. Значна частина його досліджень зосереджена на аналізі отриманих даних з історичних архівів, реконструюванні часових рядів для американської економіки з XVIII ст. за такими змінними, як рівні народжуваності та смертності, рівень зайнятості жінок, показники міграції, мобільності й заощаджень.

Учений наголошував, що економічна наука починалася з уявлень про те, що господарське життя в усіх країнах і в будь-яких епохах розвивається, по суті, за однаковими правилами. Не випадково на Заході й у наші дні під економічною історією розуміють вивчення господарського життя,

головним чином країн західноєвропейської цивілізації за останні два-три сторіччя. Ф. висунув несподівану тезу, що і самі європейці навіть фізіологічно встигли за цей час ґрунтовно змінитися. Він поставив за мету з'ясувати, як змінювалися фізіологічні параметри людини (середній зріст і вага) за останні сторіччя. Ставши у 1981 р. керівником Центру економіки народонаселення при Гарвардському університеті, учений створював і обробляв бази даних про сотні тисяч людей, які жили з XVIII ст. до наших днів.

Теоретичною основою вивчення довгострокових трендів стала теза про те, що дані про зміну росту є найбільш достовірним індикатором зміни життєвого рівня (достовірнішим, ніж індекси заробітної плати). Дослідження Ф. та його колег, зокрема С. Енгермана, засвідчили, що впродовж XIX ст. середній зріст 16-річних хлопчиків у Великобританії збільшився з 55 до 58 дюймів (приблизно з 1,4 до 1,5 м), та існує пряма залежність між збільшенням середнього росту й збільшенням тривалості життя. Ф. навіть запропонував позначити біологічний потенціал людини як працівника поняттям «фізіологічний капітал» (за аналогією з «людським капіталом» Г. Беккера). На його думку, ріст людини є не менш яскравим вираженням прогресу, ніж підвищення матеріального добробуту. Саме цій тематиці була присвячена його нобелівська лекція «Економічне зростання, демографія та фізіологія: вплив довгострокових процесів на розробку та реалізацію економічної політики».

Ф. продовжує працювати професором Вищої школи бізнесу Чиказького університету. В 1998 р. обраний президентом Американської економічної асоціації. Крім цього, він є членом багатьох професійних і громадських організацій, провідним дослідником Національного бюро економічних досліджень США, входить до складу редколегій ряду наукових періодичних видань.

Однією з теоретико-методологічних основ у наукових дослідженнях продовжує залишатися положення про єдність і взаємозв'язок економічної історії та економічної теорії. За словами Ф., «...економістам необхідно враховувати довгострокові динамічні процеси та вивчати для цього історію. З'ясування того, що фактично відбувалося в минулому, вимагає величезних вкладень часу і зусиль. На щастя для теоретиків, цей тягар несуть насамперед історики економіки. Теоретикам потрібен лише час, необхідний для засвоєння відкриттів, здійснених істориками. Поверхневе знайомство з роботою істориків економіки принаймні таке ж небезпечне, як і поверхневе знання теорії».

А. О. Маслов

ФОМІН
ПЕТРО ІВАНОВИЧ
(1873 — р. с. невідомий)

Фомин
Петр Иванович

— видатний український учений-економіст, фінансист, академік Всеукраїнської академії наук (1929).

Народився в 1873 р. у м. Москві. Після закінчення гімназії вступив до Московського університету, а в 1895 р. перевівся в Харківський університет на юридичний факультет.

Після закінчення навчання в 1897 р. тривалий час працював завідувачем статистичного відділу й секретарем Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. З 1912 р. читав лекції як приват-доцент у Харківському університеті й Харківському комерційному інституті, а в 1919 р. обійняв посаду директора цього інституту. З 1920 р. працював у Харківському інституті народного господарства на посаді ректора, а з 1924 р. — декана економічного факультету. Водночас (з 1921) керував науково-дослідною кафедрою світового господарства, беручи участь не тільки в розробленні проблематики світового господарства та місця в ньому України, але й у підготовці наукових кадрів

економістів для республіки. Співпрацював з Н.-Ф. фон Дітмаром — російським громадським і політичним діячем, Головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії в 1906–1917 рр.

У Харківському університеті Ф. читав курс фінансів. У Харківському комерційному інституті працював від моменту його утворення, читав курс економічної географії, організував кабінет економічного вивчення Росії. Під його керівництвом публікувався бюлетень цього кабінету. В 1920-х рр. комерційний інститут був реорганізований в Інститут народного господарства. Ф. читав там курси політичної економії, економіки гірської промисловості, а також курс світового господарства.

Наукові роботи Ф. присвячені проблемам економічної теорії й практики. Серед них багатомна праця з історії гірничої та гірничозаводської промисловості України. У 1925 р. він завершив роботу над першим томом, у якому історія вітчизняної промисловості досліджена до кінця 1870-х рр., коли закінчився період посиленого залізничного будівництва, який змінив промислову структуру Донецького басейну. Робота являла собою історико-економічне дослідження, автор якого цікавився «виключно економічною стороною питання, зупиняючись на тих фактах і явищах, на тих галузях гірської південної промисловості, які мають промислове значення, які набули собі положення на ринку». Перший том праці був представлений як магістерська дисертація. Захист відбувся на публічному засіданні юридичного факультету 13 березня 1916 р., Ф. присудили вчений ступінь магістра політичної економії та статистики. Праця Ф. отримала високу оцінку — не лише як перша фундаментальна робота, що присвячена історико-економічному дослідженню досвіду розвитку гірничої та гірничозаводської промисловості, але і як серйозне теоретичне дослідження.

Вчений суміщав науково-педагогічну діяльність із роботою в управлінні економічною системою України. У 1918–1920 рр. завідував фінансовим відділом Харківського губерньського земства Союзу споживацьких товариств Півдня Росії. Протягом 1920—1928 рр. працював у Раді народного господарства України на посадах завідувача науково-технічним видавництвом, члена комісії по трестуванню, заступника начальника економічного управління, завідувача економічного відділу, начальника економічного управління, а згодом — знову заступником начальника економічного управління. Його численні статті й книги, опубліковані в ці роки, відіграли важливу роль у розвитку економічної науки й становлять безсумнівний інтерес в умовах побудови в Україні ефективної економіки ринкового типу.

Професор Ф. неодноразово виступав з ідеями про необхідність вивчення ринкової кон'юнктури і створення відповідних наукових установ у країні. Наукові дослідження вченого зосереджувалися на розробленні питань створення та функціонування великих фінансово-промислових об'єднань, можливостях і методах економічного планування за допомогою дослідження економічної кон'юнктури. Ф. — один з українських основоположників використання математичних і математико-статистичних методів в економічному аналізі.

На окрему увагу заслуговують дослідження проблем монополізації проведені Ф. — визначним фахівцем у цій галузі. Вченому належать спеціальні дослідження «Про синдикати і трести» («Синдикаты и тесты», 1908), «Про синдикати і трести: предмет і завдання вчення» («О синдикатах и трестах: предмет и задачи учения», 1912) та ін. У них Ф. докладно зупинився на причинах виникнення монополістичних тенденцій, утворення підприємницьких об'єднань, визначив місце синдикатів і трестів у капіталістичній еволюції, а також їх вплив на соціально-економічні структури капіталістичного суспільства. Вчений виділив основну причину та часткові (другорядні) умови, що сприяли процесу монополізації промисловості. Головною причиною утворення

синдикатів і трестів він вважав зміну структури капіталу, зростання основного капіталу порівняно з оборотним. На думку Ф. «що вища фіксована частка капіталу й відсоток фіксованих витрат виробництва, то більше прагнення промисловості до картелювання, як природна реакція проти тих нестерпних наслідків, які приносить „фіксованій” промисловості зміна економічної кон’юнктури та гра стихійних економічних сил у процесі вільної конкуренції». Серед умов, які сприяли утворенню промислових монополій, учений особливо відзначав економічні кризи. Останні із «загостренням конкурентної боротьби, падінням цін, надвиробництвом тощо створюють для підприємців серйозний стимул до самозахисту в формі об’єднань картельного типу». Справедливість цієї тези яскраво підтвердилася на прикладі найбільших українських синдикатів у важкій індустрії — «Продвугілля» та «Продамет», виникнення яких було явно пов’язане з економічною кризою 90-х рр. XIX ст.

Вченому належать пропозиції про створення інституту економічного вивчення Росії (1914), про утворення спеціальної наукової установи, завданням якої було б вивчення та узагальнення закономірностей і тенденцій економічного розвитку (1926), про створення економічного науково-дослідного інституту (1926–1927). Він вів практичну роботу з вивчення економічної кон’юнктури й очолював створені за його ініціативою установи: кабінет економічного вивчення Росії Харківського комерційного інституту, комісію економічних досліджень української промисловості при Вищій раді народного господарства України, кабінет Донецького басейну при науково-дослідницькій кафедрі прикладної економіки. Брав активну участь в економічних дискусіях, публікувався в періодичних виданнях: «Український економіст» («Украинский экономист»), «Планове господарство» («Плановое хозяйство»), «Господарство Донбасу» («Хозяйство Донбасса»). Удостоєний декількох урядових нагород та почесних звань.

Після 1929 р. доля невідома.

Основні наукові праці:

«Про синдикати і трести» («Синдикаты и тесты», 1908).

«Про синдикати і трести: предмет і завдання вчення» («О синдикатах и трестах: предмет и задачи учения», 1912).

С. П. Кучин

ФРАНКО
ІВАН ЯКОВИЧ
(1856–1916)

Франко
Иван Яковлевич

— видатний мислитель, письменник, публіцист і громадський діяч, який залишив нащадкам чималу економіко-теоретичну спадщину, в тому числі низку праць з питань грошового обігу та фінансів, розвитку кредиту й банківської справи. У 50-томному (1976–1986) виданні творів Ф. є два томи економічних праць.

Народився в с. Нагуєвичі Дрогобицького повіту в заможній селянській родині. У 1875 р. після закінчення Дрогобицької гімназії вступив на філософський факультет Львівського університету. Навчання було перерване арештом (1877–1878) за участь у студентському демократичному русі. У 1894 р. Ф. здобув науковий ступінь доктора філософії у Віденському університеті й сподівався почати викладацьку діяльність у Львівському університеті, але йому, як неблагонадійному, відмовили. Займався переважно літературною працею, якийсь час викладав політичну економію в робітничих

гуртках самоосвіти й підготував відповідний підручник із суспільної економії по Міллю, Чернишевському й Марксу. Переклав українською мовою 24-й розділ першого тому «Капіталу» К. Маркса, який мав намір опублікувати як додаток до підручника. На жаль, цей підручник так і не вийшов друком, тому Ф. почав видавати серію брошур і статей, присвячених окремим питанням політичної економії.

У науковому доробку Ф., як і його визначних земляків В. Барвінського, О. Терлецького, В. Навроцького, Ю. Бачинського, чільне місце займають публікації з питань соціально-економічного становища Галичини у складі Австро-Угорської імперії. Письменник-економіст досліджував фіскальну політику уряду, процес становлення банківництва та його суспільне значення, господарські проблеми краю в час активного розвитку грошового господарства. При вивченні питань бюджету, податкової політики, кредиту Ф. цікавила насамперед соціально-економічна функція цих інституцій, їх роль у господарському житті Галичини.

Ф. вперше запровадив і використовував українські економічні терміни. Понятійний апарат був ним, переважно, запозичений з трудової теорії вартості, що видно з ужитку категорій «вартість замінна», «вартість ужиткова» тощо. У поглядах мислителя-економіста існувала струнка й логічна система економічних категорій, що виступала методологічним базисом для аналізу сучасних форм грошей, еволюції грошового обігу, розвитку фінансів. У публікації «Розмова про гроші й скарби», що увійшла до 20-титомного видання праць українського мислителя (1950–1956), він розглянув поняття грошей, їх цінності, функцій та еволюції. У художньо-публіцистичній формі письменник розкрив складні економічні категорії, сутність яких залишалася на той час предметом дискусій у наукових колах. Сутність грошей письменник-економіст пояснює через виконання ними ролі посередника незалежно від того, чи використовуються повноцінні гроші, чи їх замітники, що мають представницьку природу й позбавлені внутрішньої вартості. Сама вартість у Ф. має подвійну природу — враховує витрати праці та корисність речі.

Дотримувався кількісної концепції грошей, стверджував, що паперовий карбованець є позичковим карбованцем, отже, для підвищення його вартості треба, насамперед, зменшити його кількість в обігу. Стан фінансів, вважав учений, виявляється через вартість паперових грошей: якщо курс карбованця падає, то нічого говорити про поліпшення фінансів. Ф. критично оцінював діяльність російських міністрів з урегулювання бюджетного дефіциту за допомогою зовнішніх позик і викривав справжнє призначення цих позик — не на внутрішні видатки країни, а на військові потреби.

Розглядаючи наслідки для краю скасування панщини та індемнізаційні закони в роботі «Галицька індемнізація», учений з'ясував механізм трансформації феодалних повинностей (панщина, податі, що сплачувались панові) у капіталістичні форми, коли уряд бере на себе роль посередника, який забезпечує поміщикам компенсацію через стягнення індемнізаційного боргу. В умовах загальних злиднів і неосвіченості населення, надзвичайно важливою була просвітницька робота серед селян щодо законів і розпоряджень уряду з питань оподаткування та кредиту. Цій проблемі присвячена більшість публікацій Ф. Серед них — стаття «Конверсія індемнізаційного боргу» та замітка «Слівце про конверсію», в яких розкривається дійсна сутність пропонованої конверсії. На основі розрахунків автор довів, що за фразами про піднесення краю, інвестиції і т. п. криються корисливі інтереси шляхти й фінансових магнатів. Адже погашення боргу з відшкодування поміщикам вартості скасованих кріпосних повинностей протягом семи років, як це було запропоновано галичанам, збільшувало суму виплат у декілька разів. Водночас для фінансових інституцій конверсії були найрадикальнішим засобом розміщення своїх капіталів, а утворення синдикатів для фінансування конверсійних позичок — найлегшим способом отримання прибутків.

Аналіз Ф. бюджету мав на меті з'ясувати співвідношення доходів, що приносять українські землі Габсбурзькій монархії, та витрат на них з імперського бюджету. Сума доходів краю була надзвичайно низькою, і це підштовхнуло мислителя до роздумів над питанням податкової спроможності. Вони викладені в роботі «Сила податкова Галичини». Розглядаючи бюджет Галичини на 1883 р., Ф. відзначив, що сума доходів краю складає 9,6 % доходів монархії, тоді як частка населення — 26,9 %, а території — 26,1 %. Подив дослідника викликав той факт, що навіть така досконала податкова машина, яка існувала в Австро-Угорській імперії, не могла видобути з населення більше. Дослідження структури статей доходу бюджету, здійснене Ф., засвідчило, що Галичина платить найнижчий прибутковий податок. Це вказувало на низький рівень доходів населення, що виступають базою обкладання. Порівняно з іншими регіонами монархії, в Галичині промисловість і навіть сільське господарство були відсталими, що і виявлялось у низькій платоспроможності. Проте розрахунки виявили найвищий рівень податкового тиску, який засвідчував не тільки народну бідність, але й жорстокий визиск, пограбування населення через податки. Це підтверджували також доходи від окремих видів діяльності, а також міністерств і відомств, що діяли в Галичині.

Свідченням глибокого наукового розуміння сутності та механізму оподаткування може слугувати відгук Ф. на публікацію С. Щепановського «Злидні Галичини в цифрах». Український мислитель критично оцінює методика визначення тягара оподаткування для різних країн, що передбачає розрахунок суми податків порівняно з кількістю жителів. Такі обчислення не дають, на думку Ф., реальної картини податкового навантаження. Він наполягав на розгляді податків не щодо їх абсолютного розміру, а порівняно з обсягом продукції, виробленої в краї. Обчислення частки податків у загальному доході на особу дійсно характеризує податковий тягар. Ще більш реальним буде визначення податкового тиску, стверджував письменник-економіст, якщо врахувати іпотечні та індемнізаційні борги, втрати, пов'язані з митною політикою, тощо.

Економічні питання у творчості Ф. тісно вплетені у контекст загальних проблем розвитку краю, майбутнього українства. Руйнівна дія фіскалізму, згубна дія влади, доводив мислитель, мала системний характер. Водночас учений указував на політичну пасивність українців, що є наслідком їх економічної залежності, закликав до економічної та суспільної активності. Соціальна структура населення Галичини свідчила про нечисленність середнього класу, на який спирається економічний і національно-культурний розвиток. Недовіра заможних верств до промислової діяльності була обґрунтованою — адже поштовхом до підприємництва є не патріотизм, а бажання прибутку. Причиною відставання й занепаду місцевих підприємств Ф. вважав тягар автономних, крайових, повітових, громадських та інших податків, які настільки важкі, що роблять неможливою конкуренцію з продуктами інших провінцій.

Доказом збереження станового характеру оподаткування в краї була система непрямих податків, які накладалися, насамперед, на предмети споживання простого люду. Ф. твердив про необхідність запровадження особисто-прибуткового податку для встановлення податкової рівності, а також обґрунтовував уведення оподаткування діяльності грошової та товарної бірж, підвищення податків на предмети розкоші тощо. Непрямі податки Ф. досліджував серед обставин, що не дають піднятися галицькому рільництву, а разом з ним — економіці краю в цілому, оскільки вони стосуються кожного жителя, а особливо — бідних землеробів. Галичина забезпечувала понад шосту частину всіх непрямих податків монархії, при цьому на одного мешканця припадало у 2,7 раза більше непрямих податків, ніж прямих.

Дослідивши прибуткову частину бюджету Галичини, місце окремих його компонентів у бюджеті Австро-Угорської імперії, Ф. прийшов до висновку, який полягав у визнанні низької податкової спроможності краю через економічну відсталість, недорозвиненість промисловості. Податкова система стримувала нормальне відтворення, підриваючи основи господарства, тим погіршуючи економічне становище Галичини. Її продуктивні сили виснажувались, а населення убожіло заради наповнення казни. Ф. стверджував, що національне багатство Галичини руйнується союзом єврейських капіталістів з австрійською бюрократією. Інструментом політики, що суперечить інтересам економічного розвитку краю, письменник уважав митні тарифи. Російська імперія наклала високе мито на предмети, виготовлені з місцевої сировини (земний віоск, деревина тощо), не змінивши мита стосовно самих ресурсів. Це сприяло відтоку і природних, і фінансових засобів з краю.

У публікації «Галичина в сьогорічній бюджеті державнім» Ф. аналізував доходи, які отримує уряд з Галичини, та видатки держави на цей край. Новаторство вченого виявилось у тому, що він не обмежився абсолютними цифрами доходів і видатків, а застосував порівняльний аналіз, розрахувавши розміри доходів уряду на одиницю площі та на одного мешканця для різних частин імперії. З'ясувалося, що за абсолютним показником Галичина посідала третє місце в Австро-Угорській імперії, а за відносними, відповідно, щодо простору — дев'яте і щодо населення — передостаннє. Ф. наголошував на необхідності врахування ще деяких поправок. Так, обчислення доходів казни з краю передбачало суму доходів з провінцій і не враховувало майже десяту частину всіх надходжень, що йшли від залізниць та інших неподільних доходів. Письменник-економіст указував на явище перекладання податків: «При всяких податках консумційних (споживчих) податок цілковито оплачує не продуцент, а консумент». На підтвердження своєї думки він наводив приклади таких продуктів, як пиво, цукор тощо, оподаткування яких виробники перекладають на споживачів. Із врахуванням перекладання податків і централізації доходів у столиці, Ф. прийшов до переконання, що сума доходів з краю є значно більшою, ніж офіційно представлена.

Інші питання, відповіді на які шукав Ф., — наскільки Галичина користувалася бюджетними асигнуваннями держави, чи поверталися вилучені кошти в Галичину і в якій формі, чи мала вона якусь користь від перебування в складі австрійської монархії? Порівнявши суму видатків із сумою доходів (офіційно представлених), економіст з'ясував, що лише на 1884 р. держава мала з Галичини більше 13 млн золотих ринських чистого доходу. При тому, цей дохід щорічно зростав. Ф. зауважив також, що витрати держави йдуть, переважно, не на розвиток краю, а на утримання чиновницького апарату, функціонування механізму визиску й упокорення. Будівництво залізниць, яким так вихвалялись урядовці, служить, передовсім, стратегічним інтересам держави, і чи має з того користь, чи більше втрати Галичина — це ще питання. Поза тим, залізничне будівництво оплачується коштом населення, що йде до державної каси.

Про видатки центрального бюджету на місцеві потреби йшлося в публікації «Що коштують наші школи?», яка фактично була продовженням роботи «Сила податкова Галичини». Учений вважав, що серед видатків, які держава здійснює в окремих краях, перше місце повинні займати видатки на школи. Культура і просвіта, стверджував Ф., є основою будь-якого розвитку, крім того, саме вони зміцнюють зв'язки в державі, забезпечують її єдність. Відтак, задля власної безпеки австрійському урядові варто було дбати про національно-культурні інтереси провінцій. Але навіть на освіту достатньо коштів не виділялось. Оцінюючи державний бюджет, учений відмітив, що на школу в Галичині припадає лише 11,4 % видатків, тоді як населення і територія займають четверту частину монархії. Ще гірша ситуація склалася із забезпеченням вищих навчальних за-

кладів. Львівський і Чернівецький університети, Львівська політехніка за матеріальним станом займали останні місця в Австро-Угорщині. Підсумовуючи аналіз бюджетної політики щодо витрат на народні потреби, письменник-економіст прийшов до висновку, що держава була для українського краю мачухою, яка намагалася де тільки можна дати якнайменше з очевидною і не обрхованою шкодою для господарського і культурного розвитку.

Звертався Ф. й до аналізу місцевих фінансів. Зокрема, звіт міністра фінансів за 1882 р. спонукав ученого до його критичного перегляду. Підсумком стала робота «Справоздання міністра фінансів з доходів державних року 1882», у якій учений спростував оптимістичні висновки щодо зростання добробуту населення в Галичині. Тій же проблемі неправдивої урядової статистики, що однобічно подавала дані про крайові доходи, присвячена праця «П'ять літ нашої господарки крайової». Порівнявши доходи й заборгованість краю за 1876–1880 рр., учений виявив, що борги зростають швидше від доходів. Досліджуючи причини цього явища, Ф. вказав на збільшення витрат на утримання бюрократичного апарату. Для прикладу, у 1879 р., який був надзвичайно важким для господарства краю, платня місцевим представникам влади була збільшена у 1,5–2 рази.

Значні витрати на утримання державних чиновників і цісарського двору привернули увагу вченого до проблеми непродуктивних видатків. На той час усвідомлення сутності витрат бюджету та їх призначення в умовах ринкової економіки тільки розпочиналось. Існували крайні погляди: згідно традиційного підходу, всі витрати держави вважались непродуктивними, натомість новий підхід полягав у визнанні необхідності державних послуг для розвитку народного господарства, створення загальних умов господарювання. Новаторство українського вченого виявилось у тому, що він не тільки дав визначення продуктивних і непродуктивних витрат, з'ясував основний критерій їх поділу, але й провів постатейний аналіз витрат бюджету. Розглядаючи співвідношення продуктивних й непродуктивних витрат з доходами, Ф. прийшов до висновку, що зменшення витрат на утримання бюрократичного апарату наполовину могло б вирішити проблему бюджетного дефіциту.

Хоча зацікавленість Ф. питаннями бюджету, фінансів та оподаткування не була професійною, а матеріали й статистична інформація, якими він користувався, були неповними і неточними, все ж ученому вдалося розкрити соціально-економічну природу крайового бюджету поглибивши теоретичний аналіз багатьох фінансових явищ. На основі конкретних розрахунків видатків учений показав зростання фінансових тягарів на населення краю, обґрунтувавши свій песимістичний прогноз щодо посилення заборгованості та, відповідно, залежності від метрополії. Працюючи співробітником різних періодичних видань, Ф. робив економічні огляди з ретельністю та глибиною науковця. Так, у роботі «Крайовий бюджет» він порівнював доходи і видатки, розглядав їх за окремими статтями, оцінюючи кожен складову з позицій інтересів трудових верств населення та їх національно-культурних потреб. Гострій критиці піддано ті статті витрат, що стосувалися соціального забезпечення, освіти тощо. Аналізуючи бюджетні асигнування на видобувну та обробну промисловість, розвиток сільського господарства, учений намагався з'ясувати їх значення для економічного поступу, для майбутнього Галичини. Висновки були невтішними — бюджетні розрахунки доводили злиденне становище краю й експлуататорський характер фінансової політики Австро-Угорщини.

У своїх соціально-економічних спостереженнях Ф. неодноразово звертався до питань становлення, функціонування та наслідків банківської діяльності. На початок творчої діяльності видатного українця припадає створення банків, оскільки в той час грошове господарство активно розвивалось, наступаючи на традиційне, натуральне. Отже, учений мав змогу спостерігати й аналізувати генезу банківництва. Слід відзначити, що розвідки Ф. з питань грошових відносин

та розвитку банківської справи мали глибокий і конкретний характер. Письменник-економіст висвітлював фінансові проблеми не з вузького, партикулярно-галицького, а, скоріше, із західноєвропейського погляду. Провівши дослідження та порівнявши грошові засоби Галичини із засобами інших країн (особливо Італії та Угорщини як держав, капіталістичний економічний розвиток яких тривав відносно віднедавна), Ф. з'ясував, що капітал, нагромаджений на той час у банках, ощадних касах і авансових товариствах Галичини, був у десятки разів меншим і за абсолютним розміром, і в розрахунку на особу. Це свідчило про бідність, що стримувала економічний розвиток краю.

Другою особливістю розвитку кредитно-грошових відносин і, зокрема, банківництва було лихварство. Цій проблемі вчений присвятив низку публікацій, серед яких — дослідження «Лихварство в Галичині». Лихварська практика, за висловом Ф., як грибок кидалась на всі прояви економічного життя і всюди з однаково нищівним результатом. Вона підточувала грошовий кредит, торгівлю товарами, розвиток тваринництва, а також зернове господарство. На думку вченого, Галичина заслуговувала назви класичної країни лихварства, оскільки жоден край Європи не може показати такої великої чисельності професійних лихварів. Серед причин, що гнали селян до лихварів, — урядові й автономні податки, для вчасної сплати яких постійно не вистачало коштів. Здирництво дрібних сільських лихварів, що доводили боржників до екзекуції, не кажучи вже про кабальні умови відробітку й данини натурою, породило виникнення завдаткових кас та банків, які встановлювали значно нижчий процент за кредит.

Усвідомлюючи проблеми селянства, Ф. розглядав процес виникнення і розвитку банків у Галичині саме з точки зору місцевого трудового люду. Роль банку в житті селянства з'ясовується в його статті «Банк крайовий». Задекларовані цілі банку, стверджував Ф., розходяться з його практичними діями. При закладанні банків, зазначав учений, завжди висловлюється багато оптимістичних надій, кредит сприймається як панацея від усіх бід, але із часом виявляється, що до старих тягарів на плечах селянства додався ще й новий, а банк з того має зиск. Забезпечення селян дешевим і доступним кредитом дійсно було нагальною потребою, але, як доводив економіст, банки вели справу в інтересах великих землевласників, а не бідних селян, які лишились після реформи 1848 р. без лісів і пасовиськ. Плата за кредит у 11,5 % річних та іпотечні позики під 4–5 % були для більшості населення недоступними.

Надзвичайно цікавила вченого проблема організації селянського кредиту. Ліцитації селянських господарств, лихварство та безгрішша перешкождали розвитку землеробства в умовах становлення ринку. Вчений зауважив, що перехід до грошового способу економічних відносин супроводжується значними соціально-економічними втратами. Вихід Ф. бачив в організації селянського кредиту на засадах самопомоги і пропонував утілювати ідеї відомого українського економіста В. Барвінського — створювати заклади натурального кредиту (зерном, худобою, господарським зряддям тощо).

Розгляд письменником-економістом діяльності Рустикального і Крилошанського банків, інших кредитних установ виявив їх лихварську сутність та антиукраїнський характер. Адаже стягнення боргів і відсотків з українських селян здійснювалося, переважно, через ліцитацію, здебільшого самі банки і скуповували селянські землі. З аналізу праць Ф., присвячених банкам, видно, що він добре розумів їх значення для розвитку господарства, особливо — капіталістичного. У специфічних умовах Галичини великі землевласники і промисловці прагнули використати банківську справу для зміцнення своїх економічних позицій. Учений намагався розкрити облудність концепції «органічної праці», яку наполегливо впроваджували у свідомість місцевого населення шляхтичі

й австрійські магнати, закликав включатись у банківську діяльність, учитися в поляків, євреїв та інших народів заповзятливості й господарської активності. Ф. прагнув збудити ініціативу в українській громадськості до активної підприємницької діяльності в галузі банківсько-кредитних відносин. Банківську справу вчений розглядав всебічно, слідкував за проникненням банківської діяльності в усі галузі економіки; писав про роль банків у розвитку аграрної економіки, залізниць, кустарного та інших видів промислу, про підтримку банками нових форм господарської діяльності, пристосування їх до фінансування господарського поступу на всіх рівнях. Розуміння історичної перспективи, а саме: зростання значення грошей і кредиту в господарському житті, нової ролі банків, було властивим для економічних поглядів українського вченого.

Ф. критично дослідив фіскальний механізм, економічні й соціальні наслідки діяльності лихварських банків і державних іпотечних позик. Видатний український мислитель започаткував порівняльний аналіз доходів і витрат бюджету в регіональному розрізі, з'ясував структуру та роль у господарському житті краю державних видатків. Економічна програма Ф. спрямована на реалізацію соціальних функцій держави (зокрема, через розвиток державного інвестиційного кредиту) та утвердження податкової системи, що спиралася б на принципи справедливості обкладання та сприяння розвитку господарства.

У працях Ф. знайшли відображення проблеми розвитку товарно-грошових відносин, лихварства, банківської діяльності в умовах формування ринкового господарства. Дослідження вченим податків, порівняльний аналіз доходів і витрат бюджету в регіональному розрізі, характеристика соціально-економічних наслідків фіскальної політики є вагомим внеском в економічну науку. Його роботи становлять неабиякий інтерес з точки зору вивчення історії фінансів і розвитку фінансової теорії. Дослідження українським ученим фінансової проблематики знайшло відображення в публікаціях Д. Вірника, Є. Голубовської, С. Злупка, Л. Корнійчук.

- Література:* 1. Франко, І. Я. Твори. У 20 т. Т.19. Філософські, економічні та історичні статті / Іван Франко, ред. Д. Х. Острянин, Д. Ф. Вірник, Ф. О. Ястребов.— К. : Держлітвидав, 1956.— 802 с.
2. Франко, І. Я. Зібрання творів. У 50 т. Т. 44, кн. 1–2. Економічні праці / Іван Франко, ред. Т. І. Дерев'янкін, А. Л. Перковський.— К. : Наук. думка, 1984–1985.— Кн. 1.— 694 с. ; Кн. 2.— 767 с.

В. В. Небрат

ФРІДМАН
МИХАЙЛО ІССИДОРОВИЧ
(1875–1921)

Фридман
Михаил Исидорович

— російський учений у галузі фінансової науки та політичний діяч У 1917 р. обіймав посаду міністра фінансів.

Народився Ф. 10 серпня 1875 р. в Томську, де навчався в гімназії до сьомого класу. Склавши екстерном іспити на атестат зрілості, він вступив спершу до юридичного факультету Петербурзького університету, а згодом перевівся на однойменний факультет Імператорського Московського університету.

Перші роботи молодого вченого з'явилися на початку 1900-х рр. Вони були присвячені питанням страхування працівників.

У 1901 р. Ф. закінчив Московський університет та отримав диплом 1-го ступеня. Курс політичної економії слухав у члена-кореспондента Петербурзької академії наук А. І. Чупрова (1842–1908), а фінансового права — у академіка І. І. Янжула (1846–1914). З відходом останніх

від активного викладання був учнем професорів А. А. Мануйлова (1861–1929) та І. Х. Озерова (1864–1942).

Після закінчення університету за рішенням юридичного факультету Ф. залишився для підготовки до професорського звання. Тоді професори І. Х. Озеров та А. А. Мануйлов рекомендували його для роботи на кафедрі фінансового права в університеті Томська, посада на якій була вакантна з 1902 р. після смерті професора П. З. Климентова.

У березні 1905 р. Ф. повідомив, що викладати в університеті Томська на запропонованих йому умовах він не вважає за можливе. До цього часу йому вже було запропоновано місце в Петербурзькому політехнічному інституті, де він згодом читав лекції з фінансового права.

У 1905 р. Ф. випустив книгу «Наша фінансова система. Досвід характеристики», у якій спробував проаналізувати систему державних фінансів, що існувала в Росії, й запропонувати шляхи її реформування. Із цієї роботи розпочинаються його серйозні наукові дослідження. Наступного року він публікує статтю «Про фінансовий бойкот» у журналі «Полярна зірка».

У 1908 р. Ф., склавши магістерський іспит, представив на юридичний факультет Московського університету дисертацію «Сучасні непрямі податки на предмети споживання» та був удостоєний ступеня магістра фінансового права. Ця робота видана окремою книгою. Вона вивела автора у провідні фахівці країни в галузі непрямих податків. Того ж року його призначено екстраординарним професором Політехнічного інституту по кафедрі науки про фінанси.

У 1914–1915 рр. виходять дві частини фундаментального дослідження Ф., присвяченого винній монополії. Продовженням досліджень у даному напрямі стає дисертація «Винна монополія», що була публічно захищена на засіданні юридичного факультету Петроградського університету 13 листопада 1916 р.

Служба Ф. в державних органах починається з 1917 р.: 13 березня він призначений на посаду начальника Головного управління неокладних зборів і казенного продажу із залишенням на посаді професора Політехнічного інституту; 27 липня — на посаду міністра фінансів.

Можливість доступу вченого до статистичного матеріалу дала змогу йому написати в 1919 р. працю «Державне господарство і грошовий обіг в Росії».

Після Жовтневої революції Ф. полишає Петроград, але на нетривалий час знову повертається до роботи в університеті. Згодом він знову покидає Петроград, а на засіданні 27 травня 1919 р. декан доповів, що має повідомлення від Ф. про те, що він хоче повернутися до Петрограду в осінньому семестрі й відновити роботу в інституті. Більше відомостей про викладацьку діяльність Ф. в Політехнічному інституті у протоколах засідання економічного відділення немає.

Помер Ф. 21 липня 1921 р. в Москві.

І. О. Лютий, С. В. Бойко

**ФРІДМЕН
МІЛТОН**
(1912–2006)

*Friedman
Milton*

— видатний американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1976).

Народився 31 липня 1912 р. в м. Нью-Йорку в родині бідних євреїв-імігрантів. Його батьки (родом з українських Карпат) на початку століття в пошуках кращого життя переїхали на постійне проживання до США.

Вступаючи в 1928 р. до університету Ратгерса, Ф. планував стати математиком. Паралельно він відвідував університетський курс з економіки і згодом віддав перевагу саме йому. На це вплинули два чинники. Перший — це викладачі, серед яких були майбутні нобелівські лауреати — економісти С. Кузнець і Дж. Стіглер. Заняття з економіки вів А. Бьорнс, який пізніше став президентом Федеральної резервної системи США. Другий чинник — глибока економічна криза 1929–1933 рр., яка шокувала Ф. У 1932 р., коли він закінчував навчання, багато вчених шукали відповідь на запитання про її причини, шляхи виходу з неї. Спроба зрозуміти, як світ попав у цей хаос, підштовхнула юнака стати економістом. Приймавши рішення, він поглиблював свої знання з економічної теорії в Чиказькому університеті. Тут він спілкувався з авторитетними вченими Г. Саймоном, Ф. Найтом, Дж. Вінером, які дотримувалися неокласичних поглядів щодо вирішальної ролі ринкових факторів у економіці Заходу.

У 1938 р. здобув ступінь магістра. Через погане фінансове становище Ф. залишає Чиказький університет і переходить до Колумбійського, де йому надали стипендію. Одним з його наставників став відомий дослідник ділових циклів В. Мітчелл, який прищепив Ф. смак до пізнавально-статистичної роботи. У цьому ж університеті в 1946 р. він захистив докторську дисертацію з економіки. У 1937 р. взяв участь у розробленні наукового проекту Національного бюро економічних досліджень під керівництвом С. Кузнеця. Результатом стала його праця «Доходи від незалежної професійної практики» (*Income From Independent Professional Practices*, 1945). У період Другої світової війни Ф. працював у державній казні США й у відділі військових досліджень Колумбійського університету, після війни — в Університеті штату Міннесота, а потім, з 1948 р., багато років — у Чиказькому університеті, де досліджував проблеми грошей і ціноутворення, а також займався методологічними питаннями суспільних наук.

У 1950 р. Ф. затверджено консультантом комітету з реалізації плану Маршалла, розробленого для відновлення економіки повоєнної Західної Європи. У цей час він працював у Парижі, де і став активним прихильником ідеї плаваючих валютних курсів. Така позиція дала йому можливість прозорливо завбачити, що фіксовані валютні курси, уведені Бреттон-вудською угодою 1944 р., зрештою зазнають провалу, що відбулося на початку 1970-х. У 1968 р. він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора права. Одночасно Ф. працював у Національному бюро економічних досліджень США, був співробітником різних наукових організацій, комісій, рад. У 1967 р. його обрано президентом Американської економічної асоціації. Ф. неодноразово брав участь у розробці економічної програми Республіканської партії США, виступаючи її економічним консультантом.

У 1971–1974 рр. був впливовим радником президента Р. Ніксона з економічних питань. Брав участь у розробленні системи радикальних заходів з економічної стабілізації. Проте мав розбіжності з Р. Ніксоном стосовно питань меж економічного втручання уряду, зокрема про встановлення контролю над рівнями цін і заробітної плати. З 1977 р. його наукова діяльність пов'язана з Гуверівським інститутом революції, війни і миру Стенфордського університету, в якому з 1983 р. він працював старшим науковим співробітником. Був членом редколегій багатьох спеціальних видань з економіки. Шлях до широкого визнання Ф. пройшов дуже швидко. На початку 1950-х рр. він став одним з академічних економістів, який написав кілька праць з питань грошової теорії, а до кінця 1960-х — провідним представником чиказької школи з всесвітнім визнанням поглядів про важливість грошових факторів у процесах інфляції. Він став, як стверджував у 1982 р. Дж. К. Гелбрейт, найвизначнішим проповідником в світі (у 1966–1984 рр. вів

«колонку економіста» в журналі «Ньюсвік» (Newsweek), був ведучим популярної серії телевізійних передач «Свобода вибору».

Ф. відіграв провідну роль у формуванні й утвердженні монетаристської доктрини, яка зародилася в Чиказькому університеті ще у 1950-х рр. В основі нового вчення — саморегулююча ринкова система. Приватне підприємництво, на думку монетаристів, здатне вивести з кризового стану економіку, забезпечити її піднесення й відповідну зайнятість населення. Крім цього, грошам відводиться роль головної та вирішальної пружини всієї ринкової економіки. Монетаристи пропонують підтримувати темп приросту грошової маси на рівні 3–5 % у рік. У іншому випадку, на їхній погляд, порушується механізм приватного підприємництва, настає криза, розгортаються інфляційні процеси. Тому вони зводять вплив держави на економіку лише до підтримання постійних темпів зростання грошової маси. Нове вчення негативно сприйняли в академічних колах. Зокрема, кількісну теорію грошей, на якій базується монетаристська теорія циклу, Г. Мюрдаля назвав «грубою», такою, що виключає багато економічних факторів і тому є «неправильною». А Дж. Хікс зауважив, що проблеми носять тепер не просто грошовий характер і не можуть бути вирішені з допомогою монетаристських методів. Причини негативного сприйняття ідей Ф. полягали в тому, що монетаристи піддали сумніву та критиці основні постулати й висновки економічної теорії Дж. М. Кейнса, який обстоював широкі масштаби й енергійні методи державного втручання в господарські процеси. Ф. і його послідовники, серед яких Р. Кейган, Д. Фенд, Р. Селден, Д. Мейзельман, запропонували діаметрально протилежний погляд на природу сучасного капіталістичного виробництва, дали оптимістичну оцінку можливостям і перспективам розвитку. Цей напрям в економіці став привертати дедалі більшу увагу в міру того, як наприкінці ХХ ст. в обох соціально-економічних системах — капіталістичній і соціалістичній — почали виразно проявлятися безумовні межі централізованого керівництва суспільством, суперечності та небезпека централізму.

У 1976 р. за досягнення в галузі аналізу споживання, історії й теорії грошового обігу та демонстрацію складності наслідків політики стабілізації Ф. присуджена Нобелівська премія. Свою нобелівську лекцію він так і назвав «Інфляція і безробіття. Нові виміри в політиці». Ученому належить 27 книг і майже 350 економічних праць. Основними серед його книг є: «Нариси з позитивної теорії» (1953), «Теорія функції споживання» (1957), «Капіталізм, свобода і демократія» (1962), «Теорія ціни» (1968), «Теоретичні основи аналізу кредитно-грошової системи» (1970), «Вільні вибирати. Особиста точка зору» (1980), «Тиранія статус-кво» (спільно з Р. Фрідмен), «Свобода вибору» (1980) і, звичайно, одна з головних — «Монетарна історія США. 1867–1960» (1963, спільно з А. Шварц, підготовлена для Національного бюро економічних досліджень США). Ключові аспекти досліджень Ф. сформульовані, виходячи з його позиції ринкового фундаменталіста, найяскравішого і послідовного прихильника максимальної економічної свободи. Між свободою підприємництва та свободою суспільства існує внутрішній зв'язок. Ф. був переконаний, що тільки в умовах вільного підприємництва можна досягнути політичної свободи, економічної ефективності й рівності. Економічна свобода, підкреслював учений, є невіддільною від ринкової системи. Проте вона не обмежується межами суто економічних явищ, а являє собою основоположну і водночас гнучку систему, що розвивається і пронизує практично всі сфери суспільних відносин. Ф. не поділяв саму ідею активного державного регулювання. Він ставив всюди на чільне місце так звану чисту конкуренцію, навіть в освіті та інших галузях соціальної сфери. Зокрема багатьом фахівцям добре відомий План ваучерів, обґрунтування запровадження

професійної військової служби (Ф. пишався своїми виступами за відміну загального військового обов'язку в США, від якого Америка відмовилася після війни у В'єтнамі), використання так званого негативного прибуткового податку (виплати з бюджету особам з недостатніми доходами). Задовільної альтернативи нормальному ринковому механізму, на думку вченого, не існує. Однак це не означає, що немає і не може бути підстав для відхилень у цьому механізмі. Ефективність виробництва — не єдина мета, яку ставлять собі люди. Із цілим рядом важливих завдань (наприклад, забезпечення обороноздатності, правопорядку) ринок не може впоратися, а в деяких випадках дія ринкових сил здатна заподіяти шкоди третім особам. Тут втручання держави, вважав учений, є принципово виправданим.

Аналізу проблем грошей, грошового обігу, стратегії і тактики кредитно-грошової політики в сучасних умовах присвячена чи не найзначніша частина праць Ф. Він є прихильником кількісної теорії грошей. Запропонована ним функція попиту на гроші є ключовим моментом його грошової теорії: знаючи параметри цієї функції, можна визначити ступінь впливу змін грошової маси на динаміку цін чи процента. Для обґрунтування пропозицій Ф. щодо залежності між масою грошей в обігу і рядом макроекономічних характеристик, важливу роль відіграв його історико-статистичний аналіз грошового обігу США за столітній період. Висновки вченого такі. По-перше, для стабільності цін особливе значення має неінфляційне зростання грошової маси. По-друге, якщо зміни цін передбачувані й не дуже значні, економічне зростання може здійснюватися як при цінах, що зростають, так і при цінах, що знижуються. По-третє, взаємозв'язки між змінами маси грошей і тими переминами, на які маса грошей впливає, залишались незмінними, незважаючи на різні причини зростання маси грошей. І ще один висновок: основний напрям їх впливу на економіку — від зміни маси грошей до зміни доходу, а не навпаки. Складовою частиною антиінфляційної політики та політики регулювання економічного зростання Ф. назвав індексацію різних доходів і платежів. Він переконаний, що суспільство приречене на інфляцію. Тому потрібно ввести в дію систему, яка відгородила б від інфляції тих, хто найбільш потерпає від неї, особливо бідніші верстви, які є основними її жертвами. Однією з переваг індексації, на його думку, є зменшення прибутків, що приносить інфляція всім, хто знають, як з неї добувати користь, і насамперед урядам.

Дослідження Ф. проблем кредитно-грошової політики не обмежуються лише абстрактними теоретичними судженнями вченого-економіста: його рекомендації мають безпосередній вихід на практику. Одне з підтверджень цього — дорадча (консультативна) діяльність Ф. з економічних питань в уряді чилійського правителя А. Піночета. «Чилійське економічне диво» створила група підготовлених Ф. радників. М. Тетчер у своїх рецептах для оздоровлення економіки Англії також спиралася на теоретичні положення розробок вченого. Улітку 1980 р. Ф. в доповідній записці парламентському комітету Великобританії виклав суть своєї моделі регулювання економіки. І те, що М. Тетчер перебувала на посту лідера держави одинадцять років (найдовше від будь-кого зі своїх попередників у ХХ ст.), зміцнивши її економічне становище, без сумніву є і результатом реалізації моделі Ф. Принцип жорсткого контролю за грошовою масою на ринку, який пропагував Ф., був прийнятий на озброєння Міжнародним валютним фондом. Проте не всі програми вченого діставали підтримку. Зокрема в 1969–1971 рр. Р. Ніксон відстоював проект Плану допомоги сім'ї, запропонований Ф., проте конгрес відхилив цю програму.

Слід зазначити також, що не завжди практичні рекомендації вченого досягали успіху. Монетарні рецепти Ф. вперше випробувані урядом Р. Ніксона в 1969–1970 рр., але через різке по-

гіршення економічного становища вони були відкладені. Пізніше вчений пояснив невдачі своєї програми недостатньою тривалістю її використання, непослідовністю адміністрації. Остаточне розчарування в кейнсіанських концепціях усебічного регулювання після світової економічної кризи 1974–1975 рр. сприяло відродженню інтересу західних політиків та урядовців до монетарних теорій. Ґрунтовне врахування запропонованих Ф. рекомендацій почало давати відповідний ефект. Триумфом теоретичних доробків Ф. стала концепція стабілізації американської економіки і так звана рейганоміка, які сприяли США в подоланні серйозних труднощів, ослабленні інфляції, зміцненні долара. Показово, що кабінет Р. Рейгана, на відміну від багатьох урядів Західної Європи, оголосив не безробіття, а інфляцію «ворогом номер один». Він діяв у дусі концепцій так званої монетаристської наукової контрреволюції, протиставлених парадигмі кейнсіанської революції.

Після кейнсіанства концепції чиказької школи стали ще одним прикладом прямого вторгнення економічної теорії у реальну економіку США. Ф. нагороджений медаллю Дж. Б. Кларка Американської економічної асоціації (1951), залишається Почесним професором Чиказького університету й удостоєний почесних вчених ступенів багатьох університетів США, Японії, Ізраїлю, Гватемали.

Література: 1. Блауг, М. Сто великих економістів до Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Эконом. шк., 2008.— С. 316–321.

М. В. Довбенко

Х

**ХААВЕЛЬМО
ТРЮГВЕ МАГНУС**
(1911–1999)

*Haavelmo
Trygve Magnus*

— відомий норвезький економіст-математик, лауреат Нобелівської премії (1989).

Народився 13 грудня 1911 р. в комуні Скедсмо (Норвегія). Після закінчення в 1933 р. економічного факультету Університету в м. Осло відомий економетрик майбутній лауреат Нобелівської премії з економіки Р. Фріш узяв його асистентом-дослідником у новостворений Інститут економіки (м. Осло). Під час Другої світової війни Х. перебував у США. У квітні 1941 р. в Гарвардському університеті захистив докторську дисертацію, що відразу ж принесла йому визнання. До Норвегії вчений повернувся в 1947 р. на посаду керівника департаменту міністерства фінансів. Через рік став професором економіки Університету Осло, де викладав аж до своєї відставки в 1979 р. і де майже все життя займався науково-дослідницькою роботою.

Х. називали «батьком сучасної економетрики». Проблема цієї науки він присвятив і докторську дисертацію на тему: «Імовірнісний підхід в економетриці», видану згодом окремою книгою, і значну кількість своїх досліджень, зокрема в ранній період творчого пошуку. Лише за 1938–1958 рр. 10 разів виступив на сторінках журналу «Економетрика» (*Econometrica*) із цікавими ідеями в галузі економетрії. Опублікував декілька книжок: від перших «Імовірнісний підхід в економетриці» (1944) та «Вчення про теорію економічної еволюції» (1954) — піонерного дослідження можливих причин слабкого розвитку економіки країн, що розвиваються, порівняно з іншими країнами — до однієї з останніх «Про динаміку глобальної економічної нерівності» (1980). У праці «Імовірнісний підхід в економетриці» він детально розглянув проблему автономності (незалежності) взаємозв'язків у економічних моделях, подав точне визначення цього поняття, яким характеризують сутність конкретного співвідношення.

На думку видатного норвезького економіста Л. Йохансена, концепція автономності відносин має більш суттєве значення для створення та використання математичних моделей економічного планування, ніж для економетрики в цілому. В зазначеній праці Х. також розглянув схожість і відмінності, з одного боку, між концепцією автономності взаємозв'язків, а з іншого — між незмінністю самих явищ і тенденцій, які обстежуються. Учений стверджував, що принциповим завданням економічної теорії є побудова таких співвідношень, які мають можливо максимальний рівень автономності. Отже, завдання економетрії полягає в кількісній оцінці цих співвідношень.

У праці «Дослідження з теорії інвестицій» (1960) Х. описав стандартний для інвестиційної теорії, в якій обсяг інвестицій залежить від оцінки прибутковості з боку інвесторів, тип взаємозв'язків. Значну увагу вчений приділив аналізу проблем природи та ролі капіталу, джерел капіталістичного доходу та ін. Свою модель Х. вибудував на основі визначення капіталу як пев-

ної однорідної самозростальної величини, яку використовував виключно для позначення запасу капіталу, що вимірюється в якихось одиницях.

Щодо самої природи ринку капіталу Х., як і П. Семюельсон, Дж. Хіршлайфер та ін., вважав процент ціною капіталу взагалі — і виробничого, і товарного, і грошового. Натомість прихильники «монетарного» підходу (економісти чиказької школи) розглядають процент як ціну грошового капіталу, оскільки саме в цій формі капітал фігурує на позиковому ринку.

Разом з тим жодна із сучасних теорій не є чисто «реальною» або чисто «монетарною». Всі вони носять еклектичний, суперечливий характер, тяжіючи до одного з двох полюсів. Понад 30 останніх років свого життя Х. працював над теорією капіталовкладень й економічного зростання. У сучасній західній політекономії важливе місце посідають ті теорії інвестицій, що визнають прибуток провідною метою інвесторів. Вони належать до неокласичних, оскільки їх автори і прихильники виходять з того, що підприємець у своїх рішеннях бере до уваги норму прибутку та норму процента й використовує методи маржинального аналізу (тобто аналізу, що ґрунтується на використанні граничних величин).

Водночас навколо цієї групи теорій розгорнулася гостра полеміка. Х. у своїй праці «Дослідження з теорії розвитку» (1968) виступив з критикою такого підходу. В наукових дослідженнях він значну увагу приділяв різним аспектам мультиплікаційного ефекту. Суть його у сфері інвестицій полягає в тому, що певний обсяг інвестицій викликає до життя створення маси товарів і послуг більшої за вартість у порівнянні з вартістю зроблених інвестицій. Погляди вченого на проблему мультиплікаційного ефекту, викладені на сторінках журналу «Економетрика» (*Econometrica*) в 1945–1946 рр., викликали полеміку серед фахівців. У своїй відомій праці «Мультиплікаційні ефекти збалансованого бюджету» (1945) Х. досліджував вплив, який здійснюється на національний дохід одночасно й однаково спрямованою зміною державних надходжень та витрат. Учений довів існування позитивного зв'язку між державним бюджетом і національним доходом. Точніше, що зміна величини бюджету викликає зміну національного доходу в тому ж напрямі. Звідси випливає можливість здійснювати політику збільшення національного доходу, зберігаючи рівновагу бюджету. Однакове збільшення розміру державних витрат та податкових надходжень викликає збільшення в тих же розмірах національного доходу. Цей принцип рівноважного бюджету, як і політика дефіциту, не діє односторонньо. Адже одночасне й рівне збільшення державних витрат та податкових надходжень викликає розширення національного доходу, що відповідне зміні в рівні бюджету. З іншого боку, одночасне й рівне скорочення надходжень та витрат призводить до скорочення національного доходу, що відповідне зміні рівня бюджету. Політика одночасного скорочення надходжень та витрат може застосовуватися і в тих випадках, коли виявляється інфляційний розрив, тобто надлишок сукупного попиту, щоб зменшити попит і таким чином ліквідувати причину інфляції.

Аналіз Х. поклав край широко розповсюдженому на той час упередженню, згідно з яким урівноважений бюджет нібито не породжує жодних інфляційних тенденцій, тоді як політика дефіцитного бюджету відповідальна за їх виникнення. Насправді, якщо економічна система близька до стану повної зайнятості, одночасне й рівне збільшення державних витрат та надходжень викликає зростання сукупного попиту і, відповідно, породжує інфляційне напруження, попри те що бюджет залишається збалансованим.

Фундаментальні праці Х. в галузі економетрії мають світове значення. Визнанням цього є обрання його в 1957 р. президентом Міжнародного економетричного товариства, а також членом

Норвезької й Данської академій наук. Великі успіхи математичної статистики з 1940–1950-х рр. пов'язані з іменем цього вченого. Вони складають одну з основних віх на шляху світового розвитку економічного й соціального прогнозування.

Нобелівський комітет, присуджуючи йому авторитетну премію, послався на внесок лауреата в роз'яснення теоретико-ймовірнісних основ економетрики та аналіз ринкових економічних структур. Фактично вчений нагороджений за свою роботу, проведenu ще на початку 1940-х рр. Представник Шведської Королівської академії наук підкреслив, що дослідження Х. допомогли вирішити проблеми, які постійно виникали перед економістами при оцінці точності прогнозів. Їх часто ставила в безвихідь непередбачуваність рішень, що приймаються нарізно багатьма компаніями та окремими підприємцями. І професор Х. знайшов шлях подолання цих труднощів, запропонувавши ідею статистичного ймовірнісного підходу.

В основі творчих пошуків ученого завжди був основний принцип економетрики: економічна теорія може вважатися життєздатною тільки після перевірки математичними і статистичними моделями. Оцінюючи перспективи розвитку економетрики, учений ще в 1960 р. писав, що в міру розвитку досконаліших методів учені все ближче підходять до усвідомлення одного неприємного факту, а саме: економічні закони важко піддаються точному виміру, і тому залишається примарний світ великих, але значною мірою поверхових або помилкових кореляцій. Можна, звичайно, послатися, як завжди, на погані статистичні дані. Однак, на думку вченого, можна часково знайти пояснення і в іншому, зокрема в недосконалої основної економічної теорії, пасивній позиції багатьох економетриків при виборі ними аксіом і неправильному економічному змісті застосовуваних моделей.

Згодом цю думку він розвинув у своїй Нобелівській лекції «Економетрика й держава загального добробуту» (Econometrics and Welfare State, 7 грудня 1989 р.). Х. відмітив, що економетрика — не чиста теорія, а важливий практичний інструмент. Проте її ефективне застосування пов'язане з переліком труднощів, серед яких найнебезпечнішим він назвав «старого ворога статистиків — феномен хибної кореляції», що заважає взяти достовірну інформацію про економічні взаємовідносини. Х. — Почесний член Американської економічної асоціації.

М. В. Довбенко

ХАЙЄК
ФРІДРІХ АВГУСТ ФОН
(1899–1992)

Hayek
Friedrich August von

— відомий австрійський економіст, лауреат Нобелівської премії (1974).

Народився 8 травня 1899 р. у м. Відні в родині з глибокими академічними традиціями: його батьки та обидва діди були університетськими професорами. З березня 1917 р. почав армійську службу артилерійським офіцером. Наступного року, після закінчення Першої світової війни, вступив на навчання до Віденського університету. Виявляв особливий інтерес до лекцій з юриспруденції, економіки, соціології, психології та філософії. Великий вплив на Х. в той час мали праці Е. Маха (1838–1916), відомого фізика й філософа. У молодості Х. дотримувався соціалістичних ідей. Саме вони спонукали його зробити вивчення економіки своєю професією. Взимку 1919–1920 рр. познайомився з книгою М. Шліка «Загальна теорія знання», яка вплинула на формування в Х. уявлення про природу знання.

У 1921 р. Х. присуджено вчений ступінь доктора права. Тоді ж він почав працювати в Австрійському бюро врегулювання військових претензій, водночас не полишав вивчення теорії політики. Невдовзі, у 1923 р., став доктором економіки. У 1927 р. залишив державну службу і разом з Л. фон Мізесом (1881–1973) заснував Австрійський інститут економічних досліджень ділових циклів (кон'юнктури). Після чотирьох років керівництва ним на запрошення відомого англійського економіста Л. Роббінса (1898–1984) переїхав до м. Лондона. Працював спочатку професором місцевого університету, а потім упродовж 18 років завідувачем кафедри економіки та економічної статистики в Лондонській школі економіки. У Лондонському університеті йому присуджують учений ступінь доктора природничих наук (1941). Життя Х. в Англії насичене плідною науковою роботою. Він був авторитетним лідером (поряд з Л. Мізесом) неоавстрійської школи політичної економії.

У Лондоні став ініціатором однієї з найбільш палких економічних дискусій, що розгорнулася у зв'язку з виходом у світ двох його праць: книги «Ціни та виробництво» (Prices and Productive, 1931) і критичної рецензії на працю Дж. М. Кейнса «Трактат про гроші» (1930). У цю тривалу полеміку були втягнуті практично всі відомі англійські економісти.

За часом вона збіглася з Великою депресією (1929–1933), і тому дискусія переважно велася навколо причин та суті глибокої кризи, що охопила всі індустріальні країни, та шляхів виходу з неї. У полеміці фактично зіткнулися дві економічні школи — австрійська й кейнсіанська. І хоча за визначенням загалу ця дискусія закінчилася на користь кейнсіанців, проте провідний представник австрійської школи Х. своїм трактуванням подій передбачив наступний розвиток економіки, який проявився через 40 років у ході стагфляції 70-х (стагфляція — одночасне падіння виробництва, зростання безробіття та інфляції).

На думку Х., існує рівноважна структура утворення капіталу. В період економічного підйому (наприклад, у 1920-ті рр.) відбувається його примусове збереження, що зумовлене кредитною експансією, а не добровільними заощадженнями. Це веде до збільшення запасів капіталу понад бажані розміри. Таке перенагромодження капіталу призводить до економічної кризи. Щодо масового безробіття, то, на думку Х., воно обумовлюється не сукупним попитом, який не відповідає потребам, як це стверджував Дж. М. Кейнс, а дисбалансом у відносних цінах, що утворилися через непередбачені зміни у пропозиції грошей. Це спричинює розбалансування попиту та пропозиції робочої сили в масштабах усієї економіки. Виступаючи проти урядового регулювання економіки, Х. вважав, що тільки вільний ринковий механізм може повернути її до стану рівноваги. Втручання ж держави приводить до розширення сукупного виробництва тільки в короткотерміновому періоді, а в подальшому вплив цього чинника на відносні ціни лише збільшує безробіття та посилює інфляцію.

У 1930-ті рр. у світ виходять праці «Монетарна теорія і торговий цикл» (1933), «Монетарний націоналізм і міжнародна стабільність» (1937), у яких Х. передбачив багато положень майбутньої монетарної теорії М. Фрідмена, а також книга «Прибутки, процент та інвестиції» (Profits, Interest and Investment, 1939), де він знову виступає противником Дж. М. Кейнса на захист вільного конкурентного ринку. З 1940 до 1943 рр. пише книгу «Шлях до рабства» (Road to Servitude, 1944). Працював над нею в період, коли світ охоплює небачена раніше баталія. Витоки її, на думку Х., у боротьбі ідей усередині того, що ще донедавна було загальноєвропейською цивілізацією. Пишеться книга як попередження про те, що певна інтелектуальна течія, охопивши розуми багатьох провідних західних мислителів, загрожує всій цивілізації, що Англії загрожує небезпека по-

вторити той шлях, який обрала Німеччина. І як нагадування про осторогу окремих мислителів ХІХ ст. твердить, що соціалізм означає рабство. Книга зробила Х. знаменитим, стала класикою, її звеличили як нове священне писання.

У 1947 р. вчений створив і протягом 20 років очолював Товариство Мон-Пелерін, яке об'єднало інтелектуалів проринкової орієнтації. Товариство Мон-Пелерін (Mount Pelerin Society) — міжнародна наукова організація лібералів, метою якої був розвиток і пропаганда ідей вільного ринку. Створення товариства було реакцією на посилення тенденцій до адміністративного контролю економіки після Другої світової війни й організаційно та ідейно протистояло їм. Товариство збиралося в містечку Мон-Пелерін (Швейцарія). Вивчення упродовж багатьох років проблем організації централізованого господарства за соціалізму приводить його до висновку про те, що переконання в неефективності ринкової економіки, в необхідності заміни конкуренції плануванням, яке складає ядро будь-якої соціалістичної доктрини, не підкріплене серйозним аналізом. Воно належить до числа тих тверджень, які запозичаються авторами, доки шляхом простого повторення не перетворюються в установлений факт. Х. упевнений, що таке господарство не здатне ефективно функціонувати для кращого використання потенціалу суспільства та задоволення потреб людей.

Слід зазначити, що вчений особливо важливими для підтримання ринкового порядку вважає два правила — відмову від привласнення чужої власності та виконання добровільно взятих на себе договірних зобов'язань. Лише в тому випадку, коли учасники ведуть себе за обов'язковими і єдиними для всіх правилами, конкурентна гра перестає бути грою з нульовою сумою.

У 1950 р. він переїхав у США і до 1962 р. працював професором соціальних наук та етики Чиказького університету. Прочитаний у ньому курс лекцій приніс ученому світову славу.

Незважаючи на те що ці роки для вченого були періодом плідного наукового пошуку, Х. повертається (1962) в Європу. Спочатку, до 1969 р., він працював професором економічної політики у Фрайбурзькому університеті (Німеччина), а з 1970 — професором-консультантом Зальцбургського університету (Австрія).

Насамкінець, в останні роки життя Х. знову повернувся у Фрайбург.

У 1950–1960-ті рр. західні економісти почали ставитися до Х. з іронічною зневагою як до ретрограда, який безнадійно відстав від часу. Цьому було кілька причин. Зокрема, поразка в дискусії з Дж. М. Кейнсом, нехтування макроекономікою та економетрикою, відстоювання позиції противника державного втручання в роботу ринку. Але в 1974 р. за прорив у роботі з теорії грошей та економічних коливань, за глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних й інституціональних феноменів Х. разом з Г. Мюрдалем присуджена Нобелівська премія. Інтерес до праць вченого відроджується. Стагфляція підтвердила обґрунтованість багатьох його давніх застережень.

Досвід 1970–1980-х рр. показав, що посилення державного втручання має межу, за якою воно перетворюється на реальну загрозу нормальному функціонуванню ринкової системи. І тут ідеї ліберально-ринкової системи Х. прийшлися як ніколи до речі.

Учений не підтримував монетаристської ідеї нейтральності грошей. Головний негативний наслідок інфляції він бачив у розладнаності структури відносних цін. Кожен черговий випуск грошей нерівномірно розподіляється по секторах економіки. У одних секторах ціни реагують зразу, а в інших — підвищуються із запізненням. Ринкова інформація, яка закладена у відносних цінах, виявляється спотвореною, що спричиняє неефективне розміщення ресурсів суспільства. Х. ви-

ступав за різке, але нетривале скорочення пропозиції грошей. Зневірившись у можливості дисциплінувати поведінку урядів, він висунув проект денационалізації грошей, тобто позбавлення держави монопольного права на грошову емісію.

Вчений виступав проти переважаючого в теорії статичного підходу до конкуренції, який зв'язує її з одноманітністю поведінки економічних суб'єктів. Він бачив у конкуренції процес виявлення змін у системі індивідуальних потреб і невідомих раніше способів їх задоволення, а також прорив у майбутнє, контури якого сьогодні тільки слабо позначені. Вважав, що конкуренція є цінною тим, що її результати непередбачувані й у цілому відмінні від тих, які хто-небудь міг запланувати.

У межах кредитно-грошової теорії циклу найбільш важливою та цікавою є ідея Х. про те, що сповільнення темпів економічного зростання при одночасному підвищенні цін може бути наслідком порушень у структурі суспільного виробництва. Ці порушення виражаються в надмірному розширенні виготовлення засобів виробництва на шкоду випуску предметів споживання, іншими словами — є наслідком перенагромодження. Х. у книзі «Грошова теорія та економічний цикл» суттєво розширив рамки кредитно-грошової теорії циклу. Він доповнив її аналізом процесів, що відбуваються на ринку робочої сили, а також показав механізми впливу інфляції на виробництво. Остання обставина суттєво й вигідно відрізняє Х. від багатьох представників західної економічної науки, включаючи злісних противників інфляційної політики стимулювання економіки. Вони виявилися неспроможними теоретично пояснити негативний вплив інфляції на економіку.

Ще одним плідним науковим підходом Х. до вирішення практичної проблеми став розгляд явища стагфляції в контексті порушення структурної рівноваги у виробництві. Визначаючи можливі напрями виходу з подібної ситуації, учений відкидав кейнсіанські рекомендації, здатні, на його думку, відтягнути вирішення питання, лише загнати хворобу вглиб і ускладнити ситуацію. У розпал економічної кризи 1973–1975 рр. Х. виступив з великою статтею про безробіття та інфляцію. У газеті «Нью-Йорк таймс» (від 15 листопада 1974 р.) він писав, що відповідальність за всесвітню інфляцію повністю лежить на більшості економістів, які прийняли вчення Дж. М. Кейнса, і на урядах, які фінансували зростаючу частку своїх витрат випуском грошей у таких розмірах, що відкрили шлях до інфляції.

На думку Х., посилена інфляція дуже швидко призведе до повної дезорганізації господарської діяльності. Він стверджував, що не ринкова економіка (і не капіталістична система) винна в цій проблемі, а помилкова грошова та фінансова політика. Загальна й ґрунтовна позиція вченого — ліквідувати штучний тиск з боку держави, відновити гнучкість відносних цін, дати їм можливість (нехай і з більшими втратами) відновити рівновагу. Лише в окремих випадках Х. допускає незначне втручання в процес структурної перебудови економіки. Виходячи з необхідності не відтягувати, а полегшувати її здійснення, він рекомендує інколи застосовувати традиційні методи макроекономічного регулювання. Учений відомий як один з найбільш послідовних противників розширення системи державного втручання, зокрема планової економіки.

У статті для бюлетеня морганівського банку (січень 1970), Х. заявив, що індикативне планування до цих пір не привело ні до чого, крім зростання безладу й суперечностей. Критикуючи прихильника планування, засновника методу міжгалузевих балансів В. Леонтьєва, він писав, що ані цей, ані інші методи неспроможні визначити перспективну потребу в капіталі, оскільки неможливо передбачити зміни відносних цін на взаємозамінні види сировини, палива та матеріалів. Ця позиція випливає з основних положень соціальної філософії вченого: про абсолютну й найвищу цінність індивідуальної свободи; про спонтанний характер ринкового порядку, його

еволюційну природу; про специфічний характер економічного знання, його неформальності й розсіяності в системі.

Таким чином, ідеальна економіка за Х. передбачає: стабільність цін, гнучкість грошової заробітної плати в бік її зниження; збалансованість державних бюджетів; позбавлення держави монопольного права на друкування грошей; повернення в перспективі до золотого стандарту (як перший крок до цього вчений пропонує всім країнам дозволити на своїй території вільну циркуляцію іноземних валют); зведення до мінімуму ролі держави (зобов'язання урядів підтримувати повну зайнятість за будь-якого рівня заробітної плати призвело, переконаний Х., до інфляції).

У своїх працях він на широкій аналітичній та історичній основі показав зв'язок процесу пригнічення особи з втратою нею економічної самостійності, необхідність відходу до ринку як універсального механізму вільного узгодження інтересів. У 1978 р. вчений стверджував, зокрема, що соціальна справедливість — не більш як порожня формула, а спроби здійснити соціальну справедливість на практиці несумісні із суспільством вільних людей. Своїми теоріями Х. підносить людину як самодостатню цінність, захищаючи її в умовах науково-технічної революції і економічної кризи.

Коло його дослідницьких інтересів надзвичайно широке: економічна теорія, політологія, право, методологія науки, психологія, історія ідей. Багату наукову скарбницю Х. складають його 18 книг, серед яких: «Використання знання у суспільстві» (1945), «Чиста теорія капіталу» (1941), роботи пізнього періоду «Структура сприйняття» (1960), «Контрреволюція науки» (1952), «Конституція свободи» (1960), трилогія «Право, законодавство і свобода» (1973–1979), дві збірки лекцій і статей «Дослідження у філософії, політиці, економіці та історії ідей» (1967–1978), «Фатальна концепція: помилки соціалізму» (1989) та десятки статей. Нобелівська лекція Х. «Виклик знанням», прочитана у грудні 1974 р., включена в його книгу «Безробіття і грошова політика. Уряд як генератор «ділового циклу» (1979). У працях Х. вимальовуються контури послідовної та проїнятої внутрішньою єдністю світоглядної системи. Запропоновані ним ідеї справили серйозний вплив на економічну політику багатьох країн.

Президент США Р. Рейган у виступі 20 березня 1981 р. назвав сім «інтелектуальних лідерів», які переважно вплинули на його погляди. Серед них і Х. зі своєю працею «Інтелектуали й соціалізм» (1949). Він залишається Почесним членом Лондонської школи економіки, Почесним доктором Токійського, Віденського, Зальцбурського університетів.

М. В. Довбенко

ХІКС
ДЖОН РІЧАРД
(1904–1989)

Hicks
John Richard

— відомий англійський економіст, лауреат Нобелівської премії (1972).

Народився 8 квітня 1904 р. в м. Уоріка біля Бірмінгема (Великобританія). З 1917 до 1922 рр. навчався в Кліфтон-коледжі, а потім ще чотири роки — в Бейліол-коледжі, що в Оксфорді. Спочатку спеціалізувався з курсу математики, але згодом його інтереси змістилися в політико-філософську галузь, особливо економіку. Був учнем одного з лідерів фабіанського руху Дж. Коула (1889–1959). З 1926 до 1935 рр. викладав у Лондонській школі економіки.

Перші заняття присвятив проблемам економіки праці, але незабаром переключився на економічну теорію. У цей період багато часу приділяв науковим дослідженням. Зокрема, у 1928–1931 рр.

опублікував у журналі «Економіка» кілька статей, у яких висвітлив умови формування заробітної плати в будівництві, теоретичні концепції, у яких існування прибутку виводиться з невизначеності, що характеризує операції підприємця, та ін.

У 1932 р. Х. присуджено вчений ступінь доктора природничих наук. Саме тоді була опублікована його перша книга «Теорія заробітної плати» (*The Theory of Wages*). У ній учений продемонстрував свій інтерес до загальних теоретичних проблем і насамперед — до теорії вартості. На його думку, теорія визначення заробітної плати в умовах вільного ринку — це окремий випадок загальної теорії вартості. Єдиним фактором, що порушує вільну взаємодію ринкових сил, є діяльність професійних спілок робітників і службовців.

Розроблена Х. модель визначення заробітної плати, в якій ставки оплати визначаються перетином кривої поступок підприємців і кривої опору профспілок, до цього часу широко використовується в західних навчальних посібниках. У книзі застосовано низку аналітичних прийомів, що згодом стали загальноприйнятими в економічній літературі Заходу. Так, розглядаючи зміни в розподілі доходів, Х. пов'язує їх із процесами заміщення між працею та капіталом і висловлює міркування щодо можливості еластичності такого заміщення. Характеристики його еластичності використовуються в теорії виробничих функцій; вони відіграють істотну роль в сучасних теоріях розподілу доходів. Значне поширення дістало визначення вченим нейтральності технічних нововведень.

Працюючи в Лондонській школі економіки, Х. надрукував статтю «Ще раз про теорію вартості» (*A Reconsideration of the Theory of Value*, 1934). У ній учений зробив спробу переглянути попередні формулювання теорії корисності й системно викласти деякі співвідношення між доходом, попитом і цінами, які розглядалися в макроекономічній теорії. На сучасне ставлення до питання про формування купівельної сили грошей великий вплив мала стаття Х. «Пропозиція про спрощення теорії грошей» (1935). Автор констатував, що спроби застосувати принципи граничного аналізу до грошей завершувалися безрезультатно, тому в цій галузі, як і раніше, потрібна «маржинальна революція». Зазначені невдачі він пояснював тим, що корисність грошей автори попередніх праць зв'язували з попитом на товари, які купуються за гроші, а не з попитом на самі касові залишки. Він запропонував застосувати до грошей загальну теорію вибору.

У схемі Х. гроші є одним з рядових елементів набору (чи «портфеля») різних активів, якими оперують особи в процесі своєї господарської діяльності. Будь-які зовнішні порушення економічної ситуації змінюють структуру цього набору, ліквідовують досягнутий раніше «портфельний баланс». Завдяки їм змінюється також попит на різні елементи «портфеля» — цінні папери, товари, касові залишки. Шкала граничних оцінок, що формується в процесі пошуку оптимальних комбінацій, визначає в кінцевому рахунку відносну цінність кожного окремого активу, і в тому числі купівельну силу грошової одиниці.

У 1935 р. Х. перейшов на наукову роботу: 3 роки працював у коледжі Гонвіл енд Кіз в Кембриджі, а упродовж 1938–1946 рр. він уже професор політичної економії Манчестерського університету. Цей період плідний у дослідницькій діяльності вченого. Велику увагу Х. приділяє аналізу економічної теорії Дж. М. Кейнса. До 1936 р., коли вперше опубліковано книгу Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», обидва англійські економісти не були особисто знайомі. Але зазначена праця стала приводом для активної й тривалої полеміки між ними. Уже в червневому номері «Економік джорнел» за 1936 р. вийшла стаття-рецензія Х., яка називалася «Теорія зайнятості пана Кейнса».

У квітні 1937 р. у журналі «Економетрика» (*Econometrica*) він опублікував статтю «Містер Кейнс і „класики”» (*Mr. Keynes and the «Classics»*) про співвідношення нової теорії Кейнса та класичної політичної економії, ставши одним з перших західних теоретиків, який висунув ідею «синтезу» кейнсіанської і неокласичної моделей. Саме в цій статті вперше з'явився термін «неокласичний синтез», який означав об'єднання кейнсіанської та неокласичної теорій в одну теоретичну систему. У цій праці вчений піддав критиці претензії Дж. М. Кейнса на створення загальної моделі економічного зростання. Х. писав, що загальна теорія — це дещо значно більш ортодоксальне, вважаючи, що істина ближча до класичної моделі.

Він також сформулював спрощену схему відтворювального процесу й запропонував розглянути дві криві спільно. Одна з них характеризує рівноважні співвідношення між обсягом сукупного продукту (доходу) і позиковим процентом, що складаються у грошовій сфері, а друга — аналогічні співвідношення, які складаються на ринку капіталу. Перетин цих кривих визначає рівноважні розміри доходу. Така схема нібито «добудовувала» ті логічні зв'язки, що не були розвинуті у Дж. М. Кейнса в явній формі.

Модель Хікса мала великий і тривалий успіх. Виступаючи в 1973 р. на симпозиумі, присвяченому Х., американські економісти К. Бруннер і А. Мелцер указували, що серед численних внесків Х. в економічну теорію жоден не мав більшого впливу, ніж трактування й переформулювання кейнсіанської теорії в статті «Містер Кейнс і „класики”»: пропонується інтерпретація». Схема, вперше запропонована в цій статті, була згодом використана в такій кількості підручників і статей, що перетворилася на стандартний метод викладу макроекономічної теорії.

Дотепер західні автори продовжують звеличувати модель Хікса як класичний зразок чіткого виокремлення головної лінії у складному лабіринті теоретичних міркувань, що вміщені у «Загальній теорії зайнятості, процента та грошей». У 1939 р. була видана головна праця Х., присвячена теорії вартості, — «Вартість і капітал» (*Value and Capital*). Книга вирізнялася широтою й послідовністю теоретичного аналізу. Згодом за нею міцно закріпилася репутація класичної праці. Вона неодноразово перевидавалася у Великобританії, була перекладена на ряд мов, а в 1988 р. надрукована і в СРСР. У 1972 р. Х. присуджена (разом з відомим економістом К. Ерроу) Нобелівська премія за внесок у теорію загальної економічної рівноваги й у теорію добробуту.

Така характеристика, на думку самого Х., відноситься як до книги «Вартість і капітал», так і до інших його праць, створених у 1939–1946 рр., що намітили основні лінії тієї концепції, яку згодом стали називати «новою економікою добробуту». В книзі «Вартість і капітал» уперше після видатного англійського економіста А. Маршалла зроблена спроба системного аналізу основ неокласичної теорії.

До найважливіших заслуг Х. відносять розробку основ сучасної теорії загальної рівноваги. Він вніс деякі особливості в трактування загальної рівноваги, що вирізняють його серед численних послідовників. Вивчаючи систему загальної рівноваги, учений виокремив передусім проблему стійкості економічної структури, яку аналізував. Зміни в системі цін, на його думку, повинні визначатися умовами стабільної рівноваги всієї системи. У книзі «Вартість і капітал» автор показав, що припущення про незмінну граничну корисність грошей (ігнорування ефекту доходу) унеможливає точне визначення справжніх розмірів споживчого надлишку після зміни цін. Поняття «споживчого надлишку» фігурує також у теорії державних фінансів і оподаткування. Так, вивчаючи проблеми податкового обкладання, Х. довів, що непрямі податки (акцизи) за всіх інших рівних умов завдають більше збитків їх реальним платниками, ніж еквівалентна сума прямого прибуткового податку,

оскільки непрямі податки до того ж поглинають частину споживчого надлишку. Внесок Х. в розробку моделей загальної рівноваги полягав у тому, що вчений успішно розвинув неокласичну теорію оптимальної поведінки споживачів і конкуруючих між собою фірм — функції ринкового попиту і пропозиції відповідали вихідним передбаченням про поведінку учасників господарського процесу.

Крім того, Х. започаткував розроблення теорії стійкості конкурентної економіки. Варто відмітити, що працюючи над цією книгою, він глибоко вивчив дослідження засновника української економіко-математичної школи Є. Слуцького. Віддаючи належне нашому землякові, Х. відмітив: український учений є фундатором основного рівня вартості, що показує, як зміна ціни певного товару впливає на попит індивіда щодо іншого товару. Цей вплив Х. назвав ефектом доходу й відповідно ефектом заміщення. Після виходу у світ книги «Вартість і капітал» ім'я Х. стало широко відомим. Тому видана в 1942 р. його нова книга «Суспільний лад: уведення в економічну теорію» (*Social Framework: An Introduction to Economics*) скоро зарекомендувала себе як один з популярних навчальних посібників у англійських й американських університетах. І навіть наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. вона витримала чотири видання.

У роки Другої світової війни Х. у співавторстві зі своєю дружиною У. Хікс (до одруження — У. Вебб) і англійським економістом Л. Ростесом написав книгу «Оподаткування воєнного багатства» (1941), а згодом (знову в співавторстві з У. Хікс) — праці «Критерії витрат місцевих органів влади» (1943) і «Тягар податків, які стягуються у Великобританії місцевими органами влади» (1945). У них розглядаються найгостріші питання функціонування місцевих бюджетів Англії в умовах воєнної економіки.

З 1946 р. Х. працював у Оксфорді, спочатку науковим співробітником Наффілд-коледжу, а з 1952 р. і до виходу у відставку в 1965 р. — професором політичної економії в місцевому університеті. У 50–60-х рр. він разом із дружиною Урсулою поєднував науково-викладацьку діяльність і практичну роботу економіста. У роки Другої світової війни вони працювали радниками англійського уряду з питань податкової політики; ці ж послуги надавали і в зазначений період. Крім того, вони допомагали урядам Нігерії та Ямайки в урегулюванні існуючих там економічних проблем. Саме в цей період Х. знову повертається до центральних, на його думку, питань економічної теорії — до питань теорії вартості та до характеристики природи капіталу. Свої роздуми із цього приводу він виклав у книгах «Розвиток теорії торгового циклу» (*A Contribution to the Theory of the Trade Cycle*, 1950), «Перегляд теорії попиту» (*A Revision of Demand Theory*, 1956), «Капітал та економічне зростання» (*Capital and Growth*, 1965). У виданому в 1969 р. дослідженні «Теорія економічної історії» (*A Theory of Economic History*, 1969) учений застосував свої напрацювання проблем макроекономіки до аналізу економічної дійсності (з ретроспективними ракурсами про стан економіки багатьох країн).

Він звернув особливу увагу на історичну послідовність подій, завдяки яким розповсюдження нової технології приводило до економічного зростання. Вивчаючи економічне зростання, Х. виявив умови, що приводять до стану динамічної рівноваги, за якої можна визначити її максимальний темп. Глибокий аналіз, зокрема проблем неухильного підвищення цін у післявоєнній капіталістичній економіці, він робить у праці «Нариси про світову економіку» (1959). У ній, можливо, найповніше викладено теоретичну концепцію сучасної інфляції. Ця концепція, на думку фахівців, містить низку реалістичних спостережень.

Згодом вона привернула велику увагу вчених. Адаже протягом 1970-х рр. у капіталістичних країнах значно прискорився процес загального підвищення цін. Інфляція, що перетворилася

на проблему «номер один», стала предметом активних теоретичних дискусій. Х. відмічав також тенденцію до одночасного зростання цін і безробіття.

Це нове явище він розкрив у своїй книзі «Економічні перспективи. Нові нариси про гроші та господарське зростання» (1977). Викладаючи теорію грошей, автор приділив багато уваги змінам у механізмі внутрішніх і міжнародних грошових розрахунків, що відбулися протягом 1970-х рр., і особливо впливу цих змін на рух цін.

Найбільш серйозним вкладом Х. в сучасну теорію грошей вважається його праця «Критичні нариси з теорії грошей» (1967). Сумістивши два графіки, що характеризують стан рівноваги на товарному і грошовому ринках, учений отримав їх перетин — знаменитий хрест Хікса, який відображає квінтесенцію «неокласичного синтезу». Хрест Хікса став основою для інтерпретації кейнсіанства як теорії депресивної економіки, поодинокого випадку більш загальної теорії — «неокласичного синтезу», яку можна розвинути на основі поєднання кейнсіанської та неокласичної теорій. У 1947 р. свої погляди з проблем кейнсіанства вчений виклав у книзі «Криза економічної теорії Кейнса».

Особливості економічної ситуації постійно привертають увагу Х. У 1980-х рр. він переглянув характеристики тимчасової рівноваги, описавши їх у книзі «Методи динамічної економіки» (1985). Надрукував також книги «Гроші, процент і заробітна плата» (1982) та «Класики і сучасники» (1983). Узагалі перу вченого належить більше 20 книг і кілька десятків статей, причому в центрі дослідження найчастіше перебувають важливі проблеми політичної економії — теорія вартості, попиту і ціни, заробітної плати, капіталу й прибутку, господарського зростання, промислового циклу, інфляції та ін.

Плідний учений та вмільний популяризатор економічних знань, досвідчений полеміст і активний учасник найбільш значних дискусій, Х. жваво відгукувався на все нове й цінне, що з'являлося в економічній науці. Він належав до найбільш відомих і впливових представників сучасної західної політичної економії. У 1960–1962 рр. був президентом Королівського економічного товариства, а в 1964 р. — отримав дворянське звання. Почесний професор Оксфордського університету, також мав почесні вчені ступені багатьох університетів.

По праву визнаний видатним економістом-теоретиком ХХ ст. Відзначаючи значні здобутки в економічній науці Х. та Я. Тінбергена, Європейська економічна асоціація в 1991 р. заснувала медаль Хікса—Тінбергена, якою кожні 2 роки нагороджуються економісти за видатні праці, опубліковані в журналі асоціації.

М. В. Довбенко

**ХОДСЬКИЙ
ЛЕОНІД ВОЛОДИМИРОВИЧ**
(1854–1919)

*Ходский
Леонид Владимирович*

— відомий російський економіст, фінансист і статистик, був помітною фігурою в науковому й суспільно-політичному житті Росії кінця ХІХ — перших десятиліть ХХ ст. Він також викладав в Петербурзького університеті, Лісовому інституті та кілька років в Психоневрологічному інституті, був автором популярних підручників, що неодноразово перевидавалися, редактором-видавцем журналу та кількох газет, очолював відділення Вільного економічного товариства.

Народився 17 січня 1854 р. в родині провінційного чиновника. Його батько, Володимир Маркович Ходський (1814 р. народження), син протоієрея; до 1846 р. дослужився до колезького

асесора, губернського секретаря. Х. виховувався в Гатчинському Миколаївському сирітському інституті, потім закінчив Гірничий інститут (1872).

У 1876–1877 рр. Х. працював викладачем російської мови та природної історії в училищі повіту у м. Нарві.

У 1879 р. склав іспити за курс юридичного факультету Петербурзького університету та був залишений на рік для підготування до магістерського іспиту, з призначенням йому Демідовської стипендії. У 1880 р. термін продовжили на рік, а у 1881 р. — на третій рік, однак вже без стипендії. Науковим керівником Х. був професор Ю. Е. Янсон, відомий у той час економіст, статистик, який походив з України (народився в Києві та навчався в Київському університеті).

У 1881 р. Х. розпочав педагогічну діяльність у вищих навчальних закладах, а саме — отримав посаду викладача Санкт-Петербурзького комерційного училища, де викладав політичну економію, комерційну географію та історію торгівлі. Роботу в училищі він не залишав, навіть будучи професором в інших вищих навчальних закладах, ставши із часом провідним фахівцем в галузі комерційної освіти. У цій якості він був призначений у 1887 р. членом вченого комітету при департаменті торгівлі та мануфактури Міністерства фінансів.

У 1892–1893 рр. Х. двічі виїздив за кордон у відрядження до Чикаго на Всесвітню промислову виставку для ознайомлення з постановкою комерційної освіти в США.

У 1883 р. отримав ступінь магістра політичної економії за дисертацію «Поземельный кредит та відношення його до селянського землеволодіння», а в 1891 р. за дисертацію «Земля і землероб» — ступінь доктора політичної економії. Дисертації вченого присвячені проблемам села: розширенню селянського землеволодіння, дрібному поземельному кредиту, становищу державних селян, їх оподаткуванню тощо.

Після присудження ступеня доктора політичної економії Х. отримав запрошення від багатьох навчальних закладів. У 1885 р. він був обраний доцентом політичної економії та статистики у Санкт-Петербурзькому лісовому інституті; у 1892 р. став одним із приват-доцентів Санкт-Петербурзького університету, де з 1895 р. обраний екстраординарним професором, а з 1898 р. — ординарним професором фінансового права.

За матеріалами лекційних курсів Х. підготував і видав підручники, що користувалися великою популярністю й витримали по декілька видань: «Основи теорії та техніки статистики» (1896; 1907), «Політична економія у зв'язку з фінансами» (1884; 1887; 1899–1900; 1908), «Основи державного господарства: курс фінансової науки» (1894; 1901; 1907; 1913).

Х. визначав фінансову науку як науку про державне господарство. Тут він не був оригінальним і дотримувався стандартного підходу, що використовувався як західними, так і російськими ученими-фінансистами того періоду. До цієї науки, на думку Х., повинні входити:

- а) виклад теоретичних засад різних видів доходів;
- б) вивчення чинного фінансового законодавства, або у певному сенсі фінансового права;
- в) аналіз та критичне оцінювання фактичного матеріалу, що стосується державного господарства;

г) вироблення раціональних засад для ведення всіх складових державного господарства.

Основними працями Х., які вийшли друком у 80–90-х р. XIX ст. стали: «Переконання земств з питання про розширення селянського землеволодіння» (1880); «Економічні принципи селянської реформи та їх можливий розвиток» (1881); «З питання про здешевлення поземельного кредиту» (1884); «Нарис розвитку поземельних відносин державних селян» (1889); «Про прибутковий по-

даток» (1893); «Соляний податок» (1893); «До питання про сільськогосподарську кризу» (1895); «До питання про відновлення металевого обігу в Росії» (1896).

У 1899 р. Х. отримав попередження про звільнення в разі продовження викладання «у протиурядовому дусі». Це пов'язано з його діяльністю у Вільному економічному товаристві.

Наступного року вже відомий учений почав видавати журнал «Народне господарство» («науково-суспільний журнал без попередньої цензури, присвячений економічним та фінансовим питанням, земському та міському самоврядуванню»). Журнал виходив у 1900–1905 рр. щомісячно, а згодом раз на два місяці, накладом 800 примірників. Видання журналу надало Х. цінного досвіду та сприяло визнанню в наукових колах.

Після успішного редагування журналу, Х. звернувся за дозволом на заснування газети «Наше життя», її перший номер вийшов 6 листопада 1905 р. Поступово навколо неї сформувалася ціла система видань. З березня 1906 р. почався випуск дешевшої та популярнішої газети «Товариш». Після закриття «Нашого життя» у липні 1907 р. «Товариш» став її продовженням. З 1 січня 1909 р. «Товариш» отримав назву «Наше століття».

У листопаді 1905 р. при редакції «Нашого життя» відкрили книжковий магазин, що комплектувався переважно суспільно-політичною літературою, бібліотеку, а також видавництво.

У Великій Радянській енциклопедії та інших джерелах указується, що Х. після подій 1917 р. емігрував, проте це не відповідає дійсності.

Як тільки був виданий циркуляр Міністерства народної освіти, що дозволяв особам, звільненим за політичними мотивами, повернутися до викладацької діяльності, Х. подав відповідне клопотання та відновив права як ординарний професор Петроградського університету. За Х. був закріплений курс фінансового права («Основи фінансової науки»), а з 1919 р. ще й додатковий курс «Паперові гроші та державні фінанси Росії».

У кінці серпня — на початку вересня 1919 р. розпочалися масові арешти серед інтелігенції «прокадетського» напрямку. Ці арешти, за визнанням їх ініціаторів, мали превентивний характер та не ґрунтувалися на конкретних звинуваченнях проти конкретних осіб. Х. був арештований 6 вересня 1919 р. Проте за клопотанням керівництва університету більшість арештованих, у тому числі й Х., були звільнені.

За офіційною версією Х. помер 8 грудня 1919 р.

С. В. Бойко

Ц

**ЦЕХАНОВЕЦЬКИЙ
ГРИГОРІЙ МАТВІЙОВИЧ**
(1833–1898)

*Цехановецький
Григорий Матвеевич*

— відомий український економіст, ординарний професор кафедри політичної економії та статистики Київського і Харківського університетів.

Народився в 1833 р. в м. Ніжині. Виховувався в родині військового. Здобув початкову освіту в Ніжинській гімназії, вступив до київського Імператорського університету св. Володимира в лютому 1851 р. на історично-філологічний факультет. Після успішного закінчення університету в 1855 р. був направлений молодим учителем до Новгород-сіверської гімназії, а в 1856 р. — переведений старшим учителем історії в Ніжинську гімназію.

У 1859 р. після успішного складання іспитів захистив магістерську роботу на тему: «Значення Адама Сміта в історії політико-економічних систем». Глибина й оригінальність викладу вразила членів ради Київського університету, тому молодому магістрові політичної економії та статистики було запропоновано місце адвоката на кафедрі політичної економії та статистики.

Крім того, в 1860–1862 рр. він працював викладачем загальної історії в Київському інституті благородних дівиць, статистики у Київському кадетському корпусі. У 1862 р. молодий учений відправлений коштом університету за кордон з метою матеріалу для докторської дисертації.

У 1863 р. після повернення до університету виконував обов'язки екстраординарного професора на кафедрі з 1866 до 1867 рр. Упродовж 1868–1872 рр. був суддею університетського суду, що свідчить про його високі моральні риси. У 1869 р. успішно захистив докторську дисертацію на тему: «Залізниця й держава. Досвід дослідження про найважливіші предмети економії та політики залізничних колій».

Після отримання ступеня доктора політичної економії затверджений ординарним професором на кафедрі політичної економії та статистики в університеті св. Володимира. У 1871–1872 рр. виконував обов'язки проректора університету. В 1872 р. знову вирушив з науковою ціллю за кордон. Після повернення переведений у харківський Імператорський університет ординарним професором кафедри політичної економії та статистики.

Ц. вів активну громадську діяльність, поєднуючи її з викладацькою. У 1879 р. брав участь у Харківській підкомісії дослідження залізничної справи. У 1881 р. був обраний ректором Харківського університету, цю посаду обіймав до 1884 р. У 1883 р. отримав чин дійсного статського радника. В університеті користувався повагою й мав значний авторитет серед своїх колег і студентів. Він належав до професорів з прогресивними поглядами, намагався викладати політичну економію на основі класичної школи. Це був шанований та сумлінний викладач, під керівництвом якого ряд випускників університету підготували магістерські й докторські дисертації.

Як ректор Харківського університету й професор політичної економії (1873–1898), заохочував студентів критично підходити до свого предмету, в який він уключав також трудову теорію вартості К. Маркса. Із цієї причини власті навіть інкримінували йому протиурядову діяльність. Це був період прискіпливого нагляду офіційних чиновників за станом викладання, зокрема економічних наук. Ц., незважаючи на пильне око цензури, намагався бути принциповим у науці. Саме тому серед його вихованців з'явилися такі яскраві особистості, як М. Туган-Барановський та ін.

Наукова спадщина Ц. складається з кількох праць. Дві його роботи відомі на Заході. Перша — магістерська дисертація «Значення Адама Сміта в історії політико-економічних систем», що здобула свого часу досить велику популярність. Друга публікація — короткий опис політекономії та її розвитку у вигляді популярної журнальної статті.

Ці роботи свідчать, що український економіст високо цінував економічну теорію основоположника ліберальної економіки А. Сміта. На його думку, шотландець систематизував економічну думку попередників і звів економічну науку до чіткої наукової системи. Найважливішим у поглядах А. Сміта дослідник вважав учення про «невидиму руку» і «економічну людину», в основу діяльності якої покладено особистий інтерес, а також про цінність, продуктивність робіт і ренту.

Високий інтелектуальний рівень сприяв не тільки захопленням і високій оцінці вчення А. Сміта, але й виявленню в ній певних недосконалостей. Ц. належав до тих економістів, які сприйняли, але не були в полоні його наукових ідей. Він також критично поставився до того, що французькі економісти вважали головною основою цінності — корисність. У цьому контексті варто зазначити, що вже тоді, тобто в середині ХІХ ст., Ц. намагався примирити надзвичайно популярну трудову теорію вартості А. Сміта з незвичною на той період теорією послуг Ф. Бастія. Це був сміливий намір українського вченого, який, щоправда, тоді не вдалося здійснити.

У докторській дисертації Ц. «Залізниця й держава» широко використані матеріали, зібрані під час наукового стажування в Англії, хоча й присвячена вона розвитку залізничного транспорту в Російській імперії. А втім, сама тема дослідження була оригінальною й актуальною, особливо у зв'язку з розгорнутим широкомасштабним залізничним будівництвом, яке охопило тоді багато країн. Написаний як докторська дисертація, цей матеріал мав стати першою частиною двотомної праці, яку, на жаль, не вдалося завершити. Окрім суто галузевих проблем у даній роботі автор проводить ідею про необхідність утручання держави в діяльність залізниць. Ця думка не мала випадкового характеру. А вже в досліджуваній період робота залізничного транспорту, який перебував у приватній власності, була малоефективною, спостерігалось багато зловживань. Науково обґрунтовані рекомендації Ц. мали на меті покращення діяльності залізничного транспорту, а думка про державне втручання в їх діяльність не була загальноприйнятою в країні й абсолютно розходила з поглядами західних авторитетів, з їхнім прагненням мінімізації державного втручання в економіку.

Самобутність і оригінальність ученого проявилися в тому, що, на відміну від ортодоксальних послідовників історичної школи, які стверджували, що фундамент наукової економіки повинен в основному складатися з результатів та узагальнень, які витікають з історичних монографій, Ц. більше імпонували класичні припущення, проте лише коли вони відповідали досвідові.

На відміну від класиків, український учений відкидав аналіз ізольованих економічних явищ. Так, у згаданій праці 1859 р., він передбачив ідеї молодшої історичної школи про необхідність вивчати кожне явище економіки в його найширших часових та причинних параметрах.

Сучасники Ц. високо оцінювали його викладацьку діяльність і наголошували на його надзвичайних розумових здібностях. Наприклад, професор А. В. Романович-Славатинський так харак-

теризував його: «Це була людина блискучих дарувань і величезної начитаності. Він читав трохи не всіма європейськими мовами... Я мало зустрічав людей, у яких розумові здібності були б так розвинені й функція думки становила б таку правильну організацію роботи мозку».

Якщо систематизувати економічні погляди Ц., то слід відмітити, що він виступав прихильником класичної політичної економії та саме із цих позицій читав курс політичної економії в провідних університетах України. Значну увагу він приділяв висвітленню в лекціях окремих проблем, піднятих у працях К. Маркса. Воно носило академічний, а не пропагандистський характер, проте, незважаючи на це, стало приводом для звинувачень Ц. з боку департаменту поліції. Попечитель учбового округу у відповіді на запит департаменту поліції писав, що в літографованих лекціях професора Ц. за 1880 р. 16 сторінок займає «виклад і критична оцінка вчення К. Маркса про цінність, де ґрунтовно спростовуються головні положення доктрини Маркса».

Така оцінка позиції Ц. щодо економічної теорії К. Маркса має підстави. Варто пригадати, що в період активної наукової діяльності українського вченого в Росії ще не було умов для сприйняття марксизму як цілісного вчення, як учення класового. Саме тому, за висловом В. Воронського, «воно було кастроване. З нього видалили всю його соціологічну частину — його живу душу, залишивши лише економічне вчення, яке розглядалося, оцінювалося й приймалося (або відкидалося) виключно як система політичної економії незалежно від її зв'язку з усім світоглядом автора». Чи означає це, що українські вчені або ще не зрозуміли марксизму, або не сприймали його внаслідок свого класового становища? Насправді вони правильно виокремили в марксизмі трудову теорію вартості як його аналітичне ядро. Прихильники класичного напрямку політичної економії у своїх лекціях висвітлювали економічну теорію К. Маркса як один з новітніх напрямів економічної думки. Зокрема в Харківському університеті це були професори Ц., К. Гаттенбергер, М. Косовський. Проте вони розглядали економічне вчення К. Маркса як продовження і розвиток ідей класичної школи, не погоджуючись з його кінцевими революційними висновками.

Нові погляди на розвиток економіки Ц. викликали неоднозначну дискусію. Зокрема навколо інституту общини, а в науковому середовищі України й Росії точилися суперечки ще й на початку ХХ ст., доки уряд від півстолітнього обговорення проблеми не перейшов до її практичного розв'язання в ході економічних реформ С. Вітте та П. Столипіна. Однак революційні за суттю реформи через історичні обставини — Першу світову війну, а також нерозв'язаність гострих соціальних конфліктів, проблем демократизації суспільства тощо теж не були завершені. Цей сумний досвід становлення ринкової економіки є одним з прикладів негативного впливу на економічний розвиток часового розриву між початком перетворень та здатністю держави до реального здійснення реформ, необхідного їх інституціонального забезпечення, насамперед стосовно розвитку самодіяльності суб'єктів ринку, їх організацій.

Помер Ц. у 1898 р. в м. Харкові.

П. І. Юхименко, В. О. Цибок

ЦИТОВИЧ
МИКОЛА МАРТИНІАНОВИЧ
(1861–1919)

Цитович
Николай Мартинианович

— видатний український учений Ц. постає як економіст-фінансист зі світовим ім'ям, громадський діяч, педагог, фундатор науки про місцеві фінанси. Його дисертації не мають аналогів і в сучас-

ній економічній літературі, оскільки характеризуються глибиною й комплексністю дослідження в царині теорії фінансів, історії економічної та фінансової думки.

Народився 17 квітня 1861 р. у м. Миколаєві в родині службовця, дійсного статського радника. З переїздом родини до Києва пішов навчатися до 1-ї Київської гімназії, після закінчення якої в 1879 р. вступив на юридичний факультет київського Імператорського університету св. Володимира. Під час навчання в університеті, який уже третій термін очолював М. Бунге, Ц. захопився економічними науками. Курси лекцій на юридичному факультеті читали тоді відомі українські вчені-економісти — Д. І. Піхно, А. Я. Антонович, Г. Д. Сидоренко та ін.

Неабиякі здібності науковця проявилися вже в студентські роки. Остання його студентська наукова робота «Кустарна промисловість у Росії» (1882) отримала високу оцінку професорів факультету й була відзначена золотою медаллю. Після закінчення університету в 1883 р. зі ступенем кандидата юридичних наук молодий учений залишився за рекомендацією вченої ради стипендіатом для здобуття професорського звання (1883–1887). Із цього періоду його викладацьке й наукове життя на тривалий час пов'язане з київським Імператорським університетом св. Володимира.

У 1886 р. Ц. успішно склав іспит на ступінь магістра політичної економії та статистики й був зарахований на посаду приват-доцента університету на кафедру політичної економії.

Підсумком навчання в магістратурі став захист у 1889 р. дисертації «Огляд учень про підприємницький прибуток», яка отримала високу оцінку в наукових колах та була надрукована коштом університету. Праця молодого вченого стала найцитованішою його сучасниками, проте, на жаль, залишається невідомою нинішнім поколінням учених-економістів. За оцінкою, що міститься в сучасній українській науковій літературі, у розробленні проблеми підприємницького прибутку вчений був близьким до неокласичного її тлумачення, зокрема, поданого в працях А. Маршалла.

Глибокий аналіз окремих положень дисертації свідчить про те, що вони були піонерними у світовій економічній думці. Навіть у сучасній історії економічної науки незаслужено упущено надбання українського вченого. Праця Ц. вийшла у світ до знаменитої роботи Й. А. Шумпетера «Теорія економічного розвитку» (1911). До неї на Заході ставляться як до піонерної, тоді як праця Ц. взагалі не згадується навіть побіжно найвідомішими західними істориками економічної думки.

З травня 1889 р. до серпня 1891 р. Ц. за кошти університету був відряджений за кордон для наукової роботи. Водночас він мав на меті освоєння викладання політичної економії, статистики й фінансового права в найвідоміших університетах Німеччини, Франції й Бельгії, а також вивчення організації адміністративної статистики в цих країнах. Перебуваючи в Німеччині, у Берлінському університеті, Ц. відвідував лекції представників нової історичної школи А. Вагнера, Г. Шмоллера і В. Майуена.

Предметом наукових досліджень українського вченого в цей період були фінансові відносини та їх організація на місцевому рівні. Результатом дослідження стала дисертація «Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат», рецензував яку відомий український економіст професор М. П. Яснопольський.

За своєю структурою праця є дуже простою та складається з двох частин: перша містить огляд учень про місцеві витрати, друга присвячена оцінці системи місцевих витрат Пруссії. Водночас здійснені ученим теоретичні узагальнення й висловлені думки мають неоціненне значення для світової й вітчизняної фінансової науки.

У першому розділі Ц. критично проаналізував теоретичні здобутки світової фінансової думки. У розвитку теорії місцевих витрат у контексті розвитку теорії місцевих фінансів він умовно виділив три періоди: до 60-х рр. XIX ст., початок і кінець 60-х рр. XIX ст.

Протягом першого періоду вчення про місцеві витрати перебувало в зародковому стані. Місцеві фінанси обговорювалися лише в окремих аспектах і нерідко, як зазначав учений, робилися надто поверхневі висновки. Проте позитивним моментом було напрацювання однозначного підходу до розуміння сутності податків: «Податок... може бути виправданий лише як винагорода за вигоди, які отримує платник від діяльності суспільного союзу, а при розподілі податків слід визначитися лише з розмірами цих вигод, які дістаються окремим платникам». Тобто представники даного напрямку наголошували на відповідності між сплаченими податками та обсягами благ, що мають бути отримані платниками. На жаль, у сучасних економічних системах це положення втратило свій зміст, і не завжди пересічний платник відчуває відповідну користь від оподаткування його доходів.

Другий період, на думку вченого, характеризувався особливою увагою до питання місцевих фінансів і розвитком його в контексті школи німецького фритредерства (англ. free trade — вільна торгівля). Саме ця школа обґрунтувала виключно господарський характер місцевих фінансів, тобто їх метою було визначено «надання різноманітних господарських вигод членам місцевих союзів».

Третій період ознаменувався швидким розвитком системи місцевих витрат і негативним ставленням населення до постійно зростаючого місцевого обкладання, тож у працях науковців увага до місцевих фінансів приверталася частіше. Загалом підходи вчених цього періоду Ц. піддав критиці за їх неправильне розуміння співвідношення та відповідності самоуправління й управління.

Ц. особливо виділяє наукові досягнення А. Вагнера. За наявності окремих критичних зауважень він відзначає, що «це питання у Вагнера розроблено ґрунтовніше, ніж у кого б то не було з попередників». Узагальнюючи погляди й здобутки своїх попередників, автор доходить висновку, що вченню про місцеві фінанси «бракує тих принципових засад, які воно може отримати лише тоді, коли буде поставлене у зв'язок із загальним ученням про розподіл зборів і повинностей, які виникають із задоволення суспільних потреб».

Доречно зауважити, що в полі зору вченого поряд із зарубіжними досягненнями фінансової думки перебували й наукові здобутки російських та українських учених-фінансистів В. Лебедева, Л. Ходського, І. Тарасова, С. Іловайського. Дуже високо Ц. оцінив праці проф. Л. Ходського, зокрема ідею, що основні засади можуть бути однаковими для державного й місцевих господарств. Разом з тим, на його думку, застосування цих засад до місцевих господарств через особливі умови, у які поставлені останні, потребує особливих висновків і міркувань. Найскладнішим для загальної теорії про місцеві витрати є питання в тій частині, яка стосується питання щодо справедливої норми участі держави й місцевих союзів у витратах, що викликані задоволенням суспільних потреб. Жодна з існуючих на той час теорій обкладання, як показав Ц., чіткої відповіді на це питання не давала.

Розвиток учення про місцеві витрати вчений розпочав з визначення платіжної сили місцевих союзів, яка «визначається чисельністю його населення й середньою платіжною спроможністю останнього», водночас зазначаючи про незалежність суми витрат місцевих органів від платіжної сили.

Принцип справедливого розподілу суспільних зборів зводиться до того, «щоб поставити всіх громадян держави в однакові сприятливі умови щодо задоволення суспільних потреб» — вважав учений. Платежі їх мають співвідноситися, з одного боку, з їх засобами, з іншого — з мірою задоволення цих потреб. Місцеві групи населення, пов'язані з тим чи іншим союзом, «за загальним правилом не повинні нести на собі ті надлишки витрат, які обумовлені особливою дорожнечою

задоволення суспільних потреб у даній місцевості порівняно з іншими місцевостями». Із цього загального правила має бути виняток, наголошував Ц., зауважуючи, що «буде цілком справедливо змусити кожного нести ту частку суспільних витрат, яка викликана його свідомою або необережною провиною, неекономним або таким, що не відповідає дійсній потребі, користуванням суспільними установами чи спорудами, його промисловою діяльністю і, зрештою, такими умовами, які, потребуючи незалежно від нього самого особливих витрат для задоволення суспільних потреб, водночас ставлять його в становище сприятливіше порівняно з іншими платниками».

Ц. показав практичні переваги місцевого господарства порівняно з державним. По-перше, існування місцевого фінансового господарства з його особливим колом завдань, які виконуються за рахунок місцевого населення, посилює відповідальність перед платниками податків. У таких умовах можливості «контролю витрат» є значно кращими. По-друге, існування такого господарства спонукає місцеві органи «залучити до участі в суспільних благах дарову робочу силу». Цьому сприяють тісніші стосунки з місцевим населенням і «дух самоуправління», на якому ґрунтується діяльність місцевих господарств. Держава, застосовуючи примус, могла б досягти таких самих результатів, однак це позначилося б на якості послуг. Водночас учений застерігав, що «дарова служба добра тоді, коли вона є досить простою й не віднімає занадто багато часу в осіб, які присвячують себе їй». І тут важливо не допустити безкоштовних посад «заради будь-яких непрямих, не зовсім чистих джерел доходу». Для місцевих союзів, які переважно мають справу з господарською стороною управління, ця загроза є особливо великою.

Щодо джерел доходу в державному й місцевих господарствах, Ц. виділив доходи, які не мають податкового характеру: доходи від нерухомості й різного роду промислових і громадських підприємств, що належать громадським союзам. Наявність цих джерел залежить від конкретних обставин та умов як на рівні країни, так і на рівні місцевого союзу. Залежно від цих обставин місцеві союзи можуть мати переваги перед державою щодо неподаткових доходів або навпаки. Проте виходячи із загальних умов, які визначають доступність неподаткових джерел, переваги мають бути в місцевих союзів.

Місцеві союзи, зазначав Ц., краще за державу можуть пристосовуватися до вимог ринку та мають більші можливості й більше стимулів до скорочення надлишкових витрат. І що складнішою є господарська сторона якого-небудь підприємства, то більше переваг при управлінні ним мають місцеві союзи перед державою. При вилученні доходу з нерухомого майна, за винятком, можливо, лісових угідь, становище місцевих союзів також є вигіднішим, ніж становище держави.

Приватно-господарські доходи й доходи від громадських підприємств, на думку Ц., мають відігравати важливішу роль в місцевому бюджеті, ніж у державному, що зумовлено двома причинами: а) деякі громадські підприємства є притаманними переважно місцевим союзам (особливо комунальні підприємства); б) держава «як підприємець узагалі стоїть дещо нижче місцевих союзів». Стосовно податкових джерел державних та місцевих доходів учений зазначав, що в цьому випадку переваги державного господарства перед місцевим є цілком безперечними. Що ж до прямих податків, то доцільнішим є справляння їх місцевими союзами, оскільки оцінити предмети обкладання вони можуть правильніше, ніж державні органи. Комунальні органи, зазначав він, більше зацікавлені в добросовісному виконанні цього завдання та краще ознайомлені з умовами й обставинами місцевого життя.

Держава може якоюсь мірою скористатися цією властивістю місцевих союзів, залучаючи їх до участі у фінансовому управлінні. Проте жоден зі способів «участі місцевих жителів у фінансо-

вому управлінні держави не може дати останній усіх тих вигод, якими користуються місцеві союзи при розподілі власних податків». Саме тому Ц. зробив висновок, що відносно до прямих податків місцеві союзи поставлені в сприятливіші умови, ніж скарбниця. За рівних інших умов ці податки можуть давати їм, наголошував він, більший дохід, і в межах кожного окремого союзу можуть бути розподілені рівномірніше, ніж у межах цілої держави. Ця ідея не втратила своєї актуальності й нині.

Щодо непрямих податків, то тут держава має повну перевагу. Розкриваючи об'єктивні причини цього, автор дійшов висновку, що «непрямі податки не можуть відігравати в місцевих бюджетах навіть приблизно тієї ролі, яку вони відіграють або можуть відігравати в бюджеті держави». Разом з тим переваги непрямого обкладання перед прямим не є абсолютними. На думку вченого, значення їх ставатиме тим меншим, чим досконалішою буде техніка прямого обкладання, чим рівномірнішим буде розподіл прямих податків, чим більше можна буде покладатися на чесність і неупередженість органів, які проводять оцінку для прямого обкладання, чим більшою буде впевненість платників у тому, що існуючий розмір прямого обкладання дійсно обумовлюється необхідністю й опрацьовується суспільним інтересом, і, нарешті, чим більше розвиватиметься в суспільстві почуття громадського обов'язку. Названі вченим переваги не втратили свого значення й сьогодні, навіть у країнах з найдосконалішою системою прямого обкладання.

Аналізуючи переваги державного господарства, Ц. наголошував, що союз, фінансові засоби якого не мають достатньої стійкості, не може правильно функціонувати. У цьому аспекті велике значення має система місцевих податків. Що різноманітнішими є джерела обкладання, надані місцевим союзам, то більшу стійкість можуть мати їх фінансові засоби. Тому значні переваги мають великі міста, які за однакової системи обкладання володіють різноманітнішими джерелами доходів. Фінансова потужність столиць і міст із мільйонним населенням «не поступається силі держави середньої руки». Отже, усе це потрібно враховувати при розподілі витрат управління між окремими видами місцевих союзів. З фінансової точки зору центральне покриття витрат управління взагалі заслуговує на перевагу, писав Ц., перед віднесенням їх на засоби місцевих союзів. Учений уважав недоцільним покладати будь-які витрати на місцеві кошти заради полегшення загальнодержавного бюджету.

Подібно до великих підприємств, держава має переваги у виробництві товарів і послуг, призначених для задоволення суспільних потреб. Проте місцеві союзи, своєю чергою, володіють специфічними перевагами дрібних підприємців — «більшою господарністю, сильнішим прагненням і більшою здатністю до збереження вимог господарського принципу». Місцеві союзи «можуть свідоміше ставитися й до кошторису, і до контролю, ніж відповідні державні органи, які й при затвердженні кошторису витрат, і при перевірці його виконання вимушені задовольнятися переважно паперовими даними». Тобто в такому випадку контроль здійснюється тими органами, які є виразниками волі громадських союзів. Вагомий вплив може мати й саме місцеве населення, якщо його більше цікавить питання місцевих витрат, а не загальнодержавних видатків. У місцевих господарствах, зазначав Ц., економічного принципу дотримуються меншою мірою, ніж на приватних підприємствах, але більшою мірою, ніж у загальнодержавному господарстві.

Щодо різних видів місцевих союзів учений провів градацію: найбільші здібності до дотримання економічного принципу мають громади, потім повіти і, нарешті, губернські та обласні земські союзи. Така характерна особливість різного рівня громадських союзів зберігається до сьогодні.

Зіставляючи переваги та недоліки державного й місцевого господарств, Ц. зробив висновки, що є актуальними й нині як для теорії самоуправління, так і для питання про місцеві витрати:

1) господарські переваги місцевих союзів можуть проявлятися достатньою мірою лише тоді, коли витратами місцевих коштів опікуються органи, які дійсно представляють місцеві інтереси та на склад яких може безпосередньо впливати місцеве населення; 2) найповнішого дотримання господарського принципу при місцевому покритті витрат варто очікувати тоді, коли місцеві союзи покривають ці витрати з податків, що справляються з місцевого населення, тому що необхідність сплачувати податки зацікавлює платників у правильному розподіленні місцевих витрат; 3) що менше піддаються будь-які витрати формальному контролю, то більшою є необхідність віднесення їх на місцеві кошти, і навпаки, витрати, які можна контролювати із центру, можуть покриватися із загальнодержавних коштів. Зрештою, місцеве покриття суспільних витрат посилює життєвість самоуправління, підсумовував Ц., і підвищує його значення як засобу виховання в народі суспільного духу.

У питанні раціонального співвідношення державного й місцевого покриття суспільних потреб учений наводив важливе правило, що стосується розподілу витрат управління між державою й місцевими союзами: «Якщо через будь-які міркування виникне потреба надати місцевим союзам певну галузь управління, то ця обставина вже сама по собі має свідчити на користь того, щоб на місцеві союзи було покладено принаймні частину витрат, поєднаних із цією галуззю; і навпаки, якщо ця галузь управління внаслідок певних міркувань має бути залишена за державою, то звідси випливає, що держава має брати участь і у викликаних нею витратах». Тобто вчений наголошував на існуючій залежності між участю окремих союзів у різноманітних галузях управління й участю їх у витратах, обумовлених цими галузями.

Ц. звернув увагу на те, що абсолютних меж фінансового співробітництва держави й місцевих органів самоуправління не існує. Вони можуть змінюватися через різні обставини: «для фінансового співробітництва суспільних союзів залишається досить широка область, у межах якої воно може слугувати корективом для тих випадків, коли розподіл цілих галузей або окремих справ управління між державою й різного роду місцевими союзами, що найбільше відповідає адміністративним і політичним міркуванням, не є адекватним тому розподілу витрат управління, яке могло би бути визнане найсправедливішим і найдоцільнішим». У цьому полягають загальне значення й цілі фінансового співробітництва суспільних союзів.

Учений виділив чотири форми такої фінансової співпраці: а) участь держави у витратах місцевих союзів; б) участь широких місцевих союзів у витратах більш тісних союзів, які належать до їх територіального складу; в) фінансове співробітництво однорідних місцевих союзів; г) участь тісних союзів у витратах більш широких союзів, у тому числі участь місцевих союзів у видатках держави.

Допомога держави у фінансуванні місцевих витрат надає змогу пом'якшити їх нерівномірний розподіл, підвищує рівень задоволення суспільних потреб у тих союзах, яким не вистачає для цього власних коштів, і підтримати місцеві бюджети в разі випадкових коливань місцевих доходів і витрат, викликаних збігом якихось несприятливих обставин. Наданням відповідної допомоги із загальнодержавних коштів у цих обставинах максимально досягається можливість місцевих союзів брати участь у тих фінансових перевагах, які має держава завдяки можливості користуватися у великих масштабах непрямим обкладанням, а інколи також завдяки щедрим джерелам неподаткових доходів. На думку Ц., «допомогу з коштів державної скарбниці необхідно видавати лише на такі потреби, задоволення яких загальнодержавними коштами може бути принципово виправданим».

Предметом досліджень українського вченого були також питання взаємодії держави та місцевих органів з погляду системи державного й місцевого обкладання та фінансової допомоги місцевим органам. Він дійшов висновку, що «державна допомога місцевим союзам лише тоді може повною мірою виконати своє призначення, коли джерелом її слугують загальні кошти державної казни».

Отже, своїм науковим дослідженням «Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат» Ц. першим у світовій і вітчизняній фінансовій літературі заклав фундаментальні основи сучасної теорії самоуправління. Значна частина обґрунтованих ним положень є актуальною і в сьогоденних наукових розробках теорії місцевих фінансів. Із цього погляду праця вченого має світове значення, а сам дослідник заслуговує світового визнання як фундатор науки про місцеві фінанси.

Починаючи з 1893 р. Ц. працював у Імператорському університеті св. Володимира, обіймаючи різні посади — від екстраординарного професора до ректора. У жовтні 1893 р. його призначили екстраординарним професором кафедри поліційного права, у травні 1902 р. — деканом юридичного факультету, а в червні того ж року — ординарним професором.

У вересні 1896 р. на основі захисту дисертації Ц. удостоєно ступенем доктора політичної економії та статистики юридичним факультетом університету св. Володимира. У 1908 р. в доопрацьованому вигляді роботу «Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат» було надруковано за кошти університету.

Слід зазначити, що увага сучасників до постаті Ц. пов'язана передусім з його перебуванням на посаді ректора Київського університету упродовж 1905–1917 рр., у добу воєн і революцій. Учений переобирався ректором чотири рази поспіль на трирічні терміни.

У червні 1911 р. Ц. на прохання міністра народної освіти був представником Росії в Комісії міжнародних конгресів адміністративних наук у м. Брюсселі. Український учений неодноразово брав участь у виборах членів Державної думи, користувався авторитетом у наукових колах.

Серед наукового доробку Ц. слід згадати працю «Сільське товариство як орган місцевого управління» (1911), відзначену особливою подякою імператора Миколи II. У ній сформульовано підсумки проведеної реформи й оцінено стан сільського суспільства, його фінансові потреби. Учений обґрунтував власний проект сільської реформи, який було подано до Державної думи.

Наприкінці травня 1919 р. Ц. був заарештований Київською губернською надзвичайною комісією (з конфіскацією частини майна) і звинувачений у націоналізмі. У літературі радянського періоду його постать розглядалася виключно негативно.

В. М. Федосов, П. І. Юхименко, С. В. Бойко

Ч

**ЧЕРКАВСЬКИЙ
ВЛОДЗИМЕРЖ АЛЕКСАНДР**
(1866–1913)

*Czerkawski
Włodzimerz Aleksander*

— відомий польський учений-економіст, правник, основоположник краківської школи в польській економічній та фінансовій думці.

Народився в Бурштині на Галичині. Вивчав право у Львівському університеті (1885–1886), Ягеллонському університеті, м. Краків (1886–1889). Завершив навчання в Берліні та Парижі (1891–1892). Доктор права (1890) і доктор політичної економії (1893). Надзвичайний професор (1897). Звичайний професор (1906). Декан правничого факультету Ягеллонського університету (у 1909–1910 академічному році). Викладав політичну економію, статистику та фінанси (1893–1913). Співзасновник Школи політичних наук (м. Краків) та Економіко-статистичного інституту при Ягеллонському університеті. Брав участь у католицькому народному рухові та займався питаннями денаціоналізації поляків в еміграції.

Свої наукові погляди Ч. виклав у працях «Теорія чистого земельного доходу» (*Teoria czystego dochodu z ziemi*, 1893), «Про значення великих господарств у соціальної економії» (*O znaczeniu wiekszych gospodarstw w ekonomii społecznej*, 1896), «Великі господарства, їх суть та значення» (*Wielkie gospodarstwa, ich istota i znaczenie*, 1896), «Начальні основи організації суспільного господарства» (*Naczelné zasady organizacji gospodarstwa społecznego*, 1898), двотомнику «Економічна політика» (*Polityka economiczna*, 1905), який вийшов у співавторстві з Й. Мілевським. З теоретико-методологічних позицій австрійської (віденської) школи в економічній теорії трактував питання: теорії земельної ренти; розрізнення великих, середніх та малих господарств; обґрунтування державного втручання в економіку; критики соціалізму тощо. Прихильник теорій вартості (цінності), граничної корисності та доходу з капіталу Ф. Візера та Е. Бьом-Баверка. Вважав, що вартість блага визначає лише його корисність, тобто здатність задоволення суб'єктивних потреб людини. Стверджував, що для пояснення категорії «дохід із землі» не потрібно вдаватися до розгляду відмінностей у родючості ґрунту, ситуації монополії або норми процента, бо він (дохід) має однакові з капіталом властивості. Різниця в теперішній і майбутній вартості визначає величину доходу із землі. На думку вченого, необхідно підтримувати розвиток середніх господарств, оскільки вони найкраще реалізують інтереси народного господарства та принципи суспільної справедливості. При трактуванні питань добробуту, страхування, відносин між людьми, промислової політики та питань робітництва схилявся до поглядів представників історичної школи. У галузі економічної політики, як і співавтор книги «Економічна політика» Й. Мілевський, не захищав виключно ліберальні постулати, виступаючи за розширення втручання держави шляхом утворення публічних підприємств у галузях, яким загрожує картелізація.

- Література:* 1. *Bochenek, M. Szkice o ekonomii i ekonomistach.* / M. Bochenek.— Torun : MADO, 2004.— S. 64, 153, 168.
2. *Stankiewicz, W. Historia myśli ekonomicznej* / W. Stankiewicz.— 2-e wyd. rozszer.— Warszawa : PWN, 2000.— S. 321–322, 331, 348.

Г. В. Ціх

Ш

**ШАРП
ВІЛЬЯМ ФОРСІС**
(н. 1934)

*Sharpe
William Forsyth*

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1990).

Народився 16 червня 1934 р. у м. Бостоні (штат Массачусетс, США). У 1951 р. вступив до Каліфорнійського університету на медичний факультет, але через рік перевівся на факультет ділової адміністрації. Диплом бакалавра одержав у 1954 р., а ступінь магістра — у 1958 р. Незважаючи на те що Ш. спеціалізувався в галузі бізнесу, під час навчання його увагу привернули курси фінансів та економічної теорії. У 1956 р. він почав працювати у фірмі «Ранд» (RAND Corp.), де займався дослідницькою роботою спільно з Г. Марковіцем. Одночасно, з допомогою останнього, він написав докторську дисертацію з проблем економіки трансфертних цін і захистив її в 1961 р.

Протягом наступних семи років викладав фінанси в школі бізнесу при Вашингтонському університеті. У 1968–1970 рр. працював професором Каліфорнійського університету, беручи одночасно участь в експерименті зі створення Школи суспільних наук, а впродовж 1970–1989 рр. — професором фінансів Стенфордського університету.

В основі наукового успіху Ш. — його наполегливість, глибоке проникнення в досліджувані питання, неординарний погляд на проблеми. У 1970-х рр. пройшла певна переорієнтація аналізу цінних паперів. Важливими «замовником» фахівців стали не індивідуальні інвестори, а інституційні, тобто державні, страхові, пенсійні та інші компанії та об'єднання. Значно зріс їх інтерес до змін у доходності власного портфеля фондових цінностей. Доведено, що коли йдеться про окремі компанії, то аналіз цінних паперів може бути, на перший погляд, безглуздом, але він виявиться корисним при розрахунку передбачуваної середньої доходності крупних портфелів цих паперів. Це важливо для прогнозування фінансової діяльності інституційних інвесторів. Звичайно, такі розрахунки мають виключно орієнтовний характер. У своїх дослідженнях Ш. прагнув звільнитися від окремих недоліків, властивих теорії Г. Марковіца. По-перше, його модель граничної ефективності передбачала, що кожне вимірювання складу портфеля цінних паперів повинно супроводжуватися оцінкою всіх цінних паперів, котрі претендують на заміщення, тобто вимагала складних, громіздких розрахунків. По-друге, з'явилася потреба в чіткішому визначенні поняття «раціональної поведінки», за якої, на думку Г. Марковіца, інвестори прагнуть уникнути ризику. Однак, як з'ясувалося, при більшому розмаху змін показників очікуваного прибутку це передбачення не справджується. По-третє, у більшості своїх праць Г. Марковіц використав історичний аналіз зміни цін як основи визначення змін рівня прибутковості цінних паперів відносно середнього рівня. Але інвестори довгострокових капіталовкладень розуміють під ризиком не стільки коливання цін як таке, скільки «кінцеву реалізацію ціни». Спроби вирішення цих питань привели Ш. до створення моделі прямої ефективності

ринку позичкового капіталу замість моделі граничної ефективності Г. Марковіца. На відміну від його схеми, яка передбачала врахування ризиків на базі зміни граничної ефективності альтернативних портфельів цінних паперів, Ш. прагнув регулювати ступінь ризику шляхом позичання грошей або надання їх у кредит щодо одного портфеля цінних паперів з оптимальним ризиком (мається на увазі ринок цінних паперів, узятий в цілому). Головна точка прямої ефективності ринку позичкового капіталу — це точка середнього ризику для всіх цінних паперів, що перебувають в обігу на ринку. Коли інвестор прагне досягнути рівня прибутку, який перевищує середньоринковий, він повинен позичати фінансові ресурси під «ризиковий відсоток». Таким чином він збільшує боргову складову свого портфеля, реінвестуючи взяті в кредит засоби на ринку позичкового капіталу. Теоретичною основою сучасної практики підбору портфельів є так звана модель оцінювання ринкової вартості активів. Скорочено вона позначається як CAPM (capital asset pricing model).

Ш. розробив власну концепцію та виклав у своїй праці «Вартість цінних вкладів» (1964). Суть її така. Передбачається, що абсолютно надійних акцій чи облігацій не буває. Усі вони певною мірою пов'язані з ризиком для корпорації: отримати великий дохід або залишитися без нічого. Розвиваючи підхід Г. Марковіца, Ш. розділив теорію портфеля цінних паперів на дві частини. Перша — аналіз систематичного (або ринкового) ризику для активу акцій, друга — дослідження несистематичного ризику. Для звичайної акції систематичний ризик завжди пов'язаний зі змінами вартості цінних паперів, які перебувають в обігу на ринку. Тобто в умовах дії ринкового механізму дохідність однієї акції постійно коливається навколо середньої дохідності всього активу цінних паперів. Несистематичний ризик пов'язаний з впливом усіх інших чинників, специфічних для корпорації, яка випускає в обіг цінні папери. Ш. визначив коефіцієнти реакції цін акцій чи облігацій на зміни ринкової кон'юнктури: «альфа» (різниця між середньою дохідністю цінного папера чи портфеля цінних паперів та рівноважною очікуваною дохідністю, що визначається ціновою моделлю ринку капіталів) і «бета» (чутливість дохідності цінних паперів до вимірювання дохідності ринкового портфеля).

Учений вивів формулу розрахунку порівняльного ступеня ризику цінних паперів на основі прямої ефективності ринку позичкового капіталу. Суть її виражає такий взаємозв'язок: відповідно до CAPM, у стані рівноваги премія за ризик будь-якого цінного папера дорівнює відповідному значенню коефіцієнта «бета», помноженому на премію за ризик усього ринкового портфеля. Важливим моментом систематичного ризику є неможливість усунути його при збільшенні кількості акцій чи облігацій. Однак зростає придбання цінних паперів може призвести до ліквідації несистематичного ризику. Звідси випливає, що вкладник не може уникнути ризику, пов'язаного з коливанням кон'юнктури фондового ринку. Завдання, що стоїть при формуванні портфеля паперів, полягає в зменшенні ризику шляхом придбання різних цінних паперів. Воно вирішується таким чином, щоб фактори, специфічні для окремих корпорацій, урівноважувалися. Завдяки цьому дохідність портфеля наближається до середньої для всього ринку. Проте досягнути середньої ринкової дохідності вкрай складно. Це вдається, як можна простежити з відомостей, що публікуються кредитно-фінансовими закладами, тільки невеликій кількості таких установ. Водночас завжди є величезні вкладники, які суттєво перевищують середній рівень, однак мало хто виявляється здатним добитися такого успіху кілька років підряд. Підкреслимо, що для менеджерів солідних власників вкладів завдання виходу на середні показники насправді не ставиться — від них, як і від модних консультантів, чекають результатів, які перевершують середній рівень. Особливо складно забезпечити зростання ринкової вартості портфеля в ситуації, коли відбувається затяжне падіння біржових курсів. Тому фактично менеджер завжди зорієнтований

на портфель з більшим ризиком, ніж той, який необхідний для забезпечення середньої на ринку дохідності. До того ж менеджер обмежений у виборі часу для здійснення угод — значну їх кількість він відносить до кінця періоду, за який треба звітувати. Це пов'язано з глибоко вкоріненою практикою «прикрашання вітрини балансу». Вказані обставини частково пояснюють суперечність між добрими результатами, які дає застосування моделей САРМ для планованих портфельів, і невисокими показниками реальних портфельів у багатьох корпоративних вкладників, які офіційно дотримуються цих моделей.

Окремі вчені вказують на вразливість теоретичної основи моделі САРМ. Вони відмічають дві обставини. Перша обумовлена показниками, що виражають зв'язок між динамікою ринку й рухом ринку паперів окремої корпорації. Показники розраховуються на основі матеріалів минулого періоду, але використовуються для підбору портфельів на наступний період. Характер зв'язку, який виражають показники, може за цей час змінитися, тому очікуваних результатів досягнути не вдається. Ймовірність такого розвитку подій велика. Друга обставина пов'язана з невідповідністю цінового механізму САРМ. У моделях біржові курси розглядаються як ціни рівноваги, тобто ціни, що відповідають трактуванню фондового ринку як ефективного. Проте на біржовий курс впливають суб'єктивні чинники, що перевертають об'єктивну інформацію, яку несе фондовий ринок. Відтак порушується і принцип підбору портфельів, якого теоретично повинні дотримуватися в моделях САРМ. У цілому ж вони забезпечують теоретичну базу для широко розповсюдженої практики пасивного інвестування, відомої як індексування. Стратегія індексування передбачає формування й підтримання диверсифікованого портфеля цінних паперів у пропорціях, що відповідають їх частці в таких фондових індексах, як Standard & Poor's 500 або Morgan Stanley (індекс для міжнародних ринків). У наш час управління багатьма мільярдами доларів, що вкладені по всьому світу в пенсійні фонди, взаємні фонди та інші інституції, здійснюється за допомогою пасивного управління з використанням стратегії індексування.

Значне місце в працях Ш. займає також проблема врахування нових подій в процесі ціноутворення на ринках позичкового капіталу. Традиційно вважалося, що вартість цінних паперів визначається на основі спадкоємності. Проте Ш. обґрунтував теорію «випадкових блукань». Її зміст полягає в тому, що потік нових подій, який генерує зміни в ціноутворенні на ринках позичкового капіталу, появляється випадково. Природа нових явищ не може бути визначена заздалегідь на основі попереднього досвіду. Тому реакція цінних паперів нагадує випадкове блукання — ціни коливаються під впливом випадкових подій.

Ш. належить вагомий внесок у сучасну теорію фінансових ринків. Він автор семи книг, серед яких «Економіка комп'ютерів» (1969), «Портфельна теорія і ринки капіталів» (1970), «Капіталовкладення» (1978), «Інструменти розміщення активів» (1985), «Основи капіталовкладень» (1989) та ін. Учений опублікував ряд статей у багатьох професійних журналах. Основні положення його фундаментальних праць лягли в основу підручників з економіки фінансів у всіх розвинутих країнах світу. З роками увага до фінансових ринків значно посилюється, адже їх розбалансованість призводить до непоправних наслідків. Шоковий вплив на економіку західних країн мав біржовий крах 20 жовтня 1987 р., коли за шість з половиною годин була «знищена» ринкова вартість акцій американських корпорацій на 0,5 трлн доларів. Тоді ж у США виникла масова паніка. Слід врахувати, що 47 млн американців прив'язані до ринку акцій чи безпосередньо, чи через пенсійні фонди, кошти яких вкладуються в акції. Неприборкана сила фінансового ринку може спричинити гігантські руйнівні дії, що ще раз підтвердила світова фінансово-економічна криза 2008–2010 рр.

Результати досліджень Ш. сприяли формуванню його високого авторитету в широких наукових колах. У 1980 р. він був обраний президентом Американської фінансової асоціації, є Почесним професором Стенфордського університету.

М. В. Довбенко

ШИЛЛЬ
ЙОСИФ МИКОЛАЙОВИЧ
(р. н. невідомий — 1870)

Шилль
Йосиф Николаевич

— відомий російський учений-економіст, фінансист.

На науково-педагогічній роботі з 1836 р. В 1855 р. був призначений екстраординарним професором російської історії та статистики в Олександрівському університеті в м. Гельсінґфорсі (нині — Гельсінкі). Проте через відсутність слухачів не зміг приступити до читання лекцій. У 1853–1865 рр. викладав політичну економію та статистику в Павлівському й Костянтинівському (м. Петербург) військових училищах. Його «Заклучна лекція, прочитана юнкерам Костянтинівського й Павлівського військових училищ» («Заклучительная лекция, читанная юнкерам Константиновского и Павловского Военных училищ») вийшла окремою книжкою (СПб., 1865).

Ш. відомий завдяки працям у галузі грошового обігу, фінансів, земельного кредиту, банківської справи. Серед них: «Сучасна теорія фінансів та її вплив на фінансову адміністрацію в західноєвропейських державах» («Современная теория финансов и ее влияние на финансовую администрацию в западноевропейских государствах», СПб., 1860), «Сучасна теорія банків» («Современная теория банков», СПб., 1860) та ін.

Ш. був членом Вільного економічного товариства (обраний у 1865 р.), членом редакції журналів «Економіст» («Экономист») та «Економічний покажчик» («Экономический указатель»), що видавалися І. В. Вернадським. Активно співпрацював з іншими виданнями «Наш час», «Вість», «Час», «Всесвітня праця», «Північна бджола», «Руський мир», «Біржові відомості» («Наше время», «Весть», «Время», «Всемирный труд», «Северная пчела», «Русский мир», «Биржевые ведомости») тощо. В них опублікував низку статей на актуальні теми розвитку банківської системи, переважно земських банків. У статтях «Питання про земські банки» («Вопрос о земских банках», журнал «Наше время», 1860) і «З питання про земські банки» («По вопросу о земских банках», журнал «Биржевые ведомости», 1861) доводив незадовільну, на його погляд, розробку питання в працях комісії для влаштування земських банків. Запропонував власний проект «Припущення про заснування російських державних і земських позичкових банків» («Предположения об учреждении русских государственных и земских заемных банков», 1861). Проект викликав жваве обговорення в періодиці; ставлення до нього було неоднозначним.

В подальшому Ш. опублікував низку статей з питань земського та державного кредиту й грошового обігу з різних поглядів теорії та практики. В роботі «Про кредитні білети» («О кредитных билетах», 1866) виступив на захист паперових грошей, ураховуючи, що на той час більшість російських економістів приписували їм всі економічні й фінансові труднощі країни. В 1867 р. надрукована остання стаття вченого «Про наш грошовий обіг» («О нашем денежном обращении», журнал «Всемирный труд», 1867, № 11, 12).

У працях Ш. «До питання про будівництво залізниць на півдні Росії» («К вопросу о строительстве железных дорог на юге России», 1862) і «Надійний спосіб утворення та збирання необхідних

на будівництво залізниць в Росії капіталів» («Надежный способ образования и сбора необходимых на строительство железных дорог в России капиталов», 1865) знайшли певне відображення питання джерел фінансування будівництва залізниць у Росії.

Становить інтерес постановка вченим низки питань у монографії «Сучасна теорія фінансів та її вплив на фінансову адміністрацію в західноєвропейських державах» (1860). Ш. критично оцінював становище теорії фінансів і фінансової практики в другій половині XIX ст., як таких що не задовольняли вимог життя і науки. Помітне прагнення вченого розглядати ці питання в тісному зв'язку з мораллю та правом. Він наголошував на необхідності благотворного впливу фіскальних заходів на буття суспільства, держави, всього людства. Тому кожен фіскальний захід повинен бути загальнодержавним не лише щодо всіх платників податків, але й щодо всіх адміністративних частин, тобто бути не однобічно-фіскальним, казначейським, але й економічним, юридичним, усебічно адміністративним заходом.

Ш. ставив питання про моральність законів у сфері фінансів: вони одночасно повинні бути і фінансовими, і моральними або природними. Фінансове управління розглядав як таке, що не повинно здійснюватися «в дусі якогось вдавано практичного або вдавано теоретичного консерватизму, лібералізму, монархізму або республіканізму, аристократизму чи плебейства, а в дусі й за вимогою непорушних законів — не за вимогою обставин, навіть не за бажанням добра, а за приписами правди». Такий теоретико-методологічний підхід Ш. до питань розвитку фінансів та фінансового управління зберігає актуальність і в наш час.

Помер 16 березня 1870 р. в м. Санкт-Петербурзі.

Основні наукові праці:

«Сучасна теорія фінансів та її вплив на фінансову адміністрацію в західноєвропейських державах» («Современная теория финансов и ее влияние на финансовую администрацию в западноевропейских государствах», 1860).

«Сучасна теорія банків» («Современная теория банков», 1860).

«Припущення про заснування російських державних і земських позичкових банків» («Предположения об учреждении русских государственных и земских заемных банков», 1861).

«Питання про земські банки» («Вопрос о земских банках», 1861).

«Надійний спосіб утворення та збирання необхідних на будівництво залізниць в Росії капіталів» («Надежный способ образования и сбора необходимых на строительство железных дорог в России капиталов», 1865).

«Про кредитні білети» («О кредитных билетах», 1866).

«Про наш грошовий обіг» («О нашем денежном обращении», 1867).

П. М. Леоненко

ШОУЛЗ
МЮРОН САМУЕЛ
(н. 1941)

Scholes
Myron Samuel

— відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1997).

Народився у м. Тіммінсі (Канада). Батько працював стоматологом, а мати разом із родичами займалася бізнесом, відкривши мережу невеликих магазинів. Завдяки родині Ш. з раннього віку почав цікавитися економікою та фінансами. Коли був підлітком, то завжди любив брати на себе

обов'язки скарбника в різних клубах за інтересами, торгував серед своїх друзів, а коли подорослішав, то зацікавився грою на фондовій біржі, захопився проблемами рівнів біржового курсу. Це захоплення аж ніяк не завадило йому успішно закінчити в 1962 р. Університет Мак-Мастера в м. Гамільтоні. Після цього він обійняв посаду молодшого комп'ютерного програміста та був задоволений від такого повороту долі. Проте любов до економіки та економічних досліджень взяла гору та спонукала його до продовження навчання.

Він вступив у аспірантуру Чиказького університету та спеціалізувався з фінансової економіки. Працюючи над докторською дисертацією «Аналіз гіпотези конкурентних ринків: ринки нових і вторинних цінних паперів», Ш. досліджував ціноутворення фінансових активів, арбітражні операції (арбітраж — гра на біржі, що враховує різницю курсів одних і тих же акцій на різних біржах), прагнув визначити форму кривої попиту в торгівлі цінними паперами. Серйозну підтримку в цій роботі він отримав від майбутнього нобелівського лауреата М. Міллера. Восени 1968 р. Ш. захистив докторську дисертацію та почав працювати асистентом професора фінансів у Слоун-школі менеджменту Массачусетського технологічного інституту. У цей період він підготував і потім опублікував свої перші наукові праці: «Ринок цінних паперів: заміщення при ціновому тиску та ефекти інформування про акціонерні ціни» (1972), «Зв'язок між обумовленим ринком та обліком обмежених рівнів ризику» (спільно з В. Бівер і П. Кетлер, 1970), «Модель оцінки ринкової вартості активів: деякі емпіричні тести» (з Ф. Блеком і М. Дженсенем, 1972), «Норми прибутку в умовах ризику: обстеження деяких останніх повідомлень» (з М. Міллером, 1972), «Оцінка опціонних контрактів і тест ринкової ефективності» (з Ф. Блеком, 1972).

Перейшовши працювати в Чиказький університет, Ш. почав досліджувати ефекти оподаткування фінансових активів, дивідендів від цінних паперів, взаємодію стимулів і податків у торгівлі різними видами цінних паперів. Для проведення наукової роботи в цьому напрямі при Чиказькому університеті був створений Центр досліджень ціноутворення на цінні папери, який функціонує донині й фінансується в основному корпорацією Merrill, Lynch, Pierce, Fenner & Smith, Inc. Така форма організації праці сприяла розробці великих украй необхідних науково-дослідницьких баз даних вартості всіх акцій, що котируються на фондових біржах США, та інших цінних паперів.

Про коло наукових інтересів Ш. у 1970-х — на початку 1980-х рр. свідчать такі опубліковані праці, як «Податки та оцінка опціонів» (1976), «Ціноутворення на опціони й пасиви корпорацій» (з Ф. Блеком, 1973), «Ефекти дивідендної дохідності та дивідендна політика в ціноутворенні та обороті простих акцій» (з Ф. Блеком, 1974), «Оцінка ризиків при несинхронізованих даних» (з Дж. Вільямсом, 1978), «Дивіденди й податки» (з М. Міллером, 1978), «Оптимальна ліквідність активів в умовах персональних податків» (з Дж. Константінідісом, 1980), «Виконавчі компенсаційні податки й стимули» (з М. Міллером, 1981), «Дивіденди й податки: деякі емпіричні результати» (з М. Міллером, 1982). Проведені Ш. спільно з Ф. Блеком наукові дослідження на початку 1970-х рр. по праву вважаються новаторськими, оскільки вирішили давно існуючі питання в галузі теорії фінансів, збагатили економістів новими способами «роботи» з фінансовим ризиком як у теорії, так і на практиці. Їхній метод став однією зі значних причин швидкого розширення ринків вторинних (похідних) цінних паперів у останній чверті ХХ ст. Саме за розробку в співробітництві з Ф. Блеком нового методу визначення вартості цих паперів Ш. в 1997 р. присуджена Нобелівська премія (Ф. Блек помер у серпні 1995 р., а премією відзначають тільки при житті).

Існування ринку вторинних цінних паперів дає можливість його учасникам, які очікують у майбутньому якихось надходжень або, навпаки, виплат, гарантувати собі певний рівень прибутку

чи застрахуватися від утрат понад певний рівень. В останні 20 років такий ринок стрімко розвивається у всьому світі. Будь-яке вкладення в опціон є більш ризикованим, ніж вкладення безпосередньо в акції, адже ризик, що пов'язаний з опціоном, змінюється кожного разу зі зміною ціни акції. Відповідно, очікувана норма доходу на опціон, на котру розраховують інвестори, щоденно та щогодинно змінюється залежно від зміни ринкової ціни акції. Саме тому визначення вартості опціонів з допомогою стандартних формул виявлялося практично неможливим, і техніка точної оцінки цієї вартості протягом багатьох років вислизала від економістів. Усі розпочаті раніше спроби (починаючи з 1900 р.) визначити вартість вторинних цінних паперів стикалися з величезною проблемою — неможливістю правильного обліку премії за ризик (доходів на ризикові вкладення).

Ш. і Ф. Блекові вдалося здійснити прорив у цій галузі завдяки тому, що вони зуміли розробити метод визначення вартості опціону, який не потребує використання конкретного значення премії за ризик. Однак це не означає, що премія за ризик зникає: просто вона виявляється включеною в ціну акції. Саме ця ідея закладена в спеціальній формулі, що виведена Ф. Блеком і Ш. Вона оцінює «справедливу вартість» опціону. Модель дуже корисна в разі ухвалення інвестиційних рішень, але не гарантує прибутку на опціонних торгах. Концептуально модель Блека — Шоулаза є формулою, котра має такий вигляд:

$$\begin{aligned} \text{ціна опціону колл} &= \text{очікувана майбутня ціна за акцію} - \\ &- \text{очікувана вартість виконання опціону.} \end{aligned}$$

Ф. Блек і Ш. додають у це рівняння такі поправки: на ймовірність розкидання майбутньої ціни акції; на чисте значення вартості виконання; на ймовірність того, що ціна виконання може бути вищою, ніж ціна належного активу; на те, що частина будь-якого отриманого платежу може бути одержана за безризиковою ставкою. Математично формула виглядає так:

$$C = SN(d) - Le^{-rt} N(d - \sigma\sqrt{t}),$$

де C — теоретична оцінка опціону, яку також називають премією, S — поточна ціна акції, N — число акцій, L — страйк опціону, t — час до експірації (кінця дії) опціону (в роках), σ — середнє квадратичне відхилення курсу акції (корінь із суми квадратів відхилень), r — безризикова відсоткова ставка, e — основа натурального логарифму (2,71828). Варіант формули:

$$d = \frac{\ln\left(\frac{S}{L}\right) + \left(r + \frac{\sigma^2}{2}\right)t}{\sigma\sqrt{t}}.$$

Метод, запропонований цими вченими, за значенням зараховується до найзначніших вкладів у економічну теорію за останні 30 років. Передусім тому, що цей метод створює передумови для ефективного управління ризиком й таким чином сприяє виконанню фінансовими ринками їх найважливішої функції — перерозподілу ризиків на користь тих учасників ринку, які готові та здатні ризикувати.

Проте застосування цього методу є набагато ширшим: на його основі з'явилися нові галузі досліджень як у межах економіки фінансів, так і поза нею. Аналогічний метод може бути ви-

користаний, наприклад, для оцінки страхових контрактів та гарантій. І ті й інші, надаючи власникам право, але не зобов'язання їх використання, є свого роду опціонами. Ще однією сферою застосування методу Блека — Шоулза — Мертона (Р. Мертон працював у тісному зв'язку з ними і в тому ж 1973 р. написав статтю, що також включає зазначену формулу та її різні розширення) вважається прийняття рішень про інвестиції. Тут опціоном можна вважати більшу чи меншу гнучкість використання обладнання, у яке вкладаються інвестиції, й оцінити треба саме цю гнучкість. Мова може йти, наприклад, про закриття та повторне відкриття виробництва (шахти в ситуації падіння ціни на вугілля) або про легкість переключення з одного джерела енергії на інше (у випадку зміни відносної ціни нафти та електрики). Банки, зокрема інвестиційні, також використовують метод Блека — Шоулза — Мертона для визначення вартості нових фінансових інструментів і при створенні таких інструментів на замовлення клієнта, з урахуванням конкретних ризиків, які несе той.

У 1983 р. Ш. перейшов працювати на професорську посаду в Стенфордський університет. Тут він продовжив дослідження за вже розпочатою тематикою й надрукував разом з М. Вольфсоном такі праці, як «Податки і компенсаційне планування» (1986), «Проблеми з теорії оптимальної структури капіталу» (1987), «Вартість капіталу і зміни в режимах оподаткування» (1988), «Ефективність змін у законах про оподаткування діяльності з корпоративної реорганізації» (1990) та ін. Водночас учений вивчав нову для себе проблематику банківського інвестування та відповідних стимулів. Цікаві ідеї були викладені ним у працях «Децентралізоване інвестиційне вкладення: положення дисконтного дивідендного реінвестування і плани скупівлі акцій» (з М. Вольфсоном, 1989), «Податкове планування, регулятивне основне планування і фінансова стратегія звітування комерційних банків» (з П. Вільсоном та М. Вольфсоном, 1990). Тісна співпраця з М. Вольфсоном привела до спільної розробки нової теорії податкового планування в умовах невизначеності та асиметричної інформації. Свої наукові розробки вони виклали в книзі «Податки і ділова стратегія: плановий підхід» (1991).

Розширення наукових інтересів Ш. в галузі фінансового посередництва спричинило появу позиції до нього перейти працювати спеціальним консультантом відомого інвестиційного банку «Саломон бразерз» (Salomon Brothers). Хоч він і прийняв її, але викладацьку й дослідницьку діяльність не полишив.

У 1994 р. він об'єднався з кількома своїми колегами, в основному із цього банку, для створення хедж-фонду (це фонди, що вкладають інвестиції у високоризикові цінні папери) — Long Term Capital Management (LTCM). Ш. став його співзасновником та одночасно директором. Поєднання різних видів роботи в одному напрямі допомогло вченому краще усвідомити еволюцію фінансових інституцій та ринків. Водночас він мав можливість випробувати розроблену ним фінансову технологію в реальній практичній справі. Результати такої діяльності Ш. опубліковані в статтях «Майбутнє термінових контрактів» (1995), «Фінансова інфраструктура та економічний приріст» (1996), «Глобальні фінансові ринки, вторинні цінні папери та системні ризики» (1996).

Уже з перших років діяльності хедж-фонду LTCM було досягнуто значного прогресу. Він став одним із найбільших в світі. Засновники та менеджери довели його баланс до 125 млрд дол. США. Проте влітку 1998 р. світові ринки вразила надзвичайна новина: LTCM виявився на грані колапсу. Щоб розпочати серед інвесторів кампанію з порятунку, фонду довелося оголосити, що його капітал скоротився за кілька тижнів з 4 млрд дол. США до 600 млн, після того як ним були неправильно зроблені ставки на динаміку державних облігацій країн «великої сімки». Більше

90 % усіх вкладень фонду були пов'язані з похідними інструментами від згаданих облігацій, так званими деривативами. Втрати від кризи LTCM понесли багато учасників інвестиційного ринку. Тому терміново за спасіння фонду взялися 15 інвестиційних банків США, британський «Баркліз» (Barclays), найбільший у Європі «Ю-Бі-Ес» (UBS, United Bank of Switzerland) та органи регулювання цього ринку в ряді держав. Було вирішено, що «порятунок» потребує 3,75 млрд дол. США. Тобто кожний банк-інвестор фонду повинен був терміново надати від 100 до 300 млн дол. США. Без сумніву, величезних збитків зазнали також інвестори-засновники фонду, серед яких Ш., Д. Маллінз, Дж. Меріветер та ін. Як вважають тепер експерти, колапс хедж-фонду LTCM був закладений із самого початку, в сам принцип його діяльності. Офшорно базуючись на Кайманових островах, він займався фінансовим арбітражем, що не має нічого спільного з довготерміновими інвестиціями в реальну економіку.

Ситуація з фондом засвідчує також, що на шляху прикладання теоретичних напрацювань до жорстких реалій практики навіть великих учених супроводжують не тільки успіхи, але й гіркі розчарування. Водночас велич їх і полягає в тому, що вони вміють виявити причини невдач, знайти способи їх усунення і, з урахуванням набутого досвіду, розвивати нові ідеї. Ш. прагне детальніше зрозуміти механізм інвестиційного ринку та зусилля, що формують його еволюцію на глобальній основі.

Його вклад в економіку фінансів не обмежується лише розробленням методу, який відмічений Нобелівською премією. Він уніс ясність у питання про вплив дивідендів на вартість акцій, провів оцінку параметрів, що вимірюють ризик акцій у CAPM, розробив методіку аналізу ринкової ефективності. Ш. — Почесний доктор Католицького університету Лувена, Паризького університету та Університету Мак-Мастера.

М. В. Довбенко

ШТОРХ
АНДРІЙ (ГЕНРИХ) КАРЛОВИЧ
(1766–1835)

Шторх
Андрей (Генрих) Карлович

— відомий російський учений-економіст, статистик, історик, бібліограф, перший російський академік політичної економії та статистики (1804), віце-президент Петербурзької академії наук (1830).

Народився 1 березня 1766 р. в м. Ризі. Після закінчення школи при ризькій соборній церкві протягом 1784–1787 рр. навчався в Єнському та Гейдельберзькому університетах (Німеччина). Під час навчання видав, а згодом і перевидав свою першу книгу німецькою мовою «Сцени, нариси та зауваження, зібрані в подорожі Францією».

Гейдельберзький університет запросив Ш. на роботу на посаду екстраординарного професора. Проте молодий випускник університету віддав перевагу навчальній та науково-дослідницькій праці в Росії. З 1788 р. працював викладачем історії та словесності у Дворянському сухопутному кадетському корпусі, а з 1789 р. — в департаменті іноземних справ. Упродовж 1789–1798 рр. опублікував «Початкові основи літератури для кадетського корпусу» (1789), «Матеріали до пізнання Російської імперії» (1796–1798), «Літописи царювання імператриці Російської Катерини II» (1798). У 1797–1833 р. в Ризі вийшла 8-томна праця вченого німецькою мовою «Історичний та статистичний огляд Російської імперії наприкінці вісімнадцятого століття» (Historisch-statistisches Gemälde des russischen Reichs am Ende des achtzehnten Jahrhunderts). Праця відзначалася широким міждис-

циплінарним підходом, поєднуючи історію, статистику, етнографію із загальним дослідженням розвитку російської економіки на початку XIX ст. Такий же підхід характерний і для 9-томної праці Ш. «Росія при Олександрі I» (Russland unter Alexander dem Ersten, 1804–1808). У галузі бібліографії відома праця Ш. «Статистичний огляд літератури в Росії... з 1801 до 1806 рр.» (спільно з Ф. П. Аделунгом, у 2 ч., СПб., 1810–1811). Вона повністю охопила російську друковану продукцію зазначеного періоду й започаткувала російську книжкову статистику.

Як учений-економіст Ш. широко відомий своїми основними працями «Курс політичної економії, або Викладення основ, що обумовлюють народне благоденство» та «Міркування про природу національного доходу». Друга робота вийшла французькою мовою в 1824 р. в Парижі, а німецькою мовою в перекладі самого автора — у 1825 р. Вперше російською мовою опублікована 2008 р.

Уперше «Курс політичної економії, або Викладення основ, що обумовлюють народне благоденство» (Cours d'economie politique ou Exposition des principes qui determinant la prosperite des nations) у 6 томах виданий французькою мовою в 1815 р. за державний рахунок, у 1816–1819 рр. — німецькою мовою, у 1823 р. — перевиданий французькою мовою з критичними зауваженнями Ж.-Б. Сея, а в 1881 р. 2 томи його переклав та видав російською мовою видатний український учений-економіст І. В. Вернадський. Зважаючи на актуальність для сучасності досліджених Ш. політико-економічних проблем і велике значення для історії економічної та фінансової думки цієї праці, вона видана російською мовою в циклі публікацій «Російська школа соціально-економічної думки» у 2008 р. В книгу включені також замітки І. В. Вернадського, біографія вченого, написана його сином, стаття академіка Л. І. Абалкіна про Ш. і велика історико-аналітична вступна стаття наукового редактора.

За змістом «Курс політичної економії» становить собою допрацьовані Ш. лекції з політичної економії, які він читав дітям імператора Павла I (спочатку дочкам, а згодом молодшим сином — майбутньому російському імператорові Миколі I та його братові Михайлу, майбутньому члену Державної ради та сенаторові). Ш. наголошував на тому, що вивчення політичної економії, як науки ефективного та результативного «державознавства» не тільки необхідне для держав, але й корисне для всіх.

Архітектоніка і зміст «Курсу політичної економії» Ш. відзначаються науковою новизною, оригінальністю та сміливим пошуком. Учений вперше виокремив у політичній економії дві теоретичні частини — теорію народного багатства й теорію цивілізації — та включив їх до структури курсу. На відміну від своїх попередників та сучасників, Ш. розглядав політекономію як науку не лише про багатство держави, але і про добробут взагалі, тобто по-новому трактував питання про предмет і об'єкт науки. Вперше серед російських економістів Ш. розглядав політичну економію як систему економічних законів і категорій, що має свій специфічний предмет дослідження та методи пізнання. Поряд з розглядом речового, матеріального багатства вчений включив до неї також вчення про нематеріальні, внутрішні блага, до яких відніс здоров'я, уміння, освіту, смак, мораль і звичаї, релігійність, безпеку, дозвілля тощо як основні елементи цивілізації. На відміну від А. Сміта вважав продуктивною працю й у нематеріальному виробництві благ, які значною мірою визначають добробут нації. Вчений дав оригінальне трактування багатьох ключових економічних категорій (власність, цінність та ціна товарів, природа і функції грошей, кредит, банки, основний і оборотний капіталу та ін.).

Згідно з традицією класичної політичної економії Ш. прагнув розкрити природні (об'єктивні) економічні закони, за якими здійснюється виробництво, розподіл, споживання матеріальних і не-

матеріальних внутрішніх благ як складників цивілізації. Судження та висновки вченого ґрунтуються на твердому переконанні, що економічні закони «впливають із природи речей так само незаперечно, як і закони світу фізичного» і «ніколи не порушуються безкарно».

Крім того, переконливо розкритий взаємозв'язок економічних явищ та процесів, їх розвиток і вплив на економіку в результаті діяльності економічних агентів. Під таким кутом зору в праці проаналізовані зростання цін, зміни позичкового відсотка, використання інших інструментів господарювання та управління, рух конкурентних капіталів, взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої торгівлі, вплив на останню митних тарифів, транспортних систем. Цінним є відображення в кожному розділі книги соціально-економічних проблем Росії в контексті внутрішнього та світового розвитку, обґрунтування пропонованої вченим економічної політики досягнення народного добробуту (в сучасній термінології — нормативний аспект економічної теорії).

Вчений визнавав основну працю А. Сміта важливим джерелом для вивчення не лише природи й причин багатства націй у вузькому значенні цього слова, але й цивілізації взагалі. На відміну від багатьох інших класиків учений розглядав прояв економічних законів, виявлених політичною економією, як у матеріальному, так і нематеріальному виробництві. Він вказував на безсумнівний взаємний вплив матеріальних і нематеріальних видів суспільної діяльності, на їх органічний взаємозв'язок. Ш. писав: «Людина лише в тому ступені спроможна виробляти багатство, в якому вона забезпечена внутрішніми благами, тобто в якому вона розвинула свої фізичні, розумові і моральні здібності, що передбачає такі засоби розвитку їх, як суспільні установи та ін. З іншого боку, не менш очевидно, що людина у тим більшій мірі може виробляти внутрішні блага, чим більше вона забезпечена матеріальним багатством».

Наочне уявлення про окремі з перелічених вище пунктів новизни «Курсу політичної економії» та логіку викладання питань Ш. дає структура праці. Перша частина («Теорія народного багатства») представлена у восьми книгах: I — «Про виробництво багатств»; II — «Про нагромадження багатств, або Про майно»; III — «Про первісний розподіл річного виробництва, або Про доходи»; IV — «Про вторинний розподіл головного продукту, або Про обіг»; V — «Про гроші»; VI — «Про кредит»; VII — «Про потреби»; VIII — «Про природне зростання національного багатства. Частина друга («Теорія цивілізації») включає дві книги: I — «Елементи цивілізації, або Внутрішні блага»; II — «Про природний розвиток цивілізації».

У перших 3 томах «Курсу політичної економії» Ш. розглядав дію економічних законів лише у матеріальному виробництві. У наступному томі під назвою «Теорія цивілізації» він розкривав застосування економічних законів у нематеріальних видах народної діяльності, а саме у сферах релігійної, наукової, педагогічної, художньої та державної діяльності. У розумінні Ш., цивілізація — це створення наступних благ: здоров'я, освіти, вишуканого смаку, доброї моралі, релігійності, безпеки і дозвілля. Вчений вважав за необхідне вивчати окремо економічні закони, що діють у створенні цих благ: «Незважаючи на внутрішнє співвідношення між обома родами виробництва, щоб скласти якість певне поняття про їх закони, потрібно розглядати кожне з цих виробництв незалежно і окремо одне від іншого».

Становить значний науковий інтерес величезний історичний, статистичний, фактичний, літературний матеріал, що проаналізований та вміщений у праці Ш. В 6-му томі «Курсу політичної економії» подано 24 додатки до матеріалів. Тематика окремих із них така: думка Аристотеля про меркантильну систему; чи було поняття «поділ праці» відкриттям А. Сміта; про стан землеробства в Англії; про порівняльне багатство срібних копалень у Старому й Новому світі; про стародавній

руські гроші до нашестя монголів; про вартість стародавньої гривні; про зміну внутрішньої вартості рубля і сучасну грошову систему Росії; про видобуток і споживання дорогоцінних металів із часів відкриття Америки; про кількість грошей в обігу в різних країнах Європи; про головні депозитні банки, короткий огляд історії паперових грошей та основних емісійних банків; про засоби, що використовуються в Англії для збереження винахідниками монополії на їх відкриття; про нинішнє становище російських мануфактур; про розширення особистої свободи в Європі та в європейських колоніях із середини XVIII ст. Подані також таблиці обмінних курсів, мір та ваг Росії.

У своїй теорії цивілізації Ш. виступив попередником інституціоналізму взагалі та економічних теорій сучасного інституціоналізму зокрема, таких як новітні теорії людського та соціального капіталу, економіки знань, економіки здоров'я, економіки щастя тощо. В «Курсі політичної економії» та інших працях Ш. різко засуджує рабство та кріпосництво, виступає за їх відміну та наголошує на важливому значенні забезпечення свободи і власності, прав людини. Вчений так висловлюється з цього питання: «Без захищеності, без впевненості людей і власності свобода — це всього лише пусте слово; тому, коли кріпаки й вільні селяни жодним чином не користуються цією впевненістю, їх становище не краще, ніж становище рабів».

Продовжує залишатися актуальною та важливою також постановка вченим питань щодо необхідності захисту інтересів не окремих груп суспільства, а всіх верств населення. Ш. вважав, що «прогресивний стан для всього населення — це стан сили і здоров'я». У зв'язку із цим учений різко засуджував кричущу розкіш небагатьох на похмурому тлі бідності більшості, розкривав моральну шкоду майнової нерівності, низьку якість непродуктивного споживання багатих людей в Росії. Ш. зробив логічний висновок, що суспільство не може вважатися таким, що процвітає, коли переважна частина його членів бідна й нещасна.

На відміну від переважної більшості прихильників економічного вчення А. Сміта, які у питаннях величини заробітної плати розходились з його поглядами, Ш. підтримує аргументацію основоположника класичної політекономії про бажаність і вигідність для всіх верств суспільства високої заробітної плати, її благотворний вплив на продуктивність праці, виробництво, збут продукції і в кінцевому підсумку на все суспільство.

Праці Ш. мали відчутний вплив на думки українських економістів першої половини XIX ст., особливо на Т. Ф. Степанова. У літературі погляди Ш. охарактеризовані терміном «критичне смітїанство». Економісти другої половини XIX ст. аналізували концепцію цивілізації Ш. (праці Дж.-К. Інгрема, І. В. Вернадського, Г. Ф. Симоненка та ін.). Для переважної більшості українських економістів характерною була підтримка наукових положень Ш. про продуктивний характер праці не лише в матеріальному, але й нематеріальному виробництві, про велике значення нематеріальних благ, етики та моралі в суспільному виробництві, про необхідність відміни кріпосного права, об'єктивний характер економічних законів тощо.

Відомі російські вчені (Л. Абалкін, Ю. Якутін та ін.) відзначають актуальність і значимість багатьох суджень Ш. в галузі економічної та фінансової політики щодо сучасності, особливо положень про митні тарифи, їх вплив на економічне зростання, про лібералізацію зовнішньої торгівлі, про ступінь участі держави в економіці, недопустимість значної майнової нерівності тощо. Як слушно зазначав проф. Ю. Якутін, міркування Ш., їх критичний аналіз важливі й актуальні також із позицій більш точної оцінки співвідношення різних сучасних варіацій цивілізаційного й класичного формаційного підходу в економічній теорії.

Основні наукові праці:

«Курс політичної економії, або Викладення основ, що обумовляють народне благоденство» (Cours d'économie politique ou Exposition des principes qui determinant la prosperite des nations, 1815; Курс политической экономии, или Изложение основ, обуславливающих народное благоденствие, 1881).

- Література:* 1. Леоненко, П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.) / П. М. Леоненко.— К. : ІАЕ УААН, 2003.
2. Шумпетер, Й.-А. История экономического анализа. В 3 т. : пер. с англ. / Й.-А. Шумпетер.— СПб : Эконом. шк., 2001.
3. Якутин, Ю. А. К. Шторх — первый российский академик в области политэкономии и статистики / Ю. Якутин // Вопр. экономики.— 2009.— №6.— С. 118–127.

П. М. Леоненко

**ШУМПЕТЕР
ЙОЗЕФ АЛОЇЗ**
(1883–1950)

*Schumpeter
Joseph Alois*

— видатний австрійський і американський економіст-теоретик, соціолог, фінансист, історик економічної та фінансової думки. Автор широко відомих теорій: економічної динаміки; ефективної конкуренції; економічних циклів та ін. Творчість ученого як представника неортодоксальної економічної теорії справила значний вплив на основні напрями сучасної економічної науки.

Народився 8 лютого 1883 р. в м. Тріш у Моравії, що входила на той час до Австро-Угорщини, у родині дрібного фабриканта. В 4 роки хлопчик залишився без батька, через 7 років мати, дочка віденського лікаря, вийшла заміж за командувача Віденського гарнізону генерала фон Келера.

З 1893 р. Ш. навчався в закритому ліцеї Терезіанум для дітей австрійської аристократії у м. Відні, а після його закінчення — на факультеті права та політичних наук Віденського університету (1901–1906). Під час навчання активно відвідував, разом з Р. Гільфердінгом і О. Бауером, майбутніми лідерами австрійського соціалізму, семінари Ф. Візера та О. Бем-Баверка. В студентські роки Ш. проявляв інтерес до праць К. Маркса. У цей період формувалося його суперечливе, неоднозначне ставлення до економічної теорії марксизму.

У 1906 р., після закінчення університету й отримання ступеня доктора права, Ш. декілька місяців провів у Англії, де одружився з дочкою одного з сановників англійської церкви (цей шлюб офіційно був розірваний

у 1920 р.). Потягом 1907–1909 рр. Ш. займався приватною юридичною практикою в «змішаному» англо-єгипетському суді в м. Каїрі. У 1909 р. вийшла його перша велика (626 с.) праця «Сутність і основний зміст теоретичної політичної економії». Цього ж року Ш. зайняв посаду професора політичної економії в Чернівецькому університеті, а з 1911 р. почав викладати в університеті м. Грац (Австрія). Залишаючи Чернівецький університет, Ш. прочитав лекцію «Минуле й майбутнє соціальних наук». Як з'ясувалося згодом, вона була проспектом майбутніх відомих праць ученого «Економічні доктрини й метод» (Economic Doctrines and Method, 1914) та «Історія економічного аналізу» (History of Economic Analysis, 1954).

У 1913–1914 рр. в порядку обміну між університетами вчений викладав у Колумбійському університеті (США). У 1919–1920 рр. протягом 7 місяців Ш. обіймав посаду міністра фінансів у коаліційному уряді Австрійської Республіки. Однак він не знайшов підтримки і був змушений

піти у відставку, навіть не встигнувши викласти свою програму. Невдачею завершилась і його діяльність як фінансиста-практика на посаді президента невеликого приватного банку (1919–1924). Банк збанкрутував, і Ш. втратив увесь свій статок, наробив боргів, які віддавав кілька років.

У 1925–1932 рр. Ш. очолював кафедру державних фінансів Боннського університету (Німеччина). Упродовж 1927–1928 рр. і в 1930 р. він викладав декілька місяців у Гарвардському університеті (США). У 1932 р. Ш. остаточно переїхав до США, де до кінця життя працював професором Гарвардського університету. Викладав курси економічної теорії та історії, теорії економічних коливань, порівняльного аналізу соціальних систем.

Серед численних робіт видатного вченого виділяються «Теорія економічного розвитку» (*Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, 1912, рос. переклад 1982), «Економічні цикли» (*Business Cycles*, у 2 т., 1939), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (*Capitalism, Socialism and Democracy*, 1942, укр. переклад 1995), «Історія економічного аналізу» (*History of Economic Analysis*, 1954, рос. переклад 2004). Сам Ш. особливо виокремлював «Теорію економічного розвитку». Він писав: «Для вираження моїх ідей вона має таке ж значення, як „Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей” для ідей Кейнса».

Теорія економічного розвитку, створена Ш., охоплює ряд його оригінальних теорій: підприємництва; інновацій; статички і динаміки. Всі вони об'єднані поняттям динаміки. В передмові до японського видання своєї праці (1937) Ш. привернув увагу до відмінностей між статичною і динамічною теоріями. «Статична теорія,— писав Ш.,— це не що інше, як судження про умови рівноваги й про ті шляхи, якими відбувається відновлення рівноваги після кожної із її незначних порушень... Стаціонарний процес — це такий процес, який в дійсності не розвивається під впливом внутрішніх сил, а лише відтворює у визначені відрізки часу постійні норми реального доходу». На противагу такому підходу Ш. висунув концепцію динаміки: «Всередині економічної системи є джерело енергії, що викликає порушення рівноваги. Якщо це так, то повинна існувати й суто економічна теорія господарського розвитку, яка спирається не лише на зовнішні фактори, що спричиняють рух економічної системи від одного стану рівноваги до іншого».

Центральне місце в економічній динаміці, на думку Ш., належить нововведенням (інноваціям), які вчений трактує дуже широко. Він розрізняє п'ять типів нововведень: виробництво принципово нових товарів та послуг; застосування нової техніки і технології, що передбачає впровадження нових методів виробництва і транспортування; завоювання нових ринків збуту продукції; поліпшення ресурсної бази шляхом відкриття нових джерел сировини; формування нової промислової (галузевої) організації — впровадження раціональних форм організації виробництва й управління, завоювання монопольного становища.

Впровадження нововведень, або економічне новаторство здійснюється особливим типом людей, яких Ш. назвав підприємцями. Вчений приділив значну увагу характеристиці підприємця та підприємництва, розкриттю їх відмінностей від капіталіста і його господарювання, підприємницьким функціям та підприємницькому прибутку. Підприємець характеризується такими особливими рисами, як ініціатива, авторитет, дар передбачення, віра у власні сили, відчуття власної незалежності, готовність до ризику, до здійснення нових комбінацій тощо. Вони не залежать від класової й соціальної приналежності. Це особливий тип людини — носія динамічних процесів, новатора, що виступає рушієм науково-технічного прогресу.

Ш. розкрив принципів відмінності мотивів господарської діяльності в умовах статички й динаміки. В першому випадку в основі мотивації суб'єктів господарської діяльності лежить їх раці-

ональна поведінка, а в другому — саморозвиток особистості, успіх, радість творчості, подолання труднощів, воля до перемоги тощо.

З діяльністю підприємця, підприємницькою функцією вчений пов'язав поняття підприємницького прибутку, розкрив його суть, функції, роль в капіталістичній економіці й відмінності від всіх інших видів прибутку, відсотка і ренти. Ш. наголошував: «Без розвитку немає підприємницького прибутку, а без останнього немає розвитку». Отже, підприємницький прибуток виступає винагородою за нововведення, як результат зниження витрат виробництва на тих підприємствах, в яких впроваджені інновації, і таким чином отримання надприбутку. Специфічною рисою підприємницького прибутку є його тимчасовість, недовготривалість, що пов'язано з наслідуванням прикладу підприємця іншими суб'єктами господарювання. Підприємницький прибуток зникає в умовах, коли новаторська форма виробництва перетворюється в традиційну, рутинну діяльність.

У працях «Цикли ділової активності. Теоретичний, історичний і статистичний аналіз капіталістичного процесу» (Business cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process, 1939), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (Capitalism, Socialism and Democracy, 1942) Ш. розглядав так звані довгі хвилі в розвитку капіталістичної економіки, стверджуючи, що це ті самі довгі хвилі, які в літературі про економічні цикли пов'язують з іменем М. Д. Кондратьєва. Новизна розгляду вченим ділових циклів полягала в поєднанні аналізу коротких (малих, грошових) циклів Кітчина тривалістю 3–4 роки, звичайних 7–11-річних циклів виробництва й зайнятості Жугляра з поясненням довгих циклів Кондратьєва тривалістю 45–55 років за допомогою хвиль інновацій, що продовжуються до зникнення надприбутків первісного інноватора внаслідок пізніших інновацій.

Серед багатьох різноманітних проблем, порушених та вирішених у праці Ш. «Капіталізм, соціалізм і демократія», центральними є порівняльний аналіз економічного і соціологічного вчення К. Маркса, його історичної долі та порівняльний аналіз капіталістичної і соціалістичної систем. Як і в попередніх своїх працях, Ш. і тут виступає оригінальним мислителем і новатором. Він висунув концепцію саморуйнування (самозаперечення) капіталізму. На своє питання «Чи зможе капіталізм вижити?» (назва другої частини праці) вчений дав негативну відповідь: «Капіталістичній системі притаманна тенденція до саморуйнування, яка на ранніх стадіях цілком може утвердитися у формі тенденції до гальмування прогресу... Капіталістичний процес не тільки руйнує власну інституційну структуру, а й створює умови для іншої». Прогноз, наголошував Ш., не означає бажаності передбачуваного розвитку подій. Проте прогноз Ш. («самозаперечення капіталізму внаслідок його успіхів») до цього часу не знайшов підтвердження.

Водночас вважають, що справедливим виявилось двоїсте ставлення Ш. до соціалістичної економіки як до потенційно ефективної, але такої, що не завжди спроможна реалізувати цю ефективність внаслідок послаблення стимулів до нововведень та ризику в умовах економічної і політичної несвободи та державного тиску.

Ш. — усесвітньо відомий історик економічної теорії, яку розглядав як процес висхідного розвитку аналітичного апарату та методів дослідження економічних явищ. У цій галузі йому належать праці «Історія теорій і методів (нарис політичної економії)» (1914), «Десять великих економістів. Від Маркса до Кейнса» (Ten Great Economists. From Marx to Keynes, 1951), «Історія економічного аналізу» (підготовлена до видання в 1954 р. дружиною Е. Шумпетер, викладачем економічних дисциплін у Гарвардському університеті, автором низки самостійних монографій, разом з видатним американським економістом російського походження, а згодом лауреатом Нобелівської премії з економіки — В. В. Леонтьєвим).

Новизна, оригінальність та значення фундаментальної праці Ш. «Історія економічного аналізу» полягали в таких новаціях.

По-перше, учений чітко розмежував поняття «історія економічної думки», «історія політичної економії», «історія економічної теорії», «історія економічного аналізу», дав їх визначення, субординацію, розкрив зміст кожного з цих понять. Свої наукові зусилля зосередив на історії економічного аналізу.

По-друге, Ш. ввів у економічну науку поняття «класична ситуація», або «класичний стан». Це такий стан в економічній науці, коли після тривалого періоду боротьби і дискусій досягається значний ступінь згоди, відбувається консолідація тих нових і оригінальних робіт, які велись раніше. На думку Ш., перша класична ситуація склалася в другій половині XVIII ст., а раніше подібний класичний стан не виникав жодного разу. В результаті економічна наука набула статусу визнаної галузі наукового знання. Друга класична ситуація мала місце в період між 1790 р. і кінцем 1860 р. Підсумком її стали праці останнього з представників класичної політичної економії Дж. Мілля. Третя класична ситуація охоплює період 1870—1914 рр. (і далі до 30-х рр. XX ст.). Вона пов'язана з науковою революцією, яка полягала насамперед у розвитку теорії граничної корисності й знаменувала собою початок періоду панування неокласики. Викладення матеріалу Ш. здійснив відповідно до виокремлених трьох класичних ситуацій. Слід зробити застереження про необхідність розмежування понять «класична ситуація (стан)» і «класична політична економія», з яких перше набагато ширше за періодом охоплення теорій, а отже, і їх кількість.

Таким чином, Ш. став попередником наукових парадигм, конкуруючих науково-дослідних програм, наукових революцій, що були обґрунтовані у 60-80-ті рр. XX ст. в працях видатних методологів науки Т. Куна, І. Лакатоша та ін.

По-третє, учений виділив «національні лінії» у розвитку економічної науки та її історії (англійську, французьку, італійську, німецьку та ін.), розкрив зміст та періоди домінації національних економічних шкіл в історії економічної думки.

По-четверте, праця «Історія економічного аналізу» включає теорію та історію економічної думки, починаючи від стародавніх греків і закінчуючи дослідженням стану економічної теорії в першій половині XX ст. Дослідження дає уявлення про історію цивілізації в цілому — економічне життя, культуру, науку, — на тлі якого вивчається історія розвитку економічної науки. «Це — велика і грандіозна книга, — писав видатний американський економіст С. Кузнець. — Велика тому, що була написана вченим величезної ерудиції, широкого інтересу, блискучого натхнення й проникливості, при всій дивності його суджень; грандіозна, тому що мета була настільки великою, що, незважаючи на зусилля всього життя, залишилися широкі прогалини й поспішні латки».

По-п'яте, Ш. виступив не лише як історик економічної науки, але й історик фінансової думки від її зародження до 50-х рр. XX ст.

Вчений був одним із засновників, а в 1937–1941 рр. — президентом Економічного товариства. У 1948 р. першим з іноземців обраний президентом Американської економічної асоціації.

Помер 8 січня 1950 р. в м. Таконік (штат Коннектикут, США).

У 1996 р. на честь заслуг Ш. та для вивчення його творчості створено Міжнародне товариство Йозефа Шумпетера. У 2001 р. в Берліні заснований Інститут Шумпетера. У 2004 р. в будинку, де народився видатний учений (м. Тріш), президент Чехії В. Клаус відкрив Музей Шумпетера (Rodny dum J. A. Schumpetera).

Основні наукові праці:

«Теорія економічного розвитку» (Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung, 1912).

«Економічні доктрини й метод» (Economic Doctrines and Method, 1914).

«Економічні цикли» (Business Cycles, 1939).

«Цикли ділової активності. Теоретичний, історичний і статистичний аналіз капіталістичного процесу» (Business cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process, 1939).

«Капіталізм, соціалізм і демократія» (Capitalism, Socialism and Democracy, 1942).

«Десять великих економістів. Від Маркса до Кейнса» (Ten Great Economists. From Marx to Keynes, 1951).

«Історія економічного аналізу» (History of Economic Analysis, 1954).

- Література:* 1. Блауг, М. Сто великих економістів до Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Эконом. шк., 2005.— С. 332–335.
2. Милейковский, А. Г. Йозеф Шумпетер и его «Теория экономического развития» [вступ. статья] / А. Г. Милейковский, В. И. Бомкин // Шумпетер Й. Теория экономического развития : пер. с нем.— М. : Прогресс, 1982.— С. 5–35.
3. Леоненко, П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.) / П. М. Леоненко.— К. : ІАЕ УААН, 2003.— С. 36–44.

П. М. Леоненко

Щ

**ЩЕПАНОВСЬКИЙ
СТАНІСЛАВ**
(1846–1900)

*Szczepanowski
Stanislaw*

— польський економіст, підприємець, політичний діяч.

Після закінчення навчання в політехнічному інституті протягом 9 років працював у відомому Управлінні справами Індії (Англія). До його службових обов'язків належали питання розбудови мережі залізниць в Індії. Повернувся до Польщі в 1879 р. і став піонером нафтової та буровугільної промисловості на Коломийщині. Закладав та модернізував копальні й нафтопереробні заводи, а також здійснював підготовку спеціалістів у цих галузях. Депутат австрійського парламенту (з 1886) і галицького сейму (з 1889).

Щ. відомий як автор праці «Бідність Галичини в цифрах та програма енергетичного розвитку господарства краю» (*Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*, 1888), один із видавців та постійних авторів щомісячного журналу «Польський економіст» (*Ekonomista Polski*).

В книзі та статтях учений доводив можливість подолання економічної відсталості Галичини та обґрунтував основні положення програми розвитку краю. Він вважав, що в господарській діяльності свобода підприємництва повинна обов'язково підкріплюватися втручанням держави в економіку. Для подолання відсталості Галичини необхідно насамперед змінити структуру її економіки так, щоби промисловість стала провідною галуззю господарства краю й на її основі розвивати також сільське господарство. Сприяння зростанню промисловості слід супроводжувати використанням існуючого надлишку робочої сили. Для розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, зміцнення фінансового господарства уряд краю повинен боротися за відповідний рівень митних і залізничних тарифів. У сфері використання робочої сили потрібно покінчити з традицією пошуку молоддю кар'єри поза краєм або в установах, а не господарстві. Необхідно залучати в економіку іноземний капітал, пам'ятаючи про забезпечення власних інтересів.

Щ. надавав величезного значення освіті та підготовці кваліфікованих кадрів.

Основні наукові праці:

«Бідність Галичини в цифрах та програма енергетичного розвитку господарства краю» (*Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*, 1888).

Література: 1. *Енциклопедія українознавства*. Т. 10.— Л. : НТШ, 2000.— С. 3912.

2. *Stankiewicz, W. Historia myśli ekonomicznej*.— 2-e wyd., rozszer. / W. Stankiewicz.— Warszawa : PWN, 2000.— S. 32–327.

Г. В. Ціх

ЩЕТИНІН
МИКОЛА ТИМОФІЙОВИЧ
(р. н. невідомий — 1968)

Щетинин
Николай Тимофеевич

— міністр фінансів УРСР (1951–1961).

Народився в бідній селянській родині. Через матеріальні проблеми не зміг здобути вищу освіту, з 13 років почав працювати на заводі. Під час громадянської війни служив у лавах Червоної Армії. Роботу у фінансових органах розпочав 1929 р. з посади завідувача Амвросіївського райфінвідділу Донецької області.

Основним завданням тогочасних фінансових органів було виконання планів з мобілізації коштів до державного бюджету та фінансування всіх передбачених видатків. Для забезпечення виконання фінансового плану створювалися так звані фінансові бригади, які докладно обговорювали план мобілізації коштів із трудовими колективами колгоспів і залучали до роботи найактивніших людей.

На роки міністрування Щ. припали дві особливо важливі події в житті країни, що стосувалися роботи фінансових органів. Передусім, це реформа сільськогосподарського податку 1953 р., яка суттєво змінила систему оподаткування. Важливими були також зміни в 1955 р. в бюджетному процесі, що вносилися згідно з постановою союзного уряду «Про зміни порядку державного планування й фінансування господарств союзних республік». Цей законодавчий акт істотно розширив повноваження республіки й місцевих рад у розв'язанні завдань господарського й соціально-культурного будівництва. За цих умов Міністерство фінансів і фінансові органи стали не лише контролюючими, але й консультативними органами у визначенні порядку й правильності використання значних коштів. Відповідно до ухваленої постанови, Рада Міністрів УРСР надала більш широкі права міністрам, керівникам відомств УРСР, обласним радам депутатів трудящих для розв'язання проблем господарського та культурного життя республіки.

За часів діяльності Щ. були ліквідовані галузеві міністерства, а управління промисловістю зосереджено в раднаргоспах. Згідно з рішеннями сесії Верховної Ради УРСР, у червні 1957 р. було створено 11 економічних районів, почали діяти раднаргоспи, які керували тепер усіма підприємствами. Розширювалися також права УРСР в адміністративно-політичній сфері. У республіканське підпорядкування передавалися питання обласного адміністративно-територіального устрою, розширювалися права щодо формування власного бюджету, всі одержані кошти від перевиконання доходів бюджету залишалися в розпорядженні республіки та місцевих органів, що спрощувало вирішення багатьох господарських та культурних проблем.

Після ухвалення в середині 1960 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про бюджетні права Української РСР і місцевих рад народних депутатів» зростає роль республіканського та місцевих бюджетів у розвитку народного господарства, науки, культури, освіти, охорони здоров'я й соціального забезпечення.

Щ. нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного прапора, знаком пошани та багатьма медалями.

Помер у 1968 р. в м. Києві.

Г. О. П'ятаченко, А. В. Кухарець

Ю

ЮМ
ДЕВІД
(1711–1776)

Hume
David

— англійський економіст, історик, філософ; один з найяскравіших представників англійського Просвітництва.

Народився в м. Единбурзі в родині незаможного шотландського поміщика. Отримав освіту в Единбурзькому університеті на факультеті юриспруденції, після чого нетривалий час самостійно провадив підприємницьку діяльність. У 1734–1737 рр. жив у Франції, навчаючись у коледжі Ля-Флеш.

Упродовж 1752–1757 рр. працював на посаді бібліотекаря в Единбурзькій спілці юристів. Перебуваючи в 1763–1766 рр. на дипломатичній службі в Парижі, зблизився з колом французьких енциклопедистів. У 1767–1768 рр. Ю. стає помічником державного секретаря. Після виходу у відставку в 1769 р. став секретарем Філософської спілки, яка була створена в Единбурзі та об'єднувала відомих діячів шотландської культури та науки. Один з них — Адам Сміт — увійшов дола кола найближчих друзів Ю. майже на чверть століття. У певному сенсі смерть друга привернула широку увагу до праці А. Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів», оскільки після цієї події на двох мислителів упав гнів церкви та звинувачення в безбожності.

Основні твори — «Трактат про людську природу» (*A Treatise of Human Nature*, 1740), «Дослідження людського розуміння» (*An Enquiry concerning Human Understanding*, 1748), нарис «Про гроші» (*Of money*, 1752), «Природна історія релігії» (*The Natural History of Religion*, 1757). Економічні ідеї Ю., викладені ним у творах, присвячених питанням торгового балансу, рівня відсотка та грошової маси, мали великий вплив на політичну економію. Як противник меркантилізму, Ю. виступав за вільну торгівлю, яка, на його думку є важливим фактором економічного добробуту держави, доводив, що завдання зовнішньої торгівлі полягає в отриманні не тільки торгового прибутку, але й натуральних продуктів. Самобутня теорія держави, викладена Ю., мала відмінності й від договірної теорії, й від ідеї «богоданої влади». На думку вченого, суспільство виникло в результаті розростання сімей, а влада — з інституту військових вождів, яким народ звик підкорятися; ступінь законності влади залежить від тривалості правління та послідовності додержання нею принципу приватної власності. Ю. був видатним представником кількісної теорії грошей, принципово відкидаючи (що пов'язано з його суб'єктивно-ідеалістичними та агностичними філософськими позиціями) питання про субстанції вартості. З аналізу «революції цін», яку пережила Європа в XVI–XVII ст., він зробив висновок, що ціни товарів залежать від грошової маси, яка перебуває в обігу. Ототожнюючи поняття засобів обігу зі знаками виміру і фактично розглядаючи їх як паперові гроші, Ю. прийшов до висновку, що «товари входять у процес обігу без ціни, а золото та срібло — без вартості».

Ідеї Ю. отримали подальший розвиток у суб'єктивно-психологічному напрямі політичної економії. Також Ю. був першим, хто помітив наявність часових лагів у процесі зростання цін унаслідок збільшення кількості грошей в обігу, більше того, відмітив, що ціна товару «робоча сила» зростає в останню чергу.

- Література:* 1. Аникин, А. В. Юность науки : Жизнь и идей мыслителей-экономистов до Маркса.— 4-е изд.— М. : Политиздат, 1985.— 367 с.
2. Блауг, М. Сто великих экономистов до Кейнса : пер. с англ. / М. Блауг.— СПб. : Эконом. шк., 2008.— С. 343–345.
3. Большая экономическая энциклопедия.— М. : Эксмо, 2007.— 816 с.

П. І. Юхименко

**ЮРОВСЬКИЙ
ЛЕОНІД НАУМОВИЧ**
(1884–1938)

*Юровский
Леонид Наумович*

— російський учений-фінансист, спеціаліст у галузі грошового обігу, який мав змогу впливати на грошову систему Радянського Союзу. Його ім'я пов'язане з випуском «золотого червонця», що сприяв зміцненню національної валюти й успіху грошової реформи 1922–1924 рр.

Народився в 1884 р. в м. Одесі в заможній купецькій родині. Після закінчення гімназії із золотою медаллю він в 1902 р. вступив на електромеханічне відділення Петербурзького політехнічного інституту. Однак після місяця навчання прийняв рішення про зміну відділення на економічне, де серед професорів були такі відомі російські економісти, як М. І. Туган-Барановський, О. О. Чупров, П. Б. Струве, який пізніше назвав Ю. «найближчим учнем професорів економічного відділення».

Протягом двох літніх семестрів слухав лекції в Німеччині: у 1905 р. — в Берлінському університеті й у 1906 р. — в Мюнхенському. Після закінчення Петербурзького політехнічного інституту йому, як одному з кращих студентів, була надана стипендія на 2 роки для завершення освіти й наукової роботи за кордоном.

У 1908 р. Ю. від'їздить до Мюнхенського університету та працює над написанням дисертації. У 1910 р. Мюнхенський університет присвоїв йому звання доктора політичної економії.

Повернувшись до Москви, Ю. вирішив спробувати себе в іншій сфері — журналістиці. Він став пайовиком видавничого товариства солідної газети «Російські відомості» («Российские ведомости»), що відображала погляди ліберальної інтелігенції, та регулярно писав для неї статті з економічних проблем.

Робота в галузі журналістики протягом 3 років дала можливість Ю. зробити висновок про те, що не вона є його справжнім покликанням. У цей час він почав викладати політекономію в Московському комерційному інституті (нині Російська економічна академія ім. Р. В. Плеханова) та вести курс економічної політики в Народному університеті ім. Шанявського.

Під час першої світової війни, у кінці 1915 р., Ю. став артилеристом, отримав чин прапорщика.

Новий етап його життя розпочався після Лютневої революції, коли в серпні 1917 р. Ю. був призначений керуючим особливим статистико-економічним відділом міністерства продовольства Тимчасового уряду.

У листопаді 1917 р. він переїхав до Саратова, де працював до осені 1921 р. професором університету, деканом факультету суспільних наук, ректором організованого в 1918 р. Інституту народного

господарства, членом губернської планової комісії. Там же в 1919 р. вийшла фундаментальна монографія Ю. «Нариси з теорії ціни» («Очерки по теории цены»), що отримала високу оцінку П. Б. Струве.

Восени 1921 р. Ю. повертається до Москви, де стає завідувачем відділу іноземної статистики Центрального статистичного управління, підтримуючи постійні зв'язки з Наркоматом фінансів. Він увійшов до кола тих висококваліфікованих фахівців з грошового обігу, які з осені 1921 р. залучалися урядом для пошуку шляхів оздоровлення грошової системи.

Ю. брав активну участь у травні 1922 р. в розробленні проекту емісії банкнот, йому була відведена важлива роль у координації цих дій, та 10 серпня Ю. став заступником начальника валютного управління. У складі управління під керівництвом Ю. утворена комісія з питань кредиту та грошового обігу. Вона провела три засідання і на останньому з них, що відбулося 21 серпня, визначила порядок денний засідання, наміченого наступного дня. Проте 22 серпня засідання не відбулося, оскільки Ю. опинився під домашнім арештом.

На початку вересня домашній арешт був знятий, а в жовтні 1922 р. почалася практична реалізація декрету про випуск червінців, Ю. був призначений представником Наркомфін у раді з емісійних справ при Держбанку.

У березні 1925 р. Ю. звертається до Г. Я. Сокольникова, який на той час обіймав посаду наркома фінансів, з проханням про звільнення. Причину бажання звільнитися з посади начальника валютного управління обґрунтував як бажання займатися науковою діяльністю, проте його прохання не задовольнили. Наприкінці 1924 р. Ю. отримав наказ про його відрядження за кордон для налагодження відносин з іноземними банками. Цього ж року світ побачила книга Ю. «На шляхах до грошової реформи», яка була перекладена англійською й німецькою мовами та видана в Лондоні й Берліні. У цій книзі вчений обґрунтовує необхідність збереження курсу на валюту.

Економічна ситуація, що склалася в Радянському Союзі в середині 20-х рр. ХХ ст., була досить складною. Розв'язання проблем, пов'язаних з макроекономічною ситуацією, знайшло своє відображення в статті «До проблеми плану та рівноваги в радянській господарській системі», що вийшла у світ в журналі «Вісник фінансів», № 12 за 1926 р. У кінці листопада, ще до публікації, він виступив з нею на семінарі в Інституті економічних досліджень Наркомфін, де були присутні провідні економісти країни. Підсумовуючи обговорення, Ю. в прикінцевому слові прямо виклав головні побоювання, які підштовхнули його до написання статті, навівши слова свого знайомого, людини близької до керівництва країни й добре інформованої: «Років через два в нас ніякого непу не залишиться». Стаття базується на аналізі практики всього періоду непу та власному особистому досвіді Ю.

Наступного року виходить монографія «Грошова політика Радянської влади (1917–1927)», де вчений розглядає складні економічні проблеми з характерною для вченого чіткістю та простотою. Г. Я. Сокольников в рецензії на цю книгу відзначав, що «автор володіє даром дуже точного та разом з тим доступного викладу». У даній роботі Ю. показав боротьбу двох альтернативних тенденцій розвитку радянської господарської системи, починаючи з перших днів її існування: воєнного комунізму (безринковий розподіл) і непу (ринкове господарство), і продемонстрував, наскільки сильна тенденція самозростання таких адміністративних заходів, які не відновлюють ринкову рівновагу.

На початку 1928 р. Ю. від'їждить у відпустку за кордон на декілька місяців. Після повернення в Росію йому довелося зіткнутися зі ще більш напруженою ситуацією. У квітні за політичними мотивами був знятий зі свого поста завідувач Кон'юнктурного інституту Наркомфін один із провідних економістів 1920-х рр. М. Д. Кондратьєв, з яким Ю. товаришував. Тоді ж обговорювалося питання про звільнення з посади начальника валютного управління й самого Ю.

12 липня 1928 р. Ю., як представник Наркомфіну в раді емісійного відділу Держбанку, направив наркомові фінансів Н. П. Брюханову записку, в якій висловив незгоду з використовуваними при складанні емісійних балансів методами відображення забезпечення курсу валюти. Уже 11 жовтня Політбюро прийняло рішення про звільнення Ю. від обов'язків начальника валютного управління та члена колегії Наркомфіну. Проте багаторічний досвід роботи на керівних посадах та неоціненні знання в галузі монетарної політики дали йому можливість 13 грудня відновитися в складі колегії Наркомфіну.

Невдовзі, 1 лютого 1929 р., його призначили начальником планово-економічного управління. На цій посаді він працював до листопада 1929 р., продовжуючи виступати за приведення планових темпів розвитку країни у відповідність до реальних можливостей, проти форсування індустріалізації, причому не тільки у своєму відомстві, але й на публічних зборах.

26 липня 1930 р. Ю. був заарештований та звинувачений у належності до антирадянської трудової селянської партії. Уся ця операція проводилася за особистою вказівкою та під постійним наглядом Й. Сталіна, який переслідував при цьому декілька цілей. По-перше, покласти на вчених вину за власні грубі помилки в політиці. По-друге, зображаючи їх як агентів ворожих іноземних держав, створити в країні обстановку обложеної фортеці, коли здається неминучим зростання військових втрат. По-третє, арешти фахівців, які займали свого часу керівні посади, давали змогу пов'язати з ними в разі потреби опонентів Й. Сталіна в керівництві країни.

13 грудня 1934 р. Політбюро прийняло рішення про звільнення Ю., зважаючи на його стан здоров'я.

Йому заборонили жити в 15 великих містах, та він поселився в селищі Середа Івановської обл., де працював бухгалтером. Наприкінці 1936 р. Ю. дістав дозвіл на повернення до Москви. Спочатку заробляв на життя перекладами художньої літератури з французької та німецької мов, оформлюючи договори через своїх знайомих перекладачів. Однак восени 1937 р. довелося шукати штатну роботу, і його старий знайомий О. Ю. Шмідт узяв Ю. консультантом в планово-економічний відділ.

17 вересня 1938 р. Ю. був розстріляний.

С. В. Бойко

ЮСТІ

ЙОГАНН ГЕНРІХ ГОТТЛОБ ФОН
(1717–1771)

Justi

Johann Heinrich Gottlob von

— відомий німецький учений-камераліст, представник німецького різновиду пізнього меркантилізму та фінансової школи XVIII ст.

Вивчав правничі, політичні та гірничі науки у мм. Віттенбергу, Єні та Лейпцигу. Працював особистим секретарем, адвокатом і радником княгині фон Сахсен-Ейзенах. Професор риторики та камералістики у віденському Терезіанумі (з 1751).

Автор важливих праць у галузі економіки, фінансів, управління, політики та ін. До них належать: «Державна економіка, або Систематичний трактат всіх економічних і камеральних наук» (*Staatwirtschaft oder systematische Abhandlung aller ökonomischen und Cameralwissenschaften*, 1755), «Основи поліційної науки» (*Grundzüge der Polizeiwissenschaft*, 1756), «Основи могутності та добробуту держав, або Докладний виклад загальної поліційної науки» (*Die Grundfeste zu der*

Macht und Glückseligkeit der Staaten oder ausfuhrliche Vorstallung der gesamten Polizeywissenschaft, у 2 т., 1760–1761), «Система фінансів» (System des Finanzwesens, 1766). В останній праці вперше в Німеччині подав у систематизованому вигляді основи фінансової науки.

Погляди Ю. характерні для тієї групи відомих німецьких камералістів XVIII ст. (від лат. camera — скарбниця) — Й. фон Зеккендорфа, Ю. фон Мезерса, Й. фон Зонненфельса та інших, які, хоч і сповідували визначені підходи пізнього меркантилізму, в цілому виступали попередниками класичної школи. Ю. трактував економічні та фінансові проблеми з позицій «держави добробуту», тобто держави, що «бере на себе відповідальність за економічні та моральні умови життя своїх громадян, особливо за певну зайнятість, забезпечення кожному засобів до існування, удосконалення методів й організації виробництва, достатні поставки сировини й продовольства». Під цим кутом зору конкретизував функції держави щодо всіх сфер економіки — сільського господарства, промисловості, торгівлі, фінансів, грошового обігу, банків. При цьому за традиціями камералістики значну увагу приділяв питанням технології та організації. Виступав прихильником обмеженого державного регулювання, зокрема визнавав необхідність втручання держави для нарощування виробництва визначених видів продукції, установлення фіксованих цін з конкретною метою та за визначених обставин.

Визнавав, що впровадження машин пов'язане з економією праці та виникненням безробіття. Однак, на його думку, це не має бути перешкодою для механізації виробництва. Обов'язок уряду — надати безробітним привабливі робочі місця. Ю. негативно ставився до цехів ремісників, проте водночас пропонував урядам не закривати їх і не переслідувати незалежних ремісників.

На його переконання, в окремих випадках для забезпечення суспільних інтересів необхідно застосувати високі захисні мита й, навіть, заборону імпорту та примусову купівлю вітчизняних товарів. Разом з тим виступав за вільну торгівлю без обмежень на імпорт, окрім 10 % мита від вартості товару.

В цілому вчений сповідував віру в загальний принцип економічної діяльності, згідно з яким свобода та безпека — це все, що потрібно промисловості й торгівлі для їх успішного розвитку. Вважав, що апарат управління повинен утручатися в економіку в разі нагальної потреби, проте має виявляти готовність до самоусунення, як тільки зникає необхідність його втручання. Тому Й. А. Шумпетер економічну політику, яку обґрунтував Ю., називав «без дурниць» (*laissez faire*).

Незважаючи на здебільшого прикладний характер своїх досліджень, Ю. зробив першу спробу систематичного викладення основ фінансового управління і, відповідно, заклав основи фінансової науки. Сформулював принципи («максими») правильного оподаткування. Тим самим став попередником щодо принципів оподаткування А. Сміта, розкритих у 5-й книзі «Багатства народів» (1776).

Основні наукові праці:

«Державна економіка, або Систематичний трактат всіх економічних і камеральних наук» (*Staatswirtschaft oder systematische Abhandlung aller ökonomischen und Cameralwissenschaften*, 1755).

«Основи поліційної науки» (*Grundzüge der Polizeiwissenschaft*, 1756).

«Основи могутності та добробуту держав, або Докладний виклад загальної поліційної науки» (*Die Grundfeste zu der Macht und Glückseligkeit der Staaten oder ausfuhrliche Vorstallung der gesamten Polizeywissenschaft*, 1760–1761).

«Система фінансів» (*System des Finanzwesens*, 1766).

Література: 1. Шумпетер, Й. А. История экономического анализа. В 3 т. Т. 1. : пер. с англ. / Й. А. Шумпетер. — СПб. : Эконом. шк., 2001. — С. 216–222.

2. *Bochenek, M. Szkice o ekonomii i ekonomistach.* / M. Bochenek — Torun : MADO, 2004. — S. 196–197.

П. М. Леоненко

ЮШКО
ІГОР ОЛЕГОВИЧ
(н. 1961)

Юшко
Игорь Олегович

— український фінансист, політик, міністр фінансів України (грудень 2001 — листопад 2002).

Народився у м. Маріуполь Донецької області. У 1978 р. вступив до Жданівського металургійного інституту, після закінчення якого працював на заводі «Азовсталь». У 1987 р. здобув вищу економічну освіту у Харківському інженерно-економічному інституті.

У 1992 р. Ю. було призначено першим заступником голови правління Першого українського міжнародного банку в м. Донецьку. Згодом Ю. став головою правління цього банку. З березня 1998 р. по квітень 2002 р. — депутат Верховної Ради України 3-го скликання. Заступник голови Комітету Верховної Ради з фінансів та банківської діяльності (1998 - 2001). Член ради Національного банку України (2000).

У грудні 2001 р. призначений державним секретарем Міністерства фінансів України, а з 28 грудня того ж року — міністром фінансів. Міністерство фінансів провело значну методологічну і аналітичну роботу щодо підготовки до реформи оподаткування доходів фізичних осіб. Після ухвалення Бюджетного Кодексу України у червні 2001 р. на Міністерство фінансів було покладено розробку методології витрат та формування мережі місцевих бюджетів, удосконалення формульного підходу до визначення міжбюджетних трансфертів. Однією з необхідних складових сучасної фінансової системи Ю. вважав створення розвиненого ринку фінансових послуг. З квітня 2003 р. Ю. займає посаду президента Української національної іпотечної асоціації (УНІА), а у жовтні 2006 р. його було призначено радником Прем'єр-міністра України В. Ф. Януковича. Очолював наглядові ради «Укрсоцбанку» і страхової компанії «Оранта».

Г. О. П'ятченко, А. В. Кухарець

Я

**ЯКОБ
ЛЮДВІГ КІНДРАТОВИЧ
(ЯКОБ ЛЮДВІГ ГЕНРІХ ФОН)
(1759–1827)**

*Jakob
Ludwig Heinrich von*

— філософ, економіст, філолог, член-кореспондент Академії наук (1810), професор Харківського університету.

Народився 26 лютого 1759 р. в с. Веттін Магдебурзького герцогства в Пруссії.

Закінчив гімназію в 1777 р., продовжив навчання в Галльському університеті, де вивчав філологію, історію, математику, філософію, педагогіку і богослів'я. Витримавши встановлений іспит і захистивши в 1785 р. дисертацію «Гомерівська алегорія» (*De allegoria Homerica*), Я. був удостоєний звання доктора філософії. У 1787 р. обраний екстраординарним професором Галльського університету, а в 1791 р. ординарним професором. Викладаючи філологію й філософію, мав численну аудиторію. Після 10 років його викладацької роботи в Пруссії панівною стала нова система філософії, відмінна від поглядів ученого, тому він залишив викладання філософії й почав читати лекції з історії, економіки та політики.

У 1794 р. призначений ректором Галльського університету. За твори «Про безсмертя душі» і «Суть Бога» отримав вищі нагороди від Лейденського та Гарлемського вчених товариств.

Після закриття Наполеоном в 1806 р. Галльського університету Я. переїхав до Росії, де був обраний професором на кафедрі дипломатії та політичної економії Харківського університету, заснованого в листопаді 1804 р. з ініціативи видатного просвітителя В. Н. Каразіна згідно із грамотою Олександра I.

У Харкові Я. працював до 1810 р. та продовжував свою наукову роботу. Він видав німецькою мовою твір з політичного права «Принципи політичного законодавства та політичних установ» (*Grundsätze der Policeygesetzgebung und der Policeyanstalten*), в якому критикував кріпацтво. Проти кріпацтва виступив і в іншому творі, написаному на тему, запропоновану Імператорським вільним економічним товариством, — «Про порівняльну вигідність кріпацтва та вільнонайманої праці». За цю роботу він отримав на конкурсі вищу нагороду — велику золоту медаль та сто червінців. За своїми переконаннями й поглядами Я. виявився передовим діячем у сучасному йому російському суспільстві, захисником ідеї свободи у всіх її проявах — у житті цивільному, соціальному і, особливо, у сфері розумовій.

Я. написав і видав низку посібників і підручників для російських гімназій і університетів із загальної логіки, загальної граматики, психології, моралі, естетики, риторики, народного права та політичної економії. За визнанням головного управління училищ, суттєвим достоїнством кожної з книг Я. є ґрунтовність, чіткість, стислість і відповідність планам і часу навчання, що визначені для кожної філософської науки в гімназіях.

Авторству Я. належить виголошена в Харківському університеті промова «Про вплив університетів на культуру та добробут народу». Крім того, він склав «Доповнення до правил для казеннокоштных студентів» латинською мовою (1809).

У 1809 р. Я. представив імператорові Олександрові I свою працю про паперові гроші, після чого був викликаний до Петербурга та призначений членом комісії про закони у фінансовій частині. Тут він зблизився з відомим державним діячем М. М. Сперанським, та після припинення ним обов'язків державного секретаря в 1816 р. Я. залишає Росію, оселяється знову в м. Галле, де працює професором політичних наук в університеті.

Я. був послідовником А. Сміта та Ж.-Б. Сея. Учений розрізняв три складові економіки: політичну економію (науку про господарство країни), державну економіку, або фінансове право, та економічну діяльність держави, або цивільне право. Під час свого перебування в Харкові Я. поширював ідеї названих економістів не лише в Україні, але й у всій імперії. Радянські економісти вважали, що прихильність Я. до вільного ринку була зумовлена його переконанням, що продуктивність праці вільних людей вища за кріпацьку. Проте він не наполягав на повному розкріпаченні селян, мотивуючи це тодішніми соціальними та економічними умовами.

Цей економіст був плідним автором, написав 35 книг, які були перекладені різними мовами світу. Найважливіші твори вченого: «Нариси загальної логіки та критичні первинні основи метафізики» (1800), «Нариси дослідної психології» (1800), «Філософська мораль» (1794), «Доказ безсмертя душі, узятий з поняття посад» (1790), «Про докази буття Божого» (1798), «Філософське вчення прав» (1795), «Аннали філософії та філософського духу» (1795), «Невеликі твори різного змісту з богослів'я, моралі, політики та психології» (1797), «Загальна релігія» (1801), «Правила мудрості людського життя, або Практична філософія» (1801), «Правила народної економії, або Наука народного господарства» (1805) та ін. Я. написав книгу «Основи політекономії», яка була тричі перевидання протягом 1805–1814 рр., друге та третє видання здійснені в Україні під час його викладання у Харківському університеті.

Помер 22 червня 1827 р. в м. Лауштадт (поблизу Галле).

С. В. Бойко

ЯНЖУЛ ІВАН ІВАНОВИЧ (1846–1914)

*Янжул
Иван Иванович*

— українсько-російський учений, економіст, юрист, якому притаманні унікальна ерудиція та широкі інтереси в галузі права й економіки. Завдяки окремим його працям з економіки й фінансів ім'я ученого не забуте навіть у радянський період, коли не тільки наукова спадщина багатьох колег ученого, але й самі їх імена були несправедливо забуті на довгі десятиліття.

Народився в Київській губернії. Його мати Марія Яківна походила з дворянського роду Колмакових. Батько Іван Гаврилович — з родини чернігівських дворян — після відставки (штаб-капітан з двадцятилітнім армійським стажем) продовжував працювати в громадських закладах, щоб утримувати велику родину, яка складалася з 10 осіб (восьмеро дітей).

Значну частину часу родина проводила в маленькому с. Бардіно Коломенського уїзду Московської губернії, яке належало матері, проте дуже часто відвідували й рідне місто батька. У дев'ятирічному віці Я. став учнем першого класу Коломенського уїзного училища. Внутрішня

боротьба проти жорстких правил училища неповнолітнього Я. вплинула на його здобутки в навчанні. Постійні побори «авдитору» (призначений старший хлопчик, який попередньо перевіряв уроки й доповідав про успіхи учня вчителю, якому надавалося право наказувати своїх «вихованців») у вигляді половини свого сніданку гнітюче діяли на хлопчика. Саме це стало причиною того, що, просидівши майже 2 роки в першому класі училища, хлопчик не виявляв бажання до навчання й не показував успіхів у загальному освітньому зростанні. Це змусило його батьків потурбуватися про нове місце навчання.

У серпні 1857 р. на прохання батьків підлітка Я. переведено до гімназії в Рязані. Інша обстановка і ставлення учителів сприяли навчанню. Без страху покарань він з насолодою почав вивчати улюблені предмети. Вже на першому році навчання його за відмінні успіхи занесено на «золоту дошку», яка була тоді в кожному класі. Підтримуючи лідерство в навчанні з другого класу гімназії, почав давати приватні уроки, заробляти по 5 рублів на місяць, щоб допомогти великій родині. З тих пір і до закінчення гімназії, а потім і в університеті, Я. не покидав учити інших.

Смерть матері в 1864 р. і перенесення випускних іспитів на місяць стали причиною не досить успішного завершення навчання в гімназії. Проте задовільні й хороші оцінки, які він отримав на випускних іспитах, не завадили реалізувати його мрію — вступати того ж року до Московського університету на юридичний факультет, хоча мав бажання навчатися й на філологічному.

З цього періоду розпочинається самостійне життя Я., адже батько, переїхавши в Москву, не міг сам достатньо забезпечити всю велику родину. Я. був змушений з першого курсу навчання працювати, щоб утримувати себе і своїх сестер. Так, студентом першого курсу він відправився в м. Ржев Тверської губернії в дім одного місцевого поміщика давати уроки для його дітей. У вільний час від уроків Я. багато читав. Відсутність достатньої кількості власних книг спонукала перебрати книги, що були в маєтку. На подив молодого студента він віднайшов тут унікальні рідкісні видання, серед яких праця знаменитого статистика А. Кетле «Про людину й розвиток її здібностей». Згодом він неодноразово повертається до цієї книги, у якій в доступній цікавій формі подавалася картина закономірного розвитку людського суспільства. Бажання подолати сумніви щодо правильності висновків і захоплення ідеями А. Кетле спонукали його розпочати перші наукові пошуки. Використовуючи наявні в церковних книгах місцевих приходів записи про народжуваність, смертність і шлюби, молодий науковець вдався до пошуків істини.

Зібраний матеріал був покладений в основу першого чималого систематизованого дослідження «Статистика шлюбів і народжень». Саме ця робота, за спогадами Я., прив'язала його «до професури й подальшої наукової діяльності» на все життя попри першу невдалу спробу привернути увагу. Підготовлена робота була спочатку представлена на факультет професорові І. Бабсту як курсова для переводу на наступний курс. Я., окрилений творчим натхненням, чекав на думку професора про свої перші наукові кроки, але той повернув дослідження через 2 місяці, не читаючи. Це ж сталося й з другою працею «Торгівельні шляхи Росії у Середню Азію». Таке ставлення професора Бабста гнітюче подіяло на молодого науковця, він навіть тимчасово перестав займатися дослідженнями.

Розчарований загальним підходом до студентських наукових праць з боку професури, як і більшість студентів університету, Я. на третьому курсі подав як курсову роботу минулорічну працю професорові фінансового права Ф. Мільгаузену. Проте на відміну від своїх колег той цікавився творчістю студентів. Оригінальність у викладі й наукові підходи до окремих проблем зацікавили професора. Висока оцінка роботи Я. і словесна підтримка професора Мільгаузена знову окрилили

молодого вченого. Він отримав запевнення від професора, що у випадку подальшої старанності й поглиблення наукових розробок, він може лишитися в університеті для підготовки до професорського звання.

По закінченні університету в 1869 р., не маючи матеріальної підтримки з боку родини (оскільки батько помер ще в 1865 р.— через рік після смерті дружини), молодий юрист Я. вступив на службу в судове відомство. З отриманням підтвердження про надання йому стипендії 400 рублів на рік, як залишеному при університеті, він покидає відомство й розпочинає підготовку до магістерських іспитів. Для підтримки свого бюджету він дає приватні уроки. Після успішної здачі іспитів у 1872 р. йому вдалося отримати роботу — читати лекції зі статистики в Московському технічному училищі.

Для підготовки до професорського звання за державний кошт Я. був відряджений до Лейпцігського університету. Дорогою він зробив невелику зупинку в м. Дрездені, де була велика російсько-українська діаспора на ті часи. Саме в її середовищі він познайомився з майбутньою дружиною Катериною Миколаївною Вельяшевою. У Лейпцігському університеті він прослухав повний курс з фінансів, із захопленням відвідував лекції відомих професорів Кнаппа і Рошера, а потім побував у Гейдельберзькому й Цюріхському університетах.

У період удосконалення наукових знань Я. у 1873 р. одружився. Катерина Миколаївна, за його спогадами, стала не тільки дружиною, але й добрим товаришем, «найближчим співробітником для всього, що з тих пір написав, починаючи з великих книг і закінчуючи журнальними й газетними статтями».

Для підготовки магістерської дисертації після навчання в Німеччині Я. попрямував до Англії. Знайомство із життям високоіндустріальної країни і вивчення умов її розвитку позитивно вплинули на формування його економічних і політичних майбутніх поглядів. На молодого вченого велике враження склало знайомство з Британським музеєм і його бібліотекою. Використовуючи, за словами Я., найкращі умови для занять, він поглиблював свої знання у фінансових науках, проглядаючи щоденно до 20 томів різних видань з теми, яка його цікавила. Зокрема займався вивченням матеріалів для дисертації про акцизи, поставивши за мету вивчити вплив непрямих податків на населення й промисловість Англії у зв'язку з економічним становищем країни і боротьбою політичних партій.

Наполеглива праця в період перебування в Лондоні, захоплення проблемами фінансів вилилися в магістерську роботу на тему: «Досвід дослідження англійських непрямих податків. Акциз» (1874). Критики справедливо відмічали оригінальність наукових прийомів, глибину й самостійність цієї роботи. Після блискучого захисту магістерської дисертації у тому ж 1874 р. Я. обирають доцентом Московського університету. Із цього часу бере початок його активна педагогічна діяльність і поглиблене вивчення фінансової науки. В університеті лекції з фінансового права читав відомий уже професор Ф. Мільгаузен, тому до виходу останнього у відставку Я. було доручено читати курс із історії фінансової науки.

Талант і визначні здібності молодого вченого були відразу оцінені його колегами й студентами. Лекції Я. вирізнялися багатством змісту і якістю викладу. Будучи надзвичайно вимогливим до самого себе й виконання власного службового обов'язку, він вимагав і від інших добросовісного ставлення до справ. Це породжувало в університеті легенди про нього як про екзаменатора. Разом з тим він був відкритий для бажаючих навчатися й працювати. Я. із задоволенням приймав студентів на своїй квартирі, давав читати їм книги з власної бібліотеки, відповідав на їхні запи-

тання й допомагав як наставник поглиблювати знання. Тому багато студентів віддавали перевагу вивченню економічних і фінансових наук під його керівництвом.

Разом з педагогічною діяльністю Я. активно продовжує наукову. Він часто їздить до Лондона для роботи в бібліотеці Британського університету. Молодого вченого захоплюють ідеї класиків. Тому докторська дисертація на основі вивчення англійської наукової літератури була підготовлена на тему: «Англійська вільна торгівля» (том I — 1876; том II — 1882). Це була одна з кращих його праць, де розвинені ідеї економічної свободи. Уже після виходу першого тому за виданою книгою він блискуче 9 жовтня 1876 р. захищає докторську дисертацію й отримує від Московського університету ступінь доктора фінансового права. Тоді ж він був обраний в ординарні професори Московського університету на кафедру фінансового права, де працював до 1898 р. З березня 1877 до березня 1880 р. був секретером факультету.

Викладацька робота ще більше вимагала сучасних знань. Тому в 1876–1882 рр., до початку служби фабричним інспектором, він майже щорічно відправляється в зарубіжні відрядження на три-чотири місяці в Англію, а в 1880 р. перебував там майже цілий рік. Його поїздки завершувалися підготовкою нових праць, які друкувалися в журналах або окремою книгою. Тут він активно спілкувався з багатьма російськими й українськими вченими, переважно економістами — М. Зібером, В. Яроцьким, М. Русановим та ін.

У 1882–1887 рр., не залишаючи роботу на кафедрі, за запрошенням міністра фінансів М. Бунге займає посаду першого фабричного інспектора Московського округу, до якого входило вісім губерній. Головна мета переходу на цю посаду була, за словами самого Я., у тому, щоб «ближче ознайомитися з фабрично-робітничим побутом і принести посильну користь благому призначенню уряду». Правда, надії його скоро розвіялися. Свою добровільну відставку у вересні 1887 р. він пов'язував з декількома причинами, але головна — втрата віри в можливість результативної діяльності через глухе непорозуміння й неприйняття його реформаторських пропозицій щодо покращення становища фабричних робочих з боку урядових органів. Більше того, ряд заходів Міністерства фінансів свідчив навіть про явне бажання всіляко обмежити діяльність інспекції або підкорити її губернаторові. Іншою важливою причиною стала розпочата в 1887 р. публічна травля й доноси з боку друкованого органу промисловців «Русское дело», газет «Русский курьер» і «Современные известия». Відіграла роль у прийнятті добровільного рішення про відставку й зміна статусу посади фабричного інспектора відповідно до закону 1886 р. Ця посада була перетворена в обов'язки вузькополіцейського, завдання якого полягало «у сприянні й приборканні робітничих безпорядків», при повному небажанні влади попередити їх соціально-економічними заходами.

Саме в цей період в особистості вченого органічно поєдналися дві іпостасі — економіста і юриста. Сильна економічна і юридична складові, які присутні в більшості праць Я., надають їм особливу ґрунтовність і завершеність. У юридичній науці ХІХ ст. помітний слід залишили його підручники «Поліцейське право» (1886), «Військове законодавство» (1876), праці з проблем авторського, сімейного, фабричного та інших галузей законодавства («Про незаконнонароджених: статистико-юридичний нарис» (1870); «Англійське фабричне законодавство» (1880); «З приводу слухів про літературну конвенцію» (1891). Значна частина праць присвячена методиці викладання юридичних наук («Роль і значення практичних занять у сучасній юридичній освіті Західної Європи» (1901), «Звіт про практичні заняття на юридичних факультетах восьми російських університетів» (1903), «Теми й завдання для практичних вправ з фінансового права» (1895).

Намагаючись якось покращити становище робочих, будучи інспектором, Я. активно бере участь у підготовці «Правил про нагляд за установами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робочих», які були затверджені імператором 3 липня 1886 р. А за працю «Фабричний побут Московської губернії» у 1884 р. Я. нагороджений золотою медаллю Імператорського географічного товариства. Цього ж року він провів ціле літо в Царстві Польському в складі урядової комісії з вивчення пограничних з Німеччиною польських фабрик. Ця комісія була створена за скаргою московських фабрикантів на недобросовісну конкуренцію з боку польських фабрикантів. Підсумком роботи Я. у складі комісії стала підготовка двох досліджень з промисловості Царства Польського.

У 1887 р. з виходом у відставку Я. знову повертається до звичної і більше йому цікавої викладацької роботи в Московський університет. Цей період відзначається ще більш активною науковою роботою. Особливе місце у творчості вченого в цей час посідають праці з фінансового права. Його курс «Основні початки фінансової науки: вчення про державні доходи» (1890) заклав підвалини української й російської науки фінансового права, що дає підстави віднести Я. до числа засновників цієї галузі. За науковістю та чіткістю викладу він став найкращим у фінансовій літературі, за що в 1893 р. отримав 1000 рублів як премію С. А. Грейга Академії наук. Незважаючи на те що це курс лекцій, сам автор так визначив його мету: дати студентам посібник для вивчення фінансового права взамін літографованих видань. Сьогодні важко собі уявити існування таких підручників у кінці XIX — на початку XX ст. для студентів. Проте оригінальний підхід до викладу, що вимагає не «глотання» за декілька годин, а вдумливого читання й уважного зіставлення окремих його положень, може слугувати зразком і для сьогоденних авторів підручників та навчальних посібників.

У першій частині курсу фінансового права Я. розглядає так звані звичайні державні доходи — державне майно, регалії, податки й мита. Ця частина була видана й привернула увагу поважного читача. У другій частині курсу автор викладає вчення про надзвичайні джерела державного доходу і про бюджет. Проте плани автора, на жаль, не були реалізовані.

Слід зазначити, що це був не перший підручник з фінансового права. Професор Імператорського Санкт-Петербурзького університету В. Лебедев мав подібне видання. Незважаючи на різні оригінальні авторські підходи, їх об'єднував стиль викладу. Це була більше енциклопедія з фінансового права, ніж підручник для студентів. Разом з тим праця Я. відзначалася загальною ерудицією, системним підходом і аналізом значного історичного та статистичного матеріалу й при цьому характеризувалася поєднанням простоти викладу з науковістю й логічністю.

Ознайомлення з працею Я. дає змогу виділити деякі загальні риси й особливості розвитку фінансово-правової школи, яка почала формуватися. Це передусім поєднання вивчення фінансової науки й фінансового права в їх нерозривній єдності протягом всього XIX ст. і на початку XX ст. У цей період терміни «фінансова наука» і «фінансове право» використовуються як рівнозначні, а у фінансовій науці того часу виділялися дві складові частини — економічна і юридична. В українських і російських університетах економічні дисципліни читалися на юридичних факультетах. Відмежування юридичної частини фінансової науки й оформлення її в самостійний напрям (фінансове право в повному його розумінні) відбулося значно пізніше й завершилося вже в радянський період історії фінансового права.

Для праць Я. характерна й інша традиція фінансової школи — це використання історичного й порівняльного методів. Застосування цих, а також статистичного та інших прикладних методів підвищувало науковість висновків, їх точність і об'єктивність. Використання Я. в дослідженнях

переважно праць західних вчених з фінансового права (А. Вагнера, К. Г. Рау, П. Леруа-Болье та ін.) стало підґрунтям для звинувачення Я. ще за життя в «західництві». Разом з тим ніхто не міг заперечувати його оригінальний науковий стиль, який виділяв Я. серед дослідників того часу. Я. відходив від чисто описового стилю, чим страждали його колеги при розкритті еволюції найважливіших фінансових інститутів, і розглядав важливі теоретичні й прикладні проблеми: доводив pro і contra існування тих чи інших доменів, регалій; ефективність окремих видів податків; випадки, коли державі вигідно залишатися власником підприємств, і коли підприємницька (господарська) функція є неефективною.

Оригінальність праць Я. і в тому, що йому вдавалося уникати простого переказу позитивного фінансового права, а піддаючи критичному аналізу окремі положення чинного законодавства, виявити недоліки й слабкі сторони. Саме завдяки такому підходу його пропозиції щодо вдосконалення законодавства були настільки доказовими, що майже не викликали дискусію. Це стосується й визначень, які відзначаються точністю й дохідливістю. Можна зустріти в його працях кілька визначень одного й того ж явища фінансового життя, але кожне з них дає змогу читачеві побачити його під різним кутом зору. Зокрема, в книзі міститься кілька визначень фінансів, податків, мита та інших понять, що є свідченням відсутності претензій автора на остаточну істину, а також заклику до обговорення й роздумів. Я., визначаючи фінансово-правові категорії, намагався якомога точніше виявити їх ознаки, загальні й відмінні риси, що давало можливість більш точно і глибше дати їх дефініції.

У праці «Основні початки фінансової науки» особливе місце посідає питання визначення місця фінансового права (фінансової науки) у системі суспільних наук. Підкреслюючи зростання ролі фінансової науки в ХІХ ст. «завдяки тому всезагальному значенню, яке мають фінанси для економічного, політичного й культурного життя країни», Я. підкреслював суспільне значення цієї науки. Адже стан фінансів вимірював могутність держави. Фінанси є мірилом добробуту країни, мірилом цивілізації. Виходячи з цього, фінансова наука з вузькоспеціальної науки має стати галуззю знань для кожного громадянина і безумовною необхідністю для кожної освіченої людини. Науку про фінанси, або фінансове право він поділяє на дві великі групи сучасної йому класифікації: перша — «дисципліни права державного, цивільного і кримінального з їх підрозділами», які розглядають і вивчають «моральні основи, внутрішні, духовні основи суспільства»; друга — науки, які мають своїм предметом зовнішні, фізичні умови державного життя. «Це науки адміністративні в широкому розумінні слова, тобто політична економія, статистика і, зрештою, наука державного господарства, або, за сталою термінологією, наука про фінанси, або фінансове право».

У фінансовій науці Я. бачив не тільки господарські початки, але й вірний шлях до осмислення історії. Фінанси, часто тільки фінанси дають внутрішній зміст історичних подій, зовнішній вираз яких носить навіть зовсім інший характер, вважав він, розвиваючи ідею свого учителя — професора І. Д. Беляєва — до наукової доктрини. Я. із вдячністю згадував поради професора з історії російського права молодим дослідникам, які проявляли особливий інтерес до історичних наук, зайнятися історією фінансів. За спогадами вченого, різноманітні причини все життя відволікали його від виконання цієї прекрасної поради. Разом з тим матеріали з українських, російських і зарубіжних фінансів у працях Я. досі залишаються унікальними джерелами, які дають змогу прослідкувати еволюцію найважливіших фінансових інститутів в Україні й за рубежом.

Оригінальним підходом Я. вирізнявся у визначенні предмета фінансового права та відмежуванні його від інших галузей публічного права. На його думку, питання, пов'язані з державни-

ми витратами, слід розглядати в курсі державного та поліцейського (адміністративного) права. Учення про державні витрати, наголошував Я., витікає цілком з поняття про сутність держави і її обов'язків, обумовлюється організацією держави, формою правління, устроєм урядових установ, завданнями економічної політики тощо і повністю належать до державного і політичного права, до ведення яких відносяться перераховані питання, а ніяк не до фінансової науки, яка має виключно спеціальну галузь дослідження. Цю позицію Я. підтримували окремі фінансисти Європи.

Усупереч своїм ідеям ученого щодо курсу фінансової науки, він, аналізуючи окремі види державних доказів, детально розглядає питання, що й у його часи, і нині традиційно складають предмет науки адміністративного права і державного управління. Так, у розділі «Державне майно» він детально описує способи управління державними землями, досліджує склад казенного майна в Україні й Росії, аналізує положення про збереження лісів і техніку лісбудівельних робіт. Але це не відхилення, а «камеральне минуле» фінансового права з надр якого вийшла сама фінансова наука. Тобто Я. не зміг уникнути вивчення господарських питань. Проте, якщо їх уважно проаналізувати, то можна помітити, що детально описані Я. конкретні домени або регалії та їх різновиди носили переважно фіскальний характер. Наприклад, розглядаючи гірничу регалію в Україні, він робить висновок, що доходи від міді й чавуну вельми незначні для казни. Що ж стосується золотодобувної промисловості, то вона має особливе фіскальне значення, а тому Я. детально досліджує в роботі тільки законодавство, яке регламентує добування золота.

Свою актуальність і значимість не втратили погляди вченого про податки. Автор детально розкриває суспільну значимість податків, піднімає питання про ефективність обкладення ними населення, необхідність диференційованого підходу до визначення податку з урахуванням доходу кожної особи. Він висловив свої погляди щодо загальної дискусії між представниками школи фізіократів (прихильників єдиного поземельного податку) та індустріальною політичною школою (її прибічники вважали, що податки мають бути пропорційними платоспроможності). До А. Сміта (засновника індустріальної політичної школи), відмічає Я., «державна керувалась правилом: з чого б не брали, тільки би брали, і не переймалася питанням, чи береться податок з майна, чи з доходу — валового чи чистого». Проте уже в середині XIX ст. було загальновизнаним, що єдиним природним і зручним об'єктом податку може слугувати лише чистий дохід. Як виключення із цього правила Я. називав податок, що вилучається в процесі руху капіталу, оскільки саме в цей момент капітал і проявляє себе, а також так звані десятинні збори — пережитки середніх віків.

Слід зазначити, що під час досліджень Я., наукова доктрина ще не розрізняла понять податку, тобто ту частину матеріальних засобів (зокрема, майна), за рахунок якої сплачується податок, і об'єкта податку як правової основи виникнення податкового зобов'язання. Я. наводить перелік основних елементів оподаткування, відносячи до них: об'єкт оподаткування, суб'єкт оподаткування, їх співвідношення. Під суб'єктом оподаткування маються на увазі особи, які повинні платити податки. Об'єктом оподаткування може бути майно громадян, та його частина, з якої беруться податки. Виходячи з передумови про недоторканість капіталу, Я. приходять до висновку, що єдиним об'єктом оподаткування може бути чистий дохід, «тому що тільки із цієї частини доходу можна брати частку на державні потреби, не причиняючи шкоди народному виробництву і не затримуючи нагромадження багатства». З наведеного вислову ми бачимо, що Я. об'єкт податку асоціює саме з джерелом його сплати, яке не має зачіпати капітал, а отже, саме майно. Відношення між суб'єктом і об'єктом оподаткування визначає розмір, у якому суб'єкт оподаткування має сплачувати податок з об'єкта. Я. наводить приклад, що німецька школа оборотної держави до-

тримується принципу: податі й податки мають бути сумірними зі ступенем користування особи державними установами. Сам Я. критично ставився до даної школи, вважав, що оскільки податок сплачується за рахунок чистого доходу з майна, то це єдина міра, яка може бути визнана справедливою. Я. на конкретних прикладах доводить, що саме розмір чистого доходу є прийнятною мірою в усіх європейських законодавствах.

Автор характеризує три відомих на той час способи вилучення податків: прогресивний, рівний, пропорційний. У пізніших працях Я. вже ідентифікує об'єкт оподаткування та джерело податку, з якими сумірний податок. До об'єктів оподаткування Я. зарахував особистість громадян, їхнє майно, загальний дохід, спеціальні види доходів, предмети споживання. Ця помилка витікала із чисто економічного підходу до проблеми об'єкта оподаткування.

Разом з тим величезним внеском у фінансову науку є сформульовані Я. основні ознаки податку:

- односторонній характер вилучення — виділення цієї ознаки в кінці XIX ст. мало велике значення для розвінчання поглядів в економічній літературі про те, що податок є плата за державні послуги;
- матеріальна форма податку — цією ознакою Я. виділяє податок з існуючих тоді різноманітних особистих повинностей (військова, трудова, гужева та ін.);
- встановлення податку публічною владою — державою, а в ряді випадків громадськими групами (земства, общини, міста та ін.);
- законний спосіб вилучення — спосіб, визначений офіційним розпорядженням влади;
- призначення податку для задоволення необхідних суспільних потреб: якщо податок іде на особисті потреби урядовців, то він перетворюється на хабар.

Не менш важливими у працях Я. є визначення окремих фінансових категорій. Зокрема учений одним з перших дав визначення прямих і непрямих податків, сформулював їх якості, виклав теорію перекладання податків, виявив основні способи ухилення від податку, детально прокоментував правила оподаткування за А. Смітом, наголосивши, що держава не має вводити податки, які суперечать моральному кодексу (податки на євреїв, розкольників і т. д.).

У «Основних початках фінансової науки» Я. дає детальну характеристику чинної в той період на території України і Росії системи податків, виділивши в ній три рівні:

- прямі податки (поземельний, подомовий, квартирний, промисловий, податок на грошовий капітал, особистий, загальноприбутковий);
- непрямі податки (митні збори, акцизи);
- податки на розкіш (податок на собак, екіпаж коней, прислугу, карти тощо).

У кінцевій частині вказаної праці Я. викладає свої погляди на збори, що вилучаються з осіб на користь держави, коли ці особи вступають у письмові стосунки з державними установами за визначеною законом формою. Обов'язкові платежі митного характеру він проілюстрував на прикладі вилучення тоді гербових, кріпосних (явочних) мит, а також зі спадщини.

Працюючи викладачем, він не полишав співпрацю з урядом країни. У 1893 р. на пропозицію міністра фінансів С. Вітте у складі делегації відвідав Всесвітню виставку в Чикаго. Шість тижнів у США (побував ще у Вашингтоні, Нью-Йорці) були проведені не марно. Окрім підготовленого звіту для Міністерства фінансів про економічні досягнення США з'явилося перше й найґрунтовніше дослідження в Україні й Росії про синдикати, які були опубліковані в «Русских ведомостях» і «Вестнике Европы». Хоча Я. намагався з'ясувати, що держава має робити стосовно синдикатів, і детально розглянути її відношення до цієї форми поєднання капіталів, науковою спільнотою

його дослідження були сприйняті негативно. Сучасні науковці відзначають талант Я. як дослідника нового на той час явища економічного життя.

Наприкінці 1883 р. Я. обраний член-кореспондентом Академії наук. Це було визнання заслуг і долучення великого вченого до наукової скарбниці. У числі тих, хто першими підтримали Я., були український учений зі світовим ім'ям М. Бунге, а також О. Чупрова і К. Веселовський. Проте до 1898 р., до переїзду в Санкт-Петербург, він залишався професором в Московському університеті. За словами Я., до прийняття місця в Академії наук його спонукала не тільки велика повага до звання, але й безлади, сумніви та чванство молоді, яка все більше захоплювалася політикою, а не навчанням в Росії або Україні.

Перед переїздом до Санкт-Петербурга Я. хотів подарувати свою бібліотеку, яка нараховувала кілька тисяч книг, і був здивований, коли отримав відмову з боку бібліотеки Академії наук і Московської бібліотеки графа Румянцева (Публічна бібліотека). Тільки Московський університет з нагоди побудови корпусу для книгосховища, прийняв подарунок Я. Із цього приводу академік сказав: «Як важко в нас не лише працювати, але навіть пожертвувати й даром віддати!».

Залишаючись ще певний період в Москві, Я. продовжує займатися активною науковою роботою. У цей період виходить його останнє велике дослідження про торгівельні музеї країн Європи. Для збору матеріалу в 1895–1896 рр. він відвідав такі музеї в Будапешті, Брюсселі, Празі й інших містах західноєвропейських країн та Росії. Під торгівельними музеями Я., розумів установи, де збираються колекції найрізноманітніших товарів для ознайомлення з ними осіб, зацікавлених як у їх ввезенні, так і вивезенні. Завдання таких музеїв Я. убачав у практичному навчанні або повідомленні торгівців, які займаються ввозом і вивозом, причому ці заклади завдяки постійному поновленню та діяльності консулів й інших зарубіжних агентів завжди перебувають на передовому рівні торгівельної справи. На жаль, підготовленою працею, яка містила надзвичайно багату й змістовну інформацію про торгівельну справу Європи, не скористався національний уряд.

Крім викладацької діяльності в московський період Я. вів активну лекторську роботу, вважався одним з найпопулярніших лекторів. Найбільш активний період читання публічних лекцій, у тому числі й у містах України, припадає на 1880–1980-ті рр. Тематика його виступів була найрізноманітнішою. Особливим успіхом користувалися лекції з фінансів, наприклад «Мільйон і що з ним робити?», «Гіганти промисловості».

Через погіршення стану здоров'я з переїздом до Санкт-Петербурга Я. перестав читати публічні лекції, він уже не міг працювати на повну силу. Відкладаючи роботу над своїми підручниками, науковими проектами, Я. редагував економічний і політичний відділи в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона, писав невеликі статті з питань, які його цікавили.

Російсько-український фінансист Я. мав неабиякий талант і публіциста. Його журнальні й газетні статті відзначалися достовірністю, наочністю, зрозумілістю викладу й простотою мови, оскільки писалися для широкого читацького кола. Після зібрання їх до загальної спадщини вченого вони відіграли важливу просвітницьку роль, актуальність окремих із них не втратилась і нині. Його праці були відомими далеко за межами України і Росії, що свідчило про визнання Я. ще за життя як ученого.

У 1904 р. він був обраний віце-головою Соціологічного товариства (Societerle Sociologie) у Парижі й одним зі співредакторів «Економічного журналу» (Revue Economique). Він був також членом Американської економічної асоціації (American Economic Association) і Американської

академії соціальних наук (American Academy of Social Science), а також Британської економічної асоціації (British Economic Association) і німецького Товариства порівняльного правознавства (Gesellschaft für Vergleichende Rechtswissenschaft). Цього ж року Я. було обрано членом Американського статистичного об'єднання (American Statistical Society).

В останні роки життя через посилення його хвороби — глухоти — Я. повністю замкнувся й майже ні з ким не спілкувався. Відсутність достатнього лікування на батьківщині змусило його навесні 1914 р. відправитися з дружиною до Німеччини.

Я. помер 18 (31) жовтня 1914 р. в м. Вісбадені (Німеччина).

В. В. Небрат

ЯРОШЕНКО
ФЕДІР ОЛЕКСІЙОВИЧ
(н. 1949)

Ярошенко
Фёдор Алексеевич

— державний діяч і вчений-економіст, Міністр фінансів України.

Народився 5 грудня 1949 р. у м. Харцизьку (Донецька обл.). Закінчив Ворошиловградський сільськогосподарський інститут (1976) за спеціальністю «економіка і організація сільського господарства».

Після закінчення інституту працював головним бухгалтером племптахорадгоспу в м. Зугресі Донецької обл., а з 1979 р. протягом 15 років — директором птахофабрик «Новоселидівська» та «Єнакіївська». У 1994 р. був призначений генеральним директором виробничого об'єднання «Донецькптахопром».

У 1997–2002 рр.— Перший заступник голови Державної податкової адміністрації України, а з грудня 2002 р. до червня 2004 р.— Перший заступник міністра фінансів України.

У червні 2004 р. призначений Головою Державної податкової адміністрації України. На цій посаді працював до березня 2005 р.

З березня 2008 р.— Заступник голови Державної податкової адміністрації України.

У березні 2010 р. Я. призначено Міністром фінансів України.

Я.— кандидат сільськогосподарських наук, доктор економічних наук, професор. Автор понад 100 наукових праць, заслужений економіст України, нагороджений орденом «За заслуги» I–III ступенів.

Керівник авторських колективів фундаментальних видань «Бюджетна політика у контексті стратегії соціально-економічного розвитку України» (у шести томах), «Державна фінансова політика та прогнозування доходів бюджету», «Податок на додану вартість та прогнозування його надходжень до бюджету», «Бухгалтерський облік та контроль — інформаційне підґрунтя євроінтеграційних процесів в Україні» (у чотирьох томах), Науково-практичних коментарів до Бюджетного та Податкового кодексів України тощо. Я. є автором та співавтором багатьох визнаних та популярних підручників і навчальних посібників у галузі фінансів, оподаткування, бухгалтерського обліку та контролю, управління державними фінансами, управління проектами тощо.

За ініціативи Я. в Міністерстві фінансів України було створено Наукову фінансово-економічну раду, Методологічну раду з бухгалтерського обліку, які стали центром координації та організації комплексних наукових досліджень у галузі державних фінансів, об'єднали провідних учених-економістів Національної академії наук України, Науково-дослідного фінансового інституту при Міністерстві фінансів України, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Київсько-

го національного економічного університету ім. В. Гетьмана, Національної академії державного управління при Президентові України, інших наукових установ та вищих навчальних закладів України задля наукового обґрунтування та наукового супроводження управлінських рішень Міністерства фінансів України, змін у бюджетному та податковому законодавстві, використання кращого міжнародного досвіду. Пропозиції та рекомендації вчених було втілено в урядових рішеннях щодо стратегії модернізації державних фінансів, організації бюджетного процесу на засадах програмно-цільового методу, запровадження середньострокового бюджетного прогнозування та планування, удосконалення податкової політики, міжбюджетних відносин, управління державним боргом, національних стандартів бухгалтерського обліку тощо.

У працях Я. та очолюваних ним наукових колективів акцентовано увагу на взаємозалежності, що існує між станом фінансової системи в цілому та державних фінансів зокрема і потенціалом економічного зростання. Зміцнення фінансової системи, оздоровлення державних фінансів, перехід до фіскально ефективної, соціально безпечної та економічно стимулюючої податкової системи — необхідні передумови «запуску» інноваційно-інвестиційних чинників довгострокового та сталого економічного зростання. Водночас у короткостроковому періоді державний бюджет як центральна ланка державних фінансів перебуває під тиском поточної економічної та політичної ситуації, формується в умовах значних фінансових обмежень, що зумовлює залежність державних фінансів і фіскального простору від обсягів та динаміки валового внутрішнього продукту в межах бюджетного періоду. Розв'язання протиріччя між довго- і короткостроковими цілями бюджетної політики можливе лише за умови розроблення й реалізації бюджетної стратегії економічного зростання, розрахованої принаймні на 7–10 років, якій підпорядковуються в кінцевому рахунку бюджетні рішення в межах річного бюджетного періоду з урахуванням впливу на ці рішення середньострокового бюджетного прогнозу.

Бюджетна та податкова реформи, ухвалення Бюджетного та Податкового кодексів мають на меті створення законодавчої та інституційно-організаційної бази, що сприятиме реалізації бюджетної стратегії економічного зростання.

**ЯСНОПОЛЬСЬКИЙ
ЛЕОНІД МИКОЛАЙОВИЧ**
(1873–1957)

*Яснопольский
Леонид Николаевич*

— визначний український економіст, фахівець у галузі політичної економії, фінансів, бюджетного права, банківської справи, економічної історії та соціальної статистики, розміщення продуктивних сил. Професор, дійсний член Академії наук України.

Народився 19 січня 1873 р. в м. Києві. Його батько, Микола Петрович Яснопольський, також відомий український учений.

У 1891 р. Я. закінчив 2-гу Київську гімназію із золотою медаллю і вступив на юридичний факультет Київського університету. У 1894 р. перевівся до Петербурзького університету, де й закінчив навчання в 1895 р. Був залишений в університеті викладачем на кафедрі політичної економії та статистики, читав політичну економію та інші економічні дисципліни. У 1900–1901 рр. склав магістерські іспити. Переїхав до Києва, працював помічником завідувача міського статистичного бюро. Восени 1902 р. Я. отримав звання приват-доцента й протягом осіннього семестру 1902 / 03 навчального року викладав курс «Рух землеволодіння в Росії в пореформену епоху»

в університеті св. Володимира. В цей період учений публікує статтю «Развитие дворянского землевладения в современной России» у журналі «Мир Божий». У 1902 р. Я. прочитав дві пробні лекції в Харківському університеті, а з лютого 1903 р. почав викладати там статистику в курсі «Статистика населення та історія статистики».

З 14 лютого 1904 р. замість лекцій зі статистики Я. прочитав лекцію, в якій засудив авантюристичну політику російського уряду на Далекому Сході, що призвела до російсько-японської війни. За цей учинок він був звільнений з Харківського університету.

У 1904–1905 рр. був гласним Переяславського повітового та Полтавського губернського земств. У цей час виходить низка статей Я. в журналах «Новый путь», «Русская мысль», «Право». Він стає постійним співробітником газети «Русские ведомости» з фінансових питань.

У 1906 р., будучи членом конституційно-демократичної партії, Я. обраний депутатом I Державної Думи Росії від Полтавської губернії. Деякий час він виконував обов'язки секретаря бюджетної комісії. Після розпуску Думи Я. за підписання Виборзької відозви був позбавлений виборчих прав та засуджений до трьох місяців ув'язнення, яке відбув у 1908 р.

Після цих подій Я. вийшов з конституційно-демократичної партії та повністю присвятив себе науково-педагогічній роботі. З 1906 до 1910 рр. читав курс бюджетного права і статистики в Петербурзькому політехнічному інституті, працював над магістерською дисертацією на тему: «Нариси російського бюджетного права», яку захистив у 1912 р.

З 1910 р. він викладав у Київському комерційному інституті на кафедрі фінансового права та одночасно в Київському університеті. Після захисту в Петербурзі магістерської дисертації, з 1913 р. працював професором Київського комерційного інституту, викладав особисто розроблений курс фінансового права, курс грошового обігу, завідував фінансовим кабінетом.

Перед Першою світовою війною за його участі та під його редакцією здійснювалося видання відомої «Банківської енциклопедії», кожний том якої розпочинався передмовою, де Я. дуже стисло й лаконічно висловлював свої думки щодо нагальних проблем тогочасної дійсності, зокрема, організації та діяльності комерційних банків, Російського Державного банку, проблем розвитку біржової справи та організації товарних і фондових бірж, впливу війни на банківські операції. До енциклопедії ввійшли ґрунтовні теоретико-методологічні праці вченого, зокрема «Комерційні банки та їх роль за сучасного економічного ладу» («Коммерческие банки и их роль в современном экономическом строе», 1914), «Засади комерційного банківського кредиту в Росії» («Зачатки коммерческого банковского кредита в России», 1914) та ін. У першій статті розкриваються основні причини зростання ролі комерційних банків на початку ХХ ст., перетворення їх на центри економічного життя суспільства. Учений на основі аналізу статистичних даних підкреслював активні процеси концентрації капіталу, перетворення грошового капіталу в нову форму, яку характеризував як фінансовий, або фондовий, капітал.

У роки Першої світової війни Я. жив у Києві, викладаючи в Комерційному інституті, на Вищих жіночих курсах, у Кооперативному інституті. Крім того, вчений читав численні публічні лекції про військові позики й про державні фінанси в різних містах Росії та на фронті. Протягом 1913–1915 рр. Я. завідував статистичним відділом Київського округу шляхів сполучення та реорганізовував статистику руху вантажів. Брав участь у деяких урядових комісіях з питань водної статистики, розроблення кооперативного закону тощо.

За доби української державності співпрацював з УНР і за дорученням українського уряду республіки брав участь у переговорах з урядовими колами Росії як експерт з питань фінансів.

Після Першої світової війни Я. працював у Київському інституті народного господарства й Київському університеті. Підтримував наукові зв'язки з провідними українськими вченими М. І. Туган-Барановським, В. І. Вернадським, Р. М. Орженцьким та ін.

У 1925 р. Я. обраний академіком Всеукраїнської академії наук. Він очолив Комісію з питань фінансів, кредиту та банків, а з 1926 р. став головою Постійної комісії ВУАН з вивчення продуктивних сил України та редактором її наукового збірника. Для дослідження питань виплати Німеччиною репарацій, проблем інфляції та проведення грошової реформи в країні учений двічі направлявся від академії в наукові відрядження до Німеччини, після яких опублікував низку праць про її тогочасний фінансовий стан (1927–1928 рр.).

Протягом 1921–1931 рр. Я. був членом Київської губернської та міської планових комісій, брав участь у роботі Укрдержплану. Опублікував низку праць з вивчення народного господарства України.

Після розгрому ВУАН Я. протягом 1931 р.— 1936 рр. працював у науково-дослідних закладах Москви, але за сумісництвом продовжував роботу і в Академії наук УРСР. У цей час виходять праці вченого з економіки виробництва і транспорту, цукрової, тютюнової, м'ясної та інших видів харчової промисловості, праці з питань розміщення кам'яновугільної та залізорудної промисловості в Донбасі та Придніпров'ї.

Повернувшись у 1936 р. до Києва, академік працював, за його словами, виключно для української Академії наук з питань розвитку продуктивних сил СРСР та України. Із цього часу й до кінця життя Я. залишався співробітником Інституту економіки АН УРСР, кілька років його очолював.

У науковій діяльності Я. чітко простежуються три етапи: 1902–1905 рр.— період теоретико-економічних і статистичних досліджень; 1906–1927 рр.— період досліджень у галузі фінансової науки, банківської справи, бюджету та бюджетного права; 1928–1957 рр.— період досліджень у сфері ресурсного потенціалу, економіки й розміщення окремих галузей народного господарства СРСР та України.

Статті з питань фінансів і бюджетного права складають більшу частину його наукового добробку. Серед найвагоміших з них праця «Нариси російського бюджетного права. Т. 1: Историчний огляд складання наших державних розписів і бюджетна реформа Татаринова» («Очерки русского бюджетного права. Т. 1: Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова»), підготовлена в 1912 р. на основі матеріалів його магістерської дисертації. Це була перша спроба в російській історико-фінансовій літературі дати цілісну картину загального розвитку бюджетної справи в Росії з часів започаткування складання загальних табелів надходжень та видатків і до Селянської реформи 1861 р.

Виданню цієї праці передувала публікація низки наукових статей протягом 1904–1910 рр., у тому числі «Всепогоданнейший доклад Министерства финансов и роспись на 1905 г.», «Наш государственный бюджет в 1907 г.», «Русский государственный бюджет 1907 г. и бюджетная политика правительства в 1907 г.», «Государственный Банк», «Русский государственный бюджет 1909 г.», «Характеристика нашего бюджетного права», у яких знайшли відображення проблеми становлення однієї з найважливіших галузей фінансової науки — бюджетного права. Його Я. охарактеризував як дисципліну на межі державно-юридичної та фінансово-економічної науки. Учений критично оцінював державні бюджети Росії, провів порівняльний аналіз російського та західноєвропейського бюджетного законодавства, розкриваючи позитивні й негативні риси кожної з досліджуваних країн.

Важливими є праці Я. радянського періоду, зокрема «Восстановительный процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики» (1927); «Природні ресурси УРСР» (1928). Питанням розвитку продуктивних сил Донбасу та Придніпров'я присвячені дослідження «Большая Волга и Большой Днепр» (1935–1937 рр.), «Нариси економічної географії УРСР» (1949–1952 рр.).

Працюючи в Інституті економіки АН УРСР, Я. велику увагу приділяв науково-організаторській та виховній роботі, мав численних учнів та послідовників. Уже наприкінці життєвого шляху Я. виконав велику роботу з вивчення історії розвитку, економіки та розміщення кам'яновугільної промисловості України. Результатом праці вченого стало ґрунтовне двотомне видання «Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна» (1956, 1957).

В. М. Феценко, А. В. Воробйова

**ЯСНОПОЛЬСЬКИЙ
МИКОЛА ПЕТРОВИЧ**
(1846–1920)

*Яснопольский
Николай Петрович*

— видатний український економіст, статистик, основоположник територіальної фінансової економіки.

Народився в м. Києві. Закінчив юридичний факультет Київського університету, з 1872 р. — стипендіат з фінансового права. Викладав політичну економію в Новоалександрійському сільсько-господарському інституті, фінансове право в Ніжинському ліцеї князя Безбородька й на Вищих жіночих курсах у Києві. З 1889 р. до кінця життя викладав політичну економію в Київському університеті, перебуваючи на посаді ординарного професора кафедри фінансового права. Був членом Старої громади, активно співпрацював із членами Петербурзької громади.

Започаткував дослідження територіального аспекту економічного життя та фінансової політики. Його перші публікації «Железные дороги из Малорусского края к Балтийскому морю» (1868), «Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость» (1871) та «Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с северо-западными и в особенности польскими рынками» (1873) присвячені економічним проблемам України. У центрі уваги його наукових інтересів була проблема географічного розподілу державних доходів і витрат, дослідження соціально-економічного впливу однієї й тієї ж фінансової системи на різні місцевості Російської імперії. Розробленню цієї проблеми Я. присвятив головну працю свого життя — «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования» (Київ, I ч. — 1890, II ч. — 1897). Тема була надзвичайно актуальною й не розробленою в ті часи. Незважаючи на появу низки досліджень та підручників з фінансової науки, ані західноєвропейські, ані російські вчені не спромоглися не тільки до вирішення, але навіть до формулювання цієї проблеми. Саме тому вона, як обґрунтовано вважав Я., становила значний теоретичний та практичний інтерес. Друга складність полягала в тому, що статистичні дані, якими доводилось користуватися, учений знаходив у неповних та неоднакових за достовірністю джерелах. Основні з них — щорічник Міністерства фінансів, огляди зовнішньої торгівлі, статистичний збірник міністерства шляхів сполучення, звіти департаменту неокладних зборів, щорічник російських кредитних установ.

Своє дослідження Я. будував на ретельному вивченні та аналізі статистичних даних. Вчений поставив собі за мету з'ясувати: скільки кожна частина Російської імперії забезпечує фінансових

коштів державі, скільки в кожній з них витрачається державних коштів, де виявляються надлишки доходів над витратами й де, навпаки, не вистачає перших для покриття других; звідки й куди скеровуються фінансові кошти для забезпечення ними переважно споживацьких, а не дохідних регіонів імперії. Завдання дослідження Я. бачив у відтворенні фінансової картини Російської імперії, з'ясуванні причин і наслідків констатованих статистичними засобами фінансових фактів, оцінці фінансової системи держави з точки зору її впливу на господарський розвиток регіонів. Слід зауважити, що така постановка завдання дослідження насправді включала в себе три рівні його вирішення і відповідно синтезу статистики, теорії фінансів та політичної економії. Дослідження українського вченого з просторової фінансової економетрії не мало попередників, йому першому доводилося одночасно розробляти її теорію і проводити емпіричний аналіз на матеріалах Російської імперії. Я. блискуче впорався з поставленим завданням, заслуживши право бути визнаним як основоположник нової галузі знань — першої у світі школи територіальної фінансової економетрії.

Український економіст, усвідомлюючи складність явища, обраного для аналізу, намагався розглядати його в цілісній сукупності пов'язаних елементів та враховувати дію тих чинників, з якими воно пов'язане причинно-наслідковою залежністю. Для підкріплення своїх висновків Я. використовував порівняння з аналогічними явищами у Франції, з'ясовуючи загальні й специфічні питання. Зіставивши дані про державні доходи й видатки та їх територіальний розподіл до фінансової реформи 1880-х рр. і після неї, учений зміг виявити мінливі та постійні змінні. Я. вважав за необхідне теоретичні висновки будувати на широкій і надійній базі ретельно та методично опрацьованих емпіричних даних. Цілоком в традиціях української економічної думки, що не визнавала виключно абстрактних схем і універсальних правил, він визнавав за основний принцип і обов'язкову умову дійсно наукового дослідження виходити з конкретних даних місця й часу.

Вчений-новатор критично ставився до середніх величин, якими переважно оперує статистична наука. Адже для імперії з такими відмінними за економічними, демографічними, соціальними показниками розвитку регіонами середні показники є фікцією. Я. розглядав щільність населення, господарські традиції, історичне минуле як важливі чинники, що мають враховуватись у соціально-економічній політиці та фінансових заходах держави.

Хоч Я. унікав політичних оцінок, проте надавав достатньо матеріалу, щоб їх здійснив читач. Учений щиро закликав уряд враховувати особливості розвитку та економічні потреби різних регіонів, а не обмежуватися середніми величинами й загальними заходами. У Російській імперії спостерігалось зовсім протилежне: особливості господарського життя були зумовлені відмінностями природних, історичних, етнографічних та конкретних суспільних умов нефінансового характеру, але саме фінансові закони, на думку Я., своїм впливом посилювали ці відмінності, навіть при однаковості їх для всієї країни (не кажучи вже про привілеї). Приступаючи до розроблення проблеми застосування однакових принципів та форм фінансової політики до різних умов, учений усвідомлював, що принцип рівності тут неприйнятний: адже те, що корисно одним, шкодить іншим — загальний підхід дає різні результати. Ця ідея є надзвичайно плідною, особливо в час формування теоретичних засад практичної фінансово-економічної політики. Наприкінці ХІХ ст. зростала економічна роль держави, що потребувало пошуку нових форм її господарської діяльності. Важливо було з'ясувати можливості фінансових заходів, ефективних з точки зору господарства країни, а не тільки вирішення фіскальних завдань, та визначити їх наслідки. Фактично Я. відкрив функції фінансів, якими раніше не цікавилась економічна наука й поставив проблему регульовального впливу фінансів на економіку регіонів.

Новаторство українського вченого виявилось також у ґрунтовному дослідженні державних витрат та їх розподілу за статтями і місцевостями. На той час учення про доходи держави було настільки самостійним стосовно вчення про витрати, що деякі авторитетні науковці взагалі не вважали розділ про державні витрати суттєвою складовою фінансової теорії. Натомість Я. другу частину своєї фундаментальної праці присвятив саме витратам держави та їх співвідношенням з доходами в регіональному розрізі.

Цінність дослідження «Про географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії» значно підвищується здійсненим у ньому аналізом суттєвих змін, що відбулися в російській фінансовій системі протягом 1863–1887 рр. і особливо в першій половині 80-х рр. XIX ст. До фінансової реформи подушні збори, установлені ще за часів Петра I, посідали основне місце у фінансових системах понад 150 років. Вони стосувались виключно «податних» класів і наклали відбиток станомого характеру на всю систему фінансів Російської імперії того періоду. Це ставило перешкоди кількісному зростанню всієї суми державних доходів. Між тим західноєвропейські бюджети, черпаючи свої кошти з доходів більш заможних верств населення, не мали таких проблем. Реформа, без сумніву, модернізувала фінансову систему Російської імперії, але, як довів Я., суттєво не вплинула на територіальний розподіл доходів бюджету.

Принцип, застосований у реформуванні фінансів, відповідав загальній тенденції, яка раніше і потужніше виявилась у західноєвропейському та північноамериканському законодавстві, а саме — встановленню відповідності між оподаткуванням та майновими засобами платників, дотриманню так званої податної справедливості. Застосування нового принципу оподаткування, хоча неповно й повільно, але все ж наближало фінансову систему до впровадження раціональних засад державної економічної політики в умовах ринку. Географічний розподіл доходів, на думку Я., знаходиться у тісній причинній залежності від характерних ознак фінансової системи. Вибір тих чи інших форм оподаткування й та чи інша кількісна їх комбінація в бюджеті, за наявних місцевих особливостей різних частин імперії, повинні мати безсумнівний вплив і на географічний розподіл доходів.

Аналізуючи фінансове значення різних частин Російської імперії для державного казначейства у 1868–1870, 1879–1881 рр. та 1887 р., учений виявив сталу закономірність. Як з'ясувалось, незважаючи на деякі зміни протягом 14 років, що частково вплинули на роль окремих місцевостей, загалом зберігся той самий характер географічного розподілу доходів: перше місце в постачанні державному казначейству фінансових коштів посідав регіон імперії, що характеризувався переважанням родючих ґрунтів, землеробства в поєднанні з тваринництвом і тими галузями переробної промисловості, що тісніше за інших пов'язані із землеробством і виготовляють продукцію, обкладену акцизними зборами. Ураховуючи зміни в оподаткуванні протягом 1868–1887 рр., Я. виявив послаблення участі столичних губерній в державних доходах, а для решти регіонів імперії — відповідне посилення податкового тягаря. Аналіз показував, що частка столиць має бути значно більшою, адже в Московській та Петербурзькій губерніях сконцентровано населення і багатство — основні об'єкти оподаткування. Крім того, у столицях збираються ті доходи, які в остаточному підсумку сплачуються жителями інших губерній. Беручи до уваги вплив перекладання податків, фактична частка столичної групи була ще меншою. Таким чином, Я. визначив роль окремих груп губерній для державної казни порівняно з їх площею: переважне значення мають внутрішні європейські області, де розвинуте господарство, та столичні губернії.

Порівнюючи російський бюджет із країнами Західної Європи, Я. наголошує на його недосконалості. Навіть бюджет 1887 р., розроблений з урахуванням багатьох фінансових реформ, мало

був пов'язаний з податковим принципом. У ньому переважали державні збори, досить віддалені від податкового поля, як, наприклад, питний збір, викупні платежі. Автор обґрунтовано доводить, що система оподаткування не відповідає доходам від господарської діяльності регіонів і податних станів.

Інше питання полягало у визначенні співвідношення місцевої суми державних доходів до чисельності жителів. До загального висновку вчений прийшов досить легко: найбільшу платіжну силу порівняно з територією мають ті регіони, де найбільша населеність, а найменшу — ті, де населення найменше. Але пропорційності, як такої, немає: розподіл доходів за місцевостями не відповідає чисельності жителів. Більше того, такої відповідності не було навіть у дореформовій фінансовій системі, хоча подушний принцип оподаткування мав би її забезпечити. У двадцятиліття, досліджуване Я., було змінено оклади подушного, що мали врахувати господарські відмінності різних регіонів відповідно до розмірів усіх доходів, що припадають на чисельність населення в різних місцевостях Російської імперії. При цьому цілі групи губерній, подушні розміри в яких відрізняються несуттєво, утворили ніби класи місцевостей. Зокрема, столична група (дві губернії) виявила найбільший рівень державних зборів на одного жителя, який більш ніж у чотири рази перевищував середній рівень по імперії. Це пояснюється виключним господарським становищем столиць. Друге місце посідав Південно-Західний край, у якому дійсне положення неможливо було пояснити лише заможністю населення. Щоб довести це, Я. порівняв обкладення податками з господарськими коштами населення й виявив потужний вплив непрямого оподаткування, зокрема мита й акцизів.

Дослідження засвідчило, що ті групи губерній, у яких дохід від продажу алкоголю становив найбільшу частку в місцевих підсумках усіх державних доходів, мали найвищий ступінь оподаткування порівняно зі статками мешканців. Водночас у столичних, польських і прибалтійських губерніях частка митних зборів у місцевих доходах була більшою. Значна частина доходів значилась у надходженнях, але фактично, у кінцевому підсумку, сплачувалась жителями інших місцевостей. Регіони, де існують митниці, мають видиме, а не реальне обтяження державними зборами. Отже, заслугою Я. є розмежування фактичного оподаткування та видимого руху фінансових засобів, що підлягає корекції з урахуванням багатьох конкретних економічних чинників.

Для з'ясування, чи відповідають відносні розміри оподаткування всім державним доходам, що надходять до кас різних місцевостей імперії, і доходам самого населення, учений звернувся до порівняння місцевих підсумків державних доходів з економічним становищем регіонів. Така постановка проблеми вмотивована одним із принципів раціональної теорії оподаткування — відповідності розмірів податку платоспроможності його платника, адже податок не повинен підривати господарство, зменшувати його продуктивну силу. Новаторство дослідження Я. полягає в застосуванні відомого принципу до регіонів. Якщо вказаний принцип фінансовою наукою визнається раціональною вимогою оподаткування стосовно окремих осіб, писав Я., то звідси абсолютно логічно випливає можливість його застосування до цілих груп осіб, які проживають в одній місцевості й найтіснішим чином пов'язані між собою спільністю інтересів у багатьох відношеннях, у тому числі й у фінансовому, незважаючи на існування окремих відмінностей між певними прошарками населення. Кого мав на увазі вчений під «великими групами людей, які проживають в одній місцевості й найтіснішим чином пов'язані між собою спільністю інтересів», цілком очевидно — мова йде не просто про регіони, їх територію та населення, а про народи, що, не маючи власної держави, підпорядковувались імперській фінансовій системі. Тоді принцип

раціонального оподаткування набуває іншого характеру: адже йдеться про інтереси державної нації та так званих іногородців. Очевидно, що рівного підходу й однакової зацікавленості уряду в розвитку різних регіонів не може бути — обтяження податками національних регіонів заради забезпечення метрополії закономірне й неминуче.

Я. виявив нерівномірний характер географічного розподілу державних доходів порівняно з економічним становищем місцевого населення. Ця нерівномірність досягала таких значних розмірів, що оподаткування південно-західних губерній більше ніж удвічі перевищувало оподаткування східних, до яких у цьому відношенні були близькі південні та столичні губернії. На основі виявлених закономірностей учений зробив висновок про недосконалість (з господарської точки зору) та упередженість (з політичної точки зору) імперської податкової системи й фінансового законодавства.

Для повноти наукового аналізу явища Я. вважав за необхідне дослідити вплив перекидання податків. При цьому теж виявилась певна тенденційність: найбільший тягар платежів у казну припадав на внутрішні, особливо землеробські місцевості (насамперед, це південно-західні та малоросійські губернії), а найменше обтяженими державними зборами порівняно з господарськими засобами населення виявились прибалтійські, столичні та південні губернії. Особливе значення феномену перекидання податків та його врахування в дослідженні географічного розподілу останніх полягало в надзвичайно високій частці непрямого оподаткування в фінансовій системі Російської імперії. Для України це мало подвійне значення: по-перше, уся сукупність податків розподілялась нерівномірно між різними майновими класами, була більш обтяжливою для незаможних верств населення, які й становили більшість на українських землях; по-друге, виробництво і споживання продуктів, обкладених внутрішніми податками, становили додатковий тягар, порівняно з регіонами, де зосереджувались галузі промисловості, продукція яких не обкладалась внутрішніми податками.

Якісний аналіз фінансової системи, започаткований Я., на відміну від кількісного, передбачав дослідження впливу на економічний стан окремих місцевостей різних форм оподаткування, зокрема митного тарифу. Галузі обробної промисловості, продукція яких обкладалась митними зборами, були зосереджені переважно в столичній, середньо-промисловій та польській групах губерній. Вільні від внутрішнього непрямого оподаткування виробництва становили більшість у столичних губерніях, у інших регіонах переважало відносно значення тих галузей, продукція яких обкладалася значними внутрішніми податками.

Я. вперше дослідив наслідки фінансової системи не тільки для населення, як платника податків, але й для економічного розвитку та продуктивності окремих регіонів. Виробники товарів, що призначені на експорт і обкладаються митними зборами, отримують перевагу порівняно з виробниками-постачальниками внутрішнього ринку. Отже, показавши стійку закономірність у концентрованому розміщенні різних виробництв, учений виявив роль фінансових заходів у формуванні регіональної структури економіки. Очевидно, що обтяжливість податками російської фінансової системи не сприяла формуванню раціонального, ефективного, а головне, самостійного господарського комплексу України. Розміщення промисловості мало імперський, експлуататорський характер.

У другій частині дослідження «Про географічний розподіл державних витрат Росії», що вийшло друком у 1897 р., Я. прагнув з'ясувати, чи відповідає господарському принципу найкращого досягнення мети з найменшими, по можливості, витратами тогочасна фінансова система.

Для вирішення цього завдання вчений мав порівняти користь від державних послуг з витратами на них. Як і в першій частині його дослідження, мала пріоритет народногосподарська точка зору, на відміну від поширеної фіскальної. Ученого цікавили насамперед наслідки географічного розподілу державних витрат для господарського життя населення. У цьому можна побачити певну послідовність у продовженні традиції, започаткованої І. Вернадським, М. Бунге, А. Антоновичем та іншими українськими економістами, згідно з якою господарські потреби мають першість щодо державних.

Слід нагадати, що питання державних витрат традиційно недостатньо висвітлювалися у фінансово-економічній літературі. Це надає особливій значущості працям Я., який прагнув дати аналіз бюджетних витрат у територіальному розрізі й у зіставленні з доходами. Досліджуючи територіальний розподіл державних витрат, учений зробив висновок про те, що господарська різноманітність окремих регіонів країни є результатом не тільки природно-географічних чинників, але й діяльності держави. Витрати державного бюджету суттєво впливають на економіку, а їх географічний розподіл, як з'ясував Я., мав постійний характер. Нерівномірність у географічному розподілі державних витрат виявилась не просто значною, але значно більшою, ніж щодо державних доходів. Звернувшись до аналізу причин констатованих рис географічного розподілу витрат, Я. зауважив, що постійність результатів свідчить про постійність причин, серед яких він називав, насамперед, надмірну централізацію; зосередження в столиці платежів по державних боргах за надзвичайної вагомості цієї статті в бюджеті; витрати на бюрократичний апарат державного управління імперією; концентрацію витрат на армію в прикордонних центрах управління та значні кошти на забезпечення державного порядку на околицях імперії; інтенсивне використання іноземних капіталів і державних позик.

Я. пояснював розподіл витрат по регіонах загальнодержавними потребами, тим самим визначивши принцип підпорядкування місцевих потреб та інтересів загальнодержавним, що актуальний і для сучасної фінансової політики. Проте держава, про яку йдеться в дослідженні Я., була імперією, тому витрати могли здійснюватися навіть усупереч інтересам місцевого населення, адже на першому місці були потреби державної нації, а не національних околиць. Тут вступає в дію інший принцип: регіональні господарські підсистеми не повинні утворювати антагоністичну систему, бо це згодом призведе до її розпаду.

Для аналізу даних про державні витрати, що стосуються різних, нерівних між собою адміністративних частин Російської імперії, Я. застосував зіставлення витрат держави із числом жителів та площею території, тобто чинниками, які найкраще виражають дійсні розміри адміністративної одиниці й співвідношенням яких водночас зумовлюється стан її економічної культури. Він увів поняття інтенсивності державного витрачання коштів, що виражає, за висловом ученого, «щільність витрат». Учений концентрував увагу не тільки на розмірах, але й на напрямках руху господарських коштів у вигляді державних доходів з одних місцевостей для постачання ними інших. Що стосується наслідків досліджуваного явища для господарського життя різних регіонів, то в розподілі між ними надлишків доходів або перевищення їх витратами Я. бачив сукупний результат географічного розподілу як перших, так і других, «результат усієї фінансової системи». Вплив витрат він вважав значно потужнішим, оскільки вони незрівнянно більше зосереджені, а тому й більш нерівномірно розподілені між частинами імперії, ніж доходи.

Український економіст указав на спрямованість державних заходів, з розподілу бюджетних коштів на сприяння «головній рисі фінансової фізіології» Російської імперії — столичній центра-

лізації. Це стосується будівництва шляхів сполучення, встановлення й зміни митного тарифу, також діяльності деяких органів держави, наприклад казенних банківських установ. Вказані чинники зосереджували капітали, а відповідно й попит на продукти та послуги, у обмеженій частині держави, особливо в столиці. Отже, як довів Я., інші регіони позбавлялися цих сприятливих для економічної діяльності умов, їх господарський розвиток затримувався, хоча від природи для такого розвитку було все необхідне. Жертви більшої частини імперії не врівноважувались тим збагаченням, що діставалось переважно на долю столиці, оскільки відносна (порівняно з іншими частинами держави) дешевизна капіталів часом спокушала до надто ризикованих витрат і до спекуляції. Перенасиченість капіталами, указував Я., сприяє їх марнотратству, непродуктивному використанню, а дефіцит капіталів спричиняє економічний застій, технічну відсталість і зубожіння населення.

Учений обґрунтував необхідність розвитку місцевого самоврядування як засобу зменшення негативних впливів централізованих фінансів на економіку регіонів. Унаслідок відмінності фінансів місцевого самоуправління від державних, що більша їх частка, стверджував економіст, то більшими є можливості паралізувати вплив централізації, а відповідно і нерівномірність географічного розподілу всіх громадських витрат. Виступаючи за розвиток місцевих фінансів, Я. пропонував децентралізацію частини державних витрат разом з урядовими установами та сферами їх діяльності. Зростання значення місцевих фінансів учений пов'язував з розвитком культури, оскільки що активніше розвивається культура, то більшим є супротив централізаційній тенденції бюджету, адже ускладнення завдань держави й соціального розвитку потребує відповідної диференціації державної організації та фінансових витрат. Дослідження Я. слугує обґрунтуванням одного з основних принципів сучасної регіональної політики: місцеві відмінності в культурних процесах слід враховувати під час розроблення та впровадження фінансово-економічних заходів, моделювання регіонального розвитку.

Таким чином, Я., як автор фундаментального дослідження територіального розподілу державних доходів і витрат та народногосподарського значення централізованої фінансової системи для окремих регіонів, став засновником нової галузі економічної науки — просторової фінансової економетрії. Учений не давав відвертих політичних оцінок досліджуваному явищу, проте його ґрунтовний фінансово-статистичний аналіз започаткував цілу низку праць, у центрі яких — питання економічних взаємин України та Росії на ґрунті імперіалістичної інтеграції, переміщення національного доходу з України до інших регіонів Російської імперії та СРСР, фінансового колоніалізму тощо. Дослідження цієї проблеми з використанням методик Я. проводили в різний час Є. Гловінський, С. Остапенко, М. Волобуєв, М. Порш, А. Мальцев, В. Доброгаєв, А. Річицький, К. Кононенко, В. Голубничий. Наукова спадщина вченого за радянських часів замовчувалась, оскільки не відповідала усталеним канонам панівної ідеології. Винятком є публікації представників української діаспори, зокрема Б. Винара, І.-С. Коропецького. У роки незалежності України до наукового доробку Я. звертались В. Андрущенко, С. Злупко, Л. Корнійчук, П. Леоненко, В. Небрат.

Постановка проблеми географічного розподілу доходів і витрат бюджету та розробка відповідної методик Я. — основа для подальших досліджень з регіонології та проведення державної регіональної соціально-економічної політики. Особливої актуальності доробок вченого в галузі територіальної фінансової економетрії набуває в контексті сучасних глобалізаційних процесів та розвитку європейської інтеграції.

В. В. Небрат

**ЯСТРЕМСЬКИЙ
ІВАН СТАНІСЛАВОВИЧ**
(1925–2007)

*Ястремский
Иван Станиславович*

— відомий український економіст-дослідник товарно-грошових відносин, доктор економічних наук, професор, заслужений працівник вищої школи України.

Народився 1 вересня 1925 р. З початком Великої Вітчизняної війни 18-річним юнаком пішов на фронт, був тяжко поранений. Нагороджений орденами «За мужність» і «Вітчизняної війни».

У 1946 р. вступив на економічний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. По його закінченні навчався в аспірантурі, працював асистентом, викладачем, доцентом на економічному факультеті.

У 1967 р. захистив докторську дисертацію з проблем товарно-грошових відносин. У ній здійснено творчий розвиток положення про товарний характер соціалістичного виробництва. Останнє охарактеризоване як товарне, що обумовлено відносною економічною відособленістю підприємств. Учений у цій роботі виходив з того, що саме в товарному виробництві втілені рушійні сили розвитку. Двоїста природа праці та її продукту розглядалися як основа економічних суперечностей між споживною вартістю й ціною, між індивідуальним і суспільно необхідним робочим часом. Ця суперечність розв'язується тільки тоді, коли товар реалізується на ринку. Таким чином, і в умовах соціалізму ринок підтверджує свою координуючу роль.

Учений довів, що внаслідок реалізації продукції на ринку як товарів, економічно відособлені підприємства потрапляють у нерівне економічне становище, оскільки реалізація здійснюється відповідно до суспільно-необхідних витрат. У результаті ринок стимулює підприємства зменшувати витрати, підвищувати якість товарів, поліпшувати їх асортимент, вивчати попит, оновлювати фактори виробництва.

На той час, коли в економічній теорії панувала концепція безпосередньо суспільного виробництва, усезагальної планомірності та централізованого управління, поступового «відмирання» товарно-грошових відносин, таке трактування питання, безсумнівно, було позитивним і сміливим кроком.

У творчості Я. важливе місце займало дослідження питань взаємозв'язку закону вартості й ціноутворення. Перша публікація вченого на цю тему з'явилася в 1955 р. Питання ціноутворення набули особливої гостроти через проблему диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію. Цей диспаритет планомірно закладався в економічних зв'язках між державою та колгоспами, що перешкоджало розвитку аграрного сектора економіки України.

Я. наголошував, що економічні реформи, розпочаті в середині 60-х рр. ХХ ст., мають включити економічні стимули ефективного господарювання, колективної та особистої заінтересованості в кінцевих результатах, сприяти посиленню ролі економічних важелів — цін, прибутку, госпрозрахунку тощо. Дані пропозиції знайшли своє висвітлення в низці публікацій Я. у 60–70-х рр. ХХ ст. — зокрема в колективній монографії «Актуальні проблеми економічної реформи в СРСР», що була видана болгарською мовою у Варні (1973).

Практика свідчила про реальність товарно-грошових відносин, необхідність їх зміцнення, удосконалення форм та методів їх використання. Я. наголошував, що «умовою правильного розуміння ролі товарно-грошових відносин у соціалістичному господарстві є визнання його товарного характеру... Соціалістичному виробництву властиві дві важливі риси: планомірність

і товарність. ...У практиці господарювання планомірність може реалізуватися лише в єдності з товарно-грошовими відносинами».

Дослідження науковців економічного факультету Київського університету, в першу чергу Я., дали можливість утвердитися у висновку: будь-яка економічна система, проголошена прибічниками як альтернатива ринковій економіці, неспроможна ефективно функціонувати, не спираючись на товарно-грошові відносини, не включаючи їх органічно у свій господарський механізм. Більше того, така система не є життєздатною.

До досягнень наукової школи, неформально очолюваної Я., слід віднести визнання законів товарного виробництва як органічної складової системи ефективного господарювання, незважаючи на адміністративно-командну природу сформованої системи планування та управління. Було розкрито ідеологічний характер концепції про «поступове відмирання, згортання сфери товарно-грошових відносин у міру розвитку планової економіки». Навпаки, на думку Я., такий розвиток нерозривно пов'язаний з посиленням ролі товарно-грошових відносин.

Свідченням плідної діяльності наукової школи Я. стала підготовка кадрів вищої кваліфікації з різних проблем товарно-грошових відносин. Наукова спадщина вченого складає близько 130 друкованих праць з проблем товарно-грошових відносин, господарського механізму перехідних економік. Самовідданий праці на економічному факультеті Київського університету, розвитку української економічної науки та освіти Я. віддав понад 50 років. Майже 30 років завідував кафедрами економіки народного господарства та політичної економії, із честю та гідністю продовжував справу своїх видатних попередників.

П. М. Леоненко, С. С. Гасанов

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Абаза Олександр Огійович	7	Абаза Александр Агеевич
Абалкін Леонід Іванович	8	Абалкин Леонид Иванович
Абрамовські Едвард Йозеф	10	Abramowski Edward Jozef
Аглієтта Мішель	10	Aglietta Michel
Адамс Генрі Картер	13	Adams Henry Carter
Аденауер Конрад Герман Йозеф	13	Adenauer Konrad Hermann Joseph
Азаров Микола Янович	14	Азаров Николай Янович
Акерлоф Джордж	16	Akerlof George
Алексеєнко Михайло Мартинович	19	Алексеенко Михаил Мартынович
Аллахвердян Деренік Акопович	25	Аллахвердян Дереник Акопович
Алле Моріс Фелікс Шарль	27	Allais Maurice Felix Charles
Антонович Афіноген Якович	30	Антонович Афиноген Яковлевич
Анциферов Олексій Миколайович	36	Анциферов Алексей Николаевич
Аристотель	38	Aristotle
Ауссем Володимир Християнович	39	Ауссем Владимир Христианович
Бабст Іван Кіндратович	41	Бабст Иван Кондратьевич
Багрій Петро Іларіонович	43	Багрый Петр Илларионович
Балудянський Михайло Андрійович	45	Балудянский Михаил Андреевич
Бальцерович Лешек	47	Balcerowicz Leszek
Барановський Анатолій Максимович	50	Барановский Анатолий Максимович
Барановський Христофор Антонович	51	Барановский Христофор Антонович
Барбон Ніколас	52	Barbon Nicolas

Бароне Енріко	53	Barone Enrico
Барро Роберт Йозеф	55	Barro Robert Joseph
Бастіа Клод Фредерік	56	Bastiat Claude Frederic
Безобразов Володимир Павлович	58	Безобразов Владимир Павлович
Беккер Гаррі Стенлі	59	Becker Gary Stanley
Берендтс Едуард Миколайович	61	Берендтс Эдуард Николаевич
Бернацький Михайло Володимирович	63	Бернацкий Михаил Владимирович
Білімович Олександр Дмитрович	65	Билимович Александр Дмитриевич
Біліньські Леон	70	Biliński Leon
Бліох Іван Станіславович	71	Блиох Иван Станиславович
Богачевський Михайло Борисович	72	Богачевский Михаил Борисович
Боголепов Дмитро Петрович	73	Боголепов Дмитрий Петрович
Боголепов Михайло Іванович	76	Боголепов Михаил Иванович
Боден Жан	78	Bodin Jean
Бородаєвський Сергій Васильович	79	Бородаевский Сергей Васильевич
Бржеський Микола Корнилович	82	Бржеский Николай Корнильевич
Брус Владзімерж	83	Brus Włodzimierz
Буагільбер П'єр де	84	Boisquilbert Pierre de
Буковецький Антоній Йосифович	87	Буковецкий Антоний Иосифович
Бунге Микола Християнович	89	Бунге Николай Христианович
Бьом-Баверк Ейген фон	97	Böhm-Bawerk Eugen von
Б'юкенен Джеймс Макджіл	100	Buchanan James MacGill
Вагнер Адольф Гайнріх Готтгільф	103	Wagner Adolf Heinrich Gotthilf
Василенко Марко Сергійович	107	Василенко Марко Сергеевич
Василик Остап Дмитрович	107	Василик Остап Дмитриевич
Вернадський Іван Васильович	108	Вернадский Иван Васильевич
Вишнеградський Іван Олексійович	113	Вышнеградский Иван Алексеевич
Вікрі Вільям Спенсер	116	Vickrey William Spencer

Віксель Кнут	120	Wicksell Knut
Вільямсон Олівер Ітон	123	Williamson Oliver Eaton
Вітте Сергій Юлійович	125	Витте Сергей Юльевич
Власенко Василь Євтихійович	131	Власенко Василий Евтихиевич
Воблий Костянтин Григорович	132	Воблый Константин Григорьевич
Вознесенський Ернест Олександрович	135	Вознесенский Эрнест Александрович
Волобуєв Михайло Симонович	138	Волобуев Михаил Симонович
Гагемейстер Юлій Андрійович	141	Гагемейстер Юлий Андреевич
Гарбузов Василь Федорович	142	Гарбузов Василий Федорович
Гелбрейт Джон Кеннет	143	Galbraith John Kenneth
Гензель Павло Петрович	147	Гензель Павел Петрович
Германчук Петро Кузьмович	150	Германчук Петр Кузьмич
Гетьман Вадим Петрович	151	Гетьман Вадим Петрович
Гільфердінг Рудольф	153	Hilferding Rudolf
Гловінський Євген Олексійович	157	Гловинский Евгений Алексеевич
Гломбінські Станіслав	159	Głabiński Stanisław
Горлов Іван Якович	160	Горлов Иван Яковлевич
Грабські Владіслав	161	Grabski Władisław
Грабські Станіслав	162	Grabski Stanisław
Грешем Томас	162	Gresham Thomas
Гринько Григорій Федорович	163	Гринько Григорий Федорович
Гурвіч Леонід	165	Hurwicz Leonid
Дебре Джеральд	169	Debreu Gérard
Десницький Семен Юхимович	172	Десницкий Семен Ефимович
Добриловський Микола	173	Добриловский Николай
Дунаєвський Юліан Антоній	175	Dunajewski Julian Antoni
Дьяченко Василь Петрович	176	Дьяченко Василий Петрович
Егеберг Карл Теодор фон	179	Eheberg Karl Theodor von

Ерхард Людвіг	182	Erhard Ludwig
Железнов Володимир Якович	188	Железнов Владимир Яковлевич
Журавський Дмитро Петрович	191	Журавский Дмитрий Петрович
Забродін Іван Олександрович	194	Забродин Иван Александрович
Земіт Федір Антонович	195	Земит Федор Антонович
Зібер Микола Іванович	195	Зибер Николай Иванович
Зонненфельс Йозеф фон	197	Sonnenfels Joseph von
Іловайський Сергій Іванович	200	Иловайский Сергей Иванович
Ісаєв Андрій Олексійович	202	Исаев Андрей Алексеевич
Каразін Василь Назарович	205	Каразин Василий Назарович
Каро Леопольд	207	Caro Leopold
Кассель Карл Густав	208	Cassel Karl Gustav
Кауфман Іларіон Ігнатович	210	Кауфман Илларион Игнатъевич
Кейнс Джон Мейнард	214	Keynes John Maynard
Кене Франсуа	220	Quesnay François
Кларк Едвард	225	Clarke Edward
Клейн Лоуренс Роберт	228	Klein Lawrence Robert
Коваленко Олександр Миколайович	232	Коваленко Александр Николаевич
Коваль Ксенофонт Федорович	233	Коваль Ксенофонт Федорович
Кованько Петро Леонідович	233	Кованько Петр Леонидович
Козерук Василь Петрович	237	Козерук Василий Петрович
Колодко Гжегож Вітольд	238	Kolodko Grzegorz Witold
Корнаї Янош	242	Kornai Janos
Короневський Валентин Максимович	245	Короневский Валентин Максимович
Косса Луїджі	245	Cossa Luidgi
Костанецький Антоній	248	Kostanecki Antoni
Коуз Рональд Гаррі	249	Coase Ronald Garry
Кржижановський Адам Алоїз	257	Krzyzanowski Adam Alojzy

Кругман Пол Робін	258	Krugman Paul Robin
Кузнецов Степан Матвійович	263	Кузнецов Степан Матвеевич
Кулішер Йосиф Михайлович	264	Кулишер Иосиф Михайлович
Курач Микола Андрійович	265	Курач Николай Андреевич
Кутлер Микола Миколайович	267	Кутлер Николай Николаевич
Ланге Оскар Річард	269	Lange Oskar Ryszard
Лаффер Артур	271	Laffer Arthur
Лебедев Василь Олександрович	274	Лебедев Василий Александрович
Литвиненко Микола Якович	276	Литвиненко Николай Яковлевич
Ліберман Овсій Григорович	277	Либерман Евсей Григорьевич
Ліндал Ерік Роберт	279	Lindahl Erik Robert
Ло Джон	281	Law John
Лорія Акілле	286	Loria Achille
Лукас Роберт Емерсон	287	Lucas Robert Emerson
Лукінов Іван Іларіонович	291	Лукинов Иван Илларионович
Львов Дмитро Михайлович	292	Львов Дмитрий Михайлович
Льюїс Артур Вільям	293	Lewis Arthur William
Мазуренко Василь Петрович	297	Мазуренко Василий Петрович
Майерсон Роджер Брюс	298	Myerson Roger Bruce
Манделл Роберт Александер	299	Mundell Robert Alexander
Марковіц Гаррі Макс	302	Markowitz Harry Max
Маркс Карл Генріх	305	Marx Karl Heinrich
Мартос Борис Миколайович	311	Мартос Борис Николаевич
Маршалл Альфред	312	Marshall Alfred
Масгрейв Ричард Абель	314	Musgrave Richard Abel
Маскін Ерік Старк	317	Maskin Eric Stark
Менгер Карл	320	Menger Karl
Мертон Роберт Кокс	327	Merton Robert Cox

Миклашевський Олександр Миколайович	331	Миклашевский Александр Николаевич
Мігулін Петро Петрович	335	Мигулин Петр Петрович
Мід Джеймс Едуард	340	Meade James Eduard
Мілевський Йозеф	343	Milewski Josef
Міллер Мертон Говард	344	Miller Merton Howard
Мілл Джон Стюарт	347	Mill John Stuart
Міррліс Джеймс Александер	350	Mirrlees James Alexander
Мітіліно Михайло Іванович	353	Митилино Михаил Иванович
Мітюков Ігор Олександрович	354	Митюков Игорь Александрович
Модільяні Франко Енріко	355	Modigliani Franco Enrico
Навроцький Володимир Михайлович	359	Навроцкий Владимир Михайлович
Найт Френк Хайнеман	361	Knight Frank Hyneman
Незабитовський Василь Андрійович	362	Незабитовский Василий Андреевич
Нітті Франческо Саверіо	365	Nitti Francesco Saverio
Норт Дуглас Сесіл	366	North Douglass Cecil
Озеров Іван Христофорович	372	Озеров Иван Христофорович
Олсон Менкур Ллойд (молодший)	373	Olson Mancur Lloyd Jr
Орлов Михайло Федорович	376	Орлов Михаил Федорович
Осокін Євграф Григорович	378	Осокин Евграф Григорьевич
Оутс Уоллес Юджин	378	Oates Wallace Eugene
Охенковський Владислав	380	Ochenkowski Wladyslaw
Патінкін Дон	382	Patinkin Don
Патлаєвський Інокентій Іустинович	387	Патлаевский Иннокентий Иустинович
Петражицький Лев Йосипович	389	Петражицкий Лев Иосифович
Пинзеник Віктор Михайлович	392	Пинзеник Виктор Михайлович
Пігу Артур Сесіл	393	Pigou Arthur Cecil
Піхно Дмитро Іванович	394	Пихно Дмитрий Иванович
Погребинський Олександр Петрович	400	Погребинский Александр Петрович

Полоз Михайло Миколайович	401	Полоз Михаил Николаевич
Посошков Іван Тихонович	402	Посошков Иван Тихонович
П'ятаченко Григорій Олександрович	404	Пятаченко Григорий Александрович
Рамсей Френк Пламpton	406	Ramsey Frank Plumpton
Рау Карл Девід Генріх	408	Rau Karl David Henrich
Рекіс Олександр Олександрович	409	Рекис Александр Александрович
Ржепецький Антон Карлович	410	Ржепецкий Антон Карлович
Рікардо Девід	412	Ricardo David
Сакс Еміль	414	Sachs Emil
Саламон Лестер М.	415	Salamon Lester M.
Сарджент Томас Джон	419	Sargent Thomas John
Сахновський Георгій Леонідович	422	Сахновский Георгий Леонидович
Сей Жан Батист	423	Say Jean Baptiste
Селігмен Едвін Роберт Андерсон	426	Seligman Edwin Robert Anderson
Семюельсон Пол Ентоні	428	Samuelson Paul Anthony
Сен Амартія Кумар	432	Sen Amartya Kumar
Сидоренко Георгій Дмитрович	435	Сидоренко Георгий Дмитриевич
Симоненко Григорій Федорович	438	Симоненко Григорий Федорович
Слуцький Євген Євгенович	443	Слуцкий Евгений Евгеньевич
Сміт Адам	448	Smith Adam
Соболев Михайло Миколайович	452	Соболев Михаил Николаевич
Соколов Олександр Олександрович	456	Соколов Александр Александрович
Сокольников (Брілліант) Григорій Якович	459	Сокольников (Бриллиант) Григорий Яковлевич
Солоу Роберт Мертон	460	Solow Robert Merton
Спенс Майкл	463	Spence Michael
Сперанський Михайло Михайлович	465	Сперанский Михаил Михайлович
Степанов Тихін Федорович	469	Степанов Тихон Федорович
Стіглер Джордж Джозеф	471	Stigler George Joseph

Стігліц Джозеф Юджин	474	Stiglitz Joseph Eugene
Столипін Петро Аркадійович	478	Столыпин Петр Аркадьевич
Стоун Джон Річард Ніколас	480	Stone John Richard Nicholas
Субботін Андрій Павлович	483	Субботин Андрей Павлович
Судейкін Власій Тимофійович	486	Судейкин Власий Тимофеевич
Тарасов Іван Трохимович	487	Тарасов Иван Трофимович
Тарновський Володимир Васильович	490	Тарновский Владимир Васильевич
Твердохлебов Володимир Миколайович	492	Твердохлебов Владимир Николаевич
Тьєбу Чарльз Міллз	495	Tiebout Charles Mills
Тіктін Георгій Ісаакович	497	Тиктин Георгий Исаакович
Ткаченко Михайло Степанович	500	Ткаченко Михаил Степанович
Тобін Джеймс	501	Tobin James
Туган-Барановський Михайло Іванович	505	Туган-Барановский Михаил Иванович
Тургенєв Микола Іванович	507	Тургенев Николай Иванович
Тюрго Анн Робер Жак	509	Turgot Anne Robert Jacques
Федорович Лев Васильович	513	Федорович Лев Васильевич
Фелдстейн Мартін	515	Feldstein Martin
Фелпс Едмунд С.	518	Phelps Edmund S.
Фогель Роберт Вільям	523	Fogel Robert William
Фомін Петро Іванович	528	Фомин Петр Иванович
Франко Іван Якович	530	Франко Иван Яковлевич
Фрідман Михайло Ісидорович	536	Фридман Михаил Исидорович
Фрідмен Мілтон	537	Friedman Milton
Хаавельмо Трюгве Магнус	542	Haavelmo Trygve Magnus
Хайек Фрідріх Август фон	544	Hayek Friedrich August von
Хікс Джон Річард	548	Hicks John Richard
Ходський Леонід Володимирович	552	Ходский Леонид Владимирович
Цехановецький Григорій Матвійович	555	Цехановецкий Григорий Матвеевич

Цитович Микола Мартиніанович	557	Цитович Николай Мартинианович
Черкавський Владзімерж Александр	564	Czerkawski Wlodziemerz Aleksander
Шарп Вільям Форсіс	565	Sharpe William Forsyth
Шилль Йосиф Миколайович	568	Шилль Иосиф Николаевич
Шоулз Мюрон Самуел	569	Scholes Myron Samuel
Шторх Андрій (Генріх) Карлович	573	Шторх Андрей (Генрих) Карлович
Шумпетер Йозеф Алоїз	577	Schumpeter Joseph Alois
Щепановський Станіслав	582	Szczepanowski Stanisław
Щетинін Микола Тимофійович	583	Щетинин Николай Тимофеевич
Юм Девід	584	Hume David
Юровський Леонід Наумович	585	Юровский Леонид Наумович
Юсті Йоганн Генріх Готтлоб фон	587	Justi Johann Heinrich Gottlob von
Юшко Ігор Олегович	589	Юшко Игорь Олегович
Якоб Людвіг Кіндратович (Якоб Людвіг Генріх фон)	590	Jakob Ludwig Heinrich von
Янжул Іван Іванович	591	Янжул Иван Иванович
Ярошенко Федір Олексійович	600	Ярошенко Фёдор Алексеевич
Яснопольський Леонід Миколайович	601	Яснопольский Леонид Николаевич
Яснопольський Микола Петрович	604	Яснопольский Николай Петрович
Ястремський Іван Станіславович	611	Ястремский Иван Станиславович

НАУКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАННЯ

ФІНАНСИ • БЮДЖЕТ • ПОДАТКИ

НАЦІОНАЛЬНА ТА МІЖНАРОДНА ТЕРМІНОЛОГІЯ

За редакцією Т. І. ЄФІМЕНКО

У трьох томах

Том 1

Відповідальний за випуск

Я. В. Котляревський

Редактори:

Г. Я. Шевчук, Т. В. Олянишен

Коректор

Л. Я. Степанюк

Комп'ютерна верстка

М. В. Сірика, О. В. Мельникова

Підп. до друку 16.12.2010. Формат 84×108/16. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.

Гарнітура "Warnock Pro". Ум. друк. арк. 65,52. Обл.-вид. арк. 51,53.

Наклад 300 прим. Зам. 1332-К.

Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України;

01030, м. Київ; вул. Леонтовича, 5; тел. (044) 235-73-57.

Державна навчально-наукова установа «Академія фінансового управління»

04119, м. Київ, вул. Дегтярівська, 38–44, тел./факс (044) 277-51-15.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів

видавничої продукції ДК № 3536 від 28.07.2009 р.

Віддруковано на ЗАТ "ВІПОЛ",

03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

серія ДК № 752 від 27.12.2001 р.

ДЛЯ ПОДАТК

ДЛЯ ПОДАТОК
